Ernest Mandel:
Marxismens ekonomiska teori

Första upplagan på franska: *Traité d'économie marxiste* (1962).
Engelsk upplaga: *Marxist Economic Theory*, London: Merlin Press 1968

Denna översättning är utförd av Göran Källqvist utifrån den engelska upplagan.

Innehåll

Inledning 1
Kapitel 1: Arbete, nödvändig produktion, merproduktion 7
Arbete, samhälle, kommunikation, språk, medvetenhet, mänsklighet 7
Nödvändig produktion 7
Begynnande arbetsdelning 8
Samhällelig merproduktion uppträder för första gången 9
Den neolitiska revolutionen 10
Gemensam organisering av arbetet 12
Primitivt jordinnehav 14
Odlingen av bevattnad jord, civilisationens vagga 17
Den metallurgiska revolutionen 18
Produktion och ackumulation 19
Finns det ett ”ekonomiskt överskott”? 21
Kapitel 2 Utbyte, vara, värde 24
Enkelt utbyte 24
Tyst byteshandel och ceremoniella gåvor 24
Utvecklat utbyte 27
Handel 28
Produktion för användning och produktion av varor 30
Gemensamt organiserade samhällen och samhällen som grundas på arbetstidens ekonomi 31
Varors bytesvärde 34
Enkel varuproduktion 36
Värdelagen under den enkla varuproduktionen 37
Kapitel 3 Pengar, kapital, mervärde 39
Behovet av en allmän ekvivalent 39
Utvecklingen av den allmänna ekvivalenten 40
Pengar 42
Utvecklingen av det samhälleliga välståndet och pengarnas olika funktioner 43
Varucirkulation och cirkulation av pengar 44
Mervärde som uppstår ur cirkulationen av varor 46
Mervärde som uppstår ur varuproduktion 48
Kapital, mervärde och samhällelig merproduktion 50
Lagen om den ojämna utvecklingen 52
Kapitel 4. Utvecklingen av kapitalet 54
Olika slags merproduktion inom jordbruket 54
Ackumulation av bruksvärden och ackumulation av mervärde 56
Ockrarkapital 58
Köpmannakapital 59
Handelsrevolutionen 62
Inhemsk industri 65
Manufakturkapitalet 68
Skapandet av det moderna proletariatet 69
Den industriella revolutionen 71
Den kapitalistiska utvecklingens särdrag i Västeuropa 72
Kapital och det kapitalistiska produktionssättet 76
Kapitel 5: Kapitalismens motsättningar 78
Kapitalets törst efter mervärde 78
Förlängningen av arbetsdagen 80

Arbetets allt större produktivitet och intensitet 81
Mänsklig arbetskraft och maskinproduktion 84
Lönens olika former och utveckling 85
Ytterligare anmärkning angående teorin om absolut utarmning 91
Arbetskraftens dubbla funktion 94
Utjämningen av profitkvoten i det förkapitalistiska samhället 95
Utjämningen av profitkvoten under det kapitalistiska produktionssättet 96
Produktionspris och varornas värde 98
Centralisering och koncentration av kapitalet 99
Den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens 102
Det kapitalistiska systemets avgörande motsättning 105
Fritt och alienerat arbete 106
Klasskampen 108
Kapitel 6. Handel 111
Handel, resultatet av en ojämn ekonomisk utveckling 111
Produktion och realisering av mervärde 112
Årlig mervärdemängd och årlig profitkvot 114
Handelskapital och handelsprofiter 116
Handelskapital och arbetskraft sysselsatt inom distributionen 117
Koncentrationen av handelskapitalet 118
Kapital som investeras i transporter 122
Internationell handel 123
Distributionskostnaderna 125
Den tredje sektorn 127
Kapitel 7. Krediter 129
Ömsesidig hjälp och lån 129
Bankväsendets ursprung 130
Krediter i det förkapitalistiska samhället 132
Tillgång och efterfrågan på penningkapital under handelskapitalets epok 135
Tillgång och efterfrågan på penningkapital under industrikapitalismen 136
Ränta och räntesats 138
Cirkulationskrediter 141
Investeringskrediter och finansmarknad 142
Börsen 144
Aktiebolag och kapitalismens utveckling 146
Konsumentkrediter 148
Krediter och kapitalismens motsättningar 149
Kapitel 8. Pengar 150
Pengarnas två funktioner 150
Metallpengarnas värde och prisrörelser 150
Cirkulationen av metallpengar 152
Ursprunget till privata förtroendevalutor 152
Ursprunget till en statlig förtroendevaluta 154
Skapandet av en statlig förtroendevaluta. Första källan: diskontering. 155
Skapandet av en statlig förtroendevaluta. Andra källan: förskott på aktuella tillgodohavanden (övertrasseringar). 156
Skapandet av en statlig förtroendevaluta. Tredje källan: statliga utgifter. 158
Samhälleligt nödvändig mängd pengar 159
Cirkulationen av inkonvertibla papperspengar 160
Betalningsbalansen 162

Centralbanker och bankkrediter 163
Valutamanipulationer 164
Tre sorters inflation 166
Köpkraft, cirkulation av pengar och ränta 167
Kapitel 9. Jordbruket 169
Jordbruk och varuproduktion 169
Förkapitalistiskt arrende och kapitalistisk jordränta 169
Den kapitalistiska jordräntans ursprung 170
Differentialränta 172
Absolut jordränta 174
Jordräntan och det kapitalistiska produktionssättet 175
Priset på mark och jordräntans utveckling 177
Jordegendomar och det kapitalistiska produktionssättet 180
Produktionsförhållanden och egendomsförhållanden på landsbygden 182
Koncentration och centralisering av kapitalet inom jordbruket 183
Lantbruksarbetarnas eländiga lott 185
Från Malthus' teorier till malthusianism inom jordbruket 186
Jordräntan och marginalvärdesteorin 188
Kapitel 10. Reproduktion och nationalinkomstens tillväxt 192
Nytt värde, nya inkomster och överförda inkomster 192
Staten, mervärde och samhälleliga inkomster 195
Fördelningen av mervärdet 196
Samhällelig produktion och samhälleliga inkomster 198
Fördelning av inkomster och realisering av varor 201
Produktion och reproduktion 203
Enkel reproduktion 204
Utvidgad reproduktion 206
Utvidgad reproduktion och de kapitalistiska utvecklingslagarna 208
Utvidgad reproduktion, ekonomisk tillväxt och sociala beräkningar 209
Krympande reproduktion 211
Krigsekonomin 212
Statens omfördelning av nationalinkomsten 214
Kapitel 11: Periodiska kriser 219
Förkapitalistiska och kapitalistiska kriser 219
Allmän möjlighet till kapitalistiska kriser 220
Marknadslagen 220
Den kapitalistiska ekonomins cykliska utveckling 221
Den kapitalistiska cykelns inre logik 224
Utvidgningen av den kapitalistiska produktionens grund 230
Underkonsumtionsteorier 232
Kritik av ”underkonsumtions”modellerna 234
Teorier om disproportionalitet 236
Utkast till en syntes 238
Villkoren för en kapitalistisk expansion 240
Ingen tillväxt utan svängningar? 241
Kapitel 12. Monopolkapitalismen 245
Den andra industriella revolutionen 245
Den industriella koncentrationen ökar 245
Monopolöverenskommelser, grupperingar och sammanslutningar 249
Den kapitalistiska koncentrationens olika former 251

Bankkoncentration och finanskapital 253
Monopol 255
Finansgruppernas imperier 260
Monopolens superprofiter 265
Utjämningen av monopolens profitkvot 268
Källan till monopolprofiterna 271
Monopolen som fjättrar på den ekonomiska utvecklingen 272
Monopol och ”oligopol” 276
Monopolkapitalismen och kapitalismens motsättningar 277
Kapitel 13. Imperialismen 280
Kapitalismen och ojämlikheten mellan nationer 280
Världsmarknaden och industrikapitalismen 283
Från export av varor till export av kapital 284
Kolonialismen 287
Koloniala superprofiter 289
Den världsomfattande arbetsdelningen 293
Internationella truster och karteller 298
Privata truster utnyttjar oinskränkta rättigheter i de underutvecklade länderna 301
De underutvecklade ländernas ekonomiska struktur 303
Imperialismen som ett hinder för industrialiseringen av de underutvecklade länderna 306
Nyimperialismen 309
Kapitel 14: Den kapitalistiska nedgångsperioden 311
Kapitalets koncentration och centralisering i internationell skala 311
Relativ minskning och uppsplittring av världsmarknaden 313
Allmän kartellisering av industrin 316
Framtvingad kartellisering 319
Borgarklassen och staten 322
Staten som garant för monopolens profiter 323
Allt större sammansmältning mellan staten och monopolen 328
Självfinansiering 331
Överkapitalisering 336
Rustningarnas och krigsekonomins ökande betydelse 340
Permanent tendens till inflation 343
En krisfri kapitalism? 345
Kapitalismens utvecklingslagar under sin nedgångsperiod 349
Välfärdsstaten och fascismen 350
Direktörernas tidsålder? 352
Kapitalismens bankrutt 354
Kapitel 15: Ekonomin i Sovjetunionen 356
Den sovjetiska ekonomins stadier 356
Vad femårsplanerna uppnådde 362
Den sovjetiska ekonomins samhälleliga karaktär 366
De ”ekonomiska kategorierna” i Sovjetunionen 369
Den sovjetiska ekonomins grundläggande motsättningar 374
Bristen på proportion mellan industri och jordbruk 376
Planerad ekonomi och uppmuntran av personliga materiella intressen 383
Den byråkratiska förvaltningens motsättningar 386
Byråkratisk förvaltning och arbetsförhållanden 389
Kapitel 16: Övergångsperiodens ekonomi 395
Den tredje industriella revolutionen 395

Behovet av en övergångsperiod 397
Källorna till den internationella socialistiska ackumulationen 400
Källor till en socialistisk ackumulation i de industrialiserade länderna 402
Den socialistiska ekonomins källor i de underutvecklade länderna 404
Maximal och optimal ackumulationstakt 407
Not om ”lagen om att prioritera utvecklingen av produktionsmedelssektorn”. 411
Den socialistiska demokratins ekonomiska funktion 414
Planerad ekonomi och marknadsekonomi 415
Planeringstekniker 418
Nya produktionsförhållanden och det socialiserade produktionssättet 423
Jordbruket och distributionen under övergångsperioden 425
En blandekonomi? 427
Kapitel 17. Den socialistiska ekonomin 429
Produktionssätt, distributionssätt och levnadssätt 429
Individuella löner och samhällslöner 430
Grundläggande behov och sekundära behov: frihet att konsumera och förnuftig konsumtion 433
Bortvittrandet av varuproduktionen och penningekonomin 436
Ekonomisk revolution och psykologisk revolution 438
Klassernas och statens bortvittrande 442
Ekonomisk tillväxt inte ett ständigt mål 445
Alienerat och fritt arbete 447
Människans begränsningar? 449
Kapitel 18. Den politiska ekonomins ursprung, uppgång och bortvittrande 453
Ekonomisk verksamhet och ideologi 453
Det ekonomiska tänkandets gryning 454
Arbetsvärdesteorins ursprung 455
Utvecklingen av arbetsvärdesteorin 459
Den klassiska politiska ekonomins höjdpunkt och slut 462
Marx’ bidrag 464
Angrepp på arbetsvärdesteorin 465
Marginalnytteteorin och den nyklassiska politiska ekonomin 469
Den ”keynesianska revolutionen” 472
Ekonometrikerna 475
En urskuldande sorts marxism 476
Nya utvecklingstendenser inom Sovjetunionens ekonomiska tänkande 479
Slutet på den politiska ekonomin 481
Bibliografi 483

Inledning

Den akademiska världens inställning till den marxistiska ekonomiska teorin präglas av en märklig paradox. För ett halvt sekel sedan var denna teori ämne för ett allt större teoretiskt intresse och intensiva diskussioner i universitetskretsar, men den sades sakna all praktisk betydelse: en socialistisk ekonomi ”är ogenomförbar” sa ekonomerna.[1] Idag förnekar ingen att den marxistiska teorin på ett framgångsrikt sätt kan inspirera både små och stora staters ekonomiska politik, men inom akademiska kretsar bemöts den nu bara med ointresse eller förakt.[2] Om den ibland förekommer som ämne för mer genomgripande studier så sker det inte för teorins egen skull, utan såtillvida som den är en underavdelning till den nya ”vetenskap” som kallas ”sovjetologi” eller ingår i en ännu märkligare vetenskapsgren, ”marxologin”...

De som anser att den marxistiska analysmetoden och alla de resultat den har givit upphov till är giltiga – och författaren är oreserverat av denna uppfattning – skulle givetvis kunna genmäla att detta inte är förvånande. Står inte de akademiska vetenskaperna ”i den härskande klassens tjänst”? Är inte den kapitalistiska världen ”inbegripen i en kamp på liv och död” med det ”socialistiska lägret” Är inte den marxistiska teorin ett av detta ”lägers” viktigaste vapen? Måste inte kapitalismens tjänare systematiskt misskreditera allt som är till nytta för deras klassfiender? Ur denna synvinkel är den misstro som riktas mot marxismen i väst bara en yttring av klasskampen, och indirekt bekräftar den de marxistiska tesernas giltighet. Detta sätt att resonera riskerar att ge upphov till en dialog som liknar den som hålls mellan personer som är oemottagliga för varandras argument, precis som utbytet av ”tekniska” skällsord mellan marxister och psykoanalytiker.

Vi kan naturligtvis inte förneka att det finns ett korn av sanning i dessa påståenden, men bara ett korn! Om vi på ett objektivt sätt betraktar den sfär där teorier formas och försvaras, så kan vi inte förneka att man där kan träffa ett stort antal cyniker och karriärister, folk som säljer sina pennor och hjärnor till högstbjudande, eller som med hjälp av hårklyveri byter inriktning på sitt tänkande om det riskerar att inverka menligt på deras karriär. Tack vare att Sovjetunionen har fått en större materiell styrka, måste man dessutom tillägga att den under några decennier också har utövat ett liknande inflytande.

Men ingen marxistisk teori värd namnet och trogen Marx’ egen stora vetenskapliga tradition, kan begränsa frågan om teoriernas utveckling till enbart korruption, vare sig direkt (via personliga intressen) eller indirekt (via tryck från den omgivande miljön). Mer än en gång betonade Marx och Engels att teoriernas historia har sin egen dialektik, att teorier utvecklas på grundval av data som går i arv från en generation till en annan, och genom strider mellan motstridiga meningsinriktningar (jämför Engels’ brev till Franz Mehring, 14 juli 1893).[*] Den sociala inriktningen hos denna process påverkas i huvudsak av det på detta sätt anskaffade materialet, med dess egna motsättningar och möjligheter till ”explosioner” åt olika håll.

---

[1] E Lippincott, inledning till Oskar Lange och Fred M Taylor, *On the economic theory of socialism*, Minneapolis (Minnesota) : University of Minnesota press, 1948, s 3.

[2] J M Keynes beskriver Marx’ *Kapitalet* som ”en förlegad ekonomisk lärobok... inte bara vetenskapligt felaktig utan också utan intresse eller tillämplighet för det moderna samhället.” (Keynes, *Essays in persuasion*, London 1951, s 300.) A A Berle Jr menar att Marx’ politiska ekonomi är utsliten och motbevisad. (Berle, *The 20th century capitalist revolution*, New York : Harcourt, Brace and company, 1954, s 13-24.) François Perroux förkunnar att ”ingen av de ’kroniska tendenser’ [som Marx visade hos kapitalismen] går att visa logiskt eller bevisa med hjälp av vetenskapliga observationer.” (Perroux, *Le capitalisme*, Paris : Presses universitaires de France, 1948, s 109.) Raymond Aron skriver: ”Marxismen har inte längre någon plats inom kulturen i väst, inte ens i Frankrike eller Italien, där en stor del av intelligentsian öppet stöder stalinismen. Det är fåfängt att leta efter en ekonom värdig namnet som kan beskrivas som marxist i ordets egentliga mening.” (Aron, *L’opium des intellectuels*, Paris : Calmann-Lévy, 1955, s 115. [Gavs 1962 ut i engelsk upplaga – öa.]) Och så vidare.

[*] Finns på svenska på www.marxists.org – öa.

I en kommentar till Marx' *Theorien über den Mehrwert* [Teorier om mervärdet], som skulle ha utgjort band 4 av *Kapitalet*, betonar Rudolph Hilferding helt riktigt att denna skrift utgör en studie av teoriernas dialektiska utveckling i enlighet med deras egen logik och inre motsättningar (*Selbstentwicklung der nationalökonomischen Wissenschaft*). Marx angav bara att den samhälleliga faktorn förklarade denna utveckling i sista hand, och inte alls var en omedelbar förklaring.[3]

Den marxistiska traditionen sammanfattar den borgerliga, det vill säga den ”officiella” eller ”akademiska” politiska ekonomins utveckling i tre stadier, som vart och ett sammanfaller med ett stadium i kapitalismens utveckling. Under det skede då borgarklassen avancerar till ställningen som härskande klass ger sig den politiska ekonomin i kast med att behärska den ekonomiska verkligheten, och vi ser då utarbetandet av arbetsvärdeteorin, från William Petty till Ricardo. Därefter kommer ett skede då borgarklassen blir indragna i mer intensiva klasstrider med proletariatet, dock utan att slutgiltigt ha undanröjt de tidigare härskande klasserna. Det är en period då den spännvidd av möjligheter som finns inneboende i den borgerliga arbetsvärdeteorin är som allra störst, så att vi å ena sidan får se uppkomsten av den marxistiska skolan, och å den andra det borgerliga ekonomiska tänkandets olika postricardianska skolor. Under det tredje stadiet, till sist, behöver borgarklassen, som slutligen har befäst sin ställning som härskare, bara föra en försvarskamp mot proletariatet. Det är perioden av förfall för den borgerliga politiska ekonomin. Den upphör att vara vetenskaplig och blir enbart försvarande. Arbetsvärdeteorin ersätts först av den ”vulgära (eklektiska) ekonomin”, och därefter av marginalnytteskolan eller blandformer som förenar eklekticism och marginalnytteteorier.

Men om man analyserar hur det officiella ekonomiska tänkandet har utvecklats under de senaste 30 åren, märker man att detta schema är ofullständigt. Efter den stora krisen 1929-1933 går det med lätthet att urskilja ett *fjärde* stadium i den borgerliga politiska ekonomins utveckling: ett stadium av *rent pragmatiska teorier*. Rent försvar fungerar bara så länge systemet endast hotas på det teoretiska området. Det blir löjligt otillräckligt så fort systemet riskerar att falla samman i praktiken.

Från detta ögonblick kastar den politiska ekonomin av sig sitt rent akademiska intresse, för att bli *en teknik för att i praktiken stärka kapitalismen*. Det har i själva verket varit dess funktion sedan den ”keynesianska revolutionen” och utarbetandet av de olika ekonometriska teknikerna.[4]

Här kommer vi in på orsaken till det ointresse som dagens ”officiella” ekonomer visar gentemot marxismen. I deras värld verkar marxismen bara vara en av ”den gamla politiska ekonomins” skolor, som var inriktade på mikroekonomiska frågor och nöjde sig med att ”resonera abstrakt” utan att ge några recept på hur man ska öka mängden anställda eller avhjälpa en brist i betalningsbalansen. De enda av dagens ekonomer som ger Marx en högt uppsatt plats i de ekonomiska teoriernas historia är dessutom just de som ser honom som förfader till de makroekonomiska teorier som är på modet nuförtiden.[5] Även en del marxister försöker visa att Marx' förtjänst är att ha ”förebådat” Keynes, teorierna om ekonomiska cykler och beräkning av nationalinkomsten...

Men även om intresset för ”rent” ekonomiska frågor utan omedelbar praktisk betydelse har minskat i vår tid, som ju har kännetecknats av enorma sociala omvälvningar,[6] så är de som påstår sig vara marxister delvis ansvariga för det minskade intresset för marxistisk ekonomisk teori. Faktum är att de under nästan 50 år har nöjt sig med att upprepa Marx' lära i sammanfattningar av *Kapitalet* som alltmer har förlorat kontakten med dagens verklighet. Här kommer vi in på den andra orsaken till

---

[3] R Hilferding, *Aus der Vorgeschichte der Marxschen Oekonomie*, i *Die Neue Zeit*, vol XXIX, del 2, s 574.
[4] Se kapitel 18, avdelningarna ”Den keynesianska revolutionen” och ”Ekonometrin, eller pragmatismens seger”.
[5] I synnerhet Schumpeter (*History of economic analysis*, London : Allen & Unwin, 1954, s 391), Henri Guitton, (*Les fluctuations économiques*, Paris : Sirey, 1951, s 329-332), J B Condliffe (*The commerce of nations*, Allen & Unwin, 1951, s 241), Alvin Hansen (*Readings in business cycles and national income*, London : Allen & Unwin, 1953, s 129), etc.
[6] Paul M Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1970, [s 209 i engelska upplagan].

den paradox som nämndes i början: att marxisterna varit oförmögna att upprepa det arbete som Marx genomförde på 1800-talet under 1900-talets andra hälft.

Denna oförmåga har framförallt politiska orsaker. Den är resultatet av den underordnade ställning som teorin fick i Sovjetunionen och de kommunistiska partierna under Stalinperioden. Under denna era var teorin tjänare åt dagspolitiken, precis som filosofin under medeltiden tjänade teologin. Denna situation ledde till att teorin förvrängdes i riktning mot pragmatism och försvar, som speciellt visade sig i den ekonomiska teorin. Eftersom Stalinperioden också kännetecknades av att det var förbjudet med oberoende teoretisk forskning, så lade sig en steril dogmatism ovanpå denna apologetiska förvrängning, och bildade på så sätt en struktur som är frånstötande på den unga generationen både i öst och väst. Det tar lång tid för ett tänkande som har avbrutits och förvrängts i 25 år[7] att komma igång, speciellt om de samhällsförhållanden som när allt kommer omkring har orsakat detta avbrott i grund och botten inte har avskaffats.

Dessutom finns det ett andra skäl till denna avbrutna utveckling av det marxistiska ekonomiska tänkandet, inte bara i Sovjetunionen och till denna förbundna partier, utan också i väst, i alla de marxistiska skolor som har varit självständiga från Sovjetunionen. Det härrör ur ett missförstånd gällande själva den marxistiska metoden.

I ett berömt stycke i sitt förord till *Till kritiken av den politiska ekonomin*, förklarar Marx' den metod som en vetenskaplig framställning måste följa – att utgå från det abstrakta för att återskapa det konkreta.[8] Otaliga personer som velat popularisera Marx texter har inspirerats av detta stycke, liksom av strukturen i *Kapitalets* tre band, för att om och om igen, i förkortad och ofta otillfredsställande form, upprepa de ekonomiska förklaringar som Marx i detalj utformade förra seklet.

Men *man ska inte blanda ihop framställningssättet med det ursprung som kunskapen har*. Även om Marx bestämt hävdar att man inte kan förstå det konkreta utan att detta först har benats upp i de abstrakta förhållanden som det utgörs av, så betonar han lika mycket att dessa förhållanden i sig själva inte bara kan vara resultatet av lysande ingivelser eller en överlägsen förmåga till abstraktioner. De måste härröra ur studier av data som grundas på erfarenheter, som är råmaterialet för all vetenskap. För att inse Marx' verkliga uppfattning räcker det att ställa följande text ur *Kapitalets* andra utgåva jämte det stycke om metoden som finns i förordet till *Till kritiken av den politiska ekonomin:*

> Visserligen måste framställningssättet formellt skilja sig från forskningsmetoden. *Forskningen har att i detalj tillägna sig stoffet*, analysera dess olika utvecklingsformer och uppspåra det inre sambandet. *Först sedan detta arbete är fullbordat*, kan den verkliga rörelsen tillfredsställande beskrivas. Lyckas detta, så att stoffets eget liv abstrakt återspeglas i framställningen, kan det komma att se ut, som om man hade att göra med en konstruktion *a priori*.[9]

Det är således uppenbart att en framställning från mitten av 1900-talet, som begränsar sig till att mer eller mindre riktigt sammanfatta de kapitel ur *Kapitalet* som skrevs förra seklet, definitivt inte är tillräcklig, inte minst utifrån själva den marxistiska metodens synvinkel. Ännu mindre giltiga är givetvis de många kategoriska uttalanden som marxismens kritiker gjort om att den är omodern ”eftersom den grundar sig på vetenskaplig data från förra århundradet.”

---

[7] ”I vårt land har det inte utförts något grundläggande skapande arbete inom marxismen-leninismen. Huvuddelen av våra teoretiker har varit upptagna med att om och om igen vända och vrida på gamla citat, formuleringar och teser. Vad är vetenskapen utan ett skapande arbete? Det är inte så mycket vetenskap som skolastik, övningsuppgifter för elever, inte vetenskap. Ty vetenskap är framförallt att skapa, skapa något nytt och inte upprepa det gamla.” (Mikojan vid SUKP:s 20:e kongress. *Die Presse der Sowjetunion*, 1956, vol XXIII, s 559.)

[8] Karl Marx, *Förord till ”Till kritiken av den politiska ekonomin”*, finns på marxists.org.

[9] Marx, *Kapitalet, band 1*, efterord till andra upplagan, på marxists.org. EM:s kursivering.

Den vetenskapligt korrekta hållningen är självklart att *försöka börja med empiriska data från dagens vetenskap för att undersöka om det väsentliga i marxismens ekonomiska teser fortfarande är giltigt eller ej*.[10] Det är den metod vi har försökt använda i denna bok.

Vi måste därför utfärda en varning. De läsare som förväntar sig att hitta mängder av citat från Marx och Engels eller deras främsta lärjungar kommer att vara besvikna när de stänger igen denna bok. Till skillnad från författare av marxistiska ekonomiska läroböcker har vi (med mycket få undantag) *bestämt avstått* från att citera ur de heliga texterna eller tolka dessa citat. I gengäld citerar vi rikligt ur vår tids främsta ekonomer, ekonomihistoriker, etnologer, antropologer, sociologer och psykologer, i den mån de uttrycker uppfattningar om fenomen som har samband med det tidigare, nuvarande eller framtida mänskliga samhällets ekonomiska aktiviteter. Det vi försöker visa är att det på grundval av den nutida vetenskapens vetenskapliga data går att rekonstruera Karl Marx' hela ekonomiska system. Dessutom försöker vi visa att bara Marx' ekonomiska lära gör det möjligt att på detta sätt förena mänsklighetens samlade kunskaper, och framförallt förena den ekonomiska historien och den ekonomiska teorin, precis som den är det enda som enhetligt kan förena mikro- och makroekonomiska analyser.

Den marxistiska metodens stora överlägsenhet i jämförelse med andra ekonomiska skolor består i själva verket av denna dynamiska förening av ekonomisk historia och ekonomisk teori, som den är ensam om att möjliggöra. Den marxistiska ekonomiska teorin bör inte betraktas som en färdig slutsats av tidigare undersökningar, utan snarare som en sammanfattning av en metod, av de resultat som man kommer fram till genom att använda denna metod, och av resultat som ständigt måste vara föremål för omprövning. Icke-marxistiska författare som Joseph Schumpeter och Joan Robinson har givit uttryck för en längtan tillbaka till denna förening.[11] Marxismen är den enda som har lyckats uppnå den. Dessutom går det inte att tänka sig den marxistiska metoden annat än som en *sammansmältning* av dialektisk rationalism med att man på ett empiriskt (och praktiskt) sätt sätter sig in fakta.[12]

Metoden måste därför vara genetiskt evolutionär, kritisk, materialistisk och dialektisk. *Genetiskt evolutionär* eftersom hemligheten hos en ”kategori” inte går att avslöja utan att studera både dess ursprung och dess gradvisa förändring, som inte är något annat än en utveckling av dess inre motsättningar, det vill säga att avslöja dess verkliga natur.[13] *Kritisk* eftersom ingen ”kategori” borde ”tas för given”, varken kategorierna ”samhälle”, ”arbete” och ”nödvändig produktion” (uppehälle) eller kategorierna ”vara”, ”utbyte”, ”pengar” och ”kapital”, vars hemligheter Marx själv avslöjade.

---

[10] Flera författare, särskilt François Perroux, har flera gånger förkunnat att de lagar för den kapitalistiska utvecklingen som Marx upptäckte aldrig har gått att bevisa med hjälp av observationer eller statistiska data (se citatet ovan). I denna bok försöker vi visa att så inte är fallet – givetvis med utgångspunkt i Marx' egna utvecklingslagar och inte de som felaktigt har tillskrivits honom (såsom den om ”absolut utarmning”, ständigt sjunkande reallöner, eller andra liknande uppfattningar). Vi är nyfikna på om de officiella ekonomerna kommer att kunna tillbakavisa det material som vi har samlat i anslutning till detta, eller om de även fortsättningsvis nedlåtande kommer att förkunna att ”Marx är omodern”, och på så sätt avslöja samma brist på vetenskaplig noggrannhet som de pseudomarxister som inskränker sig till att upprepa siffror och exempel från förra seklet.

[11] J Schumpeter, *op cit*, s 4; Joan Robinson, *The accumulation of capital*, London : Macmillan, 1956, s 56.

[12] Jämför Marx' brev till Engels från 1 februari 1858: ”Han [Lassalle] kommer att till skada för sig själv få lära sig, att det är en stor skillnad på att med hjälp av kritik föra vetenskapen till en punkt där den kan framställas på ett dialektiskt sätt, och att tillämpa ett färdigt abstrakt logiskt system på bara en aning om ett sådant system.” (K Marx - F Engels, *Briefwechsel*, II, s 243.)

[13] Jämför Hilferding: ”Det som särskiljer Marx från alla hans föregångare är den samhälleliga teori som ligger bakom hans system, den materialistiska synen på historien. Inte bara därför att den innebär en insikt i det faktum att de ekonomiska kategorierna lika mycket är historiska kategorier. Denna insikt är i sig själv inte det avgörande, utan istället att det bara är genom att avslöja samhällslivets lagbundna karaktär som man kan avslöja och visa utvecklingsmekanismerna, [som man kan visa] hur ekonomiska kategorier uppstår, förändras och försvinner, och hur allt detta sker.” (Hilferding, *op cit*, s 626.)

För att göra det har vi ofta litat till de mycket djupsinniga om än ofullständiga kommentarer som finns utspridda i Marx' skrifter. Men ibland har vi varit tvungna att starta från ingenting.

Hursomhelst har en kritisk, genetiskt evolutionär analys av dessa ”grundläggande kategorier” ställt oss öga mot öga med antropologi, sociologi och socialpsykologi. För att inte avskräcka läsaren och för att inte bryta bevisföringens logiska förlopp, har vi placerat huvuddelen av denna analys i det näst sista kapitlet istället för i det första.[14] Dessutom finns det en uppenbar dialektisk frestelse att studera kategorin arbete i ljuset av det socialistiska snarare än det primitiva samhället. Är det inte i sin negation, eller snarare i sin övergång, i negationen av sin negation, som man kan se naturen hos detta fenomen i hela dess prakt och fyllighet?

Slutligen är metoden *materialistisk* och *dialektisk* eftersom de ekonomiska kategoriernas yttersta hemligheter inte finns i människans huvud. De finns alltid i de sociala förhållanden som människan har tvingats upprätta för att producera sin materiella tillvaro. Och förhållandena analyseras ihop med denna tillvaro, både som en oupplöslig enhet och en motsägelsefull enhet som utvecklas under trycket från sina egna motsättningar.

Utan tvivel kommer man att invända mot författarens metod och de resultat den har lett fram till. Man kommer att säga, att han visserligen har grundat sig på den samtida vetenskapens empiriska data, men på ett selektivt sätt. Han har valt ut data som passar ”hans” förutfattade system och inte *alla* data. Han har tolkat *vissa* fakta men inte *fakta*.

Denna invändning är bara giltig i så måtto som författaren verkligen har försökt undvika den barnsliga fixa idén att ”skriva historien med *alla* detaljer”, en tvångstanke som Anatole France så slagfärdigt förlöjligar i *Min väns bok*. Uppgiften är inte bara omöjlig ur materiell synvinkel – det skulle krävas flera människoliv för att läsa alla de böcker och källor som har med människans ekonomiska aktiviteter att göra på världens alla språk – det är också helt meningslöst.

Det har gjorts välgrundade sammanställningar på alla de olika vetenskapsgrenarnas områden. Marxister som vill studera vilka slutsatser som går att dra av de primitiva sätt på vilket jorden ägdes i medeltidens Frankrike behöver inte konsultera en massa källor för det. De kan fullt och fast lita till arbeten som Marc Blochs *Les Caractères Originaux de l'Histoire Rurale Française*.

Dessutom är det uppenbart att all vetenskap kännetecknas av att välja ut fakta, naturvetenskaperna lika mycket som socialvetenskaperna.[15] Det är inte det oundvikliga urvalet av ”betydelsefulla fakta” som är ovetenskapligt, utan att medvetet undanhålla (eller förfalska) experiment och observationer för att ”förneka” fenomen som inte passar in i schemat. Vi har försökt undvika all sådan subjektivism.

---

[14] Se kapitel 17, avdelningarna ”Alienerat arbete, fritt arbete, bortvittrande av arbetet”, ”Social revolution, ekonomisk revolution och psykologisk revolution”, och ”Människans begränsningar?”

[15] ”Vetenskapen är inte en samling fakta utan ett sätt att skapa ordning och därmed enhet och begriplighet åt fakta i naturen”, förkunnar dr Bronowski, ordförande för det brittiska vetenskapsförbundet. (*Manchester Guardian*, 8 september 1955.) ”Om jag inte tar alldeles fel är den rådande uppfattningen bland statistiker, att den teori som ska prövas avgör vilken statistisk procedur som ska användas... Det är logiskt omöjligt att, utom av en slump, föra in prövningen av teorier när man griper sig an ett problem, som en sorts biprodukt av en mer övergripande analys av fakta”, säger ekonomen Metzler. (*Social Research*, september 1947, s 375.) Och ekonomerna Edey och Peacock betonar att ”på de flesta av kunskapens områden är de fakta vi är intresserade av väldigt många till antalet, och de uppvisar en stor komplexitet i sina ömsesidiga förhållanden. Att i detalj känna till alla fakta som har samband med en viss studie, och kunna spåra deras enskilda förhållanden, är normalt omöjligt för en enskild person, oavsett hur flitig denne är. Under dessa omständigheter vore den normala reaktionen för allt mänskligt tänkande att, med olika stor precision beroende på person och frågans karaktär, klassificera relevanta fakta och förhållanden till ett tillräckligt litet antal kategorier för att de ska kunna förstås och bedömas tillsammans, varefter de kan användas som en grund för att avgöra världens och dess invånares natur, och kanske för att göra förutsägelser.” (H C Edey och A T Peacock, *National income and social accounting*, London : Hutchinson, 1954, s 375.)

Förvisso kan vårt försök att ”av-västifiera” materialet, utom det som gäller 1800-talets kapitalism, *det vill säga att hitta de gemensamma dragen hos de förkapitalistiska kategorierna inom alla de civilisationer som har nått ett stadium av utvecklad internationell handel* verka dumdristigt. Vi har varken de språkliga eller historiska kunskaper som krävs för att lyckas med denna uppgift. Ändå är det oundgängligt, både därför att den publik som idag tilltalas av marxismen inte längre är en i huvudsak västlig publik, och därför att de som försökt popularisera marxismen har skapat en väldig förvirring på detta område med sin teori om de ”på varandra följande stadier” som samhället antas ha gått igenom eller med nödvändighet måste gå igenom i alla delar av världen, en teori som uttryckligen tillbakavisades av Marx själv (se i synnerhet hans brev till *Otetjestvennye Zapiski*, november 1877, och till Vera Zasulitj, 8 mars 1881.)[16]

Detta är därmed bara ett försök, och samtidigt ett utkast som kräver många korrigeringar och en inbjudan till den yngre generationens marxister i Tokyo och Lima, i London och Bombay, och (varför inte?) i Moskva, New York, Beijing och Paris att ta över bollen och med hjälp av ett teamarbete fullborda det som en enda persons ansträngningar uppenbarligen inte längre kan klara av. Om detta verk leder till dessa resultat, även i form av kritik, så kommer författaren till fullo att ha uppnått sitt mål, ty han har inte försökt omformulera eller ens upptäcka några eviga sanningar, utan bara visa hur häpnadsväckande relevant den levande marxismen är. Det är genom att gemensamt sammanställa allmängiltiga vetenskapliga empiriska data som man kommer att uppnå detta mål, mycket mer än med hjälp av bibeltolkningar eller urskuldanden.

Ernest Mandel, 1962

[16] K Marx – F Engels, *Selected Correspondence* (1953), s 379, 421. [Det förstnämnda brevet finns på svenska på www.marxists.org.] Man bör dock påpeka att en del historiker i Folkrepubliken Kina sedan några år på allvar har ifrågasatt denna icke-marxistiska dogm om världsomfattande ”på varandra följande stadier”, och i synnerhet har återvänt till Marx’ teorier om ”det asiatiska samhället”. (Se speciellt artiklar av Fan Wen-lan och Jing Quan i *Neue Chinesische Geschichtwissenschaft – Zeitschift für Geschichtwissenschaft*, Sonderheft 7, 1959.)

Kapitel 1: Arbete, nödvändig produktion, merproduktion

Arbete, samhälle, kommunikation, språk, medvetenhet, mänsklighet

Av alla arter är människan den enda som inte kan överleva genom att anpassa sig till den naturliga omgivningen utan istället måste försöka kuva den efter sina egna behov.[1] Arbete är en aktivitet som på samma gång är både medveten och social och beror på att denna art är förmögen till kommunikation och spontant ömsesidigt hjälper varandra. Det är med hjälp av det människan påverkar sin naturliga omgivning.

Övriga djurarter anpassar sig till en viss omgivning genom att utveckla speciella organ. Människans specialiserade organ – en hand med en motstående tumme och ett utvecklat nervsystem – ger inte henne medel för att direkt skaffa sig mat i en viss naturlig omgivning. Men de gör att hon kan använda verktyg och, genom utvecklingen av ett språk, bygga upp en samhällsorganisation som garanterar människorasens överlevnad i ett oändligt antal olika naturliga omgivningar.[*] Arbete, samhällelig organisation, språk, medvetenhet, är således de kännetecken som särskiljer människan, och de är olösligt förbundna och reglerar ömsesidigt varandra.

De verktyg förutan vilka människan inte kan producera, det vill säga först och främst skaffa den föda som behövs för artens överlevnad, uppträder först som konstgjorda förlängningar av hennes naturliga organ.. ”Människan behöver verktyg för att kompensera sina otillräckliga fysiologiska förutsättningar.”[2] I mänskligheten gryning var dessa verktyg mycket primitiva: pinnar, hackade stenar, vässade benbitar och horn. Förhistorien och etnologin klassificerar i själva verket primitiva folk utifrån vilka råmaterial de använder för att tillverka sina viktigaste verktyg. Vanligtvis börjar denna klassificering med epoken med hackad sten, även om det bland de förhistoriska invånarna i Nordamerika verkar ha funnits en tidsålder med ben innan den egentliga stenåldern.

Produktionsteknikerna uppstår successivt ur ett ständigt upprepande av samma arbetsrörelser. Den viktigaste tekniska upptäckten under mänsklighetens förhistoria var otvivelaktigt framställningen och bevarandet av elden. Även om det inte längre finns kvar några primitiva stammar som inte kände till elden innan de kom i kontakt med yttre civilisationer,[§] så vittnar oräkneliga myter och legender om tider utan elden, åtföljd av en period då människan ännu inte visste hur man skulle hålla igång den.

Sir James Frazer samlade ihop myter om eldens ursprung från nästan 200 primitiva folk. Alla visar vilken stor betydelse upptäckten av en teknik för att framställa och bevara eld hade i mänskligheten gryning.[3]

Nödvändig produktion

Människan tillfredsställer sina grundläggande behov med hjälp av arbete. Enligt etnologen Malinowski utgörs de mest grundläggande behoven av mat, dryck, vila, skydd mot hårt väder och överdriven värme och kyla, att säkerställa artens överlevnad med hjälp av fortplantning, och muskel-

---

[1] J Grahame Clarke, *From Savagery to Civilisation*, s 26. A Gehlen, *Der Mensch*, s 24.

[*] ”En levande varelse som har blivit perfekt anpassad till sin omgivning, ett djur vars hela förmåga och livskraft inriktas och används här och nu, har inget över för att svara på grundläggande förändringar... Därmed kan det besegra alla medtävlare på detta speciella område men om detta område förändras kommer det å andra sidan med nödvändighet att utrotas. Det är denna lyckade effektivitet som verkar vara orsaken till att ett enormt antal arter har dött ut.” (G Heard, *The Source of Civilisation*, s 66-67. Se även Gehlen, *op cit*, s 35, 91, etc.)

[2] Gordon Childe, *Man Makes Himself*, s 49. Jämför också professor Oakley i *An Appraisal of Anthropology Today*, s 235.

[§] På 1500-talet stötte upptäcktsresanden Magellan samhällen på Marianaöarna i Stilla havet som inte kände till elden. På 1700-talet besökte Steller och Krasjeninnikov invånarna på halvön Kamtjatka som också var okunniga om eld. (G Renard, *Le Travail dans la Préhistoire*, s 67. R Furon, *Manuel de Préhistoire générale*, s 174.)

[3] Sir James Frazer, *Myths of the Origin of Fire*.

träning. Alla dessa behov tillfredsställs *socialt*, det vill säga inte bara med hjälp av rent fysiologisk aktivitet, inte enbart med en kamp mellan individen och naturens krafter, utan med hjälp av aktiviteter som härrör ur ömsesidiga förhållanden mellan medlemmarna i en mänsklig grupp.[4]

Ju mer primitivt ett folk är desto större del av dess arbete, och faktiskt hela dess existens, går åt för att leta efter och producera mat.[5]

De mest primitiva metoderna för matproduktion är att samla vilda frukter, fånga harmlösa smådjur och elementära former av jakt och fiske. Ett folk som lever på denna primitiva nivå, såsom aboriginerna i Australien, eller ännu bättre de primitiva invånarna i Tasmanien som försvann fullständigt för trekvarts sekel sedan, känner varken till permanenta bostäder eller tamdjur (utom ibland hundar), varken att väva kläder eller tillverka behållare för mat. De måste färdas över mycket stora landområden för att samla ihop tillräckligt med mat. Bara mycket gamla personer som är fysiskt oförmögna att hela tiden röra sig kan i viss mån befrias från det direkta insamlandet av mat och sysselsätta sig med att tillverka verktyg. Majoriteten av de mest underutvecklade samhällen som finns kvar än idag, såsom invånarna på Andamerna i Indiska oceanen, selk'nam och botokuderna i Latinamerika, pygméerna i Centralafrika och Indonesien, kubufolket i Malaya, lever liv som liknar de australiensiska aboriginerna.[6]

Om vi antar att mänskligheten har existerat i en miljon år, så tillbringades minst 980.000 år av denna period i ett tillstånd av yttersta fattigdom. Svält var ett ständigt hot mot artens överlevnad. Den genomsnittliga produktionen av mat räckte inte för att tillfredsställa det genomsnittliga konsumtionsbehovet. Att spara matreserver var okänt. Oregelbundna perioder av överskott och framgång ledde till ett betydande slöseri med mat.

> Bushmän, australier, veddafolket på Ceylon och selk'nam samlade knappast för framtiden. Centralaustraliensarna vill ha all sin mat med en gång för att få ett rejält skrovmål, sedan fogar de sig i att ”vara en riktigt hungrig människa”... När de flyttar lämnar de kvar sina stenredskap. Behöver de fler gör de dem... För en papuan räcker det med ett enda verktyg tills det slitits ut. Han har ingen aning om att ordna med ett nytt på förhand... Under hela den primitiva perioden gjorde osäkerhet att hamstring förhindrades. Perioder av övermättnad följdes regelbundet av perioder av halvsvält.[7]

Denna ”brist på förutseende” beror inte på några intellektuella brister hos den primitiva människan. Den är snarare resultatet av tusentals år av osäkerhet och inhemsk svält som tvingade henne att proppa i sig närhelst det blev tillfälle och inte tillät henne att arbeta fram någon teknik för att lagra mat. Produktionen i sin helhet tillhandahåller den *nödvändiga produktionen*, det vill säga mat, kläder, samhällets bostäder och ett mer eller mindre stabilt lager av verktyg för att producera dessa saker. Det finns inget permanent överskott.

Begynnande arbetsdelning

Så länge människan inte har säkerställt en tillräcklig tillgång på mat kan hon inte tillräckligt konsekvent ägna sig åt annan ekonomisk verksamhet än produktion av mat. En av de första forskningsresande till Centralamerika, Cabeza de Vaca, stötte på indianstammar som visste hur man gjorde halmmattor till sina bostäder men aldrig tog itu med det arbetet.

> De vill ägna all sin tid åt att skaffa mat, ty om de sysselsätter sig med annat plågas de av svält.[8]

---

[4] B Malinowski, *A Scientific Theory of Culture*, s 95.
[5] Raymond Firth, *Primitive Polynesian Economy*, s 37-38.
[6] L T Hobhouse, C G Wheeler och M Ginsberg, *Material Culture of the Simpler Peoples*, s 16-18.
[7] W G Sumner och A G Keller, *The Science of Society*, vol I, s 163-164.
[8] M J Herskovits, *The Economic Life of Primitive Peoples*, s 48.

Eftersom alla sysslar med att producera mat kan det inte uppstå någon verklig arbetsdelning, ingen specialisering i olika *hantverk*. För vissa folk är det obegripligt att inte alla kan göra alla de föremål som är i allmänt bruk. Indianerna i centrala Brasilien frågade alltid upptäcktsresanden Karl von der Steiner om han själv hade tillverkat sina byxor, sitt myggnät och många andra saker. De blev väldigt överraskade när han sa att han inte hade gjort det.[9]

Till och med på denna samhälleliga utvecklingsnivå finns det enskilda som begåvats med speciell fallenhet för en viss sorts arbete. Men den ekonomiska situationen, det vill säga den ständiga bristen på livsmedelsreserver, gör det ännu inte möjligt för dem att enbart utöva denna speciella fallenhet. I en beskrivning av öborna på Tikopia bland Salomonöarna i Stilla havet, skriver Raymond Firth:

> Varenda man på Tikopia är jordbrukare och fiskare och i viss mån skogsarbetare. Alla kvinnor rensar odlingarna, fiskar med sänkhåv på korallrevet, bankar barktyg och flätar mattor. Den specialisering som existerar är att utveckla extra förmåga i ett hantverk och inte att utöva ett hantverk som utesluter andra.[10]

Det som gäller ett relativt utvecklat samhälle, där man redan känner till jordbruk, gäller i ännu högre grad ett ännu mer primitivt samhälle.

Men den samhällsorganisation som Raymond Firth beskriver visar på samma gång existensen av en begynnande arbetsdelning som går att hitta under alla skeden av mänsklighetens ekonomiska utveckling: *arbetsdelningen mellan könen*. Hos de mest primitiva folken ägnar sig männen åt jakt, och kvinnorna samlar frukt och ofarliga smådjur. Hos samhällen som har utvecklats lite används vissa av de tekniker som man har lärt sig uteslutande av antingen män eller kvinnor. Kvinnorna utför de sysslor som kan utföras nära boplatsen: att hålla elden vid liv, spinna, väva, krukmakeri, etc. Männen rör sig längre bort, jagar större vilt och tillverkar verktyg ur grundläggande råvaror som trä, sten, elfenben, horn och ben.

Så länge det inte finns en sådan sorts arbetsdelning som leder till att det uppstår specialiserade hantverk förhindras utvecklingen av tekniker som kräver lång lärotid och speciella kunskaper, även om det möjliggör en mer harmonisk utveckling av kroppen och människans aktivitet. De folk som ännu inte har upplevt arbetsdelning men tack vare gynnsamma naturliga förhållanden har övervunnit svält och de värsta epidemierna (polynesier, en del nordamerikanska indianer före de vitas erövring, etc) har utvecklat en människotyp som beundras av den moderna civiliserade människan.

Samhällelig merproduktion uppträder för första gången

Den långsamma ackumulationen av uppfinningar, upptäckter och kunskap gör det möjligt att öka produktionen av mat och på samma gång minska producenternas fysiska ansträngningar. Detta är de första tecknen på en *ökning av arbetsproduktiviteten*. Uppfinningen av båge och pil jämsides med harpunen gör det möjligt att förbättra tekniken för att jaga och fiska och på så sätt reglera mänskligheten tillgång på mat. Hädanefter blir dessa aktiviteter viktigare än att samla vild frukt som då bara blir en kompletterande ekonomisk aktivitet. Hudar och päls från de djur som fångas regelbundet blir, tillsammans med deras horn, ben och betar, råmaterial som människan har tid att bearbeta. Upptäckten av särskilt rikliga jaktmarker eller fiskeställen gör det möjligt att övergå från en nomadtillvaro till en tillvaro som till hälften bofasta jägare eller fiskare (med årstidsberoende byte av boplats) eller till och med helt bofasta. Det är läget för samhällen som minkopierna (som befolkar kustområdena på Andamanerna), klamathindianerna (på Kaliforniens kust), vissa stammar i Malaya, etc.[11] Den övergång till ett bofast liv, både tillfälligt och permanent, som blev möjlig genom arbets-

[9] Kaj Birket-Smith, *Geschichte der Kultur*, s 143-144.
[10] Raymond Firth, *op cit*,. S 112-113.
[11] Heinrich Cunow, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 103-123. C Darryl Forde, *Habitat, Economy and Society*, s 374.

produktivitetens utveckling, gjorde det i sin tur möjligt att öka den sistnämnda. Det blir nu tänkbart att samla verktyg utöver den mängd som ett rörligt samhälle kunde bära med sig.

Jämte den produktion som är nödvändig för att samhället ska överleva börjar det således gradvis uppstå ett första permanent överskott, en första form för *samhällelig merproduktion*. Dess grundläggande funktion är att göra det möjligt att bygga upp livsmedelsreserver för att förhindra eller åtminstone lindra en periodiskt återkommande svält. Under tusentals år försökte primitiva folk lösa problemet att lagra mat. Ett flertal stammar hittade lösningen först efter kontakter med högre civilisationer. De samhällen som hade förblivit nomadjägare och vilka som regel inte producerar något regelbundet överskott, är således samtliga okunniga om salt, det mest effektiva sättet att bevara kött.[*]

Den samhälleliga merproduktionens andra ursprungliga funktion är att göra det möjligt med en mer utvecklad arbetsdelning. Från och med det ögonblick då stammen har tillgång till mer eller mindre permanenta livsmedelsreserver kan vissa av dess medlemmar ägna en större del av sin tid till att tillverka föremål som inte ska ätas: verktyg, utsmyckningar, behållare för livsmedel. Det som tidigare bara var en personlig böjelse eller talang för en viss teknik blir nu en specialisering, fröet till ett hantverk.

Den samhälleliga merproduktionens tredje ursprungliga funktion är att möjliggöra en snabbare befolkningsökning. Den halva svälten begränsade i praktiken stammarnas befolkning till arbetsföra män och kvinnor. Stammen kunde bara hålla liv i ett minimum av småbarn. De flesta primitiva folk känner till och tillämpar i stor utsträckning konstgjord barnbegränsning, som är helt nödvändig på grund av den otillräckliga tillgången på mat.[12] Bara ett begränsat antal sjuka eller handikappade personer kan tas om hand och hållas vid liv. Det är vanligt att praktisera barnamord. Krigsfångar dödas vanligtvis, eller äts till och med upp. Alla dessa ansträngningar att begränsa befolkningstillväxten visar inte att den primitiva människan är medfött grym, utan vittnar snarare om försök att undvika en värre fara, att hela folket raderas ut på grund av brist på mat.

Men från och med den tidpunkt då det uppträder mer eller mindre permanenta livsmedelsreserver går det att uppnå ett nytt jämviktstillstånd mellan den mat som finns tillgänglig och befolkningens storlek. Antalet födslar ökar och i och med det antalet barn som överlever de tidiga barnaåren. Sjuka och gamla kan leva längre och öka stammens genomsnittsålder. Befolkningstätheten inom ett givet område kommer att öka med arbetsproduktiviteten, och är ett utmärkt tecken på ekonomiska och sociala framsteg. I och med befolkningens tillväxt och specialisering av dess arbete ökar de produktivkrafter som står till mänsklighetens förfogande. Uppkomsten av ett samhälleligt överskott är en avgörande förutsättning för denna ökning.

Den neolitiska revolutionen

Skapandet av ett permanent överskott av livsmedel är den materiella grunden för att kunna genomföra den viktigaste ekonomiska revolution som människan upplevt sedan hon uppträdde på jorden: begynnelsen på jordbruket och tämjandet och uppfödningen av djur. I överensstämmelse med den förhistoriska period under vilken denna revolution ägde rum, perioden med slipade stenar, eller den neolitiska perioden, kallas den för den neolitiska revolutionen.

Jordbruk och boskapsskötsel förutsätter att det finns ett visst överskott av mat, och det av två skäl. För det första därför att denna teknik kräver att man använder säd och djur för syften som inte direkt gäller livsmedelskonsumtion, utan för att producera fler växter och mer kött vid ett senare tillfälle.

---

[*] H Cunow, *op cit*, vol I, s 95.
Före upptäckten att salt hade en konserverande funktion, en upptäckt som var avgörande för att bygga upp permanenta proteinreserver, användes en rad olika metoder för att bevara kött. Det torkades, röktes, förvarades i vakuumbehållare av bambu, etc. Alla dessa metoder har visat sig vara otillräckliga för långvarig förvaring.

[12] Raymond Firth, *op cit.* Cl Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques*, s 297-298.

Folk som i tusentals år hade levt på randen till svält går inte med lätthet med på att avleda något som är omedelbart ätbart för ett mer avlägset mål försåvitt de inte har andra förråd av mat.*

Dessutom producerar varken jordbruket eller boskapsskötsel den mat som behövs för stammens existens direkt, och det krävs livsmedelsreserver för att täcka perioden mellan sådden och skörden. Av dessa orsaker kunde varken ett primitivt jordbruk eller boskapsskötsel anammas direkt som ett folks viktigaste produktion. De uppstår stegvis och betraktas till en början som sekundära aktiviteter i förhållande till jakt och insamlandet av frukt, och under lång tid kompletteras de av dessa aktiviteter, även när de har blivit grundvalen till folkets uppehälle.

I allmänhet tänker man sig att uppfödningen av tamdjur (som påbörjades omkring 10.000 år före Kristus) kom senare än de första försöken till systematiskt jordbruk (som påbörjades omkring 15.000 år f. Kr), även om de två verksamheterna kan uppstå samtidigt eller, hos vissa folk, till och med uppstå i omvänd ordning.[13] Den mest primitiva formen av jordbruk, som än idag används av ett antal folk i Afrika och Oceanien, består av att skrapa jordytan med en vass pinne eller gräva med en hacka. Eftersom jorden snabbt utarmas av sådana odlingsmetoder måste man efter några år överge den mark som brukas på detta sätt och ta ny mark i besittning. Flera folk, exempelvis bergsstammar i Indien, skaffar ny mark för odling genom att bränna ner djungeln, och askan bildar ett naturligt gödningsämne.[14]

Den neolitiska revolutionen ställer för första gången sedan mänsklighetens gryning produktionen av existensmedel under människans direkta kontroll: det är dess största betydelse. Att samla frukt, jaga och fiska är *passiva* sätt att skaffa mat. De minskar eller bibehåller åtminstone den mängd resurser som naturen tillhandahåller för människan inom ett givet område på en viss nivå. Men jordbruk och boskapsskötsel är *aktiva* metoder för att skaffa mat eftersom de ökar de naturresurser som är tillgängliga för mänskligheten och skapar nya. Med hjälp av samma arbetsinsats kan den mängd mat som står till människans förfogande tiodubblas. Dessa metoder utgör således en oerhörd ökning av människans samhälleliga arbetsproduktivitet.

Den neolitiska revolutionen ger också en kraftfull stimulans till utvecklingen av verktyg. Genom att skapa ett *permanent överskott* skapar den möjlighet till ett yrkesmässigt hantverk.

> De preliminära förutsättningarna för uppkomsten av hantverks- (teknisk) skicklighet är en viss mängd ledig tid som kan tas från den tid som används för att producera existensmedlen.[15]

Det begynnande jordbruket och boskapsskötseln leder dessutom till den första stora samhälleliga arbetsdelningen: herdefolk uppträder jämte jordbruksfolk.

Utan tvekan måste de avgörande framsteg som berodde på jordbruket tillskrivas kvinnan. Exemplen med folk som fortfarande existerar som primitiva jordbrukare, liksom oräkneliga myter och legender,* bekräftar att kvinnorna, som i det primitiva samhället ägnade sig åt att samla frukt och vanligtvis stannade nära boplatsen, var först med att så fröna från de frukter som de hade samlat för att underlätta stammens försörjning med livsmedel. Kvinnorna i den indianska Winnebagostammen tvingades dessutom *gömma* ris och majs som var tänkt att använda som utsäde, eftersom männen annars skulle ha ätit upp den. Nära knutet till kvinnornas utveckling av jordbruket uppstår bland

---

* ”Jordbruket kräver... en asketisk självdisciplin som inte automatiskt följer av kunskap om verktyg”, påpekar Gehlen. Författaren funderar på om de första skördarna av denna anledning kanske skyddades genom att uteslutande avsättas för religiösa ändamål. (A Gehlen, *op cit*, s 433-434.)

[13] Fritz Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 36. C Darryl Forde, *op cit*, s 397. Se Karl J Narrs diskussion om det nuvarande läget i denna fråga i *Historia Mundi*, vol II, s 66-80.

[14] L T Hobhouse, et al, *op cit*, s 22.

[15] R Thurwald, artikel ”*Handwerk*” i *Reallexicon der Vorgeschichte*, vol V, s 98. Dessa tankegångar är idag allmänt accepterade av specialisterna, se *An Appraisal of Anthropology Today*, s 40-41.

* ”Batak använder skämtsamt benämningen *pasigadong* – medel för att skaffa *gadong*, eller mat – på sin hustru...” (W G Sumner et al, *op cit*, vol I, s 134.

många primitiva jordbruksfolk religioner som grundar sig på dyrkan av fertilitetsgudinnor.[§] Det går att visa att ett matriarkat existerade bland ett antal folk på samma samhälleliga utvecklingsnivå, och det hänger också samman med den roll som kvinnor spelade för att åstadkomma jordbruket. Sumner och Keller och Kritz Heichelheim[16] räknar upp ett stort antal bevisade exempel på matriarkat bland primitiva jordbruksfolk.

Gemensam organisering av arbetet

Hobhouse, Wheeler och Ginsberg studerade produktionssättet bland alla primitiva folk som fortfarande fanns kvar i början av 1900-talet. De upptäckte att de stammar som bara känner till elementära former för jordbruk och boskapsskötsel – och med nödvändighet alla folk som befinner sig kvar på en lägre ekonomisk utvecklingsnivå – är okunniga om bruket av metaller och har bara mycket primitiva tekniker för tillverkning av krukor och vävning.

Arkeologiska data bekräftar etnografins uppgifter. Under den neolitiska perioden fanns i Europa bara de mest primitiva formerna av krukmakeri. I Indien, norra Kina och i Nord- och Västafrika finns spår av liknande samhällen mellan femte och sjätte årtusendet f Kr.[17] Frånvaron av utvecklat krukmakeri och vävning tyder på att det saknades en fullt utvecklad grupp av hantverkare. Det överskott som jordbruket och boskapsskötseln gav till samhället gjorde det ännu inte möjligt att helt och hållet befria hantverkarna från uppgiften att producera sin egen mat.

I den kinesiska byn Taitou lever än idag:

> [i]ngen av hantverkarna... helt och hållet på sitt hantverk... Alla murare, snickare, vävare, arbetarna på de små järnbruken, byns skollärare, skördevakten och byns många ämbetsmän arbetar på jorden med sina familjer under sådden och skördesäsongen eller närhelst de inte råkar vara upptagna med sitt yrke.[18]

Precis som under mer primitiva stadier i den ekonomiska utvecklingen baserar sig samhället på att arbetet organiseras gemensamt. Samhället behöver arbete från varenda en av sina medlemmar. Det producerar ännu inte ett tillräckligt stort överskott för att det ska kunna uppstå privat egendom utan att riskera hela samhällets överlevnad. Stammens sedvänjor och hederskod går mot all *individuell* ackumulation utöver genomsnittet. Skillnaderna i individernas produktiva förmåga återspeglas inte i fördelningen. Händighet som sådan ger inte rätt att behålla frukten av det enskilda arbetet, och samma sak gäller flitigt arbete.[19]

[§] Jämför följande observation av Robert Graves: ”Att döma av kvarvarande artefakter och myter fanns det i hela det neolitiska Europa ett anmärkningsvärt enhetligt system av religiösa tankar som grundade sig på dyrkan av en Modergudinna med många olika namn, som också fanns i Syrien och Libyen. Det gamla Europa hade inga gudar. Den Stora gudinnan betraktades som odödlig, oföränderlig och allsmäktig, och begreppet faderskap hade ännu inte lanserats i det religiösa tänkandet. Hon tog sig älskare, men bara för njutnings skull, inte för att ge sina barn en fader. Männen fruktade, avgudade och lydde matriarken: den eldstad hon skötte om i grottan eller hyddan var den första sociala samlingspunkten, och mödraskapet var deras främsta mysterium.” (Robert Graves, *The Greek Myths*, vol I, s 13, Penguin Books, reviderad utgåva 1960.) Den indiske författaren Debiprasad Chattopadhyaya har på grundval av sitt lands historia och litteratur gjort en genomgripande analys av förhållandet mellan den roll som kvinnan spelade som de första brukarna av jorden, matriarkatet och det magiskt-religiösa dyrkandet av fertilitetsgudinnor. (Debiprasad Chattopadhyaya, ”Lokayata”, People's Publishing House 1959, s 251-265 och 273-292.)

[16] W G Sumner et al, *op cit*, vol III, s 1954. F Heichelheim, *Antike Wirtschaftsgeschichte*, vol II, s 898. Se även F Kern, *Mutterrecht einst und jetzt*, i *Theologische Zeitschrift*, Basel, 6, 1950, och *Historia Mundi*, vol I, s 389 och vol II, s 91-92, 94.

[17] R Furon, *op cit*, på flera ställen.

[18] Martin C Yang, *A Chinese Village*, s 27.

[19] R Firth, *op cit*, s 63.

”Distributionen bland maorierna”, skriver Bernard Mishkin, ”dominerades i grunden av ett enda mål: att tillfredsställa gruppens behov. Ingen kunde svälta så länge det fanns kvar något i samhällets förrådshus.”[20]

Speciella institutioner utvecklades – exempelvis ceremoniellt utbyte av gåvor och organisering av fester efter skörden – för att garantera en jämlik fördelning av livsmedel och andra nödvändiga produkter bland samhällets alla medlemmar. I sin beskrivning av de fester som organiserades bland papuaner i Arapesh menar Margaret Mead att denna institution ”faktiskt är en effektiv åtgärd mot att någon person samlar på sig oproportionerligt stora rikedomar jämfört med andra.”[21]

Georges Balandier skriver i samma stil angående bakongostammarna i Ekvatorialafrika:

> En institution som den med namnet *malaki* bringar klarhet i denna oklara situation. Från början var den en sorts årlig fest (under den torra säsongen) som prisade släktens enhet genom att ära förfäderna och gjorde det möjligt att stärka alla band... Vid detta tillfälle konsumerade man gemensamt massor av saker som hade samlats in under året i en anda av verklig glädje och fest. Sparsamheten upprätthölls av släkternas ledare och fungerade i form av *att blodsband och allianser förnyades*. Genom sin regelbundna periodicitet och de rikedomar som den kräver, fungerar *malaki* som en av Bakongoekonomins drivkrafter och reglerare... Den vittnar om en tidpunkt (som är svår att tidsbestämma) i den ekonomiska utvecklingen då överskottet av produkter ställde människan inför nya problem: deras produkter kom emellan dem och förvrängde systemet av personliga relationer.[22]

James Swann har beskrivit indianernas sedvänjor i Cape Flattery (Washington State, USA), och säger att den som har producerat ett rikligt lager av mat, oavsett i vilken form, vanligen bjuder in en rad grannar eller familjemedlemmar för att äta upp det tillsammans med dem. Om en indian har samlat ihop tillräckliga lager med mat så måste han anordna en fest som fortsätter tills hans förråd är slut.[23] Denna sortens samhälle betonar förtjänsten med *samhällelig solidaritet* och betraktar ekonomisk konkurrens och strävan efter att berika sig själv som omoraliskt.

Solomon Asch, som har studerat hopiindianernas sedvänjor på plats, anmärker:

> Alla individer måste behandlas lika, ingen får vara överordnad och ingen får vara underordnad. En person som får beröm eller själv ger beröm utsätts automatiskt för agg och kritik... De flesta hopimän vägrar bli förmän... Barnens uppträdande när de leker är i detta avseende lika upplysande. Från samma källa fick jag höra att varken unga eller äldre barn bryr sig om att räkna poäng under en match. De kan spela basket i timmar utan att veta vem som vinner eller förlorar. De håller på bara för att de är förtjusta i själva spelet...[24]

Gemensam organisation av arbetet innebär å ena sidan att genomföra viss ekonomisk verksamhet tillsammans – bygga hyddor, jaga större villebråd, röja stigar, fälla träd, bryta ny mark – och å den andra ömsesidig hjälp familjer emellan i det dagliga livet. Den amerikanska antropologen John H Province har beskrivit ett sådant arbetssystem hos stammen Siang Dyak, som lever på Borneo. Alla stammens medlemmar, inklusive medicinmannen, arbetar omväxlande på sitt eget och en annan familjs risfält. Alla jagar och samlar ved och alla utför hushållsuppgifter.[25]

Margaret Mead beskriver ett liknande system som råder bland Arapesh, ett bergsfolk i Nya Guinea.[26] I sin rena form innebär gemensam organisering av arbetet att alla vuxna deltar i arbetet.

---

[20] Margaret Mead, *Co-operation and Competition among Primitive Peoples*, s 445.
[21] *Ibid*, s 29.
[22] Georges Balandier, ”*Structures sociales traditionelles et changements economiques*” i *Revue de l'Institute de Sociology Solway, U.L.B*, nr 1 1959, s 38-39.
[23] *Smithsonian Contributions to Knowledge*, vol XVI.
[24] Laura Thompson, *A Culture in Crisis*, s 94-95.
[25] M J Herskovits, *op cit*, s 72-77.
[26] Margaret Mead, *Sex and Temperament*, s 26-27. Se även Jomo Kenyattas beskrivning av gemensamt arbete bland

Det betyder således att det inte finns någon ”härskande klass”. Arbetet planeras av gruppen i enlighet med sedvänjor och uråldriga riter som grundar sig på djupgående kunskap om den naturliga omgivningen (klimatet, jordens sammansättning, villebrådets vanor, etc). Hövdingen, om det finns en sådan, förkroppsligar bara dessa riter och sedvänjor och säkerställer att de fullföljs.

Som regel fortsätter det gemensamma arbetet under hela den långdragna, hundratals (om inte tusentals) år långa process då byasamhället faller sönder.[27] Vi måste understryka att den vana att genomföra uppgifter tillsammans som existerar mycket länge även i samhällen som delats upp i klasser, utan tvivel är ursprunget till dagsverken, det vill säga det obetalda extra arbete som genomförs å statens, templets eller härskarens vägnar. I fallet Kina är utvecklingen från det ena till det andra helt uppenbar.

Melville J Herskovits[28] nämner en mycket intressant övergångsform i Dahomey. *Dókpwê*, gemensamt arbete, genomförs i allmänhet till förmån för varje inhemskt hushåll. Men tvärtemot traditionerna och officiella uttalanden, besvaras begäran från ett relativt förmöget hushåll före önskemål från ett fattigt hushåll. Dessutom har ledaren för *dókpwê* blivit en del av den härskande klassen. Invånarna i Dahomey är dessutom medvetna om utvecklingen, och sa så här till Herskovits:

> *Dókpwê* är en urgammal institution. Förr i tiden fanns det inga hövdingar och *dókpwêga* [som leder det gemensamma arbetet] styrde över byn. Byns manliga invånare ordnade *dókpwê* som idag, och all odling av marken gjordes gemensamt. Senare, i och med uppkomsten av hövdingar och kungar, uppstod dispyter om vilken respektive makt de skulle ha...[29]

Enligt Nadel genomförs det gemensamma arbetet i det nigerianska kungadömet Nupe, som kallas *egbe*, först (och framförallt!) på hövdingarnas mark. Joseph Bourrilly nämner en liknande utveckling av *touiza*, som det gemensamma arbetet kallas bland berberna.[30]

Primitivt jordinnehav

När stammarna börjar bedriva jordbruk är de vanligtvis organiserade på grundval av blodsband. Den äldsta formen av social organisering verkar vara *nomadstammen*, som fortfarande existerar bland aboriginerna i Australien.

> [En nomadstam] är en grupp personer som tillsammans äger, innehar och utnyttjar ett visst definierat landområde. Stammens rättigheter över sitt territorium kan i korthet antydas genom att säga att ingen person har rätt till något djur, grönsaker eller mineraler från detta territorium om de inte inbjudits eller fått medgivande från medlemmar i stammen.[31]

Senare, när de på allvar börjar syssla med jordbruk, blir storfamiljen, klanen, stammen som ett förbund av klaner, ett förbund av besläktade klaner, den vanligaste organisationsformen för primitiva folk. Det är alltså inte överraskande att det primitiva jordinnehavet och upprättandet av en eller annan sorts makt (ägande) över jorden först och främst påverkas av denna dominerande samhällsorganisation.

Så länge folket i fråga ännu inte har uppnått ett stadium av intensivt jordbruk med gödsel och bevattning, tar jordinnehavet oftast formen av att en storfamilj, en grupp män och kvinnor som förenas av släktband, bildar en by. I norra Rhodesia noterar Audrey I Richards att bembafolket ”lever i små

---

kikuyu, *Facing Mount Kenya*.

[27] *Les Populations aborigènes*, utgiven av International Labour Office, s 225.

[28] M J Herskovits, *Dahomey, An Ancient West African Kingdom*, vol I, s 64.

[29] *Ibid*, vol I, s 65.

[30] S F Nadel, *A Black Byzantium, The Kingdom of Nupe in Nigeria*, s 49. Joseph Bourrilly, *Eléments d'ethnographie marocaine*, s 139.

[31] A R Radcliffe-Brown, *Structures and Functions in Primitive Society*, s 33.

samhällen, den genomsnittliga byn består av 30 till 50 hyddor... Varje by är en släktenhet som styrs av en hövding...”[32]

Bland de bofasta berberna i Marocko ”är den typiska situationen inte en stam utan vad vi, felaktigt, kallar en del av en stam [storfamiljen]... Alla medlemmar i denna del säger att de härstammar från samma förfader, vars namn de bär.”[33] I de slaviska länderna på 500- och 600-talen ”levde varje stam med sina egna klaner och på sin egen mark, och varje klan var sin egen herre.”[34]

I en beskrivning av livet på landsbygden i det medeltida Frankrike avslutar Marc Bloch:

> För att sammanfatta: byn och dess fält sköts om av en mycket stor grupp, kanske... en stam eller en klan. *Manses* (engelska *hides*, tyska *Hufe* [svenska *hemman* – öa]) är de lotter som tilldelas mindre undergrupper. Vad var denna andra gemenskap där en *manse* bildade ramen? Mycket troligt var det familjen, till skillnad från klanen..., en fortfarande patriarkalisk familj, stor nog för att omfatta flera par som var släkt. I England har *hide* den latinska synonymen *terra unius familiae* [en familjs land].[35]

Ch Edmond Perrin bekräftar angående jordbrukslivet i Lorraine ”att *manse* från början var en jordlott som brukades av en enda familj, visar sig tillräckligt klart av sedvänjorna under den Merovingianska perioden. På 600-talet var det i själva verket... familjeöverhuvudet och inte *mansen* som räknade ut vilka förpliktelser innehavarna hade på kyrkans och kronans mark.”[36]

Det är således storfamiljen, klanen, som bor i byn och familjen i strikt mening som bygger lantbruket. Men det primitiva jordbruket ställdes framförallt inför problemet att periodvis bryta nytt land, en uppgift som utfördes gemensamt av hela byn, vilket visar sig i exemplet med folk som än idag befinner sig i detta utvecklingsstadium och som firas i gamla kinesiska sånger. Inom ramen för en gemensam organisering av arbetet är det logiskt att den odlade marken ska förbli gemensam egendom och periodvis omfördelas. Bara trädgården kring bostaden som familjen själv röjt eller fruktträdet som de har planterat utvecklas i riktning mot privategendom.[37] *Trädgård* [engelska *garden* – öa] betyder dessutom ”sluten plats”, det vill säga ett ”fält som är stängt för andra” i motsats till de fält som är gemensam egendom och inte delas upp med stängsel.[*]

Utdelning och periodvis omfördelning av odlingsbar mark genom lottdragning bekräftas i ett flertal historiska och språkliga bevis. Odlingsbar mark i Lorraine kallades först för *sors* (lotter). Den mark som fördelades med hjälp av lottdragning i det gammaltestamentliga Palestina kallades *nahala* (lotter), ett ord som senare kom att betyda egendom, etc. Samma sak gäller det gamla Grekland.[38] När, i och med utvecklingen av mer avancerade jordbruksmetoder, den odlingsbara ytan till sist blev stabil och det gemensamma röjandet av ny mark upphörde att spela någon viktig roll i byns liv, så började privatägd mark att uppstå. Men så länge byasamhället inte hade upplösts fortsatte även då det gamla gemensamma ägandet att överleva i olika former. En tredjedel av byn – utöver hus och trädgårdar å ena sidan, och odlingsbara fält å den andra – förblev gemensam egendom, i huvudsak bestående av betesmark och skogar. Rätten för all boskap som ägdes av samhällets medlemmar att beta, det vill säga använda alla fält innan sådden inleddes; rätten att plocka ax efter skörden; rätten

---

[32] Audrey I Richards, *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*, s 18.
[33] Henri Terrasse, *Histoire du Maroc*, s 28.
[34] *The Russian Primary Chronicle*, övers S H Cross (1930), s 8.
[35] Marc Bloch, *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*, s 163.
[36] Ch E Perrin, *Reserches sur la seigneurie rurale an Lorraine*, s 639.
[37] C Darryl Forde, *op cit*, s 375. René Grousset, *Histoire de la Chine*, s 9.
[*] När Tangdynastin kom till makten i Kina (618 f Kr) tack vare ett bondeuppror, återupprättade den systemet med periodvis återkommande omfördelning av den odlade marken men lämnade trädgårdarna (omkring en femtedel av all mark i varje jordbruk) som egendom som bondefamiljerna kunde ärva. (Stefan Balazs, *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte der T'ang-Zeit*, i *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, 1931-1932.)
[38] Se i synnerhet J Caesar, *De Bello Gallico*, vol IV, s 21, 23; Perrin, *op cit*, s 629; *Gamla testamentet*, Fjärde mosebok, vers 55, 56, Josua 18:6, Mika 2:5, etc.

att bygga och använda kvarnar eller källor gemensamt; inrättandet av byn som en enhet som gemensamt hade ansvar för att betala skatt; bevarandet av sedvänjor med ömsesidig hjälp; rätten att upprätta nya jordbruk på skogsområden som röjts – alla dessa fenomen visar att det under århundraden levde kvar en stark kollektiv solidaritet i byns liv, en solidaritet som har sina rötter djupt i gamla tiders gemensamma ägande.

Det går inte att räkna upp alla källor som bekräftar att detta gemensamma jordägande har existerat bland alla civiliserade folk vid ett visst skede i deras jordbruksutveckling – vi ska kort nämna en del av de viktigaste källorna. Det japanska byasamhället vid namn *mura* har beskrivits av Yoshitomi. I sitt monumentala verk *Economic Aspects of the History of Civilisation in Japan* [Ekonomiska synpunkter på civilisationens historia i Japan] beskriver Yosoburo Takekoshi forna tiders gemensamma jordägande med fördelning av jorden med hjälp av lottdragning. I Indonesien ”utgör byasamhället det ursprungliga samhället” skriver dr J H Boeke. Wittfogel har analyserat *tsieng-tien*-systemet att dela upp de kinesiska byarnas åkrar i nio fyrkanter, och upptäckte där byasamhället som hade härstammat från det kollektiva sättet att tillägna sig jorden.[39] Professor Dijckmans arbete om de gamla egyptiska faraonernas kungadömen säger uttryckligen att jorden där ursprungligen var klanernas egendom med periodiskt återkommande omfördelning av egendomarna. Professor Jacques Pirenne säger samma sak i sin *History of Institutions and Private Law in Ancient Egypt* [Institutionernas och de privata lagarnas historia i det gamla Egypten].[40] M Jacques Weulersee har beskrivit jordbrukssystemet hos de arabiska alawiterna, och hittade hos dem än idag spår av gemensamt ägande, som tidigare dominerade i den islamiska världen:

> Dessa byar kallas *mouchaa*-byar, där all mark gemensamt tillhör hela byasamhället. Ingen medlem i detta samhälle äger någon egen jord, utan bara en rättighet inom hela området. Denna rätt garanterar dem en definitiv del av jorden när den periodiskt återkommande omfördelningen av marken äger rum... vanligtvis var tredje år.[41]

Vad gäller Central- och Östafrika säger den halvofficiella *African Survey*:

> Det stämmer att det över hela den del av Afrika som vi är intresserade av fanns en förhärskande syn på jorden som stammen eller gruppens gemensamma egendom.[42]

Raymond Firth anmärker angående Tikopias polynesiska ekonomi att ”fruktträdgårdar och trädgårdstäppor traditionellt ägdes av släktgrupper.”[43]

Den historiska forskningen bekräftar gemensamt jordägande i det homeriska Grekland, i den tyska *Marken*, i de forntida aztekiska byarna, i den forntida indiska byn på de buddhistiska skrifternas tid, i inkabyarna där plöjda fält kallades *Sapslpacha*, det vill säga ”jorden (*pacha*) som tillhör alla”, i det bysantinska rikets byar, speciellt i Egypten, Syrien, Trakien, Mindre Asien och Balkanhalvön före slavernas kolonisering, i det forntida Ryssland med sitt byasamhälle *obsjtjina*, bland sydslaverna, polackerna, ungrarna, etc. I en studie för FAO bekräftar dessutom Gerald Clausen att jordbruket överallt till en början genomfördes inom ramen för ett jordbrukssystem som grundade sig på gemensamt ägande med periodvis återkommande omfördelning av jorden.[44]

---

[39] M Yoshitomi, *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, s 67. Yosoburo Takekoshi, *Economic Aspects of the History of Civilisation in Japan*, s 26-27. J H Boeke, *Theorie der Indische Economie*, s 30. K A Wittfogel, *Probleme chinesischer Wirtschaftsgeschichte*, s 304. Se även en ny kinesisk publikation, *An Outline History of China*, s 19.
[40] G Dijckmans, *Histoire économique et sociale de l'Ancienne Egypte*, vol I, s 128. Jacques Pirenne, *Histoire des Institutions et du Droit Privé de l'Ancienne Egypte*, vol I, s 29.
[41] Jacques Weulersee, *Le Pays des Alaouites*, s 357.
[42] *African Survey*, s 833-834 (bara första och andra utgåvan).
[43] R Firth, *op cit*, s 57-58.
[44] G Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 14-15. J Kulischer, *Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, vol I, s 12-32. G C Vaillant, *The Aztecs of Mexico*, s 113. *Cambridge History of India*, vol I, s 200. H Cunow, *Geschichte und Kultur des Inka-Reiches*, s 138. M V Levtjenko, *Byzance*, s 48. P I Lyastjenko, *History of the National Economy of Russia*, s

Odlingen av bevattnad jord, civilisationens vagga

I början var jordbruket klumpigt och oregelbundet, människan visste inte hur man bevarade jordens bördighet. Upptäckten av bevattning och effekten av att låta jorden ligga i träda fullkomligt revolutionerade jordbrukstekniken.

Konsekvenserna av denna revolution inom jordbruket var oändliga. Uppfödningen av tamdjur och den första början av jordbruket hade gjort det möjligt för människan att ta kontrollen över sina existensmedel. Den systematiska användningen av praktiken att låta jorden ligga i träda och framförallt bevattning gjorde, tillsammans med användningen av dragdjur, att människan kunde säkra sig ett permanent överskott av livsmedel, enbart beroende på hennes eget arbete. Varje frö som såddes i Mesopotamien återbetalades hundrafalt när det var dags för skörd.[45]

Förekomsten av detta permanenta överskott av livsmedel gjorde det möjligt för hantverkstekniker att bli självständiga, specialiserade och fulländade. Samhället kunde stöda tusentals personer som inte längre deltog direkt i produktionen av livsmedel. Staden kunde skilja sig från landsbygden. Civilisationen hade fötts.

Redan de gamla grekerna på Homeros tid betraktade civilisationen som ett resultat av jordbruket.[46] Den klassiska periodens kineser tillskrev ”uppfinnandet” av jordbruket, handeln och civilisationen till den mytiska kejsaren Chen Nung.[47] Det är intressant att notera att ursprunget till folkets rikedomar i den aztekiska traditionen finns i en uppenbarelse som en hög präst fick i en dröm, en uppenbarelse ”som beordrade mexikanerna att dämma upp en stor flod som flöt runt foten av berget så att vattnet kunde sprida sig över slätten.”[48] Utöver dessa begränsade exempel drar sig inte historikern Heichelheim för att, med rätta, säga att *jordbruket har varit civilisationens grundval ända fram till dagens kapitalism*.[49] Och den amerikanska *Encyclopaedia of the Social Sciences* säger:

> Historien och arkeologin har hittills inte upptäckt en enda stor civilisation som inte till stor del varit beroende av dessa tre sädesslag [vete, majs och ris].[50]

Övergången till odling av bevattnad mark och den därav resulterande uppkomsten av stadsliv, ägde rum på flera ställen på jorden där de naturliga förhållandena gjorde det möjligt. Det är fortfarande svårt att avgöra i vilken utsträckning denna utveckling ägde rum bland olika folk oberoende av varandra, men för en del av dem verkar detta oberoende vara fastslaget. Vi ser hur jordbruk med hjälp av bevattning, ett stort överskott av mat, en specialisering av hantverk och uppkomsten av städer, successivt utvecklas i Nildalen och dalgångarna kring Eufrat och Tigris under femtusentalet f Kr, i Hwang-hodalen i Kina, i Iran och på Cypern under fyratusentalet, i Indusdalen, Centralasien och på Kreta under det tredje årtusendet, på det grekiska fastlandet, i Anatolien, i Danubedalen och på Sicilien under andra årtusendet, i Italien och södra Arabien (kungadömet Minea[*] och den sabeanska civilisationen) under första årtusendet f Kr, och i Västafrika (civilisationerna i Ghana, Mali och Songhai i Niger- och Senegaldalarna) och även i Amerika (i Mexiko, Guatemala och Peru) under första årtusendet e Kr.

---

70. Sir Gerald Clausen, *La Tenure Communautaire*, passim, s 23-25.
[45] Gordon Childe, *What Happened in History*, s 90.
[46] G Glotz, *op cit*, s 48.
[47] Chen Huan-Chang, *The Economic Principles of Confusius*, s 122.
[48] Ramirez Ms, *Histoire de l'Origine des Indiens*, s 13.
[49] F Heichelheim, *Vormittelalterliche Geschichtsepochen*, s 163-164.
[50] *Encyclopaedia of Social Sciences*, vol I, artikeln ”Jordbruk”, s 572.
[*] Etymologiskt betyder Minea ”källvatten”. (P K Hitti, *History of the Arabs*, s 49-58.) Under samma period öppnades Tyskland och Gallien för civilisationen tack vare användningen av systemet med träda.

Den metallurgiska revolutionen

Jordbruksrevolutionen sammanföll i grova drag med slutet på stenåldern. Efter att ha befriats från hungerns förnedrande slaveri kunde människan utveckla sina medfödda egenskaper i form av nyfikenhet och tekniskt experimenterande. Sedan länge visste de att det gick att koka vissa sorters lera i elden för att göra krukor. Genom att utsätta olika sorters sten för elden upptäckte de metaller och därefter deras fantastiska förmåga att kunna tillverkas till verktyg. De på varandra följande upptäckterna av koppar (sextusentalet f Kr vid Eufrat och Tigris och även i Nildalen), tenn, därefter den lämpliga blandningen av koppar och tenn som kallas brons (tretusentalet f Kr i Egypten, Mesopotamien, Iran och Indien) och till sist järn (omkring 1300 f Kr bland hettiterna efter att sporadiskt ha använts bland kustfolken kring Svarta havet) utgör de viktigaste stadierna i denna tekniska revolution.

Effekterna av den metallurgiska revolutionen blev först viktiga inom själva jordbruket, som fortfarande utgjorde samhällets grundläggande ekonomiska verksamhet. I och med införandet av metallredskap inom jordbruket, i synnerhet plogen med metalldelar, blev det nödvändigt att använda djurens styrka för att dra, och jordbruksarbetets produktivitet tog ett nytt hopp framåt. Användningen av järnplogen gjorde det möjligt med ett extensivt jordbruk och uppkomsten av städer på Europas tunga jordar under 800- och 700-talen f kr.[51] Införandet av metallverktyg i Japan på 700-talet e Kr gjorde det möjligt att utvidga den odlade ytan betydligt och följaktligen en avsevärd ökning av befolkningen.[52]

Således skapades de materiella förutsättningarna för uppkomsten av hantverkstekniker och åtskiljandet av stad och landsbygd. Den befolkningstillväxt som blev möjlig genom det allmänt ökade välståndet[§] tillhandahöll arbetskraften. Det ökade överskottet av livsmedel stod för levebrödet till arbetskraften i städerna. Metallerna själva utgjorde det viktigaste råmaterialet för hantverkarnas arbete. Till en början var metallhantverket huvudsakligen en teknik för lyx och utsmyckning, men specialiserade sig senare på att tillverka alla möjliga sorters verktyg och vapen. Med smedernas arbete erövrade hantverket slutligen sitt oberoende.[*]

---

[51] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 205.

[52] M Yoshitomi, *op cit*, s 208. Sir George Sansom, *A History of Japan to 1334*, s 14.

[§] Precis som för varje levande art är denna befolkningsökning förvisso det mest objektiva tecknet på framsteg. Geografen Ratzel (*Anthropogeography*, vol III, s 264-265, 1:a tyska utgåvan 1891) ger följande tabell över befolkningstätheten i förhållande till olika sätt att leva i början av 1900-talet. Vi har förenklat den något:

Invånare per engelsk kvadratmil

Stammar av jägare och fiskare i perifera delar av den bebodda världen (eskimåer) 0,1-0,3
Stammar av fiskare och jägare som bor på stäppmarker (bushmän, australiska aboriginer, patagonier) 0,1-1,5
Stammar av jägare med begynnande jordbruk (dajaker, papuaner, indianska bergsstammar, de fattigaste negerstammarna) 1-20
Stammar av fiskare bosatta vid kuster eller flodstränder (indianer i nordvästra Amerika, folk på de små polynesiska öarna, etc) Upp till 100
Nomadiserande fåraherdar 40-100
Jordbrukare med begynnande hantverk och handel (Centralafrika, malajiska övärlden) 100-300
Nomader med jordbruk (Kurdufan, Persien, Sennaar) 200-300
Folk som bedriver extensivt jordbruk (muslimska länder i Västasien och Sudan, österuropeiska länder 200-500
Stammar av fiskare som bedriver jordbruk (Stillahavsöarna) Upp till 500
Regioner med intensivt jordbruk (folk i Centraleuropa) 2.000
Regioner i Sydeuropa med intensivt jordbruk 4.000
Regioner i Indien där det bedrivs jordbruk med bevattning Över 10.000
Regioner i Västeuropa där det finns storskalig industri Över 15.000

[*] I det medeltida Europa framträder smeden som den första hantverkare som arbetar yrkesmässigt för marknaden. Det latinska ordet *faber* (”smed”) och det tyska ordet *Schmied* (”smed”) betydde ursprungligen just ”hantverkare”. (J Kulischer, *op cit*, vol I, s 71.) Men i Väst- och Centraleuropa uppstod ingen stadscivilisation under bronsåldern. Först i

Produktion och ackumulation

Ett jordbruk som kan bevara och öka jordens bördighet skapar ett permanent överskott av mat, ett betydande *samhälleligt överskott*. Detta överskott är inte bara grunden för en samhällelig arbetsdelning, för att skilja hantverket från jordbruket, och staden från landsbygden. Det är också grundvalen för samhällets uppdelning i klasser.

Så länge samhället är för fattigt för att kunna samla ett permanent överskott kan samhälleliga ojämlikheter inte utvecklas i någon större skala. Medan härskarnas egendomsrättigheter i Levanten har slagits fast på den bördiga jorden, och de tar ifrån bönderna hälften eller till och med mer av deras skörd, så är än idag skördarna i bergstrakterna ”så dåliga att marken inte skulle klara av den dubbla bördan av en arrendator som betalar en del av skörden som arrende och en godsherre.”[53]

> Under primitiva förhållanden existerar det [slaveriet] inte. Det har ingen ekonomisk bas när ett par händer kan producera så mycket som en mun konsumerar och inte mer. Det uppstår när man kan spara de ökade resultaten av arbetet, eller när de kan inlemmas i stora byggnadsarbeten.[54]

Efter att ha undersökt de samhälleliga institutionerna hos 425 primitiva stammar fann Hobhouse, Wheeler och Ginsberg att slaveriet inte alls existerade bland folk som inte kände till jordbruk och boskapsskötsel. De hittade begynnande slaveri hos en tredjedel av de folk som hade uppnått herdestadiet eller det inledande stadiet till jordbruk, och ett utbrett slaveri vid ett fullt utvecklat jordbruk. 30 år senare kom C Darryl Forde fram till samma slutsats.[55]

Så fort man har skapat ett betydande överskott uppstår möjligheten att en del av samhället slutar arbeta produktivt och skaffar sig ledighet på bekostnad av resten av samhället.[§] Användningen av krigsfångar eller alla sorters fångar som slavar (i Polynesien heter slav *Tangata-Taua* = ”människa man skaffat genom krig”)[56] utgör en av de två vanligaste formerna för samhällets första uppdelning i klasser. Den andra formen för denna primitiva uppdelning är att en del av samhället tvingas betala skatt.

När ett utvecklat jordbruk bedrivs i ett stort antal små byar, producerar var och en av dem ett överskott som var för sig är helt otillräckligt för att skapa en grupp av yrkeshantverkare, och än mindre tillräckligt för att grunda städer.[*] En förutsättning för att kunna utnyttja detta överskott effektivt var att det koncentrerades:

> Under en jordbruksekonomi som var så outvecklad att en stor del av varje säsongs kalvar helt enkelt måste ätas upp, torde det överskott som en enskild familj producerade utöver vad som krävdes för hushållets konsumtion ha varit utomordentligt litet. För att ett samhälle ska kunna förvärva några större mängder främmande material krävs det att överskottet koncentreras. Historiska vittnesmål från bronsålderscivilisationerna i det forntida Östern och etnografiska

---

och med järnplogen uppstod ett stort överskott där. I Centralamerika gjorde klimatförhållandena och den glesa befolkningen att en civilisation kunde uppstå redan innan metallverktyg började användas. Dessa undantag visar dock att produktionen och koncentrationen av ett stort samhälleligt överskott faktiskt utgör en förutsättning för att det ska kunna uppstå en civilisation. Skillnader i den naturliga omgivningen leder oundvikligen till skillnader i hur detta överskott produceras och under vilken epok olika folk uppnår det.

[53] J Weulersee, *op cit*, s 357.

[54] B Malinowski, *Freedom and Civilisation*, s 301.

[55] L T Hobhouse et al, *op cit*, s 235-236. C Darryl Forde, *op cit*, s 391.

[§] Det är naturligtvis bara en *möjlighet*. Det är lika möjligt att den ledighet som uppstått på detta sätt kan minska arbetstiden för alla producenter och användas för utomekonomiska aktiviteter för alla. Det verkar ha varit fallet bland sianefolket på Nya Guinea, där ersättningen av den gamla stenyxan med järnyxor enligt Salisbury minskade andelen av arbetstiden som användes för att producera existensmedlen från 80 till 50%. (Salisbury, *From Stone to Steel*, Melbourne University Press 1962.)

[56] H Cunow, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 411.

[*] Enligt den amerikanska assyriologen A L Oppenheim var de första mesopotamiska städerna bara stora byar och behöll exakt samma struktur som byasamhället. (I Karl Polanyi et al, *Trade and Market in Early Empires*, s 30-31.)

> bevis från Polynesien och Nordamerika visar att ett sätt att få till stånd denna koncentration är att inrätta hövdingaväldet, ett annat att dyrka en gud. Med hjälp av offergåvor från det lilla överskott som varje familj av anhängare eller tillbedjare har, kan den verkliga hövdingen eller företrädarna för den inbillade guden samla ihop ett ganska avsevärt överskott.[57]

Det som till en början är frivilligt och oregelbundet blir senare obligatoriskt och regelbundet. Med hjälp av våld, det vill säga genom att organisera en stat, upprättas en samhällsordning som grundar sig på att bönderna överlämnar sitt överskott av livsmedel till de nya herrarna.[§]

Angående de mest primitiva folken förklarar Malinowski:

”Dessa folk har ingen centralmakt eller stampolitik. Följaktligen har de ingen militärmakt, ingen milis, ingen polis, och de strider inte som mellan en stam och en annan. Personliga skador hämnas med hjälp av förstulna angrepp på individer, eller genom strider man mot man... Krig existerar inte hos dem.” C Darryl Forde beskriver på liknande sätt den primitiva klankommunismen utan ärftliga hövdingar bland tunguserna i nordöstra Sibirien.[58] Till skillnad från detta konstaterar Heichelheim uppkomsten av en statlig organisation i de första städerna:

> Majoriteten av befolkningen i städerna... levde på arrenden och skatter [det vill säga genom att lägga beslag på överskottet från jordbruksarbetet]. En del tillhörde den härskande klassen, furstar, präster och adelsmän. Överklassen hade en hel rad tjänstemän, förvaltare, tjänare, handelsmän i sin tjänst...[59]

Utöver att koncentrera och ackumulera det samhälleliga överskottet fyllde dessa nya besuttna klasser andra samhälleligt nödvändiga och progressiva funktioner. De gjorde det möjligt att utveckla konsten, en produkt av det lyxhantverk som utfördes för de nya herrarna. Som ett resultat av denna ackumulation möjliggjordes en differentiering av överskottsproduktionen, och därmed även en differentiering av själva produktionen. De gjorde det möjligt, och kunde tack vare sin lediga tid personligen säkerställa, att det ackumulerades tekniker, kunskap och regler som garanterade att jordbrukets produktivkrafter bevarades och utvecklades: kunskaper i astronomi och meteorologi för att reglera kontrollen av vatten och på ett ungefär beräkna den lämpligaste tidpunkten för att påbörja skörden och under vissa omständigheter förbjuda den; kunskaper i geometri för att göra det möjligt att dela upp fälten; genomföra sådana inledande uppodlingar som var nödvändiga på grund av befolkningstillväxten och som var av en sådan omfattning att de överskred en bys eller grupp av byars förmåga; bygga kanaler, dammar och andra vattenarbeten av avgörande betydelse för bevattningen, etc.[*]

Tekniken att lagra har använts för att rättfärdiga beviljandet av omfattande materiella privilegier. Även om den är historiskt oumbärlig så finns det ingen anledning att tro att den inte så småningom kunde ha tillämpats av gruppen själv. Vad gäller privilegierna så upplevdes de hursomhelst som

---

[57] Gordon Childe, *Scotland before the Scots*, s 48.

[§] I det nigerianska kungadömet Nupe kallades den hyra som betalades till hövdingarna fortfarande för en gåva, *kynta*, i byarna, medan det i huvudstaden Bidas omgivningar redan kallades en skatt, *dzanka*. (S F Nadel, *op cit*, s 190.) Det är talande att det arabiska ordet *makhzen*, som betyder ”regering”, kommer från verbet *khazana*, ”att samla”, ”att lagra”, och att det har givit oss de franska och spanska orden *magasin* och *almacén*!

[58] B Malinowski, *Freedom and Civilisation*, s 278. C Darryl Forde, *op cit*, s 359.
Bland Nambikwara-indianerna åtnjuter hövdingen (*nilikande*: han som förenar) en auktoritet som grundar sig på samtycke, och han har inget tvångsvälde. När Lévi-Strauss frågade en indian vilka privilegier hövdingen hade fick han samma svar (”Han är den förste som går ut i krig”) som Montaigne hade fått 1560 – fyra århundraden tidigare! – på en liknande fråga som han ställde till en amerikansk indian. (Cl Lévi-Strauss, *op cit*, s 330.)

[59] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, vol I, s 171.

[*] För 2.400 år sedan förklarade Kautilya, premiärminister under den indiske kungen Maurya Chandragupta, i sitt verk *Arthashastra* att ursprunget till alla civilisationer härrörde ur böndernas arbete: ”Ty det faktum att byarna täcker sina egna behov och att människan finner sitt enda nöje [!] på fälten gör det möjligt att öka kungens skattkammare, varor [handel!], majs och lösa egendom.” (*Kautilya's Arthashastra*, tysk översättning av J J Mayer, s 61-62.)

hårda pålagor av de folk som blev offer för dem, och gav upphov till protester som bland de bönder i det gamla egyptiska riket som talar i *Hantverkets satir*.[60]

Det marxistiska begreppet ”historisk nödvändighet” är dessutom mycket mer komplicerat än vad de som populariserar det vanligtvis antar. Det innefattar på ett dialektiskt sätt både den ackumulation av det samhälleliga överskottet som de gamla härskande klasserna genomförde, och även böndernas och slavarnas kamp mot dessa klasser, en kamp förutan vilken det moderna proletariatets kamp för frigörelse skulle ha blivit oändligt mycket svårare.

Finns det ett ”ekonomiskt överskott”?

Teorin om en samhällelig överskottsproduktion, som har sin rot i ett permanent överskott av existensmedel, är grundläggande för den marxistiska ekonomiska analysen. Fram till nyligen har denna tanke accepterats inte bara av de flesta ekonomer, utan, vilket är viktigare, av alla antropologer, arkeologer, etnologer och specialister på primitiv ekonomi. De rikhaltiga hänvisningarna till dessa specialisters arbeten som finns utspridda i de första kapitlen i denna bok vittnar om att dagens vetenskapliga empiriska data bekräftar att denna grundläggande hypotes i den marxistiska ekonomiska analysen är giltig.

Det enda allvarligare vetenskapliga angreppet mot denna teori om ett ekonomiskt överskott och en samhällelig överskottsproduktion i de förkapitalistiska ekonomierna har gjorts av professor Harry W Pearson, i ett kapitel i det gemensamma verk som redigerats av Karl Polanyi, Conrad M Arensberg och Pearson själv: *Trade and Market in the Early Empires* [Handel och marknad i de tidiga rikena]. Det förtjänar att tillbakavisas i detalj.

Professor Pearsons kritik kan sammanfattas i fem punkter:

1. Teorin om ett ”ekonomiskt överskott” är luddig eftersom den i själva verket rör två olika begrepp: ett absolut överskott i ordets fysiska mening förutan vilket samhället inte kan existera, och ett relativt överskott som samhället måste skapa.
2. Men ett ”ekonomiskt överskott” i begreppets absoluta, biologiska mening existerar inte. Det går inte att avgöra under vilket existensminimum en individ skulle gå under, det är omöjligt att avgöra för samhället i sin helhet.[61] Hursomhelst är den nivån så låg att det inte finns några bevis för att det mänskliga samhället någonsin har levt på den.
3. Vad gäller det relativa överskottet så är det inte resultatet av någon ekonomisk utveckling, och i synnerhet inte av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten. Det finns alltid och överallt möjliga överskott. Besluten att skapa eller öka de resurser som inte är tänkta till producenternas konsumtion är samhälleliga beslut som kan tas av helt icke-ekonomiska orsaker (religiösa, politiska, av statusskäl).
4. Det finns ”inte en tillstymmelse till bevis” som visar att uppkomsten av ”privategendom, byteshandel, handel, arbetsdelning, marknader, pengar, handelsklasser och utsugning” beror på uppkomsten av ett ekonomiskt överskott vid avgörande ögonblick i människans samhälle. Sådana påståenden går bara att rättfärdiga genom att anta att ”den ekonomiska utvecklingens logiska riktning... är mot marknadssystemet i 1800-talets Europa.”[62]
5. Vidare grundar sig hela denna uppfattning på den mest primitiva materialism, som ”grundar den sociala och ekonomiska utvecklingen på ’den mänskliga magsäckens ringa kapacitet’.”[63] På varenda en av den materiella tillvarons nivåer har ekonomiska resurser använts för icke ekonomiska syften.

[60] G Maspéro, *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*, vol I, s 331.
[61] K Polanyi, et al, *op cit*, s 324.
[62] *Ibid*, s 327.
[63] *Ibid*, s 325.

Professor Pearsons argument utgår från skillnaden mellan ”absolut överskott” och ”relativt överskott”, en skillnad som han själv har fört in i diskussionen. Såvitt vi vet betraktade varken fysiokraterna eller de brittiska klassiska ekonomerna eller framförallt Marx och Engels någonsin ”existensminimum” som ett absolut biologiskt begrepp. Men därmed kan man inte dra slutsatsen att denna tanke inte har en definitiv historisk betydelse i varje speciellt fall, att man godtyckligt kan minska den nivå som ett visst folk vid en viss tidpunkt betraktar som minimum. Av denna orsak är det fel att säga att varje samhälle har möjliga källor till överskott, oberoende av en ökning av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten.

Det är sant att inget samhälle kan existera om dess produktion, efter att ha tillhandahållit det mest blysamma levebröd till sina medlemmar, inte räcker till för att upprätthålla tillgången på verktyg. I denna ordets ”absoluta” mening kan inte ett samhälle överleva om det begränsas till ett enbart ”biologiskt” existensminimum. Men så länge människan *inte kontrollerar* sina existensmedel – eller med andra ord så länge vi talar om nomadstammar eller primitiva stammar som lever på att samla frukt, jaga och fiska – är detta ”överskott” både osäkert och ytterst begränsat. Skälet till det är mycket enkelt: en betydande ökning av den aktuella produktionen skulle inte skapa ett ”permanent överskott” utan tvärtom svält, genom att rubba den ekologiska balansen i det befolkade området.

När professor Pearson skriver att inget mänskligt samhälle någonsin har levt på en sådan fattigdomsnivå så begår han i själva verket ett misstag som liknar det för vilket han med rätta klandrar de nyklassicistiska ekonomerna. Precis som de sistnämnda föreställer sig all ekonomisk aktivitet som en funktion av en marknadsekonomi, ser professor Pearson hela mänsklighetens ekonomiska förflutna i ljuset av ekonomin hos primitiva folk på tröskeln till civilisationen eller redan civiliserade, det vill säga hos folk som redan har fullbordat sin ”neolitiska revolution” och bedriver jordbruk och boskapsskötsel. Men om man betänker att perioden sedan denna revolution bara fyller en liten del av den tid som människan har existerat på jorden, om man erinrar sig att hundratals, om inte tusentals, primitiva stammar har försvunnit innan de nådde fram till den neolitiska revolutionen, i synnerhet därför att de inte klarat av att lösa problemet med uppehället i en förändrad naturlig omgivning, så inser man hur ohållbart detta påstående är.

Både logiska och empiriska bevis visar tvärtom att de flesta mänskliga samhällen före den neolitiska revolutionen[*] var tvungna att föra en ständig kamp för sin existens, att de var som besatta av denna kamp som aldrig verkade få ett framgångsrikt slut, och att alla de samhälleliga institutioner som professor Pearson åberopar till stöd för en motsatt uppfattning (speciellt den viktiga roll som magi och religion hade i dessa samhällen) hade bestämda ekonomiska *funktioner*, det vill säga antogs bidra just till att lösa den kvalfyllda frågan om existensen. ”Den allmänt utbredda förekomsten av magiska och religiösa vanor visar... att oro vad gäller tillgång på föda är allmänt utbredd.”[64]

Däri ligger den neolitiska revolutionens avgörande betydelse. För första gången i människans förhistoria övergår kontrollen över mänsklighetens existensmedel från naturen till människan. För första gången kan dessa medel hädanefter mångfaldigas, om än inte obegränsat så åtminstone i en aldrig tidigare skådad omfattning. Av detta skäl kan en väsentlig del av samhället befrias från behovet att direkt bidra till produktionen av mat. Det finns inga arkeologiska eller antropologiska data som idag ifrågasätter detta solklara bevis på sambandet mellan å ena sidan uppträdandet av ett *permanent och betydande överskott av mat* och å den andra åtskiljandet av hantverk och jordbruk och staden från landsbygden och uppdelningen av samhället i klasser.

Förvisso skapar den ökade genomsnittliga arbetsproduktiviteten bara de *nödvändiga materiella förutsättningarna* för en samhällelig utveckling och omvandling. Det finns ingen ekonomisk automatism som är oberoende av samhällskrafterna.[*] Människor skapar sin egen historia, ett existerande

[*] Utom stammar som levde i en speciellt gynnsam naturlig omgivning, vanligtvis beskrivna som ”utvecklade jägare”.
[64] Marvin Harris, ”The Economy has no surplus?”, i *American Anthropologist*, vol LXI, april 1959, s 194.
[*] Se kapitel 2, stycket ”Gemensamt organiserade samhällen och ett samhälle som grundas på arbetstidens ekonomi”.

samhälle försvarar sig mot förändringens krafter. Det primitiva samhället försvarar sin jämlika struktur. Det måste alltså ske en social revolution för att bryta sönder det jämlika samhället och ge upphov till ett samhälle som är uppdelat i klasser. Men denna sociala revolution är inte *möjlig* om man inte har uppnått en arbetsproduktivitet som gör det möjligt för en del av samhället att befria sig från materiellt arbete. Så länge detta materiella villkor, detta möjliga överskott, inte existerar är den aktuella sociala revolutionen inte möjlig.

Professor Pearson kommer att svara att den avgörande drivkraften trots allt har varit social, att ersätta en ”modell” för samhällelig organisering med en annan.[§] Vi medger villigt detta företräde för det sociala. Men skulle ett förbund av primitiva jägare ha kunnat bygga det romerska kejsardömet eller ens Hammurabis Babylon? Hade Mesopotamiens bönder kunnat skapa den moderna industrin? Att besvara dessa frågor är att fullt inse den strategiska roll som en ökning av det ekonomiska överskottet och den samhälleliga merproduktionen har i människans historia, genom tillväxten av arbetets produktivitet.

[§] George Dalton (”Economic Theory and Primitive Society”, i *American Anthropologist*, vol LXIII, nr 1, februari 1961, s 1-25) har försökt utveckla professor Pearsons tankar i detta avseende närmare. Han har uppenbarligen rätt när han går mot det, i förhållande till ett primitivt samhälle, otidsenliga användandet av motiv som ett *obegränsat* sökande efter materiella medel. Han har också rätt när han går mot att i denna annorlunda sociala omgivning använda begrepp som härletts ur en varu- eller pengaekonomi. Men han har fel när han drar slutsatsen att brist på materiell egendom är en rent ”ideologisk” åsikt, eller att det inte finns någon förnuftig ekonomisk förklaring till de primitiva folkens samhällsekonomiska agerande. Att påstå att ”affärer med materiell egendom i ett primitivt samhälle är uttryck för samhälleliga förpliktelser som varken har några egna mekanismer eller någon egen betydelse [!] utom de sociala band och situationer som de uttrycker” (*ibid*, s 21) är att glömma bort att primitiva folk lika mycket som moderna folk trots allt är tvungna att hålla sig vid liv, att deras överlevnad kräver en viss produktion av materiella artiklar, att samhällsorganisationen inte är oberoende av behovet att producera dessa materiella artiklar, att ett ekonomiskt motiv, det vill säga strävan att säkerställa att en viss *begränsad* mängd produktion äger rum, således definitivt existerar i detta primitiva samhälle, och att även om det ofta är svårt att analysera denna samhällsekonomiska struktur så borde ingen förklara att det redan från början är en omöjlig uppgift eftersom det skulle göra det omöjligt att överhuvudtaget vetenskapligt studera samhällenas utveckling.

Kapitel 2 Utbyte, vara, värde

Enkelt utbyte

Förutsättningarna för ett sporadiskt utbyte skapades genom att nomadstammar som samlade olika sorters frukter eller jagade olika djur stötte samman. ”Byteshandel och handel utvecklas på områden med olika produktion, där skogsland och havskust, skogar och slätter, berg och lågland, erbjuder varandra ovanligheter och uppmuntrar utbyte av varor.”[1]

Audrey I Richards anmärker angående bembafolket i Rhodesia, som har mycket lite handel, att ”bembas miljöförhållanden i viss mån förklarar deras dåliga utveckling av handeln, eftersom förhållandena allmänt sett är så likartade i detta område att det finns liten anledning för ett distrikt att byta varor med ett annat.”[2]

Utbytets ursprung återfinns således *utanför* den primitiva samhällsgruppen, vare sig det rör sig om en nomadstam, en klan eller en stam. Inom denna grupp råder ursprungligen ömsesidig hjälp och gemensamt arbete som utesluter ett utbyte. Det arbete varje person är skyldig samhället fastställs med hjälp av sedvänjor eller religiösa riter. Det varierar med ålder och kön och med släktskapsförhållanden. Men det är inte beroende av förväntningar på någon exakt betalning i gengäld, medan *utbytets viktigaste kännetecken är en uppmätt betalning av motsvarande värde*.

Den uppmätning det handlar om här är inte nödvändigtvis *exakt*. Under det enkla utbytet kan den i själva verket inte vara exakt, eftersom utbytet sker slumpvis och sporadiskt. Nomadstammar och stammar som vet lite om produktionens karaktär, ursprung och villkor, eller exakt hur man använder en produkt som de får ”i utbyte” mot en annan, måste oundvikligen låta sig styras av godtycklighet, nyckfullhet eller bara slumpen när de avgör villkoren för detta utbyte. Utbytet, det moderna ekonomiska livets mest exakt ”uppmätta” process, uppstod under materiella omständigheter som uteslöt alla möjligheter till exakta mätningar.

Det enkla utbytet är ett slumpvis och sporadiskt utbyte. Det kan inte utgöra en del av det primitiva livets normala mekanismer. Det kan antingen vara resultatet av att det tillfälligtvis uppstår ett överskott eller av en plötslig kris i det primitiva ekonomiska livet (svält).[*]

I vilket fall som helst kommer en primitiv grupp som känner till att andra grupper bor i närheten att försöka upprätta bytesförbindelser, antingen med hjälp av våldsamma eller fredliga metoder. De vanligaste villkoren för en enkel utbytesaffär skapas av detta möte mellan två tillfälliga överskott av olika naturlig kvalitet, användbarhet och *bruksvärde*.

Tyst byteshandel och ceremoniella gåvor

När en primitiv grupp regelbundet har ett överskott av vissa produkter efter att ha tillfredsställt sina egna konsumtionsbehov kan det enkla utbytet bli ett utvecklat utbyte. Det är inte längre ett slumpvis utbyte som sker vid ytterst ovanliga tillfällen utan en mer eller mindre regelbunden rad utbytesaffärer.

Inrättandet av strikta regler för utbytet kommer först som slutpunkten på en lång övergång som startar med en situation där ett sporadiskt utbyte sker utan några exakta mätningar. De två sätten att skaffa sig främmande produkter – enkelt utbyte och plundringskrig – har sin motsvarighet i två övergångsformer för utbyte bland primitiva grupper: ceremoniella gåvor och tyst byteshandel.

---

[1] Hingston Quiggin, *A Survey of Primitive Money*, s 21-22.
[2] Audrey I Richards, *Land, Labour and Diet i Northern Rhodesia*, s 222.
[*] May Mandelbaum Edel anmärker angående bachigastammen i Östafrika att ”som regel sker handel bara när det krävs på grund av en dålig skörd, för att dryga ut mattillgången.” (Margaret Mead, *Competition and Co-Operation among Primitive People*, s 134.)

Kontakter mellan primitiva grupper utan blodsband är mycket sällan kontakter mellan jämnstarka grupper. De inbegriper relationer som står på randen till fientlighet, och denna gräns korsas snabbt.

Erfarenheterna lär de svagare grupperna att det är klokast att fly när de skräckinjagande främlingarna närmar sig. De senare lär sig att om de decimerar de svagare grupperna vars produkt de vill ha så medför det en risk att de förlorar alla möjligheter att skaffa dessa produkter.[*] På gränsen till öppen fientlighet upprättar man således traditionellt reglerade bytesförbindelser, så kallad tyst byteshandel. Den svagare gruppen lämnar sina bytesprodukter på ett obebott ställe och försvinner tills motparten har lämnat sina egna produkter på samma ställe.

Den ekonomiska historien är full av exempel på tyst byteshandel. I den klassiska litteraturen om detta ämne har vi fallet med relationerna mellan morer och svarta väster om Gibraltar, som nämns av Herodotus, och relationerna mellan persiska, tatariska och grekiska handelsmän i södra Ryssland med invånarna på de frusna stäpperna i norra Ryssland som nämns av resenären Ibn Batuta. Idag återfinns tyst byteshandel i flera delar av världen: mellan tjuktjerna i Sibirien och invånarna i Alaska; mellan *negritos* som lever i dalarna på norra delen av ön Luzon i Filippinerna och kristna invånare i samma område; mellan Awatwastammen i norra Rhodesia och invånarna i inlandet och de i sumpmarkerna; i Nya Guinea, i Nya Hebriderna, i Indien, i Indonesien, etc.[3]

Tyst byteshandel, och ännu mer de utbytesaffärer som härrör ur öppet fientliga förhållanden, har sitt ursprung i kontakterna mellan olika primitiva grupper som saknar släktband. Som vi har sett finns det under primitiva förhållanden inga bytesförbindelser inom gruppen. Mat och andra grundläggande livsnödvändigheter byts inte utan delas.[4] Det som existerar är bara utbyte av gåvor, presenter (dyrbara föremål, talismaner, prydnadsföremål) som traditionellt återgäldas precis som i en modern familj idag, utan några exakta beräkningar av motsvarande värde.

Men när grupper med gemensamma anor blir stora och sprider sig över ett territorium som är alltför stort att sköta med ett enda ledarskap så splittras de upp i delar. Man institutionaliserar utbytet av presenter som består av de olika produkter som finns speciellt i de respektive territorier där dessa undergrupper bor, upprepar det periodvis på ett högtidligt sätt och reglerar det. Ceremonin uttrycker de förhållanden av verkligt materiellt ömsesidigt beroende som finns mellan dessa undergrupper, där den ena inte kan leva utan hjälp av den andra, eller bara förekomsten av blodsband.[5]

Införandet av ett ceremoniellt utbyte av gåvor överlever bland primitiva grupper som har nått stadiet av enskilt jordbruk men fortfarande bor tillsammans i byasamhällen. Allt emellanåt kommer man att utjämna skillnaderna mellan enskilda skördar i ett och samma samhälle, eller mellan skördar i ett antal byar som förenas av släktband, genom utbyte av gåvor. Många av de förhållanden som innefattar högtidliga utbyten av gåvor och vars ekonomiska funktion idag är diffusa eller till och med omöjliga att se, hade ursprungligen en sådan funktion.

I sin *Structures élementaires de la parenté* [Släktskapets grundläggande strukturer] har Claude Lévi-Strauss på ett övertygande sätt visat hur detta utbyte av presenter, liksom utbytet av kvinnor, under detta skede av den samhälleliga utvecklingen införlivas i det ekonomiska livet, och hur dessa två parallella kretslopp – som det primitiva folket uppfattar som ett och samma, eftersom kvinnorna själva betraktas som gåvor – är oundgängliga för att *bibehålla gruppens sociala sammanhållning*.

---

[*] ”Mundugumor [huvudjägare på Nya Guinea] vandrar långt bort, inte bara på jakt efter fiender att lägga sig i bakhåll för utan också för att hitta handelspartners... De köper kokkärl, kassar och myggpåsar från de utmärglade, halvt utsvultna, skraltiga folk som bor i sumpmarkerna i öster... De sa att de var noga med att inte döda dem alla, för i så fall skulle det inte bli kvar några kruktillverkare i livet.” (Margaret Mead, *Sex and Temperament*, s 170-171.)

[3] Thurwald, *L'économie primitive*, s 201. Artikeln ”*Handel*” i *Reallexicon der Vorgeschichte* vol V, s 74. Herskovits, *The Economic Life of Primitive People*, s 160. Quiggin, *op cit*, s 11.

[4] M Mauss, ”*Essai sur le don*” i *Sociologie et Anthropologie*, s 214.

[5] Polanyi et al, *op cit*, s 88.

Arbetsdelningen är ännu i huvudsak en arbetsdelning mellan könen och ett oorganiserat val av hustru skulle innebära en försvagning av vissa grupper och till och med att de försvann.

Det är därför reglerna om ömsesidighet innebär att en man ”bara kan få en hustru från en grupp som han har rätt att få en från, eftersom man blivit av med en syster eller dotter i den föregående generationen, medan en bror är skyldig världen utanför en syster (eller en far är skyldig en dotter) eftersom man fått en hustru i den föregående generationen.”[6]

”Äktenskap utanför den egna stammen”, avslutar Lévi-Strauss, ”är det enda sättet att behålla gruppen som grupp och undvika den oändliga splittring och separation som besläktade giftermål skulle medföra.”[*]

Bland igbofolket i Ozuitem i södra Nigeria förklarar stammedlemmarna själva utbytet av presenter med livsmedel på följande sätt:

> Folket i Ozuitem hävdar att det tidigare, innan maniok infördes för första gången i början av detta sekel, ofta var svår matbrist under tre månader (juni-augusti) innan den årliga skörden av jams. Ett sedan länge etablerat system av överlåtelse av mat praktiseras fortfarande under denna period, där gåvor av mat överlämnas av de som har tillgång på proviant på villkoret att penninggåvor ska ges i gengäld. Männen är också förpliktigade att ge gåvor av mat till sina fruar och kvinnliga släktingar, vilket i sista hand gynnar dessa kvinnors hushåll.[7]

Sedvänjan med ceremoniellt utbyte kan gå utöver en enskild stams begränsningar och utsträckas till flera stammar eller folk som bor i en speciell region. Precis som ett ceremoniellt utbyte inom en begränsad grupp helt enkelt uttrycker de nära banden av solidaritet och gemensamt samarbete, så är utbredningen av den till flera stammar och folk uttryck för en strävan att stabilisera fredliga relationer och samarbete mellan dem.[8]

> Hyllningsuppdragen började som gester från furstarna i länderna i Nanyang [Sydostasien] som skickade sändebud till den kinesiska huvudstaden med lyckönsknings- eller ceremoniella meddelanden till det kinesiska hovet. De mottogs alltid som ödmjuka sändebud som uttryckte sina herrars underkastelse under Himlens sol. De hade naturligtvis med sig gåvor, vanligtvis lokala produkter, och av sitt hjärtas välvilja skänkte kejsaren dem gåvor i gengäld. Det hände att dessa svarsgåvor ofta var mer värdefulla än de som hade tagits med från Java, Borneo eller Malacka, men även om de bara var av samma värde så var det uppenbart att det här var fröet till utlandshandel.[9]

När den individuella ekonomiska verksamheten – framförallt jordbruk – fick en allt viktigare plats i byasamhällets liv, när ett ceremoniellt utbyte av gåvor och tyst byteshandel blev vanlig och gjordes regelbunden, så infördes allt fler element av *mätning*, av *beräkningar* av gåvorna som byts i samhället för att bevara dess ekonomiska jämvikt. I det indonesiska byasamhället *desa* samexisterar således två sorters ekonomisk verksamhet: *samba sinambat*, obetald verksamhet som syftar till att tillfredsställa livsnödvändiga behov, och *toeloeng menseloeng*, verksamhet som är inriktad på att

---

[6] Cl Lévi-Strauss, *Structures élementaires de la parenté*, s 168.

[*] *Ibid*, s 593.

Lévi-Strauss argumenterar mot Frazer, som förklarar utbytet av kvinnor med det faktum att primitiva folk inte kunde betala något annat ”pris” [sic] för dem. Han gör rätt i att klandra Frazer för att anta att det förr existerade ”beräkningar” som bara finns i mycket mer ”utvecklade” samhällen. Men han har fel när han drar slutsatsen: ”I utbytet av kvinnor finns inget som liknar en förnuftig lösning på ett ekonomiskt problem... Det är ett primitivt och odelbart medvetet handlande...” Lévi-Strauss har i själva verket själv visat vilken livsnödvändig ekonomisk roll kvinnor spelade i den primitiva ekonomin. Strävan att reglera ”cirkulationen av kvinnor” för att garantera maximal möjlighet för alla arbetsföra män att gifta sig motsvarar således helt och fullt ett *ekonomiskt* behov av social jämvikt. (*Ibid*, s 178-180, 48-49.)

[7] C Darryl Forde och R Scott, *The Native Economies of Nigeria*, s 68.

[8] M Mauss, *op cit*, s 277-278.

[9] Victor Purcell, *The Chinese in Southern Asia*, s xxvii.

tillfredsställa individuella behov för vilken man har rätt att förvänta sig en mer eller mindre lika stor betalning.[10] Efter att ha undersökt de flesta exemplen på ceremoniellt utbyte av gåvor fann Schechter[11] att principen om likvärdighet, och följaktligen en exakt mätning av betalningen, i de flesta fall redan spelade en överlägsen roll. Förvisso är detta långt från att vara en marknadsekonomi som grundar sig på varuproduktion, men som det framgår av Hammurabis lagbok är likvärdighet allmänt accepterat och till och med institutionaliserat.[12]

Utvecklat utbyte

Tyst byteshandel och ceremoniella gåvor är övergångsformer mellan det enkla utbytet och ett generaliserat utbyte som kan innefattas under den gemensamma överskriften *utvecklat utbyte*.

Ett utvecklat utbyte är resultatet av möten mellan överskott av olika produkter som inte längre är tillfälliga utan vanliga. Både tyst utbyteshandel och ceremoniella gåvor kan ta formen av utvecklat utbyte och kan också lämna denna form bakom sig och framträda som en del av ett egentligt generaliserat utbyte.

I det primitiva samhället där hantverket ännu inte blivit oberoende kan en *regional specialisering*, en regional arbetsdelning, uppstå som ett resultat av speciella säregenheter i ett visst område. En stam som bor i detta område kan i stor omfattning ägna sig åt att producera denna specialitet och i ögonen på omgivande stammar framstå som en kollektiv specialist. De kommer att producera ett betydande överskott av den aktuella varan och byta den mot de andra stammarnas speciella produkter. Förhistorien och etnografin visar att *verktyg* och *prydnadsföremål* är de första produkter som brukar spridas i någon större mängd från ett visst produktionscentrum med hjälp av ett utvecklat utbyte.

Innan den koloniala erövringen av deras land brukade således gourostammen i Elfenbenskusten främst byta kolanötter som de producerade mot järnstänger, som hette *sompe*, från folket på savannen. Dessa järnstänger användes både som råmaterial för att tillverka jordbruksredskap och vapen och som bytesmedel. Kola och *sompe* var delar i en handel mellan syd och nord som verkligen kompletterade två olika geografiska zoner.[13] Vidare bör vi notera att samtidigt som gourostammen genomförde denna verkliga handel, så fortsatte de att genomföra ett ceremoniellt utbyte av gåvor med stammar som baulefolket, som de betraktade som sina släktingar.[14]

Redan på stenåldern organiserades riktiga verkstäder för produktion av stenredskap, speciellt i Saint-Acheul och på den norska ön Bömlo i sydvästra Norge. Under den yngre stenåldern fanns riktig brytning av flinta i Egypten, Sicilien, Portugal, Frankrike (Grand Pressigny), vid Grime's Grave och Cissbury i England, vid Obourg och Spienne i Belgien, i Sverige och i Polen (östra Galizien och Kielcedistriktet). På ön Marua har man hittat lämningar av verkstäder för produktion av stenverktyg som tillgodosåg behoven hos större delen av Nya Guinea.[15] Heichelheim nämner ett antal källor som verkar bekräfta att det redan tidigt fanns en mycket omfattande cirkulation av objekt för utsmyckning.[16]

I och med den ökade arbetsproduktiviteten och att det uppstår små regelbundna överskott hos många angränsande stammar kan denna regionala specialisering utvecklas till ett riktigt nätverk för utbyte och leda till en verklig regional arbetsdelning. I Amazonas flodområde har till exempel olika

[10] J H Boeke, *Der Theorie der Indische Economie*, s 39.
[11] Schechter, "The Law and Morals of Primitive Trade", i Herskovits, *Economic Life of Primitive People.*
[12] Polanyi et al, *op cit*, s 20, 269.
[13] Claude Meillassoux, *Anthropologie économique des Gouro de Côte d'Ivoire*, s 267-269.
[14] *Ibid*, s 266-267.
[15] Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 21. Gordon Childe, *What Happened in History*, s 61 och *Cambridge Economic History of Europe*, vol I, s 4. J Graham Clark, *L'Europe préhistorique* s 363, 371. J C Van Eerde, *Inleiding tot de Volkenkund von Ned. Indië*, s 57.
[16] Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, vol I, s 21.

stammar sina egna specialiteter: menimelstammen är särskilt välkända för sitt krukmakeri, karahone tillverkar ett speciellt starkt gift, boro specialiserar sig på tillverkning av mattor, rep och pipor, nitoto utmärker sig för tillverkning av hängmattor.[17] På grundval av dessa specialiteter blir utbytet mellan dessa stammar alltmer regelbundet.

Men för var och en av de berörda stammarna utgör tillverkningen av speciella produkter bara en kompletterande och sekundär verksamhet i deras ekonomiska liv. Det sistnämnda grundar sig i huvudsak på att samla frukt, jakt och fiske (ibland med ett första jordbruk) det vill säga att leta efter mat. Det existerar ännu inte någon hantverksspecialisering inom stammen och det utvecklade utbytet existerar ännu inte alls, utom möjligen i form av ceremoniella gåvor. Om stammen inte ska falla offer för svält måste de som idag tillverkar krukor imorgon gå på jakt eller odla marken.

Handel

I och med den neolitiska revolutionen skapar jordbrukets utveckling och uppkomsten av permanenta överskott möjligheter till ett permanent utbyte med folk som ännu inte har uppnått sådana överskott, och utbytet går då in i en ny fas. Utbytet är inte längre begränsat till några få sällsynta produkter som är speciella för vissa regioner. Hädanefter omfattar det alla produkter i en hel region, *lokala marknader* uppträder. Varje stam eller by fortsätter att i stor utsträckning tillgodose sina egna behov, men ingen av dem är längre helt oberoende av en tillgång på främmande produkter,

> Många samhällen (i södra Nigeria) avyttrar ett överskott på livsmedel och andra produkter för dagligt bruk, som krukor, mattor och träredskap, som via ett otal lokala marknader hittar vägen till köpare i andra samhällen... Således säljer skogsbyarna i Agoi på Obanbergens sluttningar... rökt kött på marknaderna i byarna nära Crossfloden, och de köper jams där, varav en del inte har odlats av folket i dessa byar utan av igbofolket som bor flera kilometer på andra sidan floden. På liknande sätt har nästan alla de byar som tillverkar krukor, och som är relativt få och utspridda, ett överskott, och deras produkter distribueras över ett flera kvadratkilometer stort eller ännu större område. Även om hushållen och ännu mer byasamhället i sin helhet i allmänhet är självförsörjande på livsmedel och andra hushållsbehov, så är få om ens några helt självförsörjande.[18]

Systemet med *allmänt utbyte* sammanfaller med att yrkeshantverk uppstår inom byn eller stammen. Men denna specialisering sker inom ett *byasamhälle*. De hantverkare som alltmer upphör med jordbruksarbete får sin mat som ersättning för sina tjänster. Utbytet inom byn eller stammen är alltså fortfarande *outvecklat*. Sådan är exempelvis situationen bland invånarna på Marquesasöarna i Stilla havet, eller bland kafflitcho- och gougostammarna i Östafrika. En del hantverkare har redan blivit helt oberoende, andra ännu inte. Den första gruppen hantverkare får varje år en viss mängd mat, kläder och utsmyckningar från byasamhället som ersättning för allt sitt arbete. Den andra sortens hantverkare får hjälp av andra medlemmar av stammen med det arbete som de måste göra på jorden som ska ge dem deras existensmedel.[19] I ingendera fallet har vi utbyte i egentlig mening.

Ett generaliserat utbyte mellan olika byar, stammar och samhällen genomförs på ett mer eller mindre gemensamt sätt, av producenterna själva, av en del av samhället (exempelvis kvinnor)[*] eller av representanter för samhället. Det är ännu inte en speciell ekonomisk aktivitet i sig själv.

---

[17] Herskovits, *The Economic Life of Primitive People*, s 129.
[18] Forde och Scott, *op cit*, s 43.
[19] Herskovits, *The Economic Life of Primitive People*, s 125. Thurwald, artikeln ”*Lohn*” i *Reallexicon der Vorgeschichte*, vol VII, s 308-309.
[*] Det var kvinnorna som var de första att odla jorden, och det är därmed förståeligt att de bör ha varit de första att börja med utbyte av livsmedelsöverskott på ett regelbundet sätt. Enligt den kinesiska traditionen var kvinnorna de första som satte igång med handel. Fram till nyligen hade kvinnor hand om all handel bland följande folk: togo-, somali-, gallafolket och masaierna i Afrika, tatarer och tibetaner i Asien. (W G Sumner och A G Keller, *Science of Society*, vol IV, s 46.) Forde, Scott och Nadel konstaterar samma fenomen i Nigeria. I Nicaragua före Columbus hade bara kvinnor

> I det medeltida Europa kunde den genomsnittliga producenten, precis som i vår tids jordbruksdistrikt, själv avyttra det lilla överskottet från sitt hushåll (ägg, ost, höns, grönsaker, mjölk, boskap och till och med spannmål) utan hjälp av yrkesutövande handelsmän. Varhelst en industri råkade bli organiserad i små hantverksenheter och varor tillverkades i små kvantiteter eller på beställning, kunde producenterna och konsumenterna på samma sätt göra upp med varandra utan förmedling av någon handelsman. Inte bara bysmeden och byns krukmakare, utan även slaktaren, bagaren och ljustillverkaren i staden avyttrade själv sina produkter.[20]

I och med den metallurgiska revolutionen förändras denna situation. De första metaller människan kom på hur man skulle använda, koppar och tenn, finns inte i alla länder, och i synnerhet inte i de länder som tack vare bevattning såg civilisationens uppkomst. Gruvorna ligger i speciella väldefinierade områden, speciellt i bergstrakter där metallerna i fråga kan ha använts under lång tid som prydnad, utan att ha givit upphov till en metallurgisk revolution i ordets ekonomiska mening.

För att få tillgång till dessa mineraler var de jordbruksfolk som hade tillräckliga livsmedelsöverskott, tekniker och tid tvungna att leta efter dem där de fanns, till en början utan tvivel med hjälp av plundring, senare genom ett normaliserat utbyte.[21] Ett utbyte över långa avstånd, ett internationellt utbyte mellan regioner som låg hundratals kilometer isär, kunde inte längre vara en kompletterande verksamhet jämsides med hantverk och jordbruk. Det skedde en ny arbetsdelning, utbytet skildes från andra ekonomiska aktiviteter: handeln föddes.

Bland de primitiva folken innebar den metallurgiska revolutionen att yrkeshantverk kom att uppträda samtidigt med ett generaliserat utbyte. De första hantverkare som var helt avskilda från jordbruksarbete är *kringvandrande smeder* (som fortfarande finns hos bantufolket i Ekvatorialafrika och peulfolket i Västafrika). Bland dessa folk innebär den metallurgiska revolutionen att handeln blir självständig och därigenom helt och hållet skiljs från hantverket precis på samma sätt som denna revolution skiljer hantverket från jordbruket.

Det är intressant att konstatera att de två sorternas utbyte, generaliserat utbyte som ännu inte blivit en speciell verksamhet, och det man egentligen kan kalla specialiserad handel, vanligtvis existerar samtidigt i jordbruksområdena. Bland chorti-indianerna i Guatemala går bönderna och hantverkarna själva till den lokala marknaden en gång i veckan, och till distriktsmarknaden en gång i månaden eller varannan månad för att sälja sitt lilla överskott. Men handelsmannen som importerar produkter från utanför regionen är själv en yrkesutövande handelsman. Samma uppdelning finns hos nupefolket i Nigeria.[22]

Från och med kopparåldern utvecklades handeln särskilt i den första fördynastiska civilisationen i Egypten, i den första civilisationen ”före syndafloden” i Mesopotamien, i de äldsta civilisationer som upptäckts i Troja i Mindre Asien, i den mykenska civilisationen i Grekland, i aztekernas civilisation i Mexiko före den spanska erövringen, i de gamla kinesiska, indiska och japanska civilisationerna, etc.

I ett av den klassiska kinesiska litteraturens verk, *Tillägg till Konfucius’ ”Bok om förändringar”*, omtalas att marknader (det vill säga handel) uppfanns under samma period som plogen, det vill säga samtidigt med de viktiga förändringar inom jordbruket som var ett resultat av den metallurgiska revolutionen.[23]

---

tillåtelse att komma till marknadsplatsen. (Forde och Scott, *op cit*, s 79. S F Nadel, *A Black Byzantium*, s 254. *Histoire du Commerce*, vol IV, s 148. Polanyi et al, *op cit*, s 178-183.) På samma sätt var det bara kvinnor som sålde på den lokala marknaden i kungadömet Dahomey.

[20] M M Postan, ”Trade of Mediaeval Europe: the North”, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 168-169.

[21] Gordon Childe, *Man Makes Himself*, s 120-122. *What Happened in History*, s 96-97.

[22] Charles Wisdom, *The Chorti Indians of Guatemala*, s 4-25, 199. S F Nadel, *op cit*, s 321.

[23] Chen Huan-Chang, *The Economic Principles of Confucius*, s 122.

I och med bronsåldern blir utvecklingen av handelsförbindelser en förutsättning för att kunna använda de tekniska kunskaperna på ett produktivt sätt. Med hjälp av en noggrann analys av de fyndigheter av koppar och tenn som fanns tillgängliga under denna period visade Gordon Childe att allteftersom folken kring Medelhavet övergick till tillverkning av bronsföremål, så var de tvungna att inleda internationella handelsförbindelser med ett antal länder. Mellan Indien och Skandinavien återfinns dessa metaller faktiskt samtidigt bara i fyra regioner, nämligen Kaukasus, Böhmen, Spanien och Cornwall.[24] Men bronsåldern inleddes inte i någon av dessa fyra regioner.

För att komma över de dyrbara metallerna var de folk som ledde bronsålderns uppkomst tvungna att organisera enorma handelsexpeditioner – i så måtto som de inte var periodiskt återkommande plundringståg, som de som från och med den andra dynastin tvingade gruvorna på Sinaihalvön till underkastelse under Egypten.[25] Den hjulförsedda stridsvagnen och segelbåtar uppfanns under bronsåldern och de åtföljde civilisationens utveckling över hela den gamla världen. Reguljära karavaner knöt samman Mesopotamien och Egypten tvärs över Sinaihalvön, Palestina och Syrien, och Mesopotamien med Indien via Iran, norra Afghanistan och Indusdalen. Från och med bronsåldern upprättades det i det fortfarande barbariska Europa omfattande handelsförbindelser mellan Östersjön och Medelhavet, Donaudalen, den pannoniska slätten och de brittiska öarna.

När denna internationella handel stabiliserades och blev fredlig fortsatte den ändå att mer eller mindre vara en statlig angelägenhet, och genomfördes i början av handelsmän som var statstjänstemän. En neutral transithamn utgjorde mötesplatsen för de två nationerna.[26]

Produktion för användning och produktion av varor

I det primitiva samhället sker produktionen huvudsakligen för att täcka behov. Producenterna arbetar för att tillfredsställa sitt samhälles behov, vare sig det är stort (en stam eller en klan) eller litet (familjen). Detta är fallet för de folk som fortfarande befinner sig på samlarnivå och även de som redan producerar maten i ordets egentliga mening. De första riken som byggdes upp på grundval av ett bevattnat jordbruk har inga ekonomiska drag som på något grundläggande sätt skiljer sig från de senare. Kungarna eller prästerna som centraliserar överskottet använder det för att tillfredsställa sina egna behov eller samhällets behov i sin helhet. Det är betecknande att kungen av Babylon i de officiella inskriptionerna kallades: ”Babylons bonde”, ”Människans herde”, ”Fältens bevattnare”. I Egypten kallades farao och regeringsadministrationen för *Pr’o*, vilket betyder ”det stora hushållet”. I Kina kallades en av de legendariska furstar som antogs ha grundat landet för Héou-tsi, hirsfursten.[27] Hela ekonomin liknade i själva verket en stor lantegendom som producerade *bruksvärden* för att tillfredsställa sina behov.[28]

I och med att hantverket blev oberoende uppträdde en ny sorts produktion. De producenter som var bondehantverkare och bodde i ett byasamhälle tog bara med sitt *produktionsöverskott* till marknaden, det vill säga det som återstod efter att de hade tillfredsställt sin familjs och sitt samhälles behov. De specialiserade hantverkare som var skilda från samhället, de kringvandrande smederna eller krukmakarna, producerade inte längre bruksvärden för att tillfredsställa sina egna behov. *Hela deras produktion var ämnad för utbyte*. De skaffade sig de existensmedel, kläder etc som skulle tillfredsställa deras familjers och deras egna behov i utbyte mot produkterna av sitt arbete. De hant-

[24] Gordon Childe, *The Bronze Age*, s 8.
[25] G Dijckmans, *Histoire économique et sociale de l’ancienne Egypte*, vol II, s 226. Polanyi et al, *op cit*, s 41 m fl. Kina är rikt på koppar och tenn och kunde inleda bronsåldern mycket tidigt. Den inhemska handeln utvecklades därför *tidigare och längre* än utlandshandeln. Den metallurgiska revolutionens avgörande roll för att utveckla handeln bekräftas således även av detta undantag. I Amerika finns koppar och tenn på högplatåerna i Peru, och de var grundläggande för Inkacivilisationen.
[26] Polanyi et a, *op cit*, s 51-55. D D Kosambi, *An Introduction to the Study of Indian History*, s 151 m fl.
[27] Heichelheim, *op cit*, vol I, s 179. René Grousset, *Histoire de la Chine*, s 9.
[28] Boeke, *op cit*, s 44.

verkare som har skilts från byasamhället producerar bara *bytesvärden, varor* som är ämnade för marknaden.

Den som huvudsakligen producerar bruksvärden som är tänkta att tillfredsställa sina egna eller sitt samhälles behov, lever av produkterna av sitt eget arbete. Produktion och produkter, arbetet och arbetets produkter, är identiska för dem, i praktiken såväl som i sinnet. Under varuproduktionen bryts denna enhet.

Varuproducenten lever inte längre direkt av produkterna av sitt eget arbete: tvärtom kan han bara överleva om han *blir av med* dessa produkter. *Han lever*, som Glotz säger om de grekiska hantverkarna på Homeros' tid, *uteslutande av sitt arbete*. Det stämmer ännu mer eftersom de första hantverkarna gick hem till sina kunder och fick råmaterialet till sitt arbete från dem.[29] Samma sak gällde i de flesta samhällen där utvecklingen av den första varuproduktionen ägde rum: särskilt i Egypten, Kina, Japan, Indien och i början av det medeltida Europa.[30]

Varuproduktionen uppstår inte överallt på samma gång eller i hela samhället. Efter att hantverkarna hade blivit yrkesutövare och en del hantverkare hade blivit varuproducenter åtskilda från byasamhället, kan bönderna och resten av hantverkarna under århundraden fortsätta att leva som producenter av bruksvärden. De kommer bara att byta ett litet överskott av sina produkter för att skaffa sig de få varor de behöver. Dessa varor består i huvudsak av *salt* och *järn* (eller andra metaller). Så var det i Kina, det medeltida Europa, det medeltida Ryssland,[*] det medeltida Japan, i det indiska byasamhället, i Afrika, Amerika före Columbus, etc.[31]

Det allmänna och specialiserade utbytet, handeln, är till en början begränsat till metaller och utsmyckningar (lyxprodukter) som mer eller mindre var reserverade för staten (kungen, fursten, tempel). Men när varuproduktionen förser handeln både med hantverks- och jordbruksprodukter så når den en högre nivå. Uppfinnandet av hjulet till vagnar gör att man kan utnyttja rotationsprincipen för att tillverka krukor. Krukmakarens hjul är det första verktyg som gör det möjligt att ”massproducera” varor som uteslutande är ämnade för handel.

Så länge tillverkningen av krukor enbart var en teknik för hemma- eller byabruk var kvinnorna de första att tillverka krukor, men etnografin visar att det i de flesta fall var männen som var de första att använda krukmakarhjul och blev specialister som arbetade för marknaden.[32] Jordbruksprodukter omvandlas för första gången till varor när det uppstår människosamhällen som är helt skilda från produktionen av existensmedel, samhällen av hantverkare, handelsmän och administratörer, det vill säga *stadssamhällen*. Enligt Polanyi upprättades troligen de första lokala livsmedelsmarknaderna i Lydien och senare i Aten. Men vi har intrycket att sådana marknader också fanns i Kina på 500-talet f Kr, om inte tidigare.[33]

Gemensamt organiserade samhällen och samhällen som grundas på arbetstidens ekonomi

I de primitiva samhällen som producerar lite eller inget överskott organiseras det gemensamma arbetet utifrån sedvänjor och religiösa riter som styr den viktigaste ekonomiska verksamheten. I

---

[29] G Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 53.

[30] Dijckmans, *op cit*, vol II, s 236. K A Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, s 514. Yoshitomi, *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, s 203. G B Jathar och S G Beri, *Indian Economics*, s 104. Josef Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters*, vol I, s 75.

[*] Det gamla ryska ordet för en handelsman som sysslade med inhemsk handel, *prasol*, betyder att handla med salt, även om namnet senare kom att bli ett ord för alla detaljhandlare.

[31] Wittfogel, *op cit*, s 497. P I Lyasjtjenko, *History of the National Economy in Russia*, s 162.M Takizawa, *The Penetration of Money Economy in Japan*, s 24. Jathar och Beri, *op cit*, s 103. Herskovits, *op cit*, s 187. Audrey I Richards, *op cit*, s 22. Paul S Martin, George L Quimby och Donald Collier, *Indians Before Columbus*, s 67.

[32] Gordon Childe, *What Happened in History*, s 85.

[33] Polanyi et al, *op cit*, s 84-85. *An Outline History of China*, *s 28.*

dåligt gynnade regioner där det är svårt att skaffa mat kan samordningen av arbetet innebära en ständig ekonomisk aktivitet på gränsen till den mänskliga styrkans förmåga. I regioner som är bättre gynnade av naturen, såsom Stilla havsöarna, kan den nödvändiga produktionen ta upp relativt lite av den tillgängliga tiden, och resten kan användas till fritidsaktiviteter.

Som regel ger inget samhälle upp en stor del av sin fritid för att arbeta och producera mer, om det inte tvingas till det av ekonomisk och social nödvändighet.* Ekonomisk nödvändighet betyder behovet att uppnå ett större överskott för att genom utbyte skaffa varor som behövs för samhällets välbefinnande, och som samhället själv inte producerar (viss sorts mat, salt, råvaror för att tillverka verktyg, utsmyckningar för rituell användning, etc). Social nödvändighet är det som tvingar samhället att regelbundet lämna över ett överskott till en central myndighet, antingen i hela samhällets intresse (att utföra bevattningsarbete, etc) eller som ett resultat av erövring som har tvingat fram en sådan tribut.

Dessa två nödvändigheter kan kombineras. Alfred Métraux skriver om mojo- och baurefolken som lever i östra Bolivia: ”Indianernas längtan efter metall som underlättade den dagliga kampen för livet var så stor att de, eftersom de saknade andra varor som var godtagbara för de vita, snart förvandlades till slavhandlare...”[34]

Med andra ord: överskottsproduktionen växer inte utöver sina snäva gränser (livsmedelsreserver) på grund av någon självständig utveckling av ekonomin. Det beror på inverkan av *yttre tryck*, antingen ekonomiskt (utbyte) eller socialt (att en centralmakt eller en härskande klass tillägnar sig överskottet).§

Så länge det primitiva kollektivt organiserade samhället inte känner till någon annan arbetsdelning än den mellan könen, styrs arbetstakten av vanor och religiösa riter. När det har upprättats en mer fast arbetsdelning måste det bidrag som varje producent ger till samhället mätas med en gemensam måttstock. Annars skulle det gemensamma arbetet ha en benägenhet att brytas upp genom att det uppstår privilegierade och icke privilegierade grupper. Detta gemensamma mätande kan inte vara något annat än en *arbetstidsekonomi*.

Byn kan betraktas som en stor familj. Dess årliga produktion måste i stora drag motsvara dess behov av existensmedel, kläder, boende och verktyg. För att undvika en obalans mellan de olika produktionsformerna, och säkerställa att bönderna inte ägnar en onödigt stor del av sin tid för att tillverka krukor eller läderartiklar samtidigt som de lämnar jorden obrukad, måste samhället sammanställa en lista över den arbetstid som finns tillgänglig och först och främst fördela den bland de livsnödvändiga produktionssektorer som är oundgängliga för samhällets välbefinnande, och lämna det fritt för var och en att använda resten av tiden som de vill.

Etnografin och den ekonomiska historien visar att de byasamhällen som hade upplevt en första arbetsdelning verkligen organiserade sitt sociala liv på grundval av en arbetstidsekonomi. Primitiva folk anser att det enda som det är ”ont om” är arbete, säger Ruth Bunzel.[35] Enligt Boeke grundar sig det indonesiska byasamhällets (*desas*) ekonomi på uträkningar av hur många arbetstimmar som förbrukats.[36]

---

* ”Trots de tätt förekommande svältperioderna funderar ingen ur mkambafolket (en negerstam) på att så mer än vad som behövs för att ta dem vidare till nästa regnperiod.” (Sumner och Keller, *op cit*, vol IV, s 53.)

[34] Alfred Métraux, i *Handbook of South American Indians*, vol III, s 418.

§ Detta står inte i motsättning till det påstående som vi försvarade tidigare, enligt vilket framväxten av en härskande klass förutsatte att det fanns ett samhälleligt överskott. Även om utvecklingen av ett överskott verkligen föregår framväxten av härskande klasser, så åstadkommer de sistnämnda därefter i sin tur en avsevärd tillväxt av detta överskott och en ny utveckling av produktivkrafterna.

[35] Ruth Bunzel, i Franz Boas, red, *General Anthropology*, s 346.

[36] Boeke, *op cit*, s 64.

I den japanska byns ekonomi ”är utbytesprincipen folk och dagar. Om två personer ur hushåll A arbetar på hushåll B:s fält i två dagar, så förväntas således hushåll B tillhandahålla motsvarigheten till detta på A:s fält – det kan vara tre personer en dag och en person en annan dag, eller någon annan kombination som motsvarar två personer som arbetar två dagar... När fyra eller fem familjer arbetar i en *kattari*grupp [en grupp som planterar ris] görs uträkningarna på samma grundval. Det krävs en bok för att bocka av dagar och arbetare.”[37]

Hos den afrikanska stammen Heh arbetar bönder som beställer ett spjut från smeden (som själv är bonde såväl som smed) på smedens mark medan han tillverkar spjutet.[38] I det forna Indien, under Maurya-epoken, styrde arbetet och arbetsprodukterna reglerna för hur det ekonomiska livet organiserades.[39]

När de första formerna för social underkastelse upprättades, där en privilegierad del av samhället tillägnade sig överskottet, beräknades även utsugningen på grundval av arbetstidsekonomin. Bland inkaindianerna ”bestod skatten enbart av arbete, tid och kunnighet som arbetare, hantverkare eller soldat. I detta avseende var alla människor jämlika, och de som hade barn som kunde hjälpa dem att få ihop sin fastställda skatt ansågs vara rika, och de som inte hade några barn ansågs vara fattiga. Varje hantverkare som arbetade åt Inka eller hans *curaca* (överordnade) måste hållas med råvaror, och man kunde inte använda honom på detta sätt mer än två eller tre månader per år.”[40]

Det var samma sak i Europa under den tidiga medeltiden, då en stor del av bönderna levde som trälar. Byinvånarna styrdes av en strikt arbetstidsekonomi: i genomsnitt tre dagar i veckan ägnades åt arbete på godsherrens mark och tre dagar på trälens egen mark.[*]

På samma sätt måste trälarnas fruar arbeta ett bestämt antal dagar i godsets verkstäder med att spinna, väva, sy, etc. Varje hantverkare hade sitt eget fält för vilket han måste återgälda speciella tjänster till godset och de andra arrendatorerna.

Den på arbetstidsekonomi grundade samhälleliga organisationen har lämnat många spår efter sig, till och med i språket. I medeltidens Centraleuropa var den vanligaste enheten för yta *Tagewerk*, den yta som en man kunde plöja på en dag. I det medeltida England hade ordet ”acre” samma betydelse. I Kabylbergen värderas egendomar i *zouija*, hur många dagar det tog att plöja med en plog som drogs av två oxar. I Frankrike betydde ”carrucata” den mängd mark en man normalt kan plöja på en dag. Den schweiziska ytenheten ”pose” har samma betydelse.[41]

Dollingers beskrivning av hur trälarnas dagarbete försvann visar klart hur mycket arbetstids-ekonomin styrde hela det ekonomiska livet:

> Denna befrielse från tjänsten [som dagarbetare] gjorde givetvis inte att trälen blev sysslolös: den innebar att han fick ett arrende från sin härskare som han odlade åt sig själv på sina lediga dagar... Utan tvekan svarade detta arrende som regel mot den tid som stod till hans förfogande. Den träl som bara hade en ledig dag per vecka fick troligen ett mycket litet jordstycke, medan den som hade två eller tre lediga dagar kanske fick en hel *manse*.[42]

I en analys av de medeltida böndernas förpliktelser i sin helhet kom Marc Bloch fram till samma slutsats:

---

[37] John Embree, *Mura, A Japanese Village*, s 100-101.
[38] Ralph Paddington, *An Introduction to Social Anthropology*, s 275.
[39] Kautilyas *Arthashastra*, tysk översättning av J J Mayer, s 147.
[40] John Collier, *The Indians of the Americas*, s 61-62.
[*] Vi kan exempelvis läsa i Bayerns gamla lagar att ”kyrkans trälar” måste arbeta tre dagar i veckan på (sin godsherres) egendomar och att ”de utför tre dagars arbete åt sig själva”. *Opera vero 3 dies in ebdomada in dominico operet, 3 vero sibi faciat*. (Se andra artiklar i Saint Germain-des-Prés’ altarskåp och Lobbesklostrets *descriptio villarum*.)
[41] Joseph Bourrilly, *Eléments d’ethnographie marocaine*, s 137-138. Roger Grand och Raymond Delatouche, *L’agriculture au moyen âge*, s 79.
[42] P Dollinger, *L’évolution des classes rurales en Bavière*, s 270.

> Bönderna, eller åtminstone en del av dem, måste varje år erlägga ett bestämt antal produkter till godsherren: träartiklar, tyger, kläder – för de *manses* där inkomsterna från yrkesskickliga hantverkare ackumulerades från generation till generation till och med metallverktyg. Ibland tillhandahölls råvarorna precis som arbetet på arrendatorernas bekostnad: det var troligen vanligt i fallet med träartiklar. Men när det gällde tyger skaffade ofta godsherren fram materiel: bonden eller hans fru *gav bara sin tid* [min kursivering, EM], sitt arbete och sitt kunnande.[43]

I många fall tar beskrivningen av böndernas tribut former som är utbytbara, i arbetstid eller mängd produkter. Den tribut som de kvinnliga trälarna var skyldiga Sankt Gallens gods anges således ibland – som i den gamla Lex Alemannorum – i det antal dagar som ska fullgöras, och ibland i det antal produkter som ska tillverkas på dessa dagar.[44] Aztekerna pålade de andra folken i Mexiko en skatt som beräknades i antalet arbetsdagar, mängden hantverksprodukter eller det markområde som skulle odlas.[45] På 700-talet i Japan fanns det två sorters tvångsarbete utanför jordbruket, vid namn *cho* och *yo*. Taihos lagstiftning slog fast dessa två plikter både i arbetstid (tio dagar), mängden tyg (26 *shaku*, det vill säga ungefär 9 meter) och mängden spannmål (1 *To*, det vill säga ungefär 72 liter).[46] I den här sortens samhälle stod det alltså bland producenterna helt klart hur lång tid som behövdes för att producera en viss vara. När det direkta bruket av jorden på godsen på den västeuropeiska kontinenten från och med 1100-talet mer och mer ersattes av arrendejordbruk, var det på samma sätt *halva skörden* som skulle överlämnas till godsherren istället för det klassiska tre arbetsdagar. I Kina beräknar Tangdynastins krönikor exakt hur mycket arbete som måste ägnas åt att odla hirs (283 dagar per år) och vete (177 dagar), och skatten för jorden betalades in natura.[47] I det medeltida samhället, konstaterar Espinas, fanns det en strikt överensstämmelse mellan arbetsdagen och den (kvantitativa) mängd arbete som skulle göras.[48]

Vi återfinner samma ekonomiska beräkningar grundade på arbetets varaktighet i det spanska Amerika under den period då indianernas tvångsarbete omvandlades till arrende in natura, i systemet med *repartimiento-encomienda*,[49] och även i Indonesien vid tiden för införandet av *culturstelsel*. Befolkningen behövde inte längre betala ”jordränta” utan måste plantera en femtedel av sin mark med produkter som skulle säljas till regeringen: indigo, socker, kaffe, tobak, etc. ”Om man inte hade någon jord måste man arbeta 66 dagar per år på regeringens plantager.” [50] Under dödsäsongen i Vietnam utfärdades lån som gick att betala tillbaka i arbetsdagar: 1,5 piastrar som skulle betalas tillbaka när det var mycket mer att göra, etc.

Varors bytesvärde

Allmänt utbyte, handel, uppträder först under den period i den samhälleliga utvecklingen som kännetecknas av denna arbetstidsekonomi. De personer som inte behöver efterleva denna ekonomi nöjer sig med en liten överskottsproduktion som bara är rudimentär eller rituell.[*] Av detta följer att

---

[43] Marc Bloch, *Caractères originaux de l’histoire rurale française*, s 77.
[44] Herman Bikel, *Die Wirtschaftsverhältnisse des Klosters St Gallen*, s 133-239.
[45] H Cunow, *Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 270-271.
[46] Y Takehoshi, *Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan*, vol I, s 117.
[47] L Génicot, *L’Economie rurale namuroise au bas moyen âge*, s 236-285. Grand och Delatouche, *op cit*, s 105-135. Jacques Gernet, *Les aspects économique du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siecle*, s 98.
[48] Georges Espinas, *Les Origines du capitalisme*, vol I, s 140.
[49] Robert S Chamberlain, ”Castilian Backgrounds of the Repartimient Encomienda”, i *Contribution to American Anthropology*, vol V, s 25-26.
[50] H J De Graaf, *Geschiedenis van Indonesië*, s 406.
[*] Det är därför många primitiva folk vars utveckling har stannat av innan en enkel varuproduktion har uppstått inte byter sina produkter i enlighet med objektiva måttstockar eller på grundval av arbetstidsekonomi. Detta faktum har fått många etnologer att dra felaktiga slutsatser när det gäller den ekonomiska analysen. Men Margaret Mead förtäljer att invånarna på Manuaöarna (Samoaöarna), som idkar ceremoniellt utbyte av fint vävda mattor, ursprungligen hade slagit fast ett bytesvärde för dessa mattor som motsvarade den arbetstid som lagts ner på att tillverka dem. Senare ökades detta värde betydligt. Precis som invånarna på många andra öar i Stilla havet består detta Samoafolk av emigranter som har kommit från ogästvänliga länder till länder med överflöd, där utbytet inte längre spelar någon viktig ekonomisk roll. (Margaret

utbytet styrs av samma objektiva normer som ligger bakom all samhällelig organisering, nämligen *att varornas bytesvärde mäts utifrån den arbetstid som behövs för att tillverka dem*.

I fallet med de handelsförbindelser som upprättades mellan fyra stammar i Nilgiribergen på den indiska halvöns sydvästra del – todafolket, karumbafolket, badagafolket och kotafolket – kan vi se en övergångsform från en samhällelig organisation som *medvetet styrs* av arbetstidsekonomi till en där utbytet halvt medvetet, halvt objektivt styrs av samma princip.

Todafolket är fåraherdar, karumbafolket lever fortfarande i djungeln, badagafolket är jordbrukare, och kotafolket är huvudsakligen hantverkare som redan känner till metallarbete och kan tillverka knivar. De erbjuder dessa knivar till de tre andra stammarna, tillsamman med krukor och musikinstrument som behövs under religiösa ceremonier. I utbyte får de bufflar och annan boskap från todafolket, honung, vilda frukter och (magiskt) skydd från karumbafolket, och vete från badagafolket. Men kotafolket är inte bara hantverkare, de har själva mark som de odlar. Religiösa riter bestämmer hur mycket vete – resultatet av långvariga erfarenheter – som måste ges i utbyte mot de metallredskap som Kotas smeder tillhandahåller. ”Om en Badaga vill ha fler av dessa redskap så måste han arbeta på fälten åt den Kota-arbetare som han begär dem av, under tiden medan de smids.”[51]

På samma sätt är det bland folket i Dahomey ”kutym bland exempelvis järnarbetare att en smed köper en viss mängd järnskrot och behåller det tills det är hans tur att dra nytta av sina kollegors arbete, för vilka han under tiden har arbetat. När det är hans tur förvandlar de andra smederna det järn han skaffat fram till hackor, yxor, bushknivar och andra produkter som går att sälja. Det står ägaren till järnet fritt att sälja dessa redskap och behålla intäkterna som han får av att sälja dem. Dessa pengar använder han för levnadsomkostnader och för att köpa järnskrot alltmedan han arbetar åt sina kollegor, tills det återigen är hans tur att utnyttja smideshantverkarnas gemensamma arbetskraft.”[52]

Ett utbyte som är enkelt, sporadiskt, rituellt och utan ekonomisk betydelse kan mycket väl bortse från ett strikt lika värde. Det gäller dock inte ett allmänt utbyte. Om det inte finns objektiva kriterier för lika värde så skulle det inte gå att reglera utbytesförhållandena. I ett samhälle med ett stort antal varuproducenter skulle samhället råka i oordning och upplösas. Producenterna skulle sluta med det arbete där de fick mindre för sina produkter än andra sorters arbete. Det är därför absolut nödvändigt med bestämda utbytesförhållanden mellan de produkter och varor som byts.

Men ett utbytesförhållande mellan två produkter, två varor, kräver en gemensam måttstock, en gemensam jämförbar egenskap. En varas *bruksvärde* beror på alla de fysiska egenskaper som avgör dess användbarhet. För att det ska uppstå något bytesvärde är det oundgängligt att detta bruksvärde existerar. Ingen går med på att byta sin egen produkt mot en vara som inte är användbar, inte har något bruksvärde, för någon. Men det går inte att jämföra två varors bruksvärde som uttrycks i deras fysiska egenskaper. Det går inte att mäta spannmåls *vikt*, ett tygs *längd*, en krukas *volym*, och blommors *färg* med samma måttstock. För att det ska vara möjligt med ett ömsesidigt utbyte mellan dessa produkter måste man hitta en egenskap som alla har, som går att mäta och uttrycka kvantitativt, och den måste vara en *samhällelig egenskap* som godtas av alla medlemmar i samhället.

Varornas samlade fysiska egenskaper som ger dem deras bruksvärde bestäms av det *specifika arbete* som har producerat dem. Vävarens arbete avgör tygets dimensioner, elegans och vikt. Krukmakarens arbete avgör krukans hållbarhet, form och färg. Men samtidigt som dessa enskilda varor är en speciell sorts produkter av en speciell sorts arbete är de också produkter av *samhälleligt mänskligt arbete*, det vill säga av en del av den totala arbetstid som står till ett visst samhälles för-

---

Mead, *Social Organization of Manua*, s 73-75, 65.)

[51] David Mandelbaum, ”Notes on Fieldwork in India”, i Herskovits, *Economic Life of Primitive People*, s 136-137.

[52] M J Herskovits, *Dahomey, an ancient West African Kingdom*, vol I, s 75-76.

fogande, och som vi just har visat av den ekonomi på vilket samhället grundar sig. Det är detta som gör varor jämförbara. Det är detta allmänna mänskliga arbete – som kallas abstrakt arbete eftersom det skiljs från sin speciella karaktär, precis som man när man lägger ihop tre äpplen, fyra päron och fem bananer måste bortse från deras speciella egenskaper för att bara få tolv *frukter* – som utgör grunden för bytesvärdet.* Det är genom att mäta detta arbete – hur lång arbetstid som krävs för att tillverka varan – som det går att mäta bytesvärdet.

Enkel varuproduktion

Så länge självständigt hantverk, handel och samhällets uppdelning i klasser bara har utvecklats lite har varuproduktionen en relativt begränsad plats i samhället. Det är först när handeln och stadslivet har nått en viss utvecklingsnivå, när de har skapat en *tillräckligt omfattande marknad*, som varuproduktionen utvecklas och i sin tur blir allmän i städerna.[53] Då går vi in i en historisk period som kännetecknas av det faktum att varuproduktionen har blivit allmän i städerna medan produktionen för användning långsamt upphör på landsbygden. Den varuproduktion som utförs av hantverkare som äger sina egna produktionsmedel (verktyg) kallas enkel eller primitiv varuproduktion. Den blev dominerande under perioder av stadscivilisation, i synnerhet under antiken, från och med 600-talet f Kr i Grekland, omkring 700 e Kr i den islamiska världen, och från och med 1000-talet e Kr i Västeuropa, där den fick sin mest karakteristiska utveckling i södra Nederländerna och Italien på 1200- till 1400-talen.

Under den enkla varuproduktionen tillfredsställer arbetet inte längre producentens behov direkt. Arbetet och arbetsprodukterna är inte längre identiska för producenten. Men han äger fortfarande resultatet av sitt arbete. Han lämnar ifrån sig det först när han själv ska skaffa de varor som säkerställer hans existens. Arbetsdelningen har redan skilt producenten från sin produkt, men den förtrycker ännu inte den förra med hjälp av den senare. Varuproduktionen utvecklas långsamt inom samhället medan produktionen av rena bruksvärden långsamt minskar.

Ju mer produktionen av varor sprider sig, desto mer nödvändigt blir det att beräkna arbetstimmarna exakt. I det primitiva samhället där det bara finns en begynnande arbetsdelning är beräkningarna bara av livsavgörande betydelse för samhällets överlevnad när det gäller sådant arbete som är oumbärligt. Bortsett från detta gör det som vi har sett relativt lite om man lägger ner två eller tre timmar på att tillverka ett visst föremål. Det förklarar den ganska omfattande frihet som medlemmarna i ett sådant samhälle åtnjöt inom ramen för de stränga regler som styrde livsmedelsproduktionen. Herskovits har givit en ganska slående bild av denna blandning av strikt redovisning och omfattande frihet under produktions- och konsumtionscykeln hos talensifolket i Ghana, som lever på att samla frukt och bedriva jordbruk.[54]

Men så fort varuproduktionen blivit utbredd i ett primitivt samhälle sker beräkningen av arbetstiden betydligt striktare. På marknaden där produkterna från olika byar, eller till och med olika regioner, träffas fastslås hädanefter bytesvärdena utifrån *samhälleliga genomsnitt*. Det är inte det faktiska antal arbetstimmar som lagts ner på att tillverka ett föremål som avgör dess värde, utan det antal arbetstimmar som behövs för att tillverka föremålet med den genomsnittliga produktivitet som råder

* Sedan den enkla varuproduktionens gryning omkring 3.000 f Kr har allt arbete betraktats som lika, oavsett dess speciella karaktär. På de tavlor med semitiska inskriptioner som återfanns vid Susa fastställs lönerna i en furstes hushåll enhetligt till 60 *qua* korn för kocken, barberaren, stengravören, snickaren, smeden, skomakaren, skräddaren, odlaren, herden och åsneskötaren. (Clement Huart och Louis Delaporte, *L'Iran antique*, s 83.) Men under detta tidiga skede under produktionen av bytesvärden kunde inte människan komma fram till begreppet ”abstrakt arbete”. Att olika hantverks yrkeskunnande var likvärdigt uppfattades just så. Idén om ”abstrakt arbete” kunde inte uppstå förrän *arbetskraftens rörlighet* uppstod under den kapitalistiska eran. Det innebär inte bara att en textilarbetare producerar lika mycket på en timmes arbete som en tegelslagare, utan också att dessa arbeten har varit *utbytbara* inom den storskaliga industrin. Se även kapitel 5, avdelningen ”Mänsklig arbetskraft och maskinproduktion”.

[53] Gordon Childe, What *Happened in History*, s 156.

[54] Herskovits, *Economic Life of Primitive People*, s 248-251.

i samhället under denna period. Varorna skulle faktiskt inte kunna jämföras om deras värde bestämdes av den *faktiska* tid som händelsevis använts av varje enskild producent för att tillverka dem. ”Han [den medeltida hantverkaren] måste tillverka tyg i enlighet med bestämda villkor som ’inte är personliga utan officiella, kommunala’. Man kan säga att hans arbete uttryckligen är objektivt, inte subjektivt.”[55]

Eftersom varornas värde bestäms av den mängd arbete som är *samhälleligt nödvändigt* för att tillverka dem – det vill säga (eftersom detta genomsnitt fastslås genom erfarenheter av upprepade byten) genom att det samtidigt uppträder produkter från flera olika producenter som konkurrerar med varandra – så bestraffas producenter som är klumpiga, långsamma eller som använder otidsenliga metoder. För den arbetstid som de var och en har givit samhället får de bara ett värde som motsvarar det som producerats på kortare tid. Således åtföljs utvecklingen av varuproduktionen av ökad disciplin och noggrannare beräkningar av arbetet.[*]

Allteftersom varuproduktionen utvecklas börjar det mänskliga arbetet delas upp utifrån kvalitet. *Sammansatt, kvalificerat* yrkesarbete börjar åtskiljas från det enkla arbetet. Hantverken blir mer och mer specialiserade och kräver en mer eller mindre lång lärlingsperiod, vars kostnad inte längre kan bäras av samhället i sin helhet som i de primitiva samhällena, utan måste bekostas av lärlingens familj eller honom själv personligen. Därmed kan ingen längre lägga ner en lång lärlingsperiod till ett hantverk om han i utbyte mot en timmes yrkesarbete skulle få ett värde som motsvarar en timmes grovarbete. Yrkesarbetet betraktas som sammansatt arbete som inte bara innehåller det arbete som hantverkaren lagt ner just då han tillverkar någonting som utbildad person, utan också en del av hans utgifter för obetalt arbete på den tid då han var lärling (samhälleliga avskrivningar av lärlingstidens omkostnader).

Värdelagen under den enkla varuproduktionen

Värdelagen som reglerar utbytet av varor utifrån hur mycket abstrakt, enkelt, samhälleligt nödvändigt mänskligt arbete de innehåller, börjar till sist fylla en kompletterande funktion. Det primitiva samhället och byasamhället med sin elementära arbetsdelning organiserades på grundval av ett *medvetet* gemensamt arbete, där sedvänjor, religiösa riter, byns äldsteråd eller valda administratörer bestämde produktionstakten. Till detta tillfördes så småningom obetalt arbete eller skatter som skulle överlämnas till de besuttna klasserna.

Men när den enkla varuproduktionen har utvecklats har vi producenter som inte är underordnade några gemensamma samhälleliga organisationer. Inom gränsen för sin fysiska styrka och förmåga att producera (verktyg, etc), kan varje producent tillverka så mycket de vill. Dessa producenter tillverkar inte längre bruksvärden som ska konsumeras av ett slutet samhälle. Nu tillverkar de varor för en marknad som är mer eller mindre omfattande, mer eller mindre opersonlig. Värdelagen samordnar utbytet på en objektiv grundval och säkerställer bara motsvarigheter för de varor som byts, och *omfördelar* således, med hjälp av framgångsrika och icke framgångsrika byten, det totala antal arbetstimmar som står till samhällets förfogande mellan de olika produktionsgrenarna. I det primitiva samhället var det mänskliga arbetet ett *direkt samhälleligt* arbete. I den enkla varuproduktionens

[55] Espinas, *op cit*, vol I, s 142.

[*] Detta syns tydligt inom den enkla varuproduktionen bland panajachelindianerna i Guatemala, såsom den beskrivits av professor Sol Tax. Män, kvinnor och till och med små barn är ständigt på utkik efter att tjäna lite pengar på handel. Det är inte överraskande att utbyten och lika värde beräknas noggrant i detta samhälle, där, som professor Tax berättar, en kvinna som inte kunde läsa eller skriva nästan exakt på öret kunde säga vad den matta som hon hade arbetat på under en dag kostade att tillverka. Om jorden under dessa förhållanden ibland arrenderas i utbyte mot obetalt arbete och ibland i utbyte mot en del av skörden och ibland mot kontant hyra, då måste man anta att det i varje fall har räknats ut exakta motsvarigheter, som bara kunde grunda sig på arbetsvärde. (Sol Tax, *Penny Capitalism*, s 18, 15, 80.)

samhälle blir det enskilda arbetet samhälleligt bara *indirekt*, med hjälp av utbytesmekanismer, genom värdelagens verkan.*

Om en hantverkare tillverkar mer tyg än vad marknaden i hans samhälle kan tillgodogöra sig så kommer en del av hans produktion att bli osåld, inte bli utbytt, vilket visar att han la ner alltför stor del av den arbetstid som stod till samhällets förfogande på att producera tyg, eller med andra ord att han slösade bort samhällelig arbetstid. I ett medvetet samordnat samhälle skulle detta slöseri ha upptäckts på förhand, med hjälp av sedvänjor eller genom att andra medlemmar i samhället märkte det. På marknaden avslöjar värdelagen det först efter händelsen, till nackdel för producenten som inte får motsvarande värde som de ansträngningar han lagt ner och resultatet av dem.

Under början av den enkla varuproduktionen är dessa regler emellertid helt uppenbara. Bevis för detta finns i det faktum att skråna under antiken och i Kina, i Bysan, under den europeiska och arabiska medeltiden, etc hade bestämda regler, välkända för alla, som bestämde både den arbetstid som skulle läggas ner på tillverkning av alla föremål, hur lång lärlingstiden skulle vara, hur mycket den skulle kosta och vilket värde varje vara normalt skulle betinga.[56]

Denna tydlighet uttrycker bara det faktum att vi i och med den enkla varuproduktionen har nått fram till ett övergångsstadium mellan det samhälle som medvetet styrs av ett gemensamt arbete och ett samhälle där den fullkomliga upplösningen av samhällets band inte lämnar utrymme för något annat än ”objektiva” lagar för att styra den ekonomiska verksamheten, det vill säga lagar som är blinda, ”naturliga” och oberoende av människans vilja.

* I kapitel 18 tillbakavisas den nuvarande kritiken mot arbetsvärdesteorin.

[56] Espinas, *op cit*, vol I, s 1118, 140-142.
Nadel nämner att varornas värde i kungadömet Nupe i stora drag motsvarade den arbetstid som lagts ner på att tillverka dem. (Nadel, *op cit*, s 318.)

Kapitel 3 Pengar, kapital, mervärde

Behovet av en allmän ekvivalent

Enkelt eller utvecklat utbyte genomförs i form av byteshandel, det vill säga genom att de produkter som byts sammanträffar direkt. För primitiva folk som är vana att byta samma produkter i enlighet med traditionella rutiner eller till och med ritualer, skapade byteshandel inte något ekonomiskt ”problem”.[1]

Det är annorlunda med ett generaliserat utbyte och handel. Då är det inte längre en enda produkt, stammens överskott, som byts ut mot andra produkter. Nu byts ett stort antal produkter av mycket olika sort mot många andra produkter. Bytesrelationerna gäller inte längre bara två produkter eller två sorters produkter, utan ett oändligt antal olika varor. Det handlar inte längre om att jämföra en krukmakares arbetstid med en jordbrukares. Tio, tjugo, trettio olika hantverk måste då och då jämföra sina respektive produktiva ansträngningar. För att dessa utbyten ska kunna fortgå utan avbrott måste varornas ägare kunna bli av med sina produkter innan de har lyckats stöta på köpare som är i besittning av de produkter som de själva vill ha i utbyte mot sina varor. För att utbytet ska äga rum på grundval av lika värde krävs en vara som alla de andra kan uttrycka sina respektive bytesvärden i. Denna funktion fylls av varan *allmän ekvivalent*.

En allmän ekvivalent, pengar i alla dess former, uppträder samtidigt med att utbytet generaliseras och handeln inleds. Behovet av en sådan ekvivalent är uppenbart. Sir Samuel Baker berättar hur han hörde hur folk från landsbygden ropade på marknadsplatsen i Unyoro i Uganda:

> ”Mjölk till salu, mot pärlor eller salt! Salt i utbyte mot lansspetsar! Kaffe, billigt kaffe mot röda pärlor!”[2]

Om ägarna till salt inte vill ha mjölk utan röda pärlor, om ägarna till röda pärlor inte vill ha varken salt eller kaffe utan mjölk, så kan inget av dessa utbyten äga rum, eftersom det inte finns ägare till varor i närheten av varandra som är beredda att byta sina varor med varandra. Det som kännetecknar den allmänna ekvivalenten är att det är en vara med vilken man kan skaffa *vilken annan* vara *som helst*. Antag att salt blev allmän ekvivalent. Genast skulle det utan svårighet gå att genomföra de tre operationerna. Handelsmannen kommer med glädje att byta sina röda pärlor mot salt, inte för att han vill förverkliga saltets bruksvärde utan för att han kan få den mjölk han vill ha i utbyte mot salt, den allmänna ekvivalenten.

Således är den allmänna ekvivalenten i sig själv en vara. Precis som för vilken annan vara som helst avgörs dess eget bytesvärde av den mängd arbete som är samhälleligt nödvändigt för att producera den. Alla andra varor kommer hädanefter att uttrycka sitt eget bytesvärde i förhållande till detta verkliga bytesvärde. Som vara behåller den allmänna ekvivalenten också ett bruksvärde som avgörs av dess naturliga egenskaper: när det har slutat att cirkulera används det till sist för att salta in kött. Men jämte sitt eget naturliga, fysiska värde får den allmänna ekvivalenten ytterligare ett bruksvärde – nämligen att underlätta det ömsesidiga utbytet av andra varor, att vara ett cirkulationsmedel och en värdemätare.

I Egypten på Ramassides tid fungerade således nötkreatur som en allmän ekvivalent, och

1 matta
5 mått honung och
11 mått olja } hade samma värde som en tjur.[3]

[1] Hingston Quiggin, *A Survey of Primitive Money*, s 5.
[2] Sir Samuel Baker, *The Albert Nyanza* (1866), vol II, s 182.
[3] A De Foville, *La Monnaie*, s 9.

I början av det andra årtusendet f. Kr., under kung Bilalamas välde, hade silver blivit allmän ekvivalent i Eshuna i Mesopotamien. På de skattetavlor som man 1947 hittade i Tell Harmal fanns följande ekvivalenter inskrivna (omvandlade till det metriska systemet):

12 liter sesamolja
300 liter vete
600 liter salt
5 kilo ull
1 kilo koppar
} hade samma värde som en sikel (c:a 8 g) silver.[4]

I den hettitiska lagboken, 500 år tidigare än kung Bilalamas, återfinner vi en lång rad ekvivalenter, varifrån vi hämtar följande exempel.

1 får
1 ”zimittani” smör
1 skinn från en oxe
4 ”minar” koppar
20 lammskinn
2 ”pa” vin
} hade samma värde som en sikel silver.
½ ”zimittani” bra olja
3 getter var värda 2 sikel silver.
1 delad klädnad var värd 3 sikel silver.
1 stort stycke tyg var värt 3 sikel silver.
1 draghäst var värd 20 sikel silver.[5]

Det vi har här är en verklig *prislista*. Priset är bara en varas bytesvärde uttryckt i en bestämd mängd av ekvivalensvaran. Den allmänna ekvivalenten har blivit pengar. Priset är bytesvärdet uttryckt i pengatermer.

Utvecklingen av den allmänna ekvivalenten

I den enkla varuproduktionens gryning var det ofta de varor som byttes oftast i en region som blev de första allmänna ekvivalenterna. Dessa varor kan indelas i två kategorier: de produkter som är viktigast för de berörda folken (livsmedel, verktyg, salt) och prydnader, som är bland de första föremål som är inblandade i utbytet mellan människor.

Folk som är sysselsatta med både jordbruk och boskapsskötsel väljer vanligen antingen nötkreatur, vete eller ris som sin allmänna ekvivalent. Således antog greker och romare fram till 600- och 500-talet f. Kr oxar som sin första allmänna ekvivalent. Indiernas namn på sin nationella valuta rupier, har härletts från *rupa*, som betyder hjord. I den iranska *Avesta* och den tyska *Lex Saxonum* valde man också oxar som allmän ekvivalent, vilket pekar på hur dominerande boskapsskötsel var under den period då detta ägde rum. I norra, östra och södra Afrika utgjorde boskap i form av kameler, får, getter eller kor likaså allmän ekvivalent bland folk som huvudsakligen var boskapsskötare. Hästen fyllde samma roll bland kirgizerna, buffeln i Annam och fåret i Tibet.

I de fall då odling av jorden var viktigare än boskapsskötsel när en allmän ekvivalent uppträdde, så fyllde olika jordbruksprodukter denna funktion. I det gamla Japan var under århundraden ris den allmänna ekvivalenten. I Kina var det först vete och hirs, senare även ris. I Mesopotamien var det vete. I Egypten trängde vete tillagat som livsmedel, det vill säga bröd som bakats i en speciell form, snart ut oxen.

---

[4] Jacques Lacour-Gayet, *”Le roi Bilalama et le juste prix”*, i *Revue des Deux Mondes*, 15 november 1949.
[5] Frédéric Hrozny, *Code Hittite*, s 137.

Från och med 500-talet f. Kr. tog även i Indien vete oxens plats som allmän ekvivalent, och på landsbygden behöll det denna funktion fram till 1800-talet. I Sudan användes under lång tid dadlar som allmän ekvivalent. I Centralamerika var det majs. På Newfoundland och Island var det ända fram till 1400-talet torkad fisk, på Nicobarerna kokosnötter, bland Filippinernas primitiva stammar ris och på Hawaii-öarna innan västs inträngande var det saltad fisk.

Viktiga verktyg har också använts som allmän ekvivalent: brons- eller kopparyxor och bronstripoder på Kreta, bronsvasar i Laos, järnskyfflar och -hackor i Central- och Östafrika, fiskkrokar på Salomonöarna och Marshallöarna i Stilla havet, etc. Namnen på två av de äldsta mynten i Kina (”pu” och ”tsian”) betydde ursprungligen ”jordbruksverktyg”, och kom från namnen på bronsverktyg.[6] Under 600- och 700-talen e. Kr. var järnskyfflar och -hackor de viktigaste formerna för personliga rikedomar i Japan.[7]

Det råmaterial som dessa verktyg gjordes av kunde i sin tur ofta spela rollen av allmän ekvivalent. Sten var allmän ekvivalent på ön Yap i Stilla havet. När bronsvasar började användas som allmän ekvivalent bland achaeanerna på fastlandet i det homeriska Grekland, betraktade invånarna på ön Lemnos metallen brons i sig själv som allmän ekvivalent. Järntackor och små stavar av järn har fyllt samma roll bland mer utvecklade samhällen i Afrika.

I och med utbytet utveckling kan man istället för att använda nödvändiga bruksföremål som de viktigaste livsmedlen eller de viktigaste verktygen som allmän ekvivalent, ersätta dem med en lokal *vara*, det vill säga den produkt som framförallt köps eller säljs vid kontakterna med utländska handelsmän. Således hittar vi paket av pressat te som allmän ekvivalent bland 1800-talets tatarer och mongoler; kakaobönor i Mexiko på aztekernas tid; salt i Abessinien, Väst-, Ekvatorial- och Östafrika och i Burma, i det medeltida Tibet och bland en del indianstammar i Nordamerika; pälsar i Kanada ända in på 1700-talet; vita ekorrskinn i Ryssland; tyg av hampa i det medeltida Japan; tygstycken i vissa samhällen i Västeuropa under medeltiden och så vidare. I Kina var en fot tyg (*tch’e*) värt en skäppa (*che*) spannmål och användes tillsammans med vete, hirs och kopparpengar som allmän ekvivalent under T’ang-kejsarna.[8]

Under den enkla varuproduktionens tidiga dagar användes ofta prydnadsföremål (vars första användningsområde mycket väl kan ha varit magiskt[*]) som allmän ekvivalent. I den kretensiska-mykenska civilisationen uppträdde således små tripoder av brons som allmänna ekvivalenter jämsides med bruksföremål. På samma sätt steg bronsringar fram på scenen i Egypten. Jade fyllde en liknande funktion bland indianerna i Centralamerika före Columbus, och turkos bland Pueblo-indianerna. Glas- eller emaljpärlor användes i samma syfte i Egypten och spred sig därifrån till Medelhavsområdet. De spred sig till Afrika som en verklig valuta.

Det prydnadsföremål som var mest utbrett som allmän ekvivalent var *porslinssnäckan*. Från Kina och Indien spred sig dessa snäckor över öarna i Stilla havet, till Afrika och Europa och till och med till den Nya världen.

> Porslinssnäckor överträffar alla andra snäckvalutor i fasthet och likformighet. De är förhållandevis konstanta både i storlek och vikt, och i dessa avseenden jämbördiga med livsmedel som kidneybönor, bondbönor, ris, vete eller korngryn som var de tidigaste viktenheterna för guld och silver.[9]

---

[6] Wang Yü-Chüan, *Early Chinese Coinage*, i *The American Numismatic Society*, s 259.
[7] Sir George Sansom, *A History of Japan to 1334*, s 88.
[8] Jacques Gernet, *Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siecle*, s 88-89.
[*] Utbytet av prydnadsföremål eller andra värdefulla föremål som ett magiskt fenomen i ett primitivt samhälle har också ett ekonomiskt ursprung. I sin *Essai sur le don* förklarar Marcel Mauss att dessa föremål ”betraktas som kopior av outsinliga verktyg, skapare av mat, som andarna har givit till ens förfäder.” (M Mauss, ”*Essai sur le don*”, s 221.)
[9] Hingston Quiggin, *A Survey of Primitive Money*, s 26.

Värdefulla metaller som allmän ekvivalent står alltså för att nödvändiga bruksföremål som allmän ekvivalent sammanfaller med prydnadsföremål som allmän ekvivalent. Koppar, brons, silver, guld har alltid först och främst fungerat som råmaterial för att tillverka prydnadsföremål. Först i och med att metalltillverkningen utvecklades användes dessa metaller också för att tillverka nödvändiga bruksföremål. Så fort man hade nått detta stadium spelade dessa metaller en avgörande roll inom ekonomin. På samma gång behöll de en religiös, rituell, till och med magisk betydelse som ärvts från den period då de användes för att tillverka prydnadsföremål. Dessa faktorer underlättade anammandet av värdefulla metaller som allmän ekvivalent för alla varor.

Pengar

Den internationella handelns utveckling sammanfaller oftast med den metallurgiska revolutionen. Metaller är de viktigaste föremålen i denna handel. Behovet av en allmän ekvivalent gör sig nu mer kännbart. Det är inte överraskande att just metaller oftast väljs för att fylla denna funktion. Till en början är det fortfarande föremål av metall som används som allmän ekvivalent, men om utbytet sker ofta så leder det till komplikationer och extra kostnader.

I Östafrika fungerar järnhackor som allmän ekvivalent. De stammar som lever i områden som är rika på järnmalm tillverkar hackorna och byter dem mot produkter från andra områden, där de lokala smederna ofta smider om dem till vapen eller utsmyckningar.[10] På detta sätt kommer de att använda vikten på *ren obearbetad metall* som sin allmänna ekvivalent. Därav följer den roll som de personer som väger guld har. Under inledningen av alla pengaekonomier är dessa detsamma som valutaväxlare, bankirer och ockrare.

Men det är krångligt att väga metall varje gång det sker ett utbyte, oavsett om metallen är i form av tackor eller ej. Efter att handeln uppnått en viss utvecklingsnivå anammar staten praktiken att prägla tackor av ädelmetall med ett tecken som anger deras vikt. Sådana officiellt vägda tackor uppträder från och med 3000 år f Kr i Mesopotamien och Egypten och från och med 2000 år f Kr i Europa, på Kreta och Peloponnesos, i den kretensiska-mykenska civilisationens centrum. Mycket senare, omkring 700 f Kr, dyker tanken upp på att tackornas form skulle anpassas till behovet att transportera dem långa sträckor. Kungen av Lydien ville locka de grekiska städernas handel till de stora nederlagsplatserna i hans huvudstad, Sardis, och började därför prägla små guldmynt som vart och ett bara vägde fem gram. Hädanefter kunde ett av dessa mynt bytas ut mot pengar eller varor för ett jämförelsevis högt värde. På detta sätt uppmuntrades en utbredning av handeln. Från och med nu kunde bönder och småhantverkare sälja sitt överskott mot pengar istället för att behöva idka bytes-handel.[11] Detta system att prägla mynt spred sig till det persiska imperiet, till de grekiska städerna, och banade sig via dessa civilisationer väg genom hela den värld som berördes av deras handel. Det verkar ha utvecklats i Kina och Indien oberoende av Mindre Asien. I Kina cirkulerade mynt omkring 1000 f. Kr., och från och med år 65 f. Kr. fick de officiell vikt.[12]

Ädelmetallerna etablerade sig överallt som allmän ekvivalent eftersom de hade ett antal inneboende egenskaper som handelsmän och administratörer upptäckte av erfarenhet, och som gjorde dem särskilt lämpliga för detta syfte.

1. De är lätta att *transportera*: deras höga specifika vikt gör att de kan innehålla metall som representerar ett relativt högt bytesvärde i en liten volym. Detta värde är stabilt: under flera årtusenden har jämförelsevis få tekniska förändringar ägt rum i hur de tillverkas.
2. På grund av sin motståndskraft mot slitage, rost, etc är de *varaktiga*.
3. De är lätta att *dela* och delarna är lätta att smälta ihop till större enheter.

[10] *Ibid*, s 92.
[11] Gordon Childe, *What Happened in History*, s 192-193.
[12] Nancy Lee Swann, *Food and Money in China*, s 217-222.

4. På grund av sina speciella fysiska egenskaper är de lätta att *känna igen* och det är relativt lätt att avslöja förfalskningar (genom förändringar av vikten).

Men även om ädelmetallernas inneboende egenskaper i viss mån förutbestämmer dem till rollen som allmän ekvivalent så fort handeln har vuxit till en viss nivå, så är en effektiv användning av dem som sådan beroende av att de kan utvinnas i tillräcklig mängd på ett bestämt område. Som regel utvinns guld före silver, och i början till och med till lägre kostnad. Så var det i Egypten på faraonernas tid, i det gamla Indien, i Amerika före Columbus, etc.[13]

När det är besvärligt att komma åt ädelmetaller används normalt andra metaller som allmän ekvivalent. Innan guldgruvorna i Laurium och Strymon upptäcktes och inbringade rikedomar till först Aten och senare kungarna i Makedonien, var guldmynt mycket sällsynta i antikens Grekland. Silver, koppar och ibland till och med järn var de vanligaste materialen i mynt. I Lakonien, som är rikt på järn, dominerade järnpengar fram till 300-talet f. Kr. I Kina, där silver och guld är mycket sällsynta, var koppar den metall som användes i pengar ända fram till 1400-talet e. Kr., och ersattes ibland av järn. Samma brist på guld och silver låg bakom att man i Japan använde koppar som det vanligaste värdemåttet, från 700-talet till 1600-talet e. Kr. Då gjorde upptäckten av stora fyndigheter av guld och silver det möjligt att prägla mängder av mynt av ädelmetaller.[14] Det är intressant att konstatera att även länder som har stora tillgångar på ädelmetaller vanligtvis inte börjar utvinna dem förrän utvecklingen av handeln verkligen kräver rikliga tillgångar på valuta som tillverkats av dessa metaller. Det kan lätt förklaras med det faktum att det är först i detta skede som människor aktivt börjar söka efter dessa fyndigheter.[*]

Så länge den allmänna ekvivalenten består av varor med ett eget bruksvärde – livsförnödenheter, utsmyckningar, metallråvaror – är deras nya bruksvärde, att utgöra en allmän ekvivalent för alla andra varor, bara ett underordnat bruksvärde som kan försvinna när köparen av denna speciella vara vill förverkliga dess naturliga bruksvärde. Det är annorlunda med ädelmetaller i form av tackor med en officiell stämpel och senare metallmynt som präglats av en offentlig myndighet. Så fort de uppträder så har denna nya vara som sitt gemensamma och enda bruksvärde att fungera som allmän ekvivalent till de andra varorna. För att stämplade tackor eller präglade mynt på nytt ska kunna fungera som råvaror för smycketillverkning måste de först smältas ner igen och upphöra att existera som tackor eller mynt. I slutskedet av den allmänna ekvivalentens utveckling har vi således kommit fram till en vara som inte har något annat bruksvärde än att fungera som allmän ekvivalent. Denna vara kallas för *valuta* eller *pengar*.

Utvecklingen av det samhälleliga välståndet och pengarnas olika funktioner

Ett samhälle som i huvudsak producerar bruksvärden mäter sitt samhälleliga välstånd med hur mycket sådana bruksvärden det har samlat. Bland primitiva folk eller i ett primitivt byasamhälle är lagren av livsmedel det bästa tecknet på välstånd och en måttstock på socialt status. Bland herdefolk mäts samhälleligt välstånd i boskap eller hästar, bland jordbruksfolk i mängden vete, ris, majs, etc. I Japan i början av 1600-talet beräknades hela landets och varje enskild länsherres rikedomar i vikten på ris (antal *koku* ris). Ansamlingen av bruksvärden gör det möjligt att koncentrera rikedomar som inte ska underskattas. En enda familj, shogunerna Tokugawa, ägde vid denna tid 8 miljoner *koku* ris, av hela Japans årliga produktion på 28 miljoner *koku*, det vill säga en stor andel av hela landets inkomst.[15]

---

[13] Herman Kees, *Kulturgeschichte des Alten Orients*, vol I, *Aegypten*, s 103-129; Louis Renon och Jean Filliozat, *L'Inde classique*, s 378; Histoire *du commerce*, vol III, s 142.

[14] Gustave Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 278-284; K A Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, s 96-104; M Takizawa, *The Penetration of Money Economy in Japan*, s 30-33.

[*] Se angående denna fråga kapitel 4, vad gäller Västeuropa.

[15] Takizawa, s 20.

I och med utbredningen av handeln, generaliseringen av utbytet, och det allt vanligare användandet av pengar, blir de sistnämnda alltmer eller till och med det enda måttet på individernas, familjernas och ländernas välstånd. De fungerar inte längre bara som allmän ekvivalent vid utbytestransaktioner. Pengarna fyller samtidigt alla följande funktioner:

1. De är *allmän ekvivalent*, det vill säga de gör det möjligt att förvärva alla varor som finns tillgängliga på marknaden;
2. De är *bytesmedel*, det vill säga de gör det möjligt att cirkulera varor även mellan ägare till varor som inte vill realisera sina respektive varors bruksvärden;
3. De är *värdemätare* och *prismätare*. Värdet på varje vara uttrycks i en mängd, en speciell vikt på ädelmetallen, det vill säga uttrycks i pengar. Priset är bara ett penninguttryck för detta värde. Som sådant kan *perfekta pengar* uttrycka priset på vilken vara som helst. För att göra det behöver man inte *äga* en viss summa pengar, det räcker att *nämna* den.
4. De är ett allmänt *betalningsmedel*: skulder och böter till staten, prästerna eller enskilda personer, motsvarande värde på alla varor, tjänster eller betalningar kan erläggas med hjälp av pengar, i motsats till det primitiva samhället där det finns speciella produkter för att utföra dessa olika funktioner.[*]
5. De är *medel för att ackumulera värde* och ett *medel för att skapa förråd*. Varje samhälle måste ha reserver för att tillfredsställa sina behov vid naturkatastrofer, såsom epidemier, översvämningar, missväxt, jordbävningar, eldsvådor etc, eller samhällskatastrofer som krig, samhällskonflikter, etc. Det samhälleliga överskottets ursprungliga funktion är att utgöra dessa reservtillgångar. I ett samhälle som huvudsakligen producerar bruksvärden bestod dessa reserver av lagrade produkter.

   I ett samhälle som i stor skala börjar producera varor är det ädelmetaller eller metallmynt som ackumuleras som förråd. Om det behövs gör detta förråd, ett lager av värden och motvärden, det möjligt att införskaffa alla de varor som saknas även om man måste vända sig till avlägsna länder. Ädelmetallerna erkänns förvisso som allmänna ekvivalenter överallt. Erfarenheterna lär människor att metallreserver är mycket mer tillförlitliga och mindre förgängliga än reserver av vete eller boskap.[16]

Varucirkulation och cirkulation av pengar

I ett samhälle som producerar enkla varor fungerar pengar som allmän ekvivalent bara under ett ganska begränsat antal handelstransaktioner. De har framförallt till funktion att tjäna som ett förråd. De bevakas svartsjukt av sina ägare och används på sin höjd för att öka eller förbättra deras egen konsumtion: ”Ända fram till krigen med Persien”, säger Glotz, ”befann sig Grekland i samlarstadiet. Pengar samlades på hög och sattes inte i arbete.”[17] Det var samma sak i Västeuropa under den tidiga medeltiden.[18] I ett produktionssätt som i huvudsak grundar sig på ett gemensamt organiserat arbete i en patriarkalisk familj och byasamhället, och på hantverkarnas enskilda arbete i städerna, så används även de pengar som cirkulerar bara för att förvärva bruksvärden. De är en underordnad del, ett *verktyg för varucirkulationen*. Den sistnämnda sker enligt följande diagram:

$$V^1 – P – V^2$$

[*] I början av den enkla varuproduktionen kunde dessa olika funktioner utföras av *olika* produkter. I Babylon på Hammurabis tid var således korn allmänt betalningsmedel, silver användes för att mäta värde och priser och var tveklöst också ett sätt att ackumulera, medan man som allmän ekvivalent använde korn, ull, silver, vete, etc. (K Polanyi et al, *Trade and Market in the Early Empires*, s 266.)

[16] Gordon Childe, *op cit*, s 155.

[17] Glotz, *op cit*, s 20.

[18] P Boissonnade, *Le Travail dans l’Europe chrétienne du Moyen Age*, s 196.

Vara – pengar – vara

En möbelsnickare kommer med ett antal trästolar till en stadsmarknad bland chorti-indianerna i Guatemala. Han vill (eller kan) inte realisera sina varors bruksvärde. Tvärtom vill han bli av med dem, det vill säga realisera deras bytesvärde. För att denna operation ska kunna ske måste han träffa någon som äger en summa pengar, P, och som är villig att realisera stolarnas bytesvärde. Vidare måste denna innehavare av pengar vara beredd att bli av med sina pengar därför att han vill realisera trästolarnas bytesvärde. Således tillfredsställer försäljningen av stolarna, V^1 – P, båda parter.

Men ägaren till trästolarna ville sälja sin vara för att skaffa sig en annan, exempelvis några vävda mattor från Amatilla-distriktet som han behöver till sitt hem. Med pengarna som han erhållit genom att sälja sina stolar börjar han leta efter en producent/ägare till vävda mattor för att köpa dem av honom. Om en sådan producent/ägare dyker upp på stadsmarknaden kan inköpstransaktionen P – V^2 som regel äga rum. I slutet av dessa två på varandra följande försäljnings- och inköpsoperationer har möbelsnickaren, istället för en vara vars bruksvärde han inte ville realisera fått en ny vara som han har användning för. Två varor, trästolarna och de vävda mattorna, har försvunnit från marknaden därför att deras bruksvärden successivt har realiserats av två köpare. Å andra sidan har pengarna, P, passerat tre personers händer: från den som köpte stolarna till möbelsnickaren, och från denne till den som tillverkade mattorna. Under början av den enkla varuproduktionen kunde den sista ägaren av dessa pengar, mattillverkaren, i sin tur bara använda pengarna i två syften: antingen lägga dem åt sidan som en reserv, ett lager, besparingar till sämre tider, eller använda dem för att köpa någon annan vara.

Men när ett samhälle med enkel varuproduktion kommer i kontakt med en mer utvecklad handelscivilisation uppträder det, jämte ägarna till varor som bara vill bli av med dem för att fylla något behov, också innehavare av pengar som vill att dessa ska ”cirkulera”, ”arbeta”, ”löna sig”. Således besöker handelsmännen bland chorti ett visst antal distrikt, ofta tre eller fyra tillsammans, med en summa pengar som räcker för att köpa allt överskott från de hantverkare de träffar. Detta överskott transporterar de till marknaderna i provinshuvudstäderna. De köper inte varor för att realisera deras bruksvärde, som småproducenterna av stolar och vävda mattor gör. Tvärtom köper de varor för att *sälja dem igen med vinst* till invånarna i de städer vars marknader de besöker.

Cirkulationen av varor, det vill säga de operationer som successivt genomförs av ägarna till varor i ett samhälle som baseras på enkel varuproduktion består av att *sälja för att köpa*, att sälja sina produkter för att köpa produkter vars bruksvärde man realiserar.

Cirkulationen av pengar, det vill säga de operationer som successivt genomförs av ägarna till *penningkapital* i ett samhälle där yrkesmässig handel redan existerar jämsides med enkel varuproduktion, består tvärtom av att *köpa för att sälja*, att köpa varandras produkter för att sälja dem igen med vinst, det vill säga att öka det penningkapital man äger med ett *mervärde*. *Kapital är definitionsmässigt varje värde som ökas med ett mervärde*.

Om vi återigen ställer frågan som vi ställde angående mattillverkaren – vad kommer han att göra med pengarna han just fått från möbelsnickaren? – då finns det inte längre två utan tre svar, i fråga om pengarna som har ökats med det mervärde som chortihandelsmannen har erhållit i slutet av sin verksamhet och sina resor. Han kan som tidigare helt enkelt använda dem för att skaffa sig det han behöver för att äta, bo och klä sig och sin familj, eller bygga upp ett förråd. Om han gör något av detta så har vi inte lämnat den enkla varuproduktionens område.

Men han kan också göra något annat: han kan antingen helt eller delvis använda sina pengar som har ökats med ett mervärde och resa till andra områden, köpa andra hantverksprodukter, sälja dem på nytt, och i slutet av dessa transaktioner ha ännu mer pengar än när han började. I detta fall har vi lämnat den enkla varuproduktionens begränsningar i egentlig mening och gått in i skedet med cirkulation av pengar, *ackumulering av penningkapital*, som sker enligt följande formel:

$$P \quad - V - \quad P^1$$

Pengar – Vara – Pengar + mervärde

Skillnaden mellan varucirkulation, $V^1 – P – V^2$, och cirkulation av pengar, $P – V – P^1$, är följande. Under varucirkulationen måste varorna V^1 och V^2 som befinner sig i båda ändarna av cirkulationsprocessen *ha samma värde* för att de två operationerna ska genomföras. Ingen enkel varuproducent kan erhålla varor till ett högre värde än värdet på de varor han själv har tillverkat och sålt. Under cirkulationen av pengar är tvärtom förekomsten av ett mervärde ($P^1 – P$) ett nödvändigt villkor för att cirkulationen ska äga rum: inga ägare av penningkapital kommer att ”cirkulera” sina pengar bara för att se exakt samma mängd pengar återvända till hans ficka som lämnade den!

Mervärde som uppstår ur cirkulationen av varor

Ett mervärde har alltså just uppstått under cirkulationen av pengar. Det verkar faktiskt vara det grundläggande målet för denna cirkulation. Men varifrån kommer det?

I ett samhälle som grundar sig på enkel varuproduktion kommer det mervärde som ägarna till pengar skaffar sig antingen från *handel* eller från ocker. Det är först när handel och ocker har utvecklats i stor omfattning som de besuttna klasserna blir medvetna om behovet att ”göra sina pengar lönsamma”. Under 500-talet f Kr uppstod den enkla varuproduktionen inte bara i det antika Grekland utan också i Kina. Under detta århundrade undervisade Chi-Jan, lärare till den store handelsmannen Fan Lin, honom i ”lagarna om ackumulation av kapital” och förklarade för honom att man framförallt ”inte får låta pengar vara overksamma”.[19] Ettusenåttahundra år senare, då den enkla varuproduktionen hade utvecklats på ett aldrig tidigare skådat sätt inom det islamska imperiet, konstaterade historikern Ibn Khaldoun klokt nog att ”handel, betraktad som ett sätt att få sin utkomst... består av konstfulla knep som utförs för att upprätta en skillnad mellan inköpspriset och försäljningspriset från vilken man kan göra en vinst.”[20]

Det var likadant i antikens Grekland, i Kina under den klassiska epoken och i det medeltida Europa. Odysséen talar om fenicierna, antikens typiska handelsfolk, som ”skickliga navigatörer, svekfulla handelsmän”. St Godric of Finchale ägnade sig åt handel i slutet av 1000-talet, och hans levnadstecknare förklarar att ”han köpte varor i olika länder som han visste att det var brist på och som därför var dyrare på andra ställen, och tog med sig dem till områden där de nästan var okända för invånarna och därför för dem verkade mer åtråvärda än guld.”[21]

I själva verket bestod handel i stor skala av att man reste och köpte varor till lågt pris från folk på en lägre ekonomisk utvecklingsnivå, eller som kanske inte ens ännu hade nått ett stadium med allmänt utbyte, och som av detta skäl sålde sina produkter väldigt billigt. Sedan sålde man samma varor till ett mycket högre pris där det var ont om dem och de var efterfrågade, där deras verkliga värde (den arbetstid som hade krävts för att tillverka dem) var okänt, där modet gjorde vissa varor särskilt eftertraktade, eller, ännu bättre, där det på grund av katastrofer, svält, etc rådde särskilt stor brist på dessa varor.

Under en sådan epok uppstår handelsmännens mervärde genom att de köper varor under sitt verkliga värde och säljer dem över detta värde. Det är inte förvånande att Mercurius, handelns skyddspatron, under sådana förhållanden också betraktas som tjuvarnas konung. Det är inte konstigt att hos det afrikanska hererofolket, ”som inte har några ord för ’köpa’ och ’sälja’ utan bara för ’bytes-handel’, är en handelsman i europeisk mening ’alltid en bedragare’ eftersom han försöker vinna något genom att byta.”[22] Det är inte förvånande att navajoindianerna alltid ansett att en ovanligt rik

[19] Chen Huan-Chang, *The Economic Principles of Confucius*, s 457.
[20] Ibn Khaldoun, *Prolégomènes*, vol II, s 325.
[21] J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 89.
[22] W G Sumner och A G Keller, *Science of Society*, vol I, s 155.

person har skaffat sig sina rikedomar med oärliga medel.[23] All folklig visdom upprepar samma sak, på jordens alla språk. Eftersom grunden för handelsmännens profiter är att skaffa sig något billigt, så är ren plundring och sjöröveri mervärdets vagga.

> Ännu mer typiskt än att Odysseus så att säga medger att han upprepade gånger berikat sig på andras bekostnad, är den öppenhjärtighet med vilken han berättar att han genomförde nio sjörövarexpeditioner före det trojanska kriget, eller det sätt på vilket han frågar Agamemnons skugga om han föll i strid för sin stad eller medan han 'stal statens oxar eller får', som om det knappt var någon skillnad mellan dessa två verksamheter.[24]

Från äldsta tid "är sjöröveriet handelns första stadium. Detta stämmer i så hög grad, att när de [nordmännen] från och med slutet av 800-talet upphörde med sina plundringar, så övergick de till att vara handelsmän."[25] Vi vet att Aristoteles fortfarande betraktade sjöröveri och rövarpriser som rättmätiga sätt att tjäna sitt uppehälle. Solon gav lagligt skydd åt sjörövarband, precis som de brittiska och franska monarkierna gjorde 2.000 år senare när det gällde kaparna.[26] De aztekiska handelsmännen fungerade både som köpmän och erövrare, och tvingade varhelst de kunde igenom indrivning av skatter, och de utgör ett typiskt exempel på de oupplösliga band som finns mellan handelns ursprung och stråtröveriet. Här visar sig ursprunget till handelns mervärde på ett tydligt sätt![27]

De handels-stråtrövare som kallades varjager (ordet *varjag* betyder på slaviska "boskapsköpman"), var personer av skandinaviskt ursprung som hemsökte Ryssland mellan 700- och 1100-talet, och de är ett annat typiskt exempel av samma sort: "Handlande och plundrande grupper av nordmän-svenskar trängde in på slaviskt område. Som handelsmän på 700- och 900-talet for de dit på jakt både efter handel och plundring. Både plundring och erövring var en källa till handel, och handeln kompletterade plundrandet."[28]

I Sahara är handel och plundring olösligt sammanbundna:

> Fiendestammarna organiserade plundringsräder mot sina motståndare och de stammar som stod under deras beskydd, och de planerades som verkliga handelsexpeditioner, vilket är orsaken till att de har en plats i denna avhandling. De reglerades av vanliga lagar, som i detalj fastställde vilken roll de kapitalister som finansierade expeditionen hade, rollen för de som genomförde den, och vars och ens profiter i förhållande till hur mycket de deltog. Det var ett typiskt kontrakt av mycket gammal sort som fortfarande var i bruk, och med samma kännetecken, för 30 år sedan i både Övre Mauretanien och i Sahara.[29]

Detta system gör det möjligt för några få handelsmän, eller ett folks handelsmannaklass, att berika sig mycket snabbt. Vinsterna är mycket höga, ofta mer än ettusen procent under en enda transaktion. Den store arabiske resenären Ibn Batuta berättar att köpmän på 1300-talet köpte tatarhästar på Krim för en dinar och sålde dem i Indien för 25 eller ibland till och med 50 dinarer.[30] Det holländska Ostasiatiska kompaniet köpte på 1600-talet kryddor för 7½ cent per skålpund[*] på Moluckerna och sålde dem i Holland för 330 cent.[31] Sådana prisskillnader är bara möjliga om ett folks underutveckling gör att det inte känner till en varas bytesvärde på världsmarknaden. Fenicierna visste vad de

---

[23] A H och D C Leighton, *The Navaho Door*, s 18.
[24] A Andréadès, *Geschichte der Griechischen Staatswirtschaft*, vol I, s 27.
[25] H Pirenne, *Le mouvement économique et social du moyen âge*, s 24.
[26] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, vol I, s 262.
[27] V W von Hagen, *The Aztec and Maya Papermakers*, s 12; W H Prescott, *History of the Conquest of Mexico*, s 85.
[28] P I Ljasjtjenko, *History of the National Economy of Russia*, s 77.
[29] H Labouret, i *Histoire du Commerce*, vol III, s 76.
[30] Ibn Batuta, *Voyages*, vol I, s 324-327.
[*] 454 g – öa.
[31] S I Rutgers, *Indonesië*, s 57.

gjorde när de regelbundet föredrog att göra affärer med barbariska folk som de kunde förtrycka politiskt.[32]

Under Sungdynastin ”tyckte folken i norra [Kina], vars vanliga föda bestod av kött, ost och mjölk, om att dricka te. För att få tag på det brukade de den 1 och 2 februari och mars komma och sälja sina hästar. När man började byta te mot hästar erbjöd de en bra häst mot ett dussin skålpund vanligt te. Det kinesiska temonopolet gjorde betydande vinster på dessa transaktioner. Inom kort började man smuggla, och utlänningarna som kände till priserna krävde tio gånger mer för sina hästar.”[33]

Men det mervärde som på detta sätt uppstår ur cirkulationen av pengar är ur global synpunkt *sterilt*. Det ökar inte det mänskliga samhällets totala välstånd.[§] Det består i själva verket bara av ett *överförande* av värde. Det som en får förlorar den andre, i absoluta värden. Det samhälleliga välståndet är oförändrat.

Låt V stå för värdet på en viss mängd bärnsten som producerats av invånarna på Östersjökusten, P för det pris som de feniciska handelsmännen betalade till bärnstensproducenterna och P^1 det försäljningspris som samma fenicier fick i Egypten. Innan dessa utbyten skedde så ägde de tre parterna tillsammans värdet $V + P + P^1$: V tillhörde danskarna, P fenicierna och P^1 någon rik egyptisk härskare. När utbytet är klart har danskarna P, den egyptiska härskaren V och de feniciska handelsmännen P^1. Dessa tre värden är fortfarande sammanlagt $V + P + P^1$. Samhället har varken blivit fattigare eller rikare. Det har skett en överföring av värde, det är allt.

Danskarna har förlorat skillnaden mellan V och P och den egyptiske härskaren skillnaden mellan P^1 och V, medan den feniciska handelsmännen har vunnit skillnaden mellan P^1 och P, vilket utgör just deras mervärde (eller de sammanlagda förluster som deras två handelskompanjoner har gjort). Det är alltid samma sak när man skaffar sig mervärde genom att pengar cirkulerar: det uppstår på bekostnad av en kompanjon och leder inte till att samhället i sin helhet blir rikare.

Man kan invända att danskarna egentligen inte blev fattigare försåvitt de inte redan levde i en handelsekonomi, och just det barbari som fick dem att acceptera det ojämna utbytet innebär att de inte är medvetna om denna ”förlust av värde”. Dessutom förutsätter hela detta resonemang ett gemensamt värdesystem, medan vi i verkligheten har olika civilisationer med olika produktions- och värdesystem som bara kommer i kontakt med varandra i periferin.

Denna invändning är inte giltig om man betraktar utbyte som något *objektivt* och inte något subjektivt. Det är just handeln som gör värden enhetliga genom att upprätta internationella marknader där länder på olika utvecklingsnivå mycket väl kan delta. Det räcker dessutom att studera vissa folks historia under vissa perioder för att inse att teorin om utarmning med hjälp av *överföring av värde* är en uppenbar realitet (se till exempel Västafrika mellan 1500- och 1800-talet etc).

Mervärde som uppstår ur varuproduktion

När den enkla varuproduktionen är i sin linda är det samhälleliga välståndet nästan stationärt, och det överskott som ägarna till pengar roffar åt sig kan helt enkelt uppstå ur att på varandra följande köpare och säljare utarmas. Antikens historia är i hög grad historien hur olika kungadömens undangömda skatter successivt erövras och sedan ansamlas av Persiens kungar och Alexander den store: ”Det nya välstånd som imperialismen berikade Babylonien och Egypten med var i själva verket

[32] Heichelheim, *op cit*, vol I, s 230.
[33] J Bonmarchand, i *Histoire du Commerce*, vol III, s 312.
[§] Åtminstone inte ur statisk synvinkel. Ur historisk synvinkel innebar den koncentration av mervärde som kom till stånd med hjälp av direkt eller indirekt plundring, att det blev möjligt att utveckla handelskapitalet och världshandeln, vilket otvivelaktigt gynnade en spridning av kulturen och en tillväxt av produktivkrafterna. Vi måste också betona att handelsmännens och ockrarkapitalets mervärde i viss utsträckning motsvarar att dessa nya besuttna klasser tillägnar sig en del av jordbrukets merproduktion som var de gamla besuttna klassernas inkomster (den egyptiska härskarens inkomster i det följande exemplet).

bara byten, och det utgjorde ingen ökning av det totala verkliga välstånd som mänskligheten hade...”[34] Den verkliga ökning av det samhälleliga välståndet som ägde rum under denna period är huvudsakligen en effekt av den ökade produktiviteten inom jordbruket och den ökande kunskapen om hantverkstekniker, som båda hänger samman med befolkningsökningen. Eftersom de aktuella jordbruks- och hantverksteknikerna är relativt enkla och inte kräver någon dyr utrustning ledde den utvidgade handeln under antiken till de barbariska delarna av världen till att samma produktionsförhållanden infördes som i centrum, och gjorde därmed själv slut på de ojämlika ekonomiska utvecklingsnivåer som hade gjort handeln så lönsam. Detta enkla faktum är en av de främsta anledningarna till den återvändsgränd som antikens handelskapital hamnade i och det romerska kejsardömets nedgång. Även om *ocker* är en vanlig källa till att individer berikar sig, så innebär inte heller det på minsta sätt att samhället i sin helhet blir rikare, eftersom det ännu tydligare än den förkapitalistiska handeln är en enkel *överföring av värden* från en person till en annan.

När vi analyserar utvecklingen av vissa samhällen som grundade sig på enkel varuproduktion, som Grekland mellan 600- till 300-talet f Kr, Kina mellan 800- till 300-talet f Kr, den islamska världen från 700- till 1100-talet e Kr, eller Västeuropa mellan 1000-talet till 1400-talet, så kan vi se att hela samhället faktiskt berikade sig. Detta berikande överträffade med råge jordbruks- och hantverksproduktionens ökning. Inte heller var det bara ett resultat av en ekonomisk plundring av de underutvecklade länderna, eftersom det rörde alla länder som var förenade med handelsförbindelser. Det kunde alltså bara ha ägt rum genom att en mängd *nya värden* uppträdde inom penningekonomin. Hur kunde nya värden skapas under cirkulationen av pengar, $P – V – P^1$?

Vi känner till att värde bara är utkristalliserat mänskligt arbete. Det kan verka som om pengar inte kan skapa nya värden. Men istället för att köpa varor och sälja dem för mer än sitt värde, kan handelsmannen använda sina pengar för att köpa *en vara vars bruksvärde har egenskapen att producera nya värden*: nämligen mänsklig arbetskraft.[*]

Under 500- och 400-talen f. Kr. varierade priset på en vuxen manlig slav i Aten mellan 180 och 200 drachmer. Anta att en köpman köper en sådan slav. Efter avdrag för omkostnader uppgår enligt Xenofon och Demosthenes den dagliga inkomst som går att få från en slav till en obol per dag, eller efter avdrag för helgdagar 300 oboler eller 50 drachmer per år.[35] Efter tio års arbete kommer denna slav alltså att ha förvärvat sin husbonde 500 drachmer, eller 300 drachmer i mervärde.[*] Att köpa en slav utgör alltså källan till en speciell sorts mervärde. Detta mervärde är inte bara resultatet av att man förvärvar existerande värden, att värden bara överförs från en ficka till en annan. Det är resultatet av *produktion av nya värden*, vars tillägnande och försäljning är en källa till mervärde.

De största förmögenheterna i Aten uppstod i själva verket från användning eller uthyrning av slavar för arbete i gruvorna. Atenaren Kallias som ägde eller hyrde ut så många som 1.000 slavar kunde samla ihop 200 talenter, Nikias 100 talenter.[36] Om en slav producerade en nettoinkomst på en obol per dag, så representerade 100 talenter (36.000 oboler) inkomsten av 36.000 dagarbeten av dessa

---

[34] Gordon Childe, *op cit*, s 159.

[*] I denna fråga hade Aristoteles och även den katolska kyrkans auktoriteter, från det nicenska konsiliet till Thomas av Aquino, helt riktiga teorier, inte som förespråkare för arbetsvärdesteorin men som representanter för en i huvudsak naturekonomi som försvarade sig mot det upplösande intrånget av pengar och ocker.

[35] Pauly-Wossowa, *Handwörterbuch der Altertumswissenschaften*, Supplement VI, s 916-917.

[*] Vi känner inte till de dagliga underhållskostnaderna för en grekisk slav. Men de Castro säger att matkostnaderna för en svart slav som man i Brittiska Västindien på 1700-talet hade betalat £50 för, bara uppgick till 25 shilling *per år*. (J de Castro, *Géopolitique de la Faim*, s 139.) Och Juan Leon Africano berättar hur portugisiska plantageägare 200 år tidigare hade minskat omkostnaderna för slavar på Sao Thomé till noll: ”Slavarna tvingades arbeta hela veckan för sina ägare, utom söndag: den dagen arbetade de för sig själva och sådde hirs, jams eller sötpotatis och mycket grönsaker såsom sallad, kål, purjolök och persilja. De knådade kakor av hirsmjöl. Deras dryck bestod av vatten eller palmvin och ibland getmjölk. Deras enda kläder var ett höftskynke av bomull som de själva vävde. Således behövde deras ägare inte betala någonting för sina tjänares uppehälle.” (R P Rinchon, *La Traite et l’esclavage des Congolais par les Européens*, s 50.)

[36] Heichelheim, *op cit*, vol I, s 392.

slavar, om man inte räknar med inköpspriset. Talaren Demosthenes gör exakt samma beräkning när han redogör för de inkomster hans far hade. Denne ägde två fabriker, en som gjorde möbler med 20 slavar som var och en gav honom totalt en obol per dag, och en som tillverkade svärd och knivar med 30 slavar som var och en i genomsnitt gav honom 1,5 oboler per dag.[37]

Om vi inte räknar med inköpspriset, så består det mervärde som en slav producerar av skillnaden mellan värdet på de varor han producerar (och som hans ägare tillägnar sig) och produktionskostnaderna för dessa varor (kostnader för råvaror, fasta utgifter inklusive avskrivningar på verktyg, och underhållskostnader för slaven själv). Siffrorna som återges ovan visar att denna skillnad kan vara betydande. Annars skulle det inte funnits de tusentals företagare och jordägare som det fanns under antiken, som var redo att köpa slavar för att låta dem tillverka en stor mängd hantverks- och jordbruksprodukter vars försäljning gav dessa slavägare ett avsevärt mervärde.

Tvåtusen år senare finns det inte längre slavar i Västeuropa. Herr Fugger – som precis som herrarna Nikias och Kallias var koncessionsinnehavare och senare ägare till gruvor – köper inte längre slavar. Han behöver inte investera något konstant kapital för att skaffa sig en möjlig arbetskraft, ett kapital som han återfår först efter ett dussintal år,.[§] Han anställer *löne*arbetare i byarna i Böhmen och Tyrolen. Han betalar dem veckovis eller per dag. Även om denna lön är lite högre än värdet på den mat som herrar Nikias och Kallias gav till slavarna, så är det inte mer än det minimum som var nödvändigt för arbetarens och hans familjs uppehälle.

Det nya värde som skapades av de arbetare vars arbetskraft herr Fugger köpte per dag eller veckovis måste naturligtvis överskrida det värde deras arbetsgivare lade ut på deras löner, annars skulle han inte ha varit intresserad av att anställa dem. Man måste till och med erkänna att denna skillnad var avsevärd, ty precis som herrarna Nikias och Kallias blev herr Fugger den rikaste personen på sin tid, och vilken baroner, hertigar, prinsessor, kungar och till och med kejsaren själv, var skyldig formliga förmögenheter.

Det individuella berikande som köpmän och fabriksägare får genom att exploatera arbetskraft, vare sig det är slav-, halvt fri eller fri arbetskraft, åstadkoms genom att överföra de *nya värden* som deras arbetskraft har skapat i fickorna på dessa företagare. Det är ett berikande som är förenat med en övergripande ökning av samhällets välstånd.

Det mervärde som visar sig under cirkulationen av pengar skapas således inte under denna cirkulation. Det är antingen resultatet av att man genom handel eller ocker tillägnar sig ett värde som tillhör andra, eller tillägnar sig nya värden som skapas av den arbetskraft som man har köpt. I det sistnämnda fallet är mervärdet bara *skillnaden mellan det värde som arbetaren har skapat och kostnaderna för att försörja honom*. Hela det kapital som existerar i världen är bara ett samlat resultat av detta dubbla tillägnande, vilket skarpsinniga observatörer snabbt insåg. 1500 år innan Proudhon lånade sitt berömda yttrande från chartistledaren O'Brien, ”Vad är egendom? Stöld!”, sa den vältalige biskopen John Chryostom till de rika köpmännen i Antiochia: ”Ni äger resultatet av stöld, även om ni själva inte är tjuvar.”

Kapital, mervärde och samhällelig merproduktion

Efter långvariga och smärtsamma erfarenheter lär sig den primitiva människan hur man ska undvika svält och säkra sig regelbunden föda. Detta gör det möjligt för henne att öka sin arbetsproduktivitet och ställa produktionen av livsuppehället under sin egen kontroll. Av denna orsak producerar hon ett överskott som överstiger hennes nödvändiga produktion. ”På det hela taget kan man säga att

[37] *Ibid*, s 381.

[§] En slavägare löper faktiskt en viss risk. Han köper bara en *möjlig* arbetskraft. Slavarbete har alltid inneburit ett enormt slöseri med mänskligt arbete. Den romerske författaren Varro beräknar att 13 av 45 av slavarnas arbetsdagar på hans tid var improduktiva.

kapitalet i Tikopia ackumuleras tack vare en merproduktion som överstiger de omedelbara behoven snarare än med hjälp av återhållsamhet i sig", slår antropologen Raymond Firth fast.[38]

Vi ämnar inte diskutera om ordet "kapital" används på rätt sätt här. Men den historiska genomgång vi har gjort gör att vi kan hävda att samhällets berikande, handelns utbredning, den primitiva ackumulationen av pengar och produktionen av en ökande mängd mervärde, ingenstans i världen har varit resultatet av att en del producenter frivilligt har varit återhållsamma och på så sätt har gjort besparingar och blivit rika. Den generaliserade varuproduktionen, den primitiva ackumulationen av pengar och den allt snabbare cirkulationen av pengar för att erhålla mervärde, har överallt varit resultatet av ett tillägnande, *att en del av det mänskliga samhället har roffat åt sig den samhälleliga merproduktion som resten av samma samhälle har producerat*. Detta tillägnande kan förvisso vara ett resultat av "återhållsamhet", nämligen hos producenterna som reduceras till existensminimum av de som roffar åt sig merproduktionen. Tyvärr har det varit roffarna och inte denna återhållsamhets ovilliga hjältar som har berikats av denna pina.

För att det ska uppstå kapital och mervärde är det ett oundgängligt villkor att arbetsproduktiviteten ökar. Som vi har sett utgör det mervärde som uppstår i produktionsprocessen bara skillnaden mellan arbetsprodukten och kostnaden för att underhålla arbetet. Så länge arbetsprodukten är mindre eller lika med kostnaderna för att livnära arbetet (det vill säga producentens och hans familjs existensmedel) finns det ingen objektiv grund för att varaktigt och organiserat exploatera arbetskraften. Det är först när arbetsproduktivitetens ökning har gjort det möjligt att upptäcka en sådan skillnad, en sådan merproduktion, som kampen om att tillägna sig den kan bryta ut.

Men även om kapitalet är ett historiskt resultat – inte ett automatiskt resultat, utan ett resultat som uppstår under speciella förhållanden, som går att definiera exakt – av den mänskliga arbetsproduktivitetens tillväxt, så är det inte det samma som *medlen* för att säkerställa en sådan tillväxt. Icke desto mindre gör även specialister som är väl bekanta med historiska fakta denna sammanblandning. För historikern Fritz Heichelheim innebär således den neolitiska revolutionen, övergången till jordbruk och boskapsskötsel, att det uppträder "kapital... det vill säga uppkomsten av det första tillförlitliga sättet att omvandla mänskligt arbete till något som ger avkastning under längre tid och till och med under flera generationer."[39]

En bonde som hade sått 1.000 vetefrön på Eufrats strandsluttningar skördade 100.000. Men denna "avkastning" gjorde inte honom till kapitalist mer än att schimpansen blir en industriman genom att slå på ett bananträd med en pinne för att få frukten att ramla ner.

Varje betydande teknisk uppfinning utgör en viktig besparing av mänskligt arbete åt samhället och varenda verktyg som gör det möjligt att producera till mindre kostnad kan betraktas som ett "förråd av ackumulerat arbete" som ger en mer eller mindre permanent "avkastning" genom att spara arbete. Men allt detta avser bara arbetsproduktivitetens utveckling under *produktionen av bruksvärden*.[*]

Kapital och mervärde uppträder inte förrän *utbyte* och *pengar* har utvecklats, och förrän en allt större del av den genomsnittliga arbetsproduktiviteten inte längre används för att göra det möjligt för *hela samhället* att spara arbetstid, utan för att tillförsäkra *en del av samhället* produkterna från denna ökade produktivitet genom att underkasta resten av samhället en tyngre arbetsbörda. Kapita-

[38] Raymond Firth, *Primitive Polynesian Economy*, s 274.
[39] Heichelheim, *op cit*, vol I, s 35-36.
[*] Man kan invända att detta bara handlar om definitioner. I så fall är det nödvändigt att hitta *ett annat uttryck* för det kapital och mervärde som uppstår ur varuproduktion och cirkulation av pengar. Förvirringen består av att använda samma begrepp, kapital, dels för alla sätt att öka arbetsproduktiviteten, och dels för speciella samhälleliga förhållanden som grundar sig på exploatering. Dessutom möter etymologin här ekonomin, ty H Sée säger att ordet "kapital" ursprungligen bara betyder *en summa pengar som ska investeras för att förränta sig*. (H Sée, *Les Origines du Capitalisme*, s 7.)

let är kulmen på historien om hur en del av samhället tillägnar sig den samhälleliga merproduktionen på bekostnad av den andra, och inte höjdpunkten på historien om en besparing av mänskligt arbete till förmån för det mänskliga samhället i sin helhet.

Tillägnandet av det mervärde som produceras under produktionsprocessen förutsätter att det finns en marknadsekonomi och försäljning av varor som producerats av producenter som inte äger resultatet av sitt arbete. I denna mening är mervärde *den samhälleliga merproduktionens penningform*. I ett samhälle som producerar bruksvärden tillägnar sig den besuttna klassen den samhälleliga merproduktionen direkt, antingen i form av arbete (*corvée*) eller produkter (jordränta, skatt). I ett samhälle som producerar varor tillägnar sig den besuttna klassen den samhälleliga merproduktionen indirekt, i form av pengar, genom att sälja varor från vars försäljningsresultat man har dragit av kostnaderna för att försörja arbetarna och de andra produktionskostnaderna.

Precis som den enkla varuproduktionen, växte kapitalet från början fram i porerna på ett samhälle som först och främst producerade bruksvärden. Mervärde uppstod och utvecklades i ett samhälle där den samhälleliga merproduktionen i huvudsak tog formen av bruksvärden. Hela historien om kapitalet, från dess ursprung till dess förgudning under det kapitalistiska produktionssättet, är historien om hur en ekonomi som i grund och botten inte är en marknadsekonomi, långsamt faller sönder genom påverkan från handel, ocker, pengar, kapital och mervärde. I ett icke handelssamhälle och i motsättning till de gamla besuttna klasserna, förkroppsligas kapitalet i en ny klass, borgarklassen. Kapitalet är bara ett nytt samhälleligt förhållande mellan producenter och kapitalägare, ett förhållande som ersätter de gamla samhälleliga förhållandena mellan enkla varuproducenter å ena sidan, och bondeproducenter och de som tar hand om jordbrukets merproduktion å den andra.

Lagen om den ojämna utvecklingen

Analysen av de ekonomiska kategoriernas ursprung och utveckling är med nödvändighet en studie av ekonomisk historia och en analys av ekonomin hos de nutida folk som befinner sig kvar på ett historiskt utvecklingsstadium som den kapitalistiska världen sedan länge lämnat bakom sig. I själva verket isolerar den ”rena” former som i verkliga livet är sammansatta, eller mer eller mindre har fördärvats. Att inskränka den ekonomiska historien till en rad ”stadier” eller att det succcessivt uppträder ”kategorier” är att göra den överdrivet mekanisk, i så hög grad att den inte går att känna igen. Men om man utesluter alla anspelningar på stadier som följer på varandra ur den historiska analysen, och stryker alla hänvisningar till att det efterhand uppträder sådana ”kategorier” då gör man den helt och hållet obegriplig.

Marxismen har ofta jämförts med darwinismen, och samhällets utveckling med arternas utveckling. Precis som andra jämförelser innehåller denna jämförelse vissa liknelser och en del skillnader. Men även inom biologin har den mekaniska, ensidiga och linjära synen på utvecklingen efterhand ersatts av en *dialektisk* syn.[*] Den marxistiska synen på de ekonomiska och sociala förändringarna har inte plats för fatalism eller automatik. Ingen samhällelig organisationsfas ”måste” med nödvändighet följa efter en annan.

Utöver linjära framsteg finns det språngartade framsteg. Den ekonomiska utvecklingen kan leda in i återvändsgränder eller långvarig stagnation, speciellt genom att på ett överdrivet sätt anpassa sig till en speciell omgivning. Det verkar ha skett med jordbruksfolken i Sydostasien.[40] Dessutom vore marxismen inte dialektisk om den inte skulle vidkännas att det kan finnas samhällen i tydligt förfall

[*] Man har övergivit tanken på en rätlinjig utveckling från människoliknande apor fram till människans uppkomst. Idag förmodar man antingen att de människoliknande aporna och människan har gemensamma apliknande förfäder, eller att människan härstammar från en människoliknande apa som var mindre specialiserad än de som finns idag. Således har det ägt rum en utveckling samtidigt med stagnation, uppbromsning eller proterogenes. (A Gehlen, *Der Mensch*, s 133-136.)

[40] *An Appraisal of Anthropology Today*, s 42-143 och på fler ställen.

jämsides med samhällen under utveckling (ur den genomsnittliga arbetsproduktivitetens synvinkel).[41]

Lagen om den ojämna utvecklingen, som vissa har velat tillämpa enbart på kapitalismens historia, eller till och med bara på kapitalismens imperialistiska skede, är således en allmän lag för mänskligheten historia. Ingenstans i världen har det ägt rum en rätlinjig successiv utveckling, som började med ett första stadium av insamling av frukt och slutar med den mest utvecklade kapitalistiska (eller socialistiska) industrin. De folk som nådde den högsta utvecklingsnivån av produktivkrafterna under skedet av matsamlande, jakt och fiske – eskimåerna och framförallt indianerna på den nordamerikanska nordvästkusten – uppfann inte jordbruket. Det uppträdde först i de väl bevattnade dalgångarna i Abessinien, Anatolien, Afghanistan, Transkaukasien och nordvästra Indien.[42] Men inte heller där gav jordbruket upphov till civilisationen, som är en produkt av bevattningen.[§]

Jordbruksciviliseringen når sitt mest utvecklade skede i Egypten, Mesopotamien, Indien och Kina. Men det var inte i dessa länder, utan istället i Grekland, Rom, Bysans och det medeltida Europa (Italien och Flandern) som arbetsproduktivitetens utveckling kulminerade i ytterst avancerade former av hantverk och handel inom ramen för den enkla varuproduktionen. Och för att den enkla varuproduktionen ska ge upphov till den industriella revolutionen och det kapitalistiska produktionssättet måste vi förflytta oss ännu längre åt norr, till England, ett land som sedan länge hade varit underutvecklat vad gäller hantverk och handel, och som på 1600-talet ännu var långt från att vara världens eller ens Europas rikaste land. Inte heller var det i Storbritannien eller något av de andra utvecklade kapitalistiska länderna som kapitalismen störtades för första gången, utan i Ryssland, som i början av 1900-talet var ett typiskt underutvecklat land. Kan vi, trots att Ryssland var det första land som införde en planerad ekonomi på basis av en socialisering av de viktigaste produktionsmedlen, våga oss på en spådom och säga att det inte heller kommer att vara där som vi kommer att få se uppkomsten av ett fullbordat socialistiskt samhälle, med bortvittring av klasser, varor, pengar och staten?

[41] Ett typiskt exempel återges av Cl Lévi-Strauss, i *Anthropologie structurale*, s 126.
[42] *An Appraisal of Anthropology Today*, s 70-72. Ralph Linton, *The Tree of Culture*, s 53-57.
[§] Även Gordon Childe hävdar bestämt att det inte finns några identiska på varandra följande stadier som folken under den neolitiska perioden genomgick. ”Utveckling och differentiering går hand i hand”, avslutar han. Men han nämner också ett antal exempel där de sammanstrålar. (Gordon Childe, *Social Evolution*, s 166-168.) Är inte utveckling som en *kombination av differentiering och sammanstrålning* en särdeles *dialektisk tanke*?

Kapitel 4. Utvecklingen av kapitalet

Olika slags merproduktion inom jordbruket

Jordbrukets merproduktion är grunden för all merproduktion och därmed för all civilisation. Om samhället skulle behöva ägna all arbetstid åt att producera livets nödtorft så vore det inte möjligt med någon annan specialiserad verksamhet, varken hantverks-, industriell, vetenskaplig eller konstnärlig verksamhet.

Jordbrukets merproduktion kan finnas i tre former. Redan på 400-talet f. Kr. skilde den kinesiske filosofen Mencius mellan följande grundläggande former för merproduktionen inom jordbruket: merproduktion i form av arbete (arbetstjänst), i form av produkter (bruksvärden) eller i form av pengar.[1]

Merproduktion inom jordbruket i form av obetalt arbete eller arbetstjänst visar sig i inledningen till alla klassamhällen. I början av medeltiden i Västeuropa var byarnas mark uppdelad i tre delar: den mark som bönderna odlade för sina egna behov, den mark som feodalherrarna utnyttjade direkt med hjälp av obetalt arbete från bönderna som var skyldiga att tillhandahålla arbetstjänst, och den samfällda marken, skogar, ängar, ouppodlad mark etc, som förfogades mer eller mindre fritt av bönderna och feodalherren.[2] Bonden var tvungen att dela sin arbetsvecka mellan att arbeta på sina egna fält och att arbeta på feodalherrens mark. Det förstnämnda, som ur samhällelig synvinkel är *nödvändigt arbete*, gav den produktion som krävdes för producenternas uppehälle. Det sistnämnda, som ur samhällelig synvinkel är *merarbete*, gav den merproduktion som behövdes för att försörja de besuttna klasserna som inte deltog i produktionen.

Ett liknande system har funnits i ett oräkneligt antal länder under olika historiska epoker. Under det feodala system som existerade på Hawaii-öarna innan de vita anlände, var bönderna tvungna att arbeta var femte dag på den mark som jordägarna brukade.[3] I Mexiko före jordreformen fanns ”sedvänjan att betala arrendet för små lantbruk med två eller tre dagars arbete per vecka på godsen.”[4]

Utöver den merproduktion som tillhandahålls som obetalt arbete kan det finnas merproduktion som betalas in natura. Medeltidens trälar i Västeuropa var inte bara tvungna att tillhandahålla godsherrarna med arbetstjänst utan också arrende in natura (jordbruks- eller hantverksprodukter). På Hawaii-öarna var man också tvungen att ge arrende in natura utöver arbetstjänsten.[5]

I Japan existerade arrende in natura (*so*) jämsides med arbetstjänster (*etachi*).[6] I Kina fanns arrende in natura jämte arbetstjänster och ersatte dem gradvis, utom vad gäller stora allmännyttiga arbeten. I själva verket blev betalning av arrende in natura, det vill säga merproduktion inom jordbruket i form av bruksvärden (vete, ris, vin, tyg som vävts hemma hos bönderna, etc), ganska tidigt under historien den dominerande formen för merproduktion, och förblev så under tusentals år med få förändringar. I Egyptens historia behöll jordbrukets merproduktion denna form av att tillhandahålla varor in natura ända från faraonernas tid fram till Roms och Bysans kejsardömen. Under varje år i 700 år skickades 20 miljoner *modii* vete till Italien som betalning för arrende, därefter 24 miljoner *modii* till Bysans, eller omkring 12,5% av Egyptens hela produktion.[7]

---

[1] *Mong Dsi* (Mong Ko översatt av Richard William), s 51-52.
Det är intressant att konstatera att samme Mencius betraktar arbete som den mest gynnsamma formen av merproduktion för en stat som försöker skydda bönderna från godsägarnas tryckande pålagor, eftersom det ger bönderna maximal garanti för stabilitet.
[2] Boissonnade, *Le Travail dans l'Europe Christine du moyen âge*, s 99-107.
[3] Theodore Morgan, *Hawaii, A Century of Economic Change*, s 25.
[4] International Labour Office, *Les Populations aborigènes*, s 368.
[5] Morgan, *op cit*, s 25.
[6] Yoshitomi, *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, s 139-140.
[7] G I Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, s 133; A Segré, *Essays in Byzantine Economic*

Så länge jordbrukets merproduktion behåller denna form av arrende in natura, existerar handel, pengar och kapital bara i *naturaekonomins porer*. Majoriteten av producenterna, bönderna, syns knappt på marknaden, eftersom de bara konsumerar det de själva producerar efter att ha dragit av merproduktionen.

Den successiva ökningen av jordbruksproduktionen tas om hand av härskarna, som säljer den på marknaden. Men av samma orsak kan inte befolkningsmajoriteten köpa de produkter som städernas hantverkare tillverkar. Dessa produkter förblir därmed huvudsakligen lyxvaror. Marknadens litenhet sätter en snäv gräns för hantverksproduktionens utveckling.

Det var så antikens Grekland, det romerska kejsardömet, det bysantinska och islamska väldet med Indien, Kina och Japan faktiskt levde fram till de senaste århundradena. Vi får inte låta den ofta utomordentliga prakt som den enkla varuproduktionen och internationella handeln lyckades uppnå i dessa samhällen dölja att de i grund och botten var jordbrukssamhällen.[8] Så länge jordbrukets merproduktion bibehöll formen av varor in natura kunde handel, pengar och kapital bara utvecklas på ett ytligt sätt inom ett sådant samhälle.

Omvandlingen av jordbrukets merproduktion från arrende in natura till pengar vänder helt och hållet upp och ner på denna samhälleliga situation. För att betala sitt arrende tvingas bönderna hädanefter själva sälja sina produkter på marknaden. De går från förhållandena av en sluten natura-ekonomi till en i huvudsak penningekonomi. Pengar gör att det blir möjligt att skaffa sig ett oändligt antal olika varor och tillåter att ett oändligt antal behov utvecklas.[9] Det ekonomiska livet lämnar sin sekelgamla dvala och relativa jämvikt och blir dynamiskt, obalanserat, ryckigt. Produktionen och konsumtionen utvecklas jämsides med en aldrig tidigare skådad utveckling av handeln. Pengar tränger in överallt, löser upp alla traditionella band, omvandlar alla etablerade förhållanden. Allt får ett pris. Människans värde beräknas inte längre på annat sätt än utifrån hennes inkomst. Som Sankt Thomas av Aquino tidigt konstaterade, åtföljs penningekonomins seger av en allmänt utbredd korruption.[10] Samtidigt börjar pengarna dölja de tidigare tydliga ekonomiska förhållandena mellan trälar och härskare, mellan nödvändigt arbete och merarbete. På marknaden möts godsägare och arrendatorer, arbetsgivare och löntagare, som fria ägare av varor, och denna illusion av ”fritt utbyte” döljer att den gamla exploateringen fortsätter under den nya penningformen.[*]

Omvandlingen av jordbrukets merproduktion från arrende in natura till penningarrende är inte ett oundvikligt resultat av handelns och penningekonomins utbredning. Den är följden av *de befintliga styrkeförhållandena mellan klasserna*.

> Penningekonomins uppkomst har inte alltid varit den väldiga befriande kraft som 1800-talets historiker trodde. Utan en stor reserv av fria jordlösa arbetare och utan den liberala statens juridiska och politiska skydd kan marknadens utvidgning och produktionens tillväxt lika väl leda till en ökning av arbetstjänsterna som till att de minskar.[11]
>
> Vare sig utbytet tjänade den lokala marknaden direkt eller mer avlägsna marknader via handelsmännens mellanhänder, så ledde dess utveckling inom bondeekonomin till en utveckling av penningarrendet. Utbytets utveckling inom härskarnas ekonomi ledde å andra sidan till att

---

History, s 402.

[8] F Heichelheim, *Vormitteralteriche Geschichtsepochen*, s 163-164; J C Van Leur, *Eenige beschouwingen betreffende den Ouden Aziatischen Handel*, på flera ställen.

[9] Gordon Childe, *What Happened in History*, s 193.

[10] E Schreiber, *Die Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Scholastik seit Thomas v. Aquino s 23.*

[*] Trälen var knuten till jorden men jorden var också knuten till trälen. ”Jorden håller honom och han håller jorden”, sa Fustel de Coulanges. När marknadsekonomin ”befriar” de livegna så gör den det också möjligt för jordägaren att skilja dem från deras utkomstmöjligheter. Denna den ekonomiska frihetens dialektiska sida förbises ofta av den medeltida ekonomins liberala kritiker.

[11] M M Postan: ”Chronology of Labour Services”, i *Transaction of the Royal Historical Society*, 4:e serien, vol XX, 1937, s 192-193.

> arbetstjänsterna utvidgades...[12]

Ett typiskt exempel i detta sammanhang är byaekonomins utveckling i Österuropa, inklusive östra Tyskland från och med 1400- och 1500-talen. Efter att det hade börjat produceras jordbruksprodukter för den internationella marknaden på godsherrens ägor ökade hela tiden arbetstjänsterna och de livegna böndernas band till jorden.*

För att pengar ska ersätta arrende in natura måste penningekonomins utbredning åtföljas av ekonomiska, samhälleliga och politiska förhållanden (den roll som centralmakten spelar och dess sökande av stöd från borgarklassen i städerna) som gör att jordägarna ser sig tvungna att låta bönderna få behålla en betydande del av sin ökande produktion.

Ackumulation av bruksvärden och ackumulation av mervärde

Så länge jordbrukets merproduktion har formen av arrende in natura sker de besuttna klassernas ackumulation av rikedomar huvudsakligen i form av ackumulation av bruksvärden. Jordbrukets bruksvärden består bara av livsmedel, kläder, trä och sten för att bygga hus. Följaktligen har de besuttna klasserna inget intresse av att utveckla jordbruksproduktionen i obegränsad omfattning. Det är deras egen *kapacitet att konsumera* som är taket för produktionskrafternas utveckling:

> Avsaknaden av avsättningsområden gör att de [de stora medeltida jordägarna] inte kan producera för försäljning, och de behöver alltså inte bekymra sig om att skaffa ett överskott från sina män och sin mark, eftersom det bara skulle bli en belastning för dem. De tvingas själva konsumera sina reserver, och nöjer sig med att begränsa dem till sina behov.[13]

På Hawaii-öarna, där merproduktionen nästan uteslutande antog formen av livsmedel, ”begränsades dessutom (jordägarnas) efterfrågan ännu mer av att en stor del av produktionen var så ömtålig (fisk, bananer, sötpotatis, *poi*). Och under dessa förhållanden fanns det ingen anledning för hövdingarna att ta mer än de själva kunde använda... Och även om *alü* (feodalherrarna) på goda grunder berömde sig över sin fetma och kroppsstorlek – i synnerhet kvinnorna var stolta över sin storlek – fanns det en gräns för deras förmåga att konsumera.”[14]

När utbytet och handeln börjar utvecklas får de besuttna klasserna ett nytt intresse av att öka produktionen. I utbyte mot den del av jordbrukets merproduktion som de själva inte lyckas konsumera kan de skaffa sig lyxvaror, juveler, dyra husgeråd och skönhetsattiraljer som de samlar på hög både för att få social prestige och trygghet i händelse av katastrofer. Odysséen räknar upp sådana skatter som samlats i hjältens lagerlokaler, *thalamos*: krukor med gammalt vin och vaser med väldoftande oljor, högar av guld, brons och järn, sällsynta vapen, dyrbara tyger, utsökt snidade skålar, etc.[15]

I och med den allmänna spridningen av utbytet och handeln får de besuttna klasserna en ny sporre att utveckla produktionen. I utbyte mot den del av jordbrukets merproduktion som de inte själva konsumerar kan de nu skaffa sig sällsynta konsumtionsvaror från avlägsna länder. Deras behov mångdubblas, deras smak blir mer raffinerad. Skatter av oändligt värde samlas ihop.

Det är inte längre vete, vin olja eller obearbetade dyrbara metaller som samlas. Bara ädelstenar och konstverk från de mest berömda hantverkarnas (eller konstnärernas) händer förtjänar att föras in i de storas palats. Således beskriver Hitti de rikedomar som samlades ihop av den egyptiske kalifen Al-

---

[12] E A Kosminskij: ”Services and Money Rents in the 13th Century”, *Economic History Review*, vol V, 1934-1935, nr 2, s 43.

* Hertig Ferdinand I av Schlesien förkunnade 1528: ”Inga bönder eller trädgårdsmästare, och inte heller deras söner eller döttrar, får lämna sin nedärvda herre utan dennes tillåtelse.” (Günther Dessmann, *Geschichte der Schlesien Agrarverfassung*, s 58.)

[13] H Pirenne, *Le mouvement économique et social au moyen âge*, s 60.

[14] Morgan, *op cit*, s 26.

[15] Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 16.

Mustansir (1035-1094): ”Ädelstenar, kristallvaser, fat med guldinläggningar, skrivställ av elfenben och ebenholts, bärnstensbägare, flaskor med mysk, stålspeglar, parasoller med pinnar av guld och silver, schackbräden med bönder av guld och silver, juvelbeströdda knivar och svärd och broderade tyger tillverkade i Dabiq och Damaskus.”[16]

Ännu mer imponerande är skatterna i det bysantinska hovet på 800-talet:

> Han [kejsar Teofilus, som härskade från 829 till 842] älskade pompa och ståt: för att förhöja prakten hos mottagningarna i sitt palats beställde han underverk i guldsmide och mekanisk sinnrikhet från sina hantverkare: Pentapyrgian, ett berömt skåp i guld där kronjuvelerna visades upp; de gyllene orglar som spelade när kejsaren höll högtidlig audiens; den platan i guld som reste sig bakom den kejserliga tronen och på vilken mekaniska fåglar flaxade och sjöng; de gyllene lejon som låg vid furstens fötter och då och då reste sig, viftade på svansarna och röt; och de gyllene griparna med mystiskt utseende, som precis som i de asiatiska kungarnas palats verkade vaka över kejsarens frid.[17]

Det kinesiska kejsardömet och mogulernas välde i Indien visade prov på luxuös prakt av samma storleksordning. Man behöver bara tänka på väggarna i Taj Mahal, som är täckta med ädelstenar.

Men trots allt utgör alla dessa skatter högar av bruksvärde som inte går att konsumera och inte används för att utveckla produktivkrafterna. Koncentrationen av en betydande del av det samhälleliga välståndet bara som lyx och slöseri är således en viktig orsak till att dessa samhällen stagnerar och förfaller.

Omvandlingen av jordbrukets merproduktion från arrende in natura till penningarrende innebär inte nödvändigtvis att denna situation förändras. Den gör att de härskande klasserna har lättare tillgång till marknaden och innehavet av rikedomar blir ännu mer överdrivet än tidigare. Men pengarna de skaffar sig slösas även i fortsättningen bort på *improduktiv konsumtion*. Under dessa förhållanden kan framväxten av en penningekonomi, och den kraftiga stimulans den ger till de härskande klassernas behov, ge upphov till krav som visar sig vara outhärdliga för de arbetande klasserna, och leda till att stora delar av samhället utarmas och ruineras. Det var fallet i Japan efter utvecklingen av en penningekonomi på 1700-talet.[18]

Men de pengar som de ursprungliga besuttna klasserna på detta sätt slösar bort på överdådig lyx lämnar till sist deras fickor och samlas i ockrarnas, handelsmännens och tillverkarnas fickor. Denna koncentration av välstånd i form av pengar i händerna på en ny borgerlig besutten klass förändrar fullständigt den samhälleliga utvecklingen. I händerna på de ursprungliga besuttna klasserna var allt ackumulerat välstånd, inklusive pengar, bara rikedomar i form av bruksvärden eller medel för att skaffa sig bruksvärden. Ackumulationens mål var att konsumera (och samla på hög med sikte på framtida konsumtion). I händerna på de borgerliga klasserna *blir ackumulerade pengar till kapital*.

Pengar ackumuleras för att skaffa mervärde. Det på detta sätt ackumulerade mervärde blir, efter avskrivning av det minimum som krävs för ett uppehälle på en nivå ”efter rang”, i sin tur kapitaliserat, förvandlat till kapital för att få in ytterligare mervärde. Denna ackumulation av värden som inbringar nya värden går i det långa loppet inte att uppnå bara med hjälp av återkommande överföringar av rikedomar från ett land till ett annat eller från en klass till en annan. En ackumulation av kapital som stannar inom ramen för sådana överföringar upphör antingen till sist eftersom källan till dem oundvikligen måste ta slut, eller så hittar de sig en ny väg framåt tack vare att *kapitalet börjar användas i själva produktionen*, vilket är vad penningekonomin slutligen kulminerar i.

---

[16] P K Hitti, *History of the Arabs*, s 626.
[17] Ch Diehl, *Les figures byzantines*, vol I, s 147-148.
[18] Takizawa, *The Penetration of Money Economy in Japan*, s 71-79; Hugh Barton, *Peasant Uprisings in Japan of the Tokugawa Period*, s 8-26.

När kapitalet tränger in i produktionssfären skapar det betingelser för en oändlig utveckling av produktivkrafterna. De besuttna klassernas begränsade konsumtionsbehov inskränker inte längre produktivkrafterna – behovet att öka det värde som uppstår kring kapitalet, ett behov som genom själva sin natur är gränslöst, gör det tvärtom möjligt att avskaffa alla gränser för deras utveckling.

Ockrarkapital

Den första form i vilken kapitalet visar sig i en ekonomi som fortfarande i grund och botten är en naturaekonomi, en jordbruksekonomi som producerar bruksvärden, är i form av ockrarkapital. Detta kapital, skatter som samlats ihop av en institution eller en individ, kompenserar de otillräckliga samhälleliga reserverna. Hesiod berättar hur bönderna i det antika Grekland, om de hamnade i nöd, lånade vete från sina mer välbeställda grannar och betalade igen lite mer senare.[19] Ockrarkapital i denna form av bruksvärden var vanligt under alla tider i de huvudsakligen jordbrukscivilisationerna (Babylonien, Egypten, Kina, Indien, Japan). På sumeriska betyder ordet *mas* (ränta) bokstavligen ”ungdjur” (*Tierjunges*) och vittnar tydligt om ockrarkapitalets ursprung i lån in natura.

Det som ockrarkapitalet i form av lån in natura är för bönderna, är ockrarkapitalet i form av penningförskott för härskare och kungar.[*] Under övergången från natura- till penningekonomin var ockrarnas viktigaste funktion i Frankrike att förskottera pengar till kungarna mot säkerhet i skatter som fortfarande i huvudsak betalades in natura.[20] Krig, svält, andra naturkatastrofer och samhällskatastrofer gör det nödvändigt med en utomordentligt stor koncentration av pengar. De viktigaste källorna till denna koncentration är att lager av föremål tillverkade av ädelmetaller förvandlas till ockrarkapital, eller att utländska handelsmäns handelskapital används som ockrarkapital.

Ockrarkapitalets guldålder uppkommer när utbytet har börjat bli allmänt och redan har skapat en stor penningsektor inom ekonomin, men majoriteten av producenterna och de besuttna klasserna samtidigt får sina inkomster i form av bruksvärden. Den viktigaste källan till profiter är att låna ut pengar till ockerräntor. Det gamla hinduiska diktverket *Mahabharata* nämner ocker bland de främsta källorna till rikedom:

> ”Med hjälp av ocker, jordbruk, handel och boskapsuppfödning kan du skaffa rikedomens makt, oh Kung av Kungar.”[21]

Inga religiösa och politiska förbud kan hindra ockrarkapitalet från att undergräva de samhälleliga förhållanden som existerar under en sådan epok. Skuldsättning av de stora, ruin för de små, expropriering av bönder som blivit skuldsatta eller försäljning av dem som slavar, koncentration av jordegendomar – sådant är det traditionella elände som ockrarkapitalet orsakar under denna samhälleliga utvecklingsfas. Under denna period är de flesta sociala oroligheter revolter mot ockrarkapitalets nedbrytande konsekvenser. I Grekland på 400- och 500-talet f. Kr. var den paroll som oftast antogs av folket: ”Fördela jorden och upphäv skulderna.”[22] Samma spektakel visar sig i Rom under republikens dagar, i det kinesiska samhället under de olika dynastiernas nedgångsperioder, och i Bysans och Indien under flera historiska epoker.

Förgäves försökte Solons lagstiftning i Aten, *decemviris* lagar i Rom eller den kinesiske ministern Wang An Shis lagar under Sungdynastin eller jordbrukslagarna i Bysans att sätta stopp för ockrarkapitalets intrång. De lyckades bara fördröja utfallet utan att kunna förändra utvecklingens övergripande riktning. Caesar genomförde sitt plundringskrig mot Gallien för att göra sig av med sin

---

[19] *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, artikel av von Below om ”Geschichte des Zinsfuss”, vol VIII, s 1017.

[*] Jämför utvecklingen av ocker i Kina i de buddistiska templen från och med 400-talet: ocker in natura för bönderna, ocker i pengar för härskarna och de rika ämbetsmännen. (Jacques Gernet, *Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siecle*, s 171.)

[20] H Hauser, *Les Débuts du capitalisme*, s 19.

[21] *Mahabharata*, vol XII, s 62-69.

[22] M Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, s 2.

skuldbörda. Medborgarna i Rom tvingades skövla hela Medelhavsområdet och ackumulera enorma rikedomar innan de i viss grad kunde befria sig från ockrarkapitalets tryck under kejsardömets första århundraden. När kejsardömet föll samman levde ockrarkapitalet vidare under lång tid efter att den storskaliga handeln hade försvunnit[23] och under seklernas lopp följer på ett monotont sätt den ena författarens klagomål på ockerräntor på den andras.[*]

Under medeltiden fick behovet att skydda naturaekonomin från penningekonomins och ockrarkapitalets upplösande effekter den katolska kyrkan i Västeuropa att energiskt fördöma utlåning av kapital mot ränta. För att komma runt detta förbud uppträdde då ockrarkapital i en speciell form: *inköp av jordränta*. I utbyte mot en klumpsumma pengar överlämnade en jordägare de årliga inkomsterna från sin mark till långivaren tills han hade betalat tillbaka det förskotterade kapitalet. Marken blev i själva verket långivarens egendom, som ägaren fick tillbaka när han till fullo hade betalat sin skuld.[24]

Detta vara bara en speciell form av lån mot säkerhet som både i det medeltida Europa och i Indien, Kina och Japan var det arbetssätt som ockrarkapitalet föredrog i den långsamt sönderfallande naturaekonomin. Uppköpen av jordränta spelade en viktig roll i den medeltida europeiska ekonomin och visar tydligt vad källan är till det mervärde som ockrarkapitalet lyckas skaffa sig: *en överföring av härskarnas (eller böndernas) inkomster till ockrarna*. Ackumulationen av ockrarkapital som äger rum på jordägarnas bekostnad är i grund och botten en överföring av jordbrukets merproduktion i ockrarnas händer.

När penningekonomin blir allmänt spridd förlorar ockrarkapitalet i strikt mening sin dominerande ställning och drar sig tillbaka till samhällets mörka hörn, där det överlever under århundraden på den lilla människans bekostnad. Det är inte så att de stora männen har mindre behov av pengar – tvärtom behöver de mer pengar än någonsin. Men under tiden har kapitalets främsta verksamhetsområde och källa till profiter blivit handel. Lån och handel kombineras. Detta är de stora italienska, flamländska och tyska köpmannafinansiärernas epok som inleds under 1200- och 1300-talet i Västeuropa.

Köpmannakapital

Uppkomsten av en inhemsk köpmannaklass i en i grunden naturaekonomi förutsätter att det har skett en primitiv ackumulation av penningkapital. Det kommer från två huvudsakliga källor: å ena sidan sjöröveri och stråtröveri, å den andra beslagtagande av en del av jordbrukets merproduktion eller till och med böndernas nödvändiga produktion.

Det var med hjälp av räder in på fientligt område, stråtröveri- och sjöröveriföretag, som de första handelssjöfararna fick ihop sitt lilla startkapital. Redan från äldsta tid har sjöfartshandeln blandats samman med sjöröveri.[25] Professor Takehoshi konstaterar att den första ackumulationen av

---

[23] R S Lopez, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 266.

[*] En av anledningarna till livegendomens och den feodala ekonomins spridning var att de fria bönderna inte kunde betala skatter och böter med pengar, eftersom pengar hade blivit väldigt sällsynta och ytterst kostsamma i förhållande till jordbruksprodukterna. På 500-talet var en oxe värd 1-3 *solidi*, medan en *wergeld* kunde uppgå till så mycket som 800. (J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 41.) Samma omständighet spelade en viktig roll för feodalismens utveckling i den islamska världen, i Japan och i Bysans. (F Løkkegaard, Islamic *Taxation in the Classic Period*, s 66-68; Yoshitomi, *op cit*, s 74-82, 131-135.) Jämför med vad som sägs ovan om möjligheterna för penningekonomin att breda ut sig.

[24] *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, tidigare citerad artikel; Kulischer, *op cit*, vol I, s 336.
Samma form för ocker återfinns hos Ifuagofolket på Filippinerna. Dess ursprung går tillbaka till den *antichresis* som praktiserades i antikens Grekland. Den återfinns också i Kina under den tidsperiod då de buddhistiska klostren uppstår. (Paul Radin, *Social Anthropology*, s 115; Gernet, *op cit*, s 131.)

[25] W Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, vol I, s 116; Glotz, *op cit*, s 63-67; A Sapori, *Mercatores*, s 20-21; *Histoire du Commerce*, vol I, s 140-141 (Lacour-Gayet), etc.
N S B Gras, professor i ekonomisk historia vid Business Administration School som är knuten till Harvard University,

penningkapital i Japan (på 1300- och 1400-talen) åstadkoms av pirater som opererade längs Kinas och Koreas kuster:

> Medan Japans regering försökte skaffa pengar med hjälp av handel i utlandet tog de japanska piraterna till mer direkta plundringsmetoder, och eftersom deras byte bestod av guld och silver, kopparmynt och andra skatter, går det inte att bedöma värdet på de rikedomar som de tog med sig till Kyushu, Shikoku och sjöfartsregionerna på öarna i Japans centrala provinser. Senare ingöt dessa plundrade skatter nytt liv i hela ekonomin.[26]

Den ackumulation av penningkapital som genomfördes av de italienska köpmän som dominerade Europas ekonomiska liv mellan 1000-talet och 1400-talet härstammade direkt från korstågen,[27] ett enormt plundringsföretag om det någonsin funnits något.

> Vi vet till exempel att genuesarna 1101 hjälpte korsfararna att erövra och plundra den palestinska hamnen Caesarea. De lade undan rikliga belöningar åt sina officerare och gottgjorde skeppsägarna med 15% av bytet. De fördelade resten bland de 8.000 sjömännen och soldaterna, som var och en fick 48 *solidi* och två pund peppar. Således förvandlades var och en av dem till en liten kapitalist.[28]

Den medeltida krönikören Geoffroi de Villehardouin berättar om det svar som dogen i Venedig gav till de västliga adelsmännens begäran om hjälp med det fjärde korståget (1202):

> Vi kommer att tillhandahålla *vuissier* (hästtransporter) som kan medföra 4.500 hästar och 9.000 väpnare, och skepp för 4.500 riddare och 20.000 infanterister. Och vi kommer också att gå med på att leverera livsmedel till dessa hästar och soldater under nio månader. Detta är det minsta vi förbinder oss att göra, på villkor att ni betalar oss fyra mark för varje häst och två mark för varje soldat... Den sammanlagda summa ni ska betala blir således 85.000 mark. Och vi kommer att göra mer. För Guds kärlek [!] kommer vi att till flottan lägga 50 galärer, om det avtalas att vi så länge detta kontrakt gäller ska få hälften (och ni den andra halvan) av alla de erövringar vi gör till lands eller sjöss.

Senare, på 1400- och 1500-talen, skulle de portugisiska, spanska, holländska och engelska köpmännens primitiva ackumulation av penningkapital komma från exakt samma källa.

I en ekonomi som i huvudsak grundar sig på enkel varuproduktion är detaljhandeln och till och med grosshandeln i livsförnödenheter till en början strängt begränsad och reglerad.[29] Den är knappt skild från skråna och kan inte ge upphov till någon mer betydande ackumulation av köpmannakapital.[30] Först utlandshandeln, den internationella handeln, gör det möjligt med en sådan ackumulation. Denna handel rör huvudsakligen *lyxprodukter* som är ämnade för de besuttna klasserna. Med hjälp av denna handel tillägnar sig köpmännen en del av jordbrukets merproduktion som de jordägande klasserna lever på. Handeln med kryddor och varor från Östern i medeltidens Västeuropa, liksom handeln med flamländska och italienska tyger, är en typisk handel med lyxvaror.[31]

Samma sak gäller varje samhälle där köpmannakapital utvecklas. Tullinspektören i den kinesiska provinsen Fukien, Zhao Rugua, gav en bild av Kinas handel på 1100- och 1200-talen. Han räknar upp 43 artiklar som importerades – kamfer, rökelse, myrra, bärnsten, sköldpaddsskal, bivax, till och

---

känner sig manad att våldsamt tillbakavisa denna allmänt erkända sanning, (N S B Gass, *Business and Capitalism*, s 60) som för honom verkar oförenlig med kapitalets värdighet. Lika ogrundat är Schumpeters påstående (J Schumpeter, *Business Cycles*, vol I, s 22) att Marx och marxisterna inte kan lösa frågan om kapitalets primitiva ackumulation eftersom de har en teori om att räntan grundar sig på utsugning. Se också våra citat i föregående kapitel.

[26] Y Takehoshi, *Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan*, vol I, s 346.

[27] Kulischer, *op cit*, vol I, s 275.

[28] R S Lopez, *op cit*, s 306.

[29] K Polanyi et al, *Trade and Market in the Early Empires*, s 258-259, 269.

[30] G von Below, *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*, s 307-308.

[31] H Pirenne, *op cit*, s 38.

med papegojor, alltihopa lyxvaror, eller kryddor.[32] Georges Bonmarchand konstaterar att handeln under den tidigaste japanska historien uteslutande gällde lyxvaror.[33] Andréadès anmärker att exporten från Bysans nästan uteslutande handlade om lyxprodukter.[34] Handeln vid höjdpunkten för det islamska imperiets storhet var på samma sätt huvudsakligen begränsad till lyxvaror. Lopez räknar upp följande varor som ingick i denna handel:

> ”Egyptiska” smaragder, turkos från Nishapur, rubiner från Jemen, pärlor från Persiska viken, korall från Nordvästafrika och Sicilien, och marmor från Syrien och Azerbajdzjan... stora mängder linne från Egypten, Jemen och sydvästra Persien, bomull från Merv, östra Persien och Spanien, silke från Turkestan och det sydkaspiska området, mattor från olika områden i Persien, läderarbeten från Andalusien, keramik från Khurasan och andra provinser, glasartiklar från den syriska kusten och järnartiklar från Farghana... parfym av irakiskt violvatten, persiskt rosenvatten, arabisk rökelse och österländsk gråambra... fikon från Maghreb och Spanien, irakiska och afrikanska dadlar, meloner från Turkestan, tunisisk olivolja, persiskt, jemenitiskt och palestinskt socker, saffran från nordvästra Persien, stör från sjön Van, ”ätlig jord” från Kuhistan och... utmärkta viner från Irak och Spanien.[35]

Innan holländarna kom till Indonesien hade de kinesiska köpmännen med sig porslin, silke, damast, sammet, silkestråd, guldtråd, guldtyg, glasögon, dyrbara solfjädrar, läkemedel, kvicksilver, etc och köpte kryddor, mysk, elfenben, snäckor och indigoblått – båda sidor i denna handel bestod av lyxvaror.[*]

För att på ett effektivt sätt realisera mervärdet på bekostnad av köparna inom adeln var handlarna i lyxvaror tvungna att försäkra sig om verkliga monopol både på inköps- och försäljningssidan: ”Eftersom de inte eftersträvade något territoriellt herravälde ville de [fenicierna och kartagerna] inte tränga in det inre [av Afrika], eftersom de efter lång praktik hade sett till att de behärskade folken i det inre av landet med hjälp av skickligt fastställda handelsmonopol.”[36] All handel i lyxvaror på medeltiden var monopolhandel. Bysans välstånd baserades under sex århundraden på dess roll som ensam nederlagsplats för silke och kryddor från österlandet. När det bysantinska väldet förlorade detta monopol till Venedig fick det sin dödsstöt.

När de italienska städerna dominerade handeln runt Medelhavet hade de i sin tur fått monopol över handeln med Egypten, den nya nederlagsplatsen för österländska kryddor, och med folken på Svarta havskusten. Under samma period förvandlades handeln med sill, vete och timmer i Östersjön och Svarta havet till handel där stora mängder kapital användes, tack vare det faktiska monopol som de tyska köpmännen upprättade i Skandinavien och de nyligen koloniserade områden i öst. Men på grund av den våldsamma konkurrensen mellan köpmannabourgeoisien i olika städer och framförallt konkurrensen från Holland, bröts dessa monopol. Konkurrensen gjorde det möjligt för säljarna att höja sina priser, och tvingade på samma gång köpmännen att sänka sina försäljningspriser och minskade på så sätt profitmarginalerna kraftigt.[37]

---

[32] Chan Ju Kua, *His Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th Centuries*, s 191-239.
[33] *Histoire du Commerce*, vol III, s 397 (G Bonmarchand).
[34] A Andréadès, ”The Economic Life of the Byzantine Empire”, i *Byzantium*, s 61.
[35] R S Lopez, *op cit*, s 281.
[*] S I Rutgers, *Indonesië*, s 46.
Amerika före Columbus stod på tröskeln till köpmannakapitalets uppkomst när spanjorerna invaderade. Det frö till internationell handel som hade upprättats mellan inkafolket och aztekerna rörde metaller och lyxartiklar: ”Inkafolket säljer metaller och legeringar, brons, *tumbaga* (en blandning av koppar och zink) och speciellt blandningar av silver, guld och koppar till aztekerna. I utbyte ger aztekerna inkafolket ädelstenar såsom ametister, smaragder och obsidian, och i ännu större utsträckning högt utvecklade produkter som tillverkas av deras mest berömda företag: vapen, färger, tyg av broderat bomull, juveler...” (*Histoire du Commerce*, vol IV, s 143, 149; jämför Polanyi et al, *op cit*, s 115.)
[36] *Histoire du Commerce*, vol III, s 34.
[37] R S Lopez, *op cit*, s 46.

Således kan det kapital som de stora köpmännen ackumulerar i ett samhälle som grundas på enkel varuproduktion inte kontinuerligt återinvesteras i själva den internationella handeln. När köpmannakapitalet har spridit sig tillräckligt mycket måste det försöka begränsa all vidare expansion, med risk för att annars själv förstöra de monopolistiska rötterna till sina egna vinster. Under sådana perioder investerar köpmännen till sist en avsevärd del av sina profiter på andra områden: jordegendomar, ocker, internationella krediter i stor skala. Cicero[38] råder grossisterna att investera sina vinster i jordegendomar. Talmud – den judiska kommentaren till Gamla testamentet – ger, på 200-talet, rådet att en tredjedel av ens förmögenhet ska investeras i mark och en tredjedel i handel och hantverksproduktion, medan den resterande tredjedelen ska behållas som pengar att ha till hands.[39]

Saker och ting var inte annorlunda i det gamla Indien, Kina, Japan och Bysans. På 1000- och 1100-talen ägde judiska köpmän nästan en tredjedel av jorden i grevskapet Barcelona.[40] Gras förtäljer att den norska prosaiska avhandlingen *Kungens Spegel*, som skrevs omkring 1260, råder kringresande köpmän att investera två tredjedelar av sina höga vinster i jord.[41] På 1200-talet i staden Genua ”understödde även de allra största köpmännen... sina kommersiella investeringar med mycket betydande investeringar i fasta egendomar... bakom den grupp som var intresserad av handel fanns en annan, mycket större grupp som bara var något eller inte alls besmittad av kapitalistens äventyrliga anda, och som grundade sitt ekonomiska system direkt på jord.”[42]

Vad gäller de stora italienska och tyska köpmännen på 1200-, 1300-, 1400- och 1500-talen, Bonsignori, Scotti, Peruzzi, Bardi, Medici, Fugger, Welser och Hochstätter, så användes det kapital som de förvärvade via handel till storskaliga kreditföretag och en stor del av den realiserade profiten användes för att köpa jordegendomar.

Handelsrevolutionen

Handelns utbredning från och med 1000-talet hade påskyndat utvecklingen av en penningekonomi i Västeuropa. Men mynt var mycket sällsynta. När den ekonomiska nedgång som följde på Hundraåriga kriget upphörde blev bristen på mynt besvärande. Överallt öppnades gamla gruvor som varit stängda sedan romerska tider, eller så letade man efter nya gruvor.[43] Turkarnas framryckning och omvälvningarna som ägde rum längs de gamla handelslederna i Centralasien stimulerade ansträngningarna att bryta Venedigs monopol på handeln med kryddor. Man uppnådde åtminstone en oväntad framgång. Upptäckten av Amerika, plundringen av Mexiko och Peru, världsomseglingen runt Afrika, upprättandet av en sjöförbindelse med Indien, Indonesien, Kina och Japan förvandlade fullständigt det ekonomiska livet i Västeuropa. Detta var handelsrevolutionen, skapandet av en världsmarknad för varor, den viktigaste förändringen i mänsklighetens historia sedan den metallurgiska revolutionen.

Ädelmetallerna, vars produktionskostnader hade varit stabila i tusen år, sjönk plötsligt i värde tack vare viktiga tekniska revolutioner (avskiljande av silver från koppar med hjälp av bly; användning av länspumpar; förbättrad utgrävning av schakt, användning av krossverk, etc).[44] Följden blev en viktig prisrevolution, där samma mängd silver nu motsvarade en mindre mängd varor. På 1500-talet spred sig prisrevolutionen snabbt från de länder där dessa utvinningsmetoder användes först[45] – Böhmen, Sachsen och Tyrolen på 1400-talet – till Spanien. Plundringen av skatterna i Cuzco och öppnandet av silvergruvorna i Potosi minskade produktionskostnaderna på ädelmetaller ytterligare

[38] Cicero, *De Officiis*, vol I, s 150-151.
[39] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 709.
[40] Abram Neumann, *Jews in Spain*, vol I, s 164.
[41] N S B Gras, *op cit*, s 38-39.
[42] Margaret H Cole, ”The Investment of Wealth in 13th Century Genoa”, i *Economic History Review*, vol VIII, 2 maj 1938, s 187.
[43] H Hauser och A Renaudet, *Les Débuts de l’age moderne (Peuples et Civilisations)*, vol VIII, s 52-53.
[44] Robert C West, *The Mining Community in Northern New Spain*, s 26 ff.
[45] K Kautsky, *Die Vorläufer des neueren Sozialismus*, s 201.

genom att använda slavarbete. Därefter spred sig prisökningarna över hela Europa, dit den nya mängden ädelmetaller tog vägen.

På detta sätt påskyndades adelns och de lönearbetande klassernas ruin. För första gången i historien förlorade jordägandet den ekonomiska dominerande roll som det hade haft sedan civilisationens gryning. De sjunkande reallönerna – som speciellt märktes genom att bröd ersattes av potatis som baslivsmedel för folket – blev en av de viktigaste källorna till den primitiva ackumulationen av industrikapital mellan 1500- och 1700-talen.

”I England och Frankrike innebar den enorma skillnad mellan priser och löner som prisrevolutionen hade orsakat att arbetarna berövades en stor del av de inkomster som de dittills hade åtnjutit, och avledde detta välstånd till mottagare av andra fördelningsandelar. Som vi har visat halkade både arrenden och löner efter priserna, så jordägarna vann inget på arbetarnas förluster.” Således gynnade arbetarnas förluster bara de kapitalistiska företagarna. Mellan 1500 och 1602 steg löneindex i England bara från 95 till 124, medan prisindex steg från 95 till 243![46]

Som ett resultat av Spaniens negativa handelsbalans och stagnationen och nedgången för dess hantverk, hamnade huvuddelen av de guld- och silverskatter som de hade plundrat eller skaffat sig genom att förslava indianer och svarta hos borgarklassen i Västeuropa, i Tyskland, Frankrike, Nederländerna och Storbritannien. Ytterligare en viktig hävstång för ackumulationen av handelskapital var leveranserna av krigsmateriel till de många dynastiska konflikter som under dessa tre århundraden slet sönder Europa. Bröderna Pâris, 1700-talets största franska kapitalister, hade krigskontrakten att tacka för sitt välstånd. En annan hävstång för den primitiva kapitalackumulation som åstadkoms genom att plundra Amerika och Indien, var uppkomsten av en statsskuld,[*] av lån i form av statsobligationer som kunde säljas på aktiebörsen – först i Lyon och Antwerpen, därefter börsen i Amsterdam, som förblev dominerande under en lång period.[§]

Precis som den primitiva ackumulationen av köpmannakapital ägde den primitiva ackumulationen av handelskapital först och främst rum med hjälp av stråtröveri och sjöröveri. Scott[47] konstaterar att det omkring 1550 var en uttalad brist på kapital i England. Inom några få år hade piratexpeditionerna mot den spanska flottan, som samtliga organiserades i form av aktiebolag, förändrat denna situation. Drakes första piratföretag, åren 1577-1580, inleddes med ett kapital på £5.000, som drottning Elisabeth bidrog med. Det gav omkring £600.000 i vinst, varav hälften gick till drottningen. Beard beräknar att piraterna gav England omkring £12 miljoner under Elisabeths regeringstid. De spanska *conquistadorernas* fruktansvärda barbari i Amerika är ökänt. Under en period av 50 år utrotade de, om vi ska tro Bartolomé de las Casas, 15 miljoner indianer, eller 12 miljoner enligt mer ”försiktiga” kritiker. Tätt befolkade områden som Haiti, Kuba, Nicaragua, Venezuelas kust blev helt avfolkade.[48] Den primitiva ackumulationen av portugisiskt handelskapital kännetecknades av samma sorts ”civiliserande” verksamhet:

> Vasco da Gamas andra resa (1502-1503) i spetsen för en veritabel krigsflotta på 21 fartyg ledde till att det egyptisk-venetianska monopolet (på handeln med kryddor) ersattes med ett annat monopol. Det infördes inte utan blodiga incidenter. Det var en sorts korståg [!] av grossister i

[46] Earl J Hamilton, ”American Treasure and the Rise of Capitalism”, *Economica*, november 1929, s 352, 355.

[*] Den brittiska statsskulden steg från £16 miljoner 1701 till £146 miljoner 1760 och £580 miljoner 1801. Statsskulden i Nederländerna ökade från 153 miljoner floriner 1650 till 1.272 miljoner 1810.

[§] ”Allteftersom den stationära handeln i städerna utvecklas, förlorar de marknader som spelade en så stor roll när den storskaliga handeln bara var av periodisk karaktär, gradvis sin tidigare betydelse. Från och med 1500-talet ser vi hur världens aktiebörser skapas... och mer och mer fullständigt kommer att ersätta dem. På marknaderna ägde de finansiella transaktionerna bara rum just vid detta tillfälle och som resultatet av en handelstransaktion. På aktiebörserna hanterar man inte längre varor in natura, utan affärerna sker bara med värden som representerar dem.” (H Sée, *Origines du capitalisme*, s 36-37.)

[47] W R Scott, *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, vol I, s 17.

[48] Bartolomé de las Casas, *Oeuvres*, vol I, s 9-10, 34-35, 75-76, etc.

> peppar, kryddnejlikor och kanel. Det underströks av fruktansvärda grymheter. Allt verkade tillåtet mot de hatade muslimerna som portugiserna till sin förvåning stötte på igen på andra sidan jordklotet efter att ha drivit ut dem från Algarve och kämpat mot dem i Berberiet. Mordbränder och massakrer, överdådiga städer som ödelades, skepp som brändes med besättningen ombord, fångar som slaktades och där deras händer, näsor och öron hånfullt sändes till de ”barbariska” kungarna – sådana var Kristi riddares bravader. Han lämnade bara efter sig bramanen i livet, efter att ha lemlästat honom på detta sätt, och gav honom i uppgift att överlämna de fruktansvärda troféerna till de lokala härskarna.[49]

I detta stycke nämner Hauser att den nya utvidgningen av handeln fortfarande baserades på monopol. Det är därför inte underligt att de holländska köpmännen, vars profiter var beroende av det kryddmonopol som de hade skaffat sig genom erövringarna i den indonesiska övärlden, övergick i massförstörelse av kanelträd på Moluckerna så fort priserna började sjunka i Europa. ”Hongi-resan” för att förstöra dessa träd och massakrera befolkningen som under sekler hade fått sin utkomst genom att odla dem, lämnade ett ohyggligt spår på den holländska koloniseringens historia, som faktiskt hade börjat på samma sätt – amiral J P Coen drog sig inte för att utrota alla manliga invånare på Banda-öarna.[50]

Källan till det mervärde som det förkapitalistiska handelskapitalet skaffar sig är alltså identisk med källan till det mervärde som ackumuleras av ockrarkapitalet och köpmannakapitalet. En påfallande illustration av detta finns i följande tabell över Franska ostindiska kompaniets inköps- och försäljningspriser 1691:

	Inköpspris (£)	*Försäljningspris (£)*
Vitt bomullstyg och bomullslärft	327.000	1.267.000
Silke	32.000	97.000
Peppar (100.000 skålpund)	27.000	101.000
Råsilke	58.000	111.000
Salpeter	3.000	45.000
Bomullstråd	9.000	28.000
Summa, inkl. en del mindre artiklar	487.000	1.700.000

Eller en profitkvot på nästan 250%, och det vid ”vanlig” handel![51]

En av den holländska storskaliga handelns pionjärer, Willem Wisselinx, skrev öppenhjärtigt så det förslår i en broschyr som publicerades i början av 1600-talet:

> Handeln på Guineas kust var i sanning lönsam för landet på två sätt: för det första införskaffades mycket värdefulla varor från personer som ännu var okunniga om deras sanna värde [!]; för det andra erhöll vi dessa varor i utbyte mot europeiska varor av mycket mindre värde.[52]

Medan handelsrevolutionen innebar en allmän ökning av priset på varor, så orsakade den en relativ minskning av priset på lyxprodukter från österlandet. Samtidigt som tillgången ökade så utvidgades således också marknaden och behoven. Det som tidigare hade varit förbehållet några få adelsfamiljer ingick nu i alla besuttna klassers vanliga konsumtion (socker, te, kryddor, tobak, etc). Handeln med produkter från kolonierna ökade kraftigt och monopoliserades inom kort av några få aktie-

[49] H Hauser och A Renaudet, *op cit*, s 645.
[50] H T Colenbrander, *Koloniale Geschiedenis*, vol II, s 117-229.
[51] P Kaeppelin, *La Compagnie des Indes Orientale*, s 224.
[52] Citerat i W van Ravesteyn jr, Onderzoekingen *over de economische sociale ontwikeling van Amsterdam gedurende de 16^{e} eeuw*, s 218.

bolag: *Oost-Indische Companie* i Nederländerna, *East India Company* och *Hudson Bay Company* i Storbritannien, *Compagnie des Indes Orientales* i Frankrike.

Precis som under medeltidens mörka århundraden och handelns gryning under antiken kombinerade dessa företag kryddhandeln med slavhandel. På detta sätt förverkligade de enorma profiter. Mellan 1636 och 1645 sålde Västindiska kompaniet i Holland 23.000 svarta för sammanlagt 6,7 miljoner floriner, eller omkring 300 floriner styck, medan de varor som lämnades i utbyte för varje slav inte var värda mer än 50 floriner. Mellan 1728 och 1760 transporterade skepp som seglade från Le Havre 203.000 slavar som hade köpts i Senegal, Guldkusten, Loango etc till Antillerna. Försäljningen av dessa slavar inbringade 203 miljoner *livres*.[53] Mellan 1783 och 1793 sålde slavhandlarna i Liverpool 300.000 slavar för £15 miljoner, varav en avsevärd andel gick till att grunda industriföretag.[54]

Befolkningens förmögna klasser försökte få en del av detta guldregn från plundringen av kolonierna. Kungar, hertigar, prinsar, domare och notarier försökte investera sina pengar hos de stora handelsmännen för att få regelbunden ränta, eller köpte aktier eller andelar i kolonialbolagen. Bankiren Hochstätter i Nürnberg, Fuggers värste rival, måste ha tagit emot den sortens investeringar till ett värde på mer än £100 miljoner på 1400-talet.[55] New Royal African Company, som var indraget i slavhandeln ända fram till 1698, hade så berömda kompanjoner som hertigen av York och greven av Shaftesbury, liksom den sistnämndas vida berömde vän filosofen John Locke.[56]

Prisökningarna gjorde de människor som levde på fasta inkomster utfattiga. Statsskulden,[*] spekulationerna och partihandeln koncentrerade kapitalet i borgarklassens händer. I grund och botten förblev den internationella handeln en lyxhandel.[57] Men regeringsbeställningar och de förmögna klassernas ökande behov stimulerade produktionen av varor som inte kom från jordbruket. Jämsides med handeln i kolonialprodukter och ädelmetaller blev handeln med hantverks- och fabriksprodukter mer omfattande på medeltiden. Den engelska tygindustrin, silkesindustrin i Lyon, metallindustrin i Solingen, textilindustrin i Leyden, Bretagne och Westfalen arbetade redan för den internationella marknaden, inklusive kolonierna på andra sidan havet, och hade utvecklats förbi stadiet av lyxtillverkning. Denna utvidgning av marknaden påskyndade de stora köpmännens ackumulation av kapital och skapade en av förutsättningarna för den kapitalistiska industrins blomstring.

Inhemsk industri

Trots den storskaliga internationella handelns utbredning från och med 1000-talet i Västeuropa förblev produktionssättet i städerna i stort sett enkel varuproduktion. Mästerhantverkare med några få gesäller producerade en viss mängd av vissa produkter på en viss arbetstid och sålde dem direkt till allmänheten till priser som hade slagits fast på förhand. Folkräkningen i ett distrikt i staden Ypres i Flandern 1431 visade 704 personer som arbetade i 161 olika yrken. I företag med 155 olika yrken arbetade bara 17 anställda gesäller. Totalt var mer än hälften av de personer som täcktes av folkräkningen självständiga företagare.[58] Skillnaden i sociala villkor mellan mäster och gesällerna var liten. Vid slutet av sin lärlingstid hade varje gesäll möjlighet att stiga upp i värdighet till mäster.

---

[53] Kulischer, *op cit*, s 265.
[54] G Lefebvre et al, *La Révolution française (Peuples et Civilisations)*, vol XIII, s 349.
[55] Hauser och Renaudet, *op cit*, s 349.
[56] Kulischer, *op cit*, vol II, s 266.
[*] ”Från och med 1600-talet ser vi hur det uppträder skatteuppbördsmän, som i utbyte mot utlåning till den kungliga statskassan får rätt att driva in en viss skatt... Profiterna de gör på statskassans bekostnad är enorma... Om man ska tro Boulainvilliers stannade, av de en miljard *livres* som drevs in mellan 1689 och 1708, 266 miljoner i deras händer.” (Sée, *op cit*, s 92.)
[57] B Nogaro och W Oualid, *L'Evolution du commerce, du crédit et du transport depuis 150 ans*, s 35.
[58] H Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, s 479-483.

Men detta produktionssätt drabbades av ett flertal motsättningar. För det första motsättningar som fanns inneboende i systemet själv: den successiva ökningen av befolkningen i städerna och antalet hantverkare motsvarades inte av någon utvidgning av marknaden. Det ledde till en ökande konkurrens mellan de olika städerna, till en skärpning av de enskilda städernas protektionistiska tendenser och till att det utvecklades protektionistiska tendenser hos hantverksskråna själva. Under sin strävan att upphöjas till mäster påtvingades lärlingarna allt hårdare villkor. Inom kort blev det faktiskt inte möjligt att uppnå denna upphöjning. Enligt Hauser var det från och med 1580 så det såg ut i Frankrike.[59] Kulischer citerar flera öppet monopolistiska uttalanden av hantverksskrån från och med 1300- och 1500-talen.[60]

Å andra sidan kom hantverkarna i Flandern och Italien, som under 1100-talet hade börjat arbeta för marknader som var större än enbart stadens egen marknad, att till sist förlora kontrollen över sina produkter.[61] För att kunna transportera produkterna till avlägset belägna marknadsplatser var vävarna eller mässingsslagarna tvungna att sluta tillverka, och kunde inte börja om igen förrän de återvände hem. Oundvikligen började en del av dem, speciellt de rikare av dem som kunde skaffa sig en ersättare hemma, inom kort att specialisera sig på handel. Först forslade de med sig grannens produkter till marknaden tillsammans med sina egna, bara som en tjänst. Till slut köpte de produkter direkt från ett stort antal mästerhantverkare och tog på sig alla omkostnader för att sälja dem på avlägsna platser. Detta system innebär inte nödvändigtvis att hantverkarna blir underordnade köpmännen. Men det gynnas av det, speciellt inom textilbranschen där flera hantverksgillen det ena efter det andra utför en rad arbeten på samma produkt, och i slutändan alltså möter samma köpare.[62] Det var samma sak med tillverkningen av lädersadlar i London, där ”sadelmakarna” från och med 1300- och 1400-talen underställde sig de underordnade branscherna.[63]

Detta underordnande hade på 1200-talet åstadkommits inom den flamländska tygindustrin och den italienska ull- och silkesindustrin. Tygköpmännen handlade fortfarande med mästerhantverkare som ägde sina egna produktionsmedel. Löntagare i egentlig mening var ett undantag, utom inom ullindustrin i Florens där det i mitten av 1300-talet fanns 20.000 daglönare.[64] Men de ledande hantverkarna var tvungna att köpa råmaterialet från tygköpmännen, och var likaså tvungen att sälja sina produkter till dem. ”Efter att ha lyckats sälja till högsta pris kommer (tyghandlaren) att kräva att få köpa till lägsta pris.”[65] I sin studie av en stor tyghandlare i Douay i slutet av 1200-talet, Fader Jehan Boinebroke, konstaterar Espinas att tyghandlarna redan agerade för att få hantverkarna att bo i hus som tillhörde dem och till och med började köpa produktionsmedel. Hantverkarnas oundvikliga skuldsättning hos köpmännen utgjorde en naturlig väg till detta underordnande.*

Hantverkarna accepterade inte detta underordnande utan motstånd, varken helt eller delvis. Under 1200- och 1300-talen slets de flamländska och italienska städerna sönder av våldsamma klasstrider som ofta slutade med seger för hantverkarna. Men det kunde bara öka den enkla varuproduktionens förfall i städerna, som hade nått en återvändsgränd. Ofta påskyndades förfallet av protektionistiska åtgärder. För att komma undan gillenas strikta regler i städerna och hantverkarnas höga löner börja-

[59] Hauser, *op cit*, s 34-36.
[60] Kulischer, *op cit*, vol I, s 205; F Vercauteren, *Luttes sociales à Liège*, s 102-103.
[61] Sée, *op cit*, s 15-17.
[62] G Espinas, *Les Origines du capitalisme*, vol I, s 157.
[63] Gras, *op cit*, s 68-69.
[64] Kulischer, *op cit*, vol I, s 218; A Doren, *Italienische Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 502.
[65] Espinas, *op cit*, vol I, s 153.
Varhelst lagen gynnade köpmännen så gav den uttryckligen dem försäljningsmonopol. Det var ett undantag att lagen i Venedig 1442 bara gav tillstånd till vävare utan lärlingar eller gesäller – och bara dessa – att sälja sina produkter på marknaden. (Doren, *op cit*, vol I, s 497.)
* Oundvikligt bara i så måtto som dessa tyghandlare, som på ett lysande sätt förkroppsligade den kapitalistiska andan att tjäna pengar, sög ut och plundrade de erbarmliga producenterna på varje tänkbart sätt. Espinas målar upp en slående bild av Jehan Boinebrokes beteende i detta avseende. (Espinas, *op cit*, vol I, s 175-176.)

de köpmännen lägga ut arbeten på hemarbetande hantverkare på landsbygden, som fick råvaror och produktionsmedel från köpmännen och inte längre bara faktiskt utan också juridiskt endast arbetade för lön.

Från och med 1400-talet spred sig denna hemindustri till landsbygden i Belgien, Italien, Frankrike och Storbritannien. De stora köpmännen i Antwerpen finansierade den ”nya klädtillverkningen” i det franska Flandern och mattillverkningen i Oudenarde och Bryssel.[66] Men utvecklingen gick långsamt. På 1500-talet måste varenda engelsk vävare genomgå en sjuårig lärlingstid.[67] Inom silkesindustrin i Lyon på 1600-talet hade mästerköpmännen inga egna industrier, trots att de ägde kapitalet, tillhandahöll silke och mönster till mästerhantverkarna och samlade in den färdiga produkten från dem.[68]

Men inom gruvindustrin, där det var ofrånkomligt med omfattande kostnader, lyckades handelsbourgeoisien snabbare sätta sig i besittning av produktionsmedlen.[69] I Liège, som var det viktigaste kolproducerande centrumet på kontinenten, hade de självständiga gruvägarförbunden nästan helt försvunnit 1520 och ersatts av kapitalistiska småföretag som till största delen tillhörde köpmän i städerna. De flesta gruvföretag omvandlades till aktiebolag, vars aktier köptes upp av medlemmar från de förmögna klasserna. De viktigaste togs över som koncessioner av rika handels- eller bankfamiljer som Fugger.

Kostnaderna för montering och koncentrationen av lönearbetare gjorde *Saigerhütten*, bruk där man skiljde silver från koppar, i Sachsen, Thüringen, Tyrolen och Kärnten till 1500-talets viktigaste industriföretag. Med dem har vi redan gått från hemindustrins sfär till den moderna manufakturen.[70] Under det följande århundradet förvärvade de rikaste holländska köpmännen enorma förmögenheter genom att skaffa sig monopol på exploateringen av kejsarens kvicksilvergruvor (familjen Deutz) och järn- och koppargruvorna i Sverige, tillsammans med tillverkning av vapen och ammunition (familjerna De Geer och Tripp).[71]

Det är intressant att konstatera att det åtskiljande av producenterna från deras produktionsmedel som köpmännen genomförde ägde rum på ett väldigt likartat sätt i många andra samhällen än de västeuropeiska. På grundval av Pieter H W Sitsens ursprungliga fältarbete har Bruno Lasker beskrivit det system som fanns på landsbygden i Java:

> I centralregionen på östra Java hade de skenbart oberoende hemarbetarna alltid ett kundkonto i sluttillverkningen som de kunde ta ut från i nödfall... *Bakul*, eller mellanhanden... var bomullsindustrins verkliga finansiär och chef... Med hjälp av skulderna till honom, som han på alla tänkbara sätt uppmuntrar... gör han de formellt oberoende producenterna så beroende av honom att han kan ta större delen av deras intäkter. När dr Sitsen gjorde sin studie 1936 gick exempelvis mer än hälften av bruttoavkastningen inom regionens möbelindustri till *bakul*.[72]

Raymond Firth upptäckte ett identiskt system i Malaya, där ”systemet att låna kontanter eller utrustning i Trengganu ofta har befästs i ekonomiska relationer mellan fiskare och fiskinköpare, speciellt de som konserverar för export.”[73]

S F Nadel hittade ett liknande system inom hemindustrin som tillverkade glaspärlor i Bida i Nigeria. I Indien förskotterar *mahajan* råvaror och andra produkter som behövs inom hemindustrin.

---

[66] Pirenne, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, s 637, 646-647.
[67] Kulischer, *op cit*, vol II, s 135.
[68] J Dénian, *Histoire de Lyon et du Lyonnais*, s 87.
[69] Kulischer, *op cit*, vol II, s 135.
[70] J U Nef, ”Mining and metallurgy in mideaeval civilisation”, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 475-480.
[71] Violet Barbour, *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century*, s 35-39, 41, 109.
[72] Bruno Lasker, *Human Bondage in Southeast Asia*, s 127-128.
[73] Raymond Firth, *Malay Fishermen*, s 60.

Enligt Mingdynastins krönikor verkar textilindustrin i Soochow i Kina ha organiserats på samma sätt under 1500- och 1600-talen.[74]

Hemindustrin är en logisk höjdpunkt på den enkla varuproduktionens underordnande under penningkapitalet i en penningekonomi där produktionen för avlägsna marknader har undanröjt alla möjligheter att ge småproducenternas tillvaro en stabil grund.

Manufakturkapitalet

Hemindustrin skiljer först småproducenten från kontrollen över sin produkt och sedan från hans produktionsmedel. Men produktionen ökar bara sakta, jämsides med marknadens långsamma utvidgning. Precis som köpmannabourgeoisien före dem investerar handelsbourgeoisien bara en del av sitt kapital och sina vinster i hemindustrin. Större delen används till handeln själv, till spekulation, till att skaffa sig jordegendomar. Familjen Fugger, som började som enkla vävare i Augsburg, gjorde sig sin förmögenhet inom den internationella handeln med kryddor och tyger, inom vilken de fortsatte efter att ha förvärvat koncessioner till Centraleuropas silvergruvor och byggt upp dåtidens viktigaste manufakturer. De slutade genom att i huvudsak ägna sig åt kreditoperationer för huset Habsburg, vilket fick dem att göra konkurs.

Genom den mängd arbetare som den sysselsatte, var hemindustrin mellan 1500- och 1700-talen den viktigaste formen för produktion utanför jordbruket i Västeuropa. Jämsides med den utvecklade sig ett annat produktionssystem som utgjorde en sorts bro till den moderna storfabriken: *manufaktur*-systemet.

Manufaktur innebär att man samlar arbetare under ett tak, utrustar dem med produktionsmedel som de arbetar med och förskotterar råvaror till dem. Men istället för att få betalt för det samlade värdet på deras slutprodukt, minus värdet på de förskotterade råvarorna och kostnaderna för att hyra arbetsverktygen, så överger man fiktionen att slutprodukten säljs till företagaren. Arbetaren får inte mer än det han egentligen bara tjänade under systemet med hemindustri: en ren lön.

Denna utveckling går att följa steg för steg inom klädindustrin i Leyden, vars historia har analyserats på ett mästerligt sätt av Posthumus. Denna industri organiserades först på hantverksbasis. Från och med slutet av 1500-talet spred den sig till landsbygden och köpmännen fick övertaget över vävarna. De sistnämnda började förlora äganderätten, först till råvarorna och slutprodukten, och sedan till produktionsmedlen. Fram emot 1640 inrättade sig en ny grupp mellanhänder, *reeder*, mellan köpmännen och vävarna. Manufakturstadiet hade uppstått och runt 1652 talade man till och med om ”fabrikanter” [manufacturer på engelska – öa]![75]

Det nya systemet hade två fördelar för de som tillhandahöll kapitalet. Å ena sidan kunde de göra sig av med de fasta kostnader som uppstod genom behovet att upprätthålla ett stort antal mellanhänder för att samla ihop slutprodukterna, fördela råvarorna, etc. Å den andra kunde de sätta stopp för den avsevärda förskingring av råvaror som oundvikligen ägde rum inom hemindustrin, som ett sätt för arbetarna att kompensera sig för otillräckliga löner. Inom manufakturerna hade koncentrationen av arbetskraft och underkuvandet av den med hjälp av en direkt och ständig övervakning från kapitalets sida redan nått ett avancerat stadium.

Manufakturen utgör också ett betydande framsteg ur arbetsproduktivitetens synvinkel. Inom den enkla varuproduktionen finns det bara en *samhällelig* arbetsdelning mellan olika hantverk. *Inom* varje hantverk, det vill säga under produktionsprocessen, existerar det nästan ingen arbetsdelning. Även när de enskilda hantverken inte gör färdigt en produkt som är ämnad för direkt konsumtion,

[74] S F Nadel, *A Black Byzantium*, s 283; Cl Lévi-Strauss, *Tristes Tropiques*, s 148; Fan Wen Lan, ”Einige Probleme der chinesischen Geschichte”, i *Neue chinesische Geschichtswissenschafte*, s 7-71.
[75] N W Posthumus, *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidische Lakennijverheid*.

som inom tyg- och bomullsindustrin, fullbordar varje enskilt hantverk verkligen en fullständig produktionsprocess: vävning, stampning, färgning, etc.

Tack vare manufakturen blir det möjligt att *dela upp* varje hantverk och varje produktionsprocess i ett oändligt antal arbetsmoment som kan mekaniseras och förenklas till det yttersta. Detta gör det möjligt att på en och samma gång öka produktionen, öka antalet färdiga produkter som blir klara inom samma tidsperiod, och minska produktionskostnaderna genom att sätta in outbildad arbetskraft, kvinnor, barn, sjuka eller gamla och till och med sinnessjuka personer. Detta är ett faktum som visar sig som ett helt nytt socialt fenomen, i synnerhet inom textilmanufakturerna: arbetskraften består till stor del av denna sortens djupt olyckliga människor. Det är framförallt de låga kostnaderna för sådan arbetskraft som gör det lönsamt att samla ett så stort antal lönearbetare under samma tak. Man kan i viss mån jämföra situationen med den i gruvor och storskaliga statliga manufakturer i den gamla världen, i Kina, Indien och på andra ställen, där slavarbete eller halvt slavarbete dominerar.

Normalt tog man till den yttersta brutalitet, och ett häpnadsväckande hyckleri, för att tvinga dessa olycksaliga människor att förse det unga manufakturkapitalet med billig tillgång till arbetare.[*] 1721 beslutade man att upprätta en tygfabrik i Graz ”därför att hundratals människor lider av hunger och är arbetslösa”. För att skaffa fram den nödvändiga arbetskraften måste ett lämpligt antal personer bland de tiggare som trängdes på stadens gator ”fångas och låsas in”. På förslag av polischeferna i Amsterdam övervägde kommunfullmäktige ”huruvida det var lämpligt att söka efter ett ställe för (att grunda) ett spinneri där unga flickor kunde försörja sig själva, tillsammans med andra personer som levde sina liv i sysslolöshet och tiggeri.” Eftersom en del av de köpmän som ville anlägga ullspinnerier erbjöd gynnsamma villkor, och eftersom dessa värdiga rådgivare ansåg att det handlade om ett ”mycket gott och kristet arbete” [!], så gav de borgmästaren fullmakt att se till att planerna blev satta i verket.[76] Sombart[77] anför flera exempel på hur staten *tvingar* befolkningen att utföra formligt tvångsarbete i manufakturerna, särskilt i Spanien, Frankrike, Holland, Tyskland, Schweiz, Österrike och givetvis England. I de länder där det fortfarande existerade livegenskap, tvingades trälarna att arbeta i manufakturerna, i synnerhet i Ryssland i kopparmanufakturen i Tula.

Manufakturernas utveckling avskaffade ännu inte kroppsarbetet som det dominerande produktionsmedlet inom industrin: större delen av manufakturkapitalets kostnader gick fortfarande till löner. Icke desto mindre utvecklades manufakturen snabbast inom de sektorer där det i allt större utsträckning var nödvändigt att installera dyrbara maskiner. Redan i 1700-talets Rheims och Louviers flockades tusentals arbetare i manufakturer som hade kostat hundratusentals *livres* att bygga.[78]

Leyden var vid mitten av 1600-talet det ledande textilcentrum i Europa, och såg sina manufakturer utvecklas tack vare en storskalig användning av valkningsmaskiner. Men användningen av dessa maskiner var bara lönsamt genom att anställa barn eller kvinnor som arbetare. Av denna orsak organiserade företagarna expeditioner till så avlägsna platser som Liège-området för att rekrytera arbetare.[79]

Skapandet av det moderna proletariatet

Samtidigt med utvidgningen av kapitalets verksamhetsområde – kapitalet trängde sakta men säkert in i produktionssfären – uppstod från och med 1500-talet en ny samhällsklass, som under medeltiden bara hade existerat i form av några få rotlösa ”legohjon” som vandrade från stad till stad.

---

[*] Redan i *arte di lana*, ullindustrin i 1300-talets Florens, där lönearbetarna knöts till sina arbetsgivare med hjälp av *skulder*, infördes en hel rad lagar för att tvinga dem att arbeta övertid. I synnerhet förbjöds de i en lag från 1371 att betala tillbaka sina skulder i *pengar*. De var tvungna att göra det i form av *arbete*. (Kulischer, *op cit*.)

[76] F Mayer, *Anfänge des Handels und der Industrie in Oesterreich*, s 64; Wagenaar, *Amsterdam in zijn Opkomst*.

[77] Sombart, *op cit*, vol I, s 814-817.

[78] Sée, *op cit*, s 139-140.

[79] Posthumus, *op cit*.

Denna klass hade sitt upphov i nedskärningarna av feodalherrarnas följen, i sig själv ett resultat av att de förstnämnda hade utarmats av prisrevolutionen. De härrörde också från skråns förfall i städerna sedan köpmannaföretagarna hade börjat lägga ut sina order på personer som arbetade på landsbygden. Utvecklingen skyndades på av de djupt liggande förändringarna på det område där den stora majoriteten av producenter fortfarande fanns samlade: jordbruket.

I den medeltida byn var böndernas jord uppdelad i ett flertal lotter, För att kunna arbeta på dessa jordlotter måste bönderna ha fri tillgång till marken som skilde dem åt. Denna fria tillgång var knuten till rätten att plocka och samla halm, fri gemensam betesmark, att mark reserverades till förmån för nya hushåll och obligatoriskt växelbruk, som samtliga var avgörande för stabiliteten hos byaekonomin vars grund var trefältssystemet och som bar den primitiva byakommunens prägel.[80] Samtidigt erbjöd allmänningarna fria möjligheter att låta boskapen beta och samla virke, både för att elda och bygga, etc.

Trots flera regeringsdekret och lagar mot denna utveckling, började jordägarna i England från och med 1400-talet att dela upp allmänningarna och organisera om lantbrukarnas jordlotter för att upprätta jordbruk för en enda arrendator. Denna rörelse uppmuntrades från och med mitten av 1400-talet särskilt av den snabba prisökningen på ull, som gjorde fåruppfödning mer lönsamt för godsherrarna än odling av marken.[81] Men praktiken att inhägna, att sätta stängsel runt fälten, förblev mycket sporadisk ända fram till 1700-talet.

Därefter påskyndades det av en revolution inom själva jordbrukets produktionssätt: slopandet av trädan, övergången från ett trefältssystem till periodiskt återkommande odling av blåluser, rovor och foderväxter som återställer jordens produktivitet. Det var ett vetenskapligt jordbrukssystem som hade sitt ursprung i Flandern och Lombardiet, och som efter flera trevande försök nu började bli allmänt utbrett i England.[82] Merproduktionen från jordbruket ökade märkbart. Godsägarna var ivriga att själva lägga beslag på detta överskott, och förändrade arrendesystemet från långvariga arrendetider som garanterade en bondefamilj arrende under ett sekel till arrende med godtycklig uppsägning eller korta arrendetider som innebar att man bytte arrende högst var nionde år.[83]

Detta ledde till en kraftig ökning av jordräntan, som påskyndade exproprieringen av fattigbönderna och följde på inhägnadsrörelsen, som också gynnades av det faktum att slutet för trefältssystemet hade inneburit att de utspridda jordlotterna blev betungande för odlarna. Omkring 1780 hade denna rörelse nått sin höjdpunkt i England med en nästan fullständig utplåning av den självständiga bondeklassen, som ersattes av stora kapitalistiska lantbrukare med lönearbetare. I Frankrike uppstod på 1600- och 1700-talen en liknande rörelse för att dela upp allmänningarna, men i mindre omfattning,[84] fram tills dess den franska revolutionen gav den en kraftig knuff framåt. Utvecklingen följde liknande linjer som i Frankrike i västra Tyskland och Belgien.

De ekonomiska förändringarna mellan 1500- och 1700-talet skapade en mängd producenter som var skilda från sina produktionsmedel i städerna, och följdes således av förändringar som i praktiken berövade en del av bönderna den mark som fungerat som produktionsmedel för att producera deras existensmedel. På detta sätt uppstod det *moderna proletariatet*. Från och med 1500-talet beskrevs denna klass på följande sätt av företagarna i Leyden:

> Fattiga och behövande människor, varav många har ansvar för att försörja hustrur och många barn, och inte äger något annat än vad de kan skaffa sig genom att arbeta med sina händer.[85]

---

[80] Marc Bloch, *Les Caractères originaux de l'histoire rurale française*, s 37-48.
[81] N S B Gras, *A History of Agriculture*, s 161.
[82] *Ibid*, s 170, 183.
[83] P Sagnac, *La Fin de l'ancien régime et la révolution américaine (Peuples et Civilisations*, vol XII), s 57.
[84] H Sée, *Histoire économique de la France*, vol I, s 189-200.
[85] Posthumus, *op cit*, vol V, dokument 201.

Förfäderna till detta proletariat beskrevs redan 1247 som ”de som tjänade pengar med hjälp av sin armstyrka”.[86] Och i våra dagar, när skapandet av proletariatet upprepas bland underutvecklade folk, säger de i Malaya om en fiskare som inte har några egna nät (inga produktionsmedel): ”han har ingenting, han hjälper bara andra människor.”[87] Med andra ord skapar åtskiljandet av producenterna från deras produktionsmedel en klass av proletärer som bara kan leva genom att hyra ut sin egen styrka, det vill säga genom att sälja sin arbetskraft till kapitalägarna, vilket gör det möjligt för de sistnämnda att lägga beslag på det mervärde som dessa producenter producerar.[*]

Den industriella revolutionen

För att kapitalet ska kunna tränga in på industriproduktionens område måste industrin plötsligt få tillgång till en marknad som inte längre är stabil utan har brett ut sig så mycket att den verkar kunna suga upp en ständigt ökande mängd produkter. Införandet av maskiner inom industrin och transporterna, och de sjunkande kostnader för produkter från de stora fabriker som det ledde till, hade skapat en sådan marknad och signalerade det *kapitalistiska produktionssättets* definitiva seger.

Under tusentals år hade de två enda kraftkällor som fanns tillgängliga för arbete varit mänskligt arbete och tamdjurens styrka. Under antiken lyckades man bygga den första maskin som utnyttjade en annan kraftkälla: vattenhjulet. I de romerska gruvorna användes Arkimedes skruv och Ctesibius vattenpump för torrläggning.[88] Men de användes inte särskilt mycket inom jordbruket. Medeltiden ärvde dessa maskiner och satte dem från och med 900-talet i allmänt bruk, vilket ledde till en avsevärd ökning av arbetsproduktiviteten, och därefter fick man väderkvarnen från öst.[§]

Från och med 1400-talet förändrades dessa maskiner alltmer av en rad uppfinningar och tekniska förbättringar, även om de fortfarande använde vatten som främsta kraftkälla. Maskiner byggdes för att tillverka papper, driva smideshammare, tillverka silke, länspumpa gruvor, stampa tyg, såga trä, etc.[89] Sombart räknar upp omkring 20 olika sorters maskiner från denna period.[90]

Men så länge de ekonomiska och samhälleliga förhållandena inte gynnade ett omfattande inflöde av kapital till industriproduktionen tillämpades dessa tekniska förbättringar bara sporadiskt. Som vi nämnde ovan var det framförallt inom gruv- och metallindustrin som framstegen var betydande under den moderna tidens grynig. Det var i gruvorna som de första järnvägarna utvecklades för att underlätta transporterna av kol.[91] 1400-talet upplevde byggandet av den första masugnen.[92] Men så länge masugnarna använde trä som bränsle förhindrades deras utveckling. 1777 förändrades produktionsprocessen inom kolindustrin med införandet av ångmaskinen. Den gjorde det möjligt att snabbt öka kolproduktionen och ledde till en prisminskning som öppnande vägen för användningen av koks som bränsle i masugnarna. Några år senare, omkring 1785, förändrades produktionen av järn genom införandet av puddelprocessen. Produktionen av järn i England ökade från 12.000 till 17.000 ton per år omkring 1750 till 68.000 1788, 244.000 ton 1806 och 455.000 ton 1823.[93]

---

[86] *Acte* från 2 februari 1247, i Tailliar, *Recueil d'Actes*, citerad i G Espinas, *op cit*, vol I, s 37, not I.
[87] R Firth, *op cit*, s 136.
[*] ”Den nuvarande analysen av situationen för lönearbetarna pekar på att deras huvudsakliga egenskap är att arbetarna skiljs från och berövas ägandet av produktionsmedlen, och denna egenskap utgör skillnaden mellan lönearbetarnas situation och andras.” (Simiand, *Le Salaire*, vol I, s 148.)
[88] Vitruvius, *De architecture*, vol X, s 6, 7.
[§] I Kina användes väderkvarnar i stor skala inom jordbruket från och med 500-talet. Precis som i Västeuropa var de förbehållna rika jordägare och tempel, och de ökade på så sätt utsugningen av bönderna. I Västeuropa var väderkvarnarna basis för *banalités*, de ytterligare bördor som lades på bönderna och som vi också återfinner i Kina.
[89] Hauser, *op cit*, s 8, 9, 11, 15; Pirenne, *Histoire de Belgique*, vol IV, s 421.
[90] Sombart, *op cit*, s 1, 2, 485-487.
[91] J H Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, vol I, s 86-99.
[92] J U Nef, ”Mining and metallurgy in mediaeval civilisation”, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 464-466.
[93] Kulischer, *op cit*, vol II, s 452.

Användningen av vattenkraft till valkningsmaskinen och andra maskiner, men ännu mer och i synnerhet uppfinningen av den mekaniska vävstolen, omvandlade textilindustrin. På samma gång öppnade utvidgningen av Liverpools sjöfartshandel synbarligen oändliga utländska marknader för Lancashire. Med hjälp av nya maskiner producerade textilmanufakturerna sin bomull till priser som var mycket lägre än hantverkarnas och hemarbetarnas, och de grep sig an att erövra denna enorma marknad. Först av allt bröt kapitalet ner de inhemska tullmurar som ärvts från det feodala förflutna: 1776 genom bildandet av Förenta staterna, 1795 i Frankrike, 1800 i Storbritannien, 1816 i Preussen, 1824 i Sverige och Norge, 1834 med skapandet av *Zollverein* i Tyskland, 1835 i Schweiz, på 1850-talet i Ryssland och Österrike-Ungern. Därefter angreps världsmarknaden. Den brittiska exporten av bomull ökade från £5.915 1679 och £45.000 år 1751, till £200.354 1764, £19 miljoner år 1830, £30 miljoner 1850 och £73 miljoner 1871.[94]

Järn- och kolindustrin hittade enorma nya avsättningsområden i tillverkning av och bränsletillförsel till ångmaskinerna. Från och med 1825 gjorde byggandet av järnvägar maskinproduktionens och det kapitalistiska produktionssättets triumfmarsch allmän. Genom att knyta stad och landsbygd intimt samman underlättade det för varor som producerats till låga priser i stora fabriker att bana sig väg till landets allra mest avlägsna hörn. Samtidigt utgjorde järnvägsbyggandet under mer än ett halvt sekel den viktigaste marknaden för den tunga industrins produkter (kol, stål, metallprodukter, etc), först i Storbritannien, sedan på kontinenten, senare i USA och över hela världen.

Den kapitalistiska utvecklingens särdrag i Västeuropa

Under den enkla varuproduktionen bestämmer producenten över sina produktionsmedel och sina produkter, och kan bara leva genom att sälja dessa produkter för att skaffa sig livets nödtorft. Under den kapitalistiska produktionen är producenten åtskild från sina produktionsmedel och bestämmer inte längre över produkten av sitt arbete, och kan bara leva genom att sälja sin egen arbetskraft, det vill säga göra den till en vara, i utbyte mot en lön som gör det möjligt för honom att skaffa sig livets nödtorft. Övergången från enkel varuproduktion till en i egentlig mening kapitalistisk produktion kännetecknas således av två parallella fenomen: å ena sidan av att *arbetskraften förvandlas till en vara* och å den andra av att *produktionsmedlen förvandlas till kapital*.[*] Dessa två beledsagande fenomen hade aldrig uppträtt i stor skala förrän de från och med 1500-talet, och framförallt från och med 1700-talet, uppstod i Västeuropa, främst i Storbritannien.

Men kapitalet i sig själv, i dess primitiva form som ockrarkapital och köpmannakapital, var ingalunda något särdrag hos civilisationen i väst. Många civilisationer som upplevde ett utvecklat stadium av enkel varuproduktion såg samtidigt en betydande blomstring av kapital: antiken, det bysantinska samhället, mongolimperiet i Indien, det islamska imperiet, Kina och Japan, för att bara nämna de viktigaste. Kapitalets kvantitativa utbredning i dessa samhällen var på inget sätt underlägsen den som ägde rum i medeltidens Europa.

I mitten av 1300-talet fick kung Edward III av England 1.365.000 floriner från Bardis och Peruzzis företag i Florens.[95] Dessa familjer var de rikaste borgerliga familjerna i väst före Fugger. Ungefär samtidigt förskotterade en grupp jemenitiska köpmän (Karimi), som hade monopol på kryddhandeln med Indien under Mamluksultanatet i Egypten, 700.000 silverdirham till några bemärkta personer från Damaskus, och därefter 400.000 gulddinarer till kungen av Jemen (mynt som innehöll

[94] Clapham, *op cit*, s 249-250; A P Usher, *An Introduction to the Industrial History of England*, s 305.

[*] Detta verkar professor Sol Tax, som kallar sitt arbete om samhället Panajachel i Guatemala för *Penny Capitalism*, inte förstå. Han analyserar orsakerna till denna definition och hittar dem framförallt i infödingarnas ”själsliga vana” i Panajachel att eftersträva ”maximal avkastning”. I själva verket har vi här ett typiskt samhälle där det råder enkel varuproduktion, där varken jorden eller arbetskraften i praktiken har blivit varor. (Sol Tax, *Penny Capitalism*, s 13, 14, 16.)

[95] Sapori, *op cit*, s 50 m fl.

mer ren metall än dåtiden europeiska mynt).[96] På 800- och 900-talen, under det islamska imperiets höjdpunkt, återfinner vi ett antal köpmän i Basra som har en *årsinkomst* på mer än en miljon dirham. En juvelerare i Bagdad, Ibn-al-Jassas, var fortfarande en rik man efter att 16.000 av hans gulddinarer hade blivit konfiskerade.[97] 144 f. Kr. dog den kejserlige fursten Hsio Liang i Kina och efterlämnade 400.000 catties guld (en cattie är omkring 600 gram).[98] Varför gav inte denna ackumulation av ocker- och köpmannakapital upphov till något industrikapital i dessa olika civilisationer?

Det var inte så att de organisationsformer som finns mellan hantverk i strikt mening och storskaliga fabriker – köpmännens *Verlagssystem* som fördelade arbete till hantverkarna, hemindustri och manufakturer – var okända för dessa förkapitalistiska civilisationer. I Bysans uppträdde från och med kejsar Justinian verkliga textilmanufakturer, om än baserade på hantverkare och med en arbetsstyrka som visserligen var koncentrerad i stora inrättningar men ändå ägde sina produktionsmedel.[99] Men redan omkring 900-talet ”dominerade handlare i råsilke och tyg klart över de andra gillena, och en del av medlemmarna i dessa två gillen försökte höja sig över sina kollegor och bli kapitalistiska företagare. Råsilkehandlarnas gille... hade tagit kontrollen över inte bara de utfattiga silkespinnarna (*Katartarioi*)... utan över hela *katartarioi*gillet. En silkespinnare kunde i själva verket inte sälja det behandlade silket direkt till vävarna. De var tvungna att överlämna det till en handlande i råsilke. Inte heller kunde de köpa råsilke från importörerna utan tillåtelse från handlarna... [och] de kunde bara köpa den mängd som de kunde behandla i sina egna verkstäder... Det är sant att handlarna i teorin inte fick ta över spinnerierna direkt, eller göra något annat än köpa och sälja råvaror. Men detta förbud... ogiltigförklarades praktiskt taget av det faktum att råsilkehandlare kunde anställa arbetare och betala dem i förskott. Det är knappast troligt att dessa arbetare bara anställdes för att hjälpa dem att köpa och sälja!”[100]

En inte mindre imponerande utveckling ägde rum av hemindustrin och manufakturen i det islamska imperiet. Över 1.000 arbetare sägs ha funnits samlade i kvicksilvergruvorna i det muslimska Spanien. I den berömda vävarstaden Tinnis fanns hemindustrin i full verksamhet från och med 815 e. Kr. Tyghandlarna gav arbete till män och kvinnor för en lön på en halv dirham per dag.[101] På liknande sätt fanns det i Kina stora gruv- och metallmanufakturer som använde slavarbete flera århundraden före vår tideräkning. Rika företagare framträdde, i synnerhet inom järn- och kopparbearbetning och exploateringen av kvicksilver och cinnober.[102] Senare upplevde porslin- och textilmanufakturer ett stort uppsving, speciellt från och med Mingdynastin.[103] Det var samma sak i Indien under ettusen år. Men ändå ledde inte den samtidiga existensen av denna sortens moderna företag och en betydande ackumulation av penningkapital till att det utvecklades någon industrikapitalism.

Redan den enkla varuproduktionen är produktion av varor. Men det är vanligtvis varuproduktion samtidigt med en produktion av bruksvärden. Så länge den överväldigande majoriteten av befolkningen deltar lite eller inte alls i denna varuproduktion blir den med nödvändighet begränsad. Handel i stor skala förblir i grund och botten lyxhandel. När kapitalet märker marknadens snäva begränsningar hittar den avsättningsområden som är mer lönsamma än att investera i produktionen.

---

[96] Fischel, *Studia arabica*, vol I, s 77.
[97] Hitti, *op cit*, s 344.
[98] Lien Sheng Yang, *Money and Credit in China*, s 4.
[99] C M Macri, *L'organisation de économie urbaine dans Byzance sous la dynastie de Macédonie*, s 18-19.
[100] R S Lopez, ”Silk Industries in the Byzantine Empire”, i *Speculum*, vol XX, nr 1, s 18-19.
[101] A Metz, *Die Renaissance des Islams*, s 417, 442-443.
[102] Nancy Lee Swann, *Food and Money in China*, s 265, 405, m fl.
[103] *An Outline History of China*, s 175-177: Helmut Wilhelm, *Gesellschaft und Staat in China*, s 73; Du Shen, ”Die Diskussion über das Problem der Keime des Kapitalismus in China”, i *Neue Chinesische Geschichtswissenschaft*, s 130-137.

Det är detta som förklara att manufakturerna och hemindustrierna i Bysans, den islamska världen, Kina och Indien nästan uteslutande inbegrep lyxbranscher, om de inte arbetade på statliga order.

Det var förändringen av jordbrukets merproduktion från arrende in natura, eller arbetstjänster, till penningarrende och penningekonomins därav följande spridning inom bondeekonomin som gjorde det möjligt att avsevärt utvidga varuproduktionen i Västeuropa, och på så sätt skapa förutsättningarna för industrikapitalismens blomstring. Jordbrukets överskott antog inte på ett varaktigt sätt formen av penningarrende någon annanstans än i Europa. Skatt in natura dominerade inom det romerska imperiet och i Bysans.[104] I det islamska imperiet under Abbasid betalades skatten på jord delvis in natura och delvis i pengar, men strax därefter blev arrende in natura återigen dominerande, och förblev så under den turkiska perioden.[105] I Indien betalades jordränta i allmänhet in natura utom under den korta perioden av välstånd under mongolerna på 1600-talet. I Kina var penningskatt allmän en kort period under Mingdynastin mot slutet av 1400-talet, men återgick till arrende in natura sedan denna dynasti hade fallit, och återuppstod slutgiltigt som penningskatt först under 1600- och 1700-talen i södra Kina.[106]

Maskinproduktion är det enda som kan få de stora fabrikerna att besegra konkurrensen från hemindustrin och hantverkarna, och den är ett resultat av att naturvetenskapen tillämpas inom produktionen, vilket i sin tur kräver att det existerar en oupphörlig strävan att hushålla med mänskligt arbete. Slavarbetets dominans och förekomsten av en enorm mängd improduktiva fattiga i det romerska imperiet förhindrade alla försök i denna riktning.[*] Den talande kommentar som kejsar Vespasianus gjorde när han vägrade gå med på att använda en mekanisk hävert kommer att ihågkommas: ”Jag måste livnära mina fattiga.”[107]

Vad gäller den islamska världen, Indien, Kina och Japan, så var dessa i huvudsak jordbrukscivilisationer där bevattningsanläggningar gjorde det möjligt att utveckla ett ytterst intensivt jordbruk, vilket i sin tur ledde till en betydande tillväxt av befolkningen. Under tusentals år skulle konkurrensen från mycket billig arbetskraft förhindra alla försök att införa maskiner inom hantverken. På samma gång var ett produktivt användande av vattenkraft för verksamheter utanför jordbruket – vilket var grundvalen för maskinproduktionens långsamma utveckling i Europa från 1200- till 1700-talet – väldigt begränsat i dessa jordbrukscivilisationer eftersom det kom i konflikt med behoven att bevattna jorden.[§]

Ackumulationen av penningkapital, ockrarkapital, köpmannakapital och handelskapital, ägde i Västeuropa rum mellan 900- och 1700-talet i händerna på en borgarklass som alltmer befriade sig från feodalklassernas och statens kontroll, och till sist underställde staten under sig själv och utnytt-

---

[104] Rostovtzeff, *op cit*, s 95; Bratianu, *op cit*, s 139.

[105] A Von Kremer , *Kulturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islams*, s 77 (engelsk översättning av S Khuda Bukhsh i ”Contributions to the History of Islamic Civilisation”, redigerad av samma författare, andra upplagan, 1929 University of Calcutta.)

[106] Chen Huan Chang, *The Economic Principles of Confucius*, s 656; Lien Sheng Yang, *op cit*, s 3.

[*] Till detta måste man lägga det utbreda förakt som fanns för kroppsarbete. Det uppmuntrades av slaveriet och formulerades på ett slående sätt av Xenofon i dennes *Economics*: ”De konster som människan kallar vulgära ringaktas i allmänhet av staten, och på goda grunder. De fördärvar fullständigt både arbetarnas och deras övervakares kroppar ... Och när människans kropp är utmattad blir hennes själ sjuk. *Dessutom kräver dessa konster en fullständig brist på fritid, och hindrar människan från att leva ett socialt och civiliserat liv*.”
Den sista anmärkningen är ytterst träffande.

[107] Suetonius, *Lives of the Twelve Caesars*, bok 8, s 18.

[§] ”Dessa anläggningar (vattenkvarnar och automatiska kvarnar) var en källa till mycket stora inkomster för stora lekmannafamiljer och viktiga kloster, och blev talrika under Tangepoken [*det vill säga fyra eller fem sekel tidigare än i Europa!*] samtidigt som stora jordegendomar också växte fram. Den kejserliga administrationen tvingades bekämpa detta nya missbruk eftersom skovelhjulen hindrade flodernas vattenflöde och gjorde att en del vatten för bevattning gick förlorat. Dessutom ledde de till att lera samlades i kanalerna. Följaktligen begränsade speciella lagar deras användning till vissa perioder på året.” Författaren citerar påbud och texter från 700-talet som skildrar hur kvarnar begränsas och förstörs. (Gernet, *op cit*, s 141.)

jade den för att skynda på kapitalackumulationen till sin egen fördel. Formeringen av borgarklassen som en klass med en klar medvetenhet om sina intressen ägde rum i medeltidens fria kommuner, där borgarklassen genomgick sin lärlingsperiod i politisk kamp. Upprättandet av en modern centraliserad stat från och med 1400-talet var inte ett resultat av att borgarklassen i städerna krossades, utan av att denna klass genomgick en ny upphöjelse, bröt igenom kommunpolitikens snäva begränsningar och i egenskap av Tredje ståndet konfronterade de gamla härskande klasserna på nationell nivå (Ryssland, Spanien och i viss mån Habsburgarnas Österrike, var i detta avseende intressanta undantag, vilket fick avsevärda konsekvenser för kapitalismens fortsatta historia i dessa länder).

Men i de andra förkapitalistiska civilisationerna blev kapitalet hela tiden kvar under den despotiska och allsmäktiga statens godtyckliga makt. I Rom var det den jordägande adeln som tack vare de byten de skaffade sig under plundringskrigen till slut helt och hållet kunde underkuva det antika samhällets fria kapital.[108] I det antika Indien gjorde statsmonopolet kungen själv till den främste bankiren, företagaren och grossisthandlaren. Rostovtsev konstaterar att den kejserliga statskassan var den viktigaste ockraren i Rom.[109] De statliga manufakturernas övervikt i Bysans, där kejsarens skattkammare samlade större delen av det tillgängliga kapitalet i sina skattkistor, är lika välkända som den skoningslösa beskattning som krossade hantverks- och den industriella produktionen i den islamska världen.[110] Under varenda på varandra följande dynasti i Kina försökte staten skaffa sig monopol över hela industrisektorer.[111]

I samtliga dessa samhällen genomgick den spirande borgarklassen en märklig livscykel. Varje ny sagolik ansamling av profiter följdes av brutala konfiskationer och förföljelser. Bernard Lewis anmärker att till och med medeltidens islamska städer levde en kortlivad tillvaro med ett välstånd som inte varade mer än ett århundrade och följdes av ett långt och skoningslöst förfall.[112] I alla dessa samhällen hemsöks ägarna till lösegendom av skräcken för att deras kapital ska konfiskeras. Det fick borgarklassen att gömma sina profiter, investera dem i tio små företag istället för i ett stort, att föredra att samla på guld och ädelstenar istället för offentliga företag, och att köpa jordegendomar istället för att ackumulera kapital. Istället för att samla sig sprider en sådan borgarklass ut sig precis på samma sätt som de sprider ut sitt kapital. Istället för att utvecklas mot självstyre och självständighet hukar den sig av rädsla och kryperi.[113] ”Den kinesiska köpmannaklassen”, säger Istvan Balazs, ”uppnådde aldrig självstyre... de stora handelsmännens privilegier erövrades aldrig i kamp utan beviljades knussligt av staten. Köpmännen och resten av dessa *misera plebs* fortsätter att uttrycka sina krav på samma sätt i form av petitioner, blygsamma önskemål som ödmjukt överlämnas till myndigheterna.”[*]

Bara i Japan, vars sjörövarköpmän från och med 1300-talet hemsökte Kinesiska sjön och Filippinerna och ackumulerade kapital samtidigt som statens makt föll samman, gjorde handels- och bankirbourgeoisiens ledarställning över adeln och därefter manufakturkapitalets utveckling det

---

[108] Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 507-508, 565.
[109] J J Mayer, inledning till översättningen av Kautilyas *Arthashastra*, s 77-78; Rostovtzeff, *op cit*, s 172.
[110] A Mazahéri, *La Vie quotidienne des Musulmans au moyen âge*, s 117.
[111] Wilhelm, *op cit*, s 40-41, 73.
[112] Bernard Lewis, ”The Islamic Guilds”, i *Economic History Review*, vol VII, nr 1, november 1937, s 20.
[113] Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, s 13-14 m fl; A Bonné, *State and Economics in the Middle East*, s 48.
[*] E Balazs, ”Les Villes Chinoises”, i *La Ville, Recueils de la Société Jean Bodin*, s 237-238.
Tanken att städerna i Kina, till skillnad från det medeltida Europa, var underkastade mandarinernas noggranna övervakning, medan byarna åtnjöt omfattande administrativt självstyre, hade enligt Balazs ”på ett lysande sätt förutsetts” av Max Weber. Författaren verkar omedveten om att Marx uttryckte samma uppfattning tre kvarts sekel tidigare, och att han också klart slog fast skillnaden mellan städerna i väst och de österländska städerna. (Se i synnerhet hans brev till Engels, 14 juni 1853 (på www.marxists.org), den första artikeln om den spanska revolutionen (på MIA, dvs *www.marxists.org*), ett antal stycken i *Kapitalet*, etc.)

möjligt att från och med 1700-talet, två århundraden försenat, upprepa den västeuropeiska kapitalismens utveckling oberoende av den sistnämnda.*

Den absoluta statens övervikt i de icke europeiska förkapitalistiska civilisationerna var i sig själv ingen slump. Den härrörde ur bevattningsjordbrukets villkor, som gjorde det nödvändigt med en sträng administration och centralisering av samhällets överskott. Paradoxalt nog var det jordens överlägsna bördighet och deras större befolkningsökning som dömde dessa civilisationer till att stanna halvvägs i sin utveckling. Det medeltida Europas mycket mer primitiva jordbruk kunde inte underhålla en lika hög befolkningstäthet som Kina eller Nildalen under sina blomstrande perioder. Men just av detta skäl undkom det till stor del kontrollen från en centraliserande stat.§

I de medeltida städernas gynnades borgarklassen av att den försvagade centralmakten tvingades lita till dess stöd för att återerövra de privilegier den hade förlorat under feodalismens gryning. Till en början utvecklades borgarklassen långsamt och ryckigt. Många västerländska finansiärer slutade på samma sätt som sina islamska, kinesiska eller indiska kollegor med att få sin förmögenhet konfiskerad av de kungar han hade hjälpt. Men från och med 1400-talet blev dessa avbrott undantag snarare än regel. De personliga förmögenheternas överlägsenhet över jordegendomarna säkerställdes till sist, och därmed att staten underkastades statsskuldens gyllene kedjor. Vägen var öppen för att ackumulera kapital utan några politiska hinder. Den moderna kapitalismen kunde uppstå.

Dessa särdrag hos den ekonomiska utvecklingen i Västeuropa (och i viss mån Japan) innebär inte att det inte var *möjligt* med en blomstrande industriell revolution i andra regioner: de förklarar bara varför det kapitalistiska produktionssättet uppstod *först* i Europa. Därefter var det Europas våldsamma inblandning i ekonomierna i andra delar av världen som krossade de faktorer som kunde ha möjliggjort en snabbare ekonomisk utveckling där och på så sätt förhindrade eller bromsade deras framsteg. Skillnaden mellan Japan å ena sidan och Indien och Kina å den andra visar den avgörande roll som ett bevarat eller förlorat verkligt politiskt oberoende spelade för att påskynda eller bromsa den industriella revolutionen.†

Kapital och det kapitalistiska produktionssättet

Så fort det finns ett minimum av varucirkulation och cirkulation av pengar kan det uppträda kapital. Det uppstår och utvecklas inom ramen för ett förkapitalistiskt produktionssätt (byasamhället, enkel varuproduktion). Oavsett vilka upplösande effekter det har på detta samhälle så är de begränsade tack vare det faktum att det inte förändrar det grundläggande produktionssättet, speciellt inte på landsbygden. Överlupen av skulder, plågad av långivare eller skattmasar, kan den förkapitalistiska bonden alltid finna stöd från de andra byborna som åtminstone garanterar honom ett torftigt underhåll:

> Ifuagofolket [infödingar på Filippinerna] är delvis kapitalister. Deras välstånd är risfälten. De iordningställs med hjälp av ett oerhört arbete, finns i begränsad mängd och tillhör en klass av rika personer... Med hjälp av ett ockersystem blir de rika rikare och de fattiga fattigare. Men ändå är de fattiga inte helt utblottade. Jamsträdgårdar är per definition inte ”välstånd” och kan

* Men även i Japan fick köpmannen Yodoya Tatsugoro, som hade gjort sig en enorm förmögenhet under Kwabuu-eran (1661-1672), alla sina egendomar beslagtagna ”på grund av att han levde ett alltför vräkigt liv”. (*Histoire du Commerce*, vol II, s 486.)

§ Det är intressant att konstatera att motsvarande överflöd på jord i det svarta Afrika gjorde det möjligt med en oändlig utbredning av ett primitivt jordbruk, som visade sig vara ett hinder för att en svart civilisation skulle blomstra, utom i dalgångarna i Senegal, Niger och Zambesi. (Basil Davidson, *The African Awakening*, s 40-41.) Det verkar som om förhållandet mellan jord, vatten och befolkning inebar en optimal kombination *för jordbruket* i de gamla asiatiska civilisationerna, och från och med 1500-talet en optimal *ekonomisk* kombination i Västeuropa. Även på detta område finns det slående parallell mellan de speciella förhållanden under vilka jordbruket utvecklades i Japan (till skillnad från det asiatiska fastlandet) och i Västeuropa. (Jämför sir George Sansom, *A History of Japan to 1334*, s 4, 235, etc.)

† Se kapitel 13 för flera exempel på det ekonomiska förfall som imperialismen orsakade.

inte ägas beständigt. Alla kan plantera så mycket de vill och klarar av att leva någorlunda...[114]

Det kapitalistiska produktionssättets utveckling medför att varuproduktionen för första gången i mänsklighetens historia blir allmän. Denna produktion omfattar inte längre bara lyxprodukter, överskott av livsmedel eller andra produkter för löpande konsumtion, metaller, salt och andra produkter som är oundgängliga för att upprätthålla och utvidga den samhälleliga merproduktionen. Det ekonomiska livets samtliga mål, allt som produceras, är hädanefter en vara: alla livsmedel, alla konsumtionsvaror, alla råvaror, alla produktionsmedel, inklusive arbetskraften själv. Med alla utvägar stängda är den stora massan fördrivna människor som inte längre har några egna verktyg tvungna att sälja sin arbetskraft för att skaffa sig livets nödtorft. Hela samhällets organisering avpassas för att säkerställa att kapitalägarna får en regelbunden och ständig tillgång på lönearbetare för att underlätta en oavbruten produktiv användning av deras kapital.

Under sitt bildande kunde industrikapitalet samtidigt skapa ett modernt proletariat med hjälp av de metoder som beskrivits ovan. Men när det kapitalistiska produktionssättet hade spridit sig över hela världen hade det behov av lönearbetare innan de primitiva samhällen som det stötte på var tillräckligt upplösta för att detta proletariat skulle ha skapats på normalt sätt. Ingripande från staten, lagen, religionen och moralen – om inte bara rätt och slätt tvång – gjorde det möjligt att rekrytera det nya Moloks olycksaliga slavar. I slutet av 1800-talet upprepade kolonisatörerna av det svarta Afrika och Oceanien de procedurer med vilka deras slavhandlande förfäder hade samlat ihop en massa slavarbetare. Men denna gång handlade det inte om att skicka dessa arbetare över havet till plantagerna i Nya världen. Denna arbetskraft användes på platsen, i de kapitalistiska jordbruks-, gruv- eller industriföretag som var oumbärliga för Kapitalets liv.[*]

Penningekonomins upplösande inverkan på de primitiva samhällena har i alla civilisationer gynnat en primitiv ackumulation av ockrarkapital och köpmannakapital. Men det säkerställer inte i sig själv att det utvecklas ett kapitalistiskt produktionssätt, industrikapital.

Men i kolonierna blir penningekonomins upplösande inverkan på dessa primitiva samhällen som redan har stött på ett kapitalistiskt produktionssätt, den viktigaste kraften för att rekrytera ett inhemskt proletariat. I Afrika och på andra ställen har införandet av penningbaserad skatt i primitiva regioner som fortfarande lever under en naturaekonomi ryckt upp miljontals infödda från deras sedvanliga områden och tvingat dem att sälja sin arbetskraft, deras enda tillgång, för att skaffa pengar. När människor inte upplever det nödvändigt att sälja sin arbetskraft för att skaffa sig utkomstmöjligheter, har den kapitalistiska staten tagit till denna moderna form av tvång för att ge borgarklassen som uppstår i kolonierna tillgång till proletärer. Ty kapitalismen och borgarklassen är otänkbara utan ett proletariat. Enligt Alexander Hamilton är frihet detsamma som frihet att skaffa sig rikedomar.[115] *Men denna frihet kan inte tillförsäkras en liten del av samhället om den inte förnekas resten, även om dessa utgör majoriteten*.

---

[114] R F Barton, *Ifuago Economics*, sammanfattad av Ruth Bunzel: ”The Economic Organisation of Primitive Peoples”, s 336.

[*] Se kapitel 9, avdelningen ”Jordegendomar och det kapitalistiska produktionssättet”.

[115] För Alexander Hamiltons uppfattning se *Propositions for a Constitution of Government and Speeches in the Federal Convention.* (*The Works of Alexander Hamilton*, vol I, s 347-428).

Kapitel 5: Kapitalismens motsättningar

Kapitalets törst efter mervärde

Slavägarna gav mat till sina slavar och tog i gengäld hela resultatet av deras arbete. Feodalherrarna tog hela resultatet av det obetalda arbete som deras trälar var tvungna att erlägga honom i form av dagsverke. Kapitalisterna köper arbetarnas arbetskraft för en lön som är mindre än det nya värde som arbetarna producerar. Under var och en av dessa former lägger de besuttna klasserna beslag på det samhälleliga överskottet, resultatet av producenternas merarbete.

Kontraktet mellan mästervävaren Antoine de Jelly och Nicolas Cornélis i Liège 1634 slog rakt på sak fast att den senare skulle få betalt för ”hälften av vad han tillverkar, den andra hälften utgör mästarens vinst.”[*]

När lönarbetarna lägger ned sin arbetskraft för att producera varor i sin arbetsgivares fabrik skapar de nytt värde. Vid en viss tidpunkt kommer de att ha producerat ett nytt värde som exakt motsvarar vad de får i lön. Om de skulle sluta arbeta då så skulle de inte ha skapat något mervärde. Men arbetsgivaren har inte för avsikt att det ska hända. Han vill inte göra någon en tjänst, han vill göra affärer. Han köper inte arbetskraft för att hålla den vid liv, han köper den som vilken annan vara som helst, för att förverkliga dess bruksvärde.[1] Och ur kapitalistens synvinkel utgörs arbetskraftens bruksvärde just av dess förmåga att skapa mervärde, att tillhandahålla arbete utöver det arbete som krävs för att skapa det värde som motsvarar den utbetalade lönen. För att bli anställda av en arbetsgivare måste arbetarna arbeta längre än vad som krävs för att producera motsvarande värde. Därmed kommer de att skapa ett nytt värde som de inte får betalt för. De skapar mervärde, vilket är skillnaden mellan det värde som arbetskraften har skapat och värdet på arbetskraften själv.

Kapitalistens mål är att ackumulera kapital, att kapitalisera mervärdet. Själva sättet på vilket pengar cirkulerar förutsätter detta mål. Industrikapitalet strävar ännu mer efter detta mål, mycket mer omättligt än ockrar- eller handelskapitalet. Det producerar för en fri och anonym marknad, *som behärskas av konkurrensens lagar*. En kapitalist är inte ensam om att bjuda ut sina varor på marknaden till möjliga kunder. Under konkurrensens välde försöker varje industriägare skaffa sig en så stor del av marknaden som möjligt. Men för att lyckas med det måste han sänka sina priser. Det finns bara ett sätt att minska försäljningspriset utan att hota profiten: att minska produktionskostnaderna, varornas värde, att minska den samhälleligt nödvändiga arbetstiden för att producera dem, att producera fler varor på samma tid.

”Redan förra året gjorde utbyggnaden av fabriken, som bara tog några månader, det möjligt för oss att bibehålla vinsten från vår cementverksamhet på den förväntade nivån, trots det faktum att konkurrensen gav ett betydligt lägre pris på cement. Denna erfarenhet har stärkt oss i vårt beslut att kompensera de allt större prissänkningar som vi förutser genom att öka produktionsmängden”, förkunnades stolt i årsrapporten från en tysk cementfabrik på 1800-talet.

För att få till stånd denna produktionsökning måste utrustningen förbättras, produktionsprocessen rationaliseras, arbetsdelningen inom fabriken höjas till en högre nivå. Och allt detta kräver en ökad mängd kapital. Men när det kommer till kritan går det bara att öka kapitalet genom att öka den mängd mervärde som kapitaliseras. Trycket från konkurrensen gör således att det kapitalistiska

---

[*] Slaveriets försvarare missade inte att betona likheten mellan detta dagliga, veckovisa eller månatliga beslagtagande av en människas arbetskraft och det beslagtagande för livet som slaveriet innebär: ”Det är i själva verket inte oförenligt med rättvisa och förnuft att en människa, till och med under hela sitt liv, kan avträda till en annan det arbete som en arbetare varje dag högtidligt lovar sin arbetsgivare, sin herre, under förutsättning att människans oförytterliga[!] rättigheter garanteras”, skrev den holländska kaptenen Elias Joannes 1742. (*Staatkundig-godgeleerd onderzoekschrift over de slaverij, als niet stridig tegen de Christelijke vrijheid*, Leyden 1742, citerat i R P Rinchon, *La traite et l’esclavage des Congolais par les Européens*, s 139.)

[1] Jean Yernaux, *Contracts de travail liégeois du XVIIe siècle*, s 42.

produktionssättet blir det första produktionssättet i mänsklighetens historia vars främsta mål verkar vara en *obegränsad ökning av produktionen*, en ständig ackumulation av kapital genom att kapitalisera det mervärde som skapats under produktionen.

Kapitalisternas törst efter mervärde är inte som de gamla besuttna klassernas törst efter bruksvärden och lyxvaror. Bara en begränsad del av mervärdet konsumeras på ett icke produktivt sätt för att hålla kapitalisterna vid liv. Det är törst efter mervärde att kapitalisera, en törst efter att ackumulera kapital: ”... hela det system av böjelser och normer, med dess förgudning av livet att rafsa åt sig för att lägga på hög, och lägga på hög för att rafsa åt sig...”[2]

Det finns inget oförnuftigt eller mystiskt i denna törst. De gamla besuttna klasserna, som i huvudsak lade beslag på det samhälleliga överskottet i form av bruksvärden, var säkra på att kunna fortsätta med det bara så länge det fanns en social struktur vars grund var denna speciella form av utsugning. De påverkades bara av naturkatastrofer, krig eller sociala revolutioner, katastrofer som de försökte skydda sig mot genom att bygga upp stora reserver. Den dominerande formen på kapital när det för första gången uppträder i historien – ocker- och handelskapital – kännetecknas av samma strävan efter *stabilitet och säkerhet*. Det är betecknande att de investeringar som borgarklassen gjorde på medeltiden var ämnade att garantera säkra inkomster, oavsett svängningarna i valuta eller priser.[3] Den klassiska typen av borgare under den historiska epok då den primitiva ackumulationen av pengakapital ägde rum, girigbuken, hemsöks av samma längtan efter trygghet. Han bekymrar sig inte för *avkastningen* på sitt kapital utan dess *existens*.

Det är en helt annan sak med kapitalister i egentlig mening, de kapitalistiska företagarna. Eftersom de bedriver affärer för en anonym, okänd, odefinierad marknad så styrs deras företag av risker och osäkerhet. Idag har vi lyckats med en överenskommelse, men imorgon kan en annan misslyckas. Det är inte bara konkurrensen utan själva det faktum att produktionen *saknar övergripande samhälleliga regleringar*[*] som ger de kapitalistiska företagen denna aspekt av osäkerhet, och tvingar kapitalisterna att sträva efter maximal vinst vid varje affär, på grund av den ständiga risk som hänger över deras affärsverksamhet i sin helhet.

Jordägaren, småproducenten, avnämaren av jordränta, alla dessa ser sina säkra inkomster som ett tillräckligt skäl för att hålla sin verksamhet inom vissa begränsningar. Kapitalisternas osäkra vinster innebär tvärtom att de ständigt måste *utvidga* sin verksamhet, en utvidgning som i sin tur är beroende av en maximal ackumulering av kapital, en maximal realisering av vinst. Därur uppstår bilden av en kapitalist, vars medeltida förfader så mästerligt har porträtterats av Georges Espinas:

> Att uppnå största möjliga vinning och samtidigt betala ut minsta möjliga mängd i löner; att få producenterna att tillhandahålla så mycket som möjligt och samtidigt betala dem så lite som han kan komma undan med, eller till och med plundra dem inom samma gränser; så att säga dra till sig, andas in, suga upp, alla de pengar som borde gå till småföretagarna (producenterna) för det arbete som bara han kan skaffa dem och som de utför åt enbart honom – uppenbarligen är detta den ”kapitalistiska” företagarens ständiga mål under sina ansträngningar att säkra största möjliga profit, till och med om det skulle innebära yttersta skada för personer i hans tjänst. Han är som en spindel i nätets mitt. För att tillämpa detta ”utsvettnings”-system är i hans ögon alla medel goda, och alla omständigheter gynnsamma. Han vet hur han ska dra fördel av allting, han luras i fråga om material, han bryter mot överenskommelser och stjäl från lönerna. Affärer

[2] R H Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, s 220.
[3] G Espinas, *Les Origines du capitalisme*, vol II, s 125.
[*] Sådana regleringar existerade för alla förkapitalistiska hantverk och till och med till en början under *Verlagssystem* (tillverkningssystemen) i flera länder. I Koroška och Steiermark i mitten av 1400-talet ”reglerade hertig Fredrik III på nytt de sätt järnet skulle följa, han slog fast priser och skatter, begränsade antalet smedjor och den mängd järn varje handelsman kunde få, och bestämde villkoren i avtalen (*Verläge*).” (Ferdinand Tremel, *Der Frühkapitalismus in Innerösterreich*, s 58-59.

betyder andra människors pengar.[4]

Förlängningen av arbetsdagen

Törst efter mervärde är törst efter merarbete, obetalt arbete utöver det arbete som skapar ett värde som motsvarar arbetarnas existensmedel. För att få ut mer arbete kan kapitalisterna för det första förlänga arbetsdagen så mycket som möjligt utan att höja dagslönen. Om vi antar att en arbetare producerar motsvarigheten till sin lön på 5 timmar, så kommer en förlängning av arbetsdagen från 10 till 12 timmar utan löneökning att öka merarbetet från 5 till 7 timmar, eller med 40%. Detta sätt att öka mervärdet kallas att *öka det absoluta mervärdet*.

I de samhällen där produktionens grundläggande syfte, både för producenter och för exploatörer, är att skaffa bruksvärden måste en ständig förlängning av arbetsdagen verka absurd. De begränsade behoven och marknaden sätter en lika snäv gräns för produktionen. Så länge gamla tiders slaveri var patriarkaliskt på självförsörjande egendomar var slavarnas lott fullt dräglig, och skilde sig i själva verket inte mycket från godsägarfamiljens fattiga förhållanden. Först när gamla tiders slaveri blev grunden för att producera för en marknad blev barbarisk behandling av slavar ett utbrett fenomen.[5]

På medeltiden satte lokala lagar strikta gränser för hantverkarnas arbetstider. Som regel återfinner vi i dessa lagar utöver förbud mot nattarbete också ledighet från arbete under många religiösa helgdagar (helgondagar) och under vissa perioder av året. Utifrån en studie av förordningarna i den lilla staden Guines i Artois, har Georges Espinas beräknat antalet arbetsdagar under ett år på medeltiden till 240.[6] På 1500-talet hade gruvorna i Bayern mellan 99 och 190 lediga dagar varje år.[7] Om man tar det stora antalet lediga dagar med i beräkningen drar Hue slutsatsen att den genomsnittliga arbetsveckan i gruvorna på 1400-talet var 36 timmar.[8]

Men så fort det uppstår kapitalistiska företag kan man märka en ständig strävan att förlänga arbetsdagen. Från och med 1300-talet stiftades lagar i Storbritannien för att förbjuda alltför korta arbetsdagar. Engelska skrifter från 1600- och 1700-talen är fulla av klagomål över att arbetarna är så ”lata”, och att de ”om de på fyra dagar tjänar tillräckligt för att skaffa mat för en hel vecka, så går de inte till arbetet under de tre efterföljande dagarna.” Alla ledande borgerliga tänkare deltar i denna kampanj: Spinozas vän holländaren Jan De Witt, den engelska klassiska politiska ekonomins fader William Petty, Colbert som talar om det ”lata folket”, etc. Sombart fyller sju sidor med citat som dessa från den aktuella perioden.[9]

När det kapitalistiska produktionssättet korsar haven och tränger in på nya kontinenter, så stöter det på samma naturliga motstånd från arbetarna att förlänga sin arbetsdag. På 1600- och 1700-talen genljuder de dygdiga puritanska kolonisatörernas press i Nordamerika av klagomål på de höga kostnaderna för arbetskraft, ”mot allt förnuft och rättfärdighet”. ”Det är de fattiga som blir rika”, förkunnade *New York Weekly Journal* troskyldigt. 1769 klagade *Maryland Gazette* att ”lönerna de får för en dags arbete kommer att försörja dem (arbetarna) omåttligt i tre dagar.”[10] ”Fördömandet av de engelska lönarbetarnas ’lyx, stolthet och lättja’ på 1600- och 1700-talen är faktiskt nästan identiska med de fördömanden som idag riktas mot afrikanska infödingar.”[11]

Alfred Bonné noterar med vilken förvåning observatörer från väst ser hur fattiga araber föredrar att tjäna ett pund om året som fåraherdar istället för 6 pund i månaden som fabriksarbetare.[12] Audrey I

---

[4] Espinas, *op cit*, vol I, s 218-19.
[5] G Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 104, 223-51.
[6] Espinas, *op cit*, vol IV, s 263.
[7] W Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, vol I, s 37.
[8] Otto Hue, *Die Bergarbeiter*, vol I, s 262-9.
[9] Sombart, *op cit*, vol I, s 802-8.
[10] J Dorfman, *The Economic Mind in American Civilisation*, vol I, s 45, 117.
[11] Tawney, *op cit, s 209.*
[12] Alfred Bonné, *State and Economics in the Middle East*, s 155-8.

Richards rapporterar om samma motvilja bland svarta i Rhodesia: ”Män som periodvis arbetade tre eller fyra timmar om dagen i sina stamreservat ombeds nu arbeta regelbundet åtta till tio timmar övervakade av vita på de stora plantagerna eller i industriföretag.”[13]

Men det räckte att utnyttja den enormt stora massa av hemlösa och arbetslösa arbetare som blivit resultatet av de sociala och ekonomiska omvälvningarna mellan 1400- och 1700-talet, för att lönerna skulle pressas ner under existensminimum. På så sätt kunde borgarklassen gå från seger till seger i sin ”kamp mot folkets slöhet”.

Från och med 1700-talet ser vi att den normala arbetsdagen i England är 13 eller 14 timmar.[14] I de engelska bomullsspinnerierna är arbetsveckan 1747 mellan 75 och 80 timmar, 1797 är den 72 timmar och 1804 mellan 74 och 80 timmar.[15] Och eftersom lönerna hade blivit så låga att varje dag utan arbete innebar en dag utan mat, gör Napoleon ett mer storsint intryck än sin minister Portalis när han förkastar den senares förslag om att förbjuda arbete på söndagar: ”Eftersom folket äter varje dag ska de tillåtas[!] arbeta varje dag.”[16]

Arbetets allt större produktivitet och intensitet

Men det absoluta mervärdet kan inte ökas i all oändlighet. Den naturliga begränsningen utgörs först och främst av arbetarnas fysiska kapacitet. Kapitalet vill suga ut men inte förstöra arbetskraften som utgör en ständig källa till möjligt merarbete. Bortom en definitiv fysisk gräns sjunker arbetarnas förmåga att producera snabbt mot noll.

Från mitten av 1800-talet innebar dessutom organiseringen av arbetarnas motstånd i fackföreningar att arbetsdagen för första gången reglerades i riktning mot att slå fast en maximal längd. Den lagliga gränsen för arbetsdagen bestämdes först till 12, sedan 10 och på 1900-talet 8 timmar, för att i en del länder ge 40 timmars arbetsvecka. Och vid varje minskning skrek borgarklassen förbittrat att det skulle betyda ekonomisk ruin.*

Kapitalet faller nu mer och mer tillbaka på ett andra sätt att öka mervärdet. Istället för att förlänga arbetsdagen försöker det minska den arbetstid som behövs för att skapa motsvarigheten till arbetarnas lön. Låt oss anta att det med en 10 timmars arbetsdag krävs 4 timmar för att skapa det värde som utgörs av arbetarnas löner. Om man kan kapa detta nödvändiga arbete från 4 till 2 timmar, då har merarbetet ökat från 6 till 8 timmar, och man uppnår exakt samma resultat som om arbetsdagen hade förlängts från 10 till 12 timmar. Det är vad som kallas att *öka det relativa mervärdet*.

Ökningen av det relativa mervärdet härrör i huvudsak från en *ökning av arbetets produktivitet* genom att använda nya maskiner, mer rationella arbetsmetoder, en mer avancerad arbetsdelning, bättre sätt att organisera arbetet, etc.* Industrikapitalismen har omvandlat det ekonomiska livet mer än alla de tidigare produktionssätten tillsammans. Prisfallet på konsumtionsartiklar syns tydligt i dessa siffror:

1779 kostade en viss mängd bomullstråd nr 40 16 shilling
1784 kostade den bara 10 shilling 11 pence.
1799 kostade den bara 7 shilling 6 pence.

---

[13] Audrey I Richards, *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*, s 3.
[14] J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol II, s 186.
[15] *Ibid*, s 464.
[16] E Levasseur, *Histoire des classes ouvrières de l'industrie en France*, vol I, s 370.
* Dessa skrik kan jämföras med ekonomens Seniors välbekanta utrop: ”Att avskaffa den sista timmen arbete betyder att avskaffa profit.”
* Mervärdet är skillnaden mellan vad arbetskraften producerar och kostnaden för att underhålla samma arbetskraft. Genom att samla arbetarna i fabriker och införa en mer och mer långtgående delning och samverkan av arbetet, så ökade kapitalet deras produktivitet (deras produktion) även utan att ändra arbetsverktygen och tog själv hand om den ökade produktionen.

1812 kostade den bara 2 shilling 6 pence.
1830 kostade den bara 1 shilling 2½ pence.[17]

Lika talande är följande tabell, som rör en lite senare period i USA, där maskinproduktionen slog igenom lite senare än i Storbritannien:

Arbetstid som behövs för att tillverka vissa varor (i tusental minuter)

	Manuellt arbete		*Maskinarbete*	
100 par herrskor	1859	86,2	1895	9,2
100 par damskor	1859	61,5	1895	4,8
100 dussin kragar	1855	81,0	1895	11,5
12 dussin skjortor	1853	86,3	1894	11,3
100 dussin majskartonger	1865	6,5	1894	2,7
25000 skålpund tvål	1839	25,9	1897	1,3
12 bord	1860	33,8	1890	5,0
50 dörrar	1857	83,1	1895	30,6
100.000 kuvert	1855	26,1	1896	1,9
Transportera 100 ton kol	1859	7,2	1896	0,6[18]

Genom att kraftigt sänka värdet på alla viktiga nödvändighetsartiklar minskar kapitalet den del av arbetarnas arbetsdag som går åt för att producera ett värde motsvarande deras lön. Man ska också ta med i beräkningen att arbetarklassens konsumtionsvaror ersattes med billiga artiklar istället för dyra – i synnerhet ersättandet av bröd med potatis – tillsammans med en övergripande försämring av arbetarnas mat, boende och kläder, som underlättar ökningen av det relativa mervärdet.

Men det absoluta mervärdet ökar också genom en *intensifiering av arbetet*, som i grunden är samma sak som att förlänga arbetsdagen. Arbetaren tvingas på 10 timmars arbete lägga ner lika stor produktiv ansträngning som han tidigare gjorde på 13 eller 14 timmar. Det finns olika sätt att genomföra denna intensifiering: öka arbetstakten, snabba på maskinerna, öka antalet maskiner som ska övervakas (till exempel antalet vävstolar som ska övervakas i ett väveri), etc.

I synnerhet under den senaste kapitalistiska utvecklingsfasen, som kännetecknas av en ”vetenskaplig organisering av arbetet” (Taylor- och Bedauxsystem, ackordsarbete, tids- och arbetsstudier, etc), har det intensifierade arbetet lett till en oerhörd ökning av det absoluta mervärde som kapitalet har lyckats skaffa sig. Georges Friedmann ger en slående bild av två metoder i detta syfte som användes av två stora franska bilfabriker, Berliet i Lyon och Citroën i Paris:

> Varför har Berlietfabriken, trots fabrikshallarnas gränslösa skönhet ett rykte om sig att vara ett fängelse? På grund av att de tillämpar en förenklad variant av Taylormetoden att rationalisera arbetet, där den tid som tagits av en demonstratör, en ”stjärn”-arbetare, tjänar som måttstock som påtvingas massan av arbetare. Det är han som med klockan i hand slår fast den ”normala” produktion som förväntas av en arbetare. När han är hos varje enskild arbetare verkar han på ett ärligt sätt räkna fram den tid som behövs för att bearbeta varje moment. Men om arbetarens rörelser enligt honom inte är snabba eller exakta nog så ger han en praktisk demonstration, och det är i själva verket hans prestationsförmåga som avgör den norm som förväntas för att få grundlönen... Till denna övervakning på det tekniska området ska läggas övervakning från uniformerade vakter som hela tiden patrullerar fabriken och går så långt som att knuffa upp dörrarna till toaletterna för att kolla att de som sitter där inte röker, till och med i de verkstäder där det inte existerar någon risk för brand.
> Hos Citroën är metoderna mer raffinerade. Arbetslagen tävlar med varandra, och grabbarna grälar om traverserna, borrarna, de tryckluftsdrivna slipmaskinerna och mindre verktyg. Men

[17] A P Usher, *An Introduction to the Industrial History of England*, s 310.
[18] 13:e årsrapporten från USA:s arbetsmyndighet, vol I, s 24 ff.

> övervakarna i sina vita rockar är envisa, enträgna, ivriga. Man skulle tro att arbetarna gör dem en personlig tjänst genom att spara tid. Men de finns oförtrutet där bakom ryggen på förmännen som i sin tur hänger över dig. De förväntar sig att ens rörelser ska vara oerhört snabba, som i en film som man ökat farten på.[19]

Kapitalet som är precis så här törstigt efter varenda minut, varje rörelse som arbetaren gör, under hela den tid han ”tillhör” det – ger inte detta den bästa illustrationen av det faktum att profiten, kapitalistiskt mervärde, inte är något annat än arbetarens obetalda arbete?

En slående bekräftelse på denna strävan efter merarbete är det faktum att General Motors inte betalar sina arbetare i USA per timme utan för varje tio minuters[!] arbete som de faktiskt utför.[20]

Daniel Bell sammanfattar på ett beundransvärt sätt den radikala utveckling som har ägt rum under industrikapitalismen ifråga om tanken på tid:

> De har uttryckts på olika sätt men två sätt att se på tiden har dominerat: tiden som en funktion av rummet och tiden som *durée*. Tiden som en funktion av rummet följer rytmen hos jordens rörelser: ett år är ett varv runt solen, en dag när jorden har snurrat ett varv kring sin axel. Klockan själv är rund och en timme är när visaren har snurrat 360 grader. Men tiden som filosofer och romanförfattare – och vanliga människor – känner den är också naturlig. Det är de olika intryckens psykologiska former: de tröga och roliga ögonblicken, de dystra och lyckliga ögonblicken, den utdragna och försvinnande tidens vånda, den ihågkomna och emotsedda tidens kval – kort sagt tiden inte som en kronologisk funktion av rummet utan tiden upplevd som en funktion av erfarenheter.
> Den nyttoinriktade rationaliteten [en förskönande omskrivning för industrikapitalismen] känner inte till tiden som *durée*. För den och för det moderna industrilivet är tid och ansträngning bara kopplade till klockliknande, regelbundna ”metriska” slag. Den moderna fabriken är i grund och botten ett ställe där stimulus och respons, arbetets rytm, härleds ur en *mekaniskt påtvingad* känsla av tid och rytm. Inte att undra på att Aldous Huxley kan hävda: ”Idag är varje effektivt kontor, varje tidsenlig fabrik, ett *fullt synligt fängelse* där arbetarna plågas av... att vara medvetna om att de befinner sig inuti en maskin.”[21] [Vår kursivering.]

I sin bok *The Anatomy of Work* nämner Georges Friedmann exemplet med en engelsk fabrik där flera moment har begränsats till en varaktighet av mindre än en minut.[22] På Fordfabriken i River Rouge ger löpande bandet de flesta arbetare mindre än två minuter för att genomföra sin uppgift.[23] En del tekniker har börjat ifrågasätta hur effektiv denna ”taktökning” är.[24]

Den bild som G Friedmann och D Bell har givit oss i de citerade styckena av en nutida fabrik visar också på arbetsorganisationens *hierarkiska struktur*. Så länge producenten själv äger sina produktionsmedel uppstår aldrig frågan om en ”verkstadspolis”. Det ligger i hans eget intresse att vara sparsam med råvarorna. När det blir vanligt med hemindustri eller *Verlagssystem* upptäcker vi att det blir vanligt med klagomål från företagarnas sida att producenterna förstör, slösar med eller stjäl råvaror som de blivit anförtrodda. Det var ett av huvudskälen att upprätta manufakturer, där arbetarna arbetade under ständig övervakning från företagaren.

Från att bara ha varit ägare till pengar och ledare för ett företag med syfte att använda sitt kapital på ett lönande sätt, har den senare på samma gång blivit organisatör av en exakt teknisk produktions-

---

[19] G Friedmann, *Où va la travail humain?*, s 64-65.
[20] Daniel Bell, *Work and Its Discontents*, s 7.
[21] *Ibid*, s 2-3.
[22] G Friedmann, *The Anatomy of Work*.
”I tidsstudier delas arbetet upp i delar i storleksordningen av en sekund, eller en femtedels sekund, medan man i arbetsstudier går ner på en eller två hundradels sekund.” (J Gouin, i *Revue française du Travail*, januari-februari 1951).
[23] Bell, *op cit*, s 17.
[24] Friedmann, *op cit*, s 80.

process och *chef över en massa lönarbetare* som måste övervakas. Han är inte längre bara herre över sitt kapital utan också över maskiner och människor.

För att genomföra denna uppgift på ett effektivt sätt måste han fullkomna arbetsorganisationen, införa mellansteg, gruppera arbetarna i lag under ledare, använda förmän och verkstadschefer, tekniker och ingenjörer. Jämsides med den rent tekniska arbetsdelningen i fabriken utvecklas en alltmer genomgripande *socialt hierarkisk arbetsdelning mellan de som ger order och de som utför dem*.[*]

Mänsklig arbetskraft och maskinproduktion

Industrikapitalet finner sitt existensberättigande och sin viktigaste källa för att öka mervärdet i användandet av maskiner. Kapitalismen inför inte nya maskiner för att öka det mänskliga arbetets produktivitet, det är bara en biprodukt av de mål den strävar efter. Kapitalisten inför maskiner för att minska sina produktionskostnader för att kunna sälja billigare och besegra sina konkurrenter. Och det går inte att minska produktionskostnaderna med hjälp av maskiner om inte kostnaderna för dessa maskiner i sig själva är *lägre* än lönerna för de arbetare som maskinerna ersätter. Uttrycket ”arbetsbesparande maskiner” beskriver på ett ofullständigt sätt maskinernas funktion under det kapitalistiska produktionssättet. För att ett kapitalistiskt företag ska köpa en maskin måste den *både spara mänskligt arbete och göra vinst*, den måste vara ”arbetsbesparande” och ”öka profiten”. När en maskin sparar exakt lika mycket som den *besparing av löner* som den kan uppnå så kommer den definitivt inte att bli köpt även om den skulle utgöra en avsevärd *besparing av arbetstid ur hela samhällets synvinkel*. Det är en mycket viktig skillnad mellan den kapitalistiska industrins och en planerad och socialiserad industris dynamik.

Cigarettindustrin uppstod i USA på 1860-talet. Till en början utfördes allt arbete för hand. En skicklig arbetare kunde rulla högst 3.000 cigaretter under en arbetsdag på 10 timmar. 1876 var lönekostnaderna 96,4 cent per 1.000 cigaretter av ett visst märke. Ett företag erbjöd en belöning på 75.000 dollar till den som uppfann en maskin som tillverkade cigaretter. Bonsack presenterade 1881 en fungerande maskin som producerade mellan 200 och 220 cigaretter *i minuten* och minskade lönekostnaderna från 96,4 till 2 cent[!] per 1.000 cigaretter. En enda sådan maskin kunde ha tillverkat alla cigaretter som tillverkades för hand i USA 1875.[25]

En maskin som sparar in löner kastar ut producenter ur produktionen. Införandet av maskiner orsakar arbetslöshet, och gör det på ett så direkt sätt att de drabbade till en början förstörde maskinerna som dömde dem till fattigdom (ludditrörelsen i Storbritannien, liknande rörelser i Frankrike 1816-25).[*] Som ett resultat av konkurrensen från den mekaniserade linneindustrin minskade mellan 1840 och 1843 antalet flamländska kvinnor som spann hemma från 221.000 till 167.000.[26] 1824-25 ledde införandet av mekaniska vävstolar till avsevärd arbetslöshet i England, och lönerna sjönk med 50%.[27]

---

[*] Se den slående parallell som professor P Sargant-Florence har dragit mellan kyrkans hierarki, den militära befälspyramiden och organiseringen i dagens fabriker. (P Sargant-Florence, *The Logic of British and American Industry*, s 149-50.) Vance Packard har också använt denna parallell. (Vance Packard, *The Status-Seekers*.)

[25] R B Tennant, *The American Cigarette Industry*, s 15-17.

[*] Under århundradena innan den industriella revolutionen konfiskerade myndigheterna ofta maskiner som dömde arbetarna till arbetslöshet. Således förbjöds en maskin för att sticka strumpor först i Storbritannien och sedan i Frankrike på 1600-talet. 1623 förbjöds en maskin för tillverkning av nålar, och omkring 1635 en vindmotor för att såga trä i England. (W Ijzerman, *De geborte van et moderne kapitalisme*, s 85-86.)

[26] G Jacquemyns, *Histoire de la crise économique en Flandre*, s 48.

[27] A D Gayer, W W Rostow och A J Schwartz, *The Growth and Fluctuation of the British Economy*, s 239.

För att kunna möta konkurrensen från storskaligt användande av maskiner tvingades de manuella arbetarna gå med på stora lönesänkningar. Veckolönerna för handvävare i Bolton minskade från 25 shilling 1800 till 9 shilling 1820 och från 19 shilling 6 pence 1810 till 5 shilling 6 pence 1830.[28]

Massarbetslöshet för de arbetare som inte hittar något arbete på grund av konkurrens från maskiner blir ett permanent inslag i det kapitalistiska produktionssättet.[§] Detta är den *industriella reservarmén*, på grund av vilken lönarbetarna tvingas gå med på löner som bara motsvarar kostnaden för att reproducera deras arbetskraft. Oavsett i vilket land det kapitalistiska produktionssättet upprättas, så leder den storskaliga industrins krossande av hantverket under industrikapitalismens första skede till ett akut problem med arbetslöshet. Senare avgör andra fenomen som vi ska beskriva längre fram hur stor denna arbetslöshet blir och hur den varierar.

En maskinbaserad industri förpassar inte bara en del av producenterna till en eländig tillvaro som arbetslösa. Den nedvärderar överhuvudtaget manuellt arbete och förvandlar många yrkesarbetare till grovarbetare eller kvalificerade tempoarbetare. Under hantverksskråna s eller hemindustrins tidsålder var varje producent i princip en yrkesarbetare med en grundlig kunskap om sitt hantverk. De outbildade ”legohjonen” var en flytande massa utan vare sig antalsmässig eller ekonomisk speciell betydelse. Producenternas skicklighet i sitt hantverk var det viktigaste villkoret för att ett produktionsföretag skulle lyckas.

Men den arbetsdelning som genomfördes i manufakturen och därefter det allmänna införandet av maskiner, och slutligen utvecklingen av halvautomatiseringen förenklade och mekaniserade producenternas arbete oerhört.[29] Deras uppgifter kräver inte längre några färdigheter och är hädanefter sådana att vem som helst kan utföra dem. Några månaders lärlingstid kan idag göra vem som helst till en duktig arbetare vid löpande bandet. På Fords fabriker i USA kan 75-80% av personalen inom produktionen läras upp på mindre än 14 dagar. På en av Western Electrics fabriker har andelen yrkesarbetare minskat till 10% av arbetsstyrkan.[30]

Den plötsliga uppkomsten av en stor massa av outbildade producenter ledde i industrikapitalismens barndom till att det uppstod en stor mängd *gästarbetare*, såsom rallarna i Storbritannien som grävde kanaler och byggde järnvägar.[31] Den kapitalistiska industrin som hade fötts mitt under enorma folkvandringar inom de moderna länderna gav i sin tur upphov till en rad liknande folkvandringar i nationell och internationell skala: massiv utvandring av européer till Nord- och Sydamerika, Australien, Sydafrika, etc, utvandring av indier till länderna runt Indiska oceanen, och utvandring av japaner och kineser till länderna kring Stilla havet, etc.

Lönens olika former och utveckling

Under det kapitalistiska produktionssättet har arbetskraften blivit en vara.[*] Precis som andra varor avgörs priset på arbetskraften av den mängd samhälleligt nödvändigt arbete som behövs för att producera den. Arbetskraftens värde är således kostnaden för att rekonstruera denna arbetskraft *i en given samhällelig omgivning* (mat, kläder, boende, etc). Eftersom arbetaren bara har sin arbetskraft att sälja för att kunna köpa det han och hans familj behöver för att leva, och eftersom lönerna i och

[28] E P Cheyney, *An Introduction to the Industrial and Social History of England*, reviderad upplaga, s 189.

[§] Precis som tidigare upprätthåller den officiella politiska ekonomin även idag helt öppenhjärtigt samma uppfattning. Om det inte fanns någon arbetslöshet skulle arbetarna höja lönerna ”till överdrift” och orsaka inflation. Se *The Economist* från 20 augusti 1955 och *L'Echo de la Bourse* från 15 december 1959, som citerar följande ord som tillskrivs ex-president Truman: ”Tvärtom är det bra för den ekonomiska hygienen att det alltid finns lite arbetare över som söker arbete.”

[29] Gouin, *op cit*.

[30] G Friedmann, *Où va la travail humain?*, s 151-3.

[31] G M Trevelyan, *English Social History*.

[*] Måste vi, både för oärliga och okunniga motståndares skull, tillägga att det är absurt att säga att marxisterna klassar ner arbetskraften till en varas nivå? Marxister bara *inser* att kapitalismen har genomfört denna degradering. Termen ”arbetsförmedling” är ett tillräckligt bevis för det.

med existensen av den industriella reservarmén varierar kring ett *existensminimum* (en tanke som vi kommer att definiera senare) så hålls arbetaren kvar i sitt tillstånd som proletär:

> Arbetarna kan inte äga de ekonomiska medlen för att förbättra sin ställning. Industrin är organiserad på ett sådant sätt att arbetarna för att kunna bli oberoende behöver pengar. Hur skulle de kunna få tag i dem?... Vad gäller de löner som tygfabrikören betalar småproducenterna så är de uppenbarligen fastslagna och fördelade i syfte att bara göra det möjligt att hålla de som får dem vid liv, så att de fortsätter arbeta och exploateras av dem som betalar dem och håller dem vid liv för sin egen personliga och odelade profit, och inte gör dem rika så att de bit för bit kan befria sig från sina tidigare herrar, höja sig till dessas nivå och till sist konkurrera med dem.[32]

Denna analys av de löner som enkla arbetande hantverkare på medeltiden fick av de härskande handelsmännen gäller för lönerna inom alla former av civilisation. Det är ett utomordentligt stabilt fenomen genom hela historien. I sin undersökning av jordbruksarbetarnas löner i Eshnuna i Mesopotamien i början av 2000-talet f.Kr., drar Jacques Lacour-Gayet slutsatsen att ”beräknad i form av vete kan dessa löner mycket väl jämföras med vår tids löner. De representerar ungefär samma mängd vete som en skördarbetares lön idag.”[33]

Fr Heichelheim har räknat ut existensminimum för en arbetare i Delos i det antika Grekland på Alexander den stores tid. Det består av *sitos* (basföda, bröd), *opsonion* (ytterligare mat), kläder och lite extra. Ett bra år höjdes lönen lite över detta minimum, dåliga år avskaffades extratilldelningen och till och med *opsonion* praktiskt taget helt.[34]

Denna typiska situation i det antika Grekland innehåller redan fröna till de element av löne-fluktuationer som kan återfinnas i land efter land, tidsålder efter tidsålder, om man räknar med olika vanor, seder, traditioner och framför allt *styrkeförhållandena mellan den som köper och den som säljer arbetskraft*. Under vissa perioder kan *opsonion* och extra tilldelning vara ganska stora och varierade, andra gånger kan de försvinna nästan helt. Men dessa två delar, den historiska och den fysiska (”absolut minimum”), utgör väsentliga delar av lönen.

Utvecklingen av reallönerna under det kapitalistiska produktionssättet följer en rad exakta och komplicerade lagar. Tvärt emot vad Malthus, vars tankar låg till grund för Ricardos och Lassalles löneteori (”den järnhårda lönelagen”), trodde så finns det ingen *demografisk lag* som styr svängningarna i tillgång och efterfrågan på arbetskraft (”arbetsmarknaden”). När allt kommer omkring avgörs dessa svängningar av *kapitalackumulationens lagar*.

Detta fenomen är enklast att förstå under den kapitalistiska produktionscykelns *kortvariga svängningar*,[§] som leder industrin ut ur stagnation och depression, via ekonomisk återhämtning och högkonjunktur mot boom och kris. Under inledningen av cykeln är den mängd arbetslösa som i och med den föregående krisen finns tillgängliga på ”arbetsmarknaden” större än den efterfrågan på arbete som orsakas av den ekonomiska återhämtningen. Alltså kommer lönerna att ligga kvar stabila på en förhållandevis låg nivå. (Det är i själva verket motsättningen mellan dessa stabila löner och en första ökning av försäljningspriserna som möjliggör en ökad profitmarginal. Profitkvoten stiger vilket gynnar återhämtningen.) Vid toppen på boomen är, om man faktiskt uppnår full sysselsättning (vilket ingalunda är säkert, en fråga som vi ska återkomma till), å andra sidan efterfrågan på arbete betydligt större än utbudet, och arbetarna kan pressa igenom löneökningar, och den därav följande minskningen av profitkvoten är ett av skälen till att krisen bryter ut.

Vi finner även att dessa lagar verkar under de *långvariga svängningarna*. När kapitalackumulationen är långsammare än den ökning av arbetslösheten som den själv orsakar, så förblir reallönerna

---

[32] Espinas, *op cit*, vol I, s 165.
[33] Jacques Lacour-Gayet, *Le roi Bilalama*, s 4.
[34] F Heichelheim, *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bid Augustus*, s 98-99.
[§] Se kapitel 11, som ägnas åt denna fråga.

stabila eller tenderar till och med att sjunka. Under dessa omständigheter kan vi säga att kapitalackumulationen förstör fler jobb (inom hantverk, jordbruksarbete, hemarbete, arbeten i företag som har fått slå igen tack vare konkurrensen) än den skapar. Under en lång period har den industriella reservarmén en tendens att växa, och det kommer inte att bli full sysselsättning ens under boomen, och i denna situation kommer inte arbetarna att kunna genomdriva löneökningar (en situation som rådde i Europa fram till 1850-70 och som råder än idag i de flesta koloniala och halvkoloniala länder).* Vi kan också säga att industrins tillväxt i detta fall går långsammare än ökningen av produktiviteten.

Men när kapitalackumulationen går fortare än den ökade arbetslöshet som den orsakar – när den industriella reservarmén slutar växa och till och med tenderar att dras in i arbete igen, till exempel när det sker en utvandring samtidigt som det finns hinder för invandring – så tenderar reallönerna under en lång period att långsamt öka. Detta händer likaså när den industriella tillväxten går fortare än ökningen av produktiviteten.

Det är faktiskt inte den *absoluta lönenivån* som är av betydelse för kapitalet. Förvisso föredrar det att lönerna ska vara så låga som möjligt i sina egna fabriker – men samtidigt vill det att lönerna ska vara så höga som möjligt i de konkurrerande företagen eller hos sina kunders arbetsgivare! Det som är av betydelse för kapitalet är möjligheten att klämma ut mer merarbete, mer obetalt arbete, mer mervärde, mer profit från sina arbetare. Den ökande arbetsproduktivitet som gör det möjligt att öka det relativa mervärdet och antyder att det är möjligt med en långsam ökning av reallönerna, om den industriella reservarmén är begränsad, och under förutsättning att motsvarigheten till värdet på dessa ökade reallöner produceras på allt kortare tid, det vill säga att lönerna stiger långsammare än produktiviteten.

Historiskt kan man verkligen se att reallönerna i allmänhet är högst i de länder där det under en tid har ägt rum en betydande ökning av produktiviteten jämfört med länder där produktiviteten under lång tid har stagnerat eller bara ökat långsamt.

Men en ökad arbetsproduktivitet leder inte *automatiskt* till en ökning av reallönerna. Det förra ger inom ramen för kapitalismen bara *möjlighet* till en sådan ökning, under förutsättning att profiten inte hotas. För att denna möjlighet ska förverkligas krävs två sammanhängande villkor: en gynnsam utveckling av ”styrkeförhållandena på arbetsmarknaden” (det vill säga att den industriella reservarméns tendens att minska dominerar över tendensen att växa), och en effektiv organisering av lönarbetarna (framför allt fackliga organisationer) som gör det möjligt att avskaffa konkurrensen mellan dem och på så sätt dra fördel av dessa ”gynnsamma marknadsförhållanden”.

Statistiska och historiska studier har visat att varje teori som härleder nivån på reallönerna direkt ur arbetsproduktivitetens relativa nivå, och utelämnar de två faktorer som vi just nämnt, inte motsvarar verkligheten. Ur en studie från den internationella metallarbetarfederationen[35] har vi här produktiviteten (årsproduktion av stål per arbetare) och den genomsnittliga lönen (i schweizerfranc) i en rad stålverk 1957:

* Se en del konkreta exempel i kapitel 13.

[35] Internationella metallarbetarfederationen, *Les plus grandes sociétés sidérurgiques du monde libre*, en studie med förord, som skrevs till stålkonferensen i Wien 19-21 mars 1959.

	Produktion, antal ton per arbetare	*Årlig profit per arbetare, franc*	*Årlig kostnad per arbetare, franc*
U.S Steel Corp	110	6.800	30.000
Inland Steel Corp	170	6.800	29.800
Youngtown Sheet	150	6.100	27.700
Medeltal för 8 amerikanska bolag	138	6.400	29.500
United Steel Ltd	96	3.800	10.500
Colvilles Ltd	115	3.500	8.700
Medeltal för 8 brittiska bolag	100	3.400	±9.500
Yawata Iron & Steel	70	2.200	6.000
Nakayama	170	7.000	7.000
Fuji Iron & Steel	82	3.000	6.500
Medeltal för 6 japanska bolag	76	3.100	6.000

Skillnaderna är tydliga. De brittiska stålarbetarnas fysiska produktivitet är 33% högre än de japanska, men ändå är den finansiella produktiviteten bara 10% högre. Å andra sidan är löneskillnaderna mer än 50%. De amerikanska stålarbetarna har en fysisk produktivitet som är 38% högre än de brittiska, och en finansiell produktivitet som är 80% högre. Men de amerikanska lönerna är mer än tre gånger högre än de brittiska. Mellan USA och Japan är skillnaden i produktivitet två till ett, medan löneskillnaderna är *fem* till ett! Och ett av de japanska stålverken, Nakayama, har samma produktivitet som amerikanerna, samtidigt som det betalar ut löner som bara är en *fjärdedel* av de amerikanska lönerna!

I ett arbete nyligen har M Madinier på ett övertygande sätt visat att de envisa löneskillnaderna på 20% mellan den franska landsbygden och Paris i huvudsak kan förklaras med skillnaden i facklig styrka mellan dem.

Men det vore fel att betrakta fackföreningarnas styrka som en *självständig* variabel för att fastställa lönerna. Det beror på att möjligheten att övervinna konkurrensen mellan arbetarna inte existerar – utom i vissa högutbildade yrken där det i praktiken finns ett begränsat intag av lärlingar eller andra vägar till deras led – försåvitt inte reservarmén längre växer stadigt. Även under dessa gynnsamma omständigheter stöter löneökningarna på en *institutionell* gräns som ingalunda är teknisk eller ”rent ekonomisk”. Teoretiskt är det möjligt med en ökning av reallönerna så länge den totala mängd som utbetalas i lön är mindre än nettonationalprodukten. Det innebär *en omfördelning av inkomster och resurser* mellan konsumtionsvarusektorn och produktionsvarusektorn, två processer som kan orsaka slitningar men icke desto mindre är helt möjliga utan att ge upphov till en faktisk kris eller inflation. De kräver bara en *institutionell* förändring, det vill säga att kapitalets makt upphör, i synnerhet dess makt att sluta investera när profitkvoten blir alltför låg.

Men under den kapitalistiska regimen når löneökningarna en viss gräns långt innan de når både den fysiska och ekonomiska gränsen. När lönerna som ett resultat av full sysselsättning ökar snabbare än produktiviteten sjunker profitkvoten och till och med mervärdekvoten. Och risken för en sådan nedgång sätter snabbt igång anpassningsmekanismer hos denna på vinst grundade ekonomi: å ena sidan kompenserande prisökningar, tendenser till inflation, minskade investeringar och minskad

sysselsättning, och å den andra våldsamma rationaliseringar och ersättande av arbetare med maskiner. I båda fallen leder det till att arbetslösheten åter uppträder. Så fort man har nått denna ”gräns” blir det under en kapitalistisk regim omöjligt att öka reallönerna. Det är därför kapitalismens mest öppenhjärtiga förespråkare förkunnar att den inte kan existera under förhållanden av ”översysselsättning”, det vill säga full sysselsättning.

Hur ska vi inom ramen för arbetsvärdeteorin förklara den ökning av reallönerna som äger rum under ovan beskrivna omständigheter?

Arbetskraftens värde består inte bara av priset på de existensmedel som krävs för att den fysiskt ska kunna rekonstruera sig (och försörja sina barn, det vill säga reproducera arbetskraften). Det innehåller också en moralisk och historisk del, det vill säga priset på de varor (och senare vissa personliga tjänster) som traditionerna i det givna landet har kommit att räkna in i existensminimum.[36] Dessa behov är beroende av (den tidigare och nuvarande) civilisationens relativa nivå, och således i sista hand av nivån på arbetets genomsnittliga produktivitet under en viss period. Så länge trycket från den industriella reservarmén gör att dessa behov inte kan räknas med när man beräknar existensminimum *så sjunker i själva verket lönerna, det vill säga priset på arbetskraften, under sitt värde*. När reallönerna stiger så kommer bara priset på arbetskraften ikapp sitt värde, som har en tendens att öka med civilisationens övergripande utveckling.

Vi ser alltså att *arbetsproduktivitetens ökning har en motsägelsefull effekt på lönerna*. I den mån som den sänker priset på existensmedel tenderar den att minska om inte de absoluta så åtminstone de relativa lönerna (den del av arbetsdagen då arbetaren producerar det värde som motsvarar lönen) och därmed minska arbetskraftens värde. I den mån som den minskar värdet och priset på många lyxprodukter, utvecklar massproduktionen (ofta på bekostnad av kvalitén!) och för in ett antal nya varor i existensminimum,[*] tenderar den tvärtom att öka arbetskraftens värde.

Ackumulationen av kapital har också en motsägelsefull effekt på antalet sysselsatta och löneutvecklingen. I så mått som maskinerna ersätter människor så växer reservarmén. Men i den mån som mervärdet ackumuleras, som kapitalet utvidgar sitt verksamhetsområde, som nya företag uppstår och gamla expanderar, så minskar reservarmén och kapitalet ger sig ut på jakt efter ny arbetskraft att exploatera.[§]

Om man tar med alla dessa faktorer i beräkningen kan man förklara de viktigaste trenderna inom lönernas utveckling sedan kapitalismens början. När det gäller länderna i Västeuropa måste man urskilja två huvudepoker: den tidsperiod som går från 1500-talet till mitten av 1800-talet, då lönerna föll allt närmare endast *sitos*, och därefter den tidsperiod som går från mitten av 1800-talet till våra dagar, då lönerna först steg och därefter stabiliserades eller sjönk, och därefter steg igen. *Opsonion* och extratilldelningarna har ökat i antal och blivit ytterst varierade, men i vissa fall har de blivit av sämre kvalité, vilket även gäller *sitos*.

Under den epok då industrikapitalet genomgick en primitiv ackumulation föll reallönerna, i huvudsak på grund av överskottet på arbetskraft, den ständiga tillväxten av reservarmén och den bristande organisering av arbetskraften som det ledde till. Kapitalet ökade produktionen av absolut mervärde genom att sänka lönerna så att brittiska arbetare för att tillfredsställa ett års behov av bröd måste

---

[36] Påverkan av ”traditions”faktorn på lönernas nivå betonas starkt av Polanyi (*Trade and Market in the Early Empires*, s 269) och Joan Robinson (*The Accumulation of Capital*, s 49, 73).

[*] ”För 200 år sedan bar inte en person på tusen strumpor, för 100 år sedan bar inte en på 500 personer dem, nu är det inte en på tusen som är utan dem”, förkunnade pamfletten ”Resultatet av maskinerna” (utgiven av Förbundet för spridning av nyttig kunskap) triumferande 1831. (J L och Barbara Hammond, *The Rise of Modern Industry*, s 210.)

[§] När full sysselsättning har uppnåtts kan en plötslig ökning av efterfrågan på arbetskraft i ett redan högt industrialiserat land bara mötas genom att inlemma miljontals hemmafruar, ungdomar och pensionärer i proletariatet. Det var vad som hände under Andra världskriget i USA, Tyskland, Storbritannien, etc. Därefter återstår bara att importera eller locka till sig utländsk arbetskraft.

arbeta 10 veckor 1495, 14 eller 15 veckor 1533, 20 veckor 1564, 40 veckor 1593, 43 veckor 1653, 48 veckor 1684 och 52 veckor 1726. Med hjälp av prisrevolutionen hade man med framgång övervunnit ”lättjan”.[37] Nyligen har E H Phelps Brown och Sheila V Hopkins fullständigt bekräftat dessa J E Thorold Rogers’ klassiska data. De har funnit att brittiska murares reallöner föll från index 110-115 år 1475-80 till 56 år 1528, 45 år 1600, 38 år 1610-20, 55 år 1700, 65-70 år 1740-50, 53 år 1765-70, 47 år 1772 och 38 år 1800. Först kring 1880 hade siffran återigen stigit över index 100![38]

Inte heller var saker och ting annorlunda i Frankrike. Vicomte d’Avenel har beräknat att en snickare mellan 1376 och 1525 i genomsnitt behövde arbeta 5 dagar för att tjäna motsvarigheten till 100 liter vete, hans dagslön var värd 3 kg kött. 1650 måste han arbeta 16 dagar för att få samma mängd vete och hans dagslön var inte värd mer än 1,8 kg kött.[39]

Men från och med mitten av 1800-talet började reallönerna stiga. I Storbritannien och Frankrike praktiskt taget fördubblades de mellan 1850 och 1914.[40] Under en hel period lyckades kapitalisterna (genom att avskaffa spannmålstullarna i Storbritannien och en ökande export från utlandet) genomdriva en avsevärd minskning av jordbrukspriserna. Det kapitalistiska produktionssättet genomgick en utomordentlig expansion och erövrade enorma internationella marknader. På detta sätt sög det i viss mening upp den industriella reservarmén i länderna i Västeuropa, bara för att återskapa den, ”exportera tillbaka” den i ännu större skala till Indien, Kina, Latinamerika och Främre Orienten. Massutvandringen från Europa till utländska vita kolonier minskade tillgången på arbetskraft på den europeiska arbetsmarknaden ännu mer. Alla dessa nära sammanhängande faktorer var karakteristiska för en viss struktur på världsmarknaden, och skapade förhållanden som gynnade ett stärkande av fackföreningarna och en höjning av reallönerna i Västeuropa.

Under lång tid var konkurrensen från kvinno- och barnarbete ett av de främsta sätten att minska de genomsnittliga lönerna.[*]

Från och med medeltiden fanns ett annat sätt att uppnå samma mål, nämligen *byteshandel*: betalning in natura, det vill säga med varor som arbetsgivaren godtyckligt bestämde priset på eller sänkte kvalitén på. Trots att arbetsgivarna stretade emot fick arbetarna genom sitt motstånd bort denna form av superexploatering.[41] Men den fortsätter i en speciell form, i systemet med affärer som tillhör industribolagen, affärer där arbetarna måste köpa de varor som de behöver och till vilka de blir skuldsatta, och på så sätt blir uppbundna för livet till samma arbetsgivare (det är en form som fortfarande existerar som *peonage* i USA:s sydstater, till exempel inom terpentinindustrin).

Bortsett från betalning in natura är de två vanligaste löneformerna *tidlön* och *ackordslön*. Tidlön har färre nackdelar utifrån arbetarklassens intressen. Ackordslön, som driver arbetarna att hela tiden öka produktionen, att öka produktionstakten och ständigt intensifiera arbetet, är däremot ett perfekt verktyg för arbetsgivarna att öka produktionen av relativt mervärde.

---

[37] Thorold Rogers, *Six Centuries of Work and Wages*.
[38] E H Phelps Brown och Sheila V Hopkins, ”Priset på konsumtionsvaror under sju sekel i jämförelse med en byggnadsarbetares lönenivå”, i *Economica*, nya serien, vol XXIII, 92, november 1956, s 311-14.
[39] *Palgrave’s Dictionary of Political Economy*, vol III, s 193.
[40] J Kuczynski, *Die Theorie der Lage der Arbeiter*, s 256.
[*] Fram till 1816 hade flera av Londons församlingar till vana att ”sälja” hundratals fattiga barn till textilfabrikerna i Lancashire och Yorkshire mer än 300 kilometer från London! Barnen skickades ”i vagnslaster” och människovännen Sir Samuel Romilly uppgav att de var förlorade för sina föräldrar för evigt, precis som om de hade skickats till Västindien. Samma författare citerar detta särskilt öppenhjärtiga, cyniska och motbjudande stycke ur ett tal som en herr Wortley 1811 höll i underhuset:
”Herr Wortley, som talade på samma sida, hävdade bestämt att även om det stämde att det i samhället högre kretsar var en dygd att ägna sig åt barnens tillgivenhet för sin familj, så gällde detta inte bland de lägre skikten och att det var för barnens bästa man tog dem från sina eländiga och lastbara föräldrar. Han sa också att det vore i högsta grad skadligt för allmänheten att sätta stopp för knytandet av så många lärlingar till bomullsmanufakturerna, eftersom det med nödvändighet skulle höja priset på arbetskraften...” (J L och Barbara Hammond, *op cit*, s 199-200.)
[41] J L och Barbara Hammond, *The Town Labourer*, s 65.

En dold form av ackordslön är *bonus*systemet, som uppstod inom den amerikanska metallindustrin omkring 1870. Det finns numera flera olika metoder att beräkna bonus: Rowan, Halsey, Bedaux, Emerson, Refa och andra system. Samtliga dessa system har det gemensamt att arbetarnas produktion ökar snabbare än deras lön. Av den mängd värde som arbetarna skapar återlämnas en *allt mindre* del till dem, och det relativa mervärdet ökar i motsvarande grad. Under Rowansystemet ökar således lönen med 33% om produktionen ökar 50%, lönen stiger med 50% om produktionen ökar 100%, lönen stiger med 66% om produktionen ökar med 200%, etc.

Vad gäller Bedeauxsystemet har man i USA beräknat att den allmänt sett har lett till en produktionsökning på 50%, mot en löneökning på 20%.[42]

Författare som öppet är för bonussystem, som dr A Perren, erkänner att arbetsgivarna har fördel av dessa olika system.[43] Samma resultat uppnås med de olika systemen för *vinstdelning* där arbetarna förmås att öka inte bara sin egen produktion utan hela fabrikens.

Ytterligare anmärkning angående teorin om absolut utarmning

”Teorin om absolut utarmning” återfinns inte i något av Marx’ verk. Det var hans politiska motståndare som tillskrev honom den, i synnerhet det som kom att kallas den ”revisionistiska” strömningen inom det tyska socialdemokratiska partiet. Det är minst sagt paradoxalt att en hel skola som påstår sig vara ortodoxt marxistisk har ansett det nödvändigt att anamma denna ”teori om utarmning” och försvara den envist och mot bättre vetande, och på så sätt misskreditera den marxistiska teorin.[*]

Tanken att arbetarnas reallöner har en tendens att bli allt lägre är helt främmande för Marx’ skrifter. Den formulerades av Malthus och togs upp speciellt av Lassalle, som skrev om den ”järnhårda lönelagen”. Marx’ kämpade hela sitt liv mot denna ”järnhårda lag”, en kamp som man verkligen inte kan vifta undan som beroende på ett rent missförstånd, som John Strachey gör.[44] Som vi har visat ovan betonade han ständigt det faktum att lönen avgörs av komplicerade lagar och att den kapitalistiska samhällsordningen måste fördömas oberoende av de relativa lönenivåerna.[§]

Det man återfinner hos Marx är en teori om absolut utarmning, inte av arbetarna, lönarbetarna, utan av den del av proletariatet som det kapitalistiska systemet *kastar ut* ur produktionsprocessen: arbets-

---

[42] M Dobb, *Wages*, s 71.

[43] A Perren, *Les primes sur salaires dans les enterprises industrielles*, s 38, 43, 73.

[*] Vi ska begränsa oss till två exempel:

I den *Lärobok i politisk ekonomi* som gavs ut i Sovjetunionen 1954 sägs det: ”Absolut utarmning uttrycks i sjunkande reallöner... På 1900-talet är arbetarnas reallöner i Storbritannien, USA, Frankrike, Italien och andra kapitalistiska länder lägre än i mitten[!] av 1800-talet.” (*Lärobok i politisk ekonomi*, tyska översättningen av första upplagan, s 167.) ”I USA... hade reallönerna 1938 fallit till 74% av vad de var 1900. I Frankrike, Italien och Japan... föll reallönerna på 1800- och 1900-talen ännu mer än i USA.” (*Ibid*, s 153.) ”I Frankrike och Italien uppgick reallönerna 1952 till mindre än hälften av nivån före kriget.” (*Ibid*, s 330.) ”I USA hade 72,2%[!] av alla amerikanska familjer 1949 inkomster som var lägre än det ytterst blygsamma officiella existensminimum,” (*Ibid*, s 331.) etc.

I den sovjetiska tidningen *Trud* publicerade akademikern A Leontiev 1955 en rad artiklar, där följande stod att läsa: ”Absolut utarmning uttrycks framför allt i att reallönerna sjunker för majoriteten av arbetarna... En amerikansk arbetares genomsnittliga reallön... var 1947-51 15% lägre än 1938-40, 1951 var en amerikansk arbetares reallön 23% lägre än 1946 och 21% lägre än före kriget. Med sina löner kunde amerikanska arbetare köpa 59% så mycket mat, kläder och andra konsumtionsvaror[!].” (*Trud*, 8 juli 1955.)

Låt oss för skoj skull slå ihop dessa två uttalanden. Lönerna 1951 är 21% lägre än lönerna 1938, som i sin tur är 74% av lönerna 1900. Följaktligen sjönk de amerikanska reallönerna mellan 1900 och 1951 från 100 till 58,5. Men redan 1900 var de lägre än i mitten av 1800-talet. Enligt denna ”statistik” måste man alltså dra slutsatsen att de amerikanska reallönerna mellan 1850 och 1950 sjönk med mer än hälften. Finns det en enda ekonom som kan tro på sådant nonsens?

[44] John Strachey, *Contemporary Capitalism*, s 104-06, m fl.

[§] Roman Rosdolsky (*Der esoterische under der exoterische Marx*, i *Arbeit und Wirtschaft*, november-december 1957 och januari 1958) har sammanställt alla stycken i Marx' ekonomiska skrifter som rör teorin om löner och har bara hittat ett enda stycke som kan anses vara förvirrande, vad gäller möjligheten av stigande reallöner när produktiviteten ökar kraftigt. Se Även Steindls viktiga arbete *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, s 229-36.)

lösa, gamla, handikappade, krymplingar, sjuka, etc, *proletariatets Lazarusskikt* som han kallar det, det fattigaste skiktet ”som bär lönarbetets tecken”. Denna analys är fortfarande fullt giltig, även under dagens ”välfärds”kapitalism.

I USA har fattigdomen absolut inte försvunnit, trots en betydande ökning av reallönerna.[45] Det räcker att titta på den fruktansvärda slum som fyller hela distrikt i New York, Chicago, Detroit, San Fransisco, New Orleans och andra städer i Södern för att inse att dessa offer för det omänskliga samhället, som gjorts brutala och avhumaniserats av detta samhälle, fortfarande är en fruktansvärd skamfläck på världens rikaste kapitalism.[*] Till denna permanenta absoluta utarmning av ”under-proletariatet” måste läggas den *periodiska* absoluta utarmningen av arbetare som drabbas av arbetslöshet, fallande löner under kriser, etc.

En mer spetsfundig variant av den ”absoluta utarmningens” skola försöker visa att detta uttryck gäller även när reallönerna stiger. Då går diskussionen vilse i en semantisk labyrint. Arzumanyan förkunnar att ”absolut utarmning” uttrycks i en intensifiering av arbetet, ett ökat antal olyckor på arbetet, en ökning[!] av arbetskraftens värde och det faktum att de (stigande) reallönerna halkar allt längre efter detta värde.[46] En ”absolut utarmning” som visar sig i en *ökning* av arbetskraftens värde och *stigande* reallöner är ett brott med logiken – den formella lika mycket som den dialektiska logiken. För oss förefaller det uppenbart att alla dessa formuleringar innebär en *relativ* utarmning, det vill säga *inte* utarmning i absoluta siffror (enligt dessa förbättras situationen) utan *relativt* i förhållande till samhällets rikedom i sin helhet, till mervärdet, till den produktion som proletariatet bidrar med, etc.

I själva verket är fenomenet *relativ utarmning* i högsta grad typiskt för det kapitalistiska produktionssättet. En ökning av mervärdekvoten är på samma gång kapitalets viktigaste verktyg för att ackumulera kapital och även dess främsta vapen för att motverka profitkvotens fallande tendens. Den kapitalistiska ekonomins utsugande karaktär uttrycks just i denna ökning av mervärdekvoten.

Empiriska data bekräftar i stora drag denna tendens för *lönen*[§] att relativt sett minska i förhållande till arbetskraftens nettoproduktion. Trots att John Strachey är en hård (och orättvis) kritiker av Marx’ ekonomiska system, slår han fast: ”I Storbritannien... verkar den [lönernas andel av den totala nationalinkomsten] ha varit kring 50% på Marx’ tid, för att ha minskat till omkring 40% i början av 1900-talet, ha stannat där fram till cirka 1939, och därefter (om man, som man måste, räknar in löner till militären) ha gått tillbaka till kring 50% i slutet av Andra världskriget.”[47]

Om vi räknar bort lönerna till militären, som trots allt inte är några producenter, så kommer vi fram till siffran 47% 1949 och en minskning på flera procent efter 1951.[48] Denna svaga minskning (eller om man så önskar arbetskraftens anmärkningsvärt stabila andel av nationalinkomsten) beror inte på systemets normala funktionssätt, utan på lönarbetarnas beslutsamma kamp för att öka sin andel. Kan man nu förneka att kapitalismen har en inneboende tendens till relativ utarmning, till en minskning av arbetskraftens andel av industrins nettoproduktion? ”Nej”, svarar herr Strachey.[49]

---

[45] J K Galbraith, *The Affluent Society*, s 333.

[*] Allison Davis har observerat att människor ur denna klass är så vana att leva på katastrofens och hungerns rand att de inte vet vad äregirighet är, eller strävan att skaffa sig bättre kunskaper. ”I viss mening”, skriver han, ”är ambitioner och en strävan att skaffa sig ökade färdigheter en sorts lyx. De kräver att man har ett minimum av *fysisk* säkerhet. Först när de vet varifrån nästa veckas eller nästa månads mat och husrum ska komma kan han och hans barn tillåta sig att satsa på långsiktig utbildning och skolning...” (Vance Packard, *The Status Seekers*.)

[46] Arzumanyan, *”Marxistisk-leninistiska frågor angående utarmningen”*, i *Economie et Politique*, oktober 1956, s 8, 9, 11, 12-13.

[§] I nästa kapitel ska vi ta itu med frågan i vilken mån kontorsarbetare kan anses producera mervärde och huruvida de betalas ur det mervärde som arbetarna producerar.

[47] John Strachey, *op cit*, s 133.

[48] *Ibid*, s 144, 146.

[49] *Ibid*, s 149-51.

Dessa beräkningar är dessutom inexakta eftersom de inte räknar med proletariatets ökande antal (både absolut och relativt) jämfört med Marx' tid, med början av 1900-talet eller till och med perioden innan Andra världskriget. Även om "arbetets andel" av nationalinkomsten hade förblivit procentuellt samma så skulle den ändå ha minskat i samma ögonblick som dessa 50% av nationalinkomsten inte längre fördelades bland 60% utan bland 80 eller till och med 90% av befolkningen. Det mest exakta sättet att räkna skulle jämföra inkomsten per lönarbetare med inkomsten per capita inom befolkningen, och studera de varierande förhållandena mellan dessa två storheter. Utan tvekan har den förra sjunkit i förhållande till den senare i samtliga viktigare kapitalistiska länder jämfört med mitten av 1800-talet, med början av 1900-talet och med 1930-talet.

I USA är tendensen klar. Här är lönernas andel av nettoproduktionen ("mervärdesbeskattad") inom tillverkningsindustrin:

År	*%*
1880	48,1
1890	45,0
1899	40,7
1909	39,3
1919	40,5
1929	35,5
1939	36,7
1949	38,5
1952	35,0[50]

Ännu mer talande har vi här utvecklingen av bruttoproduktionen per arbetad timme och bruttoreallönen, i genomsnitt per årtionde:

	Bruttoproduktion per timme, indexerad	*Bruttoreallön, indexerad*
1891-1900	100	100
1901-1910	122,8	102
1911-1920	146,0	109,1
1921-1930	196,4	137,2
1931-1940	233,5	158
1941-1950	281,3	209[51]

Periodvis absolut utarmning av arbetslösa och andra offer för den kapitalistiska produktionsprocessen, mer eller mindre allmän relativ utarmning av proletariatet (med andra ord en mindre ökning av reallönerna över en längre period än ökningen av samhällets rikedomar och arbetets genomsnittliga produktivitet), sådana är utvecklingslagarna för arbetarklassen under det kapitalistiska systemet.

[50] US Department of Commerce, *Historical Statistics of the U.S.A., 1789-1939; U.S. Statistical Abstract*, 1958

[51] Bruttoproduktion per timme: Frederick C Mill, *Productivity and Economic Progress*, Occasional Paper of the National Bureau of Economic Research, s 2. Löner per timme: serie publicerad av *Bureau of Labor Statistics*. Levnadsomkostnader: serie publicerad av Paul Douglas, *Real Wages*, av *Historical Statistics of the U.S.A.*, och av *U.S. Statistical Abstract*, 1958.

Arbetskraftens dubbla funktion

Under den enkla varuproduktionen skaffade man sig de viktigaste arbetsverktygen – vävstolar, smidesugnar, etc – en gång för alla och de gick i arv från generation till generation. Lika lite som böndernas mark var de produktionsmedel som skrevs av ur den pågående produktionen, utan enbart förutsättningar, verktyg, för människors uppehälle. Tygfabrikören sålde råmaterial till skräddarna och köpte färdiga produkter från dem. Skillnaden mellan dessa två priser utgjorde i själva verket hantverkarens lön. När fabriksägarna började organisera vävandet på egen hand inskränktes hans produktionskostnader i huvudsak till råmaterial och löner. Arbetskraften (som han köpte) hade som enda funktion att öka råvarornas värde med ett nyskapat värde, varav en del (motsvarande lönerna) ökade företagarens produktionskostnader medan den andra delen (som arbetarna inte fick något i utbyte för) utgjorde ett merarbete, ett mervärde som kapitalisten lade beslag på.[*]

Saker och ting förändras när industrikapitalet, det kapitalistiska produktionssättet, börjar blomstra. *Inköp av maskiner* blir nu ett första villkor för att kunna producera till den av konkurrens behärskade marknaden. För att kunna köpa maskinerna måste man lägga ut en betydande mängd kapital. Maskinerna kommer inte att gå i arv från generation till generation, inte ens användas under företagarens hela livstid. De kommer att användas så intensivt att de efter en tid kommer att vara *fysiskt utslitna*. Och det kommer inte att dröja länge förrän konkurrenterna kommer att ha byggt ännu modernare maskiner som producerar billigare, och om man inte ska besegras i konkurrensen måste man köpa sådana maskiner. Således drabbas de gamla maskinerna av en *moralisk värdeminskning* innan de genomgått en fysisk värdeminskning i egentlig mening. Till skillnad från under den enkla varuproduktionen betraktar inte den kapitalistiska företagaren dem bara som en födkrok, utan som *kapital som gör det möjligt för honom att ackumulera mervärde*.

Det kapital som använts för att köpa maskinerna måste alltså ha skrivits av inom en viss tidsperiod, annars kommer inte kapitalisten att kunna hänga med i den tekniska utvecklingen och skaffa modernare maskiner. I USA räknar man för närvarande med att en verktygsmaskin är fysiskt utsliten efter 10 år, men den är moraliskt utsliten redan efter sju år och måste ersättas av något mer tidsenligt.[52] Kapitalisten måste således ha skrivit av sina maskiners värde, det kapital han har lagt ut för att köpa dem, på sju år. Denna ”avskrivning” går bara att genomföra på ett sätt – genom att till de varor som produceras överföra en del av värdet hos de produktionsmedel som används för att producera dem.

På så sätt fyller arbetskraften ur kapitalistens synvinkel en dubbel funktion: den bevarar värdet hos de produktionsmedel som används under produktionen och den skapar nytt värde. Eftersom en del av detta nya värde motsvaras av löner, kapital som kapitalisten förskotterat, kan man säga att arbetskraften *bevarar hela det existerande kapitalets värde och skapar allt nytt värde* som kapitalisten lägger beslag på.

Varenda industriägare förstår detta mycket väl. Han försöker i möjligaste mån minska den tid under vilken hans maskiner etc inte används. Varje dag, varje timme som de inte används för att producera är en dag, en timme under vilken de slits ut fysiskt och ännu mer moraliskt utan att en motsvarande del av deras värde bevaras av arbetskraften. Det är detta som i många företag leder till ständigt skiftarbete, 24 timmar om dagen.

Kapitalisten som startar ett industriföretag måste dela upp sitt kapital i två olika delar. Den ena delen är för att skaffa maskiner, byggnader, råvaror, hjälpprodukter, etc. Värdet för denna del av kapitalet *bevaras* under produktionsprocessen genom att inlemmas i den färdiga produktens värde. Av detta skäl kallas det för *konstant kapital*. Den andra delen av kapitalet används för att köpa

---

[*] Det var därför logiskt att den politiska ekonomins första klassiska författare, i synnerhet Adam Smith, inskränkte varornas värde till producenternas och ägarnas inkomster, och glömde bort den del av värdet som reproducerade en del av arbetsverktygen.

[52] J G Glover och W B Cornell, *The Development of American Industries*, s 659.

arbetskraft. Detta kapital utökas med det mervärde som arbetarna producerar. Av denna anledning kallas det *variabelt kapital*. Förhållandet mellan konstant och variabelt kapital kallas *kapitalets organiska sammansättning*. Ju mer avancerad en fabrik, industribransch eller ett land är ju högre är kapitalets organiska sammansättning, det vill säga ju större del av det totala kapitalet används för att köpa maskiner och råvaror.

Den nya produkt som arbetskraften har skapat delas mellan arbetsgivarna och arbetarna i enlighet med förhållandet mellan mervärde och löner. Detta förhållande kallas *mervärdekvot*: det visar utsugningsgraden av arbetarklassen. Ju högre den är desto större del av det nya värde som arbetskraften har skapat tar kapitalisterna. Denna kvot är därför av mycket stort intresse för arbetarna.

Men den är inte intressant för arbetsgivaren. *Han* vill dölja den exakta utsugningsgraden, som göms bakom att arbetskraften byts ut mot löner. Det kapitalisten är intresserad av är förhållandet mellan den mängd mervärde som hans företag ger honom och den totala mängd kapital han lagt ut: ty han investerade väl allt sitt kapital för att göra vinst på det?

För kapitalisten är inköp av maskiner ”produktiva utgifter” bara i så måtto som det kapital han har lagt ut i detta syfte ger profit, precis som med det kapital han har lagt ut för att köpa arbetskraft. Om det inte gör det så kommer han inte att köpa en enda maskin. Han tittar därför på den mängd mervärde som hans företag skapat som avkastning på hans kapital i sin helhet. Detta förhållande kallas *profitkvot*.

Om vi kallar det konstanta kapitalet för *k*, variabelt kapital *v* och mervärdet *m*, så får vi således följande formler:

Kapitalets organiska sammansättning: $\frac{k}{v}$

Mervärdekvot: $\frac{m}{v}$

Profitkvot: $\frac{m}{k+v}$

Utjämningen av profitkvoten i det förkapitalistiska samhället

Under den enkla varuproduktionen kommer två sorters varor ut på marknaden: en massa nödvändighetsartiklar från producenter som arbetar med sina egna produktionsmedel (hantverkare och bönder) och sålunda står utanför den sfär där kapitalet agerar, och ett antal lyxartiklar och exotiska produkter som förs in av handelskapitalet. Under normala tider säljs nödvändighetsartiklarna till sitt bytesvärde (som bestäms av den mängd arbete som är samhälleligt nödvändigt för att producera dem). Lyxartiklarna säljs till monopolpriser, det vill säga över sitt värde, och handelsmännen överför ett värde till sig på bekostnad av både producenter och konsumenter.[*]

För att cirkulationen av dessa två sorters varor skulle hållas åtskilda krävdes två villkor. Å ena sidan fick kapitalet både av ekonomiska (stabilitet och normalt tillfredsställande av marknaderna) och även sociala skäl (lagstiftning som definierade villkoren för att kunna starta en hantverksindustri) inte ha tillgång till produktionssfären. Å den andra måste den relativa bristen på kapital och relativa

[*] I det medeltida Europa fastställdes priset på mat vanligtvis i städerna och gav inte några stora vinstmarginaler, utom när inköpspriset låg under värdet, vilket länge var fallet i Hansastäderna. Under det Islamiska imperiet, där detta fastställande av priser var ovanligt och där handeln med spannmål var mycket högre kapitaliserad, ledde växlingarna mellan bra och dåliga skördar till våldsamma pris- (och profit-) svängningar. Här är priset på vete i Bagdad i franska guldfrancs per centner [ungefär 50 kg – öa], årligt genomsnitt: år 960 29,04 francs, år 970 12,10 francs, år 993 163,20 francs, år 1025 96,91 francs, år 1083 4,84 francs. (Aly Mazahéri, *La Vie quotidienne des Musulmans au moyen âge*, s 213.)

överskottet på avsättningsmöjligheter möjliggöra ett upprättande av en rad *parallella monopol* inom handeln med lyxprodukter. Det första villkoret existerade ända fram till slutet av medeltiden. Från och med 1500-talet konkurrerade manufakturerna och hemindustrin alltmer med hantverket, men först i och med uppkomsten av stora fabriker kom de kapitalistiska industriföretagen att producera majoriteten av de aktuella konsumtionsvarorna, och därmed avgöra deras värde.

Det andra av dessa villkor var något helt annat. Från och med början av 1300-talet började det kapital som var inblandat i den internationella handeln i Västeuropa att växa ur de marknader som stod till buds. Även om det fortfarande gick att göra de gamla stora monopolprofiterna i äventyrliga och avlägsna företag (utrikeshandel med Indien och Kina), så ledde den hårda konkurrensen inom det som Robert Lopez kallar ”den inre kretsen” i den tidens internationella handel, som omfattade hela Europa och Främre Orienten, å ena sidan till allt högre inköpspriser och å den andra avsevärt lägre försäljningspriser, och därmed lägre profiter.[53]

Först bysantinerna och därefter venetianarna hade tidigare haft verkliga monopol över handeln med silke och vissa kryddor, men nu deltog genuesarna, katalanerna och senare fransmännen och tyskarna i denna handel på lika villkor. De flamländska mästervävarna hade haft monopol på handeln med tyg, men från och med 1300-talet bröt italienarna, brabanterna, engelsmännen, fransmännen och tyskarna detta monopol. Den tyska Hansan hade haft monopol på handeln med sill, timmer och vete från Östersjön, men inom kort skulle engelska, flamländska och i synnerhet holländska handelsmän knäcka dessa monopol.[54]

1300- och 1400-talen kännetecknades sålunda av att handelskapitalet flödade fram och tillbaka och bröt ner de tidigare århundradenas monopolsektorer. Detta kapitalflöde sökte sig till de sektorer där priserna och profiterna var högst. På detta sätt ägde det rum en *utjämning av handelsprofitkvoten*, och det uppstod en genomsnittlig profitkvot på mellan 7 och 12%. Även om den plötsliga ökning av vinsterna som åtföljde 1500-talets handelsrevolution fortsatte under minst ett sekel, så slog konkurrensen inom handeln snart sönder de spanska och portugisiska monopolen och utjämningen av priser och profiter på lyxartiklar fortsatte i ännu större skala i den moderna världens stora *entrepôts* och handelscentra: Antwerpen, Amsterdam, London, Venedig, Hamburg, Bordeaux, etc.[*]

Utjämningen av profitkvoten under det kapitalistiska produktionssättet

Ett liknande fenomen uppstod efter det kapitalistiska produktionssättets uppkomst. När det uppstår en ny produktionssektor vågar sig kapitalet till en början bara försiktigt in på denna nya sektor. De första byggarna av mekaniska vävstolar blev textiltillverkare och fortsatte ofta att bygga sina egna maskiner. Kapitalet flödar in i en industribransch först när det går att göra höga vinster i den. Mellan 1820 och 1830, då efterfrågan på textilmaskiner hela tiden ökade, upprättades således stora självständiga fabriker för tillverkning av maskiner i Storbritannien.[55]

När priset på kaffe steg hastigt i Europa efter Napoleonkrigen när blockaden av kontinenten upphörde och priset på rörsocker sjönk på grund av konkurrensen från betsocker, så ersatte på samma sätt många plantageägare i Java, Kuba, Haiti och San Domingo sina sockerrörsodlingar med kaffeodlingar. Efter 1823 rasade priserna och profiterna och profitkvoten på kaffe och rörsocker blev densamma.[56]

---

[53] R S Lopez, ”Handeln i det medeltida Sydeuropa”, *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 334.
[54] M M Postan, ”Handeln i det medeltida Nordeuropa”, *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 249-55.
[*] Det augsburgska huset Welser deltog i finansieringen av den portugisiska expeditionen till Indien 1505, finansierade en annan (halvt kommersiell, halvt militär) expedition till Venezuela 1527, engagerade sig i kryddhandeln mellan Lissabon, Antwerpen och södra Tyskland, var med om att exploatera silver- och koppargruvorna i Tyrolen och Ungern och ägde handelshus i de största städerna i Tyskland, Italien och Schweiz. (Tawney, *op cit*, s 70.) Kort sagt trängde dess kapital in på varje område där man kunde få höga vinster.
[55] Clapham, *op cit*, vol I, s 152.
[56] Hans Roth, *Die Uebererzeugung in der Welthandelsware Kaffee*, s 23.

Under 10 år var den första teknikern på Portlands cementfabrik i Tyskland, herr Bleibtreu, ensam inom denna industribransch. Det krävdes en boom 1862-64 och en vinst på 25% per ton för att locka till sig ytterligare kapital, vilket i sin tur fick priserna att sjunka.[57]

Utjämningen av profitkvoten under det kapitalistiska produktionssättet är således ett resultat av kapitalets rörelser, som strömmar in i de sektorer där profiterna är högre än genomsnittet och bort från sektorer där profiterna är lägst. När kapitalet tryter så minskar produktionen och skapar brist på varor i den aktuella branschen, och leder därmed till stigande priser och ökande vinster. Ett inflöde av kapital orsakar tvärtom ökad konkurrens i de berörda sektorerna, vilket resulterar i sjunkande priser och vinster. Genom konkurrens mellan kapital och varor uppnås på så sätt en *genomsnittlig profitkvot* i alla sektorer.

Under den enkla varuproduktionen sålde som regel producenterna sina varor till sitt faktiska värde (den samhälleligt nödvändiga arbetstid som krävdes för att producera dem). Även under den kapitalistiska produktionen har varorna ett faktiskt värde. Det delas upp i det värde som arbetskraften *bevarat*, värdet på det konstanta kapital som använts för att producera dessa varor, och det *nya* värde som arbetskraften har *skapat* (variabelt kapital + mervärde). Schematiskt kan värdet på alla kapitalistiska varor återges med formeln $k + v + m$.

Låt oss tänka oss tre företag i olika industribranscher: A, B och C. Låt oss säga att A är en fabrik som tillverkar *pasta*, där det används förhållandevis få maskiner och mycket arbete, B är en textilfabrik där det används fler maskiner och C är en mekanisk verkstad där det används ännu fler maskiner än i A och B. Vi har alltså en högre organisk sammansättning i B än i A, och högre i C än i B.

Låt oss nu anta det existerar en genomsnittlig produktivitet och arbetsintensitet och att mervärdekvoten är samma i alla tre fabrikerna, nämligen 100%. Produktionsvärdet i de tre fabrikerna kan då uttryckas så här (där varje enhet utgör låt oss säga 1.000 franc):

A: 3.000 k + 1.000 v + 1.000 m = 5.000

$\frac{m}{v}$= 100% $\frac{m}{k+v} = \frac{1.000}{4.000}$= 25%

B: 4.000 k + 1.000 v + 1.000 m = 6.000

$\frac{m}{v}$= 100% $\frac{m}{k+v} = \frac{1.000}{5.000}$= 20%

C: 5.000 k + 1.000 v + 1.000 m = 7.000

$\frac{m}{v}$= 100% $\frac{m}{k+v} = \frac{1.000}{6.000}$= 16,6%*

Profitkvoten är således lägst i den sektor som har högst organisk sammansättning på kapitalet. Det är förståeligt, eftersom det bara är variabelt kapital som producerar mervärde. Men som vi har sett är kapitalisterna bara intresserade av profitkvoten på hela sitt kapital. Alltså kommer kapitalet att strömma mot de sektorer som har lägst organisk sammansättning på kapitalet, där profitkvoten är högst. Och ett inflöde av kapital betyder intensifierad konkurrens, ökad användning av maskiner och rationalisering av arbetet. Men dessa förändringar leder just till en ökning av kapitalets organiska sammansättning. Och en ökad organisk sammansättning av kapitalet leder till en fallande

[57] Kurt Ehrke, *Die Uebererzeugung in der Zementindustrie*, s 16-40.

* Denna tabell har, precis som den på nästa sida, direkt inspirerats av de som Marx använde i *Kapitalet*. Tekniskt sett är inte dessa tabeller helt korrekta, eftersom de beräknar profitkvoten på grundval av *flödet* (i procent av den aktuella produktionen), medan kapitalisterna räknar på grundval av den *mängd* kapital som har investerats. Denna distinktion mellan ”flöde” och ”mängd” har blivit allmänt utbredd i nutidens makroekonomiska tekniker: det skulle leda till allvarliga misstag att bortse från den. Men det räcker att tänka sig att ett företag måste förnya allt sitt investerade kapital varje år för att dessa exempel ska bli tekniskt korrekta.

profitkvot. Således har kapitalets rörelser en tendens att utjämna profitkvoten inom produktionens olika branscher genom att konkurrensen förändrar kapitalets organiska sammansättning i dem.

Produktionspris och varornas värde

Innebär det att kapitalets organiska sammansättning inom olika industribranscher faktiskt måste utjämnas *innan* profitkvoten utjämnas? Inte alls. Låt oss återigen titta på våra tre fabriker A, B och C, var och en karakteristisk för olika industribranscher. Skillnaderna i kapitalets organiska sammansättning mellan dessa fabriker motsvarar i stora drag skillnaderna i arbetsproduktivitet, som vi kan betrakta som mer eller mindre proportionell mot kapitalets organiska sammansättning.

Låt oss säga att fabrik B, med den organiska sammansättningen på kapitalet $\frac{4.000k}{1.000v}$ exakt motsvarar en genomsnittlig arbetsproduktivitet under den aktuella perioden i det givna landet. I så fall befinner sig fabrik A, med lägre arbetsproduktivitet än B, arbetar under den *genomsnittliga* produktiviteten. Ur samhällets synvinkel *slösar den med arbete* (precis som en vävare som är för långsam slösar med arbete under den enkla varuproduktionen). Å andra sidan *sparar* fabrik C, med högre arbetsproduktivitet än B, *mänskligt arbete ur samhällets synvinkel*.

Nu är det mängden *samhälleligt* nödvändigt arbete – det vill säga nödvändigt vid *genomsnittlig* produktivitet – som avgör en varas värde. Det samhälleliga värdet på A:s produktion kommer således att vara lägre än den mängd arbete som faktiskt har lagts ner på att producera dessa varor, lägre än deras enskilda värde. Det samhälleliga värdet på C:s produktion kommer att vara högre än den mängd som faktiskt har använts för att producera dessa varor. Genom konkurrensen mellan kapitalen och varorna sker det sålunda en överföring av värde och mervärde från sektorer där produktiviteten är låg till sektorer där produktiviteten är hög.

Men bara det som faktiskt existerar kan överföras. Varornas samlade värde kan inte överskrida det totala värde som har bevarats och det nya värde som har skapats under produktionen av dem. Överföringen kommer till stånd genom att mervärdet omfördelas mellan de olika sektorerna, genom att profitkvoten utjämnas. I vårt exempel var den totala mängd mervärde som hade producerats 3.000. Den totala mängden kapital som lagts ut (4.000 + 5.000 + 6.000) var 15.000. Den genomsnittliga samhälleliga profitkvoten blir alltså $\frac{3.000}{15.000}$ eller 20%. De priser som varorna A, B och C kommer att inbringa på marknaden kommer att bli:

A: 3.000 *k* + 1.000 *v* + 800 *m* = 4.800 $\frac{m}{k+v} = \frac{800}{4.000}$ = 20%

B: 4.000 *k* + 1.000 *v* + 1.000 *m* = 6.000 $\frac{m}{k+v} = \frac{1.000}{5.000}$ = 20%

C: 5.000 *k* + 1.000 *v* + 1.200 *m* = 7.200 $\frac{m}{k+v} = \frac{1.200}{6.000}$ = 20%

De priser som varorna inbringar på den kapitalistiska marknaden består av det kapital som lagts ut för att producera dem tillsammans med detta kapital multiplicerat med den genomsnittliga profitkvoten och kallas deras *produktionspris*. Under normala konkurrensförhållanden bildas dessa priser genom att varje enhet kapital tillägnar sig en del av den totala mängd mervärde som samhället har producerat, en andel som motsvarar den andel av det samhälleliga kapitalet som representeras av enheten kapital ifråga.

Även om bildningen av produktionspriserna kan få dem att variera avsevärt från varornas *enskilda värde*, så betyder det ingalunda att värdelagens giltighet minskar. Det är bara en speciell tillämpning av denna lag på ett samhälle som styrs av profit, producerar under förhållanden av konkurrens, med ständigt föränderliga produktivitetsnivåer. Det är just genom konkurrensen som det visar sig om den mängd arbete som har förkroppsligats i en vara utgör en *samhälleligt nödvändig* mängd *eller ej*. Det faktum att konkurrensen mellan kapitalen och utjämningen av profitkvoterna avleder en del av det mervärde som producerats i industribranscher med låg organisk sammansättning till branscher med

hög organisk sammansättning motsvarar det slöseri med samhälleligt arbete som äger rum i de förra branscherna. En del av det mänskliga arbete som användes där användes ur samhällets synvinkel i onödan och kommer därför inte att få en motsvarande ersättning under utbytet.*

Den välkända ”lagen om tillgång och efterfrågan” är inget annat än en illustration av samma värdelag. När tillgången på en viss vara överskrider efterfrågan för den, så betyder det att mer mänskligt arbete har lagts ner på att producera denna vara än vad som var samhälleligt nödvändigt under den aktuella perioden. Då sjunker marknadspriset för den under produktionspriset.

Men när tillgången är lägre än efterfrågan så innebär det att mindre mänskligt har lagts ner på att producera varan ifråga än vad som var samhälleligt nödvändigt: då kommer marknadspriset att stiga över produktionspriset.

När marknadspriserna faller så minskar profiterna. Kapitalisterna anpassar sig till situationen genom att förbättra arbetets genomsnittliga produktivitet (minska produktionskostnaderna), vilket avlägsnar de företag där produktiviteten är alltför låg och minskar på så sätt tillgången till nivån på efterfrågan (som då kan stiga om marknadspriserna sjunker i betydande omfattning). När marknadspriserna stiger lockas kapitalet till den berörda branschen av de höga profiter som det kan få, och produktionen ökar tills tillgången överskrider efterfrågan och priserna börjar falla. Konkurrensen, marknadsprisernas svängningar kring varornas värden (kring produktionspriserna) är det enda sätt på vilket kapitalisterna i ett anarkistiskt samhälle som producerar för en blind marknad kan anpassa sig till de samhälleliga behoven. Men ”lagen om tillgång och efterfrågan” kan bara förklara prisernas *variationer*, den avgör inte alls den *axel* kring vilken dessa variationer äger rum och vilken bestäms av det arbete som använts vid produktionen av varorna.

Utjämningen av profitkvoten och fördelningen av kapital och resurser mellan ekonomins olika branscher i enlighet med vad marknaden kan påvisa kan bara äga rum på ett klassiskt sätt om det existerar en perfekt konkurrens på alla nivåer, bland köpare, bland säljare och mellan köpare och säljare.§ En sådan perfekt konkurrens har aldrig funnits. Det är därför denna utjämning under kapitalismens första period bara var *ungefärlig*, med tanke på de monopolsektorer och halvt monopoliserade sektorer som överlevde som rester från de tidigare epokerna. När det kapitalistiska produktionssättet senare själv nådde ett monopolstadium så antog utjämningen av profitkvoten en ny och speciell form.[58]

Centralisering och koncentration av kapitalet

Profitkvotens utjämning gynnar de kapitalistiska företag som har högst produktivitet. Den motverkar de företag som arbetar med produktionskostnader som ligger över det genomsnittliga produktionspriset. Att minska produktionskostnaderna och öka produktiviteten innebär först och främst att ersätta levande arbete (arbetskraft) med dött arbete (arbetsverktyg som inte är något annat än kristallisering av obetalt arbete). Det är därför de bäst utrustade företagen, de med högst organisk sammansättning på kapitalet, vinner den kapitalistiska konkurrensen.

> Industriföretagaren... fann sig tvingad till nya erövringar genom trycket från maskinerna själva. Han måste vara före sina konkurrenter med att sänka priserna, och det var en ständig sporre för

* Ett oändligt antal författare, från Böhm-Bawerk till Pareto, har påstått att Marx, efter att ha lagt fram teorin om arbetsvärdet i band I av *Kapitalet* i tysthet tvingades revidera denna teori när han senare, i band III, försökte analysera den kapitalistiska ekonomins funktionssätt i sin helhet. Numera, efter publiceringen av *Grunddragen*, känner vi till att Marx hade utarbetat teorin om produktionspriser senast 1858, det vill säga innan han ens hade skrivit band I! (Karl Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, s 338-9, m fl.)

§ Detta sista villkor utesluts *institutionellt* i det kapitalistiska produktionssättet vad gäller ägarna till arbetskraften.

58 Hela frågan om omvandlingen av värde till pris analyserades i stor detalj, med noggranna beräkningar, av Natalie Moszkowska i *Das Marxsche System: ein Beitrag zu dessen Aufbau*, en bok som kom ut 1929 och kommenterades sparsamt utanför Tyskland. I nästa upplaga av denna bok ska vi i en uppskattande och kritisk anda diskutera Natalie Moszkowskas bidrag till utvecklingen av den marxistiska ekonomiska teorin.

> honom att både utvidga sin produktion och begagna sig av de förbättrade maskiner som hela tiden producerades. Utan tvekan fanns det... en optimal storlek för varje verksamhet som den inte kunde bli större än utan att förlora sin effektivitet. Men eftersom detta optimum växte väldigt snabbt låg troligen majoriteten av företagen långt under det och jagade för att hinna ikapp.[59]

Ju mer maskinproduktionen utvecklas, ju högre blir den organiska sammansättningen hos kapitalet som krävs för att en företagare ska garanteras en genomsnittlig vinst. Det genomsnittliga kapital som behövs för att starta ett nytt företag som kan ge denna genomsnittliga vinst ökar i motsvarande omfattning. Av detta följer att företagens genomsnittliga storlek också ökar inom alla industribranscher. De företag som har störst sannolikhet att lyckas i konkurrensen är de som har en organisk sammansättning på kapitalet som ligger över genomsnittet, som har de största reserverna och tillgångarna för att allra snabbast göra tekniska framsteg. Här, som ett exempel av hundra, har vi en tabell som hur investeringarnas storlek, och därmed de tekniska framstegen, ökar i förhållande till företagens storlek i Västtyskland:

Investeringar i procent av omsättningen 1955.[60]

Företag med:	*Kemisk industri*	*Verkstadsindustri*	*Elektrisk industri*	*Textilindustri*
1-49 anställda	3,4	1,5	-	-
50-199 anställda	3,8	5,5	5,7	4,2
200-999 anställda	4,7	6,0	6,1	4,3
> 1000 anställda	13,6	8,2	7,1	4,8

Det kapitalistiska produktionssättets utveckling medför således oundvikligen en *centralisering* och *koncentration* av kapitalet. Företagens genomsnittliga storlek växer oavbrutet, ett stort antal små företag besegras under konkurrensen av ett litet antal stora företag som förfogar över en allt större del av kapitalet, arbetskraften, tillgångarna och produktionen inom hela industribranscher. Några få stora företag centraliserar produktionsmedel och mängder av anställda som tidigare bara återfanns i dussintals eller till och med hundratals manufakturer sammanlagt.

Under konkurrensen besegras de små företagen av stora företag. De förra producerar till alltför höga priser, de kan inte avyttra sina produkter med vinst och går i konkurs. Under perioder av kris och ekonomisk depression drabbas hundratals och tusentals småföretag av detta öde. Sålunda fortsätter den kapitalistiska konkurrensen den *expropriering*sprocess som det kapitalistiska produktionssättet började med. Men istället för att offren är oberoende producenter så är det nu kapitalisterna själva som har blivit måltavlor för denna process. *Kapitalets historia är historien om ödeläggelse av majoritetens egendom till förmån för en allt mindre minoritets egendom*.[61]

Vad händer med de kapitalistiska företagare som krossas under konkurrensen? De förlorar sitt kapital, antingen direkt genom konkurs eller genom att deras egendom helt eller delvis tas över av de stora kapitalisterna. I bästa fall blir de kapitalister som på detta sätt har fråntagits sin egendom kvar som chefer, vanliga anställda, i sina företag. Annars kan de bli underchefer eller tekniker. Om deras företag var alltför litet, och deras band till affärsvärlden snabbt kapades av, så kan de till och med bli vanliga arbetare i fabriken eller på kontoret. Detta är medelklassernas *proletarisering*,[*] omvandlingen av dem från ägare av kapital till enbart ägare av arbetskraft. Denna utveckling framgår av följande tabell, som rör USA och Västtyskland:

---

[59] G D H Cole i *Encyclopaedia of Social Sciences*, vol VIII, s 20.
[60] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 2 oktober 1957.
[61] Se siffror i kapitel 7 och 12.
[*] Detta är ordets vetenskapliga betydelse, som inte nödvändigtvis innebär utarmning i betydelsen sänkt levnadsstandard.

UTVECKLINGEN AV KLASSTRUKTUREN[§] I USA I PROCENT AV DEN SYSSELSATTA BEFOLKNINGEN[62]

	1880	*1890*	*1900*	*1910*	*1920*
Alla sorters anställda	62	65	67,9	71,9	73,9
Alla sorters företagare	36,9	33,8	30,8	26,3	23,5
	1930	*1939*	*1950*	*1960*	*1965 (mars)*
Alla sorters anställda	76	78,2	79,8	84,2	86,3
Alla sorters företagare	20,3	18,8	17,1	14,0	12,4

UTVECKLINGEN AV KLASSTRUKTUREN I VÄSTTYSKLAND I PROCENT AV DEN SYSSELSATTA BEFOLKNINGEN[63]

	1882	*1895*	*1907*	*1925*	*1933*
Ekonomiskt oberoende (inklusive biträden i familjen)	48,2	39,1	35	31,2	20,0
Anställda	57,2	60,9	65	68,8	70,1
		(Endast Förbundsrepubliken)			
	1939	*1950*	*1956*		
Ekonomiskt oberoende (inklusive biträden i familjen)	28,6	26,4	24,8		
Anställda	71,4	73,6	73,6		

På liknande sätt utgör anställda i Frankrike 47% av den sysselsatta befolkningen 1906, 54,3% 1921, 57,6% 1931 och 65% 1953.

När förintelsen av medelstora och små företag, i synnerhet hantverksföretag, inte åtföljs av en allmän utveckling av industrin som skapar behov av arbetskraft, då förvandlas inte de tidigare ägarna till de produktionsmedel som konkurrensen har berövat dem till anställda utan de kastas helt enkelt ut ur produktionsprocessen. De proletariseras inte utan blir helt utarmade. Detta var vad som hände i Västeuropa i industrikapitalismens gryning, och senare i de underutvecklade länder där de kapitalistiska varorna trängde in. Denna sorts fenomen upprepas ständigt i liten skala.

I USA genomgick sidenindustrin kring den lilla staden Paterson en anmärkningsvärd boom under och efter Första världskriget. När överproduktionen och senare uppträdandet av rayon (syntetiskt silke) gav sidenindustrin ett hårt slag, så köpte många av de arbetare som blev utan sysselsättning, och som under den föregående perioden hade kunnat spara ihop en del tack vare de höga löner de

[§] Denna formulering är strängt taget inte helt korrekt, eftersom kategorin ”anställda” innefattar ett antal företagsledare, ingenjörer, högre chefer etc, som trots sin *anställningsform* genom sin livsstil, exakta social funktion, etc snarare tillhör borgarklassen.

[62] Siffrorna för 1880-1930, Spurgeon Bell, *Productivity Wages and National Income*; siffror för 1950, *U.S. Statistical Abstract*, 1958; siffror för 1960 och 1965, *U.S. Statistical Abstract*, 1965.

[63] *Statistisches Jahrbuch für das Deutsches Reich 1934. Statistik der Bundesrepublik Deutschland*, vol XXXVI, sektion 3, s 28 et seq.

hade fått, begagnade vävstolar och blev småföretagare. Men mellan 1927 och 1940 arbetade mer än 50% av dessa företag hela tiden med förlust. Inkomster på 6 eller 7 dollar i veckan var inte ovanligt för dessa ”entreprenörer”.[64] Precis som med bönder som äger små jordlotter rör detta sig om en dold utarmning där ”ägandet” av produktionsmedlen döljer det faktum att den inkomst de får till och med är lägre än en arbetslös industriarbetare. Detta arbetes ”produktivitet” är så låg att det handlar om *undersysselsättning*, dold arbetslöshet.

Men centraliseringen och koncentrationen av kapitalet åtföljs inte av ett motsvarande försvinnande av medelklasserna. Många små och medelstor kapitalister drar sig frivilligt ur en produktionsgren när konkurrensen från de stora företagen blir alltför hotande och försöker starta nya branscher. Å andra sidan ger koncentrationen av industrin i sig själv upphov till nya verksamheter som beskrivs som ”oberoende”. Jättefabriker omger sig med ett stort antal reparationsverkstäder. De beställer många enskilda artiklar eller speciella arbeten hos småföretag som kan sköta denna sortens arbete på ett mer vinstgivande sätt.

Slutligen ger den enorma tillväxten av det konstanta kapitalet upphov till en *ny hierarki* inom företaget, mellan de tidigare förmännen och den administrativa chefen: tekniker, ingenjörer, chefsingenjörer, produktionsledare, planerare, försäljningschefer och reklamchefer, marknadsavdelningar, chefer för forskningslaboratorierna, och så vidare. På detta sätt uppstår de *nya medelklasserna* vars levnadsstandard i stora drag motsvarar de gamla medelklassernas. Men dessa nya medelklasser skiljer sig från den gamla mellanbourgeoisin genom *att de inte längre äger sina produktionsmedel*, och bara är vanliga anställda som skiljer sig från proletariatet i social mening bara genom storleken på sina löner, sina traditioner, livsstil och fördomar.

Den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens

Utjämningen av den genomsnittliga profitkvoten förändrar fördelningen av mervärdet mellan företagen till förmån för de företag som har högst organisk sammansättning på kapitalet. Men om kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning ökar för *alla* företag så sjunker den genomsnittliga profitkvoten, om allt annat är lika. Om till exempel den årliga produktionen från ett årtionde till ett annat ökar från 300 miljoner *k* + 100 miljoner *v* + 100 miljoner *m* = 500 miljoner till 400 miljoner *k* + 100 miljoner *v* + 100 miljoner *m* = 600 miljoner, så innebär ökningen av kapitalets organiska sammansättning från 3 till 4 att profitkvoten sjunker från $\frac{100}{400}$ = 25% till $\frac{100}{500}$ = 20%. ”När ett system ackumulerar mer och mer produktionsanläggningar och utrustning sjunker avkastningsgraden på nytt och befintligt kapital.”[65]

Och en ökande organisk sammansättning av kapitalet, en ökning av dött arbete i jämförelse med levande arbete, är en av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande tendenser. *Profitkvotens fallande tendens* är sålunda en av det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar.

Här är profitkvoterna för den amerikanska tillverkningsindustrin under några på varandra följande år:*

[64] E B Alderer och H E Mitchell, *Economics of American Industry*, s 431-4.
[65] Lawrence R Klein, *The Keynesian Revolution*, s 68.
* Beräknat på följande sätt: värde på tillagt produktionsvärde = cirkulerande konstant kapital. Avskrivning = fast konstant kapital. Tillagt värde – (löner + avskrivning) = vinst.

	Fast konstant kapital	*Cirkulerande konstant kapital*	*Löner*	*Vinst*	*Profitkvot %*
1889	350	5.160	1.891	1.869	26,6
1899	512	6.386	2.259	1.876	20,5
1909	997	11.783	4.106	3.056	18,1
1919	2.990	36.229	12.374	8.371	16,2[66]

Steindl anger följande siffror som visar att kapitalackumulationen tenderar att sakta ner under den klassiska kapitalismen:[67]

Bildande av nytt affärskapital i procent av det befintliga affärskapitalet, under ett årtionde:

		%			*%*
1869-1878	=	3,75	1909-1918	=	2,76
1879-1888	=	4,65	1919-1928	=	2,18
1889-1898	=	4,30	1929-1938	=	0,38
1899-1908	=	3,75			

Vi vet att arbetskraften både bevarar värde och skapar nytt värde. När vi säger att profitkvoten faller menar vi att en allt större del av den årliga produktionen bara utgörs av att *bibehålla* värdet på det existerande kapitalet, medan en allt mindre del ökar värdet på detta kapital. Detta teoretiskt bevisade faktum kan ses empiriskt i följande statistik, från Kuznets, över den årliga procentuella andelen av den amerikanska maskinproduktionen som inte är ämnad att ersätta existerande utrustning utan *utvidga* den:

		%			*%*
1879-1888	=	57,2	1909-1918	=	43,1
1889-1898	=	57,9	1919-1928	=	36,6
1899-1908	=	54,1			

Kuznets anger också följande siffror för kostnaderna att skriva av det existerande fasta kapitalet, som procentuell andel av bruttokapitalbildningen:

		%			*%*
1879-1888	=	39,7	1919-1928	=	62,4
1889-1898	=	43,0	1929-1938	=	86,7
1899-1908	=	46,5	1939-194	=	67,8[68]
1909-1918	=	50,1			

Men profitkvotens fall sker inte enhetligt, från år till år eller decennium till decennium. Dess verkan begränsas av en rad faktorer som går i motsatt riktning.

---

[66] USA:s handelsdepartement, *Historical Statistics of U.S.A.* För profitkvotens utveckling under monopolperioden se kapitel 12 och 14.
[67] J Steindl, *op cit*, s 167.
[68] Sumner H Slichter citerar de första siffrorna i *What's Ahead for American Business?*, s 83. Den andra gruppen siffror är ur S Kuznets, "Internationella skillnader i kapitalbildning", i *Capital Formation and Economic Growth*, s 62.

(a) Ökning av mervärdekvoten: en ökning av kapitalets organiska sammansättning leder till en ökad arbetsproduktivitet, vilket kan betyda en ökning av det relativa mervärdet och därmed en ökning av mervärdekvoten. Om produktionens sammanlagda värde från ett årtionde till ett annat ökar från 300 miljoner *k* + 100 miljoner *v* + 100 miljoner *m* = 500 miljoner, till 400miljoner *k* + 100 miljoner *v* + 125 miljoner *m* = 625 miljoner, då har mervärdekvoten $\frac{m}{v}$ökat från 100 till 125%, och trots att kapitalets organiska sammansättning har ökat från 3 till 4 så förblir profitkvoten densamma: $\frac{100}{400}$= 25%,$\frac{125}{500}$= 25%.

Men i det långa loppet är det omöjligt att uppnå en *lika stor* ökning av mervärdekvoten och kapitalets organiska sammansättning, ty ökningen av arbetsproduktiviteten leder ofta till en utvidgning av arbetarnas behov och till en motsvarande ökning av arbetskraftens värde, vilket i sin tur gynnar arbetarrörelsens utveckling och därmed begränsar ökningen av mervärdekvoten. Vi måste också nämna att ökningen av mervärdekvoten stöter på *absoluta* begränsningar (det går inte att minska det nödvändiga arbetet till noll), medan det inte finns några gränser för ökningen av kapitalets organiska sammansättning.

Sammanbrottsteorin (*Zusammenbruchstheorie*) grundar sig i sista hand på att det i det långa loppet inte går att övervinna profitkvotens tendens att falla genom att öka mervärdekvoten. Denna oförmåga har blivit en brännande aktuell fråga i samband med automatiseringar. De periodiska kriserna oundviklighet, som förklaras i kapitel 11, bidrar också till den.

(b) Minskning av priset på konstant kapital: kapitalets organiska sammansättning uttrycker inte kvoten mellan arbetsverktygens *fysiska volym* och antalet arbetare, utan kvoten mellan produktionsmedlens *värde* och *priset* på den anställda arbetskraften. Om arbetskraftens produktivitet ökar generellt så sjunker värdet på varje enskild vara. Denna lag gäller för alla varor, inklusive maskiner och andra produktionsmedel. Ökningen av kapitalets organiska sammansättning verkar också i riktningen att sänka priset på maskiner och därmed det konstanta kapitalets värde i förhållande till det variabla kapitalet, och motverkar på så sätt profitkvotens fallande tendens.

Men även om produktivitetsökningarna otvivelaktigt minskar värdet på varje enhet konstant kapital, så innebär denna utveckling på samma gång en betydande ökning av antalet enheter. Maskinernas värde minskar men antalet maskiner ökar snabbare och värdet på den totala mängden maskiner ökar således istället för att vara stabilt. I USA till exempel ökade värdet på varaktiga produktionsvaror från 7,4% 1900 till 8,3% 1910, 10% 1920, 9% 1930, 8,7% 1940, 10,9% 1950 och 11,9% 1955.[69]

(c) Utvidgning av den kapitalistiska produktionens bas: genom utrikeshandeln får kapitalet tag på råvaror och nödvändighetsartiklar billigare, och det minskar värdet på både det konstanta kapitalet och arbetskraften och ökar både mervärdekvoten och profitkvoten. Införandet av det kapitalistiska produktionssättet inom nya branscher eller nya länder där det till en början existerar en lägre organisk sammansättning på kapitalet motverkar också profitkvotens fall.

Icke desto mindre innebär den kapitalistiska produktionens utvidgade bas oundvikligen att utbytet utvidgas. I utbyte mot de varor som industriländerna importerar från de underutvecklade länderna exporterar de fabriksvaror och kapital till dem som förstör den inhemska produktionen och inför ett kapitalistisk produktionssätt. När det kapitalistiska produktionssättet sprider sig och blir världsomfattande så minskar de områden där det går att få högre profitkvot. Trots att denna expansion under lång tid hade en stor del i att bromsa eller stoppa profitkvotens fallande tendens, så blir den allt mindre effektiv och kan till och med ge en motsatt effekt när de underutvecklade länderna i sin tur industrialiseras och tvingar de utvecklade länderna att genomföra en avsevärd ökning av kapitalets organiska sammansättning för att klara konkurrensen från dem.

[69] *U.S. Statistical Abstract 1958.*

(d) Öka mängden mervärde: den ständiga utvidgningen av kapitalismens verksamhetsområde, ackumulationen av kapital och ökningen av antalet lönarbetare leder till en konstant ökning av *mängden* mervärde. När profitkvotens fall är förhållandevis litet kan denna absoluta ökning få kapitalisterna att ”försona sig” med systemet. Kapitalisterna blir förvisso inte upprörda över framtidsutsikten att ”bara” göra 10% vinst på en miljard, istället för 12% på 200 miljoner. Den ökade mängden profit från 24 till 100 miljoner kompenserar den lilla minskningen av profitkvoten. Den minskade tid det tar för det cirkulerande kapitalet att cirkulera bidrar speciellt mycket till den ökade mängden mervärde.

Under det kapitalistiska produktionssättet antar en varas värde formen $k + v + m$. Det kapitalistiska produktionssättets utvecklingslagar kan framställas i form av förhållandena mellan delarna i denna formel:

(a) Ökningen av $\frac{k}{v}$ betyder att kapitalets organiska sammansättning ökar.

(b) Ökningen av $\frac{m}{k}$ betyder att mervärdekvoten ökar.

(c) Minskningen av $\frac{m}{k+v}$ betyder att den genomsnittliga profitkvoten sjunker.

Men dessa tre utvecklingstendenser ser olika ut beroende på om man betraktar dem utifrån deras övergripande historiska betydelse i förhållande till produktivkrafternas utveckling, eller i förhållande till den *speciella form* de antar under det kapitalistiska produktionssättet.

I alla samhällen (inklusive det socialistiska) är de allmänna tecknen på civilisationens utveckling, på en hög utvecklingsnivå av produktivkrafterna: en ökning av den mängd arbetsverktyg som det levande arbetet sätter i rörelse under produktionsprocessen, en minskning av den del av arbetsdagen som går åt för att producera existensmedlen (den nödvändiga produktionen), en minskning av det välstånd som produceras varje år i jämförelse med det välstånd som samhällets gradvis samlar på sig.

I det kapitalistiska samhället antar dessa tendenser en speciell form, en *antagonistisk form*. När samhällets överskott ökar i förhållande till den nödvändiga produktionen leder det inte till en enorm ökning av samhällets välbefinnande i sin helhet, utan till en ökning *av det merarbete som de besuttna klasserna tillägnar sig*, till en ökning av utsugningsgraden av arbetarklassen. Den minskade kvoten mellan det nya välstånd som skapas varje år och det samlade samhälleliga välståndet innebär inte att mänskligheten alltmer kan leva på endast detta samlade välstånd, det leder inte till en allt större fritid, utan blir tvärtom en återkommande källa till omvälvningar, kriser och arbetslöshet. När dött arbete ökar i förhållande till levande arbete så innebär det inte att man sparar allt mer mänskligt arbete utan leder istället till att det skapas en industriell reservarmé, och under trycket från denna förblir producenternas konsumtion begränsas till den nödvändiga produkten, och deras fysiska insatser blir mer långvariga eller intensivare. I och med dessa antagonistiska former hos det kapitalistiska systemets utvecklingstendenser är systemets undergång oundviklig.

Det kapitalistiska systemets avgörande motsättning

Det kapitalistiska produktionssättets samtliga motsättningar kan sammanfattas i en övergripande och grundläggande motsättning, den mellan produktionens faktiska socialisering och den privata, kapitalistiska tillägnelseformen.

Det viktigaste och mest progressiva resultatet av det kapitalistiska produktionssättets allmänna utbredning är produktionens socialisering under det kapitalistiska systemet. Istället för den uppsplittring som existerade i det patriarkaliska, slavägar- eller det feodala samhället i tusentals små produktions- och konsumtionsceller, som var och en var oberoende av varandra och med bara outvecklade band (i synnerhet band av utbyte) mellan varann, så har det uppstått *ett världsomfattande samband mellan människorna*. Arbetsdelningen har blivit allmän och utvecklad, inte bara i enskilda

länder utan i världsskala. Ingen producerar längre först och främst bruksvärden de behöver för egen konsumtion. Vars och ens arbete är oundgängligt för allas överlevnad så att var och en bara kan överleva tack vare tusen och åter tusen andra människors arbete. Enskilt arbete överlever bara som en liten del av det samhälleliga arbetet. Det är allas objektivt samverkande arbete som får den moderna kapitalismens produktion att fungera, eller håller igång den. Produktionen är alltså objektivt socialiserad och drar in hela mänskligheten i sitt verksamhetsområde.

Produktionens socialisering under den kapitalistiska samhällsordningen möjliggör en enorm utveckling av produktivkrafterna. Det konstanta kapitalets tillväxt, i synnerhet av mängden maskiner och utrustning inom industrin och transportsektorn, har blivit möjlig bara tack vare en extrem arbetsdelning. Denna ofantliga tillväxt av produktivkrafterna ryms underförstått i ökningen av kapitalets organiska sammansättning, i kapitalkoncentrationen, i den allt större utbredningen av det kapitalistiska produktionssättets bas, som strävar mot att erövra hela världen. Den innebär en inte mindre enorm utveckling av människans behov, en första medvetenhet om att det är möjligt med en allsidig utveckling av alla människor.

Men denna socialisering av produktionen som förvandlar hela mänsklighetens arbete till ett objektivt samverkande arbete styrs inte, leds inte, sköts inte enligt någon medveten plan. Den styrs av blinda krafter, av ”marknadslagarna”, i själva verket av svängningarna i och utjämningen av profitkvoten, den speciella form som värdelagen antar under det kapitalistiska systemet. Det är därför produktionen, trots att den objektivt är socialiserad i sin helhet ändå utvecklas oberoende av de mänskliga behov som den själv har väckt och drivs framåt bara av kapitalisternas törst efter profit.

Det privata tillägnandet gör profiten till produktionens enda mål och drivkraft. Det får utvecklingen av produktivkrafterna att bli ojämn och ryckig. Produktionen utvecklas med stormsteg, men inte i de sektorer där de mest trängande behoven finns utan snarare där man kan få de högsta vinsterna. Produktion av alkohol, ”skämttidningar” och droger går före kampen mot luftföroreningar, bevarandet av naturresurser och till och med byggande av skolor och sjukhus.[70] I Storbritannien spenderar man idag mer pengar på spel än på kampen mot cancer, polio och åderförkalkning... Det privata tillägnandet av det samhälleliga överskottet, av mervärdet, gör den kapitalistiska produktionens anarkistisk. Underproduktion i en bransch sammanfaller regelmässigt med överproduktion i en annan, tills dessa anarkistiska försyndelser periodvis straffas med allmän överproduktion och kris. Fördelningen av mänskligt arbete mellan de olika produktionsbranscherna motsvarar aldrig exakt fördelningen av köpkraft för produkterna från dessa branscher. När denna skillnad blir alltför stor löses den med hjälp av en kris som leder till en ny, i sig själv tillfällig och flyktig jämvikt.

Motsättningen mellan den faktiska socialiseringen av produktionen och den privata tillägnelseformen uttrycks som en motsättning mellan tendensen till obegränsad utveckling av produktivkrafterna och de snäva gränserna för konsumtionen. Det kapitalistiska produktionssättet är således det första produktionssätt där produktionen verkar vara helt åtskild från konsumtionen, där produktionen verkar ha blivit ett mål i sig själv. Men de periodvis återkommande kriserna ger en barsk påminnelse om att det i det långa loppet inte helt och hållet går att skilja produktionen från samhällets möjligheter att konsumera den.

Fritt och alienerat arbete

I de primitiva samhällena skiljer producenterna vanligtvis inte sin produktiva verksamhet, ”arbetet” från sina andra mänskliga aktiviteter. Att hela deras liv är så starkt samordnat är alltså mer ett uttryck för samhällets fattigdom och deras ytterst begränsade behov än ett medvetet försök att på ett allsidigt sätt utveckla människans alla möjligheter. De är underkastade naturkrafternas förtryck. Det medför en dålig kunskap om naturen, ett förödmjukande beroende av magi, ett primitivt tänkande. Men till mycket stor del mildras förödmjukelsen av den starka samhälleliga solidariteten och

[70] Galbraith, *op cit*, s 257-8, m fl.

samarbetet. Individen inlemmas på ett relativt harmoniskt sätt i samhället. När naturen inte är alltför fientlig kombineras arbetet med njutning för kropp och själ. Det tillfredsställer både fysiska och sociala, estetiska och moraliska behov.[71]

Vartefter produktivkrafterna växer befriar sig mänskligheten alltmer från naturkrafternas förtryck. Den lär känna naturen och lär sig ändra den i enlighet med sina egna syften. Den betvingar de krafter som den tidigare var dömd att mer eller mindre passivt underkasta sig. Så inleddes vetenskapens och den vetenskapliga utvecklingens segertåg som kommer att göra människan till herre över naturen och universum.

Men mänskligheten betalar ett högt pris för denna frigörelseprocess. Övergången från ett samhälle som är absolut fattigt till ett samhälle med relativ brist är på samma gång en övergång från ett harmoniskt förenat samhälle till ett samhälle uppdelat i klasser. I och med att det blir tid för enskild fritid för en minoritet i samhället så uppstår också alienerad tid, tid ägnad åt slavarbete, obetalt arbete som samhällets majoritet ger till andra. När människan har befriat sig från naturkrafternas förtryck så faller hon alltmer under de blinda samhällskrafternas förtryck, andra människors förtryck (slaveri, träldom) eller förtryck under sina egna produkter (enkel varuproduktion och kapitalistisk produktion).

Vi behöver inte förklara slavarbetets alienerade natur. Slavar och trälar är inte längre herrar över sina egna liv och huvuddelen av sin tid. Deras sociala villkor hindrar inte bara en fri utveckling av deras personlighet utan överhuvudtaget all utveckling. Men även arbetet i det kapitalistiska samhället är alienerat arbete, även det medför en ytterst uttalad mänsklig alienering.

Alienationen visar sig först och främst som en total åtskillnad mellan arbete och alla ”icke-ekonomiska” mänskliga aktiviteter. Den överväldigande majoriteten i det kapitalistiska samhället arbetar inte för att de tycker om sitt arbete, för att de förverkligar sig själva i sitt arbete, för att de ser det som ett nödvändigt och tillräckligt villkor för att utveckla sin fysiska, intellektuella och moraliska förmåga. De arbetar tvärtom *för att de måste, för att tillfredsställa sina andra mänskliga behov än arbetet*. I det kapitalistiska systemets barndom – och än idag i en stor del av den ”tredje världen” - inskränktes dessutom dessa behov till en nästan djurisk existensnivå och för att fysiskt reproducera sig. Allteftersom dessa behov ökar och arbetstiden minskar blir kontrasten mellan ”förlorad tid” och ”återvunnen tid” alltmer slående och skarp.

Alienationen uttrycks då genom att arbetarna fullständigt tappar kontrollen över sina arbetsverktyg, över sina arbetsprodukter. Denna förlorade kontroll blir allt tydligare ju mer ökningen av absolut mervärde ersätts av en ökning av det relativa mervärdet. Arbetstiden förkortas men till priset av en mer och mer omänsklig intensifiering och mekanisering av arbetet.

Skiftarbete som berövar arbetarna den normala dygnsrytmen, löpande band och halvautomatisering, avskaffande av gamla kunskaper, ett utbrett detaljarbete, är olika steg i denna alieneringsprocess. I slutet av denna utveckling är arbetarna bara en obetydlig länk i två oerhörda mekanismer, maskinen i bokstavlig mening, det vill säga de arbetsverktyg som krossar dem,[*] och den samhällsapparat som krossar dem lika mycket med sina order, sin hierarki, sina befallningar, böter och organiserade osäkerhet. Krossandet av individen är knutet till den leda som det mekaniserade arbetet medför, en leda som berövar arbetaren livskraften, och vilken även kontorsarbetare kommer att underkastas allteftersom också kontorsarbetet kommer att mekaniseras.[§]

---

[71] Se exempelvis beskrivningen av *dókpwê*, gemensamt arbete i Dahomey. (Melville J Herskovits, *Dahomey*, vol I, s 64). En liknande beskrivning av gemensamt arbete i Nupe, i Nigeria, finns i S F Nadel, *A Black Byzantium*, s 248-9.

[*] I både bokstavlig (en enorm ökning av antalet olyckor på arbetet) och bildlig mening.

[§] ”En hårt arbetande delvis utbildad fabriksarbetare får efter 25 år på arbetet höra att den 17-åriga grabben intill honom, som just har slutat gymnasiet för att börja arbeta, på några öre när har samma timlön som honom. Och den enformiga armrörelse han gör timme efter timme är vansinnigt tråkig. Han minns att hans far var fattig, men en hantverkare som

Alienationen uttrycks slutligen i en kommersialisering och uppsplittring av hela det kapitalistiska samhället. Allting köps och säljs. Allas kamp mot alla utgör ett förnekande av människans mest grundläggande och karakteristiska drivkrafter: att skydda svaga, gamla och barn, gruppsolidaritet, strävan efter samarbete och ömsesidig hjälp, att älska sin nästa. Ingen av mänsklighetens kvalitéer, strävanden, utvecklingsmöjligheter kan längre förverkligas annat än genom att förvärva ting eller tjänster på marknaden, och kapitalismen kommersialiserar denna förvärvningsprocess mer och mer och slätar därmed ut den och mekaniserar den. Den förkortade arbetsdagen åtföljs allt mindre av en mer mänsklig och förmänskligande egen fritid och istället av en alltmer kommersiell och avhumaniserad fritid.

För inte så länge sedan följde några tyska protestantiska präster de katolska arbetarprästernas exempel och arbetade under flera månader i stora fabriker. På grundval av sina erfarenheter har de på ett slående sätt beskrivit arbetets alienerade karaktär under kapitalismen:

> Deras (arbetarnas) inställning till arbetet är oftast negativ, utom bland vissa hantverkare, för vilka de färdigheter och erfarenheter som de har erhållit och hela tiden skaffar sig fortfarande spelar en viss roll. Vad gäller de andra så betraktar de arbetet på fabriken som ett *nödvändigt ont*. Jobbet är arbetarnas ”fiende” som de *måste underkasta sig* varenda dag under lång tid, med allt vad det innebär: maskiner som de måste sköta, hierarkin i fabriken från förmannen till ledningen som de har *överlämnats* till utan möjlighet till diskussion (den gemensamma skötseln, det vill säga arbetarråden spelar praktiskt taget ingen roll på våra företag), men också deras arbetskamrater, i så måtto som de själva är en integrerad del av den värld som man bara *motvilligt* ansluter sig till i början av sitt skift och lämnar *som genom att fly* i slutet av det... *Den tid som tillbringas i fabriken betraktas som slöseri med livet*.
> ... Arbetssättet och dess form (oavsett om det är hårt fysiskt arbete eller bara att övervaka mekaniska processer) är inte så viktigt som dess sociala status, som på de arbetsplatser vi har lärt känna också uttrycks genom att *arbetarna kommenderas, som ett rent objekt för beslut som tagits angående honom*...
> Trots fackföreningarna och arbetarråden är arbetarna utan tvekan den svagaste delen i vårt ekonomiska system: de är de första som drabbas av affärsfluktuationer, tillfälliga stopp och kriser, och deras jobb hotas medan de utan större mänskliga förluster kan sugas upp av produktionsprocessens andra delar. Ingenstans är *känslan av osäkerhet vad gäller utkomsten* och ett *totalt beroende av en godtycklig utvecklingsprocess* i vår företagarekonomi lika tydlig som i detta samhällsskikt... Utan tvivel går det bara att tänka sig en ytterst önskvärd förändring av arbetarnas samhälleliga medvetande genom att deras sociala situation verkligen förändras.[72]
> [Våra kursiveringar.]

Klasskampen

Aldrig någonsin sedan samhället delades upp i klasser har människan fogat sig i sociala orättvisor under förevändning att de varit ett oundvikligt skede i samhällets utveckling. Producenterna har aldrig accepterat det som normalt eller naturligt att merprodukten från deras arbete skulle tas om hand av de besuttna klasserna, som på så sätt skaffar sig ett monopol över fritiden och kulturen. De har alltid och oupphörligt revolterat mot dessa tingens ordning. Och oupphörligt har de mest storsinta bland de besuttna klasserna känt sig tvungna att fördöma de sociala ojämlikheterna och ansluta sig till de utsugnas kamp mot utsugarna. Mänsklighetens historia är inget annat än en lång rad av klasskamper.

Klassamhällets gryning kännetecknades av slavrevolter. Bara revolten som leddes av Spartacus och slavrevolterna på Sicilien under ledning av Verres är allmänt kända. Men ungefär vid samma tid

---

var stolt över de tunnor han tillverkade. Här står maskinen för allt tänkande, alla orsaker till stolthet. Kanske reglerna också förbjuder honom att tala med arbetarna intill, eller gå och ta ett glas vatten utom under rasterna.” (Vance Packard, *The Status Seekers*.)

[72] Horst Krockert, i *Die Mitarbeit*, nr 7, 1958. Se den på alla sätt liknande analysen av arbetarnas ställning i Frankrike, i A Andrieux och J Lignon, *L’Ouvrier d’aujourd’hui*.

skedde ett uppror bland de 40.000 slavar som arbetade i gruvorna i Spanien, en revolt bland slavarna i Makedonien och Delos, och ett halvt sekel senare ett omfattande uppror bland gruvarbetarna i Laurium i Grekland.[73] Från och med 300-talet e.Kr. spred sig ett omfattande uppror bland slavar och utarmade bönder över hela västra delen av det romerska imperiet (Bagaduaerörelsen) och Nordafrika (Donatiströrelsen). Oftast underskattas den viktiga roll som dessa revolter spelade för det romerska imperiets sammanbrott.[74] Den arabiska krönikören Abu Zakaria begrep klart den anda som besjälade dem, och skrev följande om Donatisterna:

> De hatar herrarna och de rika, och när de möter en herre i sin vagn omgiven av sina slavar så tvingar de ner honom, sätter slavarna i vagnen och tvingar herren att springa. De skryter med att de har kommit för att återupprätta jämlikhet på jorden och de befriar slavarna.[75]

Västgoternas invasion av det bysantinska imperiet åtföljdes likaså av slavrevolter, särskilt bland gruvarbetarna i Thrakien.[76] Senare (820-823) bröt ett nytt och fruktansvärt uppror ut i det bysantinska imperiet med stöd från de fattiga, och kejsar Michael II kunde inte krossa det förrän efter tre års strider.

Under samma period (868) reste sig en armé av svarta slavar som araberna använde för att åderlåta Shatt-el-Arab, och de höll ut i 15 år mot de kejserliga arméerna. När handels- och manufakturkapitalet återuppväckte slaveriets mest vidriga former i utlandet skedde det återigen många uppror, som till exempel det som leddes av Soerapati på Java (1690-1710), bland indianerna i Bolivia (1686, 1695, 1704, 1742 och 1767), och de Svarta jakobinernas revolt på Haiti.[77]

Bönder som krossades under dagsverke eller jordränta försökte själv många gånger kasta av sig oket av utsugning. Hela den antika historien – Egypten, Judéen, Aten och Rom – är fylld av bondeuppror mot ocker, skuldsättning och koncentration av egendom. I sassanidernas imperium i Persien på 500- 600-talen e.Kr. framträdde mazdakiternas rörelse, som krävde gemensamt ägande, avskaffande av alla privilegier och förbud mot att döda allt levande. Utan tvekan är det därför som historiker i de besuttna klassernas tjänst kallar dem ”barbarer” och ”degenererade personer”.

Under hela den kinesiska historien störtades de härskande dynastierna av revolter bland de förtryckta bönderna. Han- och Mingdynastierna var själva dynastier som upprättades av bondeledare, som först försökte bekämpa inte bara jordegendomar utan även ocker- och handelskapital.[78] 1300-talet i Västeuropa kännetecknades av ”jacquerier”[*] i nästan vartenda land: Frankrike, Storbritannien, Flandern, Böhmen, Spanien, etc. På 1500-talet såg vi utvecklingen av det stora tyska bondekriget, med jämförbara samhällstendenser i städerna, där de djärvaste revolutionära idéerna fanns hos Thomas Münzer och anabaptisterna. Den japanska 1600- och 1700-talshistorien avbröts ideligen av en lång rad bonderevolter mot den ökande utsugning av bönderna som utbredningen av pengaekonomin medförde. Inte mindre än 1.100 uppror ägde rum mellan 1603 och 1853.[79]

Slutligen reste sig småhantverkare, deras gesäller och legohjon, det moderna proletariatets förfäder, mot både bristen på politiska rättigheter i de stora städerna och handelskapitalets utsugning av dem.[*] Det var inte bara hantverkarna i medeltidens flamländska och italienska städer som förde

---

[73] Heichelheim, Wirtschaftsgeschichte *des Altertums*, vol I, s 630, 642.
[74] Robert Latouche, *Les grandes invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle*, s 48.
[75] Citeras i E F Gautier, *Le passé de l'Afrique du Nord*, s 259.
[76] M V Levtjenko, Byzance*, des origines à 1453*, s 28-29.
[77] Rutgers, *Indonesië*, s 57; *Handbook of American Indians*, s 512; C L R James, *The Black Jacobins* etc.
[78] I *An Outline History of China* finns en lång lista över bondeuppror, s 44-46, 66-67, 101-3, 122-5, 141-4, 158-60, 166-7, 182-3, etc.
[*] **Jacquerie**, de franska böndernas resning 1358 – öa.
[79] Hugh Barton, *Peasant Uprising in Japan of the Tokugawa Period*, s 1.
[*] De första arbetarstrejker som nedtecknats i historien var de egyptiska arbetarnas strejk omkring 1165 f.Kr., under Ramses III, vid Dehr-el-Medina på Nilens västbank, nära Thebes. (Artikeln ”Strejker” i *Dictionnaire de la civilisation égyptienne*.)

denna kamp, utan också hantverkare i städerna i det islamiska imperiet, där qarmatiernas mäktiga internationella rörelse på 800-talet e.Kr. svetsade samman den tidens alla progressiva idéer, och fortsatte i uppror bland stadsgillena i Anatolien och Istanbul ända fram till 1600-talet.[80] Denna rörelse lyckades till och med upprätta en kommunistisk stat i Bahrein och Jemen som överlevde mer än 100 år (från 1000- till 1100-talet).

Varför misslyckades alla dessa rörelser i försöken att avskaffa de sociala ojämlikheterna (antingen besegrades de eller om de segrade så återskapade de själva samhälleliga förhållanden som liknade dem de gjorde uppror mot)?[§] Därför att de materiella villkoren ännu inte var mogna för att avskaffa den samhälleliga exploateringen och ojämlikheterna.

Frånvaron av klasser under människans förhistoria förklaras av det faktum att samhällsproduktionen i stora drag var lika med den nödvändiga produktionen. Samhällets uppdelning i klasser motsvarar en utveckling av produktivkrafterna som tillåter uppkomsten av ett visst överskott, men ännu inte tillräckligt för att garantera hela samhället den fritid som behövs för att samhället ska kunna ackumulera. På grundval av denna otillräckliga utveckling av produktivkrafterna kunde man i det långa loppet inte undvika att de sociala ojämlikheterna återuppstod och att uppdelningen av samhället i klasser återuppstod till och med där denna uppdelning hade avskaffats för en period.

Tack vare att det kapitalistiska produktionssättet utvecklar produktivkrafterna på ett utomordentligt sätt blir detta möjligt, genom att för första gången i historien skapa de ekonomiska villkoren för att helt och hållet avskaffa klassamhället. Det samhälleliga produktionsöverskottet räcker för att i stor skala minska alla människors arbetstid, vilket skulle garantera en utveckling av kulturen som skulle göra det möjligt för hela samhället att sköta ackumulation (och ledning). En medveten organisering av arbetet, som redan objektivt har socialiserats av kapitalismen, blir ett oumbärligt villkor för en ny allsidig utveckling av produktivkrafterna.

Det kapitalistiska produktionssättets utveckling skapar inte bara de *ekonomiska* förutsättningarna för att avskaffa klassamhället. Det skapar också de *sociala* förutsättningarna. Det ger upphov till en klass som har ett avgörande intresse att avskaffa all form av privat ägande av produktionsmedlen eftersom den själv inte äger några. Samtidigt samlar denna klass alla det moderna samhällets producerande funktioner i sina händer. Den koncentreras på stora fabriker och blir genom instinkt och erfarenheter övertygade om att den bara kan försvara sitt öde genom att samla sina krafter, genom att skaffa sig egenskaperna *organisering, samarbete* och *solidaritet*. Till att börja med använder den dessa egenskaper för att beröva arbetsgivarna en större del av det värde som den skapar. Den kämpar för kortare arbetsdag och högre löner. Men inom kort lär den sig att denna kamp i det långa loppet bara kan bli effektiv om man utmanar kapitalet och hela dess statsmakt.[†]

---

[80] Louis Massignon, ”Islamska gillen”, i *Encyclopedia of the Social Sciences*, vol VII, s 216.

[§] I anknytning till detta kan man åberopa utvecklingen av de katolska klostren, där man först införde ett gemensamt ägande, och av den tjeckiska staden Tabor. När denna stad först bildades måste folk lämna in alla sina egendomar och placera dem i ”offentliga gravar”. Men några få år senare återuppstod en enkel varuproduktion. (Joseph Macek, *Le mouvement hussite en Bohème*, s 40-41 och 55-59.

[†] I *The Town Labourer* beskriver J L och B Hammond på ett målande sätt hur staten på 1800-talet helt och hållet stod i kapitalets tjänst. I regionerna Caerphilly och Merthyr Tydfil var de enda fredsdomarna två järnmästare som ständigt måste sitta till doms[!] över sina egna arbetare. Samma domare var ansvariga för att tillämpa de lagar som förbjöd[!] dem att använda byteshandel. Samma författare beskriver trupprörelserna i industriområden som ”kom att likna ett ockuperat land... soldaterna flyttades runt efter hur löner och anställning svängde.” (Sid 65, 85.)

Kapitel 6. Handel

Handel, resultatet av en ojämn ekonomisk utveckling

I ett samhälle som huvudsakligen grundar sig på produktion av bruksvärden uppstår köpmännens vinst genom att de köper varor under deras värde och säljer dem över sitt värde. I början kunde handeln följaktligen inte utvecklas mellan folk som levde på en mer eller mindre identisk ekonomisk utvecklingsnivå. Då känner man i båda länderna till den ungefärliga mängd arbetstid som krävs för att tillverka de varor som bytes ut. Varken köpare eller säljare skulle inlåta sig på ett utbyte som var ytterst ofördelaktigt för dem.* Bara under exceptionella förhållanden, om det uppstår en plötslig brist på för tillfället nödvändiga konsumtionsvaror eller oundgängliga råvaror, blir det under dessa villkor möjligt att göra några betydande profiter på handel.

Men handel med folk som befinner sig på en lägre ekonomisk utvecklingsnivå erbjuder perfekta förhållanden för att göra sådana profiter. Man kan köpa råvaror eller livsmedel (metaller, virke, vete, fisk, vin) billigt från dem och sälja färdiga hantverksprodukter (lergods, metallredskap, prydnadsföremål, textilvaror) till dem för mer än deras värde. Den utökade handel som påbörjades under den period som kännetecknas av den metallurgiska revolutionen och civilisationens födelse hade sitt ursprung i den ojämna ekonomiska utvecklingen mellan olika folk:

> … Det varaktiga villkoret för allt utbyte är skillnader och olika slags tillgångar i samhällen som är grannar eller kan kommunicera med varandra... och det finns överallt på jordens yta oavsett hur långt tillbaka historikerna går i studierna av våra förfäder.[1]

Empiriska data bekräftar helt och fullt denna åsikt. För det första bekräftar de att handeln uppstod i alla primitiva samhällen i form av *utländska handelsmän* som kom från mer utvecklade samhällen. De första handelsmän som nämns i egyptiska källor är utlänningar.[2] Under den arkaiska perioden i det antika Grekland var utländska handelsmän de första att uppträda i de unga städerna.[3] I de allra äldsta texterna i *Avesta*, Irans heliga bok, är handelsmännen utlänningar som har med sig lyxvaror till kungen och adelsmännen.[4] I *Rig Veda*, den hinduiska civilisationens äldsta skrivna dokument, är handelsmännen utlänningar (*pani*) som reser i karavaner.[5] De första handelsmännen i Rom var grekisktalande utlänningar.[6] I Bysans låg den storskaliga handeln till en början i händerna på syrier, judar och orientaler.[7] I det islamiska imperiet var de första handelsmännen kristna, judar och zoroastrier.[8] Judar och syrier var också de första handelsmännen i det medeltida Västeuropa,[9] medan koreaner under samma period var de första att införa handel i Japan.[10] Från Tang till Ming-dynastin var det i Kina utlänningar, huvudsakligen indier och muslimer, som kontrollerade all utrikeshandel. Under århundraden fortsatte denna första period av storskalig handel med tyska handelsmäns övermakt i Skandinavien, judiska handelsmän i Polen, Ungern och Rumänien, armeniska handelsmän i det turkiska imperiet i Asien, arabiska handelsmän i Östafrika, och kinesiska handelsmän i Sydostasien.

---

* Se kapitel 2 och 3.

[1] *Histoire du Commerce*, vol III, s 129.
[2] Herman Kees, *Kulturgeschichte des Alten Orients*, vol I, *Aegypten*, s 103.
[3] G Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 17.
[4] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichtedes Altertums*, vol I, s 227.
[5] S K Das, *Economic History of Ancient India*, s 422.
[6] *Histoire du Commerce*, vol I, s 151.
[7] G I Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, s 137-138.
[8] P K Hitti, *History of the Arabs*, s 343.
[9] H Pirenne, *Histoire économique et sociala de l'Occident médiéval*, s 127.
[10] Yoshitomi, *Etudes sur l'histoire économique de l'ancien Japon*, s 212.

Under sådana förhållanden där frånvaron av dyra industrianläggningar gör det lätt att överföra både teknik och tekniker, understryker å andra sidan empiriska data hur samma lag om den ojämna ekonomiska utvecklingen leder till snabba omsvängningar av handelsströmmarna så fort ett folk uppnår den jämförelsevis enkla hantverksteknik som fanns i samhällen med enkel varuproduktion. *Metoikoi* från Mindre Asien var de första handelsmännen på det grekiska fastlandet, men inom kort kom de grekiska bosättningarna att monopolisera handeln i Mindre Asien, ända fram tills dess Mindre Asien återigen tog hämnd på grekerna under den hellenistiska perioden. Judar, kristna och perser var de första handelsmännen i det islamiska imperiet men inom kort spelade arabiska handelsmän den viktigaste rollen inom handeln i Europa, Mellanöstern och Persien. På 400-talet e. Kr. dominerade indiska handelsmän handeln på Arabiska havet. Några få århundraden senare dominerade arabiska handelsmän handeln i Indien.[11] Under mongolimperiet på 1600-talet pressade indiska och persiska handelsmän åter tillbaka de arabiska köpmännen. I början av medeltiden hade judar och syrier från Bysans monopol på den storskaliga handeln i Italien. Från och med 1000-talet och framåt erövrade venetianare och genuesare en dominerande position inom handeln i Bysans själv.

Det romerska kejsardömets historia består helt och hållet av den sortens skarpa svängar. Under två århundraden f. Kr. hade de romerska erövringarna och den handel som följde i kölvattnet på dem krossat den ekonomiska makt som Mindre Asien hade upprättat efter Alexander. Men under första århundradet e. Kr. överlämnade de romerska handlarna österlandet till det nya skiktet av syriska handelsmän och drog sig tillbaka till Gallien – som från och med 100-talet i sin tur pressade tillbaka Roms handel och tillsammans med syrierna delade på den ekonomiska makten i hela kejsardömet.[12]

Produktion och realisering av mervärde

Under de förkapitalistiska produktionssätten är handelskapitalet kapitalets dominerande form. Det förkroppsligar penningekonomins födelse i en ekonomi som i grund och botten baseras på produktion av bruksvärden. Det uppstår i den dubbla formen av riskabel storskalig internationell handel och lokal gårdfarihandel. Ju mer den enkla varuproduktionen utvecklas, desto mer säljer producenterna själva sina varor på marknaden, och det finns bara plats för yrkesmässig handel utanför denna normala varucirkulation.

Men sammanslagningen av produktion och handel medför tekniska problem som bara går att lösa inom en begränsad ram. Hantverkaren som själv tar sina produkter till marknaden måste sluta tillverka medan han reser. Det är därför marknader i ett samhälle med enkel varuproduktion i allmänhet hålls på helgdagar. I ett samtal med malajiska fiskare konstaterade Raymond Firth att de som regel inte håller på med handel på arbetsdagar. Först när de av ett eller annat skäl inte fiskar ”köper man fisk för att sälja”.[13] För att underlätta småproducenternas/handelsmännens resor till marknaderna har chorti-indianerna lagt sig till med ”vanan att tillhandahålla mat, en säng och facklor av tall till var och en, även främlingar, som ber om dem. Givaren förväntar sig ingen betalning men kan i sin tur kräva samma gästfrihet när han behöver det i framtiden...”[14] Alla dessa sedvänjor fungerar bara om avståndet mellan stället där man producerar och marknaden inte är alltför långt. När avståndet ökar blir det en alltför stor börda för producenten att själv forsla sina varor till marknaden. På medeltiden tog hantverkarna i Nürnberg sina varor till marknaden i Frankfurt. Men till mer avlägsna centra överlämnade de sina varor till yrkesmässiga handelsmän.[15]

Således uppstår yrkesmässig handel som ett resultat av en arbetsdelning som besparar producenterna den förlust de skulle ha drabbats av genom att avbryta produktionen för att sälja sina varor

[11] N K Sinha och A Ch Banerjee, *History of India*, s 193.
[12] Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, s 158.
[13] Raymond Firth, *Malay Fishermen*, s 188.
[14] Charles Wisdom, *The Chorti Indians of Guatemala*, s 25.
[15] Alexander Dietz, citerad i J C van Dillen, *Het economisch karakter der middeleeuwse stad*, s 98.

direkt.[16] Professor Jacquemyns har beräknat dessa förluster i fallet med flamländska linnevävare under 1800-talets första hälft, som var tvungna att själv åka och köpa råvaror i små mängder på marknader i grannstäderna och sedan sälja sitt tyg stycke för stycke på samma marknader. Han beräknar dem till en femtedel av deras små inkomster.[17]

I en studie av situationen för den brittiska textilindustrin på 1700-talet kommer professor Ashton fram till ännu mer definitiva slutsatser:

> I allmänhet måste [textil]arbetaren själv skaffa fram och bära [de produkter han behövde]... På vägarna i norr kunde man se stora mängder vävare som bar garn i säckar på ryggen eller tunga rullar tyg under armarna. De avverkade avstånd som ofta var så långa som en person hade lust att tillryggalägga på en dag... Det sägs att det inom trikåindustrin i östra Midlands kunde gå åt så mycket som två och en halv dag i veckan till att skaffa order och material, överlämna färdiga arbeten och samla in löner.[18]

När professor Sol Tax observerade ett samhälle som grundade sig på enkel varuproduktion konstaterade han att producenterna i ordets bokstavliga mening räknar ur *arbetskostnaden* för att sälja sina varor direkt till möjliga kunder, och föredrar att sälja till handelsmän bara när *besparingen i arbetstid* är verklig (när den produktion som kunde genomföras under den tid som går åt för att sälja är mer värd än handelsmannens profit):

> I Panajachel kommer köpmännen till gården och köpslår om lökrabatterna redan innan de har skördats, och jordbrukaren beräknar då vilka chanser han har att få mer genom att skörda löken, ta den till marknaden och sälja den i parti eller minut. När han gör det så räknar han ut vad hans tid är värd...[19]

Ett liknande problem uppstår när de självständiga småproducenterna ersätts av industrikapital och de gamla köpmännen ersätts av handelskapital. När varuproduktionen är avslutad så är industrikapitalisterna redan i besittning av det mervärde som deras arbetare har producerat. Men mervärdet existerar i en speciell form: det är kristalliserat i varor, precis som det kapital som industriägarna förskotterar. Så länge mervärdet behåller denna form kan kapitalisten varken ombilda sitt kapital eller tillgodogöra sig mervärdet. Han måste omvandla det till pengar. För att realisera mervärdet måste han sälja de varor som producerats. Men industriägarna arbetar inte för bestämda kunder (utom när de utför order för den ”definitiva kunden”), de arbetar för en anonym marknad.

Varje gång en produktionscykel har avslutats skulle de således vara tvungna att avbryta arbetet på fabriken, sälja sina varor för att få tillbaka sina utgifter och först därefter återuppta produktionen. Genom att köpa det som industriägarna producerar befriar handelsmännen dem från besväret att själva behöva leta efter kunder. De besparar dem de förluster och kostnader som det medför att avbryta produktionen tills varorna har nått sin destination. Handelsmännen så att säga förskotterar det penningkapital som gör det möjligt för industriidkarna att fortsätta producera utan avbrott.

Men handelsmännen som förskotterar industriidkarna de pengar som de behöver för att ombilda sitt kapital och realisera sitt mervärde måste i sin tur snabbt sälja de varor som de köpt på detta sätt, för att så snabbt som möjligt börja om processen på nytt. Vartefter det kapitalistiska produktionssättet spred ut sig och varuproduktionen blev allmän täcktes städer och byar av ett allt tätare nätverk av grossist- och detaljhandelsbutiker. Precis som lyxhandelns utbredning på medeltiden kännetecknades av att de resande köpmännen förvandlades till stationära köpmän,[20] så kännetecknades den

---

[16] J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol II, s 113.
[17] G Jacquemyns, *Histoire de la crise économique des Flandres, 1845-50*, s 198-200.
[18] T S Ashton, *An Economic History of England . The 18th Century*, s 102.
[19] Sol Tax, *Penny Capitalism*, s 14-15.
[20] H Pirenne, *Périodes d'histoire sociale du capitalisme*, s 18.

ökande handeln med nödvändighetsprodukter i industrikapitalismens gryning av att små kringresande gårdfarihandlare omvandlades till detaljhandlare som hela tiden fanns i byarna.[*]

På medeltiden var inte grossist- och detaljhandel åtskilda när det gällde produkter som var ämnade för den lokala marknaden, och grossisthandel saknades nästan helt. Specialiserade detaljhandlare uppträdde först med *mercers*. Det fanns 70 sådana i hela Frankrike år 1292, 200 år 1570 och 2.800 år 1642.[21] Uppdelningen i grossist- och detaljhandel ägde vad gäller lyxvaror rum efter handelsrevolutionen, då de stora kolonialbolagen behöll grossisthandeln för sig själva.

Industrikapitalisterna vill inte bara *realisera* sitt mervärde. Han vill också *kapitalisera* det, omvandla det han inte konsumerar improduktivt för att tillfredsställa sina egna behov till maskiner, råvaror och löner. Kapitaliseringen av mervärdet innebär således i sig själv en cirkulation av varor där industriägaren istället för att vara försäljare uppträder som köpare. I denna egenskap är han också intresserad av att så mycket som möjligt minska tiden det tar för maskiner och råvaror att cirkulera, väntetiden mellan order och leverans. Handelskapitalet gör honom således den dubbla tjänsten att minska cirkulationstiden för hans egna varor och även för de varor han vill köpa.

Årlig mervärdemängd och årlig profitkvot

De små hantverkare som undviker kostnaderna av att vänta och inte producera som de utsätts för om de själva säljer resultatet av sitt arbete, gör således en vinst där det ligger i deras intresse att ge en del av denna till handelsmännen. Industrikapitalister känner inte till några andra vinster än det mervärde som produceras av deras arbetskraft. Innebär den minskade tid det tar för att cirkulera de varor han säljer och de han köper, att den mängd mervärde som arbetarna producerar blir större?

Ur cirkulationens synvinkel består industrikapitalet av två delar. Ena delen av detta kapital, som kallas *fast kapital*, består av byggnader och maskiner, som inte ersätts förrän det gått en ganska lång period, efter ett antal produktionscykler. Värdet på detta kapital läggs ut allt på en gång av industriägaren, och ombildas – amorteras eller skrivs av – lite i taget. I slutet av varje produktionscykel, då de varor som producerats har blivit sålda, har bara en del av detta fasta kapital ombildats. Den tid det tar att ombilda hela detta fasta kapital kallas det fasta kapitalets omslagstid, och består således av ett antal produktionscykler.

Det är annorlunda med det *cirkulerande kapitalet*, det vill säga den del av det konstanta kapitalet som består av råvaror och hjälpprodukter tillsammans med det variabla kapitalet, de löner som kapitalisterna betalar. Cirkulerande kapital måste förskotteras i början av varje produktionscykel. Men så fort de varor som har producerats under denna cykel har blivit sålda är kapitalisten på nytt i besittning av detta cirkulerande kapital och kan påbörja en ny produktionscykel. Det cirkulerande kapitalets omslagstid bryts således ner i en produktionscykel av varor och en cirkulationstid för samma varor. Genom att kraftigt minska varornas cirkulationstid minskar man det cirkulerande kapitalets omslagstid, och gör det således möjligt att få till stånd fler produktionscykler under en given tidsperiod – låt oss säga ett år.

Låt oss anta att det cirkulerande kapitalets omslagstid i ett bomullsspinneri är två månader, en månad för att tillverka en viss mängd bomullstyg och en månad för att sälja det och köpa ett nytt lager råvaror. Således kommer det att bli sex produktionscykler på ett år. Genom att minska tiden

---

[*] J H Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, vol I, s 220.
I Österuropa, på Balkan och i Ryssland kunde man stöta på dessa kringresande detaljhandlare ända fram till början av 1900-talet, tillsammans med kringresande hantverkare som själva sålde sina produkter. I underutvecklade länder kan de påträffas än idag, och de har inte försvunnit helt och hållet ens i de utvecklade länderna. Det belgiska ekonomiministeriets *Vitbok* (1953) visar att antalet kringresande köpmän som sålde från dörr till dörr är ganska högt i de flamländska områdena, där bönderna lever utspridda på landsbygden. (*L'Economie belge en 1953*.)

[21] *Histoire du Commerce*, vol I, s 254.

för att sälja bomullsvarorna och köpa nya råvaror från en månad till en vecka så minskas det cirkulerande kapitalets omslagstid till 5,3 veckor, och det kommer att bli tio cykler per år istället för sex.

Under förutsättning att kapitalet och mervärdekvoten är desamma inbringar varje produktionscykel samma mängd mervärde. Genom att öka antalet produktionscykler som utförs under ett år så ökar den totala mervärdemängd som producerats under detta år. Att minska varornas cirkulationstid är således inte bara ett sätt att realisera mervärde *snabbare*, det är också ett sätt att *öka mängden*:

> Ju snabbare penningkapitalet roterar i företaget, desto högre är dess lönsamhet (dess årliga profitkvot).[22]

Varornas värde förändras inte för att det cirkulerande kapitalets omslagstid minskar. Så länge varornas produktionscykel inte förändras förblir varornas värde detsamma. Men det är annorlunda med kapitalets profitkvot. Denna kvot beräknas inte i förhållande till produktionscykeln utan till räkenskapsåret. Antag att kapitalisten har installationer till ett värde av 1.000 miljoner francs, varav en procent avskrives varje produktionscykel. Antag vidare att han under varje produktionscykel måste lägga ut 20 miljoner, 10 miljoner för att köpa råvaror och 10 miljoner för att betala arbetarnas löner. Värdet för varje produktionscykel kommer således att bli på följande sätt, om mervärdekvoten är 100%:

$$20 \text{ miljoner } k + 10 \text{ miljoner } v + 10 \text{ miljoner } m = 40 \text{ miljoner.}$$

Värdet på ett års produktion, efter sex produktionscykler, kommer således att vara 240 miljoner. Men när kapitalisten räknar ut sin årliga profitkvot så jämför han inte sin vinst med sin *omsättning* utan istället med det *kapital han faktiskt har lagt ut*: 6% av det fasta kapitalet, det vill säga 60 miljoner, plus hans cirkulerande kapital på 20 miljoner, sammanlagt 80 miljoner. Och eftersom varje cykel gav honom 10 miljoner i vinst kommer hans årliga profitkvot att bli 60/80, eller 75%. Om antalet produktionscykler per år nu ökas från 6 till 10, kommer den mängd kapital som används varje år att öka till tio gånger 10 miljoner fast kapital, med andra ord 100 miljoner, plus 20 miljoner cirkulerande kapital, totalt 120 miljoner. Vinsten kommer att öka till tio gånger 10 miljoner, eller 100 miljoner. Den årliga profitkvoten kommer alltså att öka till 100/120, eller 83,3% jämfört med de tidigare 75%.

Att förkorta varorna cirkulationstid gör det således möjligt att öka den årliga profitkvoten. En oavbruten produktion är en viktig form av kapitalistisk *rationalisering*. Den motverkar på ett effektivt sätt den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens. Den japanska tillverkningsindustrin har genomfört en betydande sådan rationalisering sedan nederlaget 1945 och den amerikanska ockupationen för att kompensera förlusten av de koreanska och kinesiska marknaderna och de ökande arbetskostnaderna (minskningen av mervärdekvoten). Antalet omslagsperioder per halvår för hela det kapital som investerats inom den japanska industrin (utom gruvor och transporter) har ökat från 0,66 under första halvåret 1936 till 1,54 under första halvåret 1950 och 1,84 under det andra halvåret 1951. Medan det för 25 år sedan måste gå 40 veckor innan industrikapitalisterna i sin helhet fick tillbaka det kapital de hade lagt ut så behövs det idag bara 14 veckor.[23]

För att så långt som möjligt minska varornas cirkulationstid kompletteras detta nätverk av affärer och butiker med ett tätt nätverk av vägar, kanaler och järnvägar. Kapitalet är inte bara ivrigt efter mervärde, det är dessutom besatt av att till det yttersta minska det cirkulerande kapitalets omslagstid. Denna minskning gör det möjligt att *kontinuerligt förvandla cirkulerande kapital till fast kapital*, och minska det förstnämnda i jämförelse med det sistnämnda. Det är själva kärnan i det som kallas den industriella revolutionen.[24]

---

[22] W Steffen, *Die Geldumlaufgeschwindigkeit in der Unternehmung*, s 42.
[23] Japanska regeringens ekonomiska stabiliseringsdepartement, *Economic Survey of Japan 1951-52* s 133.
[24] Ashton, *op cit*, s 112.

Handelskapital och handelsprofiter

Industriägarna har ett mycket stort intresse av att förkorta varornas cirkulationstid så mycket som möjligt. Det är därför de överlämnar större delen av all verksamhet på distributionsområdet (transporter, lagring, försäljning och inköp vid källan, annonsering etc) till en speciell del av kapitalet, handelskapitalet. Men för att denna specialisering ska ske måste det kapital som investeras inom distributionssfären ge samma profitkvot som det totala kapital som investerats inom industrin. Eftersom handelsbranschen kräver mycket mindre inledande utgifter än stora industrikoncerner, varierar inträdet till och utträdet ur distributionssfären mycket mer än vad som är fallet inom produktionen. Om profitkvoten inom handeln är högre än den inom industrin så strömmar kapital till handelssektorn, vilket på grund av den ökande konkurrensen kommer att sänka profitkvoten. Om profitkvoten inom handelssektorn är lägre än inom industrin drar sig kapital tillbaka från distributions- till produktionsområdet, vilket därmed ger en intensifierad konkurrens inom industrin och en motsvarande minskning av industrins profitkvot.

Handelskapitalet deltar således i den allmänna utdelningen av mervärde men utan att själv producera någon del av det. Den totala mängd mervärde som produceras härrör uteslutande från *produktionen* av varor, bara genom att obetalt arbete införlivas i varorna medan de tillverkas. Även om handelskapitalet inte själv producerar något mervärde så deltar det i fördelningen av det samlade mervärdet på jämlik fot med industrikapitalet, eftersom det genom att minska varornas cirkulationstid hjälper industriägarna att öka den totala mängden av mervärde och den årliga mervärdekvoten. Detta gäller handelskapitalets samtliga delar: både grossister, semigrossister och detaljister. Handelsprofiterna står alltså i proportion till det kapital som investerats inom handeln, på samma basis som industriprofiterna. Tack vare profitkvotens utjämning utgör de en del av den totala mervärdemängden, i proportion till den del av det totala samhälleliga kapitalet som består av det kapital som inbringat dem.

Antag att ett lands totala produktion är värd 900 miljarder francs, varav 800 miljarder motsvarar kapital (konstant och variabelt) som bevarats av arbetskraften och 100 miljarder utgör mervärde som producerats av den. Antag att handelskapitalet i detta land uppgår till 200 miljarder francs, varav 100 miljarder inom grossisthandeln, 40 miljarder inom semigrossisthandeln och 60 miljarder inom detaljhandeln. Den genomsnittliga profitkvoten kommer att vara 100/1000, eller 10%. Industriägarna kommer att sälja tillverkade varor till grossisterna för 880 miljarder francs och göra en genomsnittlig profitkvot, 10%. Grossisterna kommer att sälja dessa varor för 890 miljarder och alltså göra en vinst på 10 miljarder, eller 10% av deras kapital på 100 miljarder. Semigrossisterna kommer att sälja dem vidare för 894 miljarder och göra en vinst på 4 miljarder, det vill säga 10% av deras kapital på 40 miljarder. Slutligen kommer detaljhandlarna att sälja varorna till konsumenterna för 900 miljarder och göra en vinst på 6 miljarder – 10% av deras kapital på 60 miljarder. I slutet av dessa på varandra följande försäljningar säljs varorna till sitt exakta värde: 900 miljarder francs. Inget nytt värde har skapats under cirkulationen. Kapitalets samtliga delar har förverkligat samma genomsnittliga profitkvot, 10%.

Man skulle kunna hävda, att om inte handelskapitalet hade gått emellan, så skulle industrikapitalet ha gjort en högre vinst, nämligen 12,5%. Men det vore att glömma bort att utan den minskade cirkulationstid för varorna som handelskapitalet säkerställde, skulle den totala mervärdemängden, 100 miljarder, ha varit mindre, eller (vilket är samma sak) industrikapitalet skulle varit tvunget att använda en större mängd penningkapital i produktionsprocessen eftersom denna fortsatte innan den föregående cykelns varor hade sålts till konsumenterna. När det kommer till kritan har ingen drabbats under hela den operation som genomförts.

I praktiken finns det naturligtvis inte någon sådan *absolut* identitet mellan profitkvoten inom de olika handelsbranscherna och mellan handeln och industrin. Handelsprofiterna varierar mycket, till stor del beroende på industricykels faktiska skede. Under perioder av ekonomisk återhämtning och

högkonjunktur, då priserna stiger snabbt, är det lätt att avyttra och bli av med lager, efterfrågan är större än tillgången, och i jämförelse med industrin gör köpmännen superprofiter. Vid sådana tillfällen ökar antalet köpmän snabbt. Eftersom handel kräver mycket mindre förskott av konstant kapital än industrin kan det uppstå många små kapitalister som prövar lyckan under en period av allmän eufori. Ett sådant fenomen upplevde man i Västeuropa efter 1945 och i Västtyskland efter valutareformen på sommaren 1948. Men allmänt sett kan inte handelns profitkvot skilja sig från den genomsnittliga profitkvoten under särskilt lång tid, ty annars skulle industriidkarna själva börja utvidga sina egna organisationer för att sälja direkt till allmänheten.

Omvänt är köpmännen de första som drabbas av försäljningsminskningarna innan och under perioder av kris och depression. De har mindre reserver än de stora industriägarna och har svårare att få banklån, och kommer att tvingas göra sig av med lager till varje pris, det vill sälja med förlust. Då sjunker handelns profitkvot under industrins profitkvot. Genom dessa periodiska variationer förverkligas en utjämning av profitkvoten inom handeln och inom industrin.

Dessa periodiska minskningar och utvidgningar av handeln kan illustreras med följande siffror: 1929, ett år då det var välstånd, utgjorde detaljhandelns omsättning i USA 61,3% av konsumenternas totala utgifter. 1933, ett krisår, utgjorde den bara 49%. 1939 steg den till 62,9% och nådde 1945, ett år av högkonjunktur, 72,9%.[25]

Handelskapital och arbetskraft sysselsatt inom distributionen

Vid en första anblick kan det verka som om handelskapitalet genomgår samma förvandling som industrikapitalet. En storskalig köpman startar sitt företag genom att till en början investera en viss mängd pengar i form av *fast kapital* (byggnader till butiker, lager, varuhus) och *cirkulerande kapital* (varulager och löner till arbetarna). Man skulle till och med kunna tala om ”organisk sammansättning” på hans kapital, eftersom det fasta och cirkulerande kapitalet precis som för industriägaren har väldigt olika omslagstider.

Men där slutar de skenbara parallellerna. I själva verket är köpmannens ”variabla kapital” – det kapital som behövs för att köpa arbetet som används inom distributionen – inte alls något variabelt kapital, eftersom det inte skapar något nytt värde, inget mervärde. Den arbetskraft som handelskapitalisterna köper gör det bara möjligt för dem att delta i den allmänna utdelningen av det mervärde som producerats av de produktiva arbetarna.

Begreppen produktivt och icke produktivt arbete i meningen att *producera nytt värde* får inte blandas ihop med begreppen produktivt och icke produktivt arbete utifrån samhällets övergripande intressen. När arbetare producerar dumdumkulor, opium eller pornografiska romaner så skapar de nytt värde, eftersom dessa varor, i och med att de hittar köpare på marknaden, har ett bruksvärde som gör det möjligt för dem att realisera sitt bytesvärde. Men utifrån det mänskliga samhällets övergripande intressen har dessa arbetare utfört ett arbete som är helt meningslöst och till och med skadligt. Arbetare som är anställda inom handeln och registrerar hur varor kommer och går i en stor butik, eller gör det möjligt för konsumenterna att välja mellan olika exempel på en viss vara, utför ett arbete som utifrån samhällets övergripande intressen är nyttigt och produktivt – utan att för den skull skapa något nytt värde.

Icke desto mindre är det svårt att dra linjen mellan arbete som producerar nytt värde och arbete som inte gör det. Allmänt sett kan man säga att allt arbete som skapar, ändrar eller bevarar bruksvärden eller som är *tekniskt oundgängligt* för att realisera dem är produktivt arbete, det vill säga ökar deras bytesvärde. Till denna kategori hör inte bara arbetet inom den egentliga industriproduktionen, utan också arbetet att lagra, hantera och transportera förutan vilket bruksvärdena inte går att konsumera.[*]

[25] *U.S. Statistical Abstract: Historical Statistics*.

[*] Det är intressant att konstatera att Thomas av Aquino sex sekel före Marx i grund och botten slog fast samma skillnad

Det säger sig självt att detta inte gäller den lagring av varor i handelsmännens lager som beror på spekulation, att varorna inte kunnat säljas, konkurrens, eller misstag från köpmännens sida vad gäller att bedöma marknaden. I detta fall sker inte bara någon ökning av varans värde, utan den tappar till och med värde, eftersom tiden den lagras innebär en viss (verklig eller moralisk) försämring. På samma sätt lägger kommersiell inpackning av de flesta varor inget till deras värde, utan utgör distributionskostnader som räknas med i handelskapitalets utgifter för vilka det förväntar sig kunna realisera sin genomsnittliga vinst. Men detta gäller inte behållare för vätska (mjölk, sirap, konserverad frukt, alla möjliga sorters sylt) förutan vilka dessa varor inte skulle kunna nå sina konsumenter. Här handlar det återigen om kostnader som är oumbärliga för att realisera en varas bruksvärde, och som därför läggs till deras värde, produktionspriset. Dessa kostnader utgör faktiskt ofta den största delen av priset.

Ur köpmannens synvinkel utgör alla dessa utgifter, vare sig de används för att köpa varor eller för att anställa arbetare eller för att hyra lokaler, kapital på vilket han måste förverkliga den genomsnittliga vinsten. Industriidkarens ställning är inte densamma. Han anser bara att de av köpmännens utgifter som gör det möjligt för honom att på förhand realisera värdet på sina varor är oumbärliga. Enligt hans åsikt utgör resten bara ökade distributionskostnader som han klagar på eftersom de ökar den mängd kapital som kommer att delta i fördelningen av det mervärde som har skapats av hans arbetare. Under inflytande från industrikapitalet skiljer den politiska ekonomin mellan köpmännens ”kapital” som behövs för att köpa varor och deras ”omkostnader” som behövs för att köpa arbete, hyra lokaler etc, ”omkostnader” som inte är särskilt anpassningsbara och som ”till ingen nytta” ökar priset på varorna.

Vi måste tillägga att ”kapitalets organiska sammansättning” är mycket lägre inom handeln än i industrin, och att det ofta saknas tillgångar för fasta investeringar. I USA köper försäkringsbolag och hypotekskassor ofta tomter, bygger butiker på dem och låter sedan detaljhandlare hyra dem.[26]

Koncentrationen av handelskapitalet

Precis som industrikapitalet utsätts handelskapitalet för den grundläggande tendensen att koncentreras. Under perioder av kris och ökad konkurrens har de stora butikerna större reserver och krediter och klarar oturen bättre än de små butiksägarna som verkligen jobbar för blygsamma löner. På samma sätt har de större köpmännen under högkonjunkturer större förmåga att investera stora summor, köpa större lager och i större omfattning utnyttja möjligheterna att förverkliga överprofiter. De stora butikerna kan sälja billigare genom att de köper som grossister och befinner sig i en ställning där de i stor utsträckning kan minska de vinstmarginaler som små butiksägare lägger på varornas grossistpris.

> Avgifter till mellanhänder, provision till grossisterna, löner till försäljarna, reklamkostnader – alla dessa är delvis ansvariga för säljarnas och tillverkarnas ansträngningar att hitta detaljhandelsbutiker för sina varor... Detta är nyckeln till en stor del, om inte det mesta, av de fördelar som livsmedelskedjor har över systemet med oberoende detaljister och grossister... När grossistförsäljning och detaljhandel förenas är det inte längre nödvändigt att ”blåsa” detaljistbutiken.[27]

Andra fördelar är möjligheten att använda modernare och mer effektiv utrustning och omedelbart kunna utnyttja skapandet av nya behov för dyra produkter genom att ha möjlighet att förlägga butiker på lämpligare ställen, specialisera personalen, standardisera varorna, rationalisera tjänsterna

---

mellan dessa två sorters ”handelsarbete” – det ena produktivt och det andra inte. (Selma Hagenauer, *Das iustum pretium bei Thomas von Aquino*, s 28-29; Karl Marx, *Kapitalet*, band 3, del 1, s 250 [engelska upplagan].

[26] James B Jefferys, *Retail trading in Britain 1850-1950*, s 117.

[27] A C Hoffmann, ”Temporary National Economic Committee Monograph” nr 35, *Large-Scale Organization in the Food Industry*, s 67.

och så vidare.[28] De stora butikerna fick också enorma gratis bidrag för reklamändamål från de stora industrikoncernerna. År 1934 fick den amerikanska butikskedjan ”Atlantic and Pacific” 6 miljoner dollar för ”annonskostnader” och 2 miljoner dollar för ”annonsprovision”, trots att deras faktiska reklamkostnader inte översteg 6 miljoner dollar![29]

Kapitalkoncentrationen som beror på konkurrens inom handeln har tagit olika former:

(a) Varuhus som först växte fram i Paris genom att bygga ut något som kallades ”nyhetsbutiker” (1826: grundandet av *La Belle Jardinière*) vilket sedan under andra halvan av 1800-talet spred sig till alla kapitalistiska länder. 1852 grundades *Bon Marché* i Paris, omkring 1860 grundades *Whiteley's* och *Peter Robinson's*, sedan *Selfridges* och *Harrods* i Storbritannien, omkring samma tidpunkt grundades *R J Macy's* i New York (1858), *Marshall Fields* i Chicago och *Wannamaker* i Philadelhia i USA, 1881 grundades *Karstadt* och 1882 *Tietz* i Tyskland, och så vidare. Varuhus drar framförallt nytta av en ökad omsättning som är proportionellt större än de ökade kapitalutgifterna.[30]

(b) Billighetsaffärer uppstod i USA, där *Woolworth's* grundades 1879. Omkring 1910 öppnades en Woolworth-butik i Storbritannien, omkring 1925 spred sig dessa billighetsaffärer till Frankrike och Tyskland och under det följande decenniet över hela Europa. Dessa butiker minskade sina fasta utgifter så mycket det gick – mindre emballage, ingen speciell personal för att betala räkningar, inga leveranser till kundernas hem, etc. – och kan omsätta sitt kapital mycket snabbare (8,4 gånger per år jämfört med 3 eller 4 gånger per år i franska varuhus 1938) och realiserar på detta sätt en högre årlig profitkvot.[31]

(c) Butikskedjor är den mest typiska formen för handelskapitalets koncentration. De gör det möjligt att utvidga verksamhetsområdet betydligt utan att öka den mängd kapital som är uppbundet i fasta anläggningar. Ökningen av profitkvoten äger i deras fall i huvudsak rum genom att köpa billigare eftersom det sker i stor skala, och genom att spara in på administrationskostnader.[*]

Butikskedjorna har utvecklats starkt från och med slutet av förra seklet [1800-talet] och har lyckats dra till sig en avsevärd del av all handel.

I Frankrike fanns det 1906 22 stycken inom livsmedelssektorn med 1.792 filialer. 1936 var de redan 120 med över 22.000 filialer eller 16% av alla livsmedelsbutiker i Frankrike.

I Storbritannien har antalet butikskedjor och antalet filialer i dem stadigt ökat sedan 1800-talets sista kvartssekel:

---

[28] Jefferys, *op cit*, s 27-31.
[29] Geoffrey M Lebhar, *Chain Stores in America, 1859-1950*, s 206.
[30] *Histoire du Commerce*, vol I, s 308-309; G Clover och W B Cornell, *The Development of American Industries*, s 1020.
[31] *Histoire du Commerce*, vol I, s 312-314.
[*] Jefferys, *op cit*, s 27.
Galbraith, Holton och andra visar att omsättningen per anställd i Puerto Rico ökar från 254 dollar per månad till 466, 724, 1.061, 1.485 och 1.901 när man går från butiker med en omsättning per månad på mindre än 500 dollar till de med 500-1.000, 1.000-2.000, 2.000-4.000, 4.000-10.000 och 10.000-40.000. (J K Galbraith, Holton et al, *Marketing Efficiency in Puerto Rico*, s 17.)

	Antal företag med mer än 10 filialer	*Antal filialer*
1875	29	978
1880	48	1.564
1885	88	2.787
1890	135	4.671
1895	201	7.807
1900	257	11.654
1905	322	15.242
1910	395	19.582
1915	433	22.755
1920	471	24.713
1925	552	29.628
1930	633	35.894
1935	668	40.087
1939	680	44.487
1950	638	44.800[32]

Sedan dess har dessa företag själv genomgått en process av koncentration: deras antal har minskat medan antalet filialer har fortsatt att öka.[*]

Allt som allt ökade butikskedjornas andel inom den brittiska detaljhandeln från 3-4,5% år 1900 och 7-10% 1920 till 14-17% 1935, och 18-20,5% 1950. Men för vissa produkter är denna andel mycket större, i synnerhet för kläder och skor, där den steg från 3,5-5% år 1900, till 11,5-14% 1925 och 27-30,5% 1950.[33]

I USA stod butikskedjorna, där den mäktigaste är *Atlantic and Pacific Tea Company* som grundades 1859, 1929 för 20,8% av detaljhandelns totala omsättning. Denna procentandel ökade till 22,7% år 1939 och 30,7% 1954.[34] Antalet filialer ökade från 8.000 år 1915 till 105.000 1950.

Vi återfinner också inom handelssektorn de klassiska tecknen på kapitalkoncentration. Antalet lönearbetare som är sysselsatta i stora butiker har ökat jämfört med det antal som är anställda i småbutiker. I Frankrike ökade antalet anställda inom handelsföretag med en personalstyrka på mer än tio från 268.187 år 1906 till 765.293 år 1931 medan antalet butiker som inte hade mer än tio anställda bara ökade från 517.650 till 631.796. 1906 stod små och medelstora butiker för 66% av alla lönearbetare inom handeln, men 1931 bara 45%.[35] 1958 arbetade 23% av alla anställda inom handeln i företag med mer än 100 anställda – det vill säga i 0,33% av det totala antalet butiker!

1882 omfattade handelsföretag i Tyskland som sysselsatte mer än 50 lönearbetare 2,5% av det totala antalet handelsanställda, 1895 3,2%, 1907 8,9% och 1925 14,5%.

Omsättningen för ett litet antal stora butiker är lika stor som den i ett mycket stort antal småbutiker. Den räkning som utfördes i England 1950 visade att de 255 största koncernerna inom livsmedelssektorn hade en sammanlagd omsättning på 40 miljoner pund per år, vilket var detsamma som 27.000 småbutiker. 75% av företagen stod bara för 35% av den totala omsättningen.[36]

---

[32] *Histoire du Commerce*,vol I, s 316-317; Jefferys, *op cit*, s 22, 61.

[*] 1880 fanns det bara ett företag med mer än 200 filialer. 1900 fanns det redan 11, 1920 var det 21 och 1950 var det 40. Det första företaget med mer än 500 filialer hade uppstått 1890. 1910 fanns det två företag med mer än 1.000 filialer, och 1950 fem företag med mer än 1.000 (totalt 9.695 filialer). (Jefferys, *op cit*, s 65.)

[33] *Ibid*, s 72.

[34] *U.S. Statistical Abstract*, 1958.

[35] J Saint-Germès, *Les Ententes et la concentration de la production industrielle et agricole*, s 80-81.

[36] *Wörterbuch der Volkwirtschaft*, 1932, vol II, s 285; *The Wholesale Grocer*, september 1954.

Om man tar detaljhandeln i sin helhet så stod 76,7% av de små butikerna i Västtyskland 1956 (med en årlig omsättning på mindre än 100.000 D-mark) bara för 22% av handels totala omsättning. 4.447 stora eller medelstora bolag, 0,85% av det totala antalet detaljister, var ansvariga för 35% av den totala omsättningen.[37] Tendensen till koncentration har varit snabb efter 1950. Man beräknar att andelen stora butiker inom livsmedelsbranschen i Hannover har ökat från 16,2% år 1951 till 19,4% 1952, 23,6% 1953, 27,1% 1954 och 28,6% 1955.[38]

I USA år 1954 stod 65% av detaljhandelsbutikerna bara för 17,5% av omsättningen. 1% av detaljhandlarna (med en årlig omsättning på mer än en miljon dollar) stod för 26% av den totala omsättningen. Bland livsmedelsbutikerna stod 1955 6% av alla butiker, de stora snabbköpen, för 60% av omsättningen, medan 80% av småbutikerna bara hade 13,9% av den.[39]

I Storbritannien slutligen, har de små detaljhandlarnas andel av den totala detaljhandeln minskat stadigt: från 86,5-90% år 1900 till 81,5-85,5% 1910, 77-82,5% 1920, 76-80% 1925, 71-76% 1930, 63,5-67,5% 1939 och 61,5-67,5% 1950.[40]

Även om det har skett en enorm koncentration av handeln, speciellt under detta århundrade [1900-talet] så är hindren för en sådan koncentration, och speciellt för att de stora butikerna ska dominera fullständigt, betydligt större än inom produktionssfären. Vi har redan konstaterat att den lilla mängd pengar som krävs för att starta ett litet handelsföretag då och då gör det möjligt för nya butiker att uppträda och öppnas av före detta bönder, hantverkare eller till och med yrkesutbildade arbetare, i synnerhet under högkonjunkturer. Ibland kan denna småskaliga handel bedrivas med en liten avkastning som inte ens täcker en arbetarlön. Arbetarens hustrun eller pensionerade släktingar kan söka en blygsam extrainkomst på detta område.

När de stora butikerna ställs inför denna lilla vinst så förlorar deras konkurrenskraft sin effektivitet, eftersom användningen av maskiner för att ersätta mänsklig arbetskraft inte kan sprida sig inom denna bransch av ekonomin som den kan inom industrin:

> Den hårda konkurrens som råder inom dessa industrier [det vill säga grossist- och detaljhandeln] och den lilla mängd pengar som räcker för att starta en butik leder till ett snabbt inflöde av nya företag som lika snabbt försvinner igen, men som under tiden har drivits med förlust, bedrivit en ineffektiv verksamhet, och således bidragit till att hålla ner produktivitetsnivån inom industrin i sin helhet... En del av de personer som sugs upp i den... måste betraktas som att ha antagit status av dold arbetslöshet, att döma av de höga dödssiffrorna bland företag inom detaljhandeln och inkomsterna för stora grupper av små affärsmän.[41]

De fruktansvärda dödssiffrorna bland de berörda företagen hänger givetvis ihop med den jämförelsevisa lätthet med vilken man kan komma in i denna ”kapitalistiska” bransch. Mellan 1944 och 1945 antingen försvann eller bytte 21,7% av alla detaljhandelsbutiker, 28,9% av alla biografer och andra nöjesetablissemang, 37,2% av alla caféer, barer och restauranger, och 39,2% av alla bensinstationer i USA ägare.[42] Omkring 320.000 företag var inblandade under dessa två år.

Precis som inom industrin åtföljs kapitalkoncentrationen inom handeln av ökade fasta kostnader och följaktligen av en tendens för profitkvoten att falla. Men medan denna tendens inom industrin delvis uppvägs av att det uppstår *monopolprofiter,*[*] så är den sortens profit mycket svårare att realisera inom distributionssfären där monopol är sällsynta eller inte existerar alls. Således är nettovinsterna i ”normala” tider mycket lägre inom handeln än inom den monopoliserade industrin.

---

[37] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 16 april 1958.
[38] *Ibid*, 30 maj 1956.
[39] *U.S. Statistical Abstract*, 1958; S May och G Plaza, *The United Fruit Company in Latin America*, s 63.
[40] Jefferys, *op cit*, s 73.
[41] Weintraub och Magdoff, i *Econometrica*, oktober 1940, s 297.
[42] *Survey of Current Business*, december 1945.
[*] Se kapitel 12.

Harvard Business School uppskattar dem 1955 till 2,6% i stora butiker, 5,1% i drugstores, 4,6% i klädaffärer, 2,5% i järnaffärer och så vidare.[43] Av detta följer att utvidgningen av ett handelsföretag stöter på ett lönsamhetshinder bortom vilket kapitalkoncentrationen leder till minskade vinstmarginaler. De ökade fasta och allmänna omkostnaderna tvingade de stora butikerna i Frankrike att öka sin andel av försäljningspriset från 25-30% i slutet av 1800-talet till 35-40% omkring 1939.[44] I USA ökade denna andel från 27,1% år 1944 till 31,2% 1948 och 35,2% 1954.[45] Därmed blev de stora butikerna en faktor som ökade priserna istället för att sänka dem, och följaktligen drabbades deras förmåga att konkurrera med småbutikerna.*

Å andra sidan leder den ökade industrikoncentrationen och uppkomsten av monopolföretag inom produktionssfären till att dessa truster i avsevärd omfattning ingriper på distributionsområdet. Detta ingripande äger inte så mycket rum genom att upprätta stora butiker som att grunda ett stort antal små beroende företag (caféer som understöds av tillverkare av vin, öl och aperitifer; bensinstationer som stöds av bensinföretag; bilaffärer, garage och bilverkstäder som är beroende av bilföretag, etc). ”Cheferna” för dessa företag är egentligen förvaltare som utsetts av trusterna. Men deras vinstmarginaler är tillräckligt små för att hindra kapitalkoncentrationen. Det mest slående exemplet är bilindustrin i USA, där trusterna har samlat mer än 85% av produktionen, medan bilhandeln är utspridd på 40.000 företag, vars vinster till 97% kommer från försäljning av ett enda märke, och som till 25% stängde ner varje år innan Andra världskriget.[46] Alderer och Mitchell tillägger förståndigt nog: ”Distributionen av bilar är organiserad på ett sådant sätt att konkurrensbördan hamnar på bilhandlarna snarare än på tillverkarna.”[47]

Detta beroende som i allt större utsträckning underordnar detaljhandlarna under de stora trusterna uttrycks också i spridningen av riktprissystem. I Storbritannien beräknade man 1938 att 31% av detaljhandeln genomfördes till priser som bestämts av tillverkaren. 1955 beräknades procentandelen till 55%![48] I Västtyskland driver vissa truster igenom vinstmarginaler inom handeln som är så låga som 10-15%.[49]

Kapital som investeras i transporter

Förbättrade transportmedel gör det möjligt att avsevärt minska varornas cirkulationstid och samtidigt minska deras värde, eftersom de oumbärliga transportkostnaderna innefattas i deras bytesvärde. I början av medeltiden var det en komplicerad och farlig uppgift att ta hem lyxvaror från österlandet. Transportkostnaderna var enorma. Bara handel med mycket lätta och mycket dyrbara varor var lönsam.[50] På 1500- och 1600-talen var resor både till sjöss och lands mycket långvariga och riskabla. Det var ett av de främsta hindren mot en utveckling av handel med tunga och billiga varor.

Byggandet av järnvägar och ångfartyg förändrade fullständigt denna situation. Hädanefter var varenda del av världen närmare sammanknuten med de stora tillverkningscentrumen än vad städerna i ett enda land hade varit tidigare. Utan 1800-talets häpnadsväckande utveckling av

---

[43] M Moreuil, i *Documents de l’Association Française pour l’Accroissement de la Productivité*, nr 109 15 februari 1957.
[44] *Histoire du Commerce*, vol I, s 310.
[45] Cornell och Clover, *op cit*, s 1026; Moreuil, *art cit*.
* Denna utveckling har orsakat en reaktion, uppkomsten av ”snabbköp” som försöker minska sina marginaler genom att minimera antalet anställda. Ändå ligger dessa marginaler kring 18-20% och har en tendens att bli större. (Moreuil, *art cit*; Mellerowicz, i *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 14 december 1957.)
[46] E B Alderer och H E Mitchell, *Economics of American Industry*, s 157.
[47] *Ibid*, s 158.
[48] Margaret Hall, i *The Listener*, 25 mars 1955.
[49] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 14 december 1957.
[50] H Pirenne, *Le Mouvement économique et social au moyen âge*, s 38.

transport- och kommunikationsmedlen skulle det ha varit omöjligt att upprätta en verklig internationell arbetsdelning och en verklig världsmarknad.

På gårdfarihandlarnas tid blandades handelsprofiter och ”transportkostnader” samman, och de sistnämnda utgjorde i själva verket bara en liten del av de förstnämnda och innefattade handelsmannens, hans ombuds och hans lastdjurs egen försörjning. Båtar, kärror, säckar var billiga och deras värde betalades tillbaka på en enda expedition. När transportmedlen hade genomgått sin enorma utbredning under vår epok var detta inte längre fallet. Järnvägar, fartyg som kan korsa Atlanten, transportflygplan, alla kräver de betydande utgifter. Dessa utgifter betalas tillbaka under en förhållandevis lång period. Således blir transportkostnaderna fasta utgifter som oavsett industricykelns skede bakas in i varornas priser. Det tvingar handelskapitalet att söka efter billigare transportvägar för hållbara varor, även till priset av betydligt förlängd transporttid för dessa varor. 1933 varierade kostnaderna för att transportera spannmål per ton-kilometer mellan 5,50 francs för sjötransporter och 126 för landtransporter. För kol var siffrorna 3,5 respektive 107 francs, och för bensin 4 respektive 210 francs.[51] Konkurrensen inom handeln medför således att kapitalet inte minskar utan förlänger cirkulationstiden för tunga varor.

Dessutom har de ofantliga kapitalinvesteringarna inom transportsektorn givit den sistnämnda en speciell dubbel funktion i den kapitalistiska industrins historia. För det första har bygget av transportmedel spelat en nyckelroll för att avgöra den tunga industrins tillväxt. Först var det järnvägar som var de bästa kunderna, därefter bilar och strax därefter flygplan. Följaktligen har kapitalkoncentrationen skett mycket mer genomgripande och snabbare inom transportsektorn än inom andra industrisektorer. De andra kapitalbranschernas kamp mot höga transportkostnader har i allmänhet slutat med att transportsektorn antingen sugits upp av industriella eller finansiella monopolsektorer, eller nationaliserats. I slutändan har staten visat sig vara den enda som kunna samla ihop tillräckliga mängder kapital för att minska transportkostnaderna i kapitalistklassens övergripande intresse. Först i och med uppträdandet av vägtransporter i stor skala har det mellanstora och till och med lilla privatkapitalet nyligen åter kommit in i transportsektorn.

Internationell handel

Den förkapitalistiska storskaliga handeln var uteslutande utrikeshandel. Den fick sin styrka från den ojämna ekonomiska utvecklingen mellan olika delar av världen. I och med det kapitalistiska produktionssättets uppkomst fick den internationella handeln en aldrig tidigare skådad omfattning. Men när handeln blev allmän förändrades samtidigt dess karaktär. Efter att förr i tiden i huvudsak ha varit en handel med lyxvaror blev den nu framförallt en handel med konsumtionsvaror, råvaror och produktionsmedel. Skapandet en en enhetlig *världs*marknad uteslöt redan från början bedrägeri och knep som viktiga källor till handelsprofiter. De flesta varor såldes över hela världen till sitt faktiska produktionspris. Hädanefter drogs handelsprofiterna från det totala mervärde som arbetarna producerade.

Men det innebär inte att den ojämna ekonomiska utvecklingen, som fortsätter och i själva verket intensifieras och förvärras av det kapitalistiska produktionssättets utveckling i världen, har upphört att vara en källa till ytterligare profiter och överföring av rikedomar från ett land till ett annat. Det kapitalistiska produktionssättet, exporten av industrivaror som producerades av de första stora industriländerna, har förvisso enat *världsmarknaden*. Men den har långtifrån förenat *världsproduktionen*, de tekniska och sociala förhållandena för den, dess genomsnittliga arbetsproduktivitet.

Tvärtom är den förening av världsmarknaden som kapitalismen fått till stånd en förening av fientliga och motsägelsefulla delar. Skillnaden mellan en indisk bondes och en amerikansk eller brittisk arbetares genomsnittliga arbetsproduktivitet överträffar betydligt skillnaden mellan arbetsproduktiviteten i det största romerska slavföretaget och de fattigaste böndernas produktivitet

[51] *Histoire du Commerce*, vol I, s 55.

vid kejsardömets gränser. Under det kapitalistiska produktionssättet har denna ojämna utveckling blivit en speciell källa till *superprofiter*.

En varas värde är den mängd arbete som är samhälleligt nödvändigt för att tillverka den. Denna mängd samhälleligt nödvändigt arbete beror i sin tur på den genomsnittliga arbetsproduktiviteten. Från det ögonblick det finns betydande skillnader mellan ett antal länders arbetsproduktivitet, så kan en varas värde (produktionspris) skilja sig betydligt mellan dessa länder.

Upprättandet av en världsmarknad betyder att det upprättas världspriser. Eftersom den moderna textilindustrin ända från början inte täckte, och i själva verket än idag inte täcker, *alla* behov av kläder för alla invånare i världen, så utgör den del av mänsklighetens arbete som används för tillverkning av kläder med hjälp av handvävstolar eller andra ålderdomliga metoder fortfarande samhälleligt nödvändigt arbete på världsmarknaden. Värdet på importerade bomullsindustrivaror kommer i de underutvecklade länderna således att hamna på en högre nivå än i ursprungsländerna.

Men bara *en del*, och en hela tiden allt mindre del, av det totala mänskliga arbete som används för att tillverka kläder med hjälp av ålderdomliga metoder är inte samhälleligt bortslösat arbete, det vill säga hittar faktiskt köpare till sina varor. Det är därför värdet på bomullsvaror i de underutvecklade länderna fastställs långt under sitt lokala produktionspris (innan de allra modernaste produktions-metoderna införts).

När de industriellt utvecklade länderna exporterar varor till de underutvecklade länderna och importerar råvaror, livsmedel, etc från dem, så säljer de varor långt över sitt värde och köper varor under deras värde. Handeln mellan ett ekonomiskt utvecklat land med hög produktivitet eller till och med monopol på det aktuella området och ett ekonomiskt underutvecklat land kan förefalla vara ett jämlikt utbyte ”till världsmarknadspriser”, men utgör således ett utbyte av mindre arbete mot mer arbete, eller – vilket är samma sak – ett överförande av värde från det underutvecklade till det utvecklade landet:[*]

> Det har ofta sagts att de europeiska folken blev rika genom att utarma andra delar av världen, och det finns en sanning i denna anklagelse.[52]

Den internationella handeln är inte bara en källa till superprofiter för de utvecklade kapitalistiska länderna. Den är också en oumbärlig säkerhetsventil för den kapitalistiska industrins utveckling. Hemländernas industriproduktion växer mycket snabbare än marknaden. Motsättningen mellan produktionens tendens att utvecklas obegränsat och tendensen att ständigt begränsa folkets konsumtion är i själva verket en av de viktigaste yttringarna av det kapitalistiska produktionssättets grundläggande motsättning. Den kapitalistiska industrins, framförallt den brittiska industrins, ofantliga utveckling under 1800-talets första hälft var bara möjlig tack vare att det utöver den inhemska marknaden fanns en till synes oändlig internationell marknad att erövra. Exporten av brittiska bomullsvaror ökade med det kapitalistiska produktionssättet och växte från 300.000 pund 1781 till 30 miljoner pund 1825.[53] Handeln med Indien ökade från 250 miljoner francs 1820 till över 3 miljarder 1880. Och världshandelns totala värde ökade mellan 1830 och 1850 från 10 till 30 miljarder francs.[54]

---

[*] Det förklarar de enorma vinster det brittiska kapitalet gjorde under den moderna kapitalismens början med hjälp av den ökända ”triangelhandeln”: försäljning av bomullsvaror i Västafrika, där slavar köptes in och sedan såldes från samma fartyg i Västindien, varifrån dessa skepp i sin tur hämtade socker och rom för att säljas i England själv. (*Ibid*, s 55.)

[52] J B Condliffe, *The Commerce of Nations*, s 204.

[53] J Schumpeter, *Business Cycles*, vol I, s 271.

[54] B Nogaro och W Oualid, *L'Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuis 150 ans*, s 273, 283.

Distributionskostnaderna

Handelskapitalet tar på sig alla utgifter för distributionen – handel, reklam, telekommunikationer etc. – och deltar i den övergripande uppdelningen av mervärdet. Så länge detta kapital framförallt säkerställer en *ökad* mängd profiter och den årliga profitkvoten genom att minska varornas cirkulationstid och det cirkulerande kapitalets omslagstid, så bidrar det i sin helhet till den allmänna prissänkning som kännetecknar den kapitalistiska epoken. Den på detta sätt ökade årliga mervärdemängden omvandlas i själva verket till alltmer moderna industrianläggningar.

Men under den kapitalistiska regimens utveckling genomgår denna roll djupgående förändringar. När produktivkrafterna växer ofantligt och allt oftare stöter på den kapitalistiska marknadens begränsningar, blir distributionens grundläggande roll inte så mycket att öka mängden mervärde som att *säkerställa att det kan realiseras*.

Denna realisering blir en alltmer komplicerad fråga för alla kapitalistiska varor. Den kräver allt längre tidsperioder. Den styrs av en våldsam konkurrens. Regelbundet börjar det samlas varulager på alla nivåer, från tillverkarna till de små detaljhandlarna. De lagras inte under veckor utan under månader och för vissa varor åratal.[*]

Till de tekniskt nödvändiga *distributionskostnaderna* måste således läggas de *försäljningskostnader* som bestäms av systemets karaktär, kostnader som växer oavbrutet och gör priset som slutkonsumenten måste betala för varan allt högre.[§]

De ökade distributionskostnaderna uttrycks först och främst i en betydande ökning av antalet anställda inom distributionssfären. I USA sysselsatte handeln följande procentandel av förvärvsarbetande personer: 1880 10,7%, 1900 16,4%, 1910 19,8%, 1920 21,2%, 1930 23,9%, 1939 24,4%, 1950 24,7% och 1960 27,6%.[55]

Harold Barger bedömer att 6,1% av hela den aktiva befolkningen i USA 1879 var anställda inom handeln, 9,9% 1920 och 16,4% 1950.[56]

I Tyskland var andelen som var anställda i handeln 1861 en tysk av 83, 1875 en av 54, 1895 en av 39, 1907 en av 30, 1925 en av 19 och 1939 en av 17,5.[57]

Denna ökning visar sig sedan i en ökning i ordets strikta mening av handelsmarginalerna i det slutgiltiga försäljningspriset. Ökningen av handelns allmänna omkostnader och fasta avgifter åtföljs inte av några rationaliseringstendenser liknande de som åtföljer det fasta kapitalets tillväxt i förhållande till det cirkulerande kapitalet inom industrin. Det beräknas som regel att distributionskostnaderna utgör 35-40% av varornas genomsnittliga pris i detaljhandeln i de stora kapitalistiska länderna.[†] Samtidigt binds en alltmer betydande del av det totalt tillgängliga kapitalet upp inom de olika distributionssektorerna och i form av lager som samlas inom industrin själv.

---

[*] Men märk väl att dessa lager *i viss mån* fyller den nödvändiga funktionen att vara samhälleliga reservtillgångar, som samhället behöver för att klara av en plötslig ökning av efterfrågan eller effekterna av sociala eller naturkatastrofer.

[§] E H Chamberlin och Steindl har visat denna skillnad mellan distributionskostnader i egentlig mening och samhälleligt bestämda försäljningskostnader. (E H Chamberlin, *The Theory of Monopolistic Competition*, s 117 och följande sidor; J Steindl, *Maturity and Stagnation in American Capitalism*, s 56 och följande sidor.)

[55] S Bell, *Productivity, Wages and National Income: Statistical Abstract*, 1954, 1962.

[56] Harold Barger, *Distribution's Place in the American Economy since 1869*, s 61.

[57] *Wörterbuch der Volkwirtschaft*, artikeln *"Handel"*: *W.W.I. Mitteilungen*, 1952, nr 1.

[†] För år 1939 beräknade *Journal of Marketing* att "tillagt värde" inom distribution och transporter utgjorde mer än 50% av den nationella produktionens totala värde. En studie som nyligen genomfördes i Västtyskland slog fast att distributionskostnadernas del av priset på alla produkter utom livsmedel var 44% (inklusive omsättningsskatt) eller 37% (om denna skatt inte tas med). För bananer har distributions- och transportkostnaderna i USA beräknats till 75% [!] av försäljningspriset, och bara distributionskostnaderna utgör 55%. (*Journal of Marketing*, april 1946; *Bulletin d'Information de l'Institut d'Etude Economique et Sociale des Classes Moyennes de Bruxelles*, augusti 1959; May och Plaza, *op cit*, s 40-67.

Det finns inget mer slående bevis för det kapitalistiska produktionssättets alltmer *parasitiska* karaktär när det börjar närma sig sin maximala utbredning, än den alltmer begränsade plats som *producenterna* i strikt mening innehar inom vissa av industrins viktiga branscher.

Den 1 juli 1948 fanns det således 2 miljoner lönearbetare inom oljeindustrin i USA, varav bara 400.000 var sysselsatta med försöksgrävningar, produktion, raffinaderier och annan produktiv verksamhet, medan 125.000 var sysselsatta med administration och vetenskaplig forskning, 225.000 med transporter, 120.000 med lager och service – totalt omkring 24% på områden mellan produktion och handel. Mer än 1,1 miljoner personer var sysselsatta med distribution och försäljning, eller 55% av alla lönearbetare inom denna industribransch.[58] Inom bilindustrin fanns det på liknande sätt under samma år 978.000 lönearbetare inom produktionssfären mot 1,5 miljoner inom försäljning och distribution av bilar.[59]

När kapitalismen har mognat och går in i sin nedåtgående period blir det en fix idé för kapitalet att övergå från att producera mervärde till att realisera det. ”Amerikanska medborgare lever från morgonen tills det är läggdags i ett belägringstillstånd”, skriver tidskriften *Fortune*. ”Nästan allt de ser, hör, rör, smakar och luktar på är ett försök att sälja dem någonting... För att komma igenom deras skal måste annonsörerna ständigt skaka om, reta, kittla eller irritera dem eller trötta ut dem med kinesisk vattentortyr eller oändliga upprepningar.”[60]

Och en delegation från det belgiska departementet för ökad produktivitet som besökte USA 1953, och uteslutande bestod av chefer från kapitalistiska företag, sammanfattade på ett strålande sätt den absurda återvändsgränd som dagens kapitalism har hamnat i:

> Produktionen blir lättare och lättare, och själva denna enkelhet kanske ger anledning till oro[!]. Den har en benägenhet att springa före den verkliga [!] konsumtionen. Det enda sättet att undvika en teknologisk undersysselsättning är att ständigt utvidga konsumtionen, och det är distributionens uppgift att till det yttersta främja denna allt snabbare utveckling. Det är distributionen som avgör vilken produktion som kommer att bli till nytta om konsumenten köper. ”Varför producera om man inte kan sälja?” Det är den sista metern på produktens väg till konsumenten som avgör hela produktion-konsumtionscykelns framgång eller misslyckande. Den stora fara som för närvarande hotar [!] flera sektorer inom ekonomin är överproduktion. Både vad gäller jordbruks- och industriprodukter är produktionskapaciteten mycket större än vad som behövs.
> … Produktionens hjul rör sig idag med en sådan fart att minsta tvekan från konsumenternas sida att köpa [!] kan få hela den ekonomiska byggnaden att skaka.[61]

Följaktligen försöker specialister på nya tekniker, från marknadsstudier till PR, inklusive experter på reklam, marknadsföring och forskning på motivation, att undvika eller förebygga denna ”tvekan”. 1955 användes mer än 9 miljarder dollar på reklamkostnader.[*] Denna betingning av konsumenten (som gör försvaret av kapitalismen som ett system som garanterar konsumentens frihet till åtlöje!) leder till en extrem sorts alienation: att i stor skala utnyttja övertalningsmedel som uppbjuder undermedvetna, instinktiva krafter hos människan för att få dem att köpa, ”välja” och ”handla” oberoende av sin egen vilja och sitt eget medvetande! I *Varför köper vi?* har Vance Packard ritat upp en skrämmande bild av denna betingning av massorna. Han citerar en specialist som öppenhjärtigt förkunnar i *The Public Relations Journal*:

> En av de grundläggande övervägandena här är rätten att manipulera den mänskliga

[58] Cornell och Clover, *op cit*, s 265.
[59] *Ibid*, s 801.
[60] Citerat av Daniel Bell i ”The Erosion of Work”, i *The New Leader*, 13 september 1954.
[61] Rapport från den belgiska delegationen till USA, 14 oktober – 26 november 1953, *Techniques de Vente*, s 15-16.
[*] I allmänhet är det konsumenten själv som får betala räkningen, för reklamkostnaderna tas med när man beräknar produktionskostnaderna för många produkter!

personligheten.[62]

Således ser vi hur kapitalismens motsättningar drivs ända in i det absurda. Istället för att fritt fördela det välstånd som skapats av den ökade arbetsproduktiviteten, istället för att göra det till en grundval för en fri utveckling av människan, tvingas kapitalismen i sin önskan att behålla profiterna och hålla kvar marknadsekonomin i ett tillstånd av halvt överflöd att mer och mer förolämpa och stympa folk, samtidigt som möjligheterna till deras fria utveckling bara blir större för varje dag! En konstgjord organisering av brist mitt i ett överflöd, ett konstgjort frisläppande av begär när förnuftet skulle kunna segra, ett oärligt skapande av känslor av otillfredsställelse när alla behov skulle kunna tillfredsställas, ett allt tydligare förslavande av människan under tingen (dessutom ting av bedrövlig kvalitet och tveksamt värde) när människan skulle kunna vara absolut herre över materian, det är vad det kapitalistiska produktionssättet har blivit, i sin mest godartade, blomstrande och idealiska form...

Den tredje sektorn

Ekonomen Colin Clark har tagit upp en anmärkning av sir William Petty från före den industriella revolutionen och utvecklat en teori enligt vilken den ”tredje sektorn” (handel, transporter, offentlig service, offentlig administration, försäkringar, bankväsen, de akademiska yrkena, etc.) är mer ”produktiv” än den ”andra”, med vilket han menar industriproduktionen. Enligt denna teori är nationalinkomsten högre ju större andel av den aktiva befolkningen som är sysselsatt i den ”tredje” sektorn.[63] Långt från att bara realisera mervärdet och uttrycka de allt större svårigheterna att realisera det, betecknar den allt större ”tredje” sektorn ett viktigt ekonomiskt framsteg för mänskligheten.

Vi måste först av allt konstatera att definitionen av denna sektor (som har tagits upp, utvidgats och förändrats av den franske ekonomen Jean Fourastié i sin *Le Grand Espoir du XXe Siècle*, där han skriver om ”tjänstesektorn”) är ytterst rörig. Colin Clark buntar ihop produktiv verksamhet (transporter, offentlig service som vatten, gas och elektricitet) med icke produktiv verksamhet; meningsfull verksamhet (utbildning, sjukvård, offentlig administration och bokföring) med annan mycket mer blandad eller till och med tvivelaktig verksamhet (reklam, militär, polis). Militariseringen av Nazityskland, som fick den ”tredje” sektorn att växa på bekostnad av den ”andra” var definitivt inte något tecken på ekonomiska framsteg.

Colin Clark använder begreppet ”produktivitet” på ett ytterst grovt sätt, nämligen ”att ge avkastning”. Men bara för att en expert på motivationsforskning, en örlogsamiral eller en prima ballerina *i ett visst socialt och politiskt sammanhang* tjänar mer pengar än en ingenjör, en gruvarbetare eller en järnbruksarbetare, så är det ett misstag att dra slutsatsen att ett land vore rikare om alla de sistnämnda skulle ersättas av de förstnämnda...

Slutligen motsägs Colin Clarks teori av hans egen statistik. Den visar att före Andra världskriget var 34% av den aktiva befolkningen i Japan sysselsatt inom den ”tredje” sektorn, jämfört med 30,4% i Sverige och 33,2% i Schweiz. Ändå kan ingen förneka att Sverige och Schweiz var (och är) mer välbärgade än Japan. I Kina arbetade 20% av den aktiva befolkningen i den tredje sektorn jämfört med 16,8% i Bulgarien och 15% i Jugoslavien. Men trots sin underutveckling är de två sistnämnda länderna ändå mycket mindre fattiga än Kina. Egypten och Italien hade samma procentandel av folket sysselsatta inom den tredje sektorn, trots att en avgrund av fattigdom skiljde den förstnämnda från den sistnämnda, etc.[64]

---

[62] Vance Packard, *Varför köper vi? : en bok om reklamens djupforskare*, Stockholm : Natur och kultur, 1958, [här översatt från engelska upplagan, s 259].
[63] Colin Clark, *The Conditions of Economic Progress*, s 397-401.
[64] *Ibid*, s 398-399.

Colin Clarks misstag är just den förvirrade definitionen av den ”tredje” sektorn. Man måste urskilja åtminstone fem olika fenomen här, som dessutom har ett *motsägelsefullt* förhållande till ett lands ekonomiska utveckling och genomsnittliga produktivitetsnivå:

1. *Fortlevnaden* av en mängd ”småhandlare” och ”mellanhänder” som bara är en yttring av en viss undersysselsättning, dold arbetslöshet, som om den sögs upp inom tillverkningsindustrin skulle utgöra ett enormt steg framåt ekonomiskt. Detta fenomen förklarar den överdrivna ”sysselsättningen” inom den ”tredje” sektorn i underutvecklade länder som det gamla Kina och Egypten.
2. Vissa länders *specialisering* på transportverksamhet (speciellt sjötransporter) som i själva verket är produktiv verksamhet som borde klassas till den ”andra” sektorn. Detta fenomen förklarar den överdrivna sysselsättningen inom den ”tredje” sektorn i länder som Norge och i viss mån Japan.
3. *Efterblivenheten* vad gäller mekanisering och rationalisering inom viss distributionsverksamhet och personliga tjänster (såsom detaljhandel, försäkringar och bankväsende, reparationer av skor och kläder, frisörer, skönhetssalonger, etc) jämfört med mekaniseringen av industriproduktionen,[*] vilket får sysselsättningen inom den ”tredje” sektorn att svälla ut som ett resultat av den ökade *industri*produktiviteten. Långt från att uttrycka ”tjänsternas” högre produktivitet, så uttrycker denna överdrivna sysselsättning deras underutveckling. Men det är givetvis bara en *tillfällig* underutveckling. Mekanisering av kontorsarbete, uppkomsten av stormarknader, användningen av ”engångsartiklar” (servetter och tallrikar) och andra liknande fenomen gör det möjligt att se fram mot en helt annan utveckling. I detta sammanhang måste vi nämna att Colin Clark *vänder* på förhållandet mellan orsak och verkan. Det är sant att ju rikare ett *kapitalistiskt* land är, desto större andel av mervärdet kan användas till att köpa tjänster, desto mer varierade är de bättre betalda arbetarnas behov, och desto större del av deras löner går till att köpa tjänster. Det är således inte tjänstesektorns utveckling som är *orsaken* till att samhället blir rikare, utan det är på grund av att samhället är rikare som tjänsterna utvecklas.
4. Den överdrivna tillväxten av ”tjänster” som har samband med distributionen, på grund av de ökade svårigheterna att realisera mervärdet under kapitalismens nedåtgående period. Det är en oåterkallelig tendens men bara inom ramen för dagens *kapitalism*, inte inom ramen för dagens teknik.
5. Slutligen utvecklingen av kreativa yrken som inte är knutna till den direkta produktionen av varor: ren och tillämpad vetenskap, konst, medicin och offentlig sjukvård, utbildning, fysisk kultur och alla de ”icke produktiva” aktiviteter som hänger samman med fritiden. Det är det enda av dessa fem fenomen som definitivt och oåterkalleligt verkar vara knutet till den ekonomiska utvecklingen och den ökade arbetsproduktiviteten. Det innebär att en allt större del av mänskligheten är befriade från kravet att genomföra icke kreativt arbete. Det är inte en kvarleva av ett dystert förflutet, utan ett förebud om en underbar framtid. När automatiska maskiner kommer att genomföra allt arbete för att tillverka varor för löpande bruk, så kommer alla människor att bli ingenjörer, forskare, konstnärer, idrottsmän, lärare eller läkare. I denna, men bara denna, mening ligger förvisso framtiden hos den ”tredje sektorn”.[§]

[*] Det är intressant att Alfred Marshall konstaterar samma fenomen när han skriver om verksamheter där maskiner spelar en liten roll (*Principles of Economics*, s 276), och ännu mer när han hänvisar till verksamheter där uppfinningar alltför lite har bidragit till att minska ansträngningarna under försöken att möta en ökande efterfrågan. (*Economics of Industry*, s 155.)

[§] Se kapitel 17.

Kapitel 7. Krediter

Ömsesidig hjälp och lån

Handeln föddes ur produktionens ojämna utveckling i olika samhällen. Lån föddes ur produktionens ojämna utveckling bland olika producenter inom samma samhälle. När boskapsskötsel eller odling genomförs som enskilda aktiviteter leder olika individers varierande anlag, skillnader i djurens fruktsamhet och jordens bördighet och oräkneliga händelser under människors liv eller under naturens cykler, till en ojämn utveckling av produktionen mellan olika producenter. På så sätt uppstår det sida vid sida jordbruk som samlar på sig flera års överskott och jordbruk som arbetar med underskott, det vill säga producerar mindre än vad som behövs för den aktuella konsumtionen och till utsäde.

Produktionens ojämna utveckling mellan olika producenter inom samma land leder inte *automatiskt* till att det uppstår låneverksamhet. Det är ingen naturlig institution utan resultatet av vissa samhälleliga förhållanden. Privat får- och nötkreatursskötsel, eller odling av jorden, växte fram inom primitiva samhällen som långsamt höll på att brytas upp. Under en lång övergångsperiod kombineras de med gemensamt arbete. Ett samhälle som grundar sig på samarbete har inga lån utan bara ömsesidig hjälp. Samhällets mer välbeställda medlemmar hjälper vanligen de mindre välbeställda utan att förvänta sig att få några materiella fördelar i gengäld för denna hjälp. Det gäller fortfarande bland många primitiva folk.

Bland de nordamerikanska dakotaindianerna lånas mat och jaktutrustning ut gratis.[1] I den indonesiska *desan* är ränta på förskott av frön eller frukt för plantering eller lån av boskap etc ett okänt fenomen.[2] Malajiska fiskare får gratis lån av ris och pengar från sina vänner eller släktingar under monsunperioden när de inte kan gå ut på havet.[3]

När det primitiva samhället har lösts upp så långt att bytesförhållanden och arbetsdelning har blivit allmänna, ersätts uppfattningen om oförbehållsam ömsesidig hjälp bland medlemmarna i samma samhälle av uppfattningen om motsvarande värde som grundas på arbetstidens ekonomi. Ju mer produktionen av rena bruksvärden knuffas undan av produktionen av bytesvärden, desto mer ersätts gratis förskott i en anda av ömsesidig hjälp av lån som man tar betalt för.

Bland infödingarna på Nya hebriderna var det en sedvänja att ge *mat* till medlemmar i samma klan utan tanke på att få betalning som motprestation för sådana förskott. Men förskott *i form av snäckpengar*, eller lån av en kanot för att genomföra handel, måste betalas med gåvor.[4] Alonzo de Zurita och Mariano Veytia, två 1500-talsförfattare som har givit intressanta redogörelser om infödingarnas liv i Mexiko före Columbus, berättar på samma sätt att förskott bland aztekerna vanligtvis gavs utan att man försökte få någon vinst. Men i vissa delar av Mexiko hade det utvecklats vanor att få betalning i gengäld mot förskott av *pengar* (kakaobönor, gulddamm, kopparskivor, jade, etc). Således avskiljer sig krediter från ömsesidig hjälp i *utkanten* av det primitiva ekonomiska livet, inom de verksamhetsområden som inte var direkt knutna till uppehället i strikt mening.

Den urgamla sedvänjan om ömsesidig hjälp för att säkerställa alla samhällsmedlemmars uppehälle bevarades i jordbrukssamhället långt efter att byasamhället hade börjat brytas sönder. Utlåning av vete utan ränta pågick i Kina ända fram till Choudynastins tid.[5] Förbud mot ränta på lån av majs eller boskap finns i de tidigaste lagsamlingarna: vediska, judiska, persiska, aztekiska, muslimska.[6] I

[1] Ruth Bunzel, *The Economic Organization of Primitive Peoples*, s 346.
[2] J H Boeke, *De Theorie der Indische Economie*, s 49.
[3] Raymond Firth, *Malay Fishermen*, s 162.
[4] H Cunow, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 241.
[5] Kin Wei-Shan, *Democracy and Finance in China*, s 66.
[6] Cunow, *op cit*, vol I, s 240; R Thurwald, artikeln *"Wirtschaft"* i *Reallexicon der Vorgeschichte*, vol XIV, s 408.

Susa i det antika Iran, under epoken som kallas Höga ombudens epok [High Commissaries], fortlevde omkring 2.000 f. Kr. räntefria lån jämsides med lån mot ränta.[7] Under medeltiden gav klostren lån utan att kräva ränta.[8] Från Hammurabis lagar känner vi till, att det till och med under den fullt utvecklade enkla varuproduktionen i Babylonien jämte affärslån mot ränta var vanligt med ”gratis lån” (ömsesidig hjälp) till fattiga, sjuka och bönder som drabbats av misslyckade skördar.[9]

Än idag ”finns det i många inhemska samhällen (i Latinamerika) en stark tradition av ömsesidig hjälp bland små oberoende jordägare och arrendatorer i att ge små lån utan ränta.”[10] Bauer och Yamey konstaterar på liknande sätt att ömsesidig hjälp är utbredd där ”systemet med storfamiljer fortfarande blomstrar, som i Indien”.[11]

Avskiljandet av krediter från ömsesidig hjälp sker således snabbare i relationerna med främlingar än i relationerna inom ett samhälle. I Gamla testamentet och Koranen uttrycks denna skillnad tydligt. Principen att en by betalar skatter gemensamt har överlevt i alla samhällen där byasamhällen och enkel varuproduktion existerar tillsammans, och utgör en speciell form av ömsesidig hjälp som skyddar de fattigaste bönderna från fullständig ruin.[12]

Bankväsendets ursprung

Utvecklingen av den enkla varuproduktionen får varucirkulationen att åtföljas av cirkulation av pengar och att det växer fram en penningekonomi i porerna på ett samhälle som grundas på produktion av enbart bruksvärden. Det förklarar det grepp som *ocker* får över producenterna under detta skede i den samhälleliga utvecklingen. Men i en penningekonomi är pengar inte bara ett *verktyg* för utbytet utan också ett *föremål* för utbyte. Handeln med pengar avskiljer sig från handel i snäv mening, precis på samma sätt som den sistnämnda tidigare hade avskiljt sig från hantverket.

Under penningekonomins inledning var ädelmetaller sällsynta och cirkulationen av dem var begränsad. De utgjorde i huvudsak en reserv och säkerhet för samhället och sparades snarare än sattes i cirkulation. Under dessa oroliga tider innebar det en stor risk att ha sin förmögenhet hemma, i synnerhet risk för att den skulle tas i beslag, stjälas eller förstöras. Så det växte fram en sedvänja att anförtro den åt dåtidens mest respekterade institution, *templen*. Hade inte ädelmetallerna, liksom alla föremål som ansågs vara värdefulla, ursprungligen haft en magiskt och rituell funktion som gjorde templen till självklara förvaringsställen för viktiga skatter? Från och med att en penningekonomi började uppstå, gjorde denna ansamling av ädelmetaller i templens händer att dessa förvandlades till de *första institutionerna för tillfälliga krediter*.

Det hände i Mesopotamien, från den första stora tempelbanken i Uruk (3400 till 3200 f. Kr.) till Hammurabis tidsålder (2000 f. Kr.), där den genomsnittliga räntan slogs fast av templet i Samas.[13] I det antika Iran var templen de första penningutlånarna,[14] och det gällde ännu på sassanidernas tid.[15] Ända fram tills det förstördes var det Heliga templet i Israel det viktigaste stället för att förvara personliga rikedomar.[16] I det antika Grekland fungerade templen på Olympen, i Delfi, Delos,

---

[7] C Huart och L Delaporte, *L’Iran antique*, s 138-139.
[8] H Pirenne, *Le Mouvement économique et social au moyen âge*, s 17.
[9] E Cuq, *Les Nouveaux fragments du Code de Hammourabi sur le prêt à intérêt*, s 21-28; W Eilers, *Die Gesetzgebung Hammurabis*, s 23.
[10] International Labour Office, *Les populations aborigènes*, s 407.
[11] P T Bauer och B S Yamey, *The Economics of Underdeveloped Countries*, s 65.
[12] För Bysans, se G Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, s 88, 217; för Indien, *Cambridge History of India*, vol IV, s 451-454; för Kina, K A Wittfogel, *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*, s 349-350; för Japan, M Takizawa, *The Penetration of Money Economy in Japan,* s 21-22, etc.
[13] A Dauphin-Meunier, *Histoire de la Banque*, s 5; E Cuq, *op cit*, s 26-32.
[14] Huart och Delaporte, *op cit*, s 141.
[15] A Christensen, L'Iran *sous les Sassanides*, s 166-167.
[16] A Dauphin-Meunier, *La Banque à Travers les âges*, vol I, s 30-31.

Miletos, Efesos, Kos och alla tempel på Sicilien som lagerplatser för pengar och som banker.[17] Denna ställning hade de ännu under den hellenistiska perioden.[18] I Rom var Pantheon centrum för bankväsendet.

Från och med 400-talet var klostren de främsta ägarna av skatter i det bysantinska kejsardömet. Först efter omvälvningarna på 700-talet började dessa skatter ingå i cirkulationen av pengar.[19] Någonting liknande hände i Kina under Tangdynastin. De buddistiska tempelbankerna fick ett allt större monopol över både de lager av metaller som gick att använda som mynt och över låneoperationerna. År 843 angrep staten dem, sekulariserade flera tusen tempel och kloster och smälte ner alla statyer som var tillverkade av ädelmetaller.[*]

I Japan ”var de religiösa institutionerna.. de enda säkra platserna på medeltiden, en period som kännetecknades av sociala oroligheter... Folk bedrev affärer under skydd från helgedomar och tempel. Vissa anförtrodde sina dyrbara dokument och förmögenheter till dessa heliga platser för att skydda dem från ödeläggelse och plundring under krigen. Helgedomar och tempel fungerade också som ekonomiska organisationer och gav lån, organiserade kooperativa kreditinrättningar kända under namnen *mujin* och *tanomoshi*, och använde bankväxlar.”[20]

Under det lägre kejsardömet[§] var de buddistiska templen de enda bankerna i de östra delarna av Centralasien, där en naturekonomi fortfarande var förhärskande.[21] Slutligen var klostren på samma sätt de enda kreditinstitutioner som under den tidiga medeltiden gav lån *à mort-gage*.[†] I början av 1100-talet blev den religiösa Tempelriddarorden den första internationella banken med insättning, clearing och hypotekslån.[‡]

När handel i stor skala växte fram började ädelmetaller cirkulera i större utsträckning. Som vi har sett var den storskaliga handeln i början framförallt internationell handel. Denna handel förutsatte alltså att det samtidigt gavs ut ett stort antal mynt av liknande utseende och mängd, som måste kunna bytas ut i enlighet med sitt verkliga värde. Detta ledde oundvikligen fram till att det uppstod en ny teknik med pengarna själva som objekt, alltså tekniken med valutaväxlare. Dessa växlare och handlare i ädelmetaller erbjöd i sin tur tillförlitliga garantier till ädelmetallernas ägare som ville förvara dem på ett säkert ställe, och blev således de första väktarna av skatter, och sedan de första *yrkesmässiga bankirerna*. Ordet ”bank” kommer från det italienska ordet *banco*, det bord på vilket

---

[17] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 351-352.
[18] M Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Hellenistic World*, s 1278-1280.
[19] Steven Runciman, *La Civilisation byzantine*, s 90-92.
[*] Jacques Gernet, *Les Aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise du Ve au Xe siècle*, s 167-168, 20, m fl.
Yang Lien-sheng påpekar att praktiken att ge lån mot säkerhet i Japan och Kina påbörjades i de buddistiska templen. Uttrycket ”pantbank” (*chang-shing ku*) betydde ursprungligen ”klosterkassa”. (Lien-sheng Yang, ”Buddhist Monasteries and Four Money-Raising Institutions”, i *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol XIII, juni 1950, nr 1-2, s 174-176.)
[20] Eijiro Honjo, *The Social and Economic History of Japan*, s 72-73.
[§] *Lägre kejsardömet (Lower Empire)* - syftar på det senromerska riket, framför allt dess östromerska del som omfattade de asiatiska och afrikanska provinserna – öa.
[21] Aly Mazahéri, *La Vie quotidienne des Musulmans au moyen âge*, s 302.
[†] G Génestat, *Le Rôle des monastères comme établissement de crédit*, s 19, för Normandiet; Karl Lamprecht, *Deutsches Wirtschaftsleben in Mittelalter*, vol I, s 1446 för Tyskland; G G Coulton, *The Mediaeval Village*, s 246-248 för Italien; Mackinnon, *Social and Industrial History of Scotland*, s 74 för Skottland; H van Werveke, i *Annales*, vol IV, s 459-460 för Nederländerna, etc.
Ett lån *à mort-gage* är ett lån där långivaren som säkerhet får en bit mark, ett hus, en kvarn, etc, från vilken han drar avkastningen tills lånet är betalt. Det var den främsta formen för hypotekslån under medeltiden, ända fram till 1100-talet då de förbjöds i en bulla från påven Alexander III, och ersattes av försäljning av skuldsedlar (se kapitel 4). Uttrycket gav upphov till den engelska termen ”mortgage” [inteckning]. Dess motsats var lån *à vif gage*, där avkastningen från säkerheten (mark, eller vad än den må vara) kvittades mot skulden och gradvis minskade den.
[‡] A Dauphin-Meunier, *op cit*, vol I, s 86-89.
Tempelriddarna samlade ihop sitt startkapital från lösesummorna som de avtvingade muslimska fångar.

valutaväxlarna genomförde alla sina transaktioner. I det antika Grekland kom på samma sätt ordet för bankir, *trapetizes*, från *trapeza*, en valutaväxlares bord.

Under antiken var valutaväxlarna de första yrkesmässiga bankirerna.[22] Så var det också i Indien[23] och i Kina, där mångfalden av mynt inte var resultatet av internationell handel utan de många olika regionala valutorna.[*] Valutaväxlarna blev verkliga bankirer i Japan under Tokugawa.[24]

Under abbasidernas islamska kalifat ledde införandet av guldstandard jämte en silverstandard till att valutaväxlarna, eller *jahbadh*, blev ekonomiskt oumbärliga personer. Inom kort utförde de bankirernas alla funktioner.[25] Kulischer[26] räknar upp de kaotiska förhållanden som avgjorde uppkomsten av valutaväxlare på medeltiden och gynnade deras omvandling till bankirer:

> På 1200- och 1300-talen cirkulerade i Frankrike jämte mynt av kungligt ursprung eller som hade präglats av storvasaller, också arabiska, sicilianska, bysantinska och florentinska mynt. I södra Frankrike fanns milanesiska *libri* och venetianska *dukater*, i Champagne spanska *realer*, burgundiska och engelska *nobili* och kronor från Nederländerna och Belgien. Överallt accepterade folk mynt som präglats i Lübeck och Köln, engelska *sterling* och franska *tournois*. *Grossi* och *dukater* från Venedig och *fiorini* från Florens var de mest allmänt spridda mynten.

R De Roover har beskrivit de medeltida bankernas ursprung så här:

> De genuesiska valutaväxlarna specialiserade sig först på utbyte för hand, men utvidgade snart sitt verksamhetsområde genom att godta insättningar som betalades tillbaka på begäran, genomföra betalning av räkningar i enlighet med sina kunders instruktioner, och slutligen förskottera lån till sina kunder på löpande räkning. Valutaväxlarnas bord eller kontor blev således gradvis spar- och clearingbanker. I Genua var utvecklingen fullbordad innan slutet av 1100-talet.[27]

Den berömda Amsterdams växelbank, som grundades 1609, hade på liknande sätt de förvirrade valutaförhållanden som på denna tid rådde i den unga Republiken Förenade Nederländerna att tacka för sitt bildande.[28]

Krediter i det förkapitalistiska samhället

De första bankfunktionerna, penningväxel för hand, att få och vakta skatter, och ge lån mot säkerhet i form av mark (hypotekslån), var inte ”penninghandel” i egentlig mening. På den tid då det rörde sig om *depositum regolare*, att insättningen bevakades och återlämnades så fort insättaren krävde det, så gav förvaltaren definitivt ingen ränta till sin kund utan tog istället en avgift för sina tjänster som bevakare av de förmögenheter som förvarades hos honom.[29] Det var fortfarande fallet med Amsterdams växelbank på 1600-talet.[*]

Dessa funktioner involverade i huvudsak samhällsklasser som stod utanför produktionen och cirkulationen av varor, eller bara i periferin. Med utvecklingen av en penningekonomi blev dessa klasser klassiska offer för ocker, antingen i stor eller liten skala. Under medeltiden använde de stora internationella handels- och banksällskapen lån mot säkerhet på kungarnas och furstarnas bekostnad,

---

[22] Heichelheim, *op cit*, vol I, s 342.
[23] G B Jathar och S G Beri, *Indian Economics*, vol II, s 329.
[*] Ki Fein-Shen, *Essai sur l’origine et l’évolution des banques en Chine*, s 4-5. Se kapitel 3.
[24] Paul E Eckel, *The Far East since 1500*, s 105.
[25] Walter J Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, s 3, 7, 13-14, 26-28.
[26] J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 330.
[27] R De Roover, *L’Evolution de la lettre de change, xive-xviiie siècle*, s 24.
[28] J C Van Dillen, *History of the Principal Public Banks*, s 81-84.
[29] R G Rodkey, artikeln *”Deposit”* i *Encyclopaedia of Social Sciences* vol II, s 416.
[*] A E Sayous, *Les Banques de dépôt, les banques de crédit et les sociétés finacières*, s 12.
Praktiken att ta en liten avgift för att bevaka skatter som förvaras återuppstod under andra halvan av 1800-talet med det system av kassavalv som öppnades 1861 av Safe Deposit Company i New York.

medan den mer försynta familjen Lombard såg efter obetydliga feodalherrar och ofrälse.[30] Detta var i grund och botten en sorts *konsumentkredit*.[31]

Den verkliga ”handeln med pengar” uppstod först i anslutning till de klasser som var indragna i cirkulationen av varor och kapital, det vill säga den unga borgarklassen, ockrare och köpmän. Den internationella handelns utveckling skapade själv ett inneboende behov av krediter. Åtskillnaden i tid mellan inköp och leverans,[§] avståndet mellan köpare och säljare, behovet att överföra avsevärda summor pengar över betydande avstånd samtidigt som mynten ifråga utsattes för ständiga svängningar i värde,[32] alla dessa saker gav upphov till ett behov av handelskrediter eller *cirkulationskrediter*. Varje samhälle med utvecklad internationell handel skapar de oumbärliga verktygen för dessa krediter: bankväxlar och kreditiv. ”Förmedlingen av bankväxlar har sina rötter i den internationella handeln.”[33]

Vi ser dem uppstå 2000 f. Kr. i Ur i Babylonien, under Choudynastin i Kina (1134-256 f. Kr.) och i början av den buddistiska epoken i Indien.[34] De användes från och med 300-talet f. Kr. i stor skala i det antika Grekland och spred sig senare över hela den hellenistiska världen.[35] Därifrån spred de sig till Bysans och den islamska världen varifrån de tog sig tillbaka till Europa på medeltiden.[36]

De cirkulationskrediter som dessa första icke överlåtbara köpmansväxlar tillhandahöll vidgade inte kapitalets verksamhetssfär. De gjorde det bara möjligt att få en snabbare omsättning och större avkastning. När investeringskrediter uppstod, det vill säga förskott av medel till en uppgift som skulle ge mervärde, så utvidgades kapitalets verksamhetsområde. ”Sterila” pengar, lagrade pengar, omvandlades till kapital och deltog i produktionen av mervärde.

Den äldsta formen för dessa företagskrediter var *sjöfartslån*, att en långivare slog sig ihop med en äventyrlig kapten för att genomföra sjöfartshandel, ett lån som i sig själv härstammade från piratverksamheten, vilket speciellt visade sig i villkoren gällande fördelningen av vinsterna.[37] Från det antika Grekland och den hellenistiska världen övergick dessa ”lån till stora och djärva satsningar” till de bysantinska och islamska imperierna, för att åter uppträda i det bysantinska Italien och därifrån sprida sig över hela Europa i form av *commendakontrakt*.[38]

I början begränsades denna sorts handelsförbund till en enda satsning. Men senare, i och med övergången från kringresande handel till bofast handel, lämnade *commendan* plats för *företag med flera kompanjoner* som bildades för ett visst antal år. Från och med 1200-talet var alla de stora italienska företagen (Peruzzi, Bardi, Medici, etc) den här sortens förbund. Bardi, till exempel, arbetade 1331 med ett kapital som utgjordes av 58 andelar som tillhörde 11 kompanjoner.[39]

---

[30] G Bigwood, *Le Régime juridique et économique du commerce de l’argent dans la Belgique du moyen âge*, s 362-367 m fl; R De Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges*, s 117-120.
[31] J Schumpeter, *Business Cycles*, vol II, s 614.
[§] ”I så måtto som genuesarna köper ull och betalar för det innan det levereras till dem, så är de noga med att sänka priset de betalar... De är själva beredda att höja priset med en eller två *realer* för varje viktenhet på villkor att de betalar för ullen först när de får den, och i synnerhet om de får ytterligare tre månaders anstånd med åtminstone halva räkningen.” (R P L Molina, *De Iustitia et Iure*, vol II, 1597-359: 15.)
[32] R De Roover, *L’Evolution de la lettre de change*, vol II, s 26.
[33] *Ibid*, s 23.
[34] Dauphin-Meunier, *op cit*, vol I, s 9; Ki Fein-Shen, *op cit*, s 144-145; *Cambridge History of India*, vol I, s 218-219.
[35] G Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 73.
[36] Boissonnadex, *Le Travail dans l’Europe chrétienne du moyen âge*, s 65-66; *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, s 17-24; N S B Gras, artikeln *”Bill of Exchange”* i *Encyclopaedia of Social Science*, II, s 450.
[37] G Glotz, *op cit*, s 73.
[38] Glotz, *op cit*, s 142; R S Lopez, ”Trade in Mediaeval Europe: The South”, i *Cambridge Economic History of Europe*, vol II, s 267.
[39] A Sapori, *La Crisi delle compagnie, s 249.*

När den internationella handeln blev regelbunden, och åtminstone på vissa områden förlorade sin karaktär av äventyr, så lockade den slutligen till sig en stor andel av det oanvända kapitalet. Det förvarades hos de stora köpmännens bankkoncerner som *depositum irregolare*, vilket innebar att köpmännen fick fullmakt att använda det som de ville, pengarna kunde inte återbetalas med kort varsel, och köpmännen betalade en *fast ränta* på dem som en del av de handelsvinster de gjorde.[40]

I och med den enkla varuproduktionen blev bankirerna således ”mellanhänder mellan de som tillhandahöll penningkapital och de som efterfrågade det.”[41] På den tiden var det inte enskilda individer utan huvudsakligen staten (kungar, furstar, städer, etc) som var i behov av pengar. Jämsides med cirkulationskrediterna och investeringskrediterna utvecklades således *statsskulden* och tog också överhanden över dem.

Det äldsta kända exemplet på offentliga lån är det som återges av Pseudo-Aristoteles i den andra boken om *Ekonomin*: den joniska kolonin Klazomenai i Mindre Asien lånade ut medel till legotruppernas ledare så att de kunde klara ut männens innestående löner, och täckte detta lån med hjälp av ett påtvingat lån från sina rika invånare, som tvingades godta järnpengar i utbyte mot sina guld- och silvermynt. Krönikorna från Hanchow förtäljer att en kinesisk ockrare vid namn Wu Yen-chih år 154 f. Kr. hade lånat ut 1.000 *jin* guld (omkring 530 skålpund eller något under 1 miljon guldfrancs) till regeringen för att den skulle kunna föra krig mot ”de sju kungadömenas uppror”. Han fick 1.000% i ränta, eller 10 miljoner guldfrancs.[42]

Statliga lån antog snart sin klassiska form genom att tillhandahållas med *statens framtida intäkter* som säkerhet. I de flesta samhällen som grundas på enkel varuproduktion var statlig lånegivning sällsynta och riskabla och slutade normalt med konkurs för långivarna.

Men från och med 1500-talet åstadkom *säljbara obligationer som grundades på statsskulden*[*] en revolution i krediternas historia, och de gjorde det möjligt att avsevärt utvidga kapitalets verksamhetsområde genom att omvandla stora mängder icke kapitaliserade pengar till kapital. Uppmuntrad av de franska kungarnas expeditioner in i Italien och det uppsplittrade tillståndet i de stater som styrdes av Karl V av Frankrike blev statliga lån internationellt utbredda.

> Efter att bara ha varit ett sätt att betala räkningar blev lån ett värde i sig själv, ett säljbart och överförbart utbytesobjekt.[43]

På börsen i Antwerpen var den kastilianska kungens obligationer, kreditiv från regeringen i regionen Nederländerna och kungarna i England och Portugal, och skuldsedlar utfärdade av de stora städerna i Europa samtliga fullt säljbara. Under valutaomvälvningarna och oordningen i de offentliga finanserna på 1500-talet gick alla de gamla bankerna omkull. På grund av detta uppstod de *moderna statliga bankerna*, som kombinerade den garanti för insättningarnas säkerhet som var oumbärlig för den borgerliga allmänheten med ett löfte till staten att den kommer att vara huvudsaklig, om inte enda, förmånstagare till dessa insättningar. *Rialtobanken* i Venedig, som grundades 1587, motsvarade framförallt det första syftet. *Amsterdams växelbank*, som grundades 1609, lade till behovet att reglera cirkulationen av pengar. *Hamburgs växelbank*, som grundades 1619, förenade dessa funktioner med utlåning till staten. Samma sak gällde *Stockholms Banco*, som grundades

---

[40] R De Roover, *Money, Banking and Credit in Mediaeval Bruges*, s 40.
[41] Fischel, *op cit*, s 28-29.
[42] Nancy Lee Swann, Food *and Money in Ancient China*, s 393.
[*] ”Frans I av Frankrike gjorde av med pengar i enorm omfattning. För att få fram pengar fann han sig tvingad att ta till en ny teknik. Han vände sig till kommunstyrelsen i Paris och förelade den en tull på 20.000 *livres* som han samlade ihop i Parisområdet. Staden gav honom 20.000 *livres* som den fick från sina invånare i utbyte mot en regelbunden utbetalning på 8% (den tolfte *denier*): dessa utbetalningar var de kända *rentes sur l’Hotel de Ville*.” (Robert Bigo, *Les Bases historiques de la finance moderne*, s 100.)
[43] H Hauser och A Renaudet, *Les Débuts de l’âge moderne (Peuples et Civilisations, Vol VIII)*, s 346.

1656, medan det för *Bank of England*, som grundades 1696, var den sistnämnda funktionen som blev dominerande.[44]

Den internationella handelns utomordentliga utveckling efter 1500-talets handelsrevolution ledde till en ytterligare utbredning av handelskrediterna. Efter exempel från statliga skuldsedlar blev från och med 1500-talet köpmansväxlar i sin tur säljbara, och använde praxis med påskrift och diskontering.[45] Samtidigt innebar utvecklingen av koloniala aktiebolag att investeringskrediterna utvidgade sitt verksamhetsområde. Men det var först med det kapitalistiska produktionssättets utveckling som krediterna skulle övergå från handelssfären i egentlig mening till produktionssfären.

Tillgång och efterfrågan på penningkapital under handelskapitalets epok

I och med uppkomsten av ett handelskapital blev således krediter, efter att ha varit ett mycket ovanligt fenomen, en stadig institution inom det ekonomiska livet. Från och med 1600-talet blev diskontering av köpmansväxlar allmänt utbrett i England, och från och med 1700-talet i Frankrike och de stora handelscentrumen, först för utlandshandelsändamål och senare även för inhemsk handel.[46] Den geografiska utbredningen av handeln, den långa tid handeln med Amerika och Fjärran östern tog, koncentrationen av de viktigaste handelsbolagen i några få stora internationella centrum, allt detta gynnade användningen av handelsväxlar för att mobilisera kapital.

Medan växlar dittills bara hade varit ett sätt att spekulera i varierande växelkurser,[47] så blev det nu ett normalt sätt att förse handeln med cirkulationskrediter, och även ett medel för kortfristiga investeringar av ”sterilt” penningkapital. På detta sätt växte det fram en *marknad för penningkapital*.

Den representant som främst stod för efterfrågan på denna marknad var staten, som under handelskapitalets epok fortsatte att vara en stor, omättlig låntagare. Clapham konstaterar att Bank of England ända fram till den industriella revolutionen hade huvuddelen av sin kreditverksamhet med kungens regering.[48] Samma sak gällde Caisse d’Escompte, som grundades 1776, för att inte tala om den olycksaliga bank som bildades av Law, och som gick till botten genom sina operationer på det offentliga kreditområdet.[49]

Men jämte staten började andra låntagare uppträda. Det var i första hand de stora aktiebolagen, vars behov av pengar för att vara på den tiden var enormt, och som ofta tvingades vända sig till kreditinstitutionerna för sina behov tills flottan återvände till hamnen.

Således lånade Holländska ostindiska kompaniet pengar från Amsterdams växelbank, medan Engelska ostindiska kompaniet tillsammans med staten under hela 1800-talet var den största gäldenären hos Bank of England.[50]

Därefter kom innehavare av statsobligationer (rentierer, adelsmän, handelsmän och bankirer) och köpmansväxlar, som var i behov av reda pengar och diskonterade sina papper. I början dominerade statsobligationer men under 1800-talets sista decennier började diskontering av privata växlar bli viktigare.

Precis som under den enkla varuproduktionen fanns slutligen efterfrågan på pengar – konsumentkrediter – från adelns och de höga statstjänstemännens sida, och denna tillfredsställdes med lån mot säkerhet i form av ädelmetaller, smycken, överlåtelsehandlingar, etc.

---

[44] Van Dillen, *op cit*, på flera ställen.
[45] R De Roover, *L’Evolution de la lettre de change*, vol I, s 350, vol II, s 83.
[46] W T C King, *History of the London Discount Market*, s 5; R Bigo, *La Caisse d’Escompte et les origines de la Banque de France*, s 16; J H Clapham, *The Bank of England*, s 6, 18, 27, 123.
[47] R De Roover, *L’Evolution de la lettre de change*, vol I, s 119.
[48] Clapham, *op cit*, s 153.
[49] Bigo, *La Caisse d’Escompte...*, på flera ställen.
[50] Clapham, *op cit*, s 118.

Tillgången på penningkapital kom från personer med likvida medel, främst stora godsägare, samt handelsmän som samlade på sig mer pengar än de kunde investera i sina egna företag. Bankirerna på kontinenten sysslade på 1600- och början av 1700-talet uteslutande med växling och insättning och gav inga lån. Men i England uppträdde från och med 1600-talet handelsmän som ibland gav pengar i förskott till sina kunder.

I och med den allt större cirkulationen av pengar, att samhället blev allt rikare, och den parallella utvecklingen av denna efterfrågan och tillgång på penningkapital, så började det omkring mitten av 1700-talet, och först av allt i England, bildas lokala privata banker vars funktion var att fungera som mellanhänder mellan personer som var på jakt efter kapital och personer som letade efter möjligheter att förvandla sina reserver av reda pengar till kapital. Dessa lokala banker utvecklades i allmänhet ur välmående handelshus och accepterade insättningar, gav ut sedlar och diskonterade handelsväxlar: så föddes det moderna banksystemet.[51]

I och med den industriella revolutionen utvidgades detta första nätverk av banker snabbt. Medan det 1750 bara fanns ett dussintal lokala banker, så hade antalet mot slutet av seklet ökat till mer än 200 (enligt vissa författare till och med 350).[*] Dessa bankers organiska framväxt mitt i dåtidens produktionssätt visar sig i exemplet med huset Guerney i Norwich, såsom det beskrivs i ett cirkulärbrev som detta hus skickade till bankirer den 5 oktober 1838:

> Att samla in garn från... tillverkare i östra England och behålla dem i lager för att tillhandahålla till personer som höll på med vävning... var en mycket lukrativ verksamhet, och vi frågar oss betänksamt huruvida Guerneys inte på en enda gång får mer från det i årlig inkomst än vad någon bank på brittiska öarna får... Under förhandlingarna med kamgarnsspinnarna om deras garn började denna familj tillhandahålla kontanter för att betala arbetarnas löner och göra det möjligt för dem att driva sin affärsverksamhet vidare. Ur dessa omständigheter uppstod denna familjs omfattande bankverksamhet...[52]

Denna snabba utveckling förklaras framförallt av den ojämna utvecklingen i de olika delarna av England. Bankerna i de regioner som fortfarande var jordbruksdominerade hade tillgodohavanden som de sökte investeringsområden för,[§] medan bankerna i industriregionerna var pressade att skaffa fram krediter och hela tiden var på jakt efter pengar. Penningmarknaden i London växte fram ur denna situation. Den fungerade som mellanhand mellan banker med för mycket pengar i form av likvida medel och de med för lite.

Tillgång och efterfrågan på penningkapital under industrikapitalismen

Men i och med den industriella revolutionen utvidgades och förändrades marknaden för pengar betydligt. Jämte tillgång och efterfrågan från samhällets förkapitalistiska skikt (jordägare, handelsmän, hantverkare, ämbetsmän, rentierer, etc) uppstod tillgång och efterfrågan ur själva den kapitalistiska produktionens mekanismer.

Penningkapital är startpunkten och slutpunkten för kapitalets rotation. Men det uppträder inte bara i början och slutet av denna rotation. Under själva produktionsprocessen försvinner hela tiden pen-

---

[51] Schumpeter, *op cit*, vol I, s 292.

[*] King, *op cit*, s 7-8.
På grundval av en undersökning av dokument från privata bankirer i London i slutet av 1600-talet och 1700-talet, konstaterar D K Joslin att dessa banker som regel inte förskotterade medel till handelsmän eller företagare. Det var först när det kring 1770 bildades en del banker som även hade industriägare som grundare som de första kreditoperationerna riktade mot industrin inleddes. (D K Joslin, ”London private bankers, 1720-1785”, i *Economic History Review*, vol VIII, nr 2 1954, s 171-172, 182.)

[52] King, *op cit*, s 18.

[§] Ända fram till början av 1800-talet betalade jordbruksbanker provision till mäklare i London för att dessa skulle få fram handelsväxlar för dem att diskontera. (*Ibid*, s 11.) Det visar hur otillräckligt och eftertraktat det var med områden för kortfristiga kapitalinvesteringar!

ningkapital ur processen och omvandlas till pengar, som ur kapitalistens synvinkel är ”improduktiva”. Och hela tiden uppstår det bland företagarna också en efterfrågan på *ytterligare* penningkapital för att göra det möjligt för dem att kunna investera sitt eget kapital på mest lönsamma sätt.

Det penningkapital som behövs för att förnya ett företags fasta kapital ackumuleras inte förrän det har gått flera år och flera rotationscykler. Om inte detta *avskrivningskapital* under tiden används för andra syften så kommer det under denna period att ligga ”improduktivt”. Om produktionscykeln är längre än en månad (för anställda med månadslön) eller till och med en vecka (för de med veckolön) skulle det *lönekapital* som ett stort företag förskotterar i början av varje produktionscykel bli improduktivt. Den del av den årliga vinsten som kapitalisten lägger åt sidan för sina egna konsumtionsbehov (*icke produktiva konsumtionsmedel*) används först under loppet av ett helt år, så att en stor del av dem kommer att vara improduktiva under större delen av detta år. Företagets *ackumulationsfonder*, den del av vinsterna som återinvesteras i företaget, används inte i sin helhet ända från början av produktionscykeln. Kapitalisterna kommer att invänta det bästa ögonblicket, exempelvis en bra marknadskonjunktur, innan de investerar dessa vinster. Där har vi fyra källor av penningkapital som tillfälligt tagits ur produktionsprocessen och därmed gjorts improduktiva.

Å andra sidan sker inte förnyelsen av fast kapital precis i det ögonblick när man ackumulerat det nödvändiga avskrivningskapitalet. Eftersom avsevärda mängder kapital behöver vara inblandat i detta, och det innebär stora risker, kommer denna förnyelse företrädesvis att genomföras vid speciella tillfällen under den ekonomiska cykeln då kapitalisterna förväntar sig en betydande expansion av marknaden.[53] Om en viss kapitalist i just detta ögonblick ännu inte har ackumulerat avskrivningskapital (och ackumulationsfonder) så måste han försöka låna det kapital han behöver för att inte missa det lämpliga tillfället. I samma situation befinner sig en kapitalist som är i besittning av en teknisk uppfinning som skulle göra det möjligt för honom att utvidga sin marknad på bekostnad av sina konkurrenter, och han saknar det kapital som krävs för att utnyttja uppfinningen.[54]

Under vissa perioder i den ekonomiska cykeln vet industriidkarna att all ökning av produktionen kan sugas upp av marknaden. Det är i detta ögonblick de behöver få ihop sitt kapital och investera sina vinster. Om de ännu inte har realiserat sina vinster så kommer de att tvingas låna för att kunna investera dem i förväg.

När en produktionscykel har tagit slut ska produktionen återupptas, och i teorin ska det ske så fort varornas cirkulationsperiod är slut. Men som vi har sett beror vinsternas mängd och den årliga profitkvoten på antalet produktionscykler, och därmed på industriägarnas förmåga att återuppta produktionen *innan* de har fått tillbaka sitt cirkulerande kapital, som har investerat i varor. Även i detta syfte kommer de att försöka låna penningkapital, som de kommer att kunna betala tillbaka så fort de har fått pengar för försäljningen av sina varor.

Under kapitalismen har kreditinstitutionerna till funktion att ha samma roll som mellanhand mellan de som har icke produktiva pengar och de som söker efter möjligheter att öka sitt eget kapital med hjälp av lånat kapital. Således kastas det förkapitalistiska förhållandet mellan bankkapital och annat kapital om: under det kapitalistiska produktionssättet blir bankkapitalet en underordnad tjänare till industrikapitalet. Men medan uppdelningen mellan den moderna kapitalistiska handelsmannen och den kapitalistiska industriägaren bara handlar om en funktionell arbetsdelning, så är det så fort det kapitalistiska produktionssättet uppstår oundvikligt med ett åtskiljande mellan de kapitalistiska bankirerna och de kapitalistiska industriägarna eller handelsmännen.

I motsättning till industriägaren och handelsmannen måste bankiren i själva verket spela en *direkt* samhällelig roll. Han är bara användbar för det kapitalistiska produktionssättet i den mån han kan

[53] G Von Haberler, *Prospérité et Dépression*, vol II, s 333.
[54] Schumpeter, *op cit*, vol I, s 124.

övervinna det samhälleliga kapitalets uppsplittring i en mängd enskilda egendomar. Det är denna funktion att *mobilisera och centralisera det samhälleliga kapitalet* som utgör hela deras betydelse för samhället. Denna funktion går utöver borgarklassens klassgränser i strikt mening och omfattar en centralisering av pengar som sparats ihop av jordägare, rika bönder och mellanbönder, hantverkare, statstjänstemän, tekniker och under blomstrande perioder till och med yrkesarbetare.

> [Omkring 1875] fungerade den organisation via vilken allt fritt brittiska kapital sögs upp i penningmarknaden i London nästan perfekt. Jämfört med andra nationella organisationer, eller avsaknad av organisationer, hade den redan 20 år tidigare varit ytterst effektiv. Under mellantiden hade skotska filialer och filialer på landsbygden dragit in nästan de sista av dessa lantliga skatter som folk hade haft ”i sina skrivbord och skåp”, och en jämn öppen kanal hade grävts ut längs vilken överskottet från norr flödade söderut. Kanalerna från Östangeln, från sydvästra England och överhuvudtaget från den engelska landsbygden hade grävts långt tidigare... Det som inte användes i staden [London] sipprade ut till industridistrikten genom diskontering eller rediskontering av fabrikörs- och handelsväxlar. Detta var härliga dagar för växelmäklarna i London i husen vid Lombard Street.[55]

Samtidigt blev marknaden för penningkapital alltmer specialiserad, och det uppstod två skilda marknader:

(1) Penningmarknaden, tillgång och efterfrågan på *kortfristiga krediter*, som dominerades av bankerna, utom i England där växelmäklarna sedan länge hade haft en dominerande roll, och (2) finansmarknaden, tillgång och efterfrågan på *långfristiga krediter*, som till en början dominerades av banker och börsen, som på 1900-talet fick sällskap av försäkringsbolag, sparbanker, hypotekskassor och andra institutionella sparorganisationer (pensionsfonder, sjukförsäkringsfonder, halvoffentliga institutioner, etc) som försöker omvandla alla pengar som inte spenderas med en gång till kapital (ofta utan någon vinst för ägaren).[*] På detta sätt uppnår centraliseringen av penningkapitalet sin högsta, mest perfekta fas, bankerna ”tillåter inte några pengar att vara icke produktiva.”

Ränta och räntesats

Precis som vinsten på ockrarnas kapital (som den till en början uppfattas som identisk med) är räntan när den för första gången uppträder i ekonomin bara en *omflyttning* av värde från låntagare till fordringsägare. När en bonde måste låna X delar vete för att överleva till nästa skörd, och när han sedan måste dra X+Y delar vete från sin skörd för att betala tillbaka till sin fordringsägare, så kommer inte lånet att leda till att den totala mängden vete som dessa två personer äger har ökat. Mängden Y kommer bara att ha överförts från låntagaren till fordringsägaren. Denna sortens ocker har långtifrån försvunnit, och den utarmar sina offer för gott och förslavar dem under deras fordringsägare:

> I Cochinkina lånar lantbrukaren, eller *ta dien*, medel från sin godsägare för att försörja sig själv och sin familj fram till skörden. När skörden bärgats så räcker den vanligtvis inte till för att befria honom från sin skuld, och skulden binder *ta dien* till jorden lika hårt som en medeltida träl var bunden genom sedvänjor.[56]

Detta gäller inte längre för cirkulations- och investeringskrediterna i det kapitalistiska samhället. Målet med förskottering av pengar är inte längre att låntagaren ska överleva, utan syftet är att *göra det möjligt för honom att realisera en vinst*:

> Affärslivet kommer att betala ränta om en aktuell summa kan användas på ett sådant sätt inom handeln och industrin att den inbringar en större summa i framtiden [det vill säga den lånade

---

[55] J H Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, vol II, s 352-353.

[*] Det är i synnerhet fallet med tillgångarna i sparbanker och samhälleliga försäkringsfonder, som används för att finansiera statens utgifter. Se kapitel 10, avdelningen ”Krigsekonomin”.

[56] René Dumont, *Le Problème agricole français*, s 334.

> summan plus ett mervärde, en vinst].[57]
>
> Det är en välkänd princip... att räntesatsen när det kommer till kritan beror på tillgång och efterfrågan på *verkligt kapital*... att räntesatsen styrs av vinsterna av att använda kapitalet själv...[58]

Cirkulationskrediter är till för att på förhand realisera värdet på de varor som redan producerats; investeringskrediternas syfte är att öka företagets kapital. I båda fallen ökar mervärdesmängden, antingen genom att minska rotationstiden eller genom att mängden kapital ökar. Räntan är således inget annat än *en del av det extra mervärde som uppnås genom att låna kapital*. Den är lägre än vinsten,* ty om de vore lika så skulle det normalt inte vara någon fördel att låna, eftersom det lånade kapitalet i sig själv förväntades ge en genomsnittlig profit. Långivaren är nöjd, ty innan han lånade ut sitt kapital ”låg det overksamt” och gav inte någon avkastning. Och låntagaren är också nöjd, ty även om han måste avstå ränta till fordringsägaren så tjänar han ändå mer än om han inte hade lånat någonting.

Den ränta som en kapitalistisk företagare betalar för att låna kapital är en del av det totala mervärde som hans arbetare producerar, en del som företagaren avstår eftersom lånet gör det möjligt för honom att öka den totala mervärdesmängden med en summa som är större än den ränta som ska betalas. Men när det kapitalistiska produktionssättet sprider sig letar varenda företagare efter ytterligare kapital. Samtidigt gör bankernas samhälleligt centraliserande funktion det möjligt för *alla* pengar att förvandlas till ytterligare penningkapital. Således fastställs den *genomsnittliga räntesatsen*, den ”normala avkastningen” på alla pengar som inte ”ligger overksamma”, genom samspelet mellan utbud och efterfrågan på penningkapital. Det säger sig självt att detta inte har något att göra med pengarnas ”inneboende egenskaper”, utan utgör ett resultat av särskilda produktionsförhållanden som gör det möjligt för dessa pengar att *kapitaliseras*, så att de kan tillägna sig en del av det mervärde som produceras av samtliga arbetare i det givna samhället. Utifrån denna grundval sprider sig sedvänjan i det borgerliga samhället att betrakta alla inkomster som inkomster på ett tänkt kapital som kapitaliseras till en genomsnittlig räntesats:§ ”I och med utbredningen av en kapitalistisk läggning har den uppenbart lämpliga vanan utvecklats, vars första ursprung i exempelvis Tyskland kan återfinnas sedan 1300-talet, att uttrycka all avkastning utom lön för personliga tjänster i procent av ett kapitalvärde.”[59]

Denna vana har fått borgerliga ekonomer att i fallet med en företagare som bara arbetar med sitt eget kapital, på samma sätt skilja mellan ränta på hans kapital och det som återstår av företagarens profit (som vissa författare, som Marshall, kallar ”en sorts ränta”) när denna ränta dras av från den totala profiten. Detta är uppenbarligen en ”ideologisk”, det vill säga påhittad, operation, eftersom företagarna inte förväntar sig att få en genomsnittlig räntesats på sitt kapital utan en genomsnittlig profitkvot. Denna praktik är särskilt användbar för borgerliga ekonomer eftersom den gör det möjligt för dem att undvika frågan om profiter, det vill säga utsugning, och i sitt system ersätta alla teorier om profit med en enkel teori om ränta.*

---

[57] Schumpeter, *op cit*, vol I, s 124.
[58] J G K Wicksell, *Lectures on Political Economy*, vol II, s 190.
* Utom i underutvecklade länder där räntesatsen också innefattar en del av jordräntan. Den överskrider således handelskapitalets profitkvot, vilket förklarar ockrarkapitlets dominans i dessa länder. 1955 rapporterade *New York Times* om fallet med en tvätteriarbetare som betalade 3.925 rupier i ränta på ett lån på 100 rupier, till en ränta på 25% per månad eller 300% per år, under 13 år och 1 månad. (*New York Times*, 17 januari 1955.)
§ En inkomst på 500 pund skulle, med en genomsnittlig räntesats på 5%, betraktas som avkastning på ett förmodat kapital på 10.000 pund.
[59] Schumpeter, *op cit*, vol II, s 608.
* Med Keynes återupptäckte de borgerliga ekonomerna att räntan bara har samband med efterfrågan på *likvida* medel, det vill säga penningkapital, och därmed inte kan avgöra den profit som det produktiva kapitalet inbringar.

Det är inte av oegennytta som kreditorganisationerna fyller sin funktion som mellanhänder mellan de som har penningkapital att erbjuda och de som vill ha det. Även de arbetar med ett eget kapital som måste ge en genomsnittlig profitkvot. Deras profit visar sig i form av *bankprofiter*, som i huvudsak består av skillnaden mellan den räntesats som dessa institutioner betalar för pengar som anförtrotts dem som insättning och den räntesats de utkräver av de som de beviljar lån. Till detta måste man lägga andra inkomster som de inhöstar från till exempel provision och mäklararvode för att genomföra transaktioner etc.

Eftersom kreditinstitutionerna, speciellt banker, betalar ränta (om än mycket lite) på alla pengar som förvaras hos dem, till och med under några dagar (löpande räkning), så är det till deras fördel att i sin tur låna ut alla pengar som finns till deras förfogande, så att dessa transaktioner kan avslutas med ett för dem lönsamt bokslut. Således uppträder det på penningmarknaden, jämte cirkulationskrediter i egentlig mening, *dagliga krediter* (”dagslån”). De uppstod i England 1830, när det strax innan kvartalsutbetalningarna av ränta på statsobligationer samlades stora mängder pengar på finansdepartementets konto på Bank of England och orsakade en brist på pengar på penningmarknaden. För att kompensera denna brist och inte låta dessa pengar förbli ”improduktiva” förskotterades de under några veckor till kunder som önskade denna sorts lån, speciellt till diskonteringshusen som använde dem för att öka mängden rediskonteringsoperationer. Dessa förskott gavs mot säkerhet i form av insatta överlåtelsehandlingar och skuldsedlar och kunde bara återkallas på begäran. Även sparbankerna antog praktiken att låna ut tillgängliga medel från dag till dag.[60]

På detta sätt har det inrättats en hel skala av allt högre räntesatser, med början på den räntesats som betalas på långsiktiga insättningar och krävs för investeringslån. På varje nivå finns en skillnad mellan den räntesats som bankerna och kreditinstitutionerna betalar och den räntesats som de i sin tur kräver av sina kunder.

Skillnaden mellan dessa olika räntesatser uppstår i första hand ur i vilken grad lånen bidrar till att direkt öka den mervärdesmängd som samhället producerar. Uppenbarligen är det den långfristiga räntan, den som styr investeringskrediter, alltså i synnerhet inköp på kredit av produktionsmedel, som är högst och ligger närmast den genomsnittliga profitkvoten, och det är den som *i sista hand* styr alla variationer av de olika räntesatserna. Den kortfristiga räntan, som huvudsakligen styr cirkulationskrediterna, är lägre än den långfristiga räntan i den mån som cirkulationskrediterna genom att minska kapitalets omslagstid gör det *möjligt* med men inte garanterar en ökning av mervärdesmängden. Men den kortfristiga räntan kan ibland överskrida den långfristiga räntan, exempelvis när det är brist på pengar på penningmarknaden som hotar inte bara att öka kapitalets omslagstid utan också förstöra kapital (risk för konkurs).

I beräkningen ska man också ta med den försäkrings- och riskpremie som ingår i räntan, och vilken varierar beroende på hur långfristigt lånet är och den speciella perioden under industricykeln och i enlighet med den speciella tillgången och efterfrågan efter penningkapital på olika nivåer, som (under förutsättning av en fri marknad) utsätter de olika räntesatserna för dagliga svängningar.[*] Men dessa svängningar sker kring en genomsnittlig siffra som i sista hand bestäms av den genomsnittliga profitkvoten.

Det är därför det, bortsett från de regelbundna svängningar som hänger samman med industricykelns olika faser, är så svårt att slå fast långsiktiga utvecklingslagar som går att tillämpa på räntesatsen. När det kommer till kritan beror den sistnämnda på den *relativa* bristen eller överflödet på penningkapital i förhållande till profitkvotens relativa nivå.

---

[60] King, *op cit*, s 83, 270-271.

[*] För den ömsesidiga effekten från variationerna av den långfristiga och den kortfristiga räntan under industricykeln se kapitel 11.

Således sjunker räntesatsen i de samhällen med enkel varuproduktion som har förenat en stor internationell marknad med allt mindre ekonomiska skillnader mellan de olika regionerna. Det är vad som hände under antiken från och med Caesars tid,[§] och i det medeltida Europa (Väst- och Sydeuropa) från och med 1300-talets andra hälft.[61] Räntesatsen går också ner när penningekonomin blir allmän i ett jordbruksland, och när jordbruksklasserna som en följd av det befriar sig en aning från ockrarkapitalets förtryck. Då innefattar räntan inte längre som dittills en del av jordräntan.

På grund av bristen på nya investeringsområden för kapitalet upplevde samtliga industrialiserade länder en markant minskning av den genomsnittliga räntesatsen strax innan den stora imperialistiska expansionen under 1800-talets sista kvartssekel. I USA och Schweiz ledde den rikliga tillgången på kapital och bristen på investeringsområden som erbjöd genomsnittlig vinst omedelbart efter Andra världskriget till en kraftig minskning av räntesatsen, medan den steg i de andra kapitalistiska länderna (Tyskland, Frankrike, Italien) där det som ett resultat av krigsödeläggelsen och den utbredda fattigdomen rådde brist på kapital.

Cirkulationskrediter

Alla lån som beviljas för att möjliggöra att *varornas värde* realiseras på förhand (det vill säga innan de faktiskt har sålts) är cirkulationskrediter.[62] Det är en kortfristig kredit, sällan längre än på tre månader, som både specialbanker och andra banker beviljar.

När det kapitalistiska produktionssättet blir allmänt utbrett blir produktionen alltmer åtskild från marknaden, och det blir mer och mer komplicerat att realisera varornas värde och mervärdet, och trots att handelskapitalet ingriper är det risk att kapitalets omslagstid blir förlängd. Men som en reaktion på profitkvotens fallande tendens (som beror på att en allt större del av kapitalet blir bundet som fast kapital) är det just under denna period som kapitalisterna försöker *förkorta* det cirkulerande kapitalets omslagstid. Och det är cirkulationskrediternas avgörande funktion, att göra det möjligt för företagarna att så mycket som möjligt minska sitt eget cirkulerande kapital.

> Med hänvisning till mäklarnas utvidgade verksamhet under de fyra åren innan 1810, påpekade Bullionrapporten att de förbättrade diskonteringsmöjligheter som fanns tillgängliga i London hade tenderat att öka fabrikörernas affärsverksamhet genom att göra det möjligt för dem att omsätta sitt kapital snabbare.[63]

Macrae beräknar att cirkulationskrediter står för 30-40% av hela den brittiska industrins cirkulerande kapital.[64]

På 1800-talet uppträdde cirkulationskrediter huvudsakligen i form av *diskontering av köpmansväxlar*. Producenten av bomullsvaror betalar inte sin leverantör kontant utan ger honom en växel eller skuldsedel. Leverantören går till en bankir som tar över köpmannens växel och betalar honom summan som skulle betalas, minus en ränta som kallas diskonto. När skuldsedeln förfaller till betalning betalar bomullsproducenten den summa som står på den till bankiren. Den sistnämnda har alltså i själva verket lånat ut denna summa under tre månader till leverantören av råbomull, och på så sätt gjort det möjligt för honom att minska sitt kapitals omslagstid med tre månader (och även omslagstiden på bomullsproducentens kapital, som bara får kredit från sin leverantör eftersom denne i sin tur får kredit från sin bankir).

[§] Vid denna tidpunkt blir det mer lönsamt att ge *naturalån* till bönderna, lån som fortfarande ger mycket hög ränta. Dessa naturalån blev den främsta formen för ocker i det romerska kejsardömet.

[61] Heichelheim, *op cit*, vol I, s 687; Lopez, *art cit*, s 309-310; De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, vol II, s 35.

[62] S Schweizer, i *Evolution récente du rôle des banques*, s 79.

[63] King, *op cit*, s 16.

[64] Norman Macrae, *The London Capital Market*, s 130.

Men ända sedan medeltiden har det funnits en annan sorts cirkulationskrediter.[*] Alla kapitalister har ett checkkonto hos de lokala bankirerna som gör det möjligt för dem att göra utbetalningar och ta emot pengar bara med hjälp av skrivna order (överföring från ett konto till ett annat). Alla in- och utbetalningar passerar således bankirens händer, som blir en sorts central bokhållare. Vid ett visst tillfälle har en fabrikör bara en miljon francs på checkkontot i sin bank. Men för att kunna fortsätta produktionen behöver han omedelbart två miljoner francs för att kunna betalat ut löner. Bankiren vet att fabrikören om några veckor kommer att kunna göra stora inbetalningar av pengar som han får vid försäljningen av sina varor. Han låter honom därför ta ut mer pengar från sitt konto än vad han äger (att göra en övertrassering). I själva verket ger han honom 1 miljon francs i förskott. Givetvis kommer fabrikören att betala ränta på sådana ”förskott på checkkontot”, normalt inte mindre än 5%, utom när mycket stora bolag är inblandade.[§]

Från och med 1800-talets sista fjärdedel har förskott på checkkonto mer och mer ersatt diskontering av köpmansväxlar som den främsta formen för cirkulationskrediter.[65] Kapitalkoncentrationen leder till att det bildas så stora företag att de har tillräckligt stor kredit hos sina banker för att de med hjälp av förskott på checkkontot kan få alla de kortfristiga lån de behöver. Men småföretag hindras alltmer av behovet att betala de diskonterade köpmansväxlarna vid *ett visst datum*, och fruktar det vanrykte som är förknippat med att inte betala (protestera mot) växlar. Slutligen innebär samordningen mellan storföretagen och deras råvaruleverantörer och försäljningsorganisationer i truster, finansgrupper etc, att de klassiska bolag som använde köpmansväxlar försvinner.[66] I Storbritannien minskade således värdet på vanliga köpmansväxlar från 250 miljoner pund 1913 till 100 miljoner pund 1937, medan förskott på checkkonto till industrin uppgick till 850 miljoner pund 1929 och 1 miljard pund 1938.[67]

Men sedan den stora krisen har, speciellt i USA, förskott på checkkonto till storindustrin i sin tur börjat minska på grund av monopolkapitalets ackumulation av enorma reserver av reda pengar,[†] den relativa minskningen av de industrier som var speciellt beroende av bankkrediter, den utvidgade kontantbetalningen inom detaljhandeln, och framväxten av specialiserade kreditinstitutioner. Det är framförallt små och mellanstora företagare som står för huvuddelen av begäran om förskott på checkkontot.[68] Jämte detta har det under de senaste åren skett en tillväxt av diskonteringen i en del europeiska länder, såsom Schweiz, Frankrike och Belgien. Orsaken är en tilltalande politik för rediskontering från valutamyndigheterna, som förväntar sig kunna påverka fluktuationerna i mängden pengar om cirkulationskrediterna tar formen av diskontering istället för kredit på checkkonton.[69]

Investeringskrediter och finansmarknad

De lån som ges för att öka den *mängd kapital* som en industri- eller handelsföretagare har är investeringskrediter. Det är en *långfristig kredit* som rör jämförelsevis betydande summor, och som utifrån långivarens synvinkel ges i syfte att inbringa *en varaktig inkomst*.

Det omedelbara ursprunget till denna sorts lån är uppköpen av jordränta på medeltiden, bildandet av medeltidens handelsbolag, insättningen av pengar mot en fastställd ränta i och med 1300-talets stora handelsförbund, och de långfristiga lån som beviljades kungar, furstar och städer av handelsmän

---

[*] R De Roover, *Money, Banking and Credit in Medieval Bruges*, s 294-297.
Polanyi förklarar att ett system med förskott på checkkonto användes redan av bankirer i det antika Assyrien. (K Polanyi et al, *Trade and Market in the Early Empires*, s 14.

[§] Angående *penning*konsekvenserna av den sortens kredit, se kapitel 8.

[65] Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, vol II, s 336.

[66] Fernard Baudhuin, *Crédit et Banque*, s 47-49.

[67] M Compton och E H Bott, *British Industry*, s 170, 178.

[†] Se kapitel 14, avdelningen ”Överkapitalisering”.

[68] R S Sayers, *Modern Banking*, s 44.

[69] S Schweizer, i *Evolution récente du rôle des banques*, s 95.

och ockrare under medeltiden.* De fick sin moderna form först på 1500-talet, med uppkomsten av börsen och säljbara dokument. Från och med då fanns det en samhällsklass som försökte avsätta sina förmögenheter – sitt kapital – till investeringar i långfristiga kreditoperationer i syfte att öka detta kapital med hjälp av resultatet av dessa investeringar. Dessa personer stod för *tillgången* på kapital på detta frö till finansmarknad. *Efterfrågan* på kapital stod framförallt staten för, och därefter i allt större utsträckning aktiebolagen. Statsobligationernas övervikt på Västeuropas finansmarknader fortsatte under handelskapitalets hela epok, det vill säga i de flesta länder fram till början eller till och med mitten av 1800-talet.

Statsskulden tog snabbt formen av värdepapper (obligationer) med *fast ränta* som skulle utbetalas från statens framtida intäkter.§ Privata värdepapper var och är fortfarande framförallt *värdepapper med varierande ränta* (aktier), där den faktiska avkastningen beror på de årliga (eller halvårs, etc) profiterna för de företag som utfärdar dem. I båda fallen innebar inköpet av ett värdepapper att kapitalisten köpte en *fordran på inkomst*, rätten att delta i en framtida utdelning av samhällets mervärde. Vartefter börsen utvidgade sin verksamhet blev investeringskrediternas samhälleliga karaktär allt tydligare, och många borgare byggde upp aktieportföljer som innehöll aktier i ett allt större antal företag, tillsammans med obligationer utfärdade av många stater, provinser, städer och andra offentliga enheter.

Den risk som det innebär att låna ut avsevärda summor till ett företag under en lång period innebär logiskt att man söker ytterligare garantier: rätten att övervaka hur de utlånade pengarna sköts och överhuvudtaget hur affärsverksamheten sköts. Det är därför direkt aktieinnehav i de företag som man hjälper, det vill säga bildande av företag med många kompanjoner, alltid har varit den vanligaste sortens investeringslån.

Samtliga företag i den gamla världen, i Kina, under medeltiden, i de arabiska och bysantinska civilisationerna och så vidare, var företag med *obegränsat ansvar*: delägarna var skyldiga att betala företagets skulder med alla sina ägodelar, vare sig dessa var investerade i företaget eller ej. Det ledde till att de medeltida banker som beviljade investeringslån snabbt föll samman. Av de 103 banker som bildades i Venedig under 1300-talet gick 96 i konkurs.[70] Framväxten av det kapitalistiska produktionssättet slutade med att lån *avpersonifierades*, en process som fulländades i den moderna tidens aktiebolag och företag med begränsad ansvarighet. Det normala sättet att ge investeringslån har blivit att köpa aktier och skuldebrev i ett företag.

Även om aktiebolag började uppträda på 1500-talet, så var det först på 1800-talet som de slutligen blev dominerande. I början av 1700-talet hade två förödande konkurser ägt rum, South Sea Company i Storbritannien och Mississippi Company i Frankrike, som hade orsakat ren skräck hos borgarklassen för de risker som fanns inneboende i denna sortens krediter.[71] I själva verket var manufakturperioden ännu inte bevågen på så omfattande krediter som industrikapitalismens senare framväxt krävde.

Mellan 1500-talet och slutet av 1700-talet ökade således knappt de investeringskrediter som gavs till privata företag. Medan aktiebolagen bara utvecklades sakta, så avvisade sparbankerna, som kom ihåg lärdomarna från slutet av medeltiden,[72] investeringsverksamheter som dessutom var förbjudna för dem om de var auktoriserade som offentliga banker. Bankerna begränsade sina långsiktiga operationer till staten och några få privilegierade kunder.

---

* Se kapitel 4, där vi också beskriver börsens, statsskuldens och aktiebolagens ursprung.

§ Regeringar som inte kunde betala räntan på sin statsskuld fick uppleva hur utländska makter tog över deras tulladministration, som var den huvudsakliga källan till deras inkomster! Det hände Kina på 1800-talet och Venezuela på 1900-talet.

[70] J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol I, s 343.

[71] J B Condliffe, *The Commerce of Nations*, s 96.

[72] R De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, vol I, s 16.

Först med uppkomsten av handelsbankirer i Storbritannien och ”*haute banque*”-etablissemanget på kontinenten mot slutet av 1700-talet, började bankirerna på nytt intressera sig för den privata affärsvärlden, både handels- och industriföretag. 1822 blev *Société Générale de Belgique* den första affärsbanken i egentlig mening, som genom att först bevilja kortfristiga förskott till industriföretag snabbt upptäckte att de själv led av en överdriven uppbindning av kapital och således drevs att förvärva aktier och ta initiativ att bilda aktiebolag.[73] Därefter uppstod blandade banker i flera länder, det vill säga banker som accepterade insättningar och också beviljade investeringskrediter.

Framväxten av försäkringsbolag, sparbanker, socialförsäkringsfonder, etc, som även om de samlar enorma mängder kapital inte kan använda det för att köpa säkerheter med varierande ränta, har under 1900-talet lett till att finansmarknaden har förvandlats. Flera länder har antagit lagar som slår fast dessa begränsningar eller till och med utsträcker dem till sparbankerna. Som ett resultat av det har i de flesta länder statsobligationer blivit den nutida finansmarknadens främsta placeringsområde, precis som fallet var innan 1800-talet.[74] Detta fenomen har uppstått parallellt med storföretagens *självfinansiering*.[*]

Det vore fel att betrakta de pengar som sätts in i socialförsäkringsfonder, sparbanker etc som *ackumulation av penningkapital* som är mer eller mindre likvärdigt med ackumulationen av kapitalistiska tillgångar i bankerna. I själva verket utgörs arbetarnas besparingar av *uppskjuten konsumtion* som till största delen kommer att användas under insättarens egen livstid. I den totala siffran över *lönearbetarklassens* inkomster måste dessa arbetarbesparingar kvittas mot de sjuka, handikappade och pensionerade arbetarnas skulder, den hjälp de måste söka från det offentliga eller från familjen eller andra privata källor, den minskade konsumtionsnivån hos de som hamnar under existensminimum, etc. Det övergripande bokslut som dessa siffror bekräftar, visar att en arbetargeneration under loppet av hela sin livstid praktiskt taget inte ackumulerar någonting i form av överförbara säkerheter.

Börsen

De kapitalister och kreditinstitutioner som investerar sitt penningkapital i form av aktier och skuldebrev i aktiebolag förväntar sig att för dessa lån få en *genomsnittlig räntesats*. Med skuldebrev och aktier med fast utdelning garanteras detta på förhand. För den stora majoriteten aktier i ordets egentliga mening varierar det med de vinster som förverkligats. Detta kallas *utdelning*.

Men i sin egenskap att vara anspråk på inkomster blir aktier, skuldebrev och andra överförbara säkerheter säljbara, och de köps och säljs på börsen. Priset på dem är då helt enkelt *kapitaliseringen av den årliga utdelningen (inkomsten) till en genomsnittlig räntesats*. Detta pris är aktiens kurs på börsen.[§] Eftersom ett företags utdelning varierar från år till år, och i och med beräkningar av en trolig utdelning också varierar under årets lopp, kan dessa kurser svänga våldsamt. Det organiseras verkliga spekulationer om en uppgång eller nedgång, vilket ofta skapar konstgjorda förändringar av kursen. Det sprids falska rykten eller man döljer överhängande stora förändringar som påverkar företagets lönsamhet.

I vissa länder genomförs dessa spekulationer i stor utsträckning på kredit. I New York består penningmarknadens viktigaste verksamhet således av lån till spekulanterna på Wall Street.

Aktieägare och innehavare av skuldebrev får *genomsnittlig ränta*. Aktiebolag inom industri, handel och finansvärlden realiserar en *genomsnittlig profit*. Vart går skillnaden? I så måtto som den inte

---

[73] F Baudhuin, *op cit*, s 188; Paul H Emden, *Money Powers of Europe*, på flera ställen.
[74] Macrae, *op cit*, s 88, 177.
[*] Se kapitel 14, avdelningen ”Självfinansiering”.
[§] Detta är inte helt sant. Man får också ta hänsyn till en möjlig återbetalning i händelse av att företaget lägger ner. Men denna faktor tas inte med i beräkningen utom när man faktiskt kan förvänta sig en sådan nedläggning.

återinvesteras i verksamheten och omvandlas till reserver, så *kapitaliseras den på förhand* i form av *stiftarprofit*: ytterligare aktier, speciella preferensaktier etc ges ut till företagets grundare.

Låt oss anta att ett industriföretag har ett kapital på 100 miljoner francs och det vill skaffa ytterligare 200 miljoner francs från allmänheten för att utvidga sin verksamhet. Låt oss anta att den genomsnittliga profitkvoten är 10% och den genomsnittliga räntesatsen 5%. Om man skulle utfärda aktier till ett värde av 300 miljoner francs, så skulle de i genomsnitt förväntas inbringa 15 miljoner francs i utdelning varje år. Men aktiebolagets grundare förväntar sig en årlig vinst på 30 miljoner francs. Skillnaden mellan den genomsnittliga räntan och den genomsnittliga vinsten, eller 15 miljoner francs, kommer att kapitaliseras till den genomsnittliga räntesatsen 5%, och således bilda ett ytterligare kapital på 300 miljoner francs, som grundarna själva lägger beslag på. Stiftarprofiten förverkligas således i det faktum att det totala kapital för vilket aktier har utfärdats kommer att bli 600 miljoner francs, medan bara 300 miljoner faktiskt kommer att ha betalats in. De 300 miljonerna francs ytterligare aktier kommer bara att utgöra *anspråk på inkomster* som gör det möjligt för deras ägare – företagets grundare – att varje år ta skillnaden mellan den genomsnittliga vinsten och räntan (utdelningen) eller företagarens profit. När den stora brittiska kemitrusten Imperial Chemical Industries bildades 1926, så var dess nominella kapital 56.803.000 pund, medan alla de företag som hade gått samman för att bilda den hade ett sammanlagt kapital på bara 39 miljoner pund.[75]

Kapitaliseringen av stiftarprofiten förklarar hur anmärkningsvärt snabbt ”industrimagnaterna” berikar sig under den stora period då aktiebolagen grundas (*Gründerjahre*). Men de kapitaliserar i själva verket redan *på förhand* den *framtida* skillnaden mellan den genomsnittliga profiten och räntan, och det innefattar således ett avsevärt element av spekulation. Många aktiebolag som på detta sätt överkapitaliseras visar sig, just som ett resultat av denna överkapitalisering, inte klara av att betala en utdelning som motsvarar den genomsnittliga räntan särskilt länge, medan andra till och med går i konkurs.

Ett annat sätt att tillägna sig stiftarprofit är att öka aktiernas kurs på börsen. Ta ett företag som grundats med ett kapital på 10 miljoner francs, uppdelat på 1.000 aktier på vardera 10.000 francs. Detta företag förväntas dra in en årlig vinst som avgörs av den genomsnittliga profitkvoten, låt oss säga 15%, eller en årlig profit på 1,5 miljoner francs eller 1.500 francs per aktie. Om den genomsnittliga räntesatsen är 5%, så förväntas en penningsumma som lånas ut inte inbringa mer än 5%, och 1.500 francs betraktas som den normala årliga inkomsten på 30.000 francs. Grundarna kommer därför att kunna sälja sina aktier på börsen för 30.000 francs styck istället för 10.000, och på så sätt tillägna sig skillnaden, som återigen är en kapitalisering på skillnaden mellan en *framtida* genomsnittlig vinst och den nuvarande genomsnittliga räntan. När den brittiska gummitrusten Dunlop startades 1896 såldes aktierna som emitterats till 3 miljoner pund sex veckor senare för 5 miljoner pund.[76]

Ett bra exempel på en kombination av dessa två sorters stiftarprofit är det stora brittiska varuhuset Harrods, som grundades som aktiebolag 1889. Företaget hade ett kapital på 1 miljon pund, varav 1.400 pund var preferensaktier till grundarna, som garanterade dem en stor och ökande del av vinsterna. Trots att Harrods vanliga aktier gav en årlig utdelning på först 10% och sedan i genomsnitt 20% under mer än 20 år, så kapitaliserades grundarnas aktier genast till 140.000 pund och var på börsen 1911 värda inte mindre än 1.470.000 pund, tio gånger sitt nominella värde och 1.000 gånger det kapital som faktiskt betalats in...[77]

Samtidigt som aktier och skuldebrev fortsätter att cirkulera självständigt bland mäklare på börsen, kan de verkliga värden som de representerar för längesedan ha försvunnit. De krigsskepp som byggdes med kapital som hade lånats från en regering kan ha gått till botten för längesedan, precis

[75] Patrick Fitzgerald, *Industrial Combination in England*, s 101.
[76] Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, vol III, s 234.
[77] *Ibid*, s 242.

som de maskiner som köptes med hjälp av pengar som skrapats ihop genom att sälja aktier kan ha förvandlats till en hög gammalt järn. Från och med då fullbordas den åtskillnad mellan verkligt kapital och större delen av de säljbara tillgodohavandena som varit tydlig redan som ett resultat av överkapitaliseringen av många aktiebolag. Huvuddelen av tillgodohavandena utgör inte längre något annat än ett *fiktivt kapital*, som bakom ett yttre sken att vara en del av samhällets totala kapital döljer sin verkliga natur – blott ett anspråk på inkomst som ger rätt att delta i fördelningen av samhällets mervärde.

Aktiebolag och kapitalismens utveckling

Under en lång tid har en del människor velat se utvecklingen av aktiebolag som bevis på att kapitalet, långt från att koncentreras håller på att ”demokratisera” sig. Finns det inte miljontals aktieägare i en del länder, exempelvis i USA? Kan inte varenda yrkesutbildad arbetare använda sina besparingar för att köpa aktier i stora industriföretag?

Denna uppfattning grundar sig på ett tvåfaldigt missförstånd. För det första är inte alla som gör anspråk på en inkomst under fördelningen av samhällets mervärde kapitalister. Om det vore så, skulle varenda handikappad före detta militär vare en ”kapitalist”. Bara de aktieägare som kan klara sig enbart på inkomsterna från sitt kapital utan att sälja sin arbetskraft, och som lever med en levnadsstandard som motsvarar åtminstone en liten industriägare, kan placeras i denna kategori.

Undersökningar av Brookings Institute i USA 1952 visade att bara 2% av de mer än 30 miljoner amerikanska arbetarna ägde aktier. Av totalt 6,5 miljoner aktieägare hade 4,5 miljoner färre än 100 aktier var, och fick en *årlig* inkomst av dem på mindre än 200 dollar, eller mindre än en genomsnittlig arbetares *månads*lön. Det vore alltså absurt att betrakta dem som ”kapitalister”.

Även om aktiebolagen formellt ser ut som institutioner som *sprider ut* ägandet av produktionsmedlen så utgör de i själva verket ett viktigt steg i kapitalets *koncentration*. Det är bara en juridisk konstruktion att betrakta små aktieägare som ”delägare” i en gigantisk trust som till exempel General Motors. I utbyte mot denna titel har de överlämnat sina besparingar till de stora industriägarna och bankirerna som kan göra vad de vill med dem. Aktiebolagen är därmed snarare en dold form av *expropriering* av småsparare, inte till förmån för någon namnlös kraft utan till *storkapitalisternas* förmån, som på detta sätt lyckas skaffa sig kontroll över en mängd kapital som avsevärt överstiger deras egen egendom.

> När en enskild person investerar kapital i det stora företaget överlämnar han i själva verket all makt till företagets ledning att använda detta kapital för att skapa, producera och utveckla, och han överlämnar all kontroll över produkten. Han behåller en modifierad rätt att få en del av vinsterna, vanligen i form av pengar, och en betydligt ökad rätt att sälja sitt deltagande mot pengar. Han är en nästan helt inaktiv mottagare.[78]

Det är intressant att konstatera att ett utslag i en brittisk domstol har bekräftat denna uppfattning. Lord Evershed förkunnade 1949: ”Aktieägare är inte, i lagens ögon, delägare i företaget. Företaget är något annat än alla aktieägarna.” Och The Economist tillägger: ”Med andra ord äger inte en vanlig aktieägare en lika stor del av företagets tillgångar. Han har rätt till en så stor del av vinsten som direktörerna rekommenderar ska delas ut...”[79]

Innan aktiebolagen uppstod måste man äga större delen av ett företags kapital för att kontrollera det fullständigt. Gardiner C Means har visat hur några få stora aktieägare, tack vare utvecklingen av aktiebolag och spridningen av aktierna bland små aktieägare, kan vara säkra på att kontrollera trusterna med ett aktieinnehav som bara ger dem en mindre del av kapitalet.[80] Exempelvis hade 43

[78] A A Berle, *The XXth Century Capitalist Revolution*, s 30.
[79] *The Economist*, 14 februari 1959, s 613.
[80] Gardiner C Means, *The Structure of American Economy*, s 153.

stora aktieägare i American Telegraph and Telephone Company 1935 fler aktier än 242.500 små aktieägare. I en av de största amerikanska cigarettrusterna, Reynolds Tobacco Company, fanns det 1939 66.358 aktieägare. Men 20 av dessa innehade 59,7% av de vanliga ”A”-aktierna och 22,5% av de vanliga ”B”-aktierna.[81] Den brittiska trusten Bowaters hade den 1 juni 1959 42.866 aktieägare. Men de 26.000 minsta aktieägarna hade sammanlagt totalt aktier för 2,8 miljoner pund, jämfört med aktier för 4,3 miljoner pund i händerna på de 151 stora aktieägarna – varav 63 ägde aktier värda 3,4 miljoner pund!

Brookings Institutes undersökning, som vi redan nämnt, visade att 2% av det totala antalet aktieägare, eller mindre än 0,1% av det amerikanska folket, eller 130.000 personer, som var och en hade 1.000 aktier eller fler, tillsammans stod för 56% av det totala börsvärdet på alla amerikanska aktier, och därmed kontrollerade största delen av det amerikanska kapitalet.

Professor Sargant Florence har i detalj analyserat fördelningen av aktier bland små och stora aktieägare i de största aktiebolagen i Storbritannien och USA. Resultatet är talande. I 1.429 amerikanska företag ägde 98,7% av aktieägarna – den stora massan små aktieägare – bara 38,9% av aktierna, medan 0,3% av aktieägarna – de som var och en hade mer än 5.000 aktier – samlade 46,7% av aktierna i sina händer. Om vi bara tar med de storföretag som hade ett kapital som överskred 100 miljoner dollar, så förblir dessa procentsatser praktiskt taget desamma. (Dessa siffror rör situationen under åren 1935-1937.)

I Storbritannien ägde, när det gäller de 30 största företagen, 96,4% av aktieägarna – de små – 40,1% av aktierna, medan 0,5% av aktieägarna – de stora – ägde 35,9% av aktierna.

Av de 126 största aktiebolagen i USA ägde de 20 främsta aktieägarna över hälften av aktierna i en fjärdedel, mellan 30-50% i en annan fjärdedel, och mellan 20-30% i en femtedel. Av de 82 största aktiebolagen i Storbritannien ägde de 20 främsta aktieägarna mer än hälften av aktierna i 40%, mellan 30-50% av aktierna i 17%, och mellan 20-30% av aktierna i 21%.

Om man analyserar hur alla dessa företag styrs, så finner man slutligen att 58% av de brittiska och amerikanska företagen klart domineras av de främsta aktieägarna, medan 33% av de brittiska och 15% av de amerikanska företagen är ”gränsfall”.

Och professor Sargant Florence drar slutsatsen: ”Om man således går från det kända till det okända, finns det förvisso anledning att förmoda att direktörsrevolutionen inte har gått så långt som man ibland tror (eller säger utan att tänka) och att ledarskapet och de slutgiltiga besluten om ledningens politik i många företag eller bolag ligger kvar hos de största kapitalistiska aktieägarna.”[82]

Norman Macrae bedömer att 2% av befolkningen i Storbritannien äger mer än 90% av alla aktier, och att mellan 100.000 och 150.000 personer (0,2-0,3% av befolkningen) äger mer än 50% av dem.[83]

Det är samma sak i Indien, där aktierna i några av de största företagen är fördelade på följande sätt:[84]

	Advance Mill		Tata Mills		Tata Hydro-Electric	
Typ av innehav	*Aktieägare %*	*Aktier %*	*Aktieägare %*	*Aktier %*	*Aktieägare %*	*Aktier %*
1-25 aktier	93,6	40	79	14,1	82	24,2
Över 150 aktier	0,9	36,5	2,4	64,0	2,2	48,33

[81] Richard B Tennant, *The American Cigarette Industry*, s 101; *Manchester Guardian*, 5 juni 1959.
[82] Sargant Florence, *The Logic of British and American Industry*, s 183, 189, 203, 193.
[83] Macrae, *op cit*, s 386-389, 104.
[84] A Mehta, *Democratic Socialism*, s 105.

I vart och ett av fallen äger ett litet antal stor aktieägare lika många aktier som den stora massan små aktieägare, och kontrollerar därmed aktiebolagen. I verkligheten utövar en ännu snävare grupp ett överväldigande inflytande över aktiebolagen:*

> Denna bolagsform gynnar skapandet av en verklig aristokrati eller oligarki. Den ger upphov till yrkesmässiga administratörer vars roll uteslutande består av att sköta de stora kapitalistiska företagens administration... Genom att mångfaldiga banden som knyter dem till ett stort antal företag bildar de mellan sig en sorts personlig dynasti. Det uppstår ett helt system av sammankopplade förhållanden som får en rad olika namn: ”intressegemenskap”, ”inter-direktorat”... detta dubbla fenomen med personlig ansvarsfrihet och innehav av administrativ makt gynnar undertecknandet av allianser och överenskommelser (det vill säga monopol).[85]

Den allmänna utbredningen av aktiebolag (företag med begränsad ansvarighet, storbolag, etc) utgör ett viktigt steg i den faktiska socialiseringen av krediter och av ekonomin i sin helhet. När bankerna lånar ut pengar som en liten rentier har satt in hos dem till en industriidkare, så är den sistnämnde fortfarande ägare till större delen av det kapital som han arbetar med. I och med bildandet av aktiebolag ser vi hur företagaren alltmer åtskiljs från rentier-ägaren. Företagarens kapital blir ett sätt att kontrollera kapital som är många gånger större än hans eget.

Konsumentkrediter

Cirkulations- och investeringskrediter stannar i huvudsak inom borgerliga kretsar, både stor- och småbourgeoisien. Men under den kapitalistiska epoken återuppstår också konsumentkrediterna, antingen tillhandahållna med hjälp av ocker eller på andra sätt. Genom att arbetare, kontorsarbetare, arbetslösa och deklasserade människor blir skuldsatta i de affärer där de är tvungna att köpa nödvändighetsvaror, kan de snabbt bli fast för livet hos en skoningslös fordringsägare som tar en stor del av deras magra inkomster som ränta på en skuld som de aldrig kommer att kunna bli av med. Denna sortens ocker är speciellt avskyvärd när den används av affärer som tillhör det företag som arbetarna säljer sin arbetskraft till.

I och med massproduktionen av det som kallas varaktiga konsumtionsvaror (spisar, symaskiner, kylskåp, radio- och TV-apparater, motorcyklar och bilar, etc) uppstod det omkring 1915 en modern sorts konsumentkredit.[86] Vanligtvis räcker inte ens yrkesutbildade arbetares och kontorsarbetares löner till för att köpa sådana varor kontant. Men genom att betala en del av sin vecko- eller månadslön kan de efter en viss tid bli ägare till varorna. Industriägare och köpmän har intresse av att främja sådana avbetalningsköp eftersom det är det enda sättet att utvidga marknaden för varaktiga konsumtionsvaror, och eftersom de som regel får avsevärd ränta på dessa krediter (skillnaden mellan kontantpriset och avbetalningspriset).* Dessutom minskar köpmännens omkostnader (lagring och hantering) betydligt eftersom köparen tar ansvar för dessa avgifter. Men även bortsett från det utnyttjande som är underförstått – att varor för vilka en avbetalning inte har betalats ska återlämnas till företaget – så är den överdrivna utvecklingen av avbetalningssystem en destabiliserande faktor i det kapitalistiska systemet, i synnerhet mot slutet av högkonjunkturen och randen till lågkonjunkturen under varje ekonomisk cykel.[87]

Det är uppenbart att det finns ett nära samband mellan dessa moderna konsumentkrediter och massproduktionen av varaktiga konsumtionsvaror: de existerade nästan inte före 1914, men utvecklades i USA efter Första världskriget – 6,3 miljarder dollar 1929, 25 miljarder 1952 – och i Storbritannien,

---

* Se kapitel 12.

[85] Oualid, *Répétitions écrites de législation industrielle*, s 184-185.

[86] Seligman, *Instalment Credit*, vol I, s 13 och fler ställen.

* Denna ränta är ofta ockerränta eftersom den fortsätter att beräknas på varans hela pris även sedan 50 eller 75% av priset redan har betalats.

[87] F Baudhuin, *op cit*, s 16-17.

Västtyskland, Belgien, Sverige, Frankrike, etc efter Andra världskriget, just vid de tidpunkter då bil-, motorcykel-, kylskåps- och TV-industrin växte fram i dessa länder.[88]

Krediter och kapitalismens motsättningar

Således har krediter på ett djupgående sätt kännetecknat kapitalets historia och utveckling. De har på ett kraftigt sätt utvidgat kapitalets verksamhetsområde genom att göra det möjligt att kapitalisera alla tillgängliga penningreserver. De har underlättat, påskyndat och generaliserat cirkulationen av varor. De har stimulerat den kapitalistiska produktionen, konkurrensen, kapitalkoncentrationen, kort sagt kapitalismens samtliga utvecklingstendenser. Kredit framstår som ett lika oumbärligt verktyg för det kapitalistiska produktionssättet som handel, och gör det möjligt att avsevärt motverka profitkvotens fallande tendens.

Krediterna har också omvandlat borgarklassen själv. Åtskiljandet av ränta från profiter, av en klass av rentierer från borgarklassens stora majoritet, betecknar både den kapitalistiska utvecklingens logiska höjdpunkt och de första tydliga tecknen på dess förfall. Här har vi faktiskt en del av borgarklassen som bara lever på att äga kapital, och som genom att göra det hamnar helt och hållet utanför produktionsprocessen utan direkt kontakt med maskinerna eller arbetarna. Det kapitalistiska tillägnandets privata karaktär, som i det kapitalistiska familjeföretaget fortfarande är personligt och konkret, blir i aktiebolagen alltmer objektivt och abstrakt. Kapitalets makt får sin mest allmänna och anonyma form. Till synes är det inte längre människor av kött och blod som förkroppsligar utsugningen utan ”företag”, en synonym till objektiva, blinda ekonomiska krafter.

Precis som handeln gör krediterna det möjligt att betydligt minska kapitalets omslagstid, en allt större rörlighet hos det cirkulerande kapitalet, i motsats till att en allt större del av kapitalet binds upp i enorma fasta anläggningar.[*] De dämpar således på kort sikt de motsättningar som beror på kapitalismens utveckling. Men i det långa loppet förvärrar de samtidigt dessa motsättningar. I industrikapitalismens början kunde varje kapitalist snabbt avgöra om den arbetstid som användes för att producera hans varor var samhälleligt nödvändig arbetstid eller ej. Det räckte att resa till marknaden och försöka hitta köpare av dessa varor till deras produktionspris. När handel och krediter placerar sig mellan industriidkaren och konsumenten, så börjar den förstnämnda med att automatiskt realisera värdet på sina varor. Men därefter vet han inte om de kommer att återfinna någon verklig avsättning eller ej, huruvida de kommer att hitta någon ”slutgiltig konsument”. Långt efter att han redan har gjort slut på de pengar som motsvarar värdet på de varor som han har producerat, kan det visa sig att dessa är omöjliga att sälja, att de egentligen inte motsvarar den samhälleligt nödvändiga arbetstiden. Då är det oundvikligt med en lågkonjunktur. Krediterna tenderar att skjuta upp lågkonjunkturer men gör dem samtidigt våldsammare när de till sist kommer.

Genom att göra det möjligt att utvidga produktionen utan något direkt samband med marknadens förmåga att suga upp den, genom att under en hel period dölja de verkliga förhållandena mellan produktionspotentialen och den verkliga konsumtionens storlek, genom att stimulera cirkulation och konsumtion av varor utöver den köpkraft som verkligen existerar, skjuter krediter upp de periodiska kriserna, förvärrar den bristande jämvikten, och gör på så sätt krisen våldsammare när den väl kommer. Krediterna bara ökar den grundläggande åtskillnaden mellan pengarnas två viktiga funktioner – som cirkulationsmedel och betalningsmedel – och mellan varucirkulationen och cirkulationen av pengar som realiserar varornas bytesvärde, de motsättningar som är de främsta och allmänna källorna till kapitalistiska kriser.

---

[88] Schweizer, *op cit*, s 92-93.

[*] I början av en kris gör krediterna det till och med möjligt att lindra den första chocken av ett plötsligt prisfall. I så måtto som företagarna verkar med lånat kapital kan de sälja *under produktionspriset*. Det pris de får behöver bara räcka till för att betala räntan, som är lägre än den genomsnittliga vinsten.

Kapitel 8. Pengar

Pengarnas två funktioner

Pengar, den allmänna ekvivalenten, är framförallt en vara vars värde kan uttrycka alla andra varors verkliga bytesvärde.[1] Ekvationen: 25 säckar vete är värda 1 skålpund [=454 g] guld uttrycker en likhet i bytesvärde, det vill säga samhälleligt nödvändig arbetstid. Som gemensam mätare av värde besitter inte pengar några mystiska egenskaper. De kan fylla denna funktion eftersom de i sig själva är ett resultat av mänskligt arbete och själva har ett bestämt värde.

När utbytet är enkelt och byteshandel gradvis ersätts av köp och försäljning är denna grundläggande egenskap uppenbar. Under den enkla varuproduktionens inledning finns det vanligtvis två eller tre allmänna ekvivalenter som används samtidigt för att mäta värde: vete och guld eller koppar i Egypten och Mesopotamien; vete, ris och silver i Kina, etc. Under dessa omständigheter kan ingen betrakta pengar som bara ett vanligt verktyg för utbyte.

Den samhälleliga arbetsdelningen är fortfarande relativt enkel och tydlig. När 25 säckar vete, 5 kor och ett skålpund silver byts förefaller odlarens, boskapsuppfödarens och gruvarbetarens respektive arbete förvandlas till en gemensam måttstock, en gemensam del av den totala arbetstid som finns tillgänglig för det givna samhället utifrån en redovisning av arbetstiden.

Men när utbytena blir fler och allt vanligare så försvinner detta enkla och helt tydliga förhållande. Pengar är inte längre bara en gemensam värdemätare, de har också blivit bytesmedel.[2] Ett stort antal varor möts på marknaden i sina respektive ägares ägo. Varorna kommer att gå från hand till hand tills de når de köpare som vill förverkliga deras bruksvärde. Dessa avlägsnar dem slutligen från marknaden. Pengar underlättar dessa på varandra följande utbyten och gör dem möjliga under förhållanden av en enad marknad.[3] Men för att genomföra denna funktion är deras eget inneboende värde bara av sekundär betydelse. Om värdet på 25 säckar vete är samma som det på 5 kor så är det inte särskilt viktigt för odlarna och boskapsköparna om de har bytt dessa två varor efter att först ha fått ett skålpund fint silver eller tio skålpund enkel silverlegering. Eftersom hela varucirkulationen ser ut som en rad bytestransaktioner där pengarna bara fyller rollen som *mellanhand*, kan illusionen uppstå att värdet på den allmänna ekvivalenten själv inte är av någon betydelse för att ekonomin ska fungera korrekt.

Det är verkligen en illusion. I den mån varucirkulationen utvecklas till en cirkulation av varor och en cirkulation av pengar, så utvecklas pengarna själva både till ett cirkulationsmedel och ett *medel för uppskjuten betalning*. I ett samhälle som i huvudsak är varuproducerande befinner sig en mängd varor i cirkulation tack vare krediter. Man kommer inte att få penningmotsvarigheten till dessa varor förrän senare.[4] Varje svängning i pengarnas, den allmänna ekvivalentens, inneboende värde rubbar omedelbart förhållandet mellan långivare och låntagare, och skadar de förstnämnda när värdet på pengar ökar (som skedde med koppar under republikens dagar i Rom) och ruinerar de sistnämnda när värdet på pengar rasar.

Metallpengarnas värde och prisrörelser

Från det ögonblick då ädelmetaller mer eller mindre allmänt antogs som allmän ekvivalent har svängningar i deras inneboende värde orsakat stora omvälvningar av varornas priser, det vill säga i hur dessa varors värde uttrycktes i penningtermer. En ökning av metallpengarnas värde leder till en minskning av de priser som uttrycks i dessa pengar, medan ett sjunkande värde på metallpengar får priserna att stiga.

---

[1] B Nogaro, *Cours d'économie politique*, vol I, s 323.
[2] R P Kent, *Money and Banking*, s 6-7.
[3] B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 6.
[4] R P Kent, *op cit*, s 9.

Den första stora omvälvningen av pengars värde ägde rum när användningen av järnverktyg gjorde att villkoren för att producera silver omkring 900 f. Kr. blev avsevärt bättre och i sin tur ledde fram till en minskning av metallens värde. Detta sjunkande värde orsakade en kraftig ökning av de priser som uttrycktes i silver: priset på en ”qur” vete steg från två sikel silver under Hammurabi (2000 f. Kr.) till 15 sikel omkring 950 f. Kr.[5] Sex århundraden senare lade Alexander den store beslag på enorma mängder ädelmetaller som hade hamstrats i det persiska imperiets skattkammare, och denna plundring fick samma effekt som en väldigt billig produktion – det ledde till ett fall för värdet på guld och silver med omkring 50%, och en motsvarande ökning av priserna.[6]

Från och med 100-talet e. Kr. ägde den motsatta processen rum. Värdet på guld och silver ökade på grund av att priset på slavar ökade, att deras produktion minskade, att flera gruvor stängdes, att de plundrade skatterna började sippra tillbaka mot Indien, och denna värdestegring orsakade ett fall för de priser som uttrycktes i ädelmetaller (även om det doldes genom att flera på varandra kejsare minskade silverhalten i mynten).[7] Denna rörelse nådde sin höjdpunkt omkring 700- och 800-talet. Därefter vände trenden igen. Från och med 1300- och 1400-talen ledde en verklig teknisk revolution inom silverbrytningen till att värdet på denna metall sjönk och att priserna ökade generellt. Det blev allmänt under 1500-talets andra hälft sedan silvergruvorna i Potosi i Bolivia och i Mexiko hade öppnats med hjälp av slavarbete, vilket minskade produktionskostnaderna betydligt och ledde till att många gruvor i Europa stängdes.

När man jämför svängningarna i metallpengarnas värde med prissvängningarna får man inte glömma bort att samma tekniska omvälvningar som ökar produktiviteten och leder till en minskning av metallens värde, på samma sätt kan leda till en minskning av värdet på *alla* varor. Under dessa omständigheter kan en minskning av värdet på guld och silver åtföljas av stabila eller till och med sjunkande priser på varorna. Samma revolutionära teknik som på järnåldern under 1000-talet f. Kr. minskade värdet på silver, gjorde det således möjligt att öka jordbruksproduktionen kraftigt till lägre kostnader, och ledde mellan 1000- och 700-talet f. Kr. till ett kraftigt fall för jordbruksprisera (priset på vete sjönk till exempel från 15 sikel till ½ sikel per ”qur”).[8]

Så länge världsmarknaden var uppdelad i tusentals regionala marknader där det var sällsynt med ömsesidiga förbindelser och de dessutom var obetydliga, så upplevdes den samtidiga förekomsten av flera allmänna ekvivalenter i världen inte som något speciellt hinder för utbytet. När portugiserna och senare holländarna började idka handel i Indonesien upptäckte de att olika valutastandarder var i bruk sida vid sida. Guld- och silverpengar måste i urinvånarnas samhällen samexistera med pengar av snäckor.[9] Först när industrikapitalismen fullständigt har förenat världsmarknaden och det bara produceras bytesvärden, gör sig behovet av en allmän ekvivalent för alla länder kännbart. Försöket av flera länder att grunda den allmänna ekvivalenten på både guld och silver (bimetaller) var dömt att misslyckas. Dessa två metaller hade var och en sitt eget bytesvärde, som under den kapitalistiska epoken utsätts för många variationer, och det var oundvikligt att priset på den ena metallen i termer av den andra och varuprisets uttryck i var och en av dem, måste utsättas för ständiga störningar.[10] Mot slutet av 1800-talet tvingades till sist nästan alla länder acceptera att gå över till en guldstandard. Guld blev en allmän mätare av värde i alla länder. Men motståndet blev utdraget i Fjärran östern, där silver hade använts som allmän ekvivalent sedan 1500-talet, först i Kina och senare i Indien och Japan.

---

[5] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 202-204.
[6] *Ibid*, s 421, 428.
[7] *Ibid*, s 684-686.
[8] *Ibid*, s 204.
[9] P Bakker, *Eenige Beschouwingen over het Geldwezen in de inheemsche Samenleving van Nederlandsch-Indië*, s 1-3.
[10] B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 87-88.

Cirkulationen av metallpengar

Ädelmetaller används som bytesmedel därför att de själva representerar ett bestämt bytesvärde. Genom att byta lika värden med varandra verkar det uppenbart att användningen av metallpengar upprättar ett exakt förhållande mellan det totala priset på alla varor som cirkulerar och den mängd pengar som behövs för att bytesvärdet på dessa varor ska realiseras. För att avgöra detta förhållande måste vi ta hänsyn till det faktum att en penningenhet kan genomföra flera på varandra följande utbyten.

En bonde har tagit med sig ett mynt till marknaden för att köpa lite tyg. Med samma mynt köper tyghandlaren en leverans av mjöl från mjölnaren. Mjölnaren köper i sin tur vete från en bonde, fortfarande med samma mynt. Detta kommer således under loppet av en dag att ha genomfört tre utbytestransaktioner, som var och en har motsvarat myntets eget värde. Om vi låter *v* stå för pengarnas cirkulationshastighet – det antal utbyten som ett mynt genomför under en viss tidsperiod – *Q* för antalet varor som cirkulerar och *p* genomsnittligt prisindex, så får vi följande formel som anger den mängd pengar som cirkulerar, *M*:

$$M * v = Q * p$$[11]

Den totala mängden pengar som cirkulerar multiplicerat med pengarnas cirkulationshastighet måste vara lika med den totala mängden varor som cirkulerar multiplicerat med genomsnittligt prisindex. Utifrån detta får vi följande formel för den mängd pengar som behövs för att byta alla varor som cirkulerar:

$$M = (Q * p)/v$$

Genom att ersätta *Q * v* med *P*, den totala summan av priser på alla varor som cirkulerar, så får vi följande formel:

$$M = P/v$$

Den totala mängd pengar som cirkulerar måste vara lika med *summan av priserna på alla varor som cirkulerar*, delat med pengarnas cirkulationshastighet.

Denna formel får inte betraktas som omkastbar. Inte heller får den anses vara en algebraisk formel där kunskap om tre faktorer gör det möjligt att automatiskt härleda den fjärde.[12] Normalt kan bara *P* betraktas som formelns *enda oberoende variabel*. Varornas produktionspris kan variera med deras värde. Tekniska framsteg kan orsaka en mer eller mindre kraftig prissänkning. I så fall kan en del av metallpengarna dras bort från cirkulationen och kanske sparas. Om mängden varor som cirkulerar ökar kraftigt utan en motsvarande ökning av produktiviteten (det vill säga utan motsvarande minskning av varje varas värde) kommer det att krävas en extra mängd metallpengar för att möjliggöra alla utbyten. Det kommer därför att göras en satsning för att med alla medel öka produktionen av ädelmetaller (öppna gruvor som lagts ner, söka efter nya gruvor, etc). Det är vad som hände från och med 1300- till 1500-talet. Men pengarnas cirkulationshastighet är inte någon autonom faktor. ”Den hastighet med vilken pengar cirkulerar tenderar att variera med produktionen själv, och i denna mening påverkar inte variationer i cirkulationen av pengar priserna.”[13]

Ursprunget till privata förtroendevalutor

Men när den enkla varuproduktionen uppstod kunde användning av enbart metallpengar utgöra ett hinder för snabba bytesuppgörelser. En kraftig utvidgning av den internationella handeln kunde leda till brist på mynt och därmed bromsa den ekonomiska tillväxten. Det hände inte bara i Västeuropa

[11] Irving Fisher, *Purchasing power of Money*, (1911), s 24.
[12] B Nogaro, *Cours d’économie politique*, vol I, s 391-392.
[13] B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 218.

på 1300- och 1400-talen, utan även i det islamska imperiet på abbasidernas tid,[14] i Egypten under den hellenistiska epoken,[15] i det antika Grekland före upptäckten av gruvorna i Laurium,[16] och i Kina på 900-talet f. Kr.[17] Perioder med brist på pengar kännetecknas vanligtvis av en ännu snabbare cirkulation av mynt, som slits ut mycket snabbare och därmed minskar i vikt och värde.

Dessutom medför användningen av enbart metallpengar ett antal svårigheter inom ramen för en fullt utvecklad enkel varuproduktion. När sjöfartsexpeditioner och karavaner avreste och under långa perioder var tvungna att ta med sig sina bytesmedel, så kunde det leda till plötslig brist på pengar. R De Roover åberopar en avhandling om handel som skrevs på 1400-talet av Uzzano,[18] och vilken visar att det varje år var brist på pengar i Venedig under juni och juli, på grund av att galärer avseglade till Konstantinopel. Denna ”anspänning” på den medeltida ”penningmarknaden” fortsatte regelbundet tills dess galärerna till Alexandria hade avseglat i början av september, och upprepades mellan 15 december och 15 januari, efter att galärerna hade seglat iväg för att hämta bomull. I oktober och november var det å andra sidan gott om pengar, ty då hade köpmännen som kommit för att köpa kryddor med sig massor av pengar till Venedig.[19]

Det enkla behovet att ta med sig ofta avsevärda mängder mynt för att betala med visar att användandet av metallpengar kunde bli väldigt besvärligt:

> [Under Louis XVI] var transporterna av mynt som utfördes av diligenserna mycket besvärliga... Mellan klockan 10 och 12 den 10:e, 20:e och 30:e varje månad, berättar Mercier i sin *Tableau de Paris*, mötte man stadsbud som släpade på väskor fulla av pengar och dignade under deras tyngd, och rusade som om en fiendearmé var på väg att överrumpla staden...[20]

Dessa transportsvårigheter upplevdes som särskilt besvärliga i länder som Kina, där de metaller som användes i pengar var oädlare än guld och silver, nämligen koppar och till och med järn.

Till detta måste man tillägga att mynten på denna tid var väldigt osäkra eftersom det samtidigt cirkulerade en stor mängd olika mynt,[*] och dessutom förekom bedrägerier som kantklippning av mynt, etc, i synnerhet från de kungliga skattkammarnas sida. På 1500- och 1600-talen förekom detta fenomen i så stor skala i England att 50% av landets skatteintäkter 1695 gick förlorade på grund att de mynt som betalades in vägde för lite.[21]

Alla dessa orsaker förklarar varför handelns tillväxt vid ett visst skede under den enkla varuproduktionens utveckling får köpmännen att uppfinna *symboler för pengar* som kunde göra utbytet snabbare och uppgörelserna enklare. De två klassiska formerna för dessa symboler uppträder mer eller mindre allmänt i alla samhällen med ett utvecklat handelskapital, och utgörs av växlar och överlåtelser av banktillgodohavanden (bankpengar).

Vi har sett hur växlar föddes genom att inköp och leverans skildes åt i tid och köpare och säljare skildes åt i rummet.[*] I det medeltida Europa var dessa växlar till en början utbyteskontrakt och kreditinstrument. I andra samhällen var de bara kreditinstrument, som ”risförbindelserna” i Japan,[22] eller checkar som utbetalades i metallpengar eller speciella varor, som ”teförbindelserna” i Kina

---

[14] F Løkkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, s 94.
[15] Heichelheim, *op cit.*
[16] G Glotz, *Le Travail dans la Grèce antique*, s 278.
[17] Chen Huan-Chang, *The Economic Principles of Confucius and His School*, vol II, s 432.
[18] *Practica della Mercatura*, s 152-155.
[19] R De Roover, *L'Evolution de la lettre de change*, vol II, s 52.
[20] R Bigo, *La Caisse d'Escompte et les origines de la Banque de France*, s 19.
[*] Se kapitel 7.
[21] J Kulischer, *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*, vol II, s 346.
[*] Se kapitel 7.
[22] *Histoire du Commerce*, vol III, s 445.

under Songdynastin.[23] Det som kännetecknar dessa papper, utöver att fungera som kreditinstrument, är att de när de har blivit allmänna kan fungera som symboler för pengar. Det enda som krävs är att de kan cirkulera, det vill säga kan accepteras av andra personer än de som namnges på det givna dokumentet. I Västeuropa säkerställdes denna cirkulation med hjälp av den praktik att *endossera växlar* som blev utbredd där under 1500-talet.[24] Ännu i början av 1800-talet cirkulerade växlar som bytesmedel i Skottland och Lancashire, och var täckta av mängder av underskrifter.[25]

Tekniken att överlåta banktillgodohavanden användes i större omfattning för att täcka bristen på metallpengar, åtminstone i Västeuropa från och med medeltiden. De flesta handelsmän öppnade konton hos de största affärsbankerna När de köpte varor gav de sina bankirer anvisningar om att föra in den summa som skulle betalas på sitt kontos debetsida och på kreditsidan av leverantörens konto. När de sålde produkter förde de på samma sätt in den summa som skulle betalas på kreditsidan på sitt konto, medan samma summa fördes upp på debetsidan av kundens konto. Med vissa intervall utjämnades kontona med hjälp av insättningar hos bankirerna, och eventuellt extra kontantbetalningar som blivit nödvändiga. Detta clearingsystem utvecklades till största delen på 1200-talets marknader, och gjorde det möjligt för det medeltida samhället att göra enorma penningbesparingar.

> Dessa stora marknader, där handeln med kryddor från Levanten och tyg från väst samlades, var vana vid att betalningar gjordes genom att en affär användes som ersättning för en annan. Det hanterades faktiskt väldigt lite pengar i Troyes eller Provins. Det som utbyttes var i huvudsak räkningar, och vid marknadens slut blev valutaväxlarnas butiker verkliga clearingcentraler. Dessutom kunde obetalda räkningar överföras från en marknad till en annan med hjälp av betalningsfullmakter.[26]

I Brügge hittade De Roover tusentals clearingposter i anteckningarna hos Brügges bankirer från 1300- och 1400-talen. Han bedömer att banktillgodohavanden vid denna tidpunkt hade blivit en verklig valuta.[27] Bankavräkningar som används som bytes- och betalningsmedel kallas bankpengar, eftersom överföringen av medel bara genomförs med hjälp av anteckningar i bankirernas böcker.

Liksom bankpengar kan växlar användas istället för metallpengar för att genomföra en rad penningtransaktioner. Men dessa penningsymboler utgör en förtroendevaluta, eftersom de accepteras som betalning bara i så måtto som de inblandade personerna har förtroende för den som givit ut dem eller för bankiren som genomför avräkningen. Det är en *privat förtroendevaluta* eftersom den utfärdas av privatpersoner.

Symboler för metallpengar kan bara fungera som bytes- och betalningsmedel för varor under förutsättning att de *i slutändan kan omsättas i metallpengar*, den allmänna ekvivalenten. Cirkulationen av privata förtroendevalutor kräver att de till sist kan bytas mot en statlig valuta som är allmänt godtagbar. Varje handelsman är givetvis ensam ansvarig för att hans egna växlar är möjliga att omsätta. Om de inte till sist betalas så gör handelsmannen konkurs och de som blir kvar med hans växlar har förlorat pengarna som de har lagt ut. Privata förtroendevalutor är således per definition en sorts kredit, en *kreditvaluta* vars soliditet – hur utbytbar den är mot metallpengar av nominellt samma värde – beror på betalningsförmågan hos de som utfärdar den.

Ursprunget till en statlig förtroendevaluta

Men det är egendomligt med *privata* ansträngningar för att kompensera bristen på metallpengar. Pengar, den allmänna ekvivalenten, är definitionsmässigt ett *samhälleligt* verktyg som måste motverka just det som är rent privat i varor för att göra det möjligt att utveckla utbytet med minsta

---

[23] *Ibid*, vol III, s 303.
[24] R De Roover, *op cit*, vol II, s 83.
[25] R Bigo, *Les Bases historiques de la finance moderne*, s 22.
[26] H Hauser, *Les Débuts du capitalisme*, s 21-22.
[27] R De Roover, *op cit*, vol I, s 115. R De Roover, *Money, Banking and Credit in Midaeval Bruges*, s 283.

möjliga begränsning i tid och rum. Penningsymboler vars användning är beroende av enskilda borgares betalningsförmåga kan inte i det långa loppet fylla en sådan samhällelig funktion. Det är därför utvecklingen av ett handelskapital kräver att det skapas *statliga penningsymboler*, det vill säga att det skapas en statlig förtroendevaluta. Historiskt härrör statliga förtroendevalutor ur en tredje sorts förtroendevaluta, insättningskvitton som fungerar som sedlar. De har sitt ursprung i Kina.

Köpmannaväxlar fanns där från och med Choudynastin (1134-256 f. Kr.).[28] På 900-talet f. Kr., som kännetecknades av en svår brist på metallpengar, lade sig köpmän som anlände till provinshuvudstäderna till med vanan att anförtro sina ädelmetaller hos privatpersoner och cirkulera de *insättningskvitton* de fick från dem.[29] Denna privata förtroendevaluta kallades *fei-chien* eller ”flygande pengar”. Centralregeringen förbjöd denna sedvänja eftersom den var rädd för att ädelmetallerna skulle försvinna ur cirkulationen. Men eftersom bristen på pengar var verklig, så tvingades staten år 812 själv öppna insättningskontor i huvudstaden. Med de insättningskvitton som centralregeringen gav dem kunde innehavarna av dessa tillgodohavanden få metallpengar utbetalade i någon av det kejserliga departementets provinsgrenar. Senare, på 900-talet, grundades en ”Bank för enkla pengar” för att reglera systemet i sin helhet.

De insättningskvitton som denna bank utfärdade ställdes fortfarande till namngivna individer. Men i början av 1000-talet försvårades varucirkulationen i Sichuanprovinsen på grund av den överdrivna vikten hos metallpengarna, som var gjorda av järn. Köpmännen beslutade sig då för att helt och hållet sluta med cirkulationen av mynt. Sexton rika köpmannahus samlade ihop alla sina metallpengar och utfärdade kreditbrev, inte längre i ett visst namn, utan *till innehavaren* och täckt av detta värdepapper, och ersatte på detta sätt alla cirkulerande metallpengar. Utfärdandet av dessa sedlar gjordes på ett obetänksamt sätt och köpmännen ruinerades. Men då ingrep centralregeringen igen och grundade 1021 en bank i Sichuan för att ge ut *statliga sedlar*. Två år senare började dessa sedlar cirkulera i hela kejsardömet. En speciell bank grundades då för att utfärda och omsätta dessa papperspengar. 1161 var värdet på denna cirkulation redan 41.470.000 *kwan*, medan det bara fanns 700.000 *kwan* metallpengar. Under de efterföljande dynastierna Yang (tatarerna) och Ming, fortsatte papperspengar att dominera, med många faser av värdeminskning och inflation. Mingdynastins fall berodde delvis på en galopperande inflation för papperspengar.[*] Efter denna katastrof avskaffade Manchudynastin papperspengar på 1600-talet, och de återinfördes inte i Kina förrän i mitten av 1800-talet.

Statliga förtroendevalutor uppstod på exakt samma sätt i Europa. Från och med 1400-talet hade privata banker i Venedig och Barcelona anammat vanan att ge insättningskvitton till sina insättare. När de kraschade mot slutet av 1500-talet utfärdade *Banco di Rialto*, senare Venedigbanken, båda statliga institutioner, insättningskvitton ”till innehavaren”. De cirkulerade som papperspengar men minskade snart i värde. Amsterdams växelbank som grundades 1609 utfärdade bara kvitto på ett värde som motsvarade de Förenade provinsernas pengar på de metallmynt som sattes in hos dem. Dessa sedlar var anmärkningsvärt stabila ända till slutet av 1700-talet. Den första utgivningen av sedlar i egentlig mening gjordes av Sveriges riksbank 1661.[30]

Skapandet av en statlig förtroendevaluta. Första källan: diskontering.

Den statliga förtroendevalutan, sedeln, fick sin klassiska form i Storbritannien. Även i detta land härrörde den ur privata förtroendevalutor, *guldsmedsreverserna*. Ursprungligen anförtrodde de engelska handelsmännen sina juveler och privata skatter hos kungen. Men 1640 konfiskerade Charles I, som kämpade med allt svårare ekonomiska svårigheter, deras förmögenheter. Därefter

[28] Ki Fein-chen, *Essaie sur l’origine et l’evolution des banques en Chine*, s 144-145.
[29] Chen Huan-Chang, *op cit*, vol II, s 433.
[*] Se senare i detta kapitel.
[30] J C Van Dillen, *History of the Principal Public Banks*, s 40-41, 81-82 och följande sidor, 336 med flera.

antog handelsmännen sedvänjan att anförtro sina rikedomar hos guldsmederna, som i utbyte utfärdade insättningskvitton som kallades ”guldsmedsreverser”, och senare, när guldsmederna började kalla sig bankirer, ”bankirreverser”.[31]

I början utfärdades dessa sedlar för hela insättningen. Om insättaren tog ut en del av sitt tillgodohavande fick sedeln ytterligare en underskrift som registrerade uttaget. Senare utfärdades sedlarna för fasta summor och insättaren fick ett antal sedlar vars totala värde var lika med hans insättning. Även privata bankirer i Skottland och Bank of England, som grundades 1697, gav ut sedlar som på samma sätt genomgick dessa två på varandra följande stadier.[32]

Från och med ett visst ögonblick började de skotska bankirerna och guldsmederna låna ut förråd av metallpengar som inte tillhörde dem till tredje part. I utbyte mot dessa lån fick de skuldkvitton. Från och med då täcktes de förtroendevalutor som cirkulerade bland allmänheten inte bara av ett förråd metallmynt utan också av skuldkvitton från tredje part (där den ena täcktes av den andra). När Bank of England grundades 1697 gav den ut sedlar som täcktes av dess innehav av metallmynt och en skuld som staten var skyldig dem.[33]

Erfarenheterna lärde bankirerna att sedlar som täcktes av tredje parts skuldkvitton kunde ges ut upp till en viss gräns (exempelvis tre eller fyra gånger värdet på förrådet av metallpengar), eftersom allmänheten aldrig alla på en gång försöker växla in sina sedlar till metallmynt. Under 1700-talets lopp införde Bank of England långsamt en metod där utgivningen av sedlar reglerades både av innehavet av metallpengar som den hade tillgång till, och genom att diskontera, först bara statsobligationer och senare även köpmannaväxlar.[34] Under 1800-talet var diskontering, och senare framförallt rediskontering, av köpmannaväxlar den främsta källan för att skapa sedlar, en statlig förtroendevaluta, inte bara i Storbritannien utan i alla kapitalistiska länder.

När den utfärdande banken diskonterar (eller rediskonterar) en köpmannaväxel, så betalar den växelns innehavare (eller hans bank) det nominella värdet minus räntan. Den tillför alltså cirkulationen sedlar till ett värde som motsvarar detta värde. När tidpunkten kommer för att betala växeln så får banken tillbaka denna summa. Samma mängd i sedlar dras bort från cirkulationen. Således är det variationer i bankens innehav av växlar som kommer att avgöra hur mycket papperspengar som cirkulerar. När mängden köpmannaväxlar som erbjuds till diskontering ökar under högkonjunkturer och minskar under perioder av kris och lågkonjunktur, så utgör utgivning av papperspengar som täcks av de diskonterade växlarna ett mycket flexibelt valutaredskap som gör det möjligt att anpassa mängden pengar till ekonomins behov av bytesmedel.[35]

Skapandet av en statlig förtroendevaluta. Andra källan: förskott på aktuella tillgodohavanden (övertrasseringar).

Så länge diskontering av köpmannaväxlar var den viktigaste formen för cirkulationskrediter härrörde huvuddelen av den förtroendevaluta som cirkulerade från de utfärdande centralbankernas diskonterings- och rediskonteringstransaktioner. Men från det ögonblick då förskott på aktuella tillgodohavanden (övertrasseringar) ersatte diskontering som den viktigaste formen av kortfristiga krediter – från slutet av 1800-talet i Storbritannien, och början av 1900-talet i resten av den kapitalistiska världen – blev cirkulationen av insatta pengar (bankpengar) den största delen av de pengar som cirkulerade.

Kapitalisterna behåller i själva verket bara en liten del av sitt cirkulerande kapital i form av reda pengar. Det mesta sätts in på banken. Bankirerna fungerar som deras kassörer och betalar ut det de

[31] Kulischer, *op cit*, vol II, s 346.
[32] *Ibid*, s 348.
[33] A Dauphin-Meunier, *La Banque à travers les âges*, vol I, s 318.
[34] J H Clapham, *History of the Bank of England*, s 122-131.
[35] Kent, *op cit*, s 104-106. Jean Marchal, citerad av L Camu i *Evolution récente du rôle des banques*, s 23.

är skyldiga och tar emot de summor som betalas till dem. Alla dessa betalningar genomförs med hjälp av checkar* eller avräkning, och fullbordas således utan att kontanter deltar, bara genom att jämföra noteringar.

Man skulle kunna tänka sig att dessa bankpengar härrör från insättarnas inbetalningar av kontanter, men det är bara delvis sant. En stor del av bankernas insatta pengar härrör inte från inbetalningar som verkligen gjorts av bankernas kunder, utan från förskott på aktuella tillgodohavanden (övertrasseringar) som bankerna beviljar kapitalisterna. Detta är ”lånen som gör insättningar”:

> Huvuddelen av insättningarna uppstår ur bankernas egna handlingar, ty genom att bevilja lån, låta pengar tas ut på överdrag, eller köpa säkerheter, skapar banken ett tillgodohavande i sina böcker som motsvarar en insättning.[36]

De banktillgodohavanden som skapats på detta sätt – eller åtminstone de aktuella tillgodohavandena – utgör verkligen *pengar*, eftersom de kan användas för vilka köp- eller betalningstransaktioner som helst inom landet. De utgör en *förtroendevaluta* eftersom deras cirkulation när det kommer till kritan beror på att bankerna är välskötta och solventa, och inte på den allmänna ekvivalentens inneboende värde. Och de utgör en *statlig förtroendevaluta* eftersom alla viktiga sparbanker i samtliga utvecklade länder är knutna till den centrala utfärdande banken genom ett speciellt system som garanterar att bankens pengar täcks av centralbankens sedlar.

Det är meningen att de lån som bankerna beviljar kapitalisterna, och vilka är ursprung till många checkkonton, ska användas. Bankerna skapar tillgodohavanden så att de kan cirkulera. Om en bank beviljar X ett lån på löpande räkning och på så sätt ökar hans tillgodohavanden från 4 till 6 miljoner francs, så kommer X att använda dessa 6 miljoner för att betala en skuld till Y eller köpa varor från Z. Dessa andra kapitalister har också bankkonton. Om kontona finns i samma bank så kommer alla transaktioner att äga rum genom att jämföra noteringar och kommer inte att kräva att det sker någon överföring av sedlar. En summa på 6 miljoner kommer bara att överföras från X:s konto till Z:s. Om deras konton finns i andra banker kommer de aktuella transaktionerna bara att kräva överföring av kontanter i den mån som de andra bankerna inte måste överföra en lika stor summa till X:s bank. I själva verket minskar clearingcentraler som inrättats speciellt i detta syfte överföringarna av kontanter från en bank till den andra till ett absolut minimum.§

Slutligen kan bankerna öka sina lån på löpande räkning och på så sätt skapa bankpengar, i den mån andra banker beviljar dem lån eller centralbanken låter dem öka sina lånekonton hos den.[37] Erfarenheten har visat bankirerna att allmänheten under normala tider bara tar ut en relativt liten del av sina insatta kontanter.* Det räcker således att dessa tillgodohavanden inte överskrider ett bestämt förhål-

---

* Ordet check kommer från engelskans ”to check”, det vill säga jämföra, bestyrka, och avser praktiken att riva sönder växlar som skulle betalas till order, så att det uppstod en ojämn kant som kunde jämföras med motsvarande kant på den andra halvan. (R Eisler, *Das Geld*, s 204.) Under antiken användes samma metod med krukskärvor. De första papperscheckarna användes i Barcelona och Venedig på 1300-talet men förbjöds sedan. (A P Usher, *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*, s 21-22.) Sedvänjan att riva sönder växlar som skulle betalas till order så att det blev en ojämn kant behölls fram till medeltiden för skuldförbindelser, såsom de som Des Marez hittade i Ypres. (Kulischer, *op cit*, vol I, s 332.) Den första engelska check som har bevarats är från 1675.

[36] MacMillans rapport, återgiven i John Strachey, *A Programme for Progress*, s 106.

§ Det var Londonbankernas kassörer som hade till uppgift att transportera de penningsummor som behövdes för uppgörelserna mellan bankerna, och de anammade under 1700-talets andra hälft sedvänjan att träffas över något att dricka för att jämföra sina konton och bara överlämna skillnaden mellan de summor som hade förfallit till betalning och de summor de skulle erhålla, och tvärtom. Med början 1775 tog bankirerna själva efter detta exempel, vilket gav upphov till clearingcentralerna. Clearingcentraler har vuxit fram i världens samtliga storstäder. Transaktionerna som de genomför rör enorma summor. 1945, till exempel, genomförde centralbankerna i USA clearingärenden för sammanlagt 688 miljarder dollar. (Kent, *op cit*, s 125.)

[37] B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 23.

* Dessa uttag görs huvudsakligen för att betala ut löner eller tillfredsställa kapitalisternas och andra sparares icke produktiva konsumtion.

lande till de likvida tillgångarna, som kallas kassalikviditet eller likviditetsförhållande, (det vill säga den minsta mängden tillgängliga kontanter, uttryckt som procent av de totala tillgångarna) för att bankerna under normala förhållanden ska kunna ge lån på löpande räkning och skapa bankpengar. Under extrema förhållanden måste centralbanken träda in för att förhindra att en kollaps för låne-systemet leder till att hela valutasystemet faller samman. För att undvika dumdristigheter slår de flesta utvecklade länder fast en ”täckningsgrad” som bestämts av regeringen.[§]

I Storbritannien har den sedan 1946 varit 8%.[38] I USA är den 24% för checkkonton i storbankerna, i Belgien 4% för kortfristiga insättningar, i Sverige och Italien 25%, etc. I Belgien måste dessutom 65% av alla checkkonton täckas av statsobligationer.[39]

Det är således uppenbart att bankpengar utgör en stor del av den totala mängden pengar, det vill säga summan av alla bytes- och betalningsmedel som cirkulerar i ett visst land. 1952 utgjorde bankpengar 78,6% av denna summa i USA, 74% i Storbritannien, 65% i Australien, 51% i Italien, etc.[40] Till detta måste tilläggas att bankpengar vanligtvis cirkulerar snabbare än sedlar.[41]

Skapandet av en statlig förtroendevaluta. Tredje källan: statliga utgifter.

Den statliga förtroendevaluta som skapas med hjälp av diskontering eller övertrasseringar motsvarar behov – av lån, utbyte, betalning – som finns inneboende i det ekonomiska systemet. Det faktum att staten reglerar skapandet av denna förtroendevaluta hänger samman med pengarnas samhälleliga karaktär, som blir alltmer uttalad ju mer utbytesförhållandena under den moderna kapitalismen blir alltmer sammanflätade och komplicerade. Men denna reglering, som är oumbärlig för att ekonomin ska fungera ordentligt, kan på samma gång ge upphov till många störningar.

Staten som reglerar utgivningen av papperspengar och i sista hand avgör mängden pengar i sin helhet, är faktiskt själv både köpare och säljare, och behöver därmed bytes- och betalningsmedel. Ända sedan den statliga förtroendevalutan uppstod har regeringarna som reglerar utgivningen av dem frestats att samtidigt använda den för att tillfredsställa sina egna behov. De första experimenten att utfärda papperspengar ledde alltid till inflationskatastrofer. Det hände med Kinas papperspengar, som under tatarkejsaren Kublai Khan kom upp till en för den tiden orimlig siffra för utgivningen på 249.652.290 *kwan*.[42] Samma sak gällde de första experimenten på andra kontinenter, såsom ”kort-pengarna” i de brittiska och franska kolonierna i Amerika på 1600-talet, de ”kontinentala pengar” som utfärdades under det amerikanska frihetskriget, de *assignats* som utfärdades under den franska revolutionen, etc.[43]

Till och med i en borgerlig stat som sköts enligt de allra striktaste ortodoxa monetära principer är det oundvikligt att en viss säsongsmässig och cyklisk rörelse av ökade behov av disponibla medel (till exempel strax innan statstjänstemännens löner ska betalas ut) leder till att statskassan ökar sina skulder hos centralbanken, vilket i sin tur kommer att öka mängden pengar. Denna extra mängd pengar absorberas vanligen igen i tid. Men när staten ökar cirkulationen av pengar för att finansiera långsiktiga utgifter, eller ännu värre sina budgetunderskott, då riskerar det att leda till att pengarnas värde minskar i så måtto som ingen extra mängd varor motsvarar denna extra mängd pengar i cirkulationen.[44]

[§] Man gör skillnad mellan *kassalikviditet* (förhållandet mellan tillgängliga kontanter och totala tillgodohavanden) och *likviditetsförhållande* (förhållandet mellan innehav av kontanter, pengar på anfordran eller kort varsel, och diskonterade räkningar å ena sidan, och totala tillgångar å den andra). (Macrae, *The London Capital Market*, s 239.)

[38] R S Sayers, *Modern Banking*, s 35-36.

[39] L Camu, i *Evolution récente du rôle des banques*, s 29-31.

[40] *Ibid*, s 21-22.

[41] Macrae, *op cit*, s 195.

[42] H J Laurence Laughlin, *A New Exposition of Money, Credit and Prices*, vol II, s 35.

[43] Nogaro och Oualid, *Evolution du Commerce, du Crédit et des Transport depuis 150 ans*, s 59-69, 143-150.

[44] *Palgrave's Dictionary of Political Economy*, vol II, s 792.

Samhälleligt nödvändig mängd pengar

Hela pyramiden med bankpengar byggs således upp på grundval av papperspengar. Som vi redan visat är det samma sak med den privata förtroendevalutan. I egenskap av medel för slutgiltiga uppgörelser behöver alla kreditpengar en klart avgränsad mängd pengar i omlopp. I verkligheten handlar det om en mängd växlar som efter att ha avräknats måste lösas in ekonomiskt. Den mängd pengar som slängs in i cirkulationen i ett kapitalistiskt samhälle fyller således en dubbel roll, att utgöra en motsvarighet till de *varor* som går in i cirkulationen (pengar som cirkulationsmedel) och att utgöra värde på de *räkningar* som förfaller till betalning och samtidigt ta hänsyn till räkningar som tar ut varandra (pengar som betalningsmedel). Här möter vi återigen de två funktioner som pengar har och som vi redan har beskrivit.

Pengar som betalningsmedel, att avsluta betalningen av räkningar, har precis som pengar som cirkulationsmedel en bestämd cirkulationshastighet: samma summa pengar kan genom att gå från hand till hand och från företag till företag, under en given tidsperiod genomföra en hel rad betalningar. På så sätt får vi följande formel för den mängd pengar som krävs för att avsluta alla betalningar som förfallit (till exempel under en månad):

$$\frac{\textit{Totalt antal förfallna betalningar, minus den totala mängden betalningar som tar ut varandra}}{\textit{Betalningsmedlens cirkulationshastighet}}$$

Genom att lägga till den mängd pengar som krävs för varucirkulationen och de som behövs för att betala räkningar, så går det att bestämma den totala mängd pengar som är avgörande för att den kapitalistiska ekonomin ska fungera ordentligt. Man måste komma ihåg att samma sedel kan användas flera gånger för att köpa en vara, och sedan göra det möjligt för säljaren av denna vara att betala en räkning. Den mängd pengar som ekonomin behöver under en viss tidsperiod måste därför vara lika med:

$$\frac{\textit{Summan av priserna på de varor som cirkulerar}}{\textit{Cirkulationshastigheten på pengar som cirkulationsmedel}} + \frac{\textit{Totalt antal förfallna betalningar, minus den totala mängden betalningar som tar ut varandra}}{\textit{Cirkulationshastigheten på pengar som betalningsmedel}} - \textit{Den summa som fungerar omväxlande som cirkulationsmedel och betalningsmedel}$$

Av denna formel följer direkt att den *nödvändiga mängden pengar* för att ekonomin ska fungera ordentligt är en mycket elastisk storhet som varierar oavbrutet under loppet av en månad. Det krävs exempelvis mycket mer pengar, som betalningsmedel, just innan och på första dagen i varje månad än åtta dagar senare. Mängden pengar varierar likaså med konjunkturens upp- och nedgångar. Det följer också att det krävs ett *mycket flexibelt* valutaverktyg som snabbt kan anpassa sig till ekonomins ständigt föränderliga behov.

På 1800-talet orsakades en rad kreditkriser i Storbritannien på grund av att Peel-stadgan tvingade Bank of England att hålla sin utgivning av sedlar inom ett mycket strikt maximum. Man var vid varje tillfälle tvungen att upphäva denna lag.[45]

På 1900-talet har bankpengar visat sig vara ett ännu mer flexibelt valutaverktyg än papperspengar. Om mängden sedlar och checkkonton är stationär samtidigt som efterfrågan på cirkulationskrediter och betalningsmedel ökar, då erbjuder en ökad *cirkulationshastighet på bankpengarna* – det vill säga att använda samma tillgodohavande för ett ökat antal överföringar under en viss tidsperiod –

[45] F Baudhuin, *Crédit et Banque*, s 112.

en lösning på denna svårighet. Det är vad som hände i Belgien 1950 och i början av 1951, då denna cirkulationshastighet ökade med 20%.[46]

Cirkulationen av inkonvertibla* papperspengar

Bankpengar baseras på statliga papperspengar. Så länge dessa är konvertibla och baseras på den utfärdande bankens innehav av metallpengar, så utgör inte användandet av symboliska pengar något problem vad gäller pengarnas natur. Tack vare sitt eget inneboende värde fungerar de sistnämnda fortfarande som en allmän ekvivalent. Det faktum att bara en del av sedlarna täcks av tillgänglig metall (precis som bara en del av bankpengarna täcks av sedlar) utgör bara en samhällelig besparing av cirkulationsanordningar, en besparing som möjliggörs tack vare att man empiriskt upptäckt lagar som styr allmänhetens beteende.

Dessa lagar återspeglar i sin tur *den kapitalistiska ekonomins ökande socialisering, pengarnas alltmer objektiva karaktär*. För att valutamekanismernas funktion inte ska hindras räcker det att hålla användningen av konvertibel förtroendevaluta inom gränserna för den samhälleligt nödvändiga mängden pengar. Varje utgivning som gick långt utöver detta skulle medföra ett utflöde av ädelmetaller och ett stopp för konvertibiliteten som skulle döma valutan till värdeförsämring.

Genom att utgå från de moderna kapitalistiska pengarnas alltmer objektiva karaktär går det att förstå frågan om inkonvertibla papperspengar. De medför inte med nödvändighet minskad köpkraft, en omisskännlig värdeförsämring. Erfarenheterna visade detta redan på 1800-talet. Mellan 1870 och 1877 gjordes den franska francen inkonvertibel, men tappade knappt 1,5% av sitt värde i förhållande till guld och konvertibel valuta.

Det räcker i själva verket att strikt begränsa utgivningen av inkonvertibla papperspengar (och skapandet av bankpengar) till den mängd pengar som är samhälleligt nödvändig, för att man på det hela taget ska undvika en minskning av pengarnas värde. Eftersom alla pengar som kastas in i cirkulationen sugs upp av de pågående ekonomiska transaktionerna – utbyten och betalningar – så utgör inkonvertibla papperspengar som cirkulerar bara samma mängd som konvertibla papperspengar skulle göra i deras ställe, och *inom ramen för den nationella marknaden* kan det inte bli några störningar.

Vissa författare har sett detta fenomen som ett bevis på att pengar aldrig har varit en vara med ett eget värde, utan alltid har haft en ”kurs” som avgjorts av de statliga myndigheterna.[47] Men erfarenheterna från 1800-talet, i synnerhet i länder med valuta av två metaller, visade att valutasvängningar orsakades av svängningar i guldets och silvrets inneboende värde: ”Efter de stora upptäckterna av guld i Kalifornien och Australien [på 1850-talet] blev silver en dyr metall och svår att hålla kvar i cirkulationen... Men inom kort ägde det rum en plötslig omsvängning. Från och med 1842 upptäcktes metallurgiska processer som förbättrade utvinningen av silver ur bly. Efter att de nuvarande staterna i Klippiga bergen övertogs av USA från Mexiko 1848 och 1853 användes dessa processer i stor omfattning. En flod av silver gjorde metallen billigare än guld, och gradvis upphävdes silvermyntfoten.”[48]

I själva verket berodde övergången från pengar som baserades på 1800-talets guld- (eller silver-) standard till *delvis icke konvertibla* pengar efter Första världskriget, på två helt olika fenomen. Å ena sidan en verklig värdeförsämring av pengar på grund av de enorma kostnaderna för vapen och krig tillsammans med bördan av en hela tiden ökande statsskuld. Denna värdeförsämring drabbade till och med USA, landet som sitter på en stor del av världens guldreserver, ty i köpkraft var en dollar 1958 värd mindre än 50 cent före kriget (1939). Å andra sidan statens ökande inblandning i

---

[46] *Problèmes Economiques*, 21 augusti 1951.

[*] **Inkonvertibel** valuta är pengar som inte kan bytas ut, växlas, mot guld. Följaktligen är **konvertibel** valuta de pengar som går att växla mot guld – öa.

[47] Mossé, *La Monnaie*, s 30-37.

[48] J B Condliffe, *The Commerce of Nations*, s 186-189.

det ekonomiska livet, statens ökande organisering av vissa sektorer av ekonomin i hela borgarklassens intressen, och därmed avskaffandet av ”rent” marknadsekonomiska förhållanden, ett avskaffande som också uppnåddes genom att andra ”organiserande” och ”medvetna” krafter ingrep, karteller, truster, holdingbolag och överhuvudtaget monopolistiska grupper.* För en ren marknadsekonomi som grundas på utbyte är en valuta med ett inneboende värde avgörande. Ju fler element av ”ekonomisk organisering” som införs i ekonomin, desto mer fullständigt kan valuta med ett inneboende värde ersättas av en ”abstrakt” valuta, en räkenskapsvaluta.[49]

Men de element av organisation som kapitalismen för in i ekonomin under sin nedgångsperiod är oförenliga och motsägelsefulla. De avskaffar anarkin och marknadens automatiska arbete på en nivå, men bara för att återskapa dem på en högre nivå. På den tid då valutorna baserades på en guldstandard genomfördes många av betalningarna både på den nationella och den internationella marknaden utan att man använde ädelmetaller. När det finns inkonvertibla eller bara delvis konvertibla nationella valutor blir internationella överenskommelser mer komplicerade. Vid betalningar på den internationella marknaden krävs det oftare än tidigare guld (eller valutor som är konvertibla mot guld).

Även under en regim med inkonvertibla papperspengar är följaktligen ädelmetaller, varor med ett inneboende värde, den i slutändan enda giltiga allmänna ekvivalenten på världsmarknaden. I en kapitalistisk ekonomi går det inte att skapa en ”reglerad” internationell valuta, den enda valuta som slutgiltigt skulle skilja cirkulationsmedlen från den metall de grundar sig på. En sådan valuta kan bara uppstå utifrån en världsomfattande planering av ekonomin, som resultatet av en världsomfattande seger för socialismen.

Det är därför moderna valutor i själva verket inte är fullständigt åtskilda från den metall de grundar sig på, till och med när lagen fastslår att det inte går att få något guld i utbyte mot sedlar (alltså när de blir papperspengar).§ Genom utrikeshandeln och de internationella betalningarnas rörelser är alla nationella valutor på en och samma gång knutna till guld och till andra nationella valutor, och variationerna i deras relativa köpkraft, i deras kurs på den öppna eller svarta marknaden, är tecken på i vilken omfattning deras värde har försämrats eller ej. Denna värdeförsämring beror på en egenskap som är karakteristisk för enbart statliga förtroendevalutor: *solidariteten, det gemensamma lika värdet hos alla sedlar som trycks av staten*.

Metallpengar är ett resultat av mänskligt arbete och har ett inneboende värde. Att öka deras cirkulation utöver den mängd pengar som är samhälleligt nödvändig leder inte till att de sjunker i värde, utan till att de hamstras. Det är samma sak med konvertibla sedlar, som om de utfärdas i alltför stor omfattning dessutom kan leda till guldflykt. Om *privata* förtroendevalutor utfärdas av insolventa kapitalister så sjunker de fullständigt i värde samtidigt som utfärdaren går i konkurs, men det innebär inte automatiskt att privata förtroendevalutor som utfärdats av andra privatpersoner minskar i värde.

Så fort det sker en alltför omfattande utgivning av statliga inkonvertibla papperspengar, som inte åtföljs av en lika stor ökning av cirkulerande varor, så drabbas de tvärtom av värdeförsämring. I och med att alla sedlar minskar i värde samtidigt så leder en ökad mängd cirkulerande pengar definitivt

---

* Se kapitel 12 och 14.

[49] J Strachey, *op cit*, s 120-122.

§ Det är intressant att konstatera att denna dubbelhet har tillämpats på ett egendomligt sätt av domstolarna. Fransk lag erkänner normalt bara den ”nominella” francen vid tvister mellan personer som är bosatta i Frankrike. Men så fort det rör internationella tvister räknas bara guldvärdet, oavsett om det är till fördel för tvistens franska parter (tvist om serbiska och brasilianska lån inför domstolen i Haag 1929, och om norska lån 1957) eller till deras nackdel (lån som utfärdades av *Messageries Maritimes*). (L A Rabinovitch, i *Le Monde*, 19-20 maj 1957.)

inte till att de hamstras, utan att man tvärtom tömmer sina lager. Från och med då är deras värde avhängigt deras sjunkande köpkraft. Här har kvantitetsteorin om pengar en viss giltighet.*

När valutan nu minskar i värde försöker folk bli av med den för att istället hamstra ädelmetaller, metallpengar eller andra icke värdeförsämrade papperspengar.§ Den privata hamstringen av guld beräknades mellan 1946 och 1951 till ett årligt genomsnitt på 250 miljoner dollar. På detta sätt gjorde sig Greshams lag kännbar: ”dåliga” (mer eller mindre värdeförsämrade) pengar tvingade ut bra pengar ur cirkulationen.

En automatisk prisökning som resultat av värdeförsämring av papperspengar sker bara i länder där prisbildningen är mer eller mindre ”fri”, det vill säga bara bestäms av ekonomiska krafter. Under en viss tid kan ett land påtvingas inkonvertibla sedlar samtidigt som utbytet regleras strängt, vilket gör det möjligt att begränsa prisökningarna till ett minimum trots en betydande utgivning av papperspengar. De visar sig då bara på den fria utländska valutamarknaden och ”parallella” illegala marknader i landet själv. Detta var fallet i Nazityskland.[50] Men ett sådant system med ”uppskjuten inflation” leder till andra motsättningar som måste analyseras separat inom ramen för den ”reglerade” ekonomin och rustnings- och krigsekonomin.

Betalningsbalansen

Även när en pappersvaluta är ”solid”, det vill säga när den inte har utfärdats utöver den samhälleligt *nödvändiga penningstocken* och när den täcks av guld i en mängd som traditionellt betraktats som tillräcklig, så kan den förlora sin konvertibilitet mot guld. Det hände pund Sterling efter 1931. Orsaken till att den inte kunde bytas ut var *guldets dubbla funktion* att på samma gång vara både täckning för papperspengar och det enda internationella betalningsmedlet. Precis som privata förtroendevalutor bara kan cirkulera i ett land i den mån som de privata utfärdarna är solventa (det vill säga kan betala en växel när den förfaller till betalning) så kan statliga förtroendevalutor bara cirkulera internationellt i den mån det utfärdande landet är solvent, det vill säga kan lösa in skulderna till andra länder mot guld (eller i en valuta som är konvertibel mot guld).

Det betyder inte att varje köp som görs utomlands leder till att guld överförs till försäljarlandet. På både den internationella och lokala nivån fungerar ett clearingsystem som betyder att det bara överförs *nettobalanser* mellan skulderna till det främmande landet och skulderna från landet ifråga. Dessa nettomängder visar sig i betalningsbalansen, som huvudsakligen utgörs av följande poster:

(a) Handelsbalansen, det vill säga skillnaden mellan exporten till ett visst land och importen från det. Om exporten överskrider importen i värde så blir det en överskottspost i betalningsbalansen, om motsatsen råder blir det en underskottspost.

(b) Kapitalrörelser, det vill säga skillnaden mellan ut- och inflödet av kapital. Till den första av dessa kategorier hör inköp av aktier, fabriker och obligationer utomlands och utländska egendomar, tillsammans med kapitalplaceringar i utländska banker och utförsel utomlands av utdelningar, räntor, försäkringspremier eller försäkringar för utlänningar som äger egendom i landet ifråga. Till den andra kategorin hör inköp av aktier, obligationer, fabriker och mark i landet ifråga av utlänningar som för in sitt kapital, placering av utländskt kapital i landets banker, hemsändning av utdelningar, räntor, försäkringspremier etc av invånare i landet, och sändande av statliga eller privata

* Angående kvantitetsteorin om pengar, se kapitel 18.

§ Värdeförsämring av papperspengar är ett ytterst relativt begrepp. Mellan 1938 och slutet av 1946 ökade antalet sedlar som cirkulerade i USA med 400%, medan industriproduktionen knappt fördubblades. Dollarn förlorade nästan 40% av sin köpkraft. Det var ett uppenbart fall av värdeförsämring. Icke desto mindre var den inte lika allvarlig som värdeförsämringen av andra papperspengar, som den franska francen och liren, så i Frankrike och Italien hamstrade man dollarsedlar.

50 B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 68-70.

gåvor från utlandet till landet ifråga. Om importen av kapital överskrider exporten så kommer det att innebära en överskottspost i betalningsbalansen, om motsatsen gäller blir det en underskottspost.

(c) Sjöfartstrafik. Fartyg från det givna landet som transporterar varor utomlands får betalning för frakten i utländsk valuta som de tar hem till landet. Tvärtom betalas fartyg som för in varor i landet med pengar som de för ut ur landet. Om den första summan är större än den andra kommer det att bli en överskottspost i bokföringen, annars blir det en underskottspost.

(d) Turisttrafik. Om landets turister gör av med mer pengar utomlands än utländska turister gör av med när de besöker landet så hamnar posten på underskottssidan. Om motsatsen är sann hamnar den på överskottssidan.

(e) Invandring och utvandring. Om invandrarna har med sig mer pengar än vad emigranterna tar med sig ut så kommer posten att hamna på överskottssidan, annars blir det en underskottspost. Etc.

Så länge landet har en normal betalningsbalans säkerställs konvertibiliteten av dess pappersvaluta med hjälp av en relativt blygsam metallreserv. Men så fort betalningsbalansen regelbundet blir ett underskott så kan som regel bara en betydande metallreserv upprätthålla pappersvalutans konvertibilitet. Annars skulle utflödet av guld riskera att orsaka spekulation och panik.[51] Om slutligen en majoritet av de kommersiellt viktiga länderna överger guldstandarden, vilket hände på 1930-talet, så tvingas de andra länderna följa efter, ty annars blir deras nationella valutor måltavla för internationella spekulationer och dras systematiskt bort från cirkulationen.

Betalningsbalansen påverkar den mängd pengar som cirkulerar, och när papperspengarna är delvis eller helt inkonvertibla därmed också pengarnas köpkraft. Tendenser till inflation orsakar ett permanent underskott i betalningsbalansen, tendenser till deflation leder till ett överskott.[*] Men när centralbanken betalar exportörer motsvarigheten till det valutaöverskott den ackumulerar, så kan på kort sikt ett överskott i betalningsbalansen orsaka en tendens till inflation, eftersom denna extra köpkraft inte hittar någon motsvarighet på marknaden.[52] För att undvika dessa effekter måste överskottet i betalningsbalansen uppvägas av en ökning av det inhemska sparandet.[53]

Centralbanker och bankkrediter

Så länge valutan baseras på en guldstandard består de utfärdande institutionernas uppgift först och främst av att säkerställa att valutan är konvertibel. De kreditbegränsningar som de kan genomdriva genom att höja diskontot betraktas i första hand som ett sätt att begränsa cirkulationen av sedlar som saknar guldtäckning, och bara indirekt som ett sätt att rätta till överdrifterna under en högkonjunktur. Men med inkonvertibla papperspengar utvidgas centralbankens uppgifter och den får funktionen att övervaka hela ekonomin. Den måste i själva verket styra handelsbankernas kreditpolitik, vilket i sin tur påverkar hela ekonomins utveckling.[54]

Som täckning för de sedlar som 1800-talets centralbanker utfärdade hade de sina tillgångar på guld (eller silver) och de växlar som de diskonterade. De använde diskonteringsräntan för att påverka lånevolymen.

Den ekonomiska och finansiella instabilitet som kännetecknade kapitalismens nedgångsperiod efter Första världskriget tvingade centralbankerna att ta till extra täckning och olika metoder för att påverka utlåningen. Å ena sidan har de stora privatbankerna betydande reserver som till stor del gör

---

[51] Baudhuin, *op cit*, s 152-153.

[*] En långvarig positiv betalningsbalans är i själva verket lika med *ofruktbar köpkraft*: det guld som samlas i centralbankernas valv kunde ha använts för att importera olika varor, det vill säga för att skapa extra inkomster. På samma sätt uttrycker en envist negativ betalningsbalans det faktum att det har skapats ett *överskott av köpkraft* – inflation! – i landet, och i utbyte mot det måste fler och fler varor och tjänster importeras från utlandet.

[52] Sayers, *op cit*, s 179.

[53] *Ibid*, s 83.

[54] G D H Cole, *Money, its Present and Future*, s 40-41.

dem oberoende av centralbankens diskontopolitik. Under perioder av tydlig lågkonjunktur räcker det å andra sidan inte längre bara med en sänkning av diskontot för att stimulera en ökning av mängden lån, utbyten och cirkulation av pengar. Under dessa förhållanden använder centralbanken en gammal teknik, som användes i stor omfattning redan av 1600- och 1700-talens statliga banker: en politik som kallades den ”öppna marknadens” politik.

Den sortens politik har alltid varit tillåten i USA, men användes i stor skala speciellt efter 1933. Den godkändes i en speciallag i Storbritannien 1931, och i Frankrike och Belgien 1936. Den gör det tillåtet för centralbanken att köpa och sälja statliga värdepapper (lån, statsobligationer, etc) på den öppna marknaden. När regeringen vill få till stånd en minskning av den mängd pengar som cirkulerar (krediter) kan den sälja statliga värdepapper, vilket leder till en insamling (och därmed sterilisering) av sedlar, eller – vilket innebär samma sak – en minskning av privatbankernas löpande räkning hos centralbanken och en minskning av den mängd bankpengar som dessa banker därefter kan skapa.[55] När regeringen tvärtom vill öka mängden pengar som cirkulerar (krediter) så måste den köpa upp statliga värdepapper, vilket leder till utgivning av nya sedlar eller en ökning av privatbankernas löpande räkning hos centralbanken. Men systemet med en öppen marknad kan med lätthet förfalla till ett sätt att täcka statens utgifter med ett budgetunderskott.[56]

I USA, där valutans värdeminskning ändå har varit mycket mindre än i Europa, utgör statliga värdepapper idag privatbankernas viktigaste motsvarande värde till bankpengar, och en mycket viktigare post i centralbankens tillgångar än privata obligationer:

> Före 1933 uppstod pengar främst genom att affärsföretag tog kortfristiga lån. 1929 stod handelsbankernas lån för nästan två tredjedelar av landets penningtillgångar... I slutet av 1950 stod de för mindre än en tredjedel... Den största enskilda källan till penningtillgångar är lån från staten. Handelsbankernas innehav av statsobligationer är en och en halv gånger så stora som deras kortfristiga lån.[57]

Men den övervakande funktion som centralbankerna kan utöva i sin egenskap av slutgiltig källa till kontanter är inte absolut. De kan antingen strikt bestämma mängden pengar eller strikt bestämma priset på penningkapital (kontanter), det vill säga räntan. De följde den första vägen på 1800-talet, nu följer de den andra.[58] Men i en kapitalistisk ekonomi är det omöjligt att samtidigt reglera *både* mängden pengar *och* räntan.

Valutamanipulationer

Guldets dubbla funktion, att fungera som grund för papperspengar och som internationellt betalningsmedel, gör att denna ädelmetall fungerar som verktyg för den ekonomiska och handelspolitiken. När de nationella valutorna är fritt konvertibla mot guld bestäms deras respektive värde direkt, antingen av myntens metallinnehåll eller sedlarnas guldtäckning (sedlarna är bara symboler för ädelmetaller). När man mer eller mindre har avskaffat papperspengarnas konvertibilitet får dessa valutor en *påtvingad kurs* i förhållande till utländska valutor. Denna kurs avgörs vanligtvis genom internationella överenskommelser, men den kan förändras ensidigt. Om den motsvarar det verkliga förhållandet mellan de två valutornas köpkraft så blir den vanligtvis respekterad och genomgår bara små upp- och nedgångar som orsakas av tillfälliga svängningar i betalningsbalansen mellan de två länderna, i den ömsesidiga tillgången och efterfrågan på deras respektive valutor.[59]

---

[55] Baudhuin, *op cit*, s 58.
[56] *Ibid*, s 58.
[57] Summer H Slichter, *What's Ahead for American Business?*, s 6-7.
[58] Sayers, *op cit*, s 131.
[59] B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 48-59; *Rapport de la Banque Internationale des Payements*, 1952, s 145-146.

Om denna kurs tvärtom är konstgjord kommer det att uppstå en ”parallell”, ”fri” eller ”svart” marknad där den på detta sätt officiellt övervärderade valutan kommer att minska i värde gentemot andra valutor.

En regering kan försöka få till stånd en sådan värdeminskning internationellt för att gynna exporten, antingen för att förbättra betalningsbalansen eller överhuvudtaget hjälpa affärslivet. Eftersom en inkonvertibel valutas växlingskurs är en påtvingad kurs kan regeringen helt enkelt sänka den genom att utfärda en förordning. Den kan godtyckligt tillkännage att en valutaenhet hädanefter kommer att motsvara en guldenhet som värdeminskats med låt oss säga 20%, och att utländska valutor hädanefter följaktligen kommer att noteras till en kurs som är 25% högre än tidigare. En på detta sätt genomförd värdeminskning av valutan kallas devalvering, och gör att priset på ett lands produkter sjunker på den utländska marknaden.

Amerikanska och brittiska bilar konkurrerar på den australiska marknaden. Låt oss anta att det aktuella försäljningspriset på den mest sålda amerikanska bilen i Australien är 3.000 dollar, som motsvarar 750 australiska pund vid en kurs på 1 australiskt pund = 4 dollar. Om ett pund Sterling är värt 1,25 australiska pund kommer de brittiska bilarna, som kostar 600 pund Sterling, också att säljas för 750 australiska pund. Men om det brittiska pundet devalveras med 20% kommer samma bil att säljas för 600 australiska pund utan att produktionskostnaderna eller tillverkarens profit har minskat.

Men utnyttjandet av devalvering som ett vapen i konkurrensen stöter på två hinder:

(a) Det riskerar att få en snöbollseffekt där alla länder försöker förbättra sin handelsbalans på samma sätt. Det var vad som hände efter devalveringen av det brittiska pundet 1931, som ledde till att 34 andra nationella valutor devalverades mellan 1931 och 1935. Samma fenomen uppträdde på nytt efter devalveringen av Sterlingpundet 1949.

(b) Alla länder måste importera och kan inte bara exportera. En devalvering sänker exportpriserna men ökar importpriserna. Således gynnar den de industrier som exporterar produkter som tillverkats med inhemska råvaror gentemot de industrier som arbetar för hemmamarknaden och använder importerade råvaror, och leder på så sätt till en omfördelning av landets inkomster. Dessa effekter kan mildras om man ackumulerat stora lager utländska råvaror innan devalveringen eller om man förväntar sig ett prisfall på dessa varor, en gynnsam förändring av ”handelsvillkoren”.[*] I slutändan är det elasticiteten hos den utländska efterfrågan på det devalverande landets exportprodukter som är avgörande.[60]

En valutapolitik som är raka motsatsen till devalvering kan också tendera att öka exporten. Ett prisfall går att få till stånd på hemmamarknaden utan att förändra täckningen med guld eller valuta av landets papperspengar genom att begränsa krediterna och den mängd pengar som cirkulerar, minska de nominella lönerna, etc. Detta prisfall kommer sedan att påverka exportpriserna. Men som regel får denna *deflations*politik affärerna att stagnera ännu mer och landets arbetslöshet att öka,[61] och den förstör därmed alla de fördelar som man kan förvänta sig av en ökad export, som dessutom precis som vid en devalvering neutraliseras av internationella kedjereaktioner:

> Om en nedpressning av lönerna förbättrar ett lands [betalnings-]balans blir det möjligt för hemmaproducenterna att få fördelar på bekostnad av utländska producenter, och således flytta över förekomsten av arbetslöshet till andra länder. Dessa andra länder ser sin export minska och import öka, och kommer att reagera på den ökade arbetslösheten genom att sätta press på sina egna löner. Men om lönesänkningar i land A följs eller passeras av lönesänkningar i land B får

[*] Uttrycket ”handelsvillkor” används för förhållandet mellan prisindex på exporterade varor och prisindex på importerade varor.

[60] T Balogh, i *The Economics of Full Employment*, s 142.

[61] *Ibid*, s 136.

det förstnämnda ingen egentlig fördel.[62]

Efter den ekonomiska krisens utbrott 1929 följde faktiskt den ena internationella kedjereaktionen på den andra, först en deflationistisk och sedan en av devalveringar.

Regeringar som manipulerar pappersvalutor för att försöka använda det som ett vapen mot handelscykeln har skapat illusioner om att det går att rätta till allvarliga överdrifter i konjunkturen med hjälp av en ”reglerad valuta”. Genom att öka mängden sedlar för vilka det inte finns guldtäckning i cirkulationen och sänka räntan kan de utfärdande bankerna faktiskt uppmuntra handelsbankerna att öka krediterna, vilket förväntas gynna en ekonomisk återhämtning när det är lågkonjunktur.

Men man ska inte överdriva räntans påverkan på den ekonomiska konjunkturen. En undersökning i USA visar att den ränta som betalas av företagarna bara utgör en mycket liten del av produktionskostnaderna: 0,4% av produktionskostnaderna för fabriksvaror, 0,2% av produktionskostnaderna inom byggsektorn, 0,8% för mineralprodukter, och 0,2% av distributionskostnaderna.[63]

Det är en illusion att anta att bankerna (med hjälp av centralbanken) på egen hand kan garantera en ökning av krediterna och mängden pengar. De kan i bästa fall bevilja lån enklare och till lägre kostnad. Men för att mängden pengar verkligen ska öka med hjälp av lån på löpande räkning så krävs det dessutom att företagarna *verkligen använder* de resurser som då blir tillgängliga. Det är företagarna och inte bankerna som egentligen är de som under återhämtningens början tar initiativ till en ökning av bankpengarna.[64] ”Under en [djup] lågkonjunktur ser saker och ting så dystra ut att oavsett hur mycket räntan sjunker så är det inte sannolikt att det kommer att få [en affärsman] att slå in på annat än de allra mest uppenbart attraktiva affärsföretagen.”[65]

När det kommer till kritan är det alltså de faktorer som bestämmer den ekonomiska konjunkturen i sin helhet som förklarar övergången från en lågkonjunktur till en ekonomisk återhämtning – och bland dessa faktorer spelar manipulationer av penningstocken och räntan bara en underordnad roll.[*]

Tre sorters inflation

Nedvärdering av valutan har funnits lika länge som den statliga valutan själv. Den skapas av de behov som den stat som präglar mynten eller utfärdar sedlarna har. Den äldsta formen var att förfalska legeringen och ersätta ädelmetaller med oädla metaller. De skarpa prissvängningar som detta orsakade ledde till desorganisering av ekonomin i de samhällen som grundades på enkel varuproduktion. Den tjeckiska krönikören Cosmas, som dog omkring 1125, kallade det ”värre än pesten, mer katastrofalt än en fientlig invasion, än svält och annat elände.”[66]

Papperspengar förefaller att frigöra sig från den metall de grundar sig på och erbjuder genom själva sin natur en stark frestelse till antingen periodvis eller ständig nedvärdering.

Under den imperialistiska perioden har följaktligen sådana nedvärderingar eller inflation blivit ett närmast universellt fenomen. Vi måste dock urskilja flera olika grader av allvarlighet.

En *måttlig inflation* motsvarar utgivning av förtroendevaluta (eller en ökning av mängden pengar med andra medel) utan någon omedelbar motsvarande ökning av varor eller tjänster, men under omständigheter där sysselsättningen och produktionen ökar. För att detta ska ske krävs bland annat en viss arbetslöshet och reserver av oanvända produktionsmedel.[67] När staten använder den ökade

---

[62] F A Burchardt, i *The Economics of Full Employment*, s 9-10.
[63] H G Moulton, *Controlling Factors in Economic Development*, s 306.
[64] Strachey, *op cit*, s 112.
[65] Sayers, *op cit*, s 196; Balogh, *op cit*, s 129.
[*] Se kapitel 11.
[66] Eisler, *op cit*, s 178.
[67] J M Keynes, *General Theory*, s 311 och följande; Hawtrey, i *La Monnaie*, s 18; F A Burchardt, i *The Economics of Full Employment*, s 21.

penningstocken för att köpa varor och arbetskraft för att tillverka förstörelsemedel – det vill säga varor som inte återvänder till reproduktionsprocessen – så kan den med hjälp av en strikt priskontroll tillfälligt *dölja* inflationen, tills obalansen mellan mängden pengar som cirkulerar och den verkliga cirkulationen av varor bryter den kortlivade jämvikten. Den balanserande motsvarigheten till denna priskontroll måste under dessa omständigheter vara att en del av allmänhetens inkomster görs ofruktbara i form av framtvingat sparande.[68] I detta fall utgör den *dolda* eller ”uppskjutna” inflationen ett löfte om att någon gång i framtiden öka cirkulationen av varor antingen genom att öka produktionen hemma sedan den ställts om till normal användning, eller genom att plundra främmande länder. Om inte denna köpkraft utan motsvarighet absorberas igen så kommer inflationen som den orsakar så småningom att leda till en prisökning.

När en avsevärd utgivning av inflationsdrivande papperspengar åtföljs av en långvarigt stagnerande eller minskande cirkulation av varor som kan köpas – i synnerhet om man redan uppnått full sysselsättning, eller inom ramen för en krigsekonomi – så sker prisökningen omedelbart och inleder en ond cirkel. *Inflationen livnär sig på sig själv*. Värdeminskningen av pengar leder till prisökningar som ökar budgetunderskottet, som i sin tur täcks med hjälp av ännu mer inflationsdrivande utgivning av papperspengar, vilket för med sig en ny våg av prisökningar. Den värdeminskade förtroendevalutan lämnar inte längre cirkulationen. Alla som kan försöker så snabbt som möjligt bli av med den värdeminskade valutan och samlar *verkliga värden*: guld, utländska valutor, juveler, konstverk, industriaktier, jordegendomar och byggnader, etc. De lönearbetande klasserna drabbas hårdast.[69]

När statens utgifter, på grund av att den förlorat ett krig, ockupationskostnader, krigsskadestånd som ska betalas, etc, börjar överskrida inkomsterna med betydande marginal så uppstår en *galopperande inflation*. Värdeminskningen av pengar går från dag till dag, om inte från timme till timme, från illa till sämre. Sedlar utfärdas med astronomiska nominella värden och sjunker i värde snabbare än de hinner tryckas. Utbyte med hjälp av pengar blir allt ovanligare och folk återgår till byteshandel. Om industrin byter varor mot sådana värdeminskade pengar riskerar den att inte kunna ombilda sitt kapital och inte längre kunna realisera sitt mervärde. Varorna dras därför bort från marknaden och lagras, vilket leder till att ekonomin bromsar in och valutan fullständigt kollapsar. Detta fenomen ägde rum i Tyskland 1922-1923 och 1945-1948, i Kina 1945-1949, i Rumänien och Ungern 1945-1947, etc.[*]

Köpkraft, cirkulation av pengar och ränta

När ränta betraktas som ”hyra för pengar” och man tror att den är beroende av tillgång och efterfrågan på *kontanter*, då frestas man att söka efter någon sorts kvot mellan den mängd pengar som cirkulerar och räntan. Men då glömmer man bort att räntan beror på tillgång och efterfrågan på *likvida medel*, och att det krävs klart avgränsade *samhälleliga* villkor för att de cirkulerande pengarna ska omvandlas till *kapital*. I själva verket delas denna penningstock socialt upp i två huvudsakliga kategorier:

(a) Den mängd som motsvarar löner till arbetare och andra anställda, tillsammans med den del av kapitalisternas tillgångar som är öronmärkta för att användas till deras privata konsumtion.

(b) Den mängd som motsvarar företagens cirkulerande kapital, vinster som ännu inte har återinvesterats, avskrivningsfonder för fast kapital som ännu inte använts, och ”besparingar” från alla källor.

Den första kategorin utgör på intet sätt någon tillgång på likvida medel utan är istället en *efterfrågan på konsumtionsvaror*. Den andra kategorin kan både utgöra en *efterfrågan på produktions-*

Se kapitel 10, avdelningen ”Krigsekonomin”, och kapitel 14, avdelningen ”En krisfri kapitalism?”

[68] J M Keynes, *How to Pay For The War*.

[69] R Lewinsohn, *Histoire de l’inflation*, s 27-29.

[*] Angående de inflationsdrivande tendenser som finns inneboende i kapitalismen, se kapitel 14.

medel och en *tillgång på likvida medel*.[70] Det är bara via mängden av den andra sortens cirkulerande kapital som räntan egentligen kan påverka hur stor andel penningkapital som kommer att hamstras, hur stor andel som kommer att lånas ut till banker eller till industri- och handelsföretag, och hur stor andel som kommer att användas direkt av ägaren för att köpa produktionsmedel. Men denna fördelning av penningkapitalet till olika ändamål kommer inte bara, eller ens i första hand, att bero på räntan utan hur det allmänt sett ser ut för företaget (det exakta skedet i industricykeln, förhållandet mellan profitkvoten och räntan, etc). ”Det går inte att hävda att en ökning av penningstocken får räntan att falla och att en minskning av penningstocken får den att stiga. Huruvida det ena eller andra händer beror alltid på om den nya fördelningen av egendomar gynnar kapitalackumulationen i högre eller lägre grad.”

”Det finns inget direkt samband mellan räntan och den mängd pengar som ägs av de personer som deltar i marknadstransaktionerna. Det finns bara ett indirekt samband som verkar på ett omständligt sätt genom att rubba den samhälleliga fördelningen av inkomster och välstånd, som en konsekvens av variationer av pengarnas objektiva bytesvärde.”[71]

Det innebär inte att en ökad mängd pengar bara spelar en sekundär roll under kapitalismens utveckling. Tvärtom är denna ökning ett grundläggande villkor för denna utveckling, av två skäl.

Å ena sidan skulle den enorma ökning av produktionen och produktiviteten som kännetecknar kapitalismen ha varit omöjlig utan en motsvarande ökning av penningstocken, oberoende av upp- och nedgångar för utvinningen av ädelmetaller.[72]

Med tanke på det inflytande som en ökning av mängden förtroendevaluta och bankpengar har på prisnivån, så avgör den å andra sidan den speciella form som omfördelningen av landets inkomster får, det vill säga den *ökning av profitkvoten* som sker under början av varje ekonomisk återhämtning och förutan vilken denna återhämtning inte vore möjlig i en kapitalistisk ekonomi.

Ekonomer som Von Mises och Schumpeter har på ett kunnigt sätt beskrivit det fenomen de kallar *påtvingat sparande*.[73] Von Mises anger att påtvingat sparande, det vill säga att minska lönernas köpkraft genom att minska pengarnas värde, är en källa för kapitalbildning. Och på detta indirekta sätt erkänner dessa författare, som avvisar alla teorier om mervärde grundat på utsugning, att kapitalet inte är ett resultat av kapitalisternas sparsamhet och självuppoffringar, utan av det påtvingade sparande och de uppoffringar *som påtvingas lönearbetarna av det sätt kapitalismen fungerar*:

> Sedan en tid har en klass berövat en annan klass en del av deras inkomster och sparat bytet. När plundringen tar slut är det uppenbart att offren inte har någon möjlighet att konsumera det kapital som nu ligger långt bortom deras räckvidd. Om de är lönearbetare som hela tiden har konsumerat vartenda öre de har tjänat, så har de inga ekonomiska resurser för att öka konsumtionen. Och om de är kapitalister som inte har deltagit i plundringen, så kan sänkningen av räntan nu verkligen förmå dem att konsumera en del av sitt kapital. Men inte mer än om räntan hade sänkts med hjälp av andra personers ”frivilliga sparande”.[74]

Med andra ord, och paradoxalt nog, är det bara ett räntefall som *beledsagas av en ökande profitkvot* på lönearbetarnas bekostnad (det vill säga på bekostnad av deras köpkraft) som verkligen stimulerar den kapitalistiska produktionen.

---

[70] B Nogaro, *La Monnaie et les systèmes monétaires*, s 215-216.
[71] L von Mises, *Theory of Money and Credit*, s 346-348.
[72] Strachey, *op cit*, s 108-109.
[73] J Schumpeter, *Sozialprodukt und Rechenpfennige*.
[74] Piero Sraffa, i *Economic Journal*, mars 1932, s 48.

Kapitel 9. Jordbruket

Jordbruk och varuproduktion

Jordbrukets utveckling lägger grunden till en verklig arbetsdelning, en uppdelning mellan stad och landsbygd och till att göra bytesrelationerna allmänna.* Men under lång tid stannar jordbruket kvar utanför det produktionssätt som det skapat. Långt efter att det har uppstått enkel varuproduktion i de stora städerna, centrum för den internationella handeln, fortsätter produktionen av bruksvärden att dominera på landsbygden bara några få mil från dessa metropoler. Bara överskottet av produktionen från några få lantbruk skickas till marknaden.

När det romerska kejsardömet tog på sig att säkerställa försörjningen av både det romerska proletariatet och alla sina legioner, genomgick handeln med vete, olja, vin och oliver en väldig tillväxt. Vissa författare har till och med betraktat svängningarna i handeln med dessa varor som det avgörande tecknet på kejsardömets nedgång.[1] Men det handlade i själva verket inte om att tillhandahålla proviant till en anonym marknad utan till staten,[2] och dessutom proviant som inte betalades eller betalades till ett mycket lågt pris,[3] och således var en direkt eller dold form av skatt. Handelskapitalet enda stora roll var att centralisera och transportera dessa stora mängder jordbruksprodukter. Staten distribuerade i sin tur produkterna gratis till befolkningen i stora centrum som Rom och Bysans och till legionerna. På detta sätt befann sig hela försörjningscykeln utanför varuproduktionens sfär. Varuproduktion inom jordbruket uppträdde bara vid försäljningen av böndernas och adelns överskott på lokala marknader, och vid försäljningen till staten av produkter från slavplantagerna på Sicilien. Det var i stort sett samma sak i alla förkapitalistiska samhällen.

När penningekonomin från och med 1500-talet blev allmän i Västeuropa spred sig varuproduktionen alltmer på landsbygden. Samtidigt gav kapitalets utveckling upphov till en ny samhällsklass, lantbrukare. Dessa personer ville inte ha mark för att skaffa sig sitt levebröd. De ville ha den som basis för att producera jordbruks*varor* vars försäljning skulle inbringa en *vinst*.

Hemindustrin och hantverket på landsbygden ansattes hårt av produkter från den storskaliga fabriksindustrin, och från och med 1700-talet började den tyna bort. I Västeuropa var denna utveckling fullbordad först på 1800-talet. I Östeuropa och andra ekonomiskt underutvecklade delar av världen ägde motsvarande utveckling rum i slutet av 1800- och början av 1900-talet. Den är än idag långt ifrån fullbordad i alla länder. Dessutom har inte produktionen av jordbruksvaror helt och hållet gjort slut på produktionen av bruksvärden, eftersom det även i högt industrialiserade länder som USA, Tyskland och Belgien, än idag finns självhushållande jordbrukare – det vill säga bönder som bara säljer överskottet från sin produktion på marknaden (1939 beräknades deras antal i USA till 1.250.000 familjer).[4]

Förkapitalistiskt arrende och kapitalistisk jordränta

I det civiliserade förkapitalistiska samhället utgör jordbruket människans huvudsakliga ekonomiska verksamhet. Jordräntan är därför den främsta formen av samhälleligt överskott. Den produceras av jordbruksproducenter som i praktiken förfogar fritt över sina egna produktionsmedel och åtminstone har hävdvunnen rätt till sin mark i utbyte mot att de avstår från en del av sin arbetstid (dagsverke) eller sin produktion (arrende in natura) till de jordägande klasserna. Denna uppdelning av böndernas produktion i nödvändig produktion och överskottsproduktion (jordränta) äger helt och hållet rum utanför marknaden, på bruksvärdesproduktionens område.

---

* Se kapitel 1.

[1] F Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, s 691-692, 704.

[2] M Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire*, s 148-149.

[3] G I Bratianu, *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*, s 139.

[4] E O Heady, *Economics of Agricultural Production*, s 418.

I det förkapitalistiska samhället är omvandlingen av jordräntan från arrende in natura till penningarrende redan i sig själv ett tecken på samhällets sönderfall. Det förutsätter en omfattande utveckling av produktionen och cirkulation av varor, och även cirkulation av pengar. Genom att sälja en del av sin produktion får bönderna de pengar som de behöver för att betala denna nya sorts arrende som de är skyldiga sina feodalherrar. Men även om varuproduktionen är nödvändig för att det ska uppstå penningarrende så är det sistnämnda kvantitativt oberoende av marknadsförhållandena. Det som kännetecknar det och placerar det i slutet av det *förkapitalistiska arrendets* utveckling, i alla dess former, är att det är *fast* och därmed oberoende av prisrörelserna och producentens totala penninginkomster.* Det var just på grund av att arrendet var fast som bönderna gynnades så mycket under alla de perioder då det skedde en betydande ökning av jordbrukspriserna (speciellt perioden mellan början av 1200- och mitten av 1300-talet).[5]

Under perioden med förkapitalistiskt arrende betraktas marken dessutom bara undantagsvis som en investering för penningkapitalet, som förväntas ge en inkomst svarande mot detta kapital:

> Under den barbariska perioden och början av feodaltiden var bara en liten del av jorden fritt säljbar. Enorma områden som kvarlämnades som skog och gräsmarker var kungliga egendomar. Andra jättelika områden var kyrkans och klostrens oförytterliga egendom. Och till och med de sekulära egendomarna var till största delen knutna till en hel hierarki av förhållanden mellan de som överlät jorden och de till vilken den överläts, så även om det inte var helt omöjligt att skilja dem från jorden så förhindrades det icke desto mindre på tusentals olika sätt. Förhållandena mellan ägarna och brukarna var inte mindre bestämda. Vad gäller de sistnämnda så ersattes kontraktsförpliktelser av vanans band, som inskränkte den stora majoriteten av de som arbetade med jorden till ett tillstånd av *coloni* som var knutna till jorden, som inte fritt kunde lämna jorden men heller inte kunde avhysas från den.[6]

Den kapitalistiska jordräntan är något helt annat. Den uppstår i ett samhälle där både jorden själv och dess viktigaste produkter har blivit varor. Den är resultatet av kapitalinvesteringar inom jordbruket, som måste inbringa den genomsnittliga profiten. Precis som den kapitalistiska industrin förutsätter den således att producenterna skiljs från sina produktionsmedel. Vidare kräver den att lantbrukaren-entreprenören skiljs från de grundläggande produktionsmedlen, att den som äger jorden skiljs från den som äger kapitalet. Det är denna omständighet som skiljer och särskiljer den från kapitalistiska profiter.

Den kapitalistiska jordräntans ursprung

Ursprunget till en *marknad för jordbruksprodukter* i Europa är nära knutet till städernas utveckling under medeltiden. När handeln började utvecklas råkade systemet med leveranser från godsen i oordning, och istället gynnades uppkomsten av de första lokala territoriella marknaderna:

> Godsherrens marknadssystem på godset lämnade plats för organisationer med lokala territoriella marknader som långsamt växte fram. Det visade sig vara olönsamt att forsla spannmål långa sträckor för att konsumeras på godset, eller till ett marknadscentrum på godset, om man måste passera bra marknadsplatser på vägen, och om spannmålet till sist kanske levererades till ett distrikt med ett stort överskott och därmed låga priser. Med andra ord började de territoriella marknaderna gradvis inkräkta på systemet med spannmålsförsörjning till godset, och till sist ersatte de det.[7]

---

* Diehl, i *Schmollers Jahrbuch*, Sonderheft, 1932, s 28.
Det innebär givetvis inte att det förkapitalistiska arrendet är fast under hela århundraden. Men det varierar inte från en skörd till en annan.

[5] W Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa*, s 15-16.

[6] Gino Luzzato, *Storia Economica d'Italia*, vol I, s 21.

[7] N S B Gras, *The Evolution of the English Corn Market*, s 28.

Men denna utveckling var långsam. Först under 1400-talets andra hälft blev verkligt lokala marknader dominerande i Storbritannien.[8] Dessutom hindrades bildandet av territoriella marknader av städernas leveranspolitik, som med alla medel försökte förhindra en prisstegring på livsmedel.[9] Under dessa omständigheter gick det inte att ena den nationella marknaden, och det upprättades en rad regionala marknader med väldigt olika prisnivåer, som återspeglade de regionala förhållanden som rådde i fråga om relativt överskott eller brist. I det medeltida England var avståndet mellan den region som hade det högsta priset på vete och den med det lägsta priset bara 80 km. I april 1308 var det 40% skillnad i priset på vete mellan Oxford och Cuxham, som bara ligger 19 km från varandra![10]

Jordbrukskapitalismens ursprung är att dessa lokala marknader, som i huvudsak försågs med överskottet från producenter av bruksvärden, från och med 1500-talet utvecklades till storstadsmarknader. Den ofantliga utvecklingen av stadscentra som London, Paris, Antwerpen, Amsterdam, Hamburg, etc, kullkastade förhållandena mellan tillgång och efterfrågan på jordbruksprodukter.[11] Storstäderna samlade en avsevärd del av landets befolkning innanför sina gränser – i fallet London 10% av den brittiska befolkningen från slutet av 1600-talet och 20% vid 1800-talets början. Leveranserna av livsmedel till dessa människor var inte längre bara beroende av de kringliggande jordbruksområdena, utan av en stor del av hela landets totala jordbruksproduktion.[12] Detta tenderade att jämna ut jordbrukspriserna på nationell nivå, så att det pris som betalades i storstadsområdena blev grunden för priset på vete i hela landet.

I motsats till vad som hände på de lokala marknaderna under medeltiden kunde därmed områden med ett stort överskott av vete som låg nära huvudstaden sälja sitt vete till högre pris än avlägset liggande områden där det var brist (med avdrag för transportkostnader).[13] Nästa stadium efter storstadsmarknader (och det uppnåddes inom ett enda sekel) var *världsmarknaden för spannmål*: London lockade inte bara till sig vete som behövdes för dess egen försörjning, utan också allt vete som var ämnat för export, för att få största möjliga prisstegring på världens marknader.[14]

Uppkomsten av enorma storstadsmarknader från och med 1500- och 1600-talen åtföljdes av en fullständig omläggning av principerna för storstädernas livsmedelsförsörjning. För dessa var det inte, som på medeltiden, längre frågan om att med alla medel hålla nere priserna. Tvärtom handlade det om att med alla medel och *till varje pris* säkerställa tillräckligt stora leveranser av livsmedel till städerna.[15] I denna mening fyllde storstäderna rollen som en synbarligen obegränsad marknad, och gynnade på så sätt införandet av kapitalism inom jordbruket. Det var inte längre bara överskotten som skickades till städerna. Största möjliga mängd vete skickades dit, så att folket på landsbygden ofta fick nöja sig med existensminimum.[16]

Rörelsen för att inhägna allmänningarna gynnades inte bara av de lockande framtidsutsikterna för fårskötseln utan också av de mycket höga priserna på vete. Det fanns ett nära samband mellan uppkomsten av storstadsmarknader och slutet för jordbruksproducenternas fria användning av jorden (det vill säga införandet av kapitalism i jordbruket).[17] Hur viktig denna drivfjäder var går att bedöma om man betänker att priset på vete i Storbritannien mellan 1500 och 1800 steg från index

[8] *Ibid*, s 45.
[9] Luzzato, *op cit*, vol I, s 246-247.
[10] Gras, *op cit*, s 47-56.
[11] Abel, *op cit*, s 54.
[12] Gras, *op cit*, s 123; F J Fisher, ”The Development of the London Food Market”, i *Economic History Review*, vol V, nr 2, s 50; A P Usher, *History of the Grain Trade in France*, s 61-62, 56.
[13] Gras, *op cit*, s 218.
[14] *Ibid*, s 123, 144-149, 220.
[15] *Ibid*, s 76-77; Usher, *op cit*, s 60.
[16] Usher, *op cit*, s 6-8, m fl; Fisher, *art cit*, s 64.
[17] Gras, *op cit*, s 218.

100 till index 275, och i Frankrike från index 100 till index 572, medan priset på metaller och textilier bara steg med 30% under samma period.[18]

Under samma tidsperiod innebar – först i Flandern, Holland och delar av Tyskland, och sedan i Storbritannien och Frankrike – jordbrukets rationalisering, övergången från växelbruk till plantering av skördar som återställde jordens bördighet och den ökande användningen av konstgödsel, att det krävdes allt större ekonomiska tillgångar för att jordbrukarna skulle kunna dra fördel av den mirakulösa mannan av stigande jordbrukspriser. Från och med slutet av 1700-talet behövde man i England ha tillgång till ett minsta kapital på 5 pund per tunnland för att kunna bruka ett odlingsbart jordbruk, 8 pund per tunnland för ett blandjordbruk och 20 pund per tunnland för boskaps- eller fårskötsel.[19] Innehav av *kapital* blev således en förutsättning för varje livskraftigt jordbruksföretag, oavsett hur blygsamt det var. På detta sätt förverkligades alla villkor för att kapitalet skulle tränga in i jordbruket.

När kapitalet trängde in i jordbruket i de gamla länderna i Väst- och Centraleuropa stötte det på två omständigheter som fullständigt skiljde sig från de förhållanden som rådde inom industrin och handeln. Medan alla materiella produktionsfaktorer inom industrin – maskiner, råvaror, arbetskraft – kan produceras och reproduceras av kapitalismen själv, och produceras till ett relativt eller absolut allt lägre pris (i fallet arbetskraft tack vare den industriella reservarmén!), så är inom jordbruket den grundläggande materiella produktionsfaktorn, marken, given en gång för alla, och i *begränsad* mängd. Den utgör ett naturligt monopol som för alltid präglas av brist.[20] Medan kapitalet fritt kunde gå in på och lämna alla industriella områden, så kunde det inte fritt gå in i jordbruket. Där hade ägandet av marken tagits om hand av en klass av *jordägare* som hindrade tillträde till den om man inte betalade arrende.

Således utgjorde marken under det kapitalistiska produktionssättets början ett dubbelt monopol: ett naturligt monopol och ett egendomsmonopol. Så länge produktiviteten inom jordbruket sackar efter befolkningsökningen och produktiviteten inom industrin kommer det att finnas en dubbel differentiering av priserna. Eftersom hela jordbruksproduktionen sugs upp av marknaden kommer försäljningspriset på vete att avgöras av de produktionsförhållanden som råder på de jordlotter som är *minst lönsamma* (på grund av hur bördiga de är, hur de odlas eller deras geografiska läge), och detta pris kommer kraftigt att överskrida produktionspriset på mer lönsamma jordbruk som således kommer att förverkliga en *superprofit*. Eftersom jordbruket, på grund av de tidigare nämnda monopolen, dessutom inte deltar i den allmänna utjämningen av profitkvoten, så säljs inte ens det vete som produceras under de minst lönsamma förhållandena till sitt produktionspris utan till sitt *värde* – som är högre än produktionspriset just på grund av jordbrukets tekniska underutveckling jämfört med industrin och kapitalets lägre organiska sammansättning på jordbruksområdet. *Den kapitalistiska jordräntan har sitt ursprung i denna dubbla differentiering och existerar bara i den mån denna differentiering existerar*.

Differentialränta

Inom industrin förverkligas superprofiter när ett företags produktivitet är högre än genomsnittet. Denna högre produktivitet gör det möjligt att sälja varor över deras produktionspris men leder också till en *sänkning* av de genomsnittliga marknadspriserna. Även inom jordbruket gör stora produktivitetsskillnader det möjligt för vissa företag och ägare till vissa jordområden att realisera superprofiter. Men dessa profiter leder inte till en minskning utan till en *ökning* av marknadspriset. Så länge befolkningsökningen och en eftersläpande jordbruksproduktivitet gör att efterfrågan på jordbruksprodukter överstiger tillgången, kommer priset att fortsätta att bestämmas av värdet på de

[18] Abel, *op cit*, s 61.
[19] N S B Gras, *A History of Agriculture*, s 218.
[20] R T Ely och G S Wehrwein, *Land Economics*, s 119; artikeln ”*Grundrente*” i Conrads *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, vol V, s 167.

jordbruksvaror som produceras med lägst lönsamhet. Om allt mänskligt arbete som används för att producera livsmedel är samhälleligt nödvändigt arbete – så länge alla jordbruksprodukter hittar köpare! – kommer även de jordbruksvaror som produceras under de minst lönsamma förhållandena att hitta en motsvarighet till sitt värde. Således kommer detta värde att avgöra det genomsnittliga försäljningspriset på vete. Skillnaden mellan detta pris och produktionspriset på vete som produceras på mark med högre produktivitet utgör en *differential*ränta som markägaren lägger beslag på.

Denna differentialränta kan uppstå på två olika sätt: ur skillnader i naturlig bördighet, eller geografiskt läge, mellan olika jordlotter, eller ur investeringar av olika mycket kapital. Vi kallar dessa två varianter för första sortens differentialränta och andra sortens differentialränta.

Tag tre jordlotter i samma område på vilka tre lantbrukare arbetar, var och en med lika mycket kapital med samma organiska sammansättning. För varje miljon francs som används under ett år producerar detta kapital 80 deciton vete på jordlott A, 100 på jordlott B och 120 på jordlott C. Om den genomsnittliga profitkvoten är 20%, kommer försäljningspriset på vete att bli (1.2 miljoner francs delat med 80) eller 15.000 per deciton, vilket är produktionspriset på vete från den minst bördiga jordlotten.

Jordlott A kommer således inte att inbringa någon differentialränta. Produktionen från jordlott B kommer att vara värd 1,5 miljoner. Om denna jordlott skulle arrenderas ut skulle ägaren få en differentialränta på 300.000 francs. Den bonde som faktiskt brukar den måste nöja sig med den genomsnittliga vinsten på 200.000 francs. Produktionen från jordlott C kommer att vara värd 1,8 miljoner. Om den jordlotten arrenderas ut kommer ägaren att få en differentialränta på 600.000 francs, medan bonden som faktiskt brukar den återigen måste nöja sig med den genomsnittliga vinsten på 200.000 francs.

Eftersom transportkostnader införlivas i försäljningspriset på jordbruksprodukter, kommer de jordlotter som ligger närmast ett storstadsområde att få en betydande differentialränta. Här är ett exempel från USA:

Avstånd från Louisville (Kentucky) i kilometer	*Arrende per tunnland, dollar*	*Pris på marken per tunnland, dollar*
13 eller mindre	11,85	312
14-18	5,59	110
19-23	5,37	106
24 eller mer	4,66	95[*]

Så länge jordbrukspriserna tenderar att stiga har kapitalisterna intresse av att investera inom jordbruket, för att utvidga odlingarna till icke uppodlad mark eller få högre produktion från redan odlad mark. I det första fallet handlar det inte nödvändigtvis om mindre bördig mark: det kan gälla mark som är mindre tillgänglig, avlägset belägen mark som kräver omfattande dränering eller bevattning om den ska producera mer än redan odlad mark. Men dessa kapitalinvesteringar måste skrivas av under en viss period. Under den perioden ökar de därför produktionskostnaderna och därmed produktionspriset.

[*] Ely och Wehrwein, *op cit*, s 137.
Även om alla dessa jordlotter inte är lämpliga för samma grödor, så avgörs lönsamheten för olika sorters jordbruk till stor del av deras relativa avstånd från städernas marknader, om man tar hänsyn till de relativa transportkostnaderna och de relativa transporthastigheterna, om produkten är ömtålig, etc. Ely och Wehrwein (*ibid*, s 134-135) anger följande tabell över genomsnittligt arrende per tunnland i USA:
0-8 km från stad: mejerier: genomsnittligt arrende, 15 dollar.
8-27 km från stad: majsodling: genomsnittligt arrende, 8 dollar.
28-43 km från stad: veteodling: genomsnittligt arrende, 5 dollar.
44-80 km från stad: boskapsskötsel: genomsnittligt arrende, 2 dollar.

Samma sak gäller när produktionen ökas på mark som redan är odlad, genom att använda mer gödsel, bättre utsäde, jordbruksmaskiner, eller anställa agronomer – kort sagt med hjälp av mer kapitalinvesteringar.

Experiment i USA på 1950-talet visade att det i genomsnitt gick att få 448 l vete per tunnland där, när vete odlades utan avbrott och utan gödsel, 858 l när en viss optimal mängd gödsel användes, men utan avbrott i odlingen av vete, och 1164 l när en optimal mängd gödsel används och man följer ett fyraårigt rotationssystem.[21]

Låt oss återvända till vårt exempel med tre jordlotter, A, B och C. Antag att en extra investering på 1 miljons francs i jordlott C leder till en ökning av produktionen från 120 till 220 deciton. På de två miljoner som på detta sätt investerats måste kapitalisterna förverkliga en genomsnittlig vinst på 20%, eller 400.000 francs. Men om produktionspriset fortfarande bestäms av produktionspriset på vete från den minst bördiga jordlotten, eller 15.000 francs per deciton, så kommer 220 deciton att säljas för 3,3 miljoner francs. Av dessa 1,3 miljoner francs i mervärde kommer 400.000 francs att gå till kapitalisten som genomsnittlig profit, 600.000 kommer att gå till markägaren som den första sortens differentialränta, och 300.000 francs utgör differentialränta av den andra sorten, som lantbrukaren kommer att försöka behålla, men som markägaren kommer att försöka få med i arrendet när arrendekontraktet förnyas.[*] Till skillnad från den första sortens differentialränta är denna andra sort mindre uppenbar och därför mindre direkt möjlig för markägaren att lägga beslag på.

Absolut jordränta

Hittills har vi bara stött på ränta, superprofit, på mark där produktionspriset tack vare bättre bördighet eller geografiskt läge, eller genom mer kapitalinvesteringar, är lägre än produktionspriset på mindre lönsam mark, så länge den sistnämnda bestämmer priset på jordbruksprodukter. Men vad kommer att hända med den sistnämnda kategorin mark? Om odlaren och ägaren är en och samma person så är det inget problem, eftersom kapitalisten i princip kommer att vara nöjd med enbart den genomsnittliga profiten. Men det är inte samma sak om jordlotternas ägare inte själv brukar dem. I det fallet är betalningen av arrende till dessa markägare en förutsättning för att de aktuella jordlotterna ska öppnas för odling. Så länge försäljningspriset på vete är mindre eller lika med produktionspriset för vete på dessa jordlotter kommer de inte att odlas upp, eftersom lantbrukarna inte kommer att kunna betala arrendet utan att inkräkta på sin egen genomsnittliga profit. Varför ska de det, om de kan realisera en genomsnittlig profit genom att överföra sitt kapital till industrin och handeln? Men så fort försäljningspriset stiger tillräckligt mycket för att inbringa ett arrende även på de minst bördiga jordlotterna så kommer de att börja brukas.[§] Och under det kapitalistiska produktionssättets första tid skapade faktiskt jordbruksproduktivitetens eftersläpning i förhållande till industriproduktiviteten en sådan situation.

Varifrån kommer den ränta som uppstår på den minst bördiga marken? Dess källa är det faktum att vete som produceras under dessa villkor inte säljs till sitt produktionspris utan till sitt värde, och att det sistnämnda är högre än produktionspriset eftersom kapitalets organiska sammansättning är lägre i jordbruket än inom industrin, samtidigt som monopolet på jordegendomar förhindrar ett fritt flöde av kapital in i och ut ur jordbruket, så att jordbrukskapitalet således förhindras från att ”delta” i den

[21] IBRD Mission Report, *The Economic Development of Iraq*, s 235.

[*] Detta förstår inte ett antal kritiker av Marx, som likt Arthur Wauters förebrår honom för att blanda ihop ränta och den andra sortens differentialränta. Ränta går till ägaren av *kapital*, differentialränta går till ägaren av *mark*, även om denne inte har investerat ett öre i sin mark. Den går åtminstone till honom efter att arrendet förnyats. Vi måste påpeka att Marx själv besvarade denna kritik när den riktades mot Ricardo. (A Wauters, ”*Les sources doctrinales du marxisme*”, i *Revue des sciences économiques*, A.L.D.Lg, 33:e årgången, nr 116, december 1958, s 232; Karl Marx, *Kapitalet*, band 3, kapitel 44.)

[§] Det betyder inte att dessa jordlotter med nödvändighet är de sista som odlas. Utbredningen av odlingarna till mer bördig mark kan leda till att odling på mindre bördig mark överges, om försäljningspriset på vete sjunker.

samhälleliga utjämningen av profitkvoten och ge upp en del av det mervärde som skapats på ”sitt” område till den allmänna fördelningen av detta mervärde.

Anta att industrins årliga produktion uppgår till: 400 miljarder *k* + 100 miljarder *v* + 100 miljarder *m* = 600 miljarder.

Jordbruksproduktionen kan beräknas på ungefär detta sätt:[*] 200 miljarder *k* + 100 miljarder *v* + 105 miljarder *m* = 405 miljarder.

Den genomsnittliga profitkvoten inom industrin skulle bli 100/500 = 20%.

Inom jordbruket kommer inte produkterna att säljas till sitt produktionspris som inbegriper en profit på 25% (det vill säga för 375 miljarder).[§] utan till sitt värde, eller 405 miljarder, det vill säga med 30 miljarder i superprofit. Det kommer att bli den *absoluta jordräntan* som uppstår tack vare denna superprofit. Profitkvoten inom jordbruket kommer att bli 105/300, eller 35%.

Låt oss nu återvända till de tre jordlotterna, A, B, och C, som vi använde som exempel i samband med den första sortens differentialränta:

Jordlott	*Kapital*	*Produktion*	*Försäljningspris per deciton*	*Totalt erhållet*	*Genomsnittlig profit*
A	1 miljon	80 deciton	16.875	1.350.000	200.000
B	1 miljon	100 deciton	16.875	1.687.500	200.000
C	1 miljon	120 deciton	16.875	2.025.500	200.000

Absolut jordränta	*Differentialränta*
A: 150.000	-
B: 150.000	337.500
C: 150.000	675.000

Försäljningspriset är lika med *värdet* på ett deciton vete som producerats på den minst lönsamma jordlotten, A, det vill säga det kapital som investerats, 12.500 francs, plus 35% vinst, 4.375 francs, eller sammanlagt 16.875 francs. Den absoluta jordräntan härrör ur skillnaden mellan värdet på ett deciton vete som producerats på jordlott A och dess produktionspris, 15.000 francs (12.500 francs + genomsnittlig vinst på 20%).

Självfallet ”produceras” inte jordräntan av marken. Ett stycke ödemark ”producerar” inte ett dyft ränta. Jordräntan produceras av den arbetskraft som används för att odla. Den är således mervärde, obetalt arbete, precis som industriprofiter. Men det är en speciell sorts mervärde *som*, på grund av det privata ägandet av mark, *inte deltar i den allmänna utjämningen av profitkvoten*, och som ett resultat av kapitalets lägre organiska sammansättning inom jordbruket jämfört med industrin ger en superprofit (absolut jordränta). Denna superprofit utökas ytterligare med en superprofit som härrör ur det faktum att allt arbete som används inom jordbruket är samhälleligt nödvändigt, trots att det används vid en produktivitet som är lägre än inom industrin.

Jordräntan och det kapitalistiska produktionssättet

För borgarklassen i sin helhet utgör således jordräntan en *dubbel förlust*. Å ena sidan deltar inte en viss mängd av mervärdet i profitkvotens utjämning, och eftersom denna mängd produceras av ett

[*] Mervärdeskvoten är vanligtvis högre inom jordbruket än inom industrin eftersom som bekant jordbrukarnas löner är lägre än lönerna inom industrin.
[§] Ett totalt samhälleligt mervärde på 205 miljarder ger en genomsnittlig profitkvot på 25,625% vid ett samhälleligt kapital på 800 miljarder.

kapital vars organiska sammansättning är lägre än inom industrin så kunde det ha ökat den genomsnittliga profitkvoten. Å andra sidan stiger jordbruksprodukternas priser eftersom de säljs utifrån värdet på de produkter som kommer från de minst bördiga jordlotterna. Det gör det nödvändigt med en lägsta lönenivå som är högre än om räntan skulle avskaffas, och innebär således i viss mån en värdeöverföring från industrin till jordbruket.

Det är därför den liberala industriborgarklassens mest logiska företrädare, i synnerhet Ricardo och John Stuart Mill, kämpade för att det privata jordägandet skulle avskaffas. I nykolonialiserade länder som USA, Australien eller Kanada, där enorma vidder av jungfrulig mark stod till nybyggarnas förfogande, kunde den absoluta räntan försvinna helt och hållet: marken fördelades gratis och bara en rent nominell skatt betalades till staten. Under 1862 års ”Homestead Act” i USA kunde man bli ägare till 160 tunnland icke uppodlad mark efter att ha varit i faktisk besittning av den i fem år. I Kanada fördelades 90% av de omkring 58 miljoner tunnland som togs över av nybyggare på samma sätt.[22] Således bevisade ett negativt experiment att källan till absolut jordränta är det privata monopolet över marken. Där inte detta monopol finns existerar det inte heller någon absolut jordränta.

Jordräntan är inte bara ett hinder för en optimal utveckling av det kapitalistiska produktionssättet i allmänhet. Den hindrar i synnerhet utvecklingen av kapitalistiska förhållanden på landsbygden. Det arrende som de icke brukande jordägarna tar undandras jordbruket och återinvesteras inte. Det minskar de investeringstillgångar som finns tillgängliga och bromsar kapitalackumulationen inom jordbruket. I Schweiz ökade således jordbrukarnas samlade kapital mellan Första och Andra världskrigets inledning från 1.160 till 1.673 schweizerfranc per hektar, medan jordägarnas kapital ökade från 4.280 till 6.167. Bara en liten del av denna sistnämnda ökning, närmare bestämt 52 francs, kom från förbättring av jorden![23] Kapitalackumulationstakten inom jordbruket är således lägre än inom industrin. Det leder till en arbetsproduktivitet som är mycket lägre inom jordbruket än inom industrin, vilket följande tabell visar:

Befolkningsfördelning och det bidrag som industri respektive jordbruk gav till bruttonationalprodukten i procent 1950-51

Land	*Industrin*		*Jordbruket*	
	Befolkning	*BNP*	*Befolkning*	*BNP*
Italien	23	34	49	29
Frankrike	29	40	36	29
Danmark	32	36	28	22
Nederländerna	32	39	19	12
Norge	32	46	31	15
Västtyskland	44	55	22	12[24]

Common Market Commissions ”Rapport om den ekonomiska situationen i länderna inom gemenskapen” från 1956 visar att jordbruksproduktionen per capita av den aktiva befolkningen inte uppgår till mer än 76% av inkomsterna utanför jordbruket i Nederländerna, 58% i Belgien, 57% i Frankrike, 56% i Västtyskland och 38% i Italien.[25]

Det faktum att en stor del av jordbrukarnas kapital är uppbundet i arrende eller uppköp av mark[*] medför att *kapitalets omslagstid* är längre inom jordbruket och byggnadssektorn än inom industrin:

[22] N S B Gras, *A History of Agriculture*, s 274.
[23] F Baudhuin, *Economique agraire*, s 89.
[24] *Bank of International Settlements*, 22 årliga rapporten, 1952, s 41.
[25] *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté*, september 1958, s 35.
[*] ”Investeringar i (priset på) mark svarar för nästan två tredjedelar av investeringarna inom jordbruket.” (U.S. Dept. Of Agriculture, *Changing Technology*, s 37.)

en rotationscykel på i genomsnitt 4-5 år inom jordbruket och 8-10 år inom byggnadssektorn i städerna i USA.[26]

Men att markägarna tillägnar sig jordräntan innebär framförallt ett hinder för *jordförbättringar*. Lantbrukarna är inte särskilt intresserade av att få till förbättringar som oundvikligen leder till att markägarna ökar det arrende de måste betala! Markägarna försöker förnya arrendena så ofta som möjligt (årligen om de kan) för att säkerställa en motsvarande regelbunden ökning av differentialräntan. Lantbrukarna, å sin sida, är intresserade av att få till stånd långa arrenden för att kunna dra nytta av förbättringar som beror på deras kapital (eller i fallet med småjordbruk deras arbete).

1800-talets Irland är ett klassiskt exempel på de orättvisor som berodde på att markägarna lade beslag på differentialräntan:

> 1870 fanns det 682.237 lantbruk på Irland, varav 135.392 var arrendejordbruk och 526.628 hade en arrendetid på ett år. Ett årsarrende kunde sägas upp med sex månaders varsel utan kompensation. Bara på omkring 20 gods stod godsägarna för byggnader och fast jordbruksutrustning... I alla andra fall måste arrendatorn tillhandahålla både fast kapital och annat kapital som krävdes på hans jordbruk. När arrendet avslutades kunde således godsägaren lägga beslag på det kapital som arrendatorn hade investerat. Mellan 1849 och 1880 vräktes och avhystes nästan 70.000 familjer. Alternativet till vräkning var att man var villig och kunde betala ett högre arrende, vilket i själva verket gjorde det möjligt för godsägaren att lägga beslag både på den flitiga arrendatorns kapital och hans arbete.[27]

Ett så orättvist system leder oundvikligen till en försvarsreflex från lantbrukarens sida som är till förfång för jordförbättringar:

> Även med en nioårig [arrendetid]... var bonden alltför ofta tvungen att tillbringa den första treårsperioden med att återställa jordens bördighet som hans företrädare hade försämrat. Han odlade marken på normalt sätt under den andra treårsperioden och använde sedan de sista tre åren till att på ett eller annat sätt utarma jorden. En bekant till mig som känner till jordbruksfrågor beräknar att det leder till en 20%-ig underproduktion.[28]

Vissa grödor, såsom fruktträdgårdar som kräver ständig uppmärksamhet under många år, går inte ihop med arrende och att man skiljer på att äga marken och faktiskt bruka den.[29]

Priset på mark och jordräntans utveckling

I och med det kapitalistiska produktionssättets världsomspännande utbredning betraktas vanligtvis alla inkomster som avkastning på ett verkligt eller tänkt kapital som har investerats mot en genomsnittlig ränta.[§] Jordränta är en verklig ekonomisk kategori vars ursprung är det mervärde som produceras av alla de som brukar jorden. Men ”markens värde” är ett uttryck som i sig själv är meningslöst. Mark har inget värde, inte mer än luft, ljus eller vinden som driver fram en segelbåt. Det är en ”produktionsfaktor” som naturen tillhandahåller, inte en vara som har producerats av mänskligt arbete.[*] Där det inte har upprättats något privat monopol över ägandet av marken har den varken ”värde” eller något pris. Så sent som på 1900-talet fick de vita nybyggarna i Rhodesia sin mark för det symboliska priset av en penny per tunnland!

Först när det privata tillägnandet av marken har förvandlat det till ett monopolägande får marken ett *pris*. Detta pris är inget annat än *jordränta* som *kapitaliserats* till en genomsnittlig ränta:

---

[26] R R Renne, *Land Economics*, s 421.
[27] J Johnston, *Irish Agriculture in Transition*, s 5.
[28] René Dumont, *Le Problème agricole français*, s 329.
[29] N S B Gras, *A History of Agriculture*, s 148.
[§] Se kapitel 7.
[*] Det gäller inte mark som *polder* i Flandern och Holland som bokstavligen har ”producerats” genom att mänskligt arbete har återerövrat den från havet.

> Priset på mark avgörs av priset på produkterna [från jorden] och inte tvärtom.[30]

Att köpa ett stycke mark är inte att köpa ett ”värde” utan ett *anspråk på inkomster*, framtida inkomster som beräknas på grundval av de nuvarande inkomsterna:[31]

> En köpare av mark köper i själva verket rätten att få en rad årsinkomster, och den mest konkreta grundvalen för att bedöma hur stora dessa årliga inkomster kommer att bli i framtiden är att studera vad de har varit den senaste tiden. Studier visar att inkomsterna från mark under sjuårs- eller tioårsperioden just innan försäljningen är den bästa mätaren på viket pris köparen kommer att gå med på att betala.[32]

Detta ursprung till priset på mark bekräftas av det sätt på vilket detta pris har utvecklats sedan början av 1700-talet. Priset på mark varierar inte kring ett ”verkligt värde”, utan följer jordbrukskonjunkturens ofta skarpa och våldsamma svängningar.

Befolkningsökningen och uppodlingen av mindre bördig jord som krävde betydande kapitalinvesteringar om den skulle kunna odlas, ledde under 1700-talets andra halva till en kraftig ökning av jordbrukspriserna, som omedelbart följdes av en motsvarande ökning av arrendena. Mellan 1750 och 1800 steg priset på vete med i genomsnitt 60% i England, 65% i Frankrike, 60% i norra Italien och 40% i Tyskland. Under samma period beräknar d’Avenel att det genomsnittliga arrendet per hektar i Frankrike steg med 50%. I England och Tyskland såg man en ännu större ökning av arrendena, på grund av en kraftig minskning av räntorna.[33] De stigande jordbrukspriserna på kontinenten mellan 1820 och 1870 åtföljdes på samma sätt av en avsevärd ökning av arrendena.

Det genomsnittliga värdet på jordbruksmark i USA har under ett sekel följt jordbrukspriserna rörelser: mellan 1860 och 1890 en ökning på 16,32 dollar per tunnland till 21,31 dollar; mellan 1890 och 1900 en minskning till 19,81; mellan 1900 och 1920 [krigsboom!] en ökning på 39,60, till 69,38; mellan 1920 och 1935 en nedgång [den stora depressionen!] till 31,16, etc.[34]

För att differentialräntan ska kunna uppstå måste försäljningspriset på jordbruksprodukter garantera en genomsnittlig profit även på det kapital som investerats på den minst lönsamma marken. För att absolut jordränta ska uppstå måste samma försäljningspris säkerställa att det vete som producerats under de allra sämsta produktionsförhållandena inte säljs till sitt produktionspris utan till sitt värde. När priset på jordbruksprodukter sjunker kan dessa villkor, eller ett av dem, försvinna tillfälligt eller för gott. Då försvinner jordräntan från vissa jordlotter. De odlas inte längre om de inte brukas direkt av sina ägare. I så fall måste deras ägare nöja sig med en inkomst som är lägre än den genomsnittliga profiten, kanske bara lika med en vanlig lön.

Detta fenomen uppträdde redan under alla förkapitalistiska jordbrukskriser,[§] och gjorde sig starkt kännbart under 1800-talets sista fjärdedel. Vid den tidpunkten började enorma vidder av prärier och slätter i utomeuropeiska länder odlas upp med hjälp av mekaniska metoder som minskade produktionskostnaderna med mer än 50%.[35] Samtidigt gjorde de förbättrade transportmedlen det möjligt att minska fraktavgifterna, som för vete som skickades från New York till Liverpool sjönk från 0,60 guldfrancs per bushel [ungefär 36 l – öa] 1860 till 0,25 år 1866 och 0,05 år 1910.[36] Tillsammans gav dessa två utvecklingar Europa mängder av jordbruksprodukter från utomeuropeiska länder, ofta utan att jordräntan togs med i priset, och ledde på detta sätt till att jordbrukspriserna kollapsade.

---

[30] Ely och Wehrwein, *op cit*, s 121.
[31] *Ibid*, s 120.
[32] Renne, *op cit*, s 215.
[33] Abel, *op cit*, s 103, 118-122.
[34] Ely och Wehrwein, *op cit*, s 172.
[§] Se kapitel 11.
[35] F A Shannon, *The Farmer’s Last Frontier*, s 126-127.
[36] Nogaro och Oualid, *Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuis 150 ans*, s 194.

Denna kollaps ledde både till ett prisfall på mark och till att man övergav all odling av mindre lönsamma jordlotter. I Frankrike sjönk ”värdet” på landsbygdsegendomar mellan 1875 och 1900 med i genomsnitt 35%.[37] Den jordareal som odlades sjönk från 25 miljoner hektar i mitten av 1800-talet till 18 miljoner hektar i mitten av 1900-talet.[38] Clapham konstaterar att ödet för en del mark efter de fallande jordbrukspriserna i slutet av 1800-talet blev att ”’förfalla’ till undermåligt bete, som ’de tre hästarnas’ lerjordar i Essex.”[39]

Förvisso försökte Europas lantbrukare vända denna utveckling med hjälp av olika reaktioner. I en del länder, som Frankrike, Italien och Tyskland, försökte man på ett konstgjort sätt bibehålla höga jordbrukspriser med hjälp av *skyddstullar*. Dessa priser säkerställde på detta sätt skillnaden mellan det genomsnittliga priset på världsmarknaden och priset på de minst lönsamma ”nationella” jordlotterna – det vill säga just de bäst besuttna godsägarnas differentialränta![*] I andra länder som Danmark, Holland, Belgien, etc, gjordes försök att konsolidera jordräntan med hjälp av betydande kapitalinvesteringar, användning av konstgödsel i stor skala – 1938 användes 30 kg kvävegödsel per hektar och år i Belgien (49 kg 1956), mot 6,7 i Frankrike (9,7 1956); 35 kg fosfater i Belgien (51 kg 1956) mot 13 i Frankrike; 46 kg kaliumkarbonat i Holland (68 kg 1956, och 76 kg samma år i Belgien) mot 8,7 i Frankrike (14,5 kg 1956)[40] – och framförallt genom att omvandla uppodlad mark till ängar, vars animaliska produkter (kött, smör, mjölk, etc) är grundval för en mer stabil jordränta eftersom en stor del av storstädernas befolkning föredrar att äta färska animaliska produkter även om priset är högre.[41]

På 1920-talet rubbades den nya jämvikten inom Europas jordbruk av en våldsam chock: den världskris inom jordbruket som fortsatte ända fram till Andra världskriget och återuppstod efter 1949. Trots den kroniska undernäring under vilken hundratals miljoner människor lever i Kina, Indien, resten av Asien, och i större delen av Afrika och Latinamerika skapar jordbruksutbyggnaden i de utomeuropeiska länderna ett permanent ”överskott” på jordbruksprodukter.[42]

Det visar sig alltså att den relativa stabilitet (bristande elasticitet) som efterfrågan på jordbruksprodukter har under det kapitalistiska produktionssättet sedan det väl har uppnått en viss grad av industrialisering[§] (samma brist på elasticitet som under århundraden har varit källan till jordbrukets superprofiter) kan bli en källa till ständig kris, så fort jordbruket sent omsider genomgår produktivitetsomvälvningar som är jämförbara med de inom industrin.[*] Under perioden 1930-1955 ökade

---

[37] A Garigou-Lagrange, *Production agricole et économie rurale*, s 66.
[38] René Dumont, *op cit*, förord.
[39] J H Clapham, *An Economic History of Modern Britain*, vol III, s 83-84. Se även Conrads *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, vol I, artikeln ”*Agrargeschichte*”, s 218.
[*] I Frankrike ”beräknas inköpspriset på vete utifrån produktionskostnaderna på de mest omoderna jordbruken i Ariège och Rouergue... De stora kapitalistiska jordbruken i Parisbäckenet, vars verkliga produktionskostnader är nästan 60% lägre än småböndernas produktionskostnader lägger vantarna på skillnaden!” (Serge Mallet i *France- Observateur*, 10 december 1959.)
[40] René Dumont, *op cit*, s 317, och *Rapport sur la situation économique dans les pays de la Communauté*, september 1958, s 35.
[41] Baudhuin, *op cit*, s 91.
[42] J de Castro, *Géopolitique de la faim*, på flera ställen.
[§] Denna stabilitet är bara relativ. För USA uppger Renne: ”Om alla konsumenter i USA skulle få en diet som näringsexperter anser tillräcklig, skulle konsumtionen av grönsaker troligen behöva öka med minst 50%, och konsumtionen av mejeriprodukter med åtminstone 15-25%.” (Renne, *op cit*, s 268.) Statistiken visar dessutom att industriarbetarna i England och Tyskland 1939 konsumerade hälften av den mängd mjölk som konsumerades i Sverige och Schweiz per capita, en tredjedel av den mängd smör som konsumerades i Kanada, Tyskland och Holland, hälften av den mängd socker och kött som konsumerades i Australien, etc. (G D H Cole, *World in Transition*, s 89.)
[*] Heady, *op cit*, s 701.
Här är en slående sammanfattning av produktivitetens utveckling inom jordbruket:
För att skörda och binda ihop en hektar vete på en timme behövdes i Frankrike:
Omkring 1750, 40-50 personer som använde skäror.
Omkring 1830, 25-30 personer som använde liar.

jordbruksproduktiviteten med mer än 100% i USA. Vad gäller odlingen av spannmål har produktiviteten *tredubblats* på 30 år![43]

Mellan 1930 och 1950 var produktivitetsökningen inom jordbruket nästan lika stor som inom industrin. Samma ökning ägde rum i Storbritannien.[§] USA upplevde i sin tur en minskning av den yta som besås med vete och omvandling av uppodlade åkrar till ängar, och till och med att all sorts jordbruksverksamhet upphörde på den minst bördiga jorden.

Mellan 1919 och 1929 upphörde således odling på 20% av marken i södra och västra USA, där produktionskostnaderna för en bushel vete trots mekaniseringen inte understeg en dollar, medan den på slätterna i Montana, Kansas, Nebraska, etc sjönk till 60 cent.[44] Vad gäller de gamla länderna i Europa kunde jordräntan försvinna eller bli obetydlig för en stor del av den minst bördiga jorden, vilket skedde i Frankrike strax innan Andra världskriget.[45] Nyligen har det belgiska ekonomidepartementets generalsekreterare, baron Snoy, sagt att om man överger politiken att skydda jordbruket i Västeuropa så skulle det bli möjligt att plantera skog på mycket stora områden där man skulle överge jordbruket.

Jordegendomar och det kapitalistiska produktionssättet

Långt från att vara en förutsättning för att det kapitalistiska produktionssättet ska tränga *in i jordbruket* är privat ägande av mark ett hinder och broms för det. Det privata tillägnandet av *all odlingsbar mark* hindrar nya bönder att fritt bosätta sig på marken, och är trots det ett absolut oumbärligt villkor för att *industrikapitalismen* ska uppstå. Så länge det finns enorma vidder av jord tillgänglig har arbetskraften i städerna en flyktväg från fängelset i fabrikerna, det finns praktiskt taget ingen industriell reservarmé, och lönerna kan mycket väl stiga som en följd av konkurrensen mellan sysselsättning inom industri och jordbruk. De höga löner som existerade i USA innan ”gränslandet västerut” försvann, och som slog fast en lönenivå som är högre än i Europa, förklaras till stor del av denna faktor.

Från och med mitten av 1700-talet erkände amerikanska politiker öppet detta, och krävde, som Benjamin Pale från Connecticut, att man skulle stoppa folkvandringen västerut. Och en av de första amerikanska ekonomerna, Samuel Blodget, anmärkte 1806 att billig mark gör arbetskraften dyr.

> Ingen fri man kommer att arbeta för någon annan om han kan köpa bra mark tillräckligt billigt för att ge honom en behaglig försörjning med två dagars arbete per vecka.[46]

Omkring 1870, 8-10 personer som använde skördemaskiner.
(Mellan 1750-1870 ökade produktiviteten med 500%).
Omkring 1905, 1-2 personer som använde skördemaskiner och självbindare.
1950, mindre än en person som använde skördetröska – och skörden tröskades på samma gång.
(Mellan 1905 och 1950 ökade produktiviteten med mer än 1.000%.)
(Henri Brousse i *Revue économique*, september 1953.)

[43] Gilbert Burck, i *Fortune*, juni 1955.

[§] I Storbritannien har sedan 1950 40% av jordbruken på 5-10 hektar, 60% av de mellan 10-20 hektar och praktiskt taget alla större jordbruk ägt minst en traktor. Mellan 1944 och 1952 ökade antalet traktorer per 100 jordbruk från 10,4 till 28 i Sverige. Det ökade från 8,9 till 23,7 mellan maj 1949 och april 1952 i Västtyskland. Det fördubblades mellan 1949 och 1951 i Danmark, och mellan 1949 och 1952 i Österrike och Belgien. I 14 av länderna i Västeuropa (inklusive Storbritannien) fanns det 1951 omkring en miljon traktorer, och antalet ökade med 15% per år. (Food and Agriculture Organisation, *Annuaire de Statistiques*, 1952.) Det typiska i länder med det mest mekaniserade lantbruket, nämligen Storbritannien, Västtyskland och Sverige, är att ökningen av antalet traktorer mer och mer gäller mellanstora och små jordbruk, eftersom de stora redan är i det närmaste hundraprocentigt mekaniserade. (*Bulletin du Comité National belge de la FAO*, vol VIII, nr 3, 1954.)

[44] J Schumpeter, *Business Cycles*, s 739.

[45] René Dumont, *op cit*, s 324-325.

[46] J Dorfman, *The Economic Mind in American Civilization*, s 118.

Hela det kapitalistiska produktionssättets utbredning utanför Västeuropa beledsagades av att privatpersoner med hjälp av stöld och lagligt eller olagligt våld lade beslag på större delen av den jungfruliga marken i länder där det fanns reserver av mark. I Västeuropa ägde det dessutom rum ett liknande fenomen i form av att privatpersoner tillägnade sig allmänningarna. Tanken på privat markägande har blivit en så grundläggande tanke i det borgerliga samhället att en domstol till och med godkände staten Pennsylvanias gåva av 600 tunnland skog till Gud som en överföring av egendom, och senare ”exproprierade” denna ”ägare” på grund av han inte betalade skatt![47]

Från och med slutet av 1700-talet förvandlade Ostindiska kompaniet mogulimperiets skattebönder eller *zamindari* till godsägare över hela provinser.[48] Mellan 1875 och 1900 såldes 30 miljoner hektar mark i Argentina för småpengar: huvuddelen av marken har än idag inte odlats upp, men på detta sätt avyttrades alla offentliga jordegendomar. I Kanada togs nästan en tredjedel av alla offentliga jordegendomar över av järnvägsbolagen.[49] I USA fördelades visserligen 96 miljoner tunnland under ”Homestead Act” och andra liknande lagar (en betydande del av denna mark gick för övrigt till kapitalistiska företag, som hade lantbrukare som galjonsfigurer), men 183 miljoner tunnland lämnades till järnvägsbolagen.[50]

I Nordafrika ledde den franska koloniseringen till avyttring av den inhemska marken i stor skala: 3 miljoner hektar beslagtogs av franska nybyggare i Algeriet med hjälp av speciella lagar;[51] 1,4 miljoner hektar i Tunisien, eller hälften av landets odlingsbara mark;[52] 1 miljon hektar beslagtogs av 4.700 europeiska nybyggare i Marocko, medan 8 miljoner marockaner tvingades leva på 3,8 miljoner hektar mindre bördig mark.[53]

I Afrika tog brittiska nybyggare också över 50 miljoner tunnland i södra Rhodesia, där det bor 100.000 vita, medan 1,6 miljoner afrikaner bara har 29 miljoner tunnland att leva på. Nybyggare har tagit 12.750 kvadratkilometer i Kenya, som står till 29.000 européers förfogande, och lämnar 110.000 kvadratkilometer till 5 miljoner afrikaner!

Tack vare detta system levererar ”infödingsreservaten”, som de cyniskt kallas av de vita, ett överflöd av arbetskraft både till nybyggarna och de europeiska gruv- och industriföretagen. De stackars afrikaner som brutalt har slitits bort från sin mark, det vill säga från sitt traditionella uppehälle, påtvingas flera olika sorters livegenskap, antingen öppet eller dolt tvångsarbete,[*] och jordränta som betalas i form av arbete.[54] Detta system har drivits till ytterligheter i Sydafrika, där 2 miljoner vita har lagt beslag på 88% av marken, och lämnat 12%, varav en stor del oanvändbar, till 8 miljoner afrikaners uppehälle, samlade i ”reservat” och våldsamt utsugna: de 400.000 afrikaner som arbetar i Sydafrikas guldgruvor har en årslön på totalt 30 miljoner pund, om man beräknar de magra livsmedelsransoner som arbetarna får på ett mycket generöst sätt, medan gruvföretagens årliga profiter uppgår till 50 miljoner pund.[55]

En officiell ceylonesisk regeringskommission som gjorde en bedömning av de jordbrukslagar som Storbritannien införde på Ceylon, anmärker att de hade till syfte att beröva byarna sina gemensamma skogar och ängar samt en del av den mark som användes för sekundära grödor, och detta

[47] Ely och Wehrwein, *op cit*, s 76.
[48] Palme Dutt, *India Today*, s 243-248.
[49] Ely och Wehrwein, *op cit*, s 97.
[50] Shannon, *op cit*, s 64.
[51] *Cahiers algériens*, nr 3, s 17-18.
[52] *La Question tunisienne*, nr 2, s 25.
[53] *Morocco*, s 73-74.
[*] Se kapitlen som handlar om de belgiska, brittiska, franska och portugisiska kolonierna i FN:s International Labour Offices ”Report of the *Ad Hoc* Committee on Forced Labour”, s 621.
[54] George Padmore, *Britain's Third Empire*, s 38-40, 50, 59-60.
[55] *Ibid*, s 17-18, 28.

uteslutande i kapitalisternas intressen, kapitalister som först kom direkt från Europa och senare från öns kustområden.[56]

Produktionsförhållanden och egendomsförhållanden på landsbygden

De speciella förhållanden under den kapitalistiska epoken som, genom skapandet av den industriella reservarmén och jordräntans ekonomiska roll, förenade jordbruket med industrin, gav upphov till speciella utvecklingsformer inom själva jordbruket. Under de speciella förhållanden som rådde i dessa länder var införandet av slaveri i de amerikanska kolonierna mellan 1500- och 1800-talen, och införandet av tvångsarbete i kolonierna i Afrika och Oceanien i slutet av 1800- och början av 1900-talet,[*] nödvändigt för att skapa *kapitalistiska egendomsförhållanden* där. Men under lång tid förhindrade de kapitalistiska *produktionsförhållanden* från att tränga in i länderna.

Ett liknande och ännu viktigare fenomen uppträdde mot slutet av 1800- och under första delen av 1900-talet i Östeuropa och i Mellanöstern och Fjärran östern. När kapitalistiska varor trängde in i dessa länder och de införlivades i världsmarknaden, så ledde det till att byaekonomins sekelgamla jämvikt, som grundade sig en kombination av hantverk och jordbruk, förstördes.[57] Eftersom jorden inte kunde understöda hela befolkningen utanför städerna, och eftersom det inte uppstod någon större ökning av sysselsättningen i städerna, så uppstod en *kronisk överbefolkning på landsbygden* – bara en dold form av kronisk arbetslöshet.[§]

Denna överbefolkning av landsbygden ger upphov till en våldsam konkurrens bland bönderna om att arrendera små jordlotter, inte så mycket för att skaffa sig en genomsnittlig profit som enbart för livets nödtorft. Det är i jordägarnas intresse att arrendera ut sin mark i små lotter istället för att exploatera den som ett storskaligt kapitalistiskt företag. *De borgerliga egendomsförhållandena visar sig vara ett hinder för att införa det kapitalistiska produktionssättet inom jordbruket*. Den oerhörda uppsplittring av produktionsenheterna som blir resultatet av detta är speciellt tydlig i Indien, där den genomsnittliga storleken på ett lantbruk är 4,5 tunnland, medan en tredjedel av den tättbefolkade staten Västbengalens jordbruk är mindre än 2 tunnland stora. Samma fenomen leder till en enorm ökning av jordräntan och till *överkapitalisering* av jorden.[58] De på detta sätt utarmade bönderna blir till sist av med sina små egendomar och proletariseras, antingen uppenbart eller på något dolt sätt. Småbönderna klänger sig desperat fast vid sin lilla jordlott och betalar en *ockerränta* som uttrycker superexploateringen av dem, och deras inkomst är ofta lägre än jordbruksarbetarnas. När de inte ens har det minsta kapital och måste bruka marken som de har arrenderat som ”share-croppers”[†] så förvandlas de till verkliga proletärer som arbetar för en ynklig lön:

> På arabiska heter sharecropper *mraba*, det vill säga en som har en fjärdedels andel. Det är i själva verket det vanligaste arrangemanget. I de spannmålsodlande byarna förser markägaren fellahn [arabisk bonde – öa] med ett hus, mark, utsäde och medel för att ploga. Det sistnämnda är ganska knappt: två oxar – ibland bara två kor – och den sorts plog som används i regionen. Det visar sig att en sharecropper bara bidrar med sitt arbete, givetvis tillsammans med resten av sin familjs arbete. Han har inget som tillhör honom, utom sin fru och sina barn [det är den bokstavliga översättningen av ”proletär”! E.M.]... och är helt beroende av godsägaren, som i teorin kan vräka honom i slutet av varje jordbrukssäsong. Som belöning för detta år av arbete får han en fjärdedel av skörden...[59]

---

[56] *Kandyan Peasantry Report*, s 71-73.

[*] Sockerindustrin i Queensland grundades från och med 1860 till omkring 1900 uteslutande på halvt slavarbete med kanakas.

[57] Condliffe, *The Commerce of Nations*, s 316.

[§] Se kapitel 13, ”Imperialismen”, avdelningen ”De underutvecklade ländernas ekonomiska struktur”.

[58] För Egypten, se Hans Briner, i *Basler Nationalzeitung*, 8 maj 1953.

[†] ”Sharecropping” är ett mellanting mellan förkapitalistiskt och kapitalistiskt arrende. Bonden får odla jorden mot att han betalar en del av skörden som arrende, ofta minst 50% – öa.

[59] Weulersee, *Le Pays des Alaouites*, s 225.

Hur extrema former detta ockerarrende kan ta visar sig i exemplet Korea före kriget. H K Lee anmärkte att arrendet där 1936 i dessa extrema fall uppgick till 90% av skörden.[60]

Och eftersom så fattiga sharecroppers undantagslöst till sist blir skuldsatta – och ockraren oftast är godsägaren själv (eller den storbonde som finns mellan sharecroppers och godsägaren) – så övergår de ofta från att vara proletärer till att bli livegna: ”I Irak (finns det)... en lag som förbjuder sharecroppers att lämna jorden så länge de är skuldsatta hos godsägaren, vilket i allmänhet är fallet.”[61]

Alfred Bonné har dessutom visat att detta system, och liknande system som infördes i Östeuropa på 1500-talet, är godsägarnas svar när en farlig arbetskraftsbrist gör sig kännbar på deras stora egendomar.[62]

Koncentration och centralisering av kapitalet inom jordbruket

Eftersom borgerliga egendomsförhållanden och kapitalistiska produktionsförhållanden till skillnad från inom industrin inte nödvändigtvis sammanfaller inom jordbruket,[*] visar sig frågan om kapitalkoncentrationen på ett speciellt sätt. Lagen om kapitalets koncentration är en lag som härrör ur det *kapitalistiska produktionssättet*, det är inte en allmän lag som härstammar ur själva det privata ägandet av marken.

Där det kapitalistiska produktionssättet bara *börjar* att tränga in i jordbruket, där vi fortfarande möter gamla halvfeodala egendomar som håller på att falla sönder, vore det lika absurt att leta efter koncentration av jordbruket som det vore att studera industrin som den såg ut i slutet av 1700-talet utifrån frågan om kapitalkoncentrationen. *Det är först när jordbruket i sin helhet har undergått de tekniska omvälvningar som är en väsentlig del av det kapitalistiska produktionssättet som frågan om koncentration kan uppstå*. Fenomen som de utomordentliga koncentrationer av jordegendomar som fanns i Östeuropa före Andra världskriget, i Spanien eller i de flesta latinamerikanska länder, har inget med detta att göra: i dessa fall handlar det antingen om rester från förkapitalistiska egendomar eller investeringar i mark på grund av att det inte finns någon marknad för dem inom industrin (i Chile, till exempel, ägde 1952 2.300 markägare 31% av den odlingsbara marken och 60% av all mark i landet, medan 150.000 småföretag bara täckte 16,5% av den odlingsbara marken och 6% av all mark).[63]

När det kapitalistiska produktionssättet väl finns inom jordbruket är det två faktorer som hindrar det från att yttra sig genom att koncentrera och centralisera kapitalet. Vi vet att jordräntan uppstår ur det faktum att de minst lönsamma jordbruksföretagen avgör produktionspriset på jordbruksprodukter. Men kapitalkoncentrationen verkar just genom att avskaffa de minst lönsamma företagen! Så länge de sistnämnda trots sin teknologiska underutveckling har en garanterad marknad kan det inte ske någon centralisering av kapitalet inom jordbruket. Icke desto mindre kommer koncentrationen att visa sig i de enorma skillnader som uppstår mellan priset på den minst och den mest lönsamma marken, det vill säga genom att kapitalisera en enorm differentialränta.

På samma sätt kan jordlotter som inte är lönsamma ändå brukas, inte för att producera en genomsnittlig profit utan bara för att ge livets nödtorft till småbönder som på detta sätt offrar sin levnads-

---

[60] H K Lee, *Land Utilisation and Rural Economy in Korea*, s 163.
[61] Rapport från I.B.R.D., *The Economic Development of Iraq*, s 6.
[62] Alfred Bonné, *State and Economics in the Middle East*, s 132.
[*] Av samma skäl vidmakthåller dagens jordbruk på ett eller annat sätt alla möjliga sorters rester från det förkapitalistiska samhället. Således finns det områden i Sydafrika, speciellt i Transvaal och Natal, där de svarta jordbrukarna måste betala sitt arrende i form av 90 eller 180 dagars dagsverke (obetalt arbete) på de vita jordägarnas lantbruk. Denna sorts medeltida utsugning kan också återfinnas i ett antal länder i Latinamerika: ”Den sortens arrende stöter man ofta på i Bolivia, Chile, Colombia, Ecuador, Peru och Venezuela bland plantagernas jordbruksarbetare, som markägarna tilldelar en liten jordlott, i utbyte mot vilken de måste arbeta utan betalning ett antal dagar varje vecka.” (*La Réforme agraire*, FN-skrift 1951, s 18.)
[63] *Panorama Economico*, 1953, nr 1, s 34.

standard för att klamra sig fast vid ”sitt” jordbruk.* De arbetar med lite eller inget kapital och får klara sig utan ränta och vinst, men är ändå utelämnade på nåd och onåd till dåliga skördar och konjunktursvängningar. Det är detta som ligger bakom de mycket höga dödssiffrorna för dessa små jordbruksföretag. I USA år 1935 hade 25% av alla jordbruksföretagens ledare arbetat ett år eller mindre på sina lantbruk, och 47% av alla lantbrukare och 57% av alla sharecroppers hade varit sysselsatta mindre än två år.[64] Det beräknas att 100.000 familjejordbruk försvann varje år på 1950-talet.[65]

När denna garanterade marknad försvann, vilket i praktiken var under 1800-talets sista fjärdedel, kunde småjordbruken fortsätta att konkurrera med de stora jordbruken genom att gå över till *intensiv odling*,§ som gör det möjligt med högre avkastning än den extensiva odling som sker på de stora egendomarna.

Trots att den mängd kapital som har investerats har ökat enormt† – en indirekt form av kapitalkoncentration – har de intensiva jordbruksföretagen av detta skäl inte kunna öka i storlek, och det har inte synts några tydliga tecken på centralisering.

Men varhelst dessa två begränsande faktorer inte har verkat, och när ett verkligt kapitalistiskt jordbruk faktiskt har kunnat utvecklas i ren form, så har tendensen till koncentration och centralisering visat sig klart inom jordbruket. Det gäller i synnerhet USA och i mindre grad Tyskland.

Jordbrukskoncentrationen i USA[66]

Typ av jordbruk	*1920*	*1925*	*1930*	*1935*	*1940*	*1945*	*1954*	*1959*
1. Mindre än 50 tunnland:								
% av totalt antal	35,7	37,9	36,5	39,5	37,5	38,4	36,5	28,4
% av total areal	6,0	6,1	5,7	5,6	4,7	4,1	2,9	2,0
2. 50-500 tunnland:								
% av totalt antal	61,0	58,8	58,7	56,7	58,2	56,8	57,8	62,5
% av total areal	60,4	59,0	55,3	54,2	50,4	45,2	39,8	36,5
3. 500-1.000 tunnland:								
% av totalt antal	2,3	2,3	2,5	2,5	2,7	3,0	4,0	5,4
% av total areal	10,6	10,5	11,0	10,8	10,8	10,6	11,4	12,3
4. Mer än 1.000 tunnland:								
% av totalt antal	1,0	1,0	1,3	1,3	1,6	1,9	2,7	3,7
% av total areal	23,1	24,3	28,0	29,4	34,3	40,3	45,9	49,2

* Fleddérus och Van Kleek, *Technology and Livelihood*, s 92.
I Belgien beräknades således att timlönen för småbönder på 1950-talet bara var 14,5 francs på jordbruk som var 5 hektar stora, medan den lägsta timlönen inom industrin var 25 francs. I Västtyskland har flera undersökningar lett till slutsatsen att månadslönen per arbetare på småjordbruk kan vara så låg som 150 D-mark, långt under den lägsta lön som betalas inom industrin. (Institut d’Economie Agricole de Gand, *Berichte über Landwirtschaft*, 1, s 43.)

[64] Ely och Wehrwein, *op cit*, s 207.

[65] *Socialist Call*, april-maj 1957.

§ Skillnaden mellan extensiv och intensiv odling handlar om *produktion per ytenhet*. 1935-1939 producerade Danmark, Holland och Belgien 45, 45, respektive 40 deciton vete per hektar, mot 10 i USA och 12 i Kanada, Argentina och Sovjetunionen. (G D H Cole, *World in Transition*, s 26-27.) Intensiv odling är ett resultat av antingen högre kapitalinvesteringar per hektar, som i ovan nämnda länder, eller kolossala extra insatser av högt utbildad arbetskraft, som i fallen Japan, Kina, Thailand, etc.

† I USA beräknades 1940 de investeringar som krävdes för ett lönsamt jordbruk vara 29.000 dollar för majsodling, 25.000 dollar för fårskötsel och 17.000 för veteodling. 1958 hade dessa siffror ökat till 97.000, 84.000 respektive 81.000. (*La Libre Belgique*, 12 december 1959.)

[66] *U.S. Statistical Abstract, 1958 and 1965* och *Historical Statistics*.

Med andra ord upptog de största lantbruken (kategori 3 och 4), som 1920 bara upptog en *tredjedel* av USA:s jordbruksmark (33,7%), redan 1959 mer än *tre femtedelar* (eller 61,5%). Denna tillväxt åstadkoms dessutom nästan helt och hållet av de största lantbruken, de över 1.000 tunnland.

I Italien har kapitalismen i snabb takt trängt in i jordbruket under mer än ett sekel, och trots att det saknas jämförande statistik är resultatet ytterst talande. Så här ser uppdelningen av jordegendomar och inkomsterna från marken ut bland privatpersoner 1948, som den anges i en skrift från I.N.E.A (Nationella institutet för jordbruksekonomin):

Typ av egendom	*% av totalt antal*	*% av total areal*
Upp till 0,5 hektar	53,9	4,1
0,5-2 hektar	29,4	13,3
2-5 hektar	10,1	13,6
5-25 hektar	5,5	24,2
25-50 hektar	0,6	9,7
Över 50 hektar	0,5	35,1

Det innebär att den halva procenten stora markägare äger mer mark än de 95% små markägare. 502 mycket stora markägare som äger mer än 1.000 hektar var, äger mer mark än 5.135.851 små markägare vars egendomar samtliga är mindre än 0,5 hektar.

Grupp av beskattningsbar inkomst	*% av skattebetalare*	*% av all beskattningsbar inkomst*
Upp till 100 lire	49,1	2,2
100-400 lire	27,8	8,5
400-1.000 lire	12,5	11,3
1.000-5.000 lire	8,5	25,1
5.000-10.000 lire	1,1	11,0
Över 10.000 lire	1,0	41,9

Vi ser här en inkomststruktur som helt och hållet motsvarar ägarstrukturen. 1% av de jordägande skattebetalarna har en total inkomst som är *dubbelt* så stor som den inkomst som 30% av markägarna får. 3.532 mycket stora markägare som uppger mer än 100.000 lire i beskattningsbar inkomst har lika stor del av den totala inkomst som deklarerats till beskattning som 7.030.397 små markägare som deklarerar mindre än 400 lire var.[*]

Lantbruksarbetarnas eländiga lott

Lantbruksarbetarnas löner pressas hela tiden av de tusentals småbönder som klänger sig fast vid sin lilla jordplätt och skoningslöst offrar sin och sin familjs levnadsstandard. Det är detta som i grund och botten förklarar dessa arbetares fattigdom och att deras lön är mycket lägre än inom industrin och handeln. Lantlivet, frånvaron av de nya behov som skapas av stadstillvaron, att lönerna delvis, eller till och med helt, betalas in natura, är faktorer som ytterligare sänker lantbruksarbetarnas löner. De sistnämnda är ofta säsongsarbetare eller till och med gästarbetare. Om de har ett annat arbete under lågsäsongen kanske de just kan nå existensminimum. Men om de inte får detta andra arbete så hamnar de, speciellt i de underutvecklade länderna, i det allra värsta mänskliga elände.

[*] 30 år efter jordreformen i Mexiko 1910 som fördelade delar av de gamla halvfeodala godsen bland jordlösa bönder för uppodling i form av jordbrukssamhällen eller *ejidos*, hade 63,87% av bönderna återigen förpassats till en lott som jordlösa lantbruksarbetare. 26,42% av bönderna levde i *ejidos* och 4,25% av bönderna, markägarna, hade lagt beslag på den bästa marken och de rika jordbruken. Efter 1946 har denna tendens blivit ännu tydligare. (Jacques Séverin, ”*Démocratie mexicaine*”, i *Esprit*, maj 1952, s 791.)

Men i det långa loppet beror utvecklingen av lantbruksarbetarnas öde mindre på jordbrukets speciella villkor än på industrins övergripande expansionstakt. När denna takt är så hög att den industriella reservarmén krymper, kommer flykten från landsbygden att öka. Det kommer att uppstå en allmän brist på lantbruksarbetare på landsbygden som leder till stigande löner för lantbruksarbetarna, även om de inte kommer att bli lika höga som inom industrin.

När den långsiktiga tendensen tvärtom är att den industriella reservarmén växer, så kommer lantbruksarbetarna att kämpa våldsamt med varandra för att åtminstone hitta arbete några månader om året, och de kommer att gå med på lägsta möjliga lön, ofta en spottstyver. Dessutom fylls deras led på med alla de små markägare och småbönder vars inkomster från deras ”företag” inte räcker till för att det ska gå ihop. Under dessa omständigheter kan det inte vara frågan om någon långsiktig ökning av lönerna inom jordbruket:

”När det finns ett överskott av lantbruksarbetare och det följaktligen existerar arbetslöshet och undersysselsättning, är alla arbetare troligen mer intresserade av att hitta arbete än att få en högre lön...” står det i en officiell FN-rapport om *Framsteg för jordbruksreformerna*.[67] Man bör tillägga att storbönderna i många länder på ett konstgjort sätt försöker skapa detta överskott av lantbruksarbetare genom att organisera *invandring av säsongsarbetare* i stor skala. Det var som alla vet fallet i Tyskland före Andra världskriget (polska arbetare). Det är fortfarande fallet i USA, där nästan en halv miljon *braceros* (mexikanska säsongsarbetare, som ofta värvas mer eller mindre med tvång) och som arbetar för löner så låga som 16-25 cent i timmen, och orsakar en lönesänkning bland lantbruksarbetarna, vars löner som regel är *mindre än hälften* än genomsnittslönerna utanför jordbruket.[68]

Från Malthus’ teorier till malthusianism inom jordbruket

1798 gav den brittiske prästen Robert Malthus anonymt ut en broschyr med titeln *En avhandling om befolkningslagen*, i vilken han uttrycker oro över mänskligheten genom att skissera ytterst dystra framtidsutsikter: efter att ha konstaterat att befolkningsökningen äger rum efter en geometrisk talföljd (2, 4, 8, 16, 32, 64, etc) medan, påstod han, jordbruksproduktionen bara kan öka efter en aritmetisk serie (2, 4, 6, 8, 10, 12, etc), drog han slutsatsen att mänskligheten hotades av överbefolkning om den inte lyckades begränsa sin egen fortplantning. Man skulle därför applådera industriägarnas ansträngningar att hålla nere arbetarnas löner till ett minimum, eftersom det skulle sätta upp naturliga gränser för arbetarnas fortplantning. Men eftersom det riskerade att leda till överproduktion av varor måste man öka den del av landets produktion som svarade för markägarnas icke produktiva konsumtion, det vill säga jordräntan. Malthus uppträdde alltså som försvarare av markägarna gentemot agitationen om att avskaffa jordräntan.

Erfarenheterna under 1800-talet har visat att Malthus hade fel i två avseenden. För det första saktade befolkningsökningen in när tekniken och kulturen gick framåt i de utvecklade länderna.[*] För det andra har den mekaniska revolutionen sent omsider lagt under sig jordbruket och ökat produktionen på detta område i en omfattning som är mycket större än en ”aritmetisk serie”. Som ett resultat av detta har det sedan sista fjärdedelen av 1800-talet inte längre varit överbefolkning utan *överproduktion av jordbruksprodukter* som verkat hota samhället.[69] Istället för barnbegränsning är det jordbruksproduktionen som människan försökt begränsa med alla medel: det har uppstått jordbruksmalthusianism.

---

[67] *Progrès de la Réforme agraire*, utgiven av FN 1954, s 181.
[68] *New York Times*, 10 september 1959, och *Socialist Call*, april-maj 1957.
[*] Joshua de Castro försvarar en djärv tes, och förkunnar att det numera inte är överbefolkning som orsakar svält, utan svält (eller snarare kronisk undernäring) som orsakar överbefolkning. Han försöker bevisa denna tes genom att analysera effekten av undernäring (speciellt på animaliskt protein) på människans fruktsamhetsindex. (J de Castro, *Géopolitique de la faim*, s 47, 90-93.)
[69] Nogaro och Oualid, *Evolution du Commerce, du Crédit et du Transport depuis 150 ans*, s 165.

Men under samma period har seriösa vetenskapsmän, i synnerhet tysken Liebig, uppmärksammat ett verkligt oroande fenomen, en ökande överexploatering av jorden, *Raubbau*, som beror på giriga kapitalistiska odlingsmetoder som syftar till högsta möjliga profit på kortast möjliga tid. Medan jordbrukssamhällen som Kina, Japan, det gamla Egypten etc kände till rationella jordbruksmetoder som under flera tusen år bevarade och till och med ökade jordens bördighet, har den kapitalistiska *Raubbau* i vissa delar av världen på ett halvt sekel lyckats tömma jordens fruktsamma skikt, matjorden, och på så sätt orsakat jorderosion i stor skala med alla de skadliga konsekvenser den leder till.

Ingen lyssnade på dessa varningar. Den stora jordbrukskrisen i slutet av 1800-talet drog alltmer uppmärksamheten till frågan om överproduktion. Den jordbrukskris som rådde mellan 1925 och 1934 skapade en permanent skräck för överproduktion inom jordbruket i den borgerliga världen. Jordbruksmalthusianismen segrade. Bönderna fick enorma bonusar för att *inte* odla sin mark eller odla vissa grödor. 1934 slaktades åtta miljoner nötkreatur i USA. Den areal som besåddes med bomull minskades till nästan hälften i detta land – från i genomsnitt 17,3 miljoner hektar mellan 1923 och 1929 till 9,8 miljoner 1938. I Brasilien brändes mellan 1932 och 1936 20 miljoner säckar kaffe, eller en mängd som hade räckt för att tillfredsställa *hela världens behov under 18 månader*. Då var det ingen som oroade sig för en hotande överbefolkning av världen.

Andra världskriget och det stora bakslag det ledde till för jordbruksproduktionen i en del länder, den begynnande industrialiseringen i de underutvecklade länderna som åtföljdes av en kraftig befolkningsökning, uppsvinget för den revolutionära rörelsen i Fjärran östern som drevs på av de vågor av svält som svepte över regionen, aktualiserade återigen Malthus' tankar. En gammal brittisk författare, en föregångare till den utopiska socialismen, Robert Wallace (1697-1771), hade redan i sitt arbete *Various Prospects* [Olika framtidsutsikter] hävdat att även om socialismen var bra i sig själv, så skulle den leda till en stor olycka, nämligen överbefolkning i världen och risk för att mänskligheten skulle utrotas. Domedagsprofeter som har uppträtt efter Andra världskriget har försökt att visa att det är mycket mer brådskande att bekämpa befolkningsökningen än att höja de koloniala massornas levnadsstandard, som innebär en risk för ännu större överbefolkning.

Speciellt två viktiga arbeten, *Kan jorden föda oss?* av William Vogt, och *Vår plundrade planet* av Fairfield Osborn, verkar dra dessa slutsatser. Båda två beskriver ett verkligt missförhållande: de oförnuftiga jordbruksmetoder som är en inneboende del i den vanvettiga profitjakten har utsatt stora delar av Asien, Afrika och både Nord- och Sydamerika för en snabb jorderosion. Därefter har det följt en kedjereaktion som alltmer minskar ytan på den mark som kan odlas på ett normalt sätt. För att rätta till detta missförhållande är det framförallt viktigt att stoppa erosionsprocessen med hjälp av kraftfulla ingripande från de offentliga myndigheternas sida. Utöver denna första slutsats, som han själv betraktar som försiktig, ser inte Osborn någon långsiktig lösning på detta problem. Han säger faktiskt att det inte finns någon sådan lösning. Vogt föreslår kraftfulla åtgärder för att begränsa befolkningsökningen och välkomnar katastrofer som krig, epidemier etc, eftersom de verkar radikalt i denna riktning.

Även om den fara som Vogt och Osborn pekar på är verklig, så är den ända från början feldefinierad. Flera av deras påståenden, som att det är omöjligt att återställa lagret av matjord som ger jorden dess bördighet, motsvarar inte verkligheten. Vidare är det fel att beräkna möjligheterna att livnära mänskligheten på grundval av den markyta *som odlas för närvarande*. FN-statistik beräknar världens reserver av odlingsbar mark till 440 miljoner hektar, en yta som motsvarar all mark som är uppodlad i USA, Indien, Kina, Frankrike, Australien och Kanada, eller en areal som med ett rationellt jordbrukssystem skulle kunna livnära 1,5 miljarder människor.[*] Utöver dessa omedelbara

[*] "Enligt Kellogg (*Food, Soil and People*) kan man anta att minst 20% av de outnyttjade tropiska jordarna i Amerika, Afrika och de stora öarna, som Nya Guinea, Madagaskar och Borneo, är odlingsbara. Det skulle ge ytterligare en miljard tunnland till de 300-400 miljoner tunnland [som finns i reserv] i de tempererade zonerna. Denna areal på 1300-

reserver går det att förbättra enorma markområden som Vogt och Osborn betraktar som slutgiltigt förlorade för jordbruket.

Nya kemiska produkter som *krillium*[§] eller flytande ammoniakgödning gör det möjligt att öka jordens bördighet betydligt. En övergång till intensivt jordbruk i länder som USA, Kanada, Australien, Argentina, och en förbättring av jordbrukstekniken i de underutvecklade länderna skulle med lätthet göra det möjligt att fördubbla avkastningen per hektar och avsevärt öka världens produktion av jordbruksprodukter. Vid den 12:e internationella konferensen om ren och tillämpad kemi i New York den 10-13 september 1951, sa den finske professorn och nobelpristagaren i kemi, Arturi I Virtanen, att det med modern jordbruksvetenskap i hela världen vore möjligt att producera tillräckligt med livsmedel för att livnära fyra miljarder människor.[70]

Utanför jordbruket i ordets egentliga mening har de första experimenten med livsmedelsproduktion från annat än jorden redan visat sig lyckade. I Jamaica fungerar en fabrik som tillverkar mat från jäst. Odling av alger erbjuder obegränsade framtidsutsikter på tillgång på mat. Och odling utan jord (hydrokultur) skulle göra det möjligt med en rent ”industriell” lösning på livsmedelsfrågan.

Det är sant att en effektiv kamp mot erosionen, en förnuftig organisering av jordbruket, en övergång till intensiv odling i utomeuropeiska länder, en utveckling av livsmedelsproduktion på andra sätt än från jorden ”skulle medföra en så omfattande social revolution att hela den mänskliga samhällsstrukturen skulle slitas sönder.”[71]

Men när mänskligheten står inför valet mellan att gå under eller att organisera om samhället på en mer förnuftig grundval, så är det tveklöst vilket val som dikteras av både förnuft och känslor. Inte minst som samtidigt som erosionen hotar att förstöra den materiella grunden för all sorts jordbruk och hundratals miljoner människor är fruktansvärt undernärda – 1952 var det dagliga intaget av kalorier i Indien 1700, eller *hälften* av den normala mängden! – så visar sig jordbruksmalthusianismen återigen på det mest skandalösa sätt genom att livsmedel (inklusive 3,5 miljarder bushel spannmål) till ett värde av 10 miljarder dollar lagras i USA, och skördar av majs, potatis och vin, etc[*] förstörs i enorm skala. I slutet av 1957 skröt amerikanska myndigheter med att de hade ”räddat” en miljard dollar genom att... *förhindra* uppodling av omkring nio miljoner hektar![72] Mer än någonsin är det uppenbart att problemet inte är en absolut ökning av befolkningen utan ligger i de kapitalistiska produktionsförhållandena och den kapitalistiska distributionen som skapar en situation med överflöd och brist sida vid sida.

Jordräntan och marginalvärdesteorin

Den teori om jordräntan som utarbetades av Ricardo och fulländades av Marx blev under andra halvan av 1800-talet utgångspunkt för marginalvärdesteorier som ifrågasatte arbetsvärdesteorin.[§] Enligt Marx’ teori om jordräntan är det i själva verket *efterfrågan på jordbruksprodukter* som till syvende och sist avgör priset på dessa produkter. Detta pris baseras på värdet på den enhet som produceras på de jordlotter som har lägst produktivitet (marginalpriset) och där produkterna hittar

---

1400 miljoner ytterligare tunnland skulle förvisso utgöra en enorm reserv för att öka livsmedelsproduktionen. För att omvandla denna potential till verklighet krävs ett komplicerat och svårt arbete som säkert kommer att sysselsätta mänskligheten under åratal. Det kommer att kräva en noggrann planering och i synnerhet en samtidig utveckling av transporter och sekundära industrier.” (Alfred Bonné, *Studies in Economic Development*, s 146.)

[§] *Krillium* ökar växternas tillväxt och hindrar jorden från att blåsa bort eller dras iväg av vatten, genom att öka dess förmåga att hålla kvar vatten och luft. Det anses att *krillium* är mellan 100 och 1.000 gånger effektivare än humus, naturliga gödningsämnen eller kompost.

[70] *Facts on File*, september 1951.

[71] Fairfield Osborn, *Vår plundrade planet*, s 74-75 [eng upplagan].

[*] *Le Monde* (24 juli 1953) rapporterade att 17 miljoner hektoliter vin ”denaturerades” i Frankrike under åren 1951-1953, och att ett osäljbart överskott på mer än 15 miljoner hektoliter förväntades i slutet av augusti 1953.

[72] *New York Times*, 27 december 1959.

[§] Andra sidor hos dessa teorier, deras subjektivistiska natur, etc kommer att tas upp i kapitel 18.

en köpare. Alltefter svängningarna i efterfrågan kommer det antingen att inbegripa den absoluta jordräntan eller ej (i de länder där det inte finns kvar någon obesatt mark, det vill säga där monopolet över markägandet är fullständigt) och det kommer antingen att inbegripa en differentialränta eller inte (beroende på om de mindre lönsamma jordlotterna odlas upp eller överges).

Omvandlingen av denna teori om jordräntan till en allmän värdeteori grundar sig på två analytiska misstag. För det första utelämnar den de *speciella förhållanden inom jordägandet* som ger upphov till jordräntan. Dessutom utelämnar den de olika institutionella förhållanden som styr ägandet av mark, ägandet av kapital respektive ”ägandet av arbetskraft” i det kapitalistiska systemet.

Jordränta uppstår inte på grund av att mark är någon grundläggande faktor under produktionen. Den uppstår bara på grund av att det finns en markägare mellan marken och produktionsprocessen, som *på ett godtyckligt sätt kräver* sin andel av den inkomst som skapas under produktionen. Det är ett allvarligt logiskt misstag att utgå från hur denna andel erhålls för att skapa en allmän teori om hur *de inkomster som skapats under produktionsprocessen* delas upp. Om man i ett ”rent” kapitalistiskt samhälle förbjöd jordräntan, till exempel genom att nationalisera marken (och så såg ekonomin i vissa utomeuropeiska länder ungefär ut under andra halvan av 1800-talet), så blir problemet att man då får utgå från … ingenting för att förklara fördelningen av inkomster och produktionen av värde i det kapitalistiska produktionssättet!

Teoretiskt går det bara att rättfärdiga en generalisering av det speciella fallet med jordräntan i ett samhälle där de ”kapitalistiska” företagarna på samma gång skulle möta markägare, slavägare och ägare av maskiner. De lagar som skulle styra den andel som dessa tre olika ägare skulle ta från den inkomst som skapades under den ”kapitalistiska” produktionen skulle utan tvivel vara samma lagar som bestämmer hur jordräntan uppstår och svänger. Men vi har nogsamt satt ordet ”kapitalistisk” inom citationstecken, ty ett samhälle där det varken finns borgarklassens monopol över produktionsmedlen eller fritt arbete (fritt från träldom och slaveri) skulle naturligtvis inte vara ett kapitalistiskt samhälle.

För att jordräntan ska uppstå räcker det inte med att det finns ett monopol över markägandet[†] som borgarklassen inte har lyckats bryta, så att markägarna kan hindra det kapital som investeras inom jordbruket från att delta i den allmänna utjämningen av profitkvoten, och på så sätt uppbära sin andel av det värde som skapas inom jordbruket. Dessutom måste produktionen av jordbruksvaror genomföras under speciella förhållanden som undgår kapitalets kontroll.

Enligt anhängarna till marginalvärdesteorin finns det tre sorters ”ägare” på marknaden – markägare, kapitalägare och ägare av arbetskraft – som på jämlik basis ska ”byta ut” tre olika ”varor”, vars priser således på ett helt rättvist sätt kommer att bestämmas av ”marginalproduktionen eller -inkomsten”, det vill säga av den sista, med andra ord minst lönsamma, enhet som säljs.

Själva det sätt på vilket det kapitalistiska produktionssättet fungerar innebär att det finns en grundläggande kvalitativ skillnad mellan dessa tre sorters ”ägare”. Under 1800-talets klassiska kapitalism i Västeuropa (just den kapitalism under vilken jordräntan uppträder i sin fullständiga och klassiska form!) finns det *en absolut brist på mark*. Den totala jordbruksproduktion som är möjlig täcker knappt samhällets behov av mat. Det är av detta och endast detta skäl – att kapitalet inte efter behag kan utvidga den uppodlade arealen, åtminstone inte i Västeuropa – som jordräntan kan uppstå och leva kvar under en längre period. Som Marx konstaterar spelar importen av livsmedel bara en reglerande roll som hindrar priserna på jordbruksprodukter från att till och med överstiga sitt eget värde, och markägarna från att lägga beslag på en del av det mervärde *som produceras inom industrin*.[*]

[†] Senare (i kapitel 12) kommer vi att se att en mekanism som kan jämföras med jordräntan styr *monopolprofiterna* under kapitalismens nuvarande fas (kartellräntor etc).

[*] Jämförbara förhållanden existerar idag i länder som Indien, där det råder ”sekelgammal brist” på livsmedel.

För sin del träder kapitalet fram på marknaden under förhållanden av *relativ brist*. Genom själva sin logik hindrar det ett överflöd av kapital från att undergräva kapitalets lönsamhet: det är de cykliska krisernas objektiva funktion.[§] Men ”ägarna av arbetskraft” är redan på förhand försvagade genom de förhållanden av *relativt överflöd* under vilka de måste erbjuda sin vara på marknaden. Detta överflöd (den industriella reservarmén) är inte bara ett resultat av de historiska förhållanden under vilka kapitalismen uppstod. Det är också en effekt av själva den kapitalistiska produktionens mekanismer, som hela tiden ersätter människor med maskiner och periodvis ”befriar” massor av arbetslösa från produktionsprocessen.

Det går nu att se att det inte kan vara frågan om att dessa tre klasser kan förhandla på marknaden ”på jämlik fot”. Tärningarna är förfalskade. Spelets regler är sådana att en klass slår fast villkoren diktatoriskt (klassen av markägare) medan en annan klass *måste acceptera* det den erbjuds (proletariatet).

Dessa spelregler är dessutom sådana att tanken på ett utbyte av ”marginalprodukter” blir absurd, eftersom kapitalistklassen inte ”arbetar” för sitt uppehälle utan för att ackumulera kapital. Dess uppehälle är garanterat. När de löner som arbetarna kräver verkar alltför höga för den kan den föredra att stänga fabriksgrindarna snarare än att ”arbeta” för en otillräcklig vinst eller med förlust.

Markägarna kan å sin sida föredra att låta en del av sin mark ligga i träda istället för att arrendera ut den till ett pris som gör att det arrende de drar in blir för lågt. Genom att undandra denna mark från odling bidrar de dessutom till att minska jordbruksproduktionen och därmed till att återupprätta sin ränta vid en senare tidpunkt.

I motsats till detta befinner sig proletariatet i en speciell situation: att inte vara i besittning av några reserver utöver sina två händer, som det *måste* hyra ut för att inte dö av svält. Det befinner sig inte i en ställning där det kan ”invänta ett mer gynnsamt läge i konjunkturen” och är således tvingat att acceptera en lön som inte bestäms av ”arbetets marginalproduktivitet” utan endast av de genomsnittliga försörjningsbehov som finns i det givna landet och tidsperioden. Återigen är tärningarna förfalskade.

För att återgå till vår tänkta beskrivning av ett samhälle där det kanske kan inrättas ”förhandlingar på jämlik fot”, så måste å ena sidan borgarklassen vara i besittning av livsmedelsförråd på låt oss säga flera år (eller att det skulle finnas stora markområden utan ägare) och å den andra skulle även arbetarna äga livsmedelsförråd eller pengar som skulle göra det möjligt för dem att tillfredsställa sina och sina familjers behov under flera år. Under sådana förhållanden skulle ”förhandlingarna” mellan markägare, kapitalister och producenter föras på relativt jämlik fot, och den inkomstfördelning som skulle bli resultatet vore en helt annan än den som styr det kapitalistiska produktionssättet. Men det är uppenbart att i ett sådant samhälle skulle det varken finnas ett borgarklassens monopol över kapitalet eller ett proletariat som klass, och det skulle alltså inte vara något kapitalistiskt samhälle.

En av de kritiker av Marx som det nyligen gjorts missriktade försök att återupprätta, L von Bortkiewicz,[*] inser inte varför markägarna kan *tvinga* de kapitalistiska lantbrukarna att betala absolut jordränta till och med på den minst lönsamma marken.[73] Han närmar sig frågan logiskt istället för historiskt.[§] Betraktat på detta sätt är svaret enkelt: de kan tvinga lantbrukarna att betala

---

[§] Se kapitel 11.

[*] Det görs av Sweezy i *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen* (s 115-125 *et al* [i eng upplagan]).

[73] L von Bortkiewicz, *Die Rodbertus'sche Grundrententheorie und die Marx'sche Lehre von der absoluten Grundrente*, i *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, av Karl Grünberg, vol I 1911, s 426-429.

[§] Von Bortkiewicz uppvisar samma brist på historiskt tänkande när han, i Lexis', Böhm-Bawerks, Sombarts, Stolzmanns, Cornélissens och andras fotspår förkunnar att omvandlingen av värde till produktionspris inte återspeglar någon verklig historisk process. (*Ibid*, s 423-424.) Idag har det nästan blivit vardagsmat att betona att denna omvandling återspeglar övergången från enkel varuproduktion (baserad på *stabila* teknologiska förhållanden) till det kapitalistiska

absolut ränta och låta bli att överge den minst lönsamma marken så länge det finns en ständig brist på livsmedel, det vill säga så länge dröjsmålet att genomföra revolutionerande teknologiska förändringar inom jordbruket gör att hela landets jordbruksproduktion knappt räcker till för att tillfredsställa dess behov.

När detta villkor försvinner, speciellt som ett resultat av öppnandet av enorma icke uppodlade områden i Nord- och Sydamerika och Australien, kan, som Marx förutsåg, den absoluta räntan faktiskt tendera att försvinna. Den skulle faktiskt redan ha försvunnit i stora delar av Västeuropa om det inte vore för att den upprätthålls (eller återupprättas) på ett konstgjort sätt med hjälp av en protektionistisk politik. Under dessa förhållanden är det bara tack vare exceptionell brist (i synnerhet under världskrigen) som priserna plötsligt flammar upp och återställer den absoluta jordräntan i all sin tidigare prakt.

---

samhället, baserat på teknologiska förhållanden som är i *ständig omvandling*.

Kapitel 10. Reproduktion och nationalinkomstens tillväxt

Nytt värde, nya inkomster och överförda inkomster

I ett samhälle där det inte fanns någon annan ekonomisk aktivitet än kapitalistisk produktion av varor skulle det inte finnas några andra inkomster än de som skapas av denna produktion. Som vi vet har arbetskraften den dubbla funktionen att dels bevara värdet på det konstanta kapitalet (maskiner, råvaror, byggnader) genom att överföra en del av detta värde till de varor som håller på att tillverkas,* och dels producera allt det nya värde som finns tillgängligt för samhället. Arbetskraftens förstnämnda egenskap gör det möjligt att bevara det lager av samhälleliga tillgångar och arbetsverktyg, som avgör ett visst samhälles genomsnittliga arbetsproduktivitet och materiella kultur. Den andra gör det möjligt att skapa inkomster – ett ”tillagt värde” – som i det kapitalistiska samhället delas upp i inkomst av arbete (löner) och inkomst av kapital (mervärde).

Men i det borgerliga samhället – den enda samhällsform som gör varuproduktionen allmän – finns det i praktiken andra ekonomiska aktiviteter och andra källor till inkomster utöver den kapitalistiska varuproduktionen. Man kan i själva verket urskilja:

(a) Den sektor av enkel varuproduktion som överlever i det kapitalistiska samhället (hantverkare och småbönder som arbetar för marknaden utan att använda lönearbete);

(b) Den del av distributions- och transportsektorn som *inte* är oundgänglig för konsumtionen av varor. De löner som utbetalas i denna del kommer från samhällets kapital. Kapitalisterna får en del av det samhälleliga mervärdet.§

(c) Den privata tjänstesektorn, de företag där kapitalistiska entreprenörer och lönearbetare tillhandahåller specialiserade arbetstjänster till konsumenterna;

(d) Den offentliga tjänstesektorn, där de anställda betalas av staten (och underordnade offentliga myndigheter) och säljer tjänster till konsumenterna (offentliga företags försäljning av vattenledningsvatten, gas och elektricitet måste räknas till varuproduktionssektorn, eftersom det där säljs materiella varor, inte specialiserat arbete);

(e) Offentliga tjänster som tillhandahålls gratis av staten eller offentliga företag (gratis grundskoleutbildning, etc.);

(f) Produktion av bruksvärden som inte kommer ut på marknaden: jordbruksproduktion för eget bruk, produktion i hushållen, ”gör-det-själv”, etc.

Av de sex sektorer som står utanför den kapitalistiska varuproduktionen i egentlig mening har de första fyra kvar en yttre form av köp och försäljning. Frånsett det första fallet, produktion av värde utan produktion av mervärde,* handlar det inte om köp och försäljning av materiella av varor, utan

---

* ”Råvarorna anses få en värdestegring... från maskinen. Maskinen så att säga avger en del av sitt värde, som införlivas i den färdiga produkten.” (Carl Shoup, *Principles of National Income Analysis*, s 27.)
Men maskinen kan inte ”avge” någon del av sitt värde utan att användas, sättas igång, av levande arbete. Om inte det sistnämnda används så sjunker maskinen bara i värde.

§ Se kapitel 6, avdelningarna ”Handelskapital och handelsprofiter” och ”Handelskapital och arbetskraft anställd inom distributionen”.

* I den mån bönderna och hantverkarna producerar varor *i konkurrens* med den kapitalistiska sektorn kan det finnas tre fall. Antingen är deras arbetsproduktivitet lika med genomsnittet, och i så fall säljs deras produkter till sitt exakta värde. Eller så är deras produktivitet lägre än genomsnittet (det är den vanligaste situationen) och i detta fall överförs en del av det värde som de har skapat till vissa kapitalistiska sektorer. Eller i undantagsfall är deras produktivitet högre än genomsnittet (eller, vilket är samma sak, så räcker hantverkssektorns totala produktion inte till för att tillfredsställa de faktiska behoven), och i så fall tillägnar sig de enkla varuproducenterna en liten del av det mervärde som producerats inom ekonomins kapitalistiska sektor. Detta sistnämnda fall uppstår i synnerhet under perioder av plötslig brist, under eller strax efter krig, etc.

av arbetstid, specialiserat arbete, etc. Vad gäller de sista två sektorerna så står de utanför varuproduktionen som sådan.

I det kapitalistiska samhället tar *varucirkulationen* slut i och med att varorna konsumeras, antingen produktivt eller improduktivt. De mellanliggande faser som varorna passerar innan de konsumeras skapar inget nytt värde. Företagen som har hand om dem under dessa faser kan inte göra någon vinst på dem annat än genom att tillägna sig en del av det mervärde som redan skapats under produktionsprocessen. Men distributionen skapar *nya inkomster* – inkomsterna till lönearbetarna inom distributionssektorn. *Dessa inkomster utgör inte en del av det mervärde som för tillfället skapas av de produktiva arbetarna, utan är en del av det samhälleliga kapital som investerats i denna sektor*.

Bidrar dessa inkomster till att sänka industriarbetarnas löner? En sådan uppfattning går bara att försvara på grundval av en teori om ”lönefonden”, som menar att den totala mängd löner som betalas ut under en viss period är förutbestämd. I verkligheten skulle det bara vara fallet om allt tillgängligt samhälleligt kapital investerades i sin helhet – med andra ord om alla pengar som inte investerades inom handeln eller tjänstesektorn automatiskt investerades inom industrin, och om kapitalets organiska sammansättning var fast och stabil.

I själva verket sker inte detta. Uppdelningen av det samhälleliga kapitalet mellan ekonomins olika sektorer; uppdelningen av inkomsterna mellan mervärde (potentiellt nytt kapital) och löner, och det kapitaliserade mervärdets uppdelning i nytt konstant kapital och nya löner (variabelt kapital); uppdelningen av besparingarna (nytt potentiellt kapital) mellan investeringar och hamstring – allt detta beror på ett antal olika förhållanden och många olika mekanismer som är mycket mer komplicerade än vad anhängarna till teorin om ”lönefonder” antar.[§]

Produktionen av varor och fördelningen av det tillgängliga samhälleliga kapitalet skapar således i allt väsentligt arbetarnas (både de produktivas och de icke produktivas) och kapitalisternas inkomster (på de olika kapitalinvesteringsområdena). Men *cirkulationen* av inkomster krånglar till bilden. När inkomsterna köper en vara så förverkligar de bara sitt värde och skapar inga nya inkomster, men när de köper tjänster[†] skapar de illusionen av att ge upphov till nya inkomster. I själva verket överförs de bara.

Det är inte lätt att dra gränsen mellan nya och överförda inkomster. Men för att vi på ett tillfredsställande sätt ska kunna beräkna den ekonomiska tillväxten och jämföra nationalinkomsten i tid och rum så måste vi göra det. När det handlar om att beräkna inkomsterna i ett land under en mycket kort period kan problemet betraktas som en ren formalitet. Men när beräkningarna sträcker sig över långa perioder och innebär internationella jämförelser blir det avgörande.

Om vi inte bryr oss om skillnaden mellan nytt värde, nyskapade samhälleliga inkomster, och inkomster som bara överförs så hamnar vi oundvikligen i uppenbara motsättningar, till exempel *Pigous paradox*. Om tjänstefolkets löner läggs till ett lands inkomster, så kommer vi till slutsatsen att nationalinkomsten skulle minska, landet bli fattigare, om ungkarlarna gifter sig med sina hushållerskor, som hädanefter inte längre får lön för att göra samma arbete som de gjorde innan de gifte

---

[§] Jean Marchal och Jacques Lecaillon (*La Répartition du revenue national*, vol III, s 141-153) har gjort en något bysantinsk tolkning av dagens marxistiska skrifter för att visa att Marx menar att de icke produktiva lönearbetarnas betalning sker på bekostnad av de produktivas. Förvisso citerar de andra skrifter som försvarar en annan uppfattning. Men hela deras studie är i grund och botten en missuppfattning, eftersom den inte utgår från *de verkliga förhållanden under vilka kapitalackumulationen äger rum*. Under de perioder då det saknas investeringsområden där det går att uppnå mer än den genomsnittliga profiten och det blir allt svårare att förverkliga mervärdet, tenderar de icke produktiva sektorernas utveckling särskilt att begränsa den kroniska arbetslösheten, och därmed göra det möjligt med en större stabilitet (eller till och med tillväxt) av reallönerna.

[†] En tjänst är ett användbart resultat av ett bruksvärde – i grund och botten en insats från en yrkesarbetare – vars produktion och konsumtion sammanfaller eftersom den inte förkroppsligas i en materiell produkt.

sig.[1] Om en miljon tiggare förvandlades till producenter (till exempel jordbruksproducenter som ett resultat av inhemsk kolonisering) så skulle det inte på något sätt öka landets välstånd om inte dessa bönders penninginkomster överskrider de penninginkomster de fick när de var tiggare.[*]

Den akademiska nationalekonomins inställning är i detta avseende motsägelsefull. När den beräknar nationalinkomsten utelämnar den en hel rad betalda aktiviteter eller inkomster som betraktas som överförda inkomster (i synnerhet betalningen till arbetslösa, polismän, brandmän, etc).[§] Men så fort dessa verksamheter blir privata istället för offentliga räknar den med de flesta av dem. Den bortser från alla prisökningar som beror på indirekta skatter från nationalinkomsten, men å andra sidan räknar den in ökningarna – ofta helt godtyckliga sådana – i fråga om tjänster, som ändå inte skapar något nytt värde utan bara ökar de inkomster som *överförs* från andra sektorer till tjänstesektorn.

De två olika ökningarna tjänar givetvis var och en olika syften. *Samtliga hushålls, privata företags och offentliga organisationers* totala *inkomster* ger de data som behövs för olika analyser, till exempel för att avgöra vid vilken total penninginkomst det uppstår en fara för inflation, utifrån en viss produktionskapacitet. Men det viktigaste begreppet för att mäta om det är möjligt med en ekonomisk tillväxt och vilka successiva stoppunkter den kan få är det totala värde som *produceras* på nytt i samhället. Det sätt som den officiella nationalekonomin i väst nuförtiden beräknar nationalinkomsten är ett mellanting och en kompromiss mellan dessa två principer, och det leder till allvarliga misstag åt båda håll.

Vissa författare godtar underförstått att denna uppfattning är giltig. I *Organisationsmänniskan*[2] konstaterar till exempel William H Whyte Jr helt riktigt: ”Den stora majoriteten småföretag kan inte placeras i samma fack som aktiebolag. För det första är de sällan indragna i den viktigaste industrin. Till största delen är de tvätterier, försäkringsbolag, restauranger, apotek, buteljtillverkare, trädgårdar, bilhandlare. De är förvisso viktiga men i grund och botten servar de en ekonomi. De skapar inga nya pengar inom sitt område och till syvende och sist är de beroende av de företag och jordbruk som gör det.”[†]

Utifrån sin ståndpunkt skriver Carl Shoup: ”En analys av nationalinkomsten rör produktionen och reserverar ordet ’investeringar’ till de saker som för med sig antingen nuvarande eller tidigare produktion. Att köpa aktier, även om det är nyemitterade aktier, är inte en investeringshandling i nationalinkomstens terminologi.”[‡]

---

[1] Carl Shoup, *op cit*, s 85.

[*] Bauer och Yamey påpekar att tiggarnas inkomster i flera underutvecklade länder ingalunda är obetydliga (P T Bauer och B S Yamey, *The Economics of Underdeveloped Countries*, s 20).

[§] På grund av att dessa verksamheter betalas genom indirekt beskattning. (Simon Kuznets, ”Government Product and National Income” i *Income and Wealth Series*, vol I, s 193-194.)

[2] William H Whyte Jr, *The Organization Man*, s 19.

[†] Se kapitel 18 för en överraskande tillämpning av denna tanke. Detta citat är särskilt värdefullt eftersom det avser det mest utvecklade kapitalistiska landet i världen. Vissa författare som J Markovitch (F J Markovitch, *Le problème des services et le revenue national, Bulletin S.E.D.E.I.S.*, nr 699, 1 juni 1958, s 44 m fl.) har förkunnat, att även om köp av tjänster i de underutvecklade länderna egentligen kan betraktas som överföringsutgifter, så gäller det inte de utvecklade länderna. Framförallt bör man inte förbise *utbytet av tjänster mot tjänster*. Hursomhelst måste man även enligt den nuvarande akademiska metoden utelämna arbetslösas köp av tjänster ur beräkningarna. Överföringar i den tredje fasen förändrar inte problemet alls.

[‡] Carl Shoup, *op cit*, s 24. Men samma författare faller ändå omedelbart i fällan att blanda ihop produktivt och improduktivt arbete när han fortsätter: ”I ett land där hushållstjänsterna till stor del har kommit att utföras utanför hemmet, eller i hemmet mot betalning, och husmödrarna använder den tid som frigjorts på detta sätt för att arbeta i betalda yrken, så kommer nationalinkomsten som den för närvarande beräknas att bli större än i ett land där större delen av dessa genomförs av familjen själv. Produktionen i det förstnämnda landet är i själva verket inte så mycket större som skillnaden i nationalinkomst skulle tyda på.”
Författaren glömmer att eftersom husmödrarna under ”den tid som frigjorts på detta sätt” har blivit arbetande kvinnor så producerar de nya varor och nytt värde, vilket för en gångs skull troget återspeglar sig i beräkningen av nationalinkomsten. Och även utifrån den nationella redovisningen av arbetstimmar är de besparingar som kan uppnås

För att ta ännu ett exempel argumenterar Simon Kuznets för att utesluta det han kallar ”den storskaliga urbaniseringens negativa konsekvenser” från nationalinkomsten när man gör *internationella* jämförelser av nationalinkomsterna (men varför då ta med dem i beräkningar på nationell nivå?):

> Ett uppenbart fall är transporterna av anställda fram och tillbaka från arbetet – en aktivitet som knappast kan sägas utgör en direkt nytta till slutkonsumenterna utan bara är en utlöpare på de olägenheter som den storskaliga industriproduktionen påtvingar dess aktiva deltagare... Betalning till banker, arbetsförmedlingar, fackföreningar, mäklarfirmor etc, inklusive saker som teknisk utbildning är inte betalning för de slutgiltiga varor som strömmar till slutkonsumenterna utan smörjmedel i industrisamhällets maskineri – verksamheter som är ämnade att minska friktionen i produktionssystemet, inte egentliga bidrag till den slutgiltiga konsumtionen.[3]

Icke desto mindre har dessa lösryckta uppfattningar ännu inte gjort det möjligt att på ett objektivt sätt, med hjälp av exakta vetenskapliga kriterier, analysera hur man ska beräkna nationalinkomsten, som enligt Kuznets följaktligen överskattas med omkring 20-30%.[4]

För att avgöra *värdet på (brutto-) produktionen* i ett land under ett år räcker det inte att bara lägga ihop värdet på alla de varor som kommer från alla företag under loppet av detta år. Annars skulle man oundvikligen ta med dubbla poster eftersom en del av de färdiga produkterna från ett företag visar sig igen i form av råvaror i det slutgiltiga värdet hos ett annat företags produkter. Man måste antingen helt och hållet bortse från alla icke färdiga produkter, och bara addera förändringarna i råvarulagren till värdet på de färdiga produkter som tillverkats under året, eller bara lägga till det värde som lagts till i varje företag.[5]

Man bör använda samma metod när det gäller att slå fast de *nya samhälleliga inkomsterna* i ett land under samma period. Precis som man inte bara kan lägga ihop värdet på alla varor, så kan man inte bara lägga ihop alla enskilda inkomster. Man måste avgöra exakt vilka inkomster – som skapats av *produktionen* – som utgör ett nettotillägg till nationalinkomsten och vilka som bara är ett resultat av antingen privata eller offentliga överföringar. Annars kommer den totala mängden inkomster att innehålla dubbla poster, precis som det skulle bli med den totala mängden priser på alla varor.

Staten, mervärde och samhälleliga inkomster

Hittills har vi bara bara tagit med personer som deltar i distributionen samt personer som säljer personliga tjänster till konsumenterna i vår modell av ett ”rent” samhälle av varuproducenter. Nu måste vi lägga till alla de ekonomiska förhållanden som kännetecknar verksamheterna i det som kallas ”offentliga myndigheter”, i ordets vidaste mening.

I så måtto som staten själv är en varuproducent läggs de inkomster som skapas av denna produktion naturligtvis till hela det aktuella samhällets inkomster. Det är i detta fall av föga betydelse att ”vinsten” (eller ”förlusten”), det vill säga det mervärde som har skapats, inte annekteras av en grupp kapitalister utan av statsbudgeten. På samma sätt betyder det föga att producenterna är offentligt anställda.

Men i alla kapitalistiska länder härrör huvuddelen av statens inkomster, och de inkomster den fördelar, inte från produktion och försäljning av varor av staten själv. Inkomsterna härrör från fyra olika håll:

(a) Direkta skatter: de utgör en del av de inkomster som skapats av varuproduktionen och därmed en del av de löner och det mervärde som har producerats under den aktuella perioden.

---

genom att utföra hushållsarbete i specialiserade företag enorma.

[3] Simon Kuznets, *Economic Change*, s 161-162.

[4] *Ibid*, s 85.

[5] *National Income Statistics, Sources and Methods*, utgiven av (brittiska) Centrala Statistikbyrån, s 3, 10, 31-32.

(b) Offentliga lån: de överför en del av landets samlade välstånd från individer till staten. Till detta kan man tillägga en liten del av de mest utbildade yrkesarbetarnas löner som används för att köpa aktier. De inkomster som staten skaffar på detta sätt kommer följaktligen från det faktiskt eller potentiellt ackumulerade mervärdet och från medelklassernas sparade inkomster, som på detta sätt omvandlas till kapital. I utbyte mot detta överför staten en del av sina egna aktuella inkomster till de som tecknar offentliga lån.

(c) Indirekta skatter: omsättningsskatter, tullavgifter, accisavgifter, lyxskatter, etc. Här handlar det inte om en omfördelning av en del av de redan skapade inkomsterna, utan ett generellt tillägg till försäljningspriset på varor, som genom att öka priserna generellt medför en minskad realinkomst för alla konsumenter. Denna minskning motsvarar inte den totala inkomsten utan bara den inkomst som spenderats på varor som är föremål för dessa skatter. I själva verket används nästan alla löner på sådana varor medan borgarklassen inte behöver spendera en särskilt stor del av sina inkomster på detta sätt. Således drabbar indirekta skatter arbetarna mycket hårdare än kapitalisterna och är det skatteknep som föredras av alla reaktionära kapitalistiska regeringar åtminstone i den mån vanliga konsumtionsvaror inte systematiskt befrias från skatter som istället överflyttas till lyxvaror.

(d) Inflationsdrivande sedelutgivning: under förutsättning att den håller sig inom vissa gränser är detta en källa till verkliga inkomster för staten, eftersom den gör det möjligt för staten att köpa varor och betala löner med dessa värdeminskade sedlar. Den har samma effekt som en ökning av de indirekta skatterna: en allmän prisökning som drabbar lönearbetarna och grupper med lägre inkomster mycket hårdare än de välbeställda klasserna som kan överföra en betydande del av sina inkomster till ”stabila värden” (guld, utländsk valuta, fast egendom, industriaktier, konst, etc.)

Dessa fyra sorters offentliga inkomster utgör alltså bara en sorts beslagtagande från statens sida – antingen direkt eller indirekt i form av minskad realinkomst som ett resultat av höjda priser – av inkomster som skapats genom att producera varor, eller som senare omfördelas genom cirkulationen av inkomster och varor. De kan inte räknas med när det handlar om att avgöra ökningen (eller minskningen) av det nyskapade värdet, det vill säga ett samhälles samhälleliga nettoinkomster. För att beräkna dessa inkomster kan man utgå från lönearbetarnas bruttoinkomster och det totala mervärdet, eller så kan man utgå från nettoinkomsterna och till dessa lägga de totala direkta beskattningarna och dra ifrån effekterna av valutainflationen och använda stabila prisindex.[6]

I så måtto som staten själv inte är någon producent annekterar den bara inkomster som härrör ur produktionen, men det sätt på vilket den använder dessa inkomster kan få avgörande effekter på mängden samhälleliga nettoinkomster, det vill säga på själva produktionsnivån. Dess utgifter utgörs i själva verket av inköp av varor, investeringar, löneutbetalningar och olika sorters gåvor, samt betalning av ränta på statsskulden. När statsbudgeten suger upp en betydande del av de samhälleliga inkomsterna kan fördelningen av dessa utgifter mellan de olika sektorer som nämndes ovan förändra den ”spontana” fördelningen av efterfrågan på olika varor och på så sätt påverka företagens allmänna utveckling, eller till och med förändra hur industricykeln utvecklas.[*]

Fördelningen av mervärdet

En officiell japansk publikation visar följande fördelning av ”tillfört värde”, det vill säga nyskapat värde, inom den japanska industrin i sin helhet år 1951:

[6] Alvin Hansen, *Business Cycles and National Income*, s 96.

[*] Dessa frågor behandlas mer i detalj i sista delen av detta kapital, och i kapitel 14, avdelningen ”En krisfri kapitalism?”.

	Miljarder yen
Löner	706,8
Räntor	111,8
Skatter	317,2
Utdelningar	40,3
Ej utdelade vinster	150,9
	1.327,0[7]

Den skenbara mervärdekvoten (utan att ta hänsyn till det mervärde som tillägnas av kapitalister som verkar utanför produktionssfären) är således omkring 100%. I själva verket omfattar kategorin *löner* inkomsterna för all högre ledande personal (direktörer och företagsledare) som sociologiskt tillhör borgarklassen snarare än arbetarklassen. Deras inkomster bör betraktas som tagna från mervärdet: ”Men trots att ekonomer bör räkna in delar av direktörernas och företagsledarnas löner och andra arvoden i lönerna, så är en annan del i vår mening en ungefärlig kontraktsenlig motsvarighet till eller andel i vinsterna”, skriver Schumpeter.[8]

Och Woytinsky[9] kritiserar med rätta den officiella statistiken som innefattar ”inkomster av arbete”, ”arvoden till direktörer i aktiebolag, löner till högre statstjänstemän och många andra ämbetsmän... Statistiken över nationalinkomsten har alltid en tendens att övervärdera inkomsterna av arbete medan den underskattar andra sorters inkomster.”

För att återgå till vår japanska tabell: de totala lönerna i strikt mening kommer således att vara mindre än 700 miljarder yen, och troligen till och med mindre än 663,5 miljarder yen, det vill säga hälften av det ”tillförda värdet” på 1.327 miljarder. Men låt oss hålla fast vid hypotesen om en lönesumma motsvarande exakt hälften av detta ”tillförda värde” på 1.327 miljarder, det vill säga 663,5 miljarder yen. I så fall uppgår det skenbara mervärdet också till 663,5 miljarder yen, fördelat på följande sätt:

	Miljarder yen
Fabrikschefer, företagsdirektörer, etc	43,3
Banker, rentierer och jordägare	111,8
Aktieägare	40,3
Ej fördelade vinster (företagens ackumulationstillgångar)	150,9
Staten (skatter)	317,2
	663,5

I fallet Japan, liksom de flesta större industriländer, tar staten en avsevärd del av det ”tillförda värdet” (mervärdet som uppstår inom industrin). Men det finns anledning att klargöra att det till mycket stor del innebär en *omfördelning av mervärdet* mellan borgarklassens olika sektorer. Borgarklassen tjänar i själva verket på statsskulden, statliga kontrakt och lönerna till höga dignitärer och ämbetsmän i staten, armén,kyrkan, domstolsväsendet, etc.

Dessutom *överskrider* det totala skapade *mervärdet* den siffra som är resultatet av summan ovan. När de japanska statistikerna beräknade det värde som ”tillförts” det vill säga ”nyskapats” av arbetskraften så stannade de vid fabriksgrindarna. Men som vi känner till utgör *handelsprofiterna* som inte ingår i dessa siffror, samt den andel av dessa vinster som köpmännen i sin tur måste överlämna till banker, godsägare, staten, etc, också en del av det totala mervärde som producerats av arbetarna-

[7] *Economic Stabilisation Board of Japan: Economic Survey of Japan 1951-1952*, s 272.
[8] J Schumpeter, *Business Cycles*, vol II, s 566.
[9] M Woytinsky, *Les conséquences de la crise*, utgiven av International Labour Office, s 139-140.

/producenterna. Om vi på nytt analyserar fördelningen av detta mervärde ur funktionell synvinkel, kan vi definiera följande inkomstkategorier:

(i) företagarnas och grundarnas profiter, delvis representerade av direktörernas och företagsledarnas avlöning, delvis av aktieutdelningar (på preferensaktier, grundarnas aktier, etc), och delvis av icke utdelade vinster som finns *tillgängliga* för företagarna även om de inte använder dem som inkomster i ordets egentliga mening;

(ii) handelsprofiter, representerade av de stora och mellanstora köpmännens inkomster, och handelsaktiebolagens utdelningar och ej fördelade vinster;

(iii) räntor (inkomster till personer, företag och institutioner som förskotterat penningkapital);

(iv) bankprofiter som delvis uppträder i form av räntor och delvis som bankernas icke fördelade vinster och aktieutdelningar;

(v) jordränta, jordägarnas (eller byggnadsföretagens) inkomster som också dras ifrån det totala samhälleliga mervärdet.

I så måtto som det, åtminstone i de viktigaste kapitalistiska länderna, inte längre finns någon jordägande klass åtskild från borgarklassen, kan dessa samlade inkomster betraktas som *borgarklassens inkomster*, vars fördelning bara handlar om en (på ett eller annat sätt konkurrerande) kamp mellan olika delar av denna klass.

Det yttersta ursprunget till alla inkomster som fördelas i det kapitalistiska samhället syns ännu tydligare i följande tabell över nationalinkomsten i USA 1947[10] (i miljoner dollar):

Löner och avlöning	121.913
Utbetalningar av socialbidrag	5.588
Inkomster till företag, ej aktiebolag	45.997
Nettoräntor	4.293
Utdelningar	6.880
Ej fördelade vinster	11.195
Vinstskatter för bolag	11.709

Den enda posten i denna tabell som utgör något problem är vinsterna i enskilda företag (ej aktiebolag). Det innefattar inkomster till bönder, hantverkare, etc, som i sin helhet inte kan betraktas som mervärde. Men med detta förbehåll utgörs mervärdet av alla poster utom löner och socialbidrag.

Posten ”löner” i strikt mening (som dessutom innefattar inkomster för lönearbetare inom handel, banker, transporter, etc) utgör bara en del, ofta en påfallande liten del, av posten ”löner och avlöning”. Av de sammanlagt £8,4 miljarder som i Storbritannien uppvisades som ”inkomst av arbete” var bara 5 miljarder, eller 60%, löner. Avlöning – som enligt den brittiska ”blå boken” definieras som inkomst av icke manuellt arbete, nämligen företagsledare, arbetsledare, förmän, tekniker, kontorsarbetare, forskare, etc – uppgick till £2,5 miljarder. Företagarnas bidrag till den nationella försäkringsfonden uppgick till £500 miljoner, löner till de väpnade styrkorna £300 miljoner, etc.[11]

Samhällelig produktion och samhälleliga inkomster

Värdet på alla färdiga varor som produceras av ett samhälle (ett land) under en viss period (till exempel ett år) motsvarar värdet på *samhällets brutto- (eller nationella) produktion*.[12]

[10] R Ruggles, *An Introduction to National Income and Income Analysis*, s 68.
[11] *National Income Statistics, Sources and Methods*, s 72.
[12] Hansen, *op cit*, s 94.

Värdet på denna bruttoproduktion utgörs av nyskapat och bevarat värde. Om vi betraktar de råvaror som produceras *ytterligare* under ett år som färdiga produkter, så är det värde som bevaras i värdet på brutto-(national-)produktionen värdet på det fasta kapital som används (maskiner, industriverkstäder och byggnader, etc) tillsammans med värdet på råvarulagret. Det nyskapade värdet, som kallas *netto- (national-) produktion* är lika med värdet på alla de varor som producerats minus värdet på det konstanta kapital som bevarats. Eller uttryckt på ett annat sätt: värdet på den årliga nettoproduktionen är lika med värdet på alla konsumtionsvaror som producerats plus värdet på alla *nya* produktionsmedel.[13] Här finner vi återigen skillnaden mellan *värdet på den årliga produktionen (k + v + m)* och det värde som nyskapas varje år *(v + m)*. Detta nya värde är lättare att återupptäcka genom att helt enkelt lägga ihop det nya värde (tillfört värde) som skapats i alla företag.

Under förutsättning att alla varor som producerats under året faktiskt har blivit sålda, har produktionen av dessa varor skapat följande inkomster: *v*, alla arbetares samlade löner, och *m*, hela borgarklassens totala mervärde (uppdelat som ovan). När beräkningarna görs på grundval av priser måste man lägga till de indirekta skatter som läggs på varornas försäljningspris och som staten tillgodogör sig,[14] samtidigt som man tar hänsyn till det faktum att vi till de varor som producerats (och de inkomster som fördelats) också måste ta med de som staten producerat. *(National)-inkomsten är således lika med netto(national)produktionen* till marknadspriser, minus de indirekta skatterna, eller snarare det totala värdet på samtliga färdiga produkter minus det konstanta kapitalets bevarade värde (och indirekta skatter betraktade som ett godtyckligt tillfört värde).*

Ruggles[15] lägger fram följande tabell (i miljoner dollar) över USA:s *bruttonationalprodukt* 1947, som gör det möjligt för oss att med lätthet återupptäcka våra grundläggande kategorier:§

Använt fast konstant kapital	Anslag till kapitalkonsumtion (avskrivningskostnader)	13.299
Variabelt kapital	Löner och avlöning Socialbidrag	121.913 5.588
Mervärde†	Inkomster för aktiebolag Total ränta Utdelningar Skatt på företagsvinster Ej fördelade vinster	45.997 4.293 6.880 11.709 11.195
Godtyckliga tillägg till varupriser	Indirekta skatter	18.488

(Rad 2 + 3 = Nationalinkomsten i faktorpriser. Rad 2 + 3 + 4 = Nettonationalprodukten i marknadspriser. Rad 1 + 2 + 3 + 4 = Bruttonationalprodukten i marknadspriser.)

[13] *Ibid*, s 96.
[14] *Ibid*, s 96.
* Följande problem skulle kunna diskuteras i all oändlighet – ska indirekta skatter betraktas som en väsentlig del av det mervärde som producerats och nationalinkomsten beräknas i marknadspriser? Eller ska man beräkna nationalinkomsten på grundval av faktorpriser, värdera om beståndsdelarna och dra av den andel som staten tagit via indirekta skatter? Resultatet är praktiskt taget detsamma.
[15] Ruggles, *op cit*, s 68.
§ Priset på det cirkulerande konstanta kapital som har förnyats under året, det lager av råvaror som har reproducerats, har i denna tabell på samma sätt brutits ner i sina beståndsdelar: *k* (fast) + *v* + *m* + indirekta skatter. Ur marxistisk synvinkel är denna operation giltig i så måtto som värdet på lagret har bevarats. Ty även om de råvaror som har inlemmats i produktionen av färdiga varor inte utgör något nytt värde utan bara bevarat värde, så ger *produktionen* av dessa råvaror uppenbarligen upphov till nytt värde.
† Utom för delar av inkomsten för oberoende små varuproducenter.

Men när *inkomster* likställs med *värdet på producerade varor* så används ordet ”inkomster” i en väldigt speciell mening. Det betyder helt enkelt *potentiell köpkraft*. Låt oss analysera dessa inkomster närmare.

Arbetarnas inkomster, löner, spenderas oftast och byts snabbt ut mot varor. Arbetarklassen kan inte fortsätta att leva utan att omsätta sina löner till varor. Men kapitalisternas inkomster delas i två delar:

(i) en del som *konsumeras improduktivt* och vanligtvis omvandlas till konsumtionsvaror för att hålla borgarklassen vid liv, och

(ii) en del som sparas, det vill säga inte omvandlas till konsumtionsvaror. Denna del av borgarklassens inkomster delas vidare upp i en del investeras (för att köpa ytterligare produktionsmedel, inklusive nya lager av råvaror, varor eller värden som ger en inkomst, etc) och en del som lagras, det vill säga under längre eller kortare tid behålls i form av pengar.[16]

För att alla de varor som produceras under en viss period verkligen ska köpas upp måste de inkomster som har fördelats under loppet av samma period spenderas fullständigt. Om någon av borgarklassens inkomster (mervärde) lagras kommer en del av de varor som producerats inte att omedelbart finna någon köpare. Under beräkningen av nationalprodukten, som den vanligtvis beräknas, kommer posten ”lager” under en period att bli större. Men om denna process fortsätter ända tills dess en överproduktionskris äger rum, kommer den prissänkning som följer på lågkonjunkturen att minska det absoluta värdet på denna post och på bruttoproduktionen, och dra ner den till samma nivå som värdet på råvaror etc, och som en följd av det i själva verket ersättas av produktion.

Det ovanstående är naturligtvis bara en grov approximering. För att hitta en mer exakt formel måste man ta hänsyn till ett stort antal andra faktorer. Försäljningen av en vara skapar inte bara inkomster: den inbringar också ett motvärde till det konstanta kapital som använts (pengar som används för att förnya lagret av råvaror och skriva av det fasta kapitalet). Och detta motvärde kan under en period fungera som ytterligare köpkraft för varor som inte har något med detta förnyande av det konstanta kapitalet att göra. I detta fall kan försäljningen av alla de varor som för närvarande producerats dölja den minskning som ägt rum av det samhälleliga kapital som finns tillgängligt i det aktuella landet.

Råvarulagren kan svänga åt båda håll. Om de ökar så har man kunnat använda deras motvärde för att köpa andra varor, vilket återigen innebär att alla de varor som producerats under denna period verkligen har kunnat säljas trots att man lagrat en del av mervärdet.

Man måste också ta hänsyn till prisrörelserna. Om priserna sjunker under perioden mellan den tidpunkt då varorna produceras och när de säljs, då kommer de inkomster som fördelats när de producerades att kunna köpa alla de producerade varorna även om en del av inkomsterna har lagrats.

Slutligen finns effekterna av förhållanden till andra länder. En nettoexport av kapital har i princip samma effekt som att lagra en del av mervärdet, medan en nettoimport av kapital å andra sidan skapar en ytterligare efterfrågan på de varor som producerats i landet. På samma sätt minskar i princip ett handelsöverskott den mängd varor som finns tillgängliga i förhållande till de inkomster som produktionen av dem har skapat. Men ett handelsunderskott ökar den mängd varor som cirkulerar i landet i förhållande till de inkomster som skapats av den nationella produktionen.

Trots alla dessa förbehåll och många andra kan man genom att slå fast de relativt enkla förhållandena mellan nationalinkomsten (som fördelats under ett år) och värdet på de varor som producerats under samma period avgöra ursprunget till den kapitalistiska produktionens och krisernas cykliska rörelser: åtskiljandet i tid mellan *produktionen* av varor – och den fördelning av inkomster som den

[16] Rudolf Eckert, *Les théories modernes de l’expansion économique*, s 42.

medför – och att deras ägare *förverkligar* (realiserar) deras värde. Det är på grund av att den fördelade köpkraften och de producerade varorna inte automatiskt sammanfaller som problemet att förverkliga mervärdet kan uppstå för de kapitalistiska ägarna till varor.

Fördelning av inkomster och realisering av varor

Förhållandet mellan de inkomster som fördelas under produktionens lopp och de varor som produceras och erbjuds på marknaden som motvärde till dessa inkomster uttrycks dessutom i kvalitativa termer:

> De flesta varor och tjänster köps av grupper av användare: konsumenter och affärsföretag... Konsumenter köper varor för att tillfredsställa fysiska eller psykologiska behov. Affärsmän köper varor för att öka sina företags vinster. De sistnämnda kallas passande nog investeringsvaror, de förstnämnda konsumtionsvaror.[17]

Från denna definition ska vi först och främst behålla uppdelningen av varor i två större kategorier: konsumtionsvaror, som ”köps för att tillfredsställa fysiska eller psykologiska behov” och investeringsvaror (produktionsmedel) som köps för att kapitalisterna ska kunna öka sina profiter. Affärsmän är också konsumenter och som sådana köper de konsumtionsvaror för att tillfredsställa sina egna och sina familjers behov. I detta syfte använder de den del av mervärdet som inte ackumuleras. Men arbetarna är bara konsumenter, de köper inga investeringsvaror eftersom deras löner vanligtvis inte räcker till för att tillfredsställa alla deras ”fysiska och psykologiska behov”. Summan av alla varor som produceras och de inkomster (köpkraft) som fördelas motsvarar alltså följande diagram:

Tillgång	*Efterfrågan*
Konsumtionsvaror	Löner Ej ackumulerat mervärdekvoten Mervärde som ackumulerats för att anställa fler arbetare
Investeringsvaror	Avskrivet konstant kapitalackumulationen Ackumulerat mervärde

Den kapitalistiska produktionens dynamik beror huvudsakligen på jämvikten (eller ojämvikten) mellan dessa olika kategorier.

Värdet på de konsumtionsvaror som saluförs på marknaden – och som producerats under en viss tidsperiod, låt oss säga ett år – kan brytas ner i sina beståndsdelar: $k + v + m$. Den inkomst som skapats av produktionen (och försäljningen) av dessa varor är uppenbarligen inte tillräcklig för att skapa den köpkraft som krävs för att utgöra deras motvärde.

I själva verket är det bara lönerna (v) till de arbetare som har deltagit i produktionen av konsumtionsvaror och den del av vinsterna som inte har ackumulerats i k (m minus m i k) som utgör en köpkraft som är av betydelse för dessa varor. Det *bevarade* värde som inkluderas i värdet på konsumtionsvarorna utgör – tillsammans med den del av mervärdet som ackumulerats i konstant kapital – köpkraft för kapitalvaror (maskiner, råvaror, etc). Om all produktion under ett visst år skulle bestå av konsumtionsvaror så skulle det oundvikligen uppstå en ojämvikt, ett utbud av konsumtionsvaror som är lika med $k + v + m$, men en efterfrågan som bara är lika med v + (m minus m ackumulerat i k). *Företeelsen överproduktion* skulle uppstå, det vill säga att ett antal varor inte hittar något motvärde i köpkraft på marknaden som förverkligar deras värde, och därmed blir omöjliga att sälja eller måste säljas med förlust.

[17] M Abramowitz, *Inventories and Business Cycles*, s 329.

Men varje år produceras jämte konsumtionsvaror också produktionsmedel. *Och produktionen av produktionsmedel ökar köpkraften för konsumtionsvaror*. De arbetare som jobbar i fabriker där det tillverkas maskiner får löner med vilka de inte köper maskiner utan konsumtionsvaror. Kapitalisterna som äger dessa fabriker använder också en del av sitt mervärde för att köpa konsumtionsvaror. Således måste man undersöka den totala köpkraft som skapas under produktionen av de två kategorierna varor för att avgöra om det är överproduktion av konsumtionsvaror eller ej.

Dessutom har vi redan sett att produktionen av konsumtionsvaror i sin tur ger upphov till köpkraft för produktionsmedel som behövs för att ersätta det konstanta kapital som använts under produktionen och kanske gör det möjligt att köpa ännu mer konstant kapital med hjälp av den ackumulerade delen av mervärdet.

Om vi betecknar värdet på produktionsmedel med I*k* – I*v* + I*m* och värdet på konsumtionsvaror med II*k* – II*v* + II*m* så kan vi alltså på följande sätt konstruera ett övergripande diagram över tillgång och efterfrågan på den kapitalistiska marknaden:

Tillgång	*Efterfrågan*
Konsumtionsvaror: II*k* + II*v* + II*m*	I*v* + I (*m* minus *m* som ackumuleras i *k*): efterfrågan på konsumtionsvaror från arbetare och kapitalister inom produktionsmedelssektorn. II*v* + II (*m* minus *m* som ackumuleras i *k*): efterfrågan på konsumtionsvaror från arbetare och kapitalister inom konsumtionsvarusektorn.
Produktionsmedel: I*k* + I*v* + I*m*	I*k* + I*m* som ackumuleras i *k*: efterfrågan på produktionsmedel från kapitalister som verkar i denna sektor. II*k* + II*m* som ackumuleras i *k*: efterfrågan på produktionsmedel från kapitalister som verkar i den andra sektorn.

För att systemet ska vara i jämvikt måste båda ekvationerna gälla, tillgång och efterfrågan måste vara i jämvikt för de två kategorierna varor:

I*k* + I*v* + I*m* = I*k* + I*m* som ackumuleras i *k* + II*k* + II*m* som ackumuleras i *k*.

II*k* + II*v* + II*m* = I*v* + I (*m* minus *m* som ackum. i *k*) + II*v* + II (*m* minus *m* som ackum. i k).

Genom att eliminera de uttryck som är gemensamma för båda sidor får vi *samma ekvation* två gånger, *villkoren för den kapitalistiska produktionens övergripande jämvikt*:

I*v* + I (*m* minus *m* som ackumuleras i *k*) = II*k* + II*m* som ackumuleras i *k*.

Denna den kapitalistiska marknadens jämviktsekvation är inget påhitt. I*v* + I (*m* minus *m* som ackumuleras i *k*), det vill säga de löner som betalas ut och den del av mervärdet som inte ackumuleras i konstant kapital inom produktionsmedelssektorn, *är den totala efterfrågan på konsumtionsvaror som uppstår under produktionen av produktionsmedel*. II*k* + II*m* som ackumuleras i *k*, det vill säga det konstanta kapital som ersätts och det konstanta kapital som ackumuleras inom konsumtionsvarusektorn, är den *totala efterfrågan på produktionsmedel som uppstår under produktionen av konsumtionsvaror*. Det direkta sambandet mellan dessa två storheter, uttryckt som den kapitalistiska marknadens jämviktsekvation, betyder bara: *den kapitalistiska ekonomin är bara i jämvikt när produktionen av produktionsmedel ger upphov till en efterfrågan på konsumtionsvaror som är lika med den efterfrågan på produktionsmedel som produktionen av konsumtionsvaror ger upphov till*.

Eller, med andra ord, den kapitalistiska marknaden är i jämvikt när den ömsesidiga tillgången och efterfrågan är lika mellan den kapitalistiska produktionens två sektorer.

Produktion och reproduktion

Jämviktsekvationen upprättar ett förhållande mellan värdet på de varor som producerats och den köpkraft som fungerar som motvärde till dessa varor ur *statisk* synvinkel, inom ramen för en speciell, väldefinierad period. Men den verkliga kapitalistiska produktionen är en process som utvecklas över tid, där en produktionscykel följer på en annan. Frågan om den kapitalistiska produktionens *kontinuitet* är både ett socialt och ekonomiskt problem som kan kallas frågan om reproduktionen.

För att den kapitalistiska produktionen ska vara oavbruten över tid måste den först och främst reproducera det kapitalistiska produktionssättets grundläggande förutsättningar: att monopolet på produktionsmedel (av kapital) ligger i händerna på en samhällsklass, och att det finns en annan samhällsklass som är tvungen att sälja sin arbetskraft för att få de pengar som krävs för att skaffa sig livets nödtorft. Det är alltså för det första nödvändigt att lönerna ”självklart bestäms och fördelas så att de som får dem bara kan hålla sig själva vid liv, så att de kan fortsätta att arbeta hos den som betalar dem och håller dem vid liv för sin egen personliga och odelade vinning, men inte så att de kan berika sig så mycket att de gradvis kan befria sig från sina tidigare herrar, uppnå jämlikhet med dem och börja konkurrera med dem.”[18]

Redan Sankt Thomas av Aquino hade beskrivit lönearbetarnas villkor såsom varande personer som inte kan skaffa sig några rikedomar: ”Eftersom de är fattiga blir de lönearbetare, och i och med att de är lönearbetare är de fattiga.”[19]

Statistik över sparande visar alldeles klart att den överväldigande majoriteten av den arbetande befolkningen i de kapitalistiska länderna under sina liv konsumerar allt de har tjänat, och således inte kan ackumulera något kapital. Deras besparingar är bara *uppskjuten konsumtion*, i ordets bokstavliga mening: deras ”ackumulation” handlar bara om kapitalvaror – eller i bästa fall hus.

Under perioden 1946-1950 ägde således 62,4% av Storbritanniens befolkning bara 3% [!] av det brittiska kapitalet, eller ett ”kapital” på ungefär £44 per person.[20] I Belgien ägde under samma period 27,5% av familjerna bara 2,2% av de privatägda *rikedomarna* (mindre än 50.000 franc per familj) och 48,8% av familjerna ägde 20% av dem (mindre än 250.000 franc per familj, eller värdet på ett litet arbetarhus). I USA ägde 1935-1936 90% [!] av hushållen bara 19% av besparingarna. 1947-1948 hade 90% av hushållen fortfarande bara 22,5% av besparingarna. Man bör betona att under samma år hade 40-50% av hushållen inga besparingar alls![21]

Vidare måste försäljningen av de varor som producerats göra det möjligt för kapitalisterna att re-konstruera det kapital som de har använt under produktionen och skaffa nyproducerade produktionsmedel. Analysen av det kapitalistiska produktionssättet har visat att det uppfyller dessa två villkor.

Så var det inte i de samhällen som föregick kapitalismen. Herkovits skildrar följande om tjuktjerna, som lever som renskötare i nordöstra Sibirien:

> Vissa tjuktjefamiljer är så fattiga... att de nästan inte äger några hjordar alls, och under långa perioder träder dessa personer i tjänst hos de mer välbeställda. För det hårda arbete de utför får de förråd av kött och skinn, även om de måste skaffa egna packdjur när de flyttar från ett läger

[18] G Espinas, *Les Origines du capitalisme*, vol I, s 165.
[19] Citerat i Pitirim A Sorokin, *Society, Culture and Personality*, s 274.
[20] A Carr-Saunders, D Caradog Jones och C A Moser, *A Survey of Social Conditions in England and Wales*, s 176.
[21] Shoup, *op cit*, s 326; Kuznets, *Shares of Upper Income Groups in Income and Savings*, s 216; Shoup, *op cit*, s 326-330; *Federal Reserve Board and Michigan Survey Research Centre: 1950 Survey of Consumer Finances*.

> till ett annat. Om arbetsgivaren är nöjd med deras arbete får en familj som arbetar under dessa förhållanden omkring tio kalvar per år utöver det levebröd som nämnts tidigare. Under loppet av fem gynnsamma år ger dessa djur och deras avkomma en sådan familj omkring hundra renar, tillräckligt för att låta dem bli oberoende.[22]

På samma sätt blev medeltidens gesäller normalt mästerhantverkare, eller de kunde åtminstone hysa en välgrundad förhoppning om att bli det. Det kapitalistiska samhället kännetecknas tvärtom av detta speciella särdrag att det hela tiden återskapar en proletär klass.

Den kapitalistiska produktionens kontinuitet kräver vidare en viss kvalitativ uppdelning av de varor som produceras. För att den ska existera måste det kapital som används under produktionen under loppet av en rad produktionscykler åtminstone återskapas. Det måste därför vara möjligt att åtminstone reproducera de maskiner och råvaror som man gjort slut på under loppet av de på varandra följande produktionsprocesserna och åtminstone tillverka tillräckligt mycket konsumtionsvaror för att återskapa den arbetskraft som behövs.

Vi vet att varje samhälle i grund och botten baseras på en arbetstidsekonomi. En viss del av den totala samhälleliga arbetstid som finns tillgänglig måste användas för att underhålla, reparera och reproducera arbetsverktygen och underhålla fälten och byggnaderna, annars kan produktionen efter en tid inte längre fortsätta i samma skala som tidigare: samhället kommer att utarmas i ordets absoluta mening.

Det som i samhällen som producerar bruksvärden helt enkelt är frågan om att fördela den totalt tillgängliga samhälleliga arbetstiden kompliceras i det kapitalistiska samhället av det faktum att det är ett produktionssätt som producerar *varor*. För att den kapitalistiska produktionens kontinuitet ska säkerställas måste under en rad produktionscykler:

1. De produktionsmedel som behövs för att ersätta de som använts under produktionen, och de konsumtionsvaror som krävs för att återskapa arbetskraften, tillverkas materiellt.
2. Den köpkraft som kan förverkliga värdet hos dessa produktionsmedel och konsumtionsvaror skapas och faktiskt användas, och
3. Köpkraften fördelas på ett sådant sätt att tillgång och efterfrågan balanseras både vad gäller produktionsmedel och konsumtionsvaror.

En studie av reproduktionens ekonomiska problem i det kapitalistiska samhället är i grund och botten en studie av de frågor som ställs av dessa tre villkor, förutan vilka den kapitalistiska produktionens kontinuitet upphör.

Enkel reproduktion

Enkel reproduktion visar sig som en rad produktionscykler som gör det möjligt att *bibehålla* samhällets välstånd men inte öka det. I ett samhälle som producerar bruksvärden innebär enkel reproduktion att den årliga mängden produkter räcker för att upprätthålla en stabil befolkning och ersätta de arbetsverktyg som det gjort slut på under detta år. I ett samhälle som producerar varor innebär enkel reproduktion att värdet på den årliga produktionen (bruttonationalprodukten) precis räcker till för att reproducera arbetskraften, arbetsverktygen och den mängd råvaror som man gjort slut på under året och försörja de besuttna klasserna. I ett kapitalistiskt samhälle innebär enkel reproduktion att det årliga mervärdet helt och hållet konsumeras improduktivt av borgarklassen och att det inte sker någon kapitalackumulation.[*]

---

[22] M Herkovits, *Economic Life of Primitive Peoples*, s 93.

[*] Joan Robinson utgår från antagandet att kapitalisterna inte använder någon del av sina profiter för egen improduktiv konsumtion och har därför beskrivit enkel reproduktion i dess lycksaliga tillstånd, när ”allt arbete... används för att producera konsumtionsvaror och bibehålla kapitalet...” (Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, s 82-83.)

Även om de förkapitalistiska produktionssätten gick igenom långa perioder av enkel reproduktion uppnådde de oftast till slut vid ett visst tillfälle under sin utveckling ett stadium av *utvidgad reproduktion*, det vill säga en viss utveckling av arbetsverktygen, en viss ackumulation av samhälleligt välstånd i form av lager av produkter och framförallt lager med fler verktyg. Redan ackumulationen av livsmedelsreserver var en primitiv form av utvidgad reproduktion.

Vad gäller det kapitalistiska produktionssättet, så skiljer det sig från alla tidigare produktionssätt just genom det faktum att det inte är improduktiv konsumtion utan produktiv konsumtion, kapitalisering av den samhälleliga merproduktionen, som utgör drivkraften och motivet till de besuttna klassernas verksamhet och exploatering. I detta fall är utvidgad reproduktion den kapitalistiska regimens normala reproduktion, och enkel reproduktion är bara möjlig vid sällsynta tillfällen under den kapitalistiska produktionscykeln.

Hur kommer de tre villkoren för den kapitalistiska produktionens kontinuitet att visa sig inom ramen för enkel reproduktion? Låt oss till exempel anta att det totala värdet på den årliga produktionen av samtliga varor är 9.000 (miljoner valutaenheter). För att säkerställa produktionens kontinuitet måste en del av dessa varor utgöra produktionsmedel – maskiner, råvaror, industribyggnader, hjälpprodukter, energi, etc – och den andra måste utgöra konsumtionsvaror. Låt oss anta att två tredjedelar av produktionens värde, eller 6.000, utgör produktionsmedel, medan den återstående tredjedelen, eller 3.000, utgör konsumtionsvaror. Den årliga samhälleliga produktionen kan då anges till följande, om vi antar att mervärdekvoten och profitkvoten är samma i de två huvudsakliga produktionssektorerna:

I: $4.000k + 1.000v + 1.000m = 6.000$ produktionsmedel
II: $2.000k + 500v + 500m = 3.000$ konsumtionsvaror.

Under produktionen har produktionsmedel till ett totalt värde av 6.000 använts (4.000 i sektor I och 2.000 i sektor II). Dessa kan ersättas eftersom det under samma period har producerats produktionsmedel till ett värde av 6.000. Den samhälleliga arbetskraft som behövs kräver konsumtionsvaror till ett värde av 1.500 för att rekonstruera sig. Det går att göra eftersom det har producerats konsumtionsvaror till ett värde av 3.000.

Försäljningen av alla varor ger kapitalisterna 9.000. Av dessa 9.000 behövs 6.000 för att rekonstruera det konstanta kapitalet (produktionsmedel) och 1.500 för att rekonstruera det variabla kapitalet (penningkapital med vilket man kan köpa arbetskraft påföljande år). De återstående 1.500 utgör profit, årets mervärde. Eftersom mervärdet i fallet enkel reproduktion per definition helt och hållet konsumeras improduktivt, kommer dessa 1.500 att användas för att köpa konsumtionsvaror. Dessa konsumtionsvaror kommer faktiskt att finnas tillgängliga, eftersom det har producerats sådana till ett värde av 3.000, och 1.500 har räckt för att reproducera den arbetskraft som använts under året.

Slutligen befinner sig tillgång och efterfrågan i balans i de två sektorerna eftersom vi har:

Produktionsmedel			
Tillgång:	produktion totalt 6.000	*Efterfrågan*:	4.000 kapitalister I 2.000 kapitalister II

Konsumtionsvaror			
Tillgång:	produktion totalt 3.000	*Efterfrågan*:	1.000 arbetare I 500 arbetare II 1.000 kapitalister I 500 kapitalister II

Den köpkraft som produktionen skapat har fördelats på ett sådant sätt att det blivit möjligt att köpa alla de varor som producerats. Dessa har alltså försvunnit från marknaden och vi påbörjar en ny årlig produktionscykel med ett konstant kapital på 4.000 i sektor I och 2.000 i sektor II, penningkapital tillgängligt som variabelt kapital till ett värde av 1.000 i sektor I och 500 i sektor II, en arbetskraft av samma storlek som i början av föregående cykel och fullständigt rekonstruerad. Med andra ord: den nya cykeln börjar på exakt samma produktionsnivå som den tidigare. Man har uppnått enkel reproduktion.

Utvidgad reproduktion

Utvidgad reproduktion tar formen av en rad av produktionscykler som gör det möjligt att öka det samhälleliga välståndet. I ett samhälle som producerar bruksvärden innebär utvidgad reproduktion att den årliga mängden produkter är större än vad som behövs för att försörja hela befolkningen och bevara lagret av arbetsverktyg. Samhällets rikedomar ökar i form av ett större lager arbetsverktyg, större livsmedelsreserver, etc. En sådan utvidgad reproduktion är ett oundgängligt villkor för en mer eller mindre oavbruten befolkningsökning.

I ett varuproducerande samhälle innebär utvidgad reproduktion att värdet på den årliga produktionen (bruttonationalprodukten) är högre än värdet på arbetskraften, arbetsverktygen och de råvaror som använts under året, tillsammans med de varor som behövs för att underhålla de besuttna klasserna.

I ett kapitalistiskt samhälle innebär utvidgad reproduktion att mervärdet delas upp i två delar: en del som konsumeras improduktivt av kapitalisterna, deras familjer och snyltgäster, och en annan som konsumeras produktivt, det vill säga ackumuleras och investeras, kapitaliseras i form av maskiner, råvaror, *ytterligare* löner som gör det möjligt att inleda en ny produktionscykel med ett större kapital – kapital av högre värde – än under den föregående cykeln.

Hur kommer de tre villkoren för den kapitalistiska produktionens kontinuitet att visa sig inom ramen för utvidgad reproduktion? I fallet med enkel reproduktion måste värdet på alla de produktionsmedel som tillverkas under en enda cykel vara lika med värdet på de produktionsmedel som används under loppet av denna produktionscykel. I fallet med utvidgad reproduktion räcker inte detta, ty de produktionsmedel som behövs för att starta nästa cykel med ett ökat konstant kapital kommer att saknas. Det första villkoret för utvidgad reproduktion är således att det produceras en *större mängd* produktionsmedel än de som använts under den föregående produktionscykeln (större mängd betyder inte ett *större antal* utan ett högre *värde*). Motsvarigheten till denna större mängd produktionsmedel är just den del av mervärdet som är ämnat att ackumuleras som ytterligare konstant kapital.

På samma sätt krävs det en produktion av konsumtionsvaror utöver de som arbetarna och kapitalisterna har köpt under föregående cykeln, eftersom dessa konsumtionsvaror ska utgöra motvärde till det ytterligare variabla kapital (löner) som utgör en del av det ackumulerade mervärdet, och som är ämnat för att köpa en ytterligare mängd arbetskraft.

Låt oss anta att den totala bruttoproduktionen under ett år har värdet 11.400 (miljoner valutaenheter) uppdelat i produktionsmedel till ett värde av 7.000 och konsumtionsvaror till ett värde av 4.400. Låt oss föreställa oss att bruttoproduktionens värde kan analyseras på följande sätt, om vi antar att mervärdekvoten är samma i båda sektorerna men profitkvoten är högre i sektor II, där kapitalets organiska sammansättning är lägre:

Första cykeln	I: $4.000k + 1.500v + 1.500m = 7.000$ produktionsmedel II: $2.000k + 1.200v + 1.200m = 4.400$ konsumtionsvaror	$= 11.400$

Låt oss återigen anta att kapitalisterna i sektor I fördelar sitt mervärde så här: 500 konsumeras improduktivt och 1.000 ackumuleras, varav 700 som konstant kapital och 300 som variabelt kapital. Låt oss vad gäller kapitalisterna i sektor II anta att de fördelar sitt mervärde så här: 700 konsumeras improduktivt, 500 ackumuleras, varav 300 som konstant kapital och 200 som variabelt kapital.

Under den föregående produktionscykeln hade 6.000 använts som konstant kapital i de två sektorerna tillsammans. Den totala produktionen av produktionsmedel är större än dessa 6.000 – den uppgår till 7.000. De 1.000 ytterligare produktionsmedel gör det möjligt för kapitalisterna i sektor I att ackumulera konstant kapital till ett värde av 700 och kapitalisterna i sektor I göra samma sak till ett värde av 300. Under den föregående cykeln hade konsumtionsvaror till ett värde av 3.900 använts (2.700 till arbetarna i båda sektorerna, 500 till kapitalisterna i sektor I och 700 till kapitalisterna i sektor II). Men produktionen av konsumtionsvaror kommer upp till ett värde av 4.400. Dessa 500 extra konsumtionsvaror kommer att göra det möjligt för de extra arbetare som anställs under den utvidgade reproduktionen att hitta ett motvärde till sina löner, det mervärde som ackumulerats som variabelt kapital, nämligen 300 i sektor I och 200 i sektor II.

Således har både de varor och den köpkraft som behövs för en utvidgad reproduktion tillhandahållits av den föregående cykeln. Produktionens kontinuitet har säkerställts eftersom fördelningen av köpkraften gör det möjligt att balansera tillgång och efterfrågan i de två sektorerna:

PRODUKTIONSMEDEL	
Tillgång:	7.000, total produktion.
Efterfrågan:	4.000, kapitalister I: rekonstruering av *k.* 2.000, kapitalister II: rekonstruering av *k.* 700, kapitalister I: ackumulation av *k.* 300, kapitalister II: ackumulation av *k.*

KONSUMTIONSVAROR	
Tillgång:	4.400, total produktion.
Efterfrågan:	1.500, arbetare I. 1.200, arbetare II. 500, kapitalister I. 700 kapitalister II. 300, motvärdet till ackumulation av *m* av kapitalister I. 200, motvärdet till ackumulation av *m* av kapitalister II.

Den nya produktionscykeln kommer alltså att inledas med följande kapital:

I: (4.000 + 700)*k* + (1.500 + 300)*v*.

II: (2.000 + 300)*k* + (1.200 + 200)*v*.

Om vi fortfarande antar en stabil mervärdekvot på 100% så kommer produktionen i denna andra cykel av utvidgad reproduktion att få följande värde:

Andra cykeln:	I: 4.700 *k* + 1.800 *v* + 1.800 *m* = 8.300 produktionsmedel II: 2.300 *k* + 1.400 *v* + 1.400 *m* = 5.100 konsumtionsvaror	13.400

Om vi antar att kapitalisterna i sektor I fördelar mervärdet på följande sätt: 600 konsumeras improduktivt och 1.200 ackumuleras, varav 800 som *k* och 400 som *v;* att kapitalisterna i sektor II

fördelar mervärdet så här: 700 konsumeras improduktivt och 700 ackumuleras, varav 500 som *k* och 200 som *v*, så kan vi som angivits ovan härleda en tredje cykel med utvidgad reproduktion, vars produktion kommer att få följande värde:

Tredje cykeln	I: 5.500 *k* + 2.200 *v* + 2.200 *m* = 9.900 produktionsmedel II: 2.800 *k* + 1.600 *v* + 1.600 *m* = 6.000 konsumtionsvaror	15.900

och så vidare...

Det syns att en utvidgad reproduktion uttrycks i en ökning, från en cykel till nästa, av både det totala värdet på varorna i varje sektor och även i en ökning av mervärdet i varje sektor. Under en enkel reproduktion är dessa värden stabila från en cykel till nästa.

Utvidgad reproduktion och de kapitalistiska utvecklingslagarna

I de diagram över utvidgad reproduktion som angivits ovan realiserade varje sektor allt det mervärde som producerats av arbetarna i denna sektor. Detta står i motsättning till hur det kapitalistiska produktionssättet verkligen fungerar, då det sker en utjämning av profitkvoten varvid de delar som har högre organisk sammansättning av kapitalet – sektor I – lägger sig till med en del av det mervärde som produceras av arbetare i de andra delarna. Men det är lätt att korrigera diagrammen genom att beräkna den genomsnittliga profitkvoten för hela kapitalet och sedan omvandla värdet på varorna i I och II till deras produktionspriser.[*] På så sätt skulle vi få följande rad av produktionscykler under en utvidgad reproduktion:

Första cykeln	
I: 4.000 *k* + 1.500 *v* + 1.705 profit = 7.205 produktionsmedel II: 2.000 *k* + 1.200 *v* + 995 profit = 4.195 konsumtionsvaror	11.400
I: 4.905 *k* + 1.800 *v* + 2.060 profit = 8.765 produktionsmedel II: 2.300 *k* + 1.400 *v* + 1.140 profit = 4.840 konsumtionsvaror	13.605
I: 6.005 *k* + 2.160 *v* + 2.450 profit = 10.615 produktionsmedel II: 2.760 *k* + 1.600 *v* + 1.310 profit = 5.670 konsumtionsvaror	16.285

etc...

På samma gång kan vi i dessa diagram också observera profitkvotens fallande tendens, med 31% i första cykeln, 30,75% i den andra och 30% i den tredje.[§]

---

[*] Under den första cykeln ger 1.500 *m* + 1.200 *m* ett sammanlagt mervärde på 2.700, eller 31% vinst på ett totalt kapital på 8.700. Produktionspriserna för I och II räknas fram genom att lägga 31% profit till respektive kapital. Under den andra cykeln ger 1.800 *m* + 1.400 *m* ett sammanlagt mervärde på 3.200, eller 30,75% vinst på ett totalt kapital på 10.405. Under den tredje cykeln ger 2.160 *m* + 1.600 *m* ett sammanlagt mervärde på 3.760 på ett totalt kapital på 12.525, eller 30% vinst. Vi antar att det sker en improduktiv konsumtion av profiter på 500 i I och 495 i II under den första cykeln och på 600 i I och 480 i II under den andra.

[§] En del författare (L Von Bortkiewicz, *Zur Berechtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx in 3. Band des Kapitals*, i *Jahrbuch für Nat. Oekonomie und Statistik*, juli 1907; Paul Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1980, s 101-113) förklarar att beräkningar som genomförs på detta sätt oundvikligen måste leda till misstag och motsättningar eftersom värdet på *k* och *v* i varje cykel inte omvandlas till produktionspriser. Denna uppfattning är ogrundad. Produktionspriset på *k* härrör från utjämningen av profitkvoten *under den föregående cykeln*. Det är konstant eftersom oberoende av de vinster eller förluster som kapitalister som konkurrerar med andra gör, så har de betalat (eller är skyldiga) ett *tidigare bestämt pris* på de maskiner, råvaror, etc som de har köpt. När det gäller omvandlingen av värden till produktionspriser så som de gäller för den enkla reproduktionens diagram, så är detta förvisso inte korrekt, men inte av de skäl som angivits av de ovan nämnda författarna. Denna omvandling är resultatet av *kapitalistisk konkurrens*, vilket är just det som saknas i den enkla reproduktionens diagram och i en ekonomi som grundar sig på enkel varuproduktion som dessa formler återspeglar. Man kan för övrigt konstatera att dessa författare blandar ihop produktionspriser och marknadspriser uttryckta i penningtermer, eftersom de tar med den guldproducerande industrin i sina argument.

Icke desto mindre måste man akta sig för att tillskriva dessa formler en betydelse som de inte har. Genom att godtyckligt välja sina startsiffror eller de inledande relationerna mellan formelns olika uttryck, kan man ”upptäcka” lagar för den kapitalistiska reproduktionen, inklusive dess ”oundvikliga sammanbrott” (som den marxistiska ekonomen Henryk Grossman har gjort) efter ett antal cykler. Det är en fullständigt meningslös och ofruktbar sysselsättning.

I själva verket anger reproduktionsformlerna bara villkoren för *den kapitalistiska produktionens* kontinuitet *i sin helhet,* och de bortser från de *konkreta förhållanden* under vilka det kapitalistiska produktionssättet utvecklas: uppstår i en icke-kapitalistisk omgivning; överför kapital från en sektor till en annan; krediternas roll; svängningar i penningpriser, etc. I så måtto som den kapitalistiska produktionen är produktion för marknaden, en produktion av varor och inte en medveten fördelning av samhällets resurser mellan olika produktionsbranscher, så är det dessa *konkreta förhållanden* under vilka det kapitalistiska produktionssättet verkar som avgör både kapitalets utvecklingslagar – utan piskan från konkurrensen går det till exempel inte att förklara kapitalets ökade organiska sammansättning och profitkvotens fallande tendens som denna underförstått medför – och den cykliska form som det ekonomiska livet antar under kapitalismen.

Reproduktionsformlerna utelämnar alla dessa konkreta förhållanden och kan och bör därmed inte förväntas ”avslöja” dessa utvecklingslagar eller orsakerna till de cykliska rörelserna. De kan i bästa fall ange hur produktionens kontinuitet oaktat de täta periodiska avbrotten *i det långa loppet* kan bevaras, *trots* tusentals enskilda kapitalister som arbetar och konkurrerar våldsamt med varandra och på så sätt bestämmer det kapitalistiska produktionssättets verkliga utveckling. Hur användbara dessa formler är inser man när man frågar sig: hur kan det komma sig att produktionens kontinuitet upprätthålls när denna produktions värde och proportioner verkar vara ett resultat av enskilda beslut av tusentals affärsmän som döljer sina avsikter från varandra? Reproduktionsformlerna visar de villkor som måste uppfyllas för att denna kontinuitet ska säkerställas.

I den verkliga kapitalismen uppnås dessa villkor för kontinuiteten *genom brott i kontinuiteten. Den kapitalistiska ekonomin upplevs under sin ekonomiska verksamhet som en enhet mellan kontinuitet och diskontinuitet*. ”Utvecklingen... sker inte bara genom språng och framstormande utan också genom ensidiga framryckningar som ger andra resultat än de som skulle uppstå genom samordnade framryckningar... Kapitalismens historia är översållad av våldsamma utbrott och katastrofer... Utvecklingen är en störning av de befintliga strukturerna och mer som en rad explosioner än en stilla om än oavbruten omvandling.”[23]

I denna mening utgör formlerna så att säga *genomsnittet* för ett *decennium* eller en cykel, de inbördes proportionerna mellan den kapitalistiska produktionens olika delar. De förutsätter just att man *eliminerar* alla de faktorer som avgör produktionens cykliska utveckling ur de abstrakta formlerna. De kan därmed inte konkret förklara varken den kapitalistiska expansionen eller varför kriser bryter ut.

Utvidgad reproduktion, ekonomisk tillväxt och sociala beräkningar

En analys av den utvidgade reproduktionens olika villkor är på samma gång en analys av de faktorer som till syvende och sist avgör det kapitalistiska produktionssättets ekonomiska tillväxt.

I varje samhälle finns två villkor som är nödvändiga och tillräckliga för en ekonomisk tillväxt:

(1) att produktionen *per capita* är större än den nödvändiga produktionen, det vill säga att samhället producerar mer än det konsumerar (i konsumtionen ingår slitage på dess arbetsverktyg);

(2) att detta nettoöverskott åtminstone delvis antar formen av extra arbetsverktyg, det vill säga

[23] Schumpeter, *op cit*, vol I, s 102.

att det konsumeras produktivt. Ett gränsfall är när nettoöverskottet används för att underhålla ett större antal *producenter*, och när överskottet gör det möjligt att, tack vare att dessa producenter försörjs bättre, omedelbart öka deras produktion. Men i detta fall skjuter man för en tid bara upp behovet att se till att det sker en nettoproduktion av arbetsverktyg som ett nödvändigt villkor för ekonomisk tillväxt.

I det kapitalistiska samhället framträder dessa två villkor just som förutsättningar för en utvidgad reproduktion:

1. Det finns ett mervärde som inte helt och hållet konsumeras av kapitalisterna.
2. Dess icke konsumerade återstod investeras delvis i nytt konstant kapital.

I stort sett är således tre förhållanden grundläggande för att avgöra tillväxttakten i ett kapitalistiskt samhälle:

(a) Den absoluta profitmängden (*m*) och dess förhållande till bruttonationalprodukten;

(b) Den absoluta profitmängd som inte konsumeras improduktivt (*m* minus konsumerat *m*) och dess förhållande till bruttonationalprodukten (och den totala mervärdemängden).

(c) Den absoluta mängden på de ackumulerade profiter som investeras i produktionsmedel (*m* minus konsumerat *m* minus *m* som ackumulerats i *v* minus sparat *m*) och dess förhållande till bruttonationalprodukten och den totala mervärdemängden.

Eftersom dessa tre förhållanden är sammanflätade går det inte att isolera ett enda av dem för att avgöra grunden till den ekonomiska tillväxtens relativa långsamhet (eller snabbhet).

Således kan ett land ha en mycket låg produktiv investeringstakt, inte på grund av att profitmängden (eller -kvoten) eller mervärdemängden (eller -kvoten) är låg, utan därför att en mycket stor andel av mervärdet konsumeras improduktivt eller ackumuleras på andra sätt än i produktiva investeringar (exempelvis markspekulationer, sparande i ädelmetaller, kapitalexport för icke produktiva syften, etc). Detta är speciellt fallet i ett antal underutvecklade länder.[*]

Det vore på samma sätt helt fel att anta att en betydande ökning av reallönerna som leder till en minskning av profitkvoten, automatiskt måste bromsa den ekonomiska tillväxten. Denna hypotes är bara riktig om nästan allt mervärde investerats produktivt under den föregående perioden. Under alla andra förhållanden kan en sådan löneökning tvärtom stimulera den ekonomiska tillväxten genom att tvinga de besuttna klasserna att minska sin improduktiva konsumtion och sin ackumulation utanför den produktiva sfären för att uppväga den monetärt minskade mervärdekvoten genom att öka det relativa mervärdet (en ökad arbetsproduktivitet).

De beräkningar av nationalräkenskaperna som grundar sig på inkomstteoriernas rent beskrivande blandkriterier gör det inte möjligt att urskilja *det produktiva kapitalets möjliga ackumulationskällor*, eller med andra ord den totala mervärdemängden eller den samhälleliga merproduktionen. De skiljer inte mellan arbetarhushållens produktiva konsumtion, de besuttna klassernas improduktiva konsumtion, den lätt reducerbara lyxkonsumtionen och rent slöseri. På samma sätt tas bygget av hus för folket, som motsvarar ett trängande behov, med i samma post som bygget av lyxiga bank- och kontorskomplex som ofta är sätt att undvika beskattning och inte i någon mening ”produktiva investeringar”. I kategorin offentliga investeringar blandas produktiva investeringar ihop med inköp av militär utrustning, ett typiskt exempel på improduktiva investeringar!

[*] Se kapitel 13.

Det är alltså angeläget att ändra sättet att beräkna nationalräkenskaperna utifrån samhällsstrukturen så att abstrakta (eller rena penning-) principer om besparingar kan ersättas av principen om totalt mervärde och tillgängliga möjliga ackumulationsmedel.[§]

I det föregående har vi antagit att de befintliga företagen och den existerande arbetskraften redan var fullt sysselsatta. Detta antagande motsvarar inte en bestående verklighet. Följaktligen kan en ekonomisk tillväxt både vara resultatet av att det skapas ytterligare produktionsmedel och att de som redan finns används bättre (mer rationellt, oavbrutet, etc). Det är inte så mycket ökningen av produktiv investeringar som det bättre användandet av de existerande produktivkrafterna (mänskliga och mekaniska) som spelar roll i detta fall. Men även om sådana möjligheter är mycket viktiga på kort sikt (i synnerhet under kriser!), så är de icke desto mindre på lång sikt bara ett mellanstadium. Så fort man har uppnått full sysselsättning av de befintliga produktionsmedlen så beror återigen den ekonomiska tillväxten på att de utvidgas.

Krympande reproduktion

Krympande reproduktion äger rum som en rad produktionscykler som inte längre tillåter samhällets välstånd att vidmakthålla sig utan istället får det att minska. I ett samhälle som producerar bruksvärden innebär en krympande reproduktion att den mängd som produceras årligen inte räcker till för att försörja hela befolkningen eller vidmakthålla den existerande mängden arbetsverktyg, eller båda. I ett varuproducerande samhälle innebär en krympande reproduktion att värdet på den årliga bruttoproduktionen är mindre än den totala summa som man fått i betalning från de arbetande klasserna, värdet på de arbetsverktyg och råvaror man gjort slut på under produktionsprocessen och värdet på de varor som underhållit de härskande klasserna. I det kapitalistiska samhället innebär en krympande reproduktion att kapitalisterna av olika skäl inte kan förnya det konstanta kapital som använts och att de löner som betalats ut inte gör det möjligt för producenterna att helt och hållet rekonstruera sin arbetskraft.

I de förkapitalistiska samhällena kunde en krympande reproduktion vara en följd av två olika kombinationer av omständigheter. För det första en plötsligt *minskad produktion* på grund av naturliga eller samhälleliga katastrofer, torka, översvämningar, jordbävningar, invasioner, epidemier, krig, inbördeskrig, etc.

Låt oss anta att de totala behoven i ett jordbrukssamhälle uppgår till 1.000 ton vete per år, varav 750 är till för konsumtion och 250 till utsäde och för att bytas mot andra livsförnödenheter. Om skörden under flera på varandra följande år minskar till 500 ton och man inte får någon hjälp utifrån så kommer det att bli en krympande reproduktion över hela linjen. Mängden utsäde kommer att vara otillräcklig, en del av jorden kommer inte att odlas upp, en del av befolkningen kommer att gå under, antalet producenter (arbetsstyrkan) kommer att minska. Även när det verkligen blir en bra skörd kommer ett mindre antal producenter som arbetar på en mindre uppodlad yta att producera mindre vete än tidigare.

En krympande reproduktion kan också vara resultatet av en *förändrad fördelning av de tillgängliga resurserna*. För att produktionen ska trygga det ekonomiska livets kontinuitet på en viss nivå måste det i själva verket producera sådana bruksvärden som *rekonstruerar produktionens avgörande delar*: arbetskraften och arbetsverktygen. Men dessa delar kan användas *till ändamål som vad reproduktionen beträffar är ofruktbara*, det vill säga för att tillverka varor som inte gör det möjligt att varken förnya arbetskraften eller de arbetsverktyg som man gjort slut på under den aktuella produktionsperioden. I detta fall kommer det oundvikligen att bli en krympande reproduktion eftersom en del av de produktiva resurser som har använts inte kommer att rekonstrueras och arbetet därmed kommer att fortsätta med mindre resurser.

[§] I kapitel 16 försöker vi visa att en *maximal* ackumulationstakt *aldrig ger* den högsta tillväxttakten, och aldrig är den *optimala* takten.

Under de mongoliska kejsarnas styre i Kina, skriver historikern Eberhard, samlades således ett stort antal fattigbönder ihop i syfte att bygga överdådiga kejserliga inrättningar.[24] Medan dessa bönder utförde detta arbete var de tvungna att överge sina fält, som därmed inte odlades upp. På detta sätt inleddes en rad cykler av krympande reproduktion eftersom fördelningen av den totala arbetskraft som fanns tillgänglig för samhället hade gjorts på ett sådant sätt att produktionen inom den grundläggande sektorn, jordbruket, måste minskas.

I det kapitalistiska produktionssättet stöter vi på båda dessa sorters krympande reproduktion. För det första den som orsakas av en plötslig minskning av produktionen, genom en ekonomisk kris. I motsats till vad som hände i det förkapitalistiska samhället är det inte en minskning av den *mängd* som produceras utan av dess *värde* som medför att kontinuiteten bryts, att det blir en ekonomisk kris. Men den kumulativa effekt som minskningen av det ekonomiska livet leder till är ett lika karakteristiskt kännetecken i fallet med kapitalistiska ekonomiska kriser. Ett sjunkande värde på produktionen leder till att fabriker stängs och arbetare avskedas. Detta orsakar sedan ett plötsligt fall för den totala köpkraften som ytterligare förvärrar ansamlingen av osålda varor, sjunkande priser och att företag slår igen. Från en månad till en annan – och under utdragna kriser från ett år till nästa – produceras allt mindre med mindre kapital och färre arbetare. Produktionens bas krymper.

På samma sätt kan kapitalismen drabbas av krympande reproduktion på grund av en förändrad fördelning av de tillgängliga produktionsresurserna. Om en del av det konstanta kapitalet och arbetskraften används för att tillverka varor vars bruksvärde inte gör det möjligt att varken rekonstruera det konstanta kapitalet eller arbetskraften, så kommer det till slut efter en viss tid att råda krympande reproduktion, det vill säga produktion som genomförs med en minskande mängd konstant kapital och arbetskraft.

Krigsekonomin

Krigsekonomin är ett typiskt exempel på krympande reproduktion under kapitalismen. En krigsekonomi innebär att en del av det konstanta kapitalets och arbetskraftens produktiva resurser används för att tillverka *förintelsemedel* vars bruksvärde inte gör det möjligt att varken rekonstruera maskiner eller råvarulager eller arbetsstyrkan, utan tvärtom tenderar att leda till att dessa resurser förstörs. Av denna orsak kan krigsekonomin nå en punkt där antingen underhållet av det konstanta kapitalet (avskrivning ur ekonomisk synvinkel, återanskaffning ur fysisk) inte längre kan garanteras,[*] eller arbetsstyrkan inte fullständigt återuppbyggs eftersom arbetarnas konsumtion sjunker till en alltför låg nivå och arbetsproduktiviteten sjunker, till vilket man kan lägga effekterna av en absolut minskning av antalet arbetare.

Således tog Storbritanniens nationalinkomst under det senaste kriget denna form, jämfört med fredstid (i miljoner pund):

[24] Wolfram Eberhard, *Chinas Geschichte*, s 264.

[*] Denna punkt under en *krympande reproduktion* nåddes faktiskt i USA under Andra världskriget. Produktionen av nytt fast kapital (varaktig utrustning) minskade från 7,3 miljarder dollar 1929 och 6,9 miljarder 1940 till 5,1 miljarder 1942, 3,1 miljarder 1943 och 4 miljarder 1944, medan man beräknade att fast kapital till ett värde av 8 miljarder slets ut varje år under samma period. Nettobildningen av nytt kapital sjönk till mindre än 1% av nationalinkomsten 1943. Under samma period stod krigsutgifterna 1942 för 32%, 1943 43% och 1944 43% av USA:s bruttonationalprodukt. (Shoup, *op cit*, s 179, 194, 216.)

	1938	*1943*
Regeringsutgifter	837	3.840
Privat konsumtion	4.138	3.270
Privata investeringar hemma	305	-95
Utlandsinvesteringar	-55	-485[25]
Nationalinkomst:	5.225	6.530

(Siffror i 1938 års pundvärde.)

Det visar att en krigsekonomi kan åtföljas av en *ökning* av den verkliga nationalinkomsten och värdet på bruttonationalprodukten, så som den för närvarande beräknas: ”... en ökning av någon sorts produkt måste antingen åtföljas av en minskning av andra sorters produkter eller en ökning av den sammanlagda produktionen. Om de varor och tjänster som regeringen använder i krigstid räknas som slutprodukter, vilket är sedvanligt under nuvarande beräkningar, kan man förvänta sig att siffrorna från krigsperioden ska visa en viss ökning av den totala produktionen, men också en minskning av icke krigsprodukter.”[26]

Produktionen av stridsvagnar, flygplan och granater som säljs av de kapitalister som är sysselsatta inom förintelsemedelssektorn är en produktion av varor vars värde realiseras på marknaden. Men eftersom dessa varor inte ingår i *reproduktions*processen så åtföljs denna ökning av national-inkomsten av en absolut minskning av mängden existerande konstant kapital och en mycket stor minskning av arbetsproduktiviteten.

Det brittiska exemplet från det senaste kriget var dessutom ganska godartat. I Japan hade textil-industrin under samma världskrig tvingats förvandla två tredjedelar av alla bomullsspolar till järnskrot.[27] Det fasta kapitalet i sektor II blev rörligt kapital till sektor I. I Tyskland och på andra ställen sjönk den genomsnittliga arbetsproduktiviteten så mycket att det återigen blev möjligt att använda tvångsarbete i stor skala.

Denna krympande reproduktion kan presenteras i ett diagram genom att föra in en tredje sektor i reproduktionsformlerna, förintelsevaror:

Första cykeln	
I: 4.000 *k* + 1.500 *v* + 1.500 *m* = 7.000 produktionsmedel II: 2.000 *k* + 1.200 *v* + 1.200 *m* = 4.400 konsumtionsvaror	11.400
Andra cykeln	
I: 4.000 *k* + 1.500 *v* + 1.500 *m* = 7.000 produktionsmedel II: 2.000 *k* + 1.200 *v* + 1.200 *m* = 4.400 konsumtionsvaror III: 1.000 *k* + 500 *v* + 500 *m* = 2.000 förintelsevaror	13.400
Tredje cykeln	
I: 3.900 *k* + 1.200 *v* + 1.100 *m* = 6.200 produktionsmedel II: 1.800 *k* + 900 *v* + 800 *m* = 3.500 konsumtionsvaror III: 1.300 *k* + 600 *v* + 500 *m* = 2.400 förintelsevaror	12.100

Detta diagram grundar sig på antagandet att kapitalisterna från kategori I och II efter den första cykeln investerar allt sitt mervärde i vapenindustrin. Som ett resultat av det ökar inte produktionen i dessa två sektorer under den andra cykeln. Det vore givetvis möjligt att föra in flera mellanliggande

[25] *Economist*, 6 maj 1944.
[26] Shoup, *op cit*, s 214.
[27] F Barrett, *Evolution du capitalisme japonais*, vol III, s 345.

cykler under vilka en allt mindre del av det ackumulerade mervärdet skulle fortsätta att investeras i sektorerna I och II.

De 7.000 produktionsmedel som produceras under den andra cykeln ska under den tredje cykeln fördelas mellan kategorierna I, II och III, vilket innebär en minskning av de produktionsmedel som finns tillgängliga för sektor I och II, där fenomenet krympande reproduktion nu börjar uppträda. En del av kapitalisterna I och II:s mervärde kan inte längre investeras i dessa sektorer eftersom det saknas motvärde på marknaden. Det omvandlas till medel för att finansiera den tredje sektorn, eller så lagras det (tvångslån, företagsreserver, etc). Värdet på de konsumtionsvaror som finns tillgängliga för arbetarna minskar också, vilket leder till sänkt produktion och en krympande mervärdekvot.*

Den krympande reproduktionen av konsumtionsvaror och vissa produktionsmedel under inverkan av produktionen av förintelsevaror inom ramen för en krigsekonomi syns mycket tydligt i följande tabell:[28]

Värdet på produktionen inom olika branscher i procent av värdet på Tysklands totala industriproduktion

	1936	*1939*	*1944*
Råvaruindustrin,	34,4	31,4	33,3
varav kol och andra gruvor	7,5	7,4	6,3
Industri som producerar produktionsmedel,	39,5	34,9	41,4
varav metallindustri, inkl produktion av förintelsevaror	15,3	21,8	25,5
Konsumtionsvaruindustri,	30,5	27,6	19,0
varav textilindustri	7,5	5,0	3,7
varav livsmedel	11,4	11,9	7,0

Statens omfördelning av nationalinkomsten

Arbetarrörelsens uppkomst och folkets ökande motstånd mot de inkomstskillnader som kännetecknar den moderna kapitalismen ledde till försvarsåtgärder från de besuttna klassernas sida. Sedan inkomstskatten infördes i Storbritannien och framförallt efter erfarenheterna av New Deal i USA har många ekonomer betonat det faktum att staten – i synnerhet i de borgerliga demokratierna i väst – via sin budget omfördelar en stor del av nationalinkomsten på bekostnad av de besuttna klasserna och till förmån för de arbetande klasserna.

De säger att progressiva inkomstskatter och arvsskatter minskar inkomst- och förmögenhetsskillnaderna. Den samhällsservice som staten ger alla sina medborgare fri tillgång till – obligatorisk utbildning, vägunderhåll, offentlig sjukvård med gratis medicin i Storbritannien, etc – är framförallt till fördel för befolkningens fattigaste klasser och tenderar att utjämna medborgarnas inkomster ännu mer. Utvecklingen av dagens kapitalism sägs inte gå i riktning mot koncentration utan tvärtom en utspridning, en allt större utjämning av inkomsterna.

---

* Under Andra världskriget nådde USA ungefär fram till denna andra cykel av krympande reproduktion, åtminstone vad gäller att produktionsmedelssektorn stagnerade. Mot slutet av kriget gick Storbritannien, Tyskland och ännu mer Japan genom en tredje cykel, med minskad produktion inom I och II. Professor Jacquemyns kunde analysera hälsotillståndet hos 500 belgiska gruvarbetare och metallarbetare i maj-juni 1941, efter ett års ransonering som hade lett till en 25%-ig minskning av den normala konsumtionen av bröd, en 60%-ig minskning av konsumtionen av fett, kött och potatis, och en 75%-ig minskning av konsumtionen av ägg och fisk. Resultatet blev en viktnedgång på minst 4 kg – och i en del fall så mycket som 15 kg – under det normala hos 64% av arbetarna, vilket ledde till en minskning av blodtrycket, ständig trötthet och en snabb minskning av produktionen. (G Jaquemyns, *La Société belge sous l'occupation allemande 1940-1944*, vol I, s 123, 132-133, 138.)

[28] Bruno Gleitze, i *W.W.I. Mittelungen*, mars 1955, s 55.

Vad gäller rikedomar och egendomar, i synnerhet ägande av industri och innehav av kapitalistiska besparingar, så är dessa påståenden en grov lögn: alla fakta pekar på en ökande koncentration av ägandet.* Men vad gäller inkomster godtas i allmänhet att de offentliga myndigheternas handlingar faktiskt har minskat inkomstskillnaderna. Är det verkligen sant, och vilken plats ska i så fall detta fenomen ha i det kapitalistiska produktionssättets senaste utveckling?

Som vi redan har sagt kommer statens inkomster normalt från två olika håll – direkta inkomstskatter och indirekta skatter som höjer försäljningspriset på varor (statens utgivning av papperspengar har samma effekt som indirekt beskattning). Om de progressiva inkomstskatterna drabbar de välbeställda klasserna hårdare än de fattiga, så gäller det inte alls indirekta skatter.

> I allmänhet kommer beskattning av konsumtionen att drabba lägre inkomstklasser hårdare än de högre, och följaktligen kommer den i viss mån att kompensera inkomstskatternas inkomstutjämnande effekter.[29]

I själva verket ser vi i Frankrike att lönearbetarna 1949 betalade 450,5 miljarder franc i indirekta skatter, medan affärsmän och akademiskt utbildade bara betalade 271,5 miljarder. I Storbritannien ökade totala skatter av olika slag som de fattigaste skattebetalarna (de som tjänade mindre än £500 per år) betalade från £49 miljoner 1937 till £1.791 miljoner 1949, eftersom de indirekta skatterna femdubblades under denna period. I Danmark minskade de indirekta skatterna de fattigare skattebetalarnas inkomster med 11,2%, medan de bara utgjorde 9,1% av medelklassernas inkomster.[30]

Det är sant att de indirekta skatterna i USA bara står för en liten del av statsinkomsterna. Men i detta land måste man ta hänsyn till de direkta skatternas effekt på löner och avlöning, en faktor som förvisso spelar en ännu större roll i andra kapitalistiska länder. I Frankrike betalar i själva verket lönearbetarna mer i direkta skatter än affärsmän och akademiker! 1959 betalade lönearbetarna i Belgien, som får knappt 50% av nationalinkomsten, 59% av inkomstskatten.*

Om vi gör en balansräkning över de skatter som betalas av arbetande människor och de förmåner de får från socialförsäkring etc, så kan vi i allmänhet dra slutsatsen att omfördelningen av inkomster till deras fördel är liten eller till och med icke existerande. För Frankrike anmärker således Rottier och Albert:

> Om vi begränsar oss... till gruppen lönearbetare utanför jordbruket, så har vi inte kunnat få några exakta resultat för den vertikala omfördelningen av inkomster inom denna grupp. Men den är troligen inte särskilt stor... [Den] relativa ökningen av den samhälleliga lönens andel har inte åtföljts av någon ökning av lönernas totala andel av nationalinkomsten. Det har således skett en tydlig minskning av den andel av inkomsten som lönearbetare kan spendera som de vill.[31]

Och för Storbritannien drar F Weaver liknande slutsatser: ”Ett grundläggande drag hos den ökande omfördelningen i Storbritannien efter kriget är att den i huvudsak äger rum inom olika inkomstklasser på grundval av konsumtionsvanor snarare än mellan klasser... Huvuddelen av de personliga skatternas ökning efter kriget har indirekt lagts på konsumtion och har drabbat de som röker och dricker eller konsumerar icke brukskläder och hushållsprodukter. De regressiva skatternas fördel-

---

* Se kapitel 7, den avdelning som behandlar ”spridningen” av aktier, och kapitel 12.

[29] Leinberg, Ussing och Zeuthen, i *Income Redistribution and Social Policy*, red Alan T Peacock, s 69.

[30] *Ibid*, s 114, 156-157,144-145, 81.

* Rottier och J F Albert, i *ibid*, s 114; *Rapport au congrès du P.S.B.*, 12-13 december 1959, s 51.
I Västtyskland drog indirekta skatter in 27,5 miljarder D-mark 1960, mot 3,8 miljarder riksmark 1928-1929 för hela Weimarrepubliken. Under samma period ökade löner och avlöningar bara med 150%.

[31] Rottier och J F Albert, i *Income Redistribution and Social Policy*, s 135-136.

ning riktas främst mot arbetarklassen som också är huvudsaklig mottagare av regeringsutgifternas omfördelningsförmåner. Allmänt sett betalar den lägre inkomstgruppen för sina förmåner...”[32]

Man kan invända att dessa rena penningberäkningar inte tar hänsyn till sådana gratis materiella förmåner som en allmän förbättring av hälso- och utbildningsnivån, den förlängning av livslängden som har ägt rum, en viss förändring av konsumtionsmönstret, en ökning av arbetarnas utlägg för kultur och fritid i de industriellt utvecklade länderna, etc. Det är ett giltigt argument.

Men som de danska ekonomerna Leinberg, Ussing och Zeuthen konstaterar, så ska den ”samhällsservice” som arbetarna på detta sätt får av staten inte så mycket förklaras av en strävan att omfördela inkomster som en önskan att ”göra mottagarna så fullständigt behöriga som möjligt för produktivt arbete.”[33] På samma sätt innebär förlängningen av den genomsnittliga förväntade livslängden också en förlängning av arbetarnas produktiva liv. Istället för att producera mervärde åt kapitalisterna i 25 år producerar arbetarna det nu i 40 eller 45 år. I så måtto som priset på arbetskraft innehåller ett relativt element,[*] nämligen de genomsnittliga behov som avgörs av den genomsnittliga civilisationsnivån i ett land under en viss epok, så garanterar staten, genom att garantera löne-arbetarna en viss samhällsservice som de inte måste köpa med sina egna lönepengar, *bara att en nödvändig del av deras löner betalas ut å hela borgarklassens vägnar*. Staten förvandlar inte mervärde till löner, den spelar bara rollen som central kassör åt borgarklassen, *som betalar en del av lönerna i kollektiv form för att socialisera vissa behov*.

Det finns situationer där omfördelningen av nationalinkomsten gynnar arbetarklassen i större skala. Men det är paradoxalt nog inte fallet med ”den sociala kapitalismen”. Det gäller snarare i de fall där samhället gör en omfattande botgöring.

När ett kapitalistiskt samhälle drabbas av en katastrof i form av en allvarlig ekonomisk kris, eller när det har förlorat ett krig, så sker förvisso omfördelningen av nationalinkomsten till förmån för de fattigaste skikten – i första fallet de arbetslösa, i det andra krigsoffren. Dessa delar av befolkningen måste räknas in i proletariatet, de utgör just det ”Lazarusskikt” som Karl Marx talar om.

I Västtyskland där det finns miljontals invalider och svårt skadade krigsoffer och även offer för fascistiskt och rasistiskt förtryck, krigsveteraner och människor som är sjuka som ett resultat av umbäranden under kriget, erhåller detta ”Lazarusskikt” nästan 10% av nationalinkomsten via statens omfördelning. Men man får väl hålla med om att arbetarna inte kan finna tillfredsställelse i att de bara ”gynnas” av omfördelningen av nationalinkomsten i den mån de blir arbetslösa eller krigsinvalider.

Det är uppenbart att vi här har en åtgärd med politiska och sociala mål, ett smörjmedel i det sociala maskineriet för att undvika en explosion och inte en *ekonomisk* utveckling som på ett eller anat sätt motsäger proletariatets relativa utarmning.

En studie av Simon Kuznets[34] som kom ut 1953 försökte i siffror räkna fram omfördelningens effekter på nationalinkomsten i USA. Han kom fram till slutsatsen att den slutliga andel av nationalinkomsten som de rika tog (efter att ha betalat direkta skatter) – och med rika menade han den rikaste procenten av skattebetalarna – hade minskat i en slående omfattning, från i genomsnitt 14,3% 1919-1938 till 7,9% 1948.

---

[32] F Weaver, ”Taxation and Redistribution in the United Kingdom”, i *Review of Economics and Statistics*, augusti 1950, s 206.
[33] Leinberg, etc, *op cit*, s 63.
[*] Se kapitel 5.
[34] Kuznets, *Shares of Upper Income Groups*..., på flera ställen och s 36-39.

Men denna studie lider av allvarliga metodologiska svagheter. För det första grundas den uteslutande på skattebetalarnas egna deklarationer, vilka i fallet egna företagare och i synnerhet rika som bekant beräknas alltför lågt i syfte att undvika skatter.[§]

Den räknar med direkta skatter men inte med de ökade levnadsomkostnaderna, som särskilt missgynnar lägre inkomstgrupper. Den använder godtyckliga kategorier (”den rikaste procenten skattebetalare”, ”de sju rikaste procenten skattebetalare”, etc) och inte *konkreta sociala* kategorier.

Om vi på nytt granskar den officiella statistiken, även utan att ta hänsyn till icke deklarerade inkomster, ser vi icke desto mindre att den lägre inkomstgruppens andel inte alls har ökat, vilket går att se i följande siffror:

	Procent av hushållen	*Procent av familjens personliga inkomst som erhållits*
1910	50	26,8
1918	50	26,6
1929	50	22,0
1937	50	21,2
1944	51,9	24,9
1956	51,7	25,2

Det är svårt att tolka dessa siffror som att de lägre inkomstgrupperna historiskt har fått det bättre, i synnerhet om vi noterar att 51,7% av de familjer som anfördes för 1956 tjänade mindre än 5.000 dollar per år, att de 51,9% av familjerna som anfördes för 1944 tjänade mindre än 3.000 dollar per år, och att dollarns köpkraft minskade med 40% mellan 1944 och 1956, så att 5.000 dollar 1956 var exakt lika mycket som 3.000 dollar 1948.[35]

Enligt Kuznets erhöll 7% av skattebetalarna med de högsta inkomsterna 1929 30,3% av de personliga inkomsterna, 1956 erhöll de 10% bäst betalda skattebetalarna 31% av de personliga inkomsterna. ”Omfördelningen” bestod bara av en viss *utvidgning av den övre medelklassen*, ett fenomen som är typiskt för varje högkonjunktur (och genom skattefusket ”överdriven” i dessa siffror). Detta intryck förstärks ännu mer när man konstaterar att 3,8% av alla familjer som tjänade mer än 15.000 dollar per år 1956 erhöll sammanlagt 17,3% av familjernas inkomster, medan omkring 2% av familjerna erhöll samma procentandel 1929.[*] De ”rikas” andel har inte ändrat alls, de har bara blivit något fler.[§]

Men om vi vet att 40% av skattebetalarna tillsammans erhåller mindre än vad dessa 3,8% av befolkningen gör (deras andel minskade från 20% 1916 till omkring 13% 1950!) då är det omöjligt

---

[§] Dr Selma Goldsmith från Nationella byrån för ekonomisk forskning bedömer att 24% av aktieutdelningarna, 29% av affärsmännens inkomster och 63% av räntebetalningarna inte deklarerades i USA 1946. (*Studies in Income and Wealth*, utgiven av N.B.E.R., vol CXXXII, s 302, New York 1951.)

[35] *U.S. Statistical Abstract*, 1958.

[*] Den tyska officiella statistiken visar att 88,84% av skattebetalarna 1928 erhöll 61,1% av de privata inkomsterna. 1950 erhöll 86,05% av de västtyska skattebetalarna 59,7% av de privata inkomsterna. I andra änden av pyramiden erhöll 1938 0,45% av skattebetalarna 11,1% av de privata inkomsterna. 1950 erhöll 1.24% av skattebetalarna 10% av de privata inkomsterna. 1928 var de 4,3 rikaste procentens andel 24,7%. 1950 var de 4,4 rikaste procentens andel 23%. (*W.W.I. Mittelungen*, oktober-november 1950.)

[§] ”Trots klagomålen på höga skatter har antalet amerikanska familjer med en nettoförmögenhet på en halv miljon dollar fördubblats sedan 1945. De flesta rika lyckas på ett eller annat sätt behålla huvuddelen av sina nya inkomster varje år. Under tiden har företagens advokater använts sitt skarpsinne för att hitta skattebefriade förmåner åt de viktigaste cheferna. Det sträcker sig från uppskjuten betalning i form av höga inkomster under deras sista år och gratis hälsokontroller på hälsohem i bergen, till dolda jaktstugor, företagsyachter, betalning av medlemsavgifter på klubbar (enligt en undersökning gjorde tre fjärdedelar av de undersökta företagen detta) och påkostade utgiftskonton.” (Vance Packard, *The Status Seekers*.)

att betrakta dessa siffror som en omsvängning av de klassiska tendenserna till koncentration av kapital och inkomster i det kapitalistiska produktionssättet.[36]

[36] Kuznets, *Shares of Upper Income Groups*..., s 216, och *U.S. Statistical Abstract*, 1958.

Kapitel 11: Periodiska kriser

Förkapitalistiska och kapitalistiska kriser

En ekonomisk kris är ett avbrott i den normala reproduktionsprocessen. Reproduktionens mänskliga och materiella grund, det vill säga mängden produktiv arbetskraft och arbetsverktyg som utnyttjas effektivt minskar. Därmed minskar både människors konsumtion och den produktiva konsumtionen, det vill säga både mängden levande och dött arbete som står till produktionens förfogande under påföljande cykel. På så sätt återskapas krisen i en spiral, och avbrottet av den normala produktionsprocessen leder till att den grund som utgör startpunkt för denna process krymper.

I de förkapitalistiska samhällena tog kriser formen av *materiell förstörelse* av både den enkla eller utökade reproduktionens delar, som ett resultat av natur- eller samhällskatastrofer: ”Före och till och med under 1700-talet var skördar, krig, epidemier och så vidare absolut och relativt sett mycket viktigare [än affärsfluktationer].”[1]

Krig, pest och andra epidemier, översvämningar, torka och jordbävningar förstör samhällets produktivkrafter, producenter och produktionsmedel. Avfolkning och svält betingar varandra och leder till en generell minskning av både den pågående produktionen och samhällets reserver. Eftersom jordbruket är grunden för all utökad reproduktion, så är det framförallt en minskad jordbruksproduktion, jordbruksarbetets produktion, som ligger till grund för de förkapitalistiska kriserna. Denna minskning orsakas vanligen av icke-ekonomiska faktorer.[2] Men under vissa förhållanden kan orsaker som finns inneboende i produktionssättet – ökande utarmning av jorden utan möjlighet att utvidga odlingarna till ny jord, och att producenter flyr från ökande utsugning – ta de icke-ekonomiska katastrofernas plats som orsaker till en kris.

I det kapitalistiska samhället uppstår kriser på ett annat sätt. I detta samhälle är den materiella förstörelsen av produktionens element inte orsak till utan ett resultat av krisen. En kris uppstår inte på grund av att färre arbetare är sysselsatta i produktionen, utan en kris bryter ut på grund av att färre arbetare blir sysselsatta i produktionen. Produktionen minskar inte och krisen bryter inte ut på grund av att hungersnöd råder i folks hem, utan tvärtom.

Förkapitalistiska kriser beror på *underproduktion av bruksvärden*. De orsakas av en otillräcklig utveckling av produktionen, eller av otillräckligt utbyte och transportmedel. En sådan kris i en viss region eller land kan sammanfalla med normala reproduktionsförhållanden i ett angränsande land eller region. En kapitalistisk kris är däremot en kris av *överproduktion av bytesvärden*. Den beror inte på otillräcklig produktion eller fysisk oförmåga att konsumera, utan på bristande *finansiellt effektiv efterfrågan*. Ett relativt överskott av varor finner ingen motsvarighet på marknaden, kan inte realisera sitt bytesvärde, förblir omöjliga att sälja och ruinerar sina ägare.

Till skillnad från en förkapitalistisk kris förutsätter alltså kapitalistiska kriser att varuproduktionen är generaliserad. Medan förkapitalistiska kriser per definition är lokala och begränsade i rummet, så är kapitalistiska kriser per definition allmänna, och omfattar de flesta länder som är förenade i det kapitalistiska produktionssystemet och utbytet av varor:[3]

> Medan kriserna under den Gamla regimen var bristfenomen som uppstod helt plötsligt, och själva begreppet kris under tusentals år kopplades samman med underproduktion och svält... är kriserna sedan Revolutionen alltid, förutom under krig, fenomen som beror på en explosiv sorts

[1] Joseph Schumpeter, *Business Cycles*, bd 1, s 225.
[2] W Abel, *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mittelalter*, s 158.
[3] Det innebär naturligtvis inte att alla kriser under kapitalismen nödvändigtvis måste påverka *samtliga* länder. Det generella i kapitalistiska kriser är ett dominerande drag, inte en absolut och mekanisk regel.

överskott, som också leder till djupgående samhälleliga förändringar.[4]

Allmän möjlighet till kapitalistiska kriser

Denna nya sorts kris, som kallas överproduktionskriser, verkar vara ett resultat av varans utmärkande egenskaper, och av varuproduktionens allmänna utveckling. Varans inneboende motsättning, motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde, leder i själva verket till *att varan splittras upp i varan själv och pengar*. Det är denna uppsplittring som skapar en allmän möjlighet till kapitalistiska kriser.

Så länge samhället huvudsakligen producerar bruksvärden kan det inte uppstå en situation av ”fattigdom mitt i överflödet”, av att mängder av bruksvärden förstörs medan mängder av människor är dömda till fattigdom. Eftersom konsumenterna direkt tillägnar sig bruksvärdena kan inte sådana paradoxala sammanträffanden uppstå. Men så fort varuproduktionen blir allmän är inte detta direkta tillägnande längre möjligt. För att kunna konsumera en vara måste man hädanefter äga en motsvarighet till dess bytesvärde. För att skaffa sig bruksvärden måste man *köpa* dem.

Från och med denna tidpunkt är överproduktionskriser teoretiskt möjliga. Det enda som krävs för att de ska uppstå är att ägarna till varor av någon orsak inte möter kunder som äger tillräckligt med pengar för att realisera varornas bytesvärde. Systemet med handel och krediter tenderar att tillfälligt överbrygga uppdelningen mellan varan och dess motsvarighet i pengar. Men ju längre denna brygga blir, både i tid och rum, ju mer handel och krediter knyter samman alla länder i ett enda system, desto mer ökar varans inneboende motsättning och tudelning.

Om *varans produktionspris förändras* under cirkulationen, som ett resultat av låt oss säga införandet av nya arbetsmetoder, ökad konkurrens, eller ett fall i den genomsnittliga profitkvoten, så kommer ett stort antal varor inte längre att finna sin motsvarighet på marknaden, och ett stort antal skulder kommer inte att kunna betalas. Det räcker att man inte spenderar en inkomst idag utan först imorgon för att den inte ska kunna köpa samma antal varor, om under tiden priset på varan har ökat.[5] På så sätt utvecklas motsättningen mellan varan och motsvarande mängd pengar som den måste hitta på marknaden till en motsättning mellan pengar som cirkulationsmedel och pengar som ett betalningsmedel, vilket i sin tur leder till en motsättning mellan varuproduktionen och reproduktionen.

Marknadslagen

Mot denna analys av de teoretiska möjligheterna till överproduktion ställde den vulgära politiska ekonomin upp tanken att varornas värde definitionsmässigt är lika med totalinkomsten hos de olika samhällsklasser som på ett eller annat sätt deltar i produktionen av dessa varor. Från detta drog man slutsatsen att all varuproduktion på samma gång är produktion av de inkomster som krävs för att absorbera dessa varor. Så uppstod den välkända ”marknadslagen”, som felaktigt kallas ”Says lag”, eftersom det inte var den franske ekonomen J B Say som upptäckte den, utan den brittiske ekonomen James Mill, fader till John Stuart Mill. Denna ”marknadslag” lämnar inte utrymme för en allmän överproduktion. På sin höjd medger den att det kan förekomma delvis överproduktion, överproduktion i vissa sektorer beledsagade av underproduktion i andra, beroende på att ”produktionsfaktorerna” fördelas felaktigt mellan ekonomins olika sektorer.

Marknadslagens misstag härrör ur det faktum att den förbiser *tidsfaktorn*, det vill säga den förutsätter ett statiskt och orörligt system istället för kapitalismens dynamiska system.[6] Vi känner redan till att varornas priser kan variera åt ena eller andra hållet under perioden mellan produktion

[4] Jean Fourastié, *Le Grand espoir du Xx^e siècle*, s 141.
[5] J M Keynes, *General Theory*.
[6] Guitton medger detta, i *Les fluctuations économiques* (bd 9 i Gaëtan Pirous *Traité d’économie politique*), s 174-75.

och försäljning, och på detta sätt skapa antingen ett överskott av inkomster eller överskott av varor utan ett motsvarande värde i pengar på marknaden.[7]

Å andra sidan kommer inte de inkomster som fördelas under en viss tidsperiod nödvändigtvis att användas för att köpa varor under samma period. Bara lönarbetarnas inkomster, som är ämnade för att köpa förbrukningsvaror, kommer att användas så. Detta gäller inte kapitalisternas inkomster, som har en *tendens att ackumuleras*, och inte heller den del av varornas värde som inte utgör en inkomst utan ett värde som motsvarar det konstanta kapital som har använts. Kapitalisterna är inte tvungna att investera dessa pengar *omedelbart*, det vill säga att använda dem omedelbart som köpkraft för att skaffa en viss sorts varor. När kapitalisterna inte förväntar sig ökade utan snarare minskade vinster, kan de mycket väl skjuta upp sådana utgifter. Hamstringen av inkomster, icke-produktivt sparande, kan således ge upphov till ett överskott av inkomster, som kommer att motsvara en överproduktion av vissa varor.[8] Det leder till en första minskning av sysselsättningen, som kan få till följd att överproduktionen sprider sig till samtliga delar av ekonomin, vilket kommer att orsaka en ytterligare minskad sysselsättning, och så vidare.

I själva verket är ”marknadslagen” bara giltig:

(a) om alla investeringsproblem elimineras,

(b) tillsammans med alla kreditproblem, och

(c) om man tar för givet att samtliga varor som produceras omedelbart säljs kontant, samt

(d) ett fullständigt stabilt värde på dessa varor och

(e) ingen produktivitetsskillnad mellan olika företag.

Dessa antaganden kan alltså reduceras till antagandet att produktionen inte är kapitalistisk produktion som stimuleras av profithunger och konkurrens, utan att det rör sig om enkel varuproduktion.

Även i det fallet kan valutafenomen störa den perfekta jämvikten mellan inkomster och varuvärden. Sålunda är marknadslagen bara helt giltig för naturaekonomin.[9] Alltså återkommer vi till det argument som utvecklades i början av detta kapitel, att ett samhälle som producerar bruksvärden inte kan drabbas av ”överproduktion”.

Den kapitalistiska ekonomins cykliska utveckling

Det kapitalistiska produktionssättets allmänna utvecklingslagar är: en ökande organisk sammansättning av kapitalet, och en av detta betingad tendens för den genomsnittliga profitkvoten att falla. Om man antar att det finns ett tidsintervall mellan varornas produktion och deras försäljning, så skapar dessa lagar en teoretisk möjlighet till allmänna överproduktionskriser, genom att de orsakar en periodisk förändring av produktionspriset på varor. På så sätt erhåller det kapitalistiska produktionssättet sin karakteristiska utvecklingsrytm – *ojämn, oregelbunden*, med hopp framåt som följs av perioder av stagnation och återgång.

När nya maskiner och produktionsmetoder införs, så ändras inte produktionspriset på ett omärkligt, gradvis sätt. Istället ändras det med mer eller mindre regelbundet återkommande hopp, då samhället *i efterhand* blir medvetet om att det har använt alltför mycket samhälleligt arbete för att producera vissa varor. Om vi bortser från alla andra faktorer, så är detta resultatet av det fasta kapitalets

[7] Marx anmärker att det under kapitalismen inte finns någon automatiskt, omedelbart samband mellan produktion och realisering av värde. Detta samband uppstår först under en process och är beroende av en rad förutsättningar. Karl Marx, *Grundrisse*, s 310.
[8] L R Klein, *The Keynesian Revolution*, s 8.
[9] F A Von Hayek, *Geldtheorie und Konjunkturtheorie*, s 51, 103.

omloppscykel, vilken spänner över en hel rad produktionscykler och omloppscykler för det cirkulerande kapitalet. Keynes säger:

> Det finns orsaker, för det första på grund av kapitalvarornas livslängd i förhållande till den normala tillväxten under en given tidsperiod, och för det andra lagerkostnaderna för överskottet, till varför den nedåtgående rörelsens varaktighet borde vara av en storleksordning som inte är slumpmässig, som inte fluktuerar mellan låt oss säga ett år ena gången och tio år nästa gång, utan som uppvisar någon form av regelbundenhet mellan till exempel tre och fem år.[10]

Ett antal andra författare uttrycker samma ståndpunkt, exempelvis Aftalion, Pigou, Schumpeter, etc.[11] Denna ”intervall”faktor gäller även inom jordbrukssektorn. Det finns ett glapp mellan den tidpunkt då man beslutar sig för att öka odlingen av en särskild produkt, eller uppfödningen av en viss sorts boskap, på grund av att priset är gynnsamt, och den tidpunkt då detta beslut verkligen leder till en ökad produktion.[12]

Å andra sidan måste en viss period förflyta innan marknaden kan reagera på att nya produktions-metoder införs, det vill säga innan det går att säga om dessa metoder kommer att fortsätta att ge sina initiativtagare superprofiter, eller om de tvärtom kommer att leda till en allmän sänkning av produktionspriserna. Det är just under denna period som uppsplittringen av varan i själva varan och pengar *utsträcks* till det yttersta, och leder till ett oundvikligt prisfall.

Kapitalistisk produktion är produktion för profit. Det avgörande kriteriet för den kapitalistiska ekonomins verkliga tillstånd är hur den genomsnittliga profitkvoten varierar.[13]

Den långsiktiga tendensen är att den genomsnittliga profitkvoten sjunker. Men det visar sig inte på ett rätlinjigt sätt. Den visar sig bara genom periodiska justeringar och ökningar, i en *cyklisk* rörelse, vars primära ursprung vi just har visat. De viktigaste faserna i denna cykliska rörelse kan i korthet karakteriseras med hjälp av förändringar i den genomsnittliga profitkvoten:

(a) *Ekonomisk återhämtning*: Under en viss period har en del av produktionskapaciteten inte blivit utnyttjad, de tidigare ackumulerade lagren är avyttrade, och efterfrågan på varor överstiger det nya utbudet. Priser och profiter börjar återigen stiga. Vissa av de fabriker som har stängts öppnar på nytt av samma skäl, vilket uppmuntrar kapitalisterna att öka investeringarna – ty när efterfrågan är större än utbudet, så innebär det att *mindre* samhälleligt arbete är kristalliserat i varorna på marknaden än vad som är samhälleligt nödvändigt. Det betyder att dessa varors totalvärde med lätthet finner sin motsvarighet på marknaden. De fabriker som arbetar med en högre produktivitet än genomsnittet kommer att realisera en betydande superprofit: de mindre produktiva företag som fortfarande

---

[10] Keynes, *op cit*, s 317.

[11] G von Haberler, *Prospérité et Dépression*, s 154-5.

[12] Detta leder till ett fenomen av oundvikliga cykliska fluktuationer som är känt som ”spindelvävsteoremet”. Se Alvin H Hansen, *Business Cycles and National Income*, s 50; Hans Roth, *Die Uebererzeugung in der Welthandelsware Kaffee*, s 104-5; Richard B Tennant, *The American Cigarette Industry*, s 192-4, etc.

[13] Ett stort antal författare accepterar detta synsätt som självklart, till exempel Aftalion, W C Mitchell, Keynes, Schumpeter, Hansen och Guitton. (A Aftalion, *Crises périodiques*, bd I, s 359-64; W C Mitchell, *Business Cycles and Unemployment*, s 10-11; Keynes, *op cit*; Schumpeter, *op cit*, bd I, s 4; Hansen, *op cit*, s 564; Guitton, *op cit*, s 321.) Men för att bli den marginalistiska skolans terminologi trogen gör sig Haberler, i sitt i övrigt så klarsynta verk om de ekonomiska cyklerna, skyldig till följande ogärning: ”Variationer i profiterna (eller förlusterna) betraktas ofta som de ekonomiska cyklernas barometer. Men det förefaller inte berättigat att placera denna faktor på samma nivå som de tre grundläggande kriterier som nämnts ovan. Termen ’profit’ är vag och tvetydig(!)... Den är en kombination av räntor, arrenden, monopolprofiter, etc. I dogmatisk mening är profiter en del av nationalinkomsten, och innefattas under denna rubrik i ’realinkomsten’. Avsaknad av profit (eller förluster) i ordets strikta mening är själva kärnan i det ekonomiska systemets perfekta jämvikt(!).” (Von Haberler, *op* cit, s 298.) Vi är beredda att slå vad om att varenda affärsman skulle kunna förklara för herr von Haberler att hans ”lära” står i motsättning till verkligheten... Man bör dessutom anmärka att Gayer, Rostow och Schwartz (A D Gayer, W W Rostow och A J Schwartz, *Growth and Fluctuation of the British Economy*, s 557) empiriskt har bekräftat att textilindustrins cykliska fluktuationer i början av 1800-talet sammanfaller med profitkvotens cykliska fluktuationer.

överlever efter krisen kommer att realisera genomsnittsprofiten. Varornas cirkulationsperiod blir kortare, de flesta företag producerar på beställning. Glappet mellan tidpunkten för inköp och tidpunkten för betalning är mycket kort.[14]

(b) *Boom och framgång*. Allt tillgängligt kapital strömmar in i produktionen och handeln för att dra fördel av den ökade genomsnittliga profitkvoten.[15] Investeringarna ökar snabbt. Under en hel period är det upprättandet av nya företag och modernisering av de existerande fabrikerna som leder till att den ekonomiska aktiviteten expanderar: ”industrin är industrins bästa kund”. De nystartade företagen höjer den genomsnittliga produktivitetsnivån betydligt över det tidigare genomsnittet, men så länge efterfrågan är större än utbudet fortsätter priserna att stiga, och den genomsnittliga profitkvoten ligger kvar på en hög nivå. De modernaste fabrikerna håvar in enorma superprofiter, vilket stimulerar nya investeringar och utvecklar krediter, spekulation etc.

(c) *Överproduktion och nedgång*. Allteftersom de nya investeringarna ökar samhällets totala produktion, och därmed den mängd varor som kastas ut på marknaden, så förändras förhållandena mellan utbud och efterfrågan, till en början omärkligt men sedan allt tydligare. Nu visar det sig att vissa varor som har producerats under de minst gynnsamma produktivitetsförhållandena i själva verket innehåller ur samhällelig synvinkel *förslösad* arbetstid. Dessa varor är inte möjliga att sälja till sina produktionspriser. Men tack vare kreditsystemets expansion fortsätter under en period fabrikerna där dessa ogynnsamma förhållanden existerar ändå att producera – *det vill säga slösa med samhällelig arbetstid* – och det återspeglar sig i att man bygger upp lager, varornas cirkulationstid förlängs, det blir en allt större skillnad mellan utbud och efterfrågan, etc. I ett visst ögonblick går det inte längre att överbrygga detta glapp med krediter. Priser och profiter kollapsar. Många kapitalister ruineras. De företag som arbetar med alltför låg produktivitet[16] måste läggas ner.

(d) *Kris och depression*. Prisfallet leder till att produktionen från och med nu bara är vinstgivande i de företag som arbetar under de mest gynnsamma produktionsförhållandena. De bolag som realiserade superprofiter måste nu nöja sig med en genomsnittlig profit. I själva verket upprättas på så sätt en ny genomsnittlig profitnivå som motsvarar kapitalets nya organiska sammansättning. Men genom att många fabriker går i konkurs och slår igen, innebär krisen på samma gång att en mängd maskiner, fast kapital, förstörs. I och med prisfallet minskar också kapitalet i form av bytesvärde i värde, och det totala värdet på samhällets kapital minskar. Den mindre mängd kapital som lämnas kvar efter denna förstörelse kan enklare användas. Det kan med lätthet investeras under villkor som gör det möjligt att återigen öka den genomsnittliga profitkvoten, så fort ekonomin återhämtar sig.

Kapitalets cykliska rörelse är alltså inget annat än den mekanism genom vilken den genomsnittliga profitkvotens fallande tendens förverkligas. På samma gång är det systemets reaktion på detta fall, genom att minska kapitalets värde under kriser. Kriserna gör det möjligt att periodiskt anpassa den mängd arbete som faktiskt läggs ner på att producera varor till den mängd som är *samhälleligt*

---

[14] Vi lämnar för tillfället åt sidan många av de faktorer som ingår i den cykliska rörelsen, och som vi tar itu med senare. Framför allt måste man inse profitkvotens *grundläggande* mekanism, som ligger bakom den cykliska rörelsen.

[15] Det är alltså inte fel, att som Aftalion och Pigou tala om ”misstag av alltför optimistiska företagare”. Men man måste inse att detta är ”misstag” (överinvesteringar) ur *social* synvinkel. Ur den *privata* företagarens synvinkel är det logiskt att försöka öka produktionen och försäljningen så mycket som möjligt *vid den tidpunkt då profiterna är som högst*. Alla hoppas att just han kommer att överleva det efterföljande prisfallet, att det bara kommer att drabba andra. Och är det i själva verket inte de modernaste fabrikerna som klarar krisen bäst? ”Problemet verkar inte så mycket vara att affärsmän misstar sig om sina intressen... som att deras verkliga intressen är att göra just de saker som förorsakar cykeln, så länge de handlar som individuella affärsmän eller representanter för individuella affärsintressen.” (J M Clark, som citeras i Hansen, *op cit*.)
Natalja Moszkowska förstår inte varför dessa ”bedömningsmissar” sammanträffar periodiskt. Varför gör alla samma misstag? (Natalja Moszkowska, *Zur Kritik Moderner Krisentheorien*, s 62.) Kanske därför att konkurrensen tvingar alla företagare att försöka få högsta möjliga profit? Är inte det en levande illustration av motsättningen mellan produktionens *samhälleliga* karaktär och tillägnandets *privata* karaktär (jakten på privat profit) under kapitalismen?

[16] Schumpeter, *op cit*, bd I, s 148.

nödvändig, avpassa varornas individuella värde till deras samhälleligt bestämda värde, och anpassa det värde som finns i varorna till den genomsnittliga profitkvoten. Eftersom den kapitalistiska produktionen inte är medvetet planerad och organiserad, så sker dessa justeringar inte *a priori* utan först *a posteriori*. Av denna anledning behövs det våldsamma chocker, förstörelse av tusentals liv och oerhörda mängder av värden och skapade rikedomar.

Den kapitalistiska cykelns inre logik

Motsättningen mellan bruksvärde och bytesvärde, motsättningen mellan varan och dess penga-ekvivalent, ger bara en *allmän möjlighet* till kapitalistiska överproduktionskriser. De förklarar inte varför, eller under vilka specifika förhållanden dessa kriser följer efter varandra på ett periodiskt sätt. Variationerna i profitkvoten visar den ekonomiska cykelns inre mekanism. De förklarar dess övergripande betydelse för att periodiskt justera den kapitalistiska reproduktionens jämviktsförhållanden. Men de avslöjar inte krisernas ”konkreta orsaker”. Dessa faktorer kan särskiljas från krisens orsaker i strikt mening, genom att i den aristoteliska logikens anda, och som ekonomen G von Haberler gör, ställa orsakerna *sine qua non* – utan vilka det inte skulle bli några kriser – mot orsakerna *pre quam* – som förklarar de omedelbara skälen till varför kriser bryter ut. För att kunna analysera de senare krävs det en konkret analys av den kapitalistiska produktionens samtliga delar.

För att det ska kunna ske en kontinuerligt utökad reproduktion måste de *jämviktsförhållanden* som påvisats i kapitel 10 ständigt reproduceras. Den mängd konsumtionsvaror som köps av de arbetare och kapitalister vilka är sysselsatta med produktionen av produktionsmedel måste vara lika med den mängd produktionsmedel som inhandlas av de kapitalister som producerar konsumtionsvaror (inbegripet i båda kategorierna de inköp som behövs för att kunna öka produktionen). En konstant reproduktion av dessa jämviktsförhållanden kräver således en *proportionell utveckling* av produktionens två sektorer. Att kriser uppträder periodiskt kan bara förklaras med att denna proportionalitet periodiskt avbryts, eller med andra ord av en *ojämn utveckling* av dessa två sektorer.

Men hittills har vi inte lämnat definitionernas, det vill säga tautologins, område. Att säga att periodiska kriser uppstår på grund av bristande proportion mellan produktionens två sektorer är som att säga att opium får dig att somna på grund av att det har sömngivande egenskaper. Krisen är ett *uttryck* för denna disproportionalitet. Men för att det ska kunna betraktas som *inneboende* i den kapitalistiska utvecklingen, så måste vi visa varför denna utveckling *periodiskt och med nödvändighet* ger upphov till en sådan disproportionalitet.

Kapitalistisk produktion är produktion för profit. Den periodiska bristen på proportion mellan produktionsmedelsektorns och konsumtionsvarusektorns utveckling måste knytas till periodiska skillnader mellan de två sfärernas profitkvoter. Orsakerna till dessa periodiska skillnader beror på att kapitalismens grundläggande motsättning visar sig på olika sätt i de två sektorerna. Under den ekonomiska cykelns på varandra följande faser får vi följande bild:

(a) *Depressionen*. Under en hel period har det byggts upp lager, som det tar tid att bli av med, eftersom arbetslösheten har gjort att de inkomster som är tillgängliga för att köpa konsumtionsvaror har minskat kraftigt. När krisen bröt ut gick all investeringsaktivitet ned kraftigt.[17] Eftersom många företag samtidigt har tvingats använda de fonder som skulle ha använts för att förnya det fasta kapitalet till andra syften, så sjunker företagens aktivitet inom produktionsmedelsektorn avsevärt.[18] Även produktionen av konsumtionsvaror sjunker i betydande omfattning, men inte lika mycket.[19] Inte ens arbetslösa slutar att äta, och inköpen av förbrukningsvaror går inte att skjuta upp till imorgon. Och trots att arbetarnas löner har minskat, så har denna minskning blivit mindre än

[17] Von Haberler, *op cit*, s 414.
[18] Keynes, *op cit*.
[19] Von Haberler, *op cit*, s 32, 154-5; Abramowitz, *Inventories and Business Cycles*, s 360-9.

prisfallet sedan början av krisen.[20] Vad gäller inköpen av delvis varaktiga konsumtionsvaror, så minskar de mindre än inköpen av kapitalvaror. Och försäljningen av de senare minskar visserligen kraftigt, men säljer trots det ändå lättare än produktionsmedel.[21] Under depressionsperioden kan vi således inom produktionen se början till en bristande proportion mellan de två sektorerna, som i och med inledningen av den ekonomiska återhämtningen kommer att sprida sig till priser och profiter.

(b) *Övergång till ekonomisk återhämtning*. Så länge den ekonomiska depressionen varar ligger den industriella aktiviteten kvar på en abnormt låg nivå. När profitkvoten är mycket låg hjälper det inte med en minskning av räntekostnaderna för att återuppliva investeringarna.[22] Men själva logiken i stagnationen ger upphov till de faktorer som leder till en återhämtning. Den minskade produktionen gör att man allt eftersom kan bli av med lagren, och tack vare det kan konsumtionsvarusektorn, vars försäljning inte har minskat så mycket, öka sin aktivitet lite grann. Priserna på deras varor slutar att falla, även om de inte genast börjar öka. Men det räcker att de är stabila under en period för att företagen inom dessa sektorer ska börja fundera på att byta ut sin utrustning.[23]

Allting uppmuntrar till detta. Priserna på råvaror och utrustning är ovanligt låga, och det är därför lönsamt att nyanskaffa utrustning vid denna tidpunkt. På grund av trycket från arbetslösheten är lönerna fortfarande låga, även sedan priserna har stabiliserats. De låga lönerna uppmuntrar också till en utökad produktion, eftersom de ger löfte om högre profiter.[24]

I och med att investeringarna har upphört eller minskat under en hel period, så har det blivit möjligt att ackumulera penningmedel som är nödvändiga för att skriva av det fasta kapitalet. Dessa pengar, som först samlats på hög, börjar hitta tillbaka till bankerna för att få ränta, som visserligen fortfarande är måttlig men under en depressionsperiod ändå inte försumbar.[25] Avsaknaden av investeringar minskar efterfrågan på pengar betydligt, varför den genomsnittliga räntenivån faller under en depressionsperiod:[26] vilket är ytterligare en anledning för kapitalisterna inom konsumtionsvarusektorn att mot slutet av denna period genomföra investeringar på kredit. Slutligen uppmuntrar den fortfarande låga profitkvoten dem att söka efter och införa nya produktionsmetoder som sedan avslutningen av boomen har ackumulerats utan att kunna tillämpas. (Se Keynes och Hansen, liksom Aftalion, Pigou, Schumpeter och ett stort antal andra författare.)[27]

De därav orsakade minskade produktionskostnaderna gör det möjligt att öka profitkvoten även med de existerande marknadspriserna. På detta sätt inleds på nytt investeringarna inom konsumtionsvarusektorn, vilket medför en ekonomisk återhämtning.[28]

---

[20] Schumpeter, *op cit*, bd II, s 576-7.
[21] W C Mitchell, *What Happens During Business Cycles?*, s 106, 116-7.
[22] Von Haberler, *op cit*, s 429.
[23] *Ibid*, s 378.
[24] Spiethoff, i von Haberler, *op cit*, s 90.
[25] Keynes, *op cit*; von Haberler, *op cit*, s 442. Wojtinskij (*Conséquences sociales de la crise*, s 72-3) noterade att den totala mängd pengar som sattes in på bank 1932 ökade, jämfört med nivån den 31 december 1929 till: 129 i Storbritannien, 137 i Tyskland, 140 i Holland, 140 i USA, 142 i Italien, 143 i Japan. 148 i Schweiz, 166 i Sverige, 193 i Frankrike, 192 i Belgien etc. Till dessa summor, och de mängder som låg i bankfack, måste man lägga de avsevärda summor som *samlades på hög*. (Jan Tinbergen, *Les Cycles économiques aux Etats-Unis*, s 105.)
[26] Schumpeter, *op cit*, bd II, s 637.
[27] Hansen, *op cit*, s 60; Keynes, *op cit*.
[28] Underkonsumtionsteoretiker som Natalja Moszkowska och Léon Sartre (Moszkowska, *op cit*, s 62; L Sartre, *Esquisse d'une théorie marxiste de crises périodiques*, s 101) menar att detta sätt att beskriva hur den ekonomiska återhämtningen går till är att undvika frågan. Genom att anta att majoriteten av företag förnyar sitt fasta kapital samtidigt, istället för att förutsätta att det sker jämnt utspritt varje år, menar de att vi *förutsätter* att cyklerna existerar, det vill säga att vi börjar med det vi senare ska bevisa. På denna invändning svarar vi: *(a)* det räcker att starta från en *första cykel* – som till exempel drevs av det första införandet i stor skala av ångdrivna maskiner inom den engelska textilindustrin – för att se att denna invändning är historiskt ogiltig; och *(b)* vi betraktar inte detta förnyande av fast kapital som ”orsak” till cykeln, utan bara en lämplig utgångspunkt för vår framställning.

(c) *Ekonomisk återhämtning*. De beställningar på utrustning till konsumtionsvarusektorn som ökar genom själva depressionens inre logik, gör det i sin tur möjligt med en återhämtning i flera av de sektorer som tillverkar produktionsmedel. Denna återhämtning minskar arbetslösheten, ökar den tillgängliga köpkraften och ökar försäljningen av konsumtionsvaror, vilket i sin tur stimulerar en ny våg av investeringar. *Multiplikatorprincipen* gör sig gällande.[29]

Den förklarar hur en första investering kan öka den totala slutliga inkomsten med en summa som överstiger värdet på investeringen. Den förklarar likaså att en enskild investering kan ge upphov till en eller flera vågor av investeringar som stimuleras på detta sätt.[30] Statistiker har försökt räkna ut multiplikatorns storlek i de utvecklade ländernas industri mellan 1919-1933, och de beräknar den till mellan 2 och 3 (beräkningar av Kalecki och Muznets).[31] Men denna statistik måste tas med en nya salt. Hursomhelst kan den inte tillämpas på en hel historisk epok.[32]

Låt oss nu se vad som händer med profitkvoten. Tillverkningen av produktionsmedel är mycket mindre flexibel än den av konsumtionsvaror. För att tillgodose bomullsspinneriernas efterfrågan på spolar måste man gräva djupt i lagren av stål och kol, öka produktionen av dessa råvaror när lagren tar slut, använda de maskiner som används för att tillverka maskiner i full utsträckning, eller bygga dem först av allt om det inte finns fler reserver av produktionskapacitet. Så fort återhämtningen har kommit igång uppstår alltså ett glapp mellan beställningarna av fast kapital och leveranserna av det. Under detta glapp rasar *konkurrensen* mellan företagen, som kämpar för att få tag på de maskiner och råvaror som redan finns ute på marknaden. Priserna på dessa varor kommer således att öka mer än priserna på konsumtionsvaror, och denna skillnad skapar en motsvarande skillnad mellan profitkvoten i de två sektorerna.[33] Disproportionaliteten mellan de två sektorerna flyttar sålunda från produktionssfären till pris- och profitsfären.

Dessutom återhämtar sig profitkvoten överallt. Medan priserna börjar stiga så fort överskottslagren har skingrats, så ökar inte lönerna alls, eller mycket lite, under början av återhämtningen, på grund av det tryck som arbetslösheten utövar på arbetsmarknaden. De fabriker som inte arbetade med full kapacitet under depressionen börjar samtidigt återanställa arbetare utan att först förändra sin maskinpark. Alltså minskar tillfälligt den organiska sammansättningen på deras kapital, varvid profitkvoten ökar. Genom att varornas cirkulationstid minskar så ökar antalet produktionscykler per år, vilket verkar i samma riktning.

Eftersom utbyggnaden av produktionen till en början är långsam, så ligger efterfrågan på kapital kvar på en nivå som är lägre än utbudet, vilket innebär att räntenivån förblir mycket låg. I och med att räntenivån är låg samtidigt som profitkvoten ökar, så ökar företagarnas profiter, vilket också förklarar tendensen bland företagarna att förnya sitt fasta kapital och investera en allt större del av profiterna under detta skede av cykeln:[34]

> Investeringar i en ny fabrik kan, genom själva sin karaktär, inte genomföras i små etapper. Om man antar att produktionen ökar konstant, så kan inte ett enskilt företag förändra sin fasta egendom i motsvarande konstanta takt, och om våra data är det minsta tillförlitliga verkar det som om de kapacitetsökningar som [i England under första hälften av 1800-talet] kunde ha att göra med den långsamt ökade produktionsvolymen, tenderade att till största delen äga rum

[29] Hansen, *op cit*, s 145.
[30] *Ibid*, s 173.
[31] R Eckert, *Les Théories modernes de l'expansion économique*, s 35.
[32] J R Hicks, *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*, s 108.
[33] Schumpeter, *op cit*, bd II, s 400.
[34] Keynes och andra författare talar om ökningen av "kapitalets värde i förhållande till dess kostnad". Det betyder att de inkomster man förväntar sig av inköpet av produktionsmedel är större än kostnaderna att köpa (eller ersätta) dem. Ju större denna skillnad är i jämförelse med räntan, desto gynnsammare är investeringsvillkoren. (Hansen, *op cit*, s 123-4.) Hela detta resonemang leder till samma slutsatser som vi just har presenterat.

under några år varje decennium.[35]

(d) *Boom, välstånd*. Den bristande jämvikt mellan priser och profitkvoter som uppträder inom de två sektorerna under början av den ekonomiska återhämtningen, omvandlas nu till en disproportionalitet mellan hur snabbt deras produktion ökar, som är rakt motsatt den som skedde under depressionen. Till en början kommer det tillgängliga kapitalet att föredra att strömma mot produktionsmedelsektorn, där profitkvoten är högre. Dessutom börjar *acceleratorprincipen* att verka.[36] Vi vet att en mycket begränsad del av det fasta kapitalet slits ut och förnyas under varje produktionscykel. Denna del bestäms av det fasta kapitalets relativt långa livslängd.

Låt oss anta att dess genomsnittsålder är 10 år. Det innebär att värdet av den totala produktionen under en cykel på 1 år bara innehåller 10% av värdet på det fasta kapital som står till samhällets förfogande. Om vi antar att värdet på den årliga produktionen är 1.500 (miljoner), vara 500 utgör värdet på det fasta kapital som har använts, så innebär det att det existerar ett lager av fast kapital till ett värde av 5.000. Om allt existerande fast kapital redan utnyttjas fullt ut i produktionen av 1.500, så måste man för att öka produktionen från 1.500 till 1.800 (eller öka den allmänna efterfrågan i samma storleksordning) införa nytt fast kapital till ett värde av 1.000 (och inte 100), varav 10% eller 100 kommer att vara inbakat i värdet på den extra produktionen av 300. En produktionsökning på 20% kräver alltså att den aktuella produktionen av fast kapital *tredubblas*. Tillverkningen av utrustning till industrin, produktionsmedelsektorn, upplever ett utbrott av vanvettig aktivitet. Produktionen inom denna sektor ökar mycket mer påtagligt än inom konsumtionsvarusektorn.[37]

Denna febrila utveckling inom produktionsmedelsektorn sätter ånyo igång multiplikatorprincipen och gör det möjligt att suga upp större delen av de arbetslösa arbetarna. Det ökar återigen den köpkraft som är tillgänglig för konsumtionsvaror och orsakar till och med en tillfällig brist på dessa varor, vilket än en gång stimulerar investeringar och inköp av fast kapital inom denna sektor. Full sysselsättning uppstår. Lönerna börjar öka, om än inte lika snabbt som priserna, och av denna orsak fortsätter mervärdekvoten att öka. I själva verket sjunker eller stagnerar reallönerna under inledningen av boomen.[38]

Eftersom utbudet i båda sektorerna är mindre än efterfrågan, realiserar företagen med högst produktivitetsnivå enorma superprofiter. I allmänhet gynnar den höga profitkvoten en våldsam aktivitet på investerings-, spekulations- och kreditområdet. Det kapital som lagrats under depressionen sugs successivt upp i ekonomisk aktivitet, och följaktligen börjar räntorna hämta sig. Men bankerna är särskilt beredvilliga att ge cirkulationskrediter eftersom många företag arbetar på beställning, det vill säga med garanterad avsättning. Alltså stannar diskontoräntan på en jämförelsevis låg nivå.

Ju mer de företag som tillverkar produktionsmedel är färdiga med att förnya sin utrustning och börjar fullborda de beställningar som samlats ihop, desto mer ökar mekaniseringen (och följaktligen produktionen) inom konsumtionsvarusektorn. Vid en viss profit blir den tillräcklig för att möta den ökade efterfrågan som den fulla sysselsättningen orsakade. Vid denna tidpunkt skulle man kunna anta att dessa företag successivt skulle börja minska sina beställningar av produktionsmedel. Men de tidigare beställningarna av dessa varor har just blivit klara. *Dröjsmålet* mellan den tidpunkt då beställningen görs och det ögonblick då den blir färdig spelar en viktig roll för att förbereda krisen (se Aftalion, Tinbergen, Frisch om cykeln inom varvsektorn, Kalecki, Hansen, etc.)

---

[35] Hayer, Rostow and Schwartz, *op cit*, s 554.
[36] Hansen, *op cit*, s 182-3.
[37] Hansen, *op cit*, s 60; G von Haberler, *op cit*, s 316-7.
[38] Schumpeter, *op cit*, bd II, s 576-7.

Här når alltså cykeln sin första kritiska punkt. De industrier som tillverkar konsumtionsvaror borde nu stoppa all ökning av produktionen, och till och med börja minska den. Men en sådan ”rationell” inställning från deras sida är omöjlig, och det inte bara på grund av produktionsanarkin som medför att alla företag väntar på att konkurrenterna ska lämna plats för dem, och hoppas att de själva ska få maximala profiter med maximal försäljning och produktion. Ett så rationellt beteende är också uteslutet i och med att man måste producera för profit. Företagen har just skaffat sig nya maskiner. En minskad produktion skulle leda till att man tvingades lägga högre avskrivningar på den pågående produktionen. Därmed skulle profitkvoten minska. I och med att man har uppnått full sysselsättning har lönerna ökat. Därmed finns det en risk att mervärdekvoten och profitkvoten kommer att falla, och denna risk försöker kapitalisterna undvika med hjälp av rationaliseringar, ett mer intensivt utnyttjande av produktionsapparaten och ökade ansträngningar från producenternas sida, vilket allt sammantaget innebär en ökad produktion.[39] Den gradvisa återhämtningen av räntorna minskar också företagarnas profitkvoter. Den ökade mängd profiter som krävs för att undvika denna minskade kvot förutsätter också det en ökad produktion.[40]

Slutligen får man inte glömma bort att det är mycket svårt för konsumtionsvarusektorns kapitalister att veta exakt när man har uppnått jämvikten mellan utbud och efterfrågan på deras produkter.

> När man når denna punkt är få personer medvetna om detta faktum, ty den varuvolym som erbjuds till försäljning anger vare sig den stora mängd som håller på att produceras eller det osynliga utbud som ligger i händerna på spekulanter... Med anledning av den tid det tar att tillverka varor och få ut dem i affärerna känner marknaden inte av de fullständiga effekterna av den maximala produktiviteten förrän flera månader efter att man nått detta stadium. Produktionen fortsätter därför på en hög nivå, och som ett resultat av tidigare tagna lån fortsätter mängden varor som kommer ut på marknaden att öka... Men eftersom det finns en gräns på hur mycket bankkrediterna kan öka, så kommer det en tidpunkt då inte lika mycket av de pengar som bankerna förskotterar till producenterna når konsumenterna.[41]

När den totala summan av den köpkraft som är tillgänglig för konsumtionsvaror redan har slutat att öka, så kan ändå en avsevärd del av den pågående produktionen säljas: affärsinnehavarna och företagen i mellanleden måste fylla på sina lager som tömdes mot slutet av depressionen och under återhämtningen och boomen.[42] Den ökade försäljningen uppmuntrar industriägarna att göra en ny produktionsökning, som således åtminstone till en början kan sammanfalla med en stagnation eller till och med liten minskning av konsumtionen.

(e) *Nedgång, svängning mot depression*. Den obalans mellan produktionsmedelsektorn och konsumtionsvarusektorn som till en början visar sig inom priser och profitkvoter, sprider sig alltså mer och mer till produktionssfären och därefter till efterfrågan, försäljning och marknaderna. Eftersom man uppnått full sysselsättning ökar inte längre den totala köpkraftsmängden för konsumtionsvaror, eller i bästa fall mycket litet.[43] Å andra sidan fortsätter produktionen av dessa

---

[39] Hansen, *op cit*, s 125.
[40] Von Haberler, *op cit*, s 404.
[41] W T Foster och W Catchings, *Money*, s 274.
[42] I början av boomen och innan acceleratorprincipen har börjat verka ordentligt, fyller företag och affärer ofta på sina lager, och när det inte följs av en motsvarande försäljningsökning till allmänheten, så kan det medföra att de snabbt gör sig av med lagren och under tiden begränsar sina inköp. Det förklarar förekomsten av mindre recessioner mitt under en ekonomisk cykel. Det påvisades först av ekonomen Kitchin (Eckert, *op cit*, s 12) och är också känt som *lager*recessioner (Abramowitz, *op cit*, s 498; Metzler, ”Business Cycles and the Modern Theory of Employment”, i *American Economic Review*, juni 1946).
[43] Detta ska förstås i verkliga och inte penningtermer. Genom inflationen kan de nominella lönerna givetvis öka, men denna ökning äts till största delen upp av de ökade levnadsomkostnaderna. Det är sant att varje ny produktionsökning under denna period leder till ökade reallöner (övertid etc) som minskar profitkvoten. På boomens höjdpunkt tenderar samtidigt mervärdekvoten att minska, den genomsnittliga produktionen per arbetare tenderar att minska, speciellt på grund av att oerfarna arbetare anställs, och även av följande fenomen: ”Man kan inte förneka att arbetsresultatet i många

varor att öka under en hel period, av de orsaker som angivits ovan. ”Det finns en antydan här att de ackumulerade finansiella svårigheterna åtföljs (och kanske delvis orsakas) av en långsammare tillväxt av distributionen [eller rättare sagt försäljningen, EM] till konsumenterna, samtidigt som den fysiska produktionen ökar snabbare.”[44] Lagren börjar således växa, först i det sista ledet (detaljhandeln), sedan i mellanleden och slutligen i själva industriföretagen.

Allteftersom lagren blir allt större gör industriägarna och handelsmännen som drabbas av det motstånd mot omedelbara prissänkningar, som för dem skulle innebära ett minskat värde på lagren, det vill säga betydande förluster. De ansöker därför i allt större utsträckning hos bankerna om cirkulationskrediter. Bankerna, som redan har givit betydande krediter till företagen inom denna sektor, väntar så länge som möjligt med att vägra dem krediter, eftersom det skulle riskera att försätta företagen i konkurs och därmed leda till att bankerna förlorar det kapital man redan har lånat ut. Det uppstår således en ordentlig kreditinflation, farliga spänningar i hela systemet, tillsammans med en mängd olika spekulationsfenomen och rena och skära bedrägerier, som blomstrar under den atmosfär av boom som råder. Dessa spänningar på den finansiella marknaden uppstår just innan konjunktursvängningen, och kännetecknas av en kraftig uppgång av räntorna.[45]

Företagarna tvingas vänta med att genomföra sina pågående investeringsprojekt allt längre. De måste använda en del av de pengar som var ämnade för dessa investeringar som cirkulerande kapital. Deras beställningar av produktionsmedel minskar således alltmer, medan produktionen stagnerar eller börjar minska inom konsumtionsvarusektorn. Produktionen av konsumtionsvaror når alltså sin höjdpunkt, stagnerar eller börjar till och med minska innan samma fenomen uppträder inom produktionsmedelsektorn.[46]

Vi har nu nått den andra kritiska punkten i cykeln. Företagen inom produktionsmedelsektorn skaffade sig i början av cykeln nya maskiner för att kunna möta beställningarna av *ökat* fast kapital från konsumtionsvarusektorn. Det räcker att denna ökning stannar upp för att det ska uppstå överproduktionsfenomen inom produktionsmedelsektorn, för att industrierna inom denna sektor ska börja arbeta under sin maximala kapacitet. Dessutom leder en *minskad ökningstakt* av investeringarna till samma resultat:

> Produktionsrytmen i de industrier som tillverkar maskiner styrs av *ökningen* av produktionen i de industrier som tillverkar konsumtionsvaror. Om den slutar att öka så förlorar den förra en del av sina marknader, och de tvingas skära ner sin verksamhet även om de skulle kunna skaffa de medel som behövs för att upprätthålla den tidigare nivån.[47]

Även företagen i denna sektor har nyligen gjort stora investeringar, och har således betydande mängder kapital att skriva av. De arbetar i mycket större utsträckning än företagen i den andra sektorn med lånat kapital, eftersom det är till dem som det tillgängliga kapitalet främst har strömmat, ditlockat av den högre profitkvoten. Den ränteökning som äger rum på grund av den allt större brist som märks på kapitalmarknaden[48] kommer sålunda att drabba dem hårdare än företagen inom konsumtionsvarusektorn. Det kommer att kännas särskilt hårt eftersom profitkvoten ungefär vid samma tidpunkt kommer att tendera att sjunka, på grund av de ökande driftskostnaderna, de ökande lönerna (övertid etc), ökande slöseri, etc.[49]

---

företag har minskat sedan man överträffade den fulla sysselsättningen, beroende på arbetsstyrkans rörlighet, frånvaro och bristande noggrannhet. (*Die Welt*, 22 oktober 1960.)

[44] W C Mitchell, *What Happens During Business Cycles?*, s 302-3 (se även s 32, 40); Hansen, *op cit*, s 82-3.

[45] W C Mitchell, *op cit*, s 161 m fl.

[46] *Ibid*, s 32, 34, 41.

[47] Von Haberler, *op cit*, s 416.

[48] Denna brist behöver inte nödvändigtvis bero på en verklig brist på kapital. Ofta vägrar kapitalägarna att låna ut det just då, eftersom den fallande profitkvoten innebär en ökande risk för att låntagarna inte är solida.

[49] Von Haberler, *op cit*, s 120; W C Mitchell, *What Happens...*, s 132-3.

Med hänsyn till de allt mer tomma orderböckerna tvingas dessa företag själva i sin tur minska produktionen, avskeda en del av sina anställda och vidta andra ekonomiska åtgärder. Men det innebär att den mängd köpkraft som denna sektor distribuerar har en tendens att minska. Vad konsumtionsvaror beträffar innebär det en verklig nedgång av efterfrågan, en ny tillväxt av lagren, ytterligare minskad produktion, ett nytt fall för profitkvoten.

Vid en viss punkt under denna allt större minskning kommer obalansen med nödvändighet att sprida sig till den sista fasen, krediterna. Efterfrågan på cirkulationskrediter ökar överallt. Men utbudet av valuta minskar eftersom skillnaden mellan profitkvoten och räntenivån försvinner. I och med de växande lagren och den stagnerande försäljningen har företagen dessutom ständigt brist på reda pengar, de tar ut sina banktillgodohavanden och säljer sina egendomar och säkerheter, etc.[50]

Slutligen har alla de reserver som samlats under den tidigare stagnationsperioden sugits upp under den febrila verksamheten under boomen. Under en sådan process är det alltså oundvikligt att ojämlikheten mellan efterfrågan på och utbud av valuta i viss utsträckning kommer att orsaka stopp i kreditsystemets utvidgning. Bankerna vägrar att gå med på fler cirkulationskrediter, utom till en alltmer skandalös ränta. Både räntenivån och diskontoräntan ökar snabbt.[51] Allt fler konkurser äger rum där gäldenärer drar med sig fordringsägare. Snart börjar en lavin. Hundratals företag slår igen och avskedar sina arbetare. För att få tag på de pengar som plötsligt är det enda som kan hjälpa till att undvika den värsta katastrofen tvingas företagen sälja sina lager till vilket pris som helst. Priserna kollapsar, vinsterna försvinner, en ny våg av konkurser sprider sig. Priser, profiter, inkomster, sysselsättning faller till en extremt låg nivå.[52]

Utvidgningen av den kapitalistiska produktionens grund

Vår analys av den kapitalistiska ekonomins cykliska utveckling grundas på de kapitalistiska företagens typiska beteende, som i och med konkurrensens piska försöker göra maximala vinster under hela cykeln, utan att bekymra sig om systemet eller marknaden i sin helhet. Men hur kommer det sig att de periodiskt återkommande kriserna inte får företagen att blir mer försiktiga, det vill säga att begränsa sina investeringar när återhämtningen sker så att man kan undvika överproduktion i slutet av boomen? Hur kommer det sig med andra ord att boomarna alltid är lika febrila och överdrivna som tidigare, och varje gång leder till ett speciellt obehagligt sammanbrott?

Denna fråga är än mer berättigad eftersom de sektorer som är särskilt drabbade av efterfrågefluktuationer under cykeln verkligen lär sig att anpassa sig till dessa svängningar:

> Producenter som känner till de återkommande förändringarna i efterfrågan under loppet av de cykliska faserna lär sig att tillgodose... efterfrågetoppen under högkonjunkturen. Industrier som är mer utsatta än andra för sådana fluktuationer... som vi kommer att kalla cykliska industrier, är särskilt benägna att göra det. De kommer att inrätta en produktionskapacitet som bara ska användas fullt ut under en högkonjunktur.[53]

Det är inte så att ett sådant förutseende från kapitalisternas sida skulle kunna *förhindra* ekonomins cykliska utveckling. Vi har sett att det går att förklara detta cykliska mönster med den periodiska förnyelsen av fast kapital, som bestäms av dess förväntade livslängd. Men frågan är: varför förnyas

---

[50] Von Haberler, *op cit*, s 416.

[51] Man får inte glömma att ökningen av räntan på lånen till produktion nuförtiden bara har en minimal effekt i de utvecklade kapitalistiska länderna, där företagens självfinansiering dominerar. (Harold G Moulton, *Controlling Factors in Economic Development*, s 306.) Det gäller dock inte cirkulationskrediterna.

[52] Kaldor (*Stability and Full Employment*, i Hansen och Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, s 499-500) ger fyra skäl till varför boomen upphör: ökande ränta, som stoppar investeringarna; fallande profitkvot på grund av ränteökningen; otillräcklig ökning av efterfrågan på konsumtionsvaror; bristen på arbete som ger upphov till överkapacitet. Vi har kommenterat tre av dessa fyra faktorer, om än inte i samma ordning som Kaldor. Den fjärde är mycket ovanlig. Den fulla sysselsättningen påverkar framförallt profitkvoten.

[53] J Schumpeter, *Business Cycles*, bd I, s 158.

helt enkelt inte det fasta kapitalet i början av varje återhämtningsfas, och följs av investeringar som i stora drag motsvarar befolkningsökningen under cykeln? Varför sker istället en språngartad utvidgning av produktionskapaciteten, som genom inverkan från acceleratorprincipen orsakar en boom i ordets strikta mening?

Historiskt finns det bara ett svar på denna fråga. Den kapitalistiska ekonomins cykliska utveckling blir särskilt febril genom att ekonomins *grund utvidgas* i början av varje återhämtning, i och med att det plötsligt uppstår *nya marknader* för viktiga delar av industrin, som på så sätt stimulerar produktionsmedelindustrins verksamhet.

Dessa nya marknader kan antingen uppstå som resultatet av att den kapitalistiska produktionen utvidgas geografiskt[54] (inträngande i icke-kapitalistiska miljöer), att det uppstår nya produktionssektorer (teknologiska framsteg) eller plötsliga förändringar i förhållandet mellan konkurrenter (en mäktig konkurrent försvinner som resultat av krig, teknologisk efterblivenhet, etc). Till detta måste man för 1900-talets del tillägga den roll som statens militärupprustning har fyllt som ersättningsmarknad.

Varje på varandra följande boom i kapitalismens historia kan på detta sätt förklaras som en utvidgning av produktionens grund:

(a) 1816-25 års cykel. Den brittiska industrin erövrar marknaderna i Latinamerika; byggande av gasverk och kanaler i Storbritannien; industrialiseringen inleds i Belgien.

(b) 1825-36 års cykel. Ökad brittisk export till Latinamerika och USA; industriell utbyggnad i Belgien, Frankrike och Rhenlandet; inledning av järnvägsbyggandet.

(c) 1836-47 års cykel. Ökad brittisk export till Asien, i synnerhet Indien och Kina (efter Opiumkriget). Febrilt järnvägsbyggande i hela Västeuropa.

(d) 1847-57 års cykel. Utvidgning av den amerikanska marknaden efter upptäckten av guldfyndigheter i Kalifornien. Järnvägsbyggande i USA och hela Europa. Upprättande av nya industrier i USA, Tyskland och Frankrike. Första utbredningen av aktiebolag.

(e) 1857-66 års cykel. Utvidgning av marknaden i Indien och Egypten, speciellt genom utvecklingen av bomullsplantager, för att ersätta amerikanskt bomull som inte längre producerades på grund av det amerikanska inbördeskriget.

(f) 1866-73 års cykel. Utveckling av järn- och stålindustri i Tyskland, Österrike-Ungern, USA, speciellt stimulerad av krigen 1866 och 1870-71. Enorm järnvägsboom i USA.

(g) 1873-82 års cykel. Febrilt järnvägsbyggande i USA och Centraleuropa. Ökat skeppsbyggande. Utvidgning av marknaderna i Sydamerika, Kanada och Australien, tack vare mekanisering av jordbruksproduktionen.

(h) 1882-91 års cykel. En sista stor utbredning av järnvägsbyggandet i USA, Ryssland och Latinamerika (speciellt Argentina). Export av brittiskt och franskt kapital. Utveckling av den afrikanska marknaden.

(i) 1891-1900 års cykel. Byggande av spårvägar över hela världen; järnvägsbyggande i Ryssland, Afrika, Asien och Latinamerika; export av brittiskt, franskt och tyskt kapital. Utveckling av olje- och elkraftsindustrin.

(j) 1900-07 års cykel. Utvidgning av järn- och stålindustrin (kapprustning), skeppsbyggande, spårvägar, elkraftverk och telefonnät. Utveckling av marknaderna i Turkiet, Nordafrika och Mellanöstern. En första utveckling av tung industri i Italien. En sista våg av

[54] Gayer, Rostow och Schwartz, *op cit*, s 544; Schumpeter, *op cit*, s 499.

järnvägsbyggande i Afrika och Asien.[55]

(k) 1907-13 års cykel. Ökad järn- och stålproduktion, rustning och skeppsbyggande. Slut på spårvägsboomen. Utveckling av marknaderna i Mellanöstern.

(l) 1913-21 års cykel. Febrilt byggande av industrier i USA och Japan, boom inom järn och stål, skeppsbygge, vapenindustrier, boom inom den kemiska industrin i dessa länder, liksom i Tyskland och Storbritannien; en första tillväxt av bilindustrin.

(m) 1921-29 års cykel. Världsomfattande tillväxt av bil-, gummi-, olje-, verktygs-, el- och kemisk industri. Boom för den amerikanska exporten av kapital, i synnerhet till Tyskland.

(n) 1929-37 års cykel. Tillväxt av rustningsindustrin, speciellt i Tyskland och Japan. Utveckling av de kinesiska och latinamerikanska marknaderna. En första expansion av flygindustrin.

(o) 1937-49 års cykel. Utvidgning av rustningsindustrin i USA, Kanada, Australien, Tyskland (fram till 1944) och Storbritannien. Ny uppdelning av världsmarknaden, i synnerhet i Väst- och Österuropa, Afrika, Latinamerika och Fjärran östern. Utvidgning av flyg-, elektronisk och kemisk industri. Början för atomkraftindustrin. Industrialisering av de underutvecklade länderna.

(p) 1949-53 års cykel. Utvidgning av vapen- och flygindustrin. Utveckling av atomkraftindustrin. Förnyad utvidgning av Tysklands tunga industri, med inriktning på återuppbyggnadsbehov. Utveckling av den afrikanska marknaden. Fortsatt industrialisering av de underutvecklade länderna.

(q) 1953-58 års cykel. Utvidgning av elektronisk, kemisk (plast) och maskin- (industriell utrustning av olika sort) industrier. Tillverkning av fast kapital för kapprustningen och industrialiseringen av de underutvecklade länderna. Boom inom byggnadsindustrin, expansion av konsumtionsvarusektorn i Europa; första omfattande utvecklingen av automatisering.

Underkonsumtionsteorier

I det ekonomiska tänkandets historia kan man urskilja två stora skolor till hur man kan förklara de kapitalistiska ekonomiska cyklerna: underkonsumtionsskolan och disproportionalitetsskolan. Båda sätter fingret på en grundläggande motsättning i det kapitalistiska produktionssättet, men går vilse genom att isolera denna motsättning från systemets övriga grundläggande drag.

För att förklara periodiska kriser utgår anhängarna till underkonsumtionsteorier från motsättningen mellan tendensen att utveckla produktionen obegränsat och tendensen att begränsa de breda massornas konsumtion, en motsättning som förvisso kännetecknar det kapitalistiska produktionssättet. De periodiska kriserna *visar sig* alltså *som kriser för realisering av mervärdet*. Massornas otillräckliga köpkraft gör att de inte kan köpa alla de varor som produceras under en speciell period. Mervärdet har visserligen skapats, men det existerar i form av varor som inte går att sälja.

Bland företrädare för denna skola kan man räkna upp förmarxistiska socialister som Owen, Sismondi och Rodbertus, de ryska populisterna, och en rad av Marx' egna lärjungar: Kautsky, Rosa Luxemburg, Lucien Laurat, Fritz Sternberg, Otto Bauer (i sitt sista verk), Natalja Moszkowska, Paul M Sweezy, etc. Bland icke-marxistiska representanter för denna skola kan man nämna Major

[55] I Europa utom Ryssland nådde järnvägsbyggandet sin höjdpunkt mellan 1870-80, då den genomsnittliga årliga ökningen av järnvägslinjerna var 5000 kilometer. I USA nåddes denna höjdpunkt mellan 1880-90, med en årlig genomsnittlig ökning på 11.800 kilometer. Från 1890-1900 och framåt översteg det årliga byggandet i resten av världen det sammanlagda järnvägsbyggandet i Europa och USA, och nådde sin höjdpunkt mellan 1900 och 1908, med ett årligt genomsnitt på 12.031 kilometer. (K Kautsky, *"Finanzkapital und Krisen"*, i *Neue zeit*, bd XXIX, nr 1, s 843-4 (1911)).

Douglas, professor Lederer, Foster och Catchings, Hobson och Keynes, jämte några av den senares anhängare, som professor Hamberg.

De mest primitiva försvararna av denna teori ser ursprunget till kriserna i det faktum att arbetarnas löner bara motsvarar en *del* av det nya värde de producerar. De glömmer bort att den andra delen av detta värde motsvarar borgarklassens (de kapitalistiska familjernas och bolagens) köpkraft. Till och med en författare med sådana anspråk på bildning som Fred Oelssner skriver i sitt verk *Die Wirtschaftkrisen*:[56]

> Av denna motsättning mellan arbetarens roll som producent av mervärde och hans roll som konsument eller köpare på marknaden följer att marknadens utveckling aldrig[!] kan motsvara produktionens omfattning. Under kapitalistiska [produktions]förhållanden utvecklas efterfrågan alltid[!] långsammare än tillgången.

En tanke som denna förklarar inte varför kriser måste uppstå – det skulle snarare förklara att det skulle vara *permanent* överproduktion, att kapitalismen är omöjlig.

Arbetarna förväntas inte alls köpa alla varor som produceras. Tvärtom innebär det kapitalistiska produktionssättet att en del av dessa varor, nämligen produktionsmedel, *aldrig* köps av arbetarna, utan av kapitalisterna. För att upprätthålla teorin om underkonsumtion måste man visa att förhållandet mellan å ena sidan löner och den del av mervärdet som inte omvandlas till konstant kapital, och å den andra den nationella inkomsten, under det kapitalistiska produktionssättet *nödvändigtvis och periodiskt* är *lägre* än förhållandet mellan värdet på konsumtionsvarorna och värdet på produktionen i sin helhet. Detta har aldrig kunnat visas på ett övertygande sätt.

Även om Rosa Luxemburg[57] utgår från liknande överväganden, så lyfter hon diskussionen till en nivå som är av större intresse genom att analysera ackumulationens, den utvidgade reproduktionens, ursprung. Utvidgad reproduktion innebär i själva verket att kapitalisterna avlägsnar mer värde från cirkulationen av varor i slutet av kapitalets rotationscykel än vad de har fört in i produktionen. Detta överskott är inget annat än realiserat mervärde!

Så, fortsätter Rosa Luxemburg, både arbetarnas löner (det variabla kapitalet) och ersättningsvärdet för de maskiner och råvaror som använts i produktionen (konstant kapital) *förskotterades* av kapitalisterna. Vad gäller kapitalisternas icke produktiva konsumtion (den del av mervärdet som inte ackumuleras) så betalas det också av kapitalisterna själva. Om alltså hela produktionen skulle köpas av arbetarna och kapitalisterna, då skulle det helt enkelt innebära att kapitalisterna återfick de medel som de själva hade fört in i cirkulationen, och köpte sitt eget mervärde från varandra.

Detta skulle hänga ihop om man betraktade varje enskilt kapitalistiskt företag isolerat. Men för det kapitalistiska samhället i sin helhet verkar denna slutsats absurd. Den kapitalistiska samhällsordningen uppvisar ett ökande välstånd, en ökning av det värde som kapitalistklassen ackumulerar, en ökning som inte kan vara resultatet av ett utbyte mellan kapitalister. Rosa Luxemburg drar därför slutsatsen att realiseringen av mervärdet bara är möjlig i så måtto som icke kapitalistiska marknader står öppna för det kapitalistiska produktionssättet. Hon ser framför allt dessa marknader i köpkraften hos icke kapitalistiska klasser (bönder) i de kapitalistiska länderna och i dessa länders handel med icke kapitalistiska länder.[58]

---

[56] Fred Oelssner, *Die Wirtschaftkrisen*, bd I, s 38.
[57] Rosa Luxemburg, *Die Akkumulation des Kapitals*.
[58] På detta svarade Bucharin att handeln med icke kapitalistiska klasser eller länder också är ett utbyte av varor, och därmed ingen ny marknad. Han insåg inte att denna handel kan ta formen av att *icke kapitalistiska inkomster* (t ex halvfeodal jordränta) som uppstår ur icke kapitalistiska produktionssätt byts mot kapitalistiska varor, istället för ett utbyte av varor. De är därmed verkligen nya marknader och överföring av värde till borgarklassens förmån. Sternberg tillägger att om man utgår från hypotesen att bara en liten del av konsumtionsvarorna inte går att sälja i ett ”rent” kapitalistiskt samhälle, så skulle dessa konsumtionsvaror kunna bytas mot produktionsmedel (råvaror) som importeras

Förvisso är det historiskt sett så att den kapitalistiska regimen uppstod och utvecklades i en icke kapitalistisk omgivning. Det är inte mindre visst att utvidgningen av dess bas fick en särskilt kraftfull stimulans genom erövringen av ny mark. Men av detta följer *inte* att mervärdet inte kan realiseras om det saknas icke kapitalistiska omgivningar.

Rosa Luxemburgs misstag är att hon behandlar världens kapitalistklass som en helhet, det vill säga *utelämnar konkurrensen*. Det är sant att Marx i sina beräkningar av den genomsnittliga profitkvoten i tredje bandet av *Kapitalet* också utgår från kapitalistklassen i sin helhet, och Rosa citerar triumferande detta stycke för att styrka sin ståndpunkt.[59] Men hon verkar omedveten om att Marx i sin övergripande plan för *Kapitalet* betonade att *kriser faller utanför ”kapitalet taget i sin helhet”; de beror just på det fenomen som han kallar ”olika kapital”, det vill säga konkurrens*. Det är konkurrensen som avgör kapitalismens hela dynamik, alla dess utvecklingslagar.

Men konkurrens förutsätter utbyte av varor med andra kapitalister. Denna förflyttning av värde inom kapitalistklassen kan mycket väl ligga till grund för ”realisering av mervärde”. Inom ramen för dessa utbyten mellan kapitalister kan kapitalistklassen ”i sin helhet” se sina samlade profiter öka, och *successivt* realiseras genom cirkulationen av en och samma summa pengar.[60]

Det är den ojämna utvecklingstakten[61] *mellan olika länder, olika sektorer och olika företag som är drivkraften bakom de kapitalistiska marknadernas utvidgning*, utan att man nödvändigtvis behöver dra in icke kapitalistiska klasser. Det är detta som förklarar varför en utvidgad reproduktion kan fortsätta även utan någon icke-kapitalistisk omgivning, hur realiseringen av mervärdet under dessa förhållanden äger rum genom en betoning av *kapitalets koncentration* på marknaden. I praktiken är utbytet med icke kapitalistiska omgivningar bara en sida av kapitalismens ojämna utveckling.

Kritik av ”underkonsumtions”modellerna

Flera författare har med hjälp av siffror försökt ge en mer raffinerad form åt teorin om ”underkonsumtion”, det vill säga att den yttersta orsaken till kriser är att man inte lyckas realisera mervärdet. Otto Bauer (i sitt sista verk), Léon Sartre, Paul M Sweezy och Fritz Sternberg tillhandahåller de mest intressanta exemplen. Men trots allt lider alla dessa olika matematiska och algebraiska ”modeller” av underkonsumtion av en gemensam svaghet. De *kringgår* alltid *frågan* genom att, i sin framställning av problemet, betrakta lösningen som de vill lägga fram som redan bevisad.[62]

Således grundar Paul M Sweezy[63] sin modell genom att utgå från antagandet att en viss ökning i produktionsvärdet av produktionsmedel med nödvändighet åtföljs av en *motsvarande ökad* produktionskapacitet av konsumtionsvaror. Med andra ord: förhållandet värde I/värde II är stabilt medan förhållandet

$$\frac{\text{mervärde ackumulerat i c}}{\text{löner + mervärde som inte ackumulerats i c}}$$

ökar alltmer, och jämsides med det förhållandet mellan

---

från icke kapitalistiska länder, och därmed gynna både realiseringen av mervärde och ackumulationen av kapital. (N Bucharin, *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapitals*, s 95-108.)

[59] Luxemburg, *op cit*, s 407.

[60] Se Marx’ intressanta observation i *Grunddragen*: ”Det mervärde, som skapats på en punkt, kräver att mervärde skapas på en *annan punkt*, mot vilket det kan utbytas.”

[61] Karl Marx, *Teorier om mervärdet*.

[62] Samma iakttagelse gäller för övrigt de flesta ekonometriska ”modeller” som används för att visa den ena eller andra teorin om cykeln. Mer detaljerade kommentarer finns i kapitel 18, delen om ”Ekonometrikerna”.

[63] Paul M Sweezy, *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*, s 181-5.

köpkraften i I
köpkraften i II

Om man utgår från detta antagande så kan man givetvis bevisa att det ”måste bli” överproduktion av konsumtionsvaror, eftersom det ingår redan i antagandet.

Otto Bauer[64] för ett liknande resonemang. Han härleder att kriser är oundvikliga ur det faktum att det konstanta kapitalet ackumuleras snabbare än behovet av konstant kapital för att producera de extra konsumtionsvaror som köps av de extra arbetare som anställs under den utvidgade reproduktionen. Det följer logiskt ur användandet av en allt större del av mervärdet. Men Otto Bauers modell förutsätter att samhället bara suger upp nytt konstant kapital *i samma utsträckning* som det ökar sin slutgiltiga konsumtion. Den förutsätter alltså ett *stabilt förhållande* mellan produktionens värde i de två sektorerna – vilket är just det som måste bevisas.

Man bör notera att Otto Bauer är den första marxistiska författare som för in idén om *lager av existerande fast kapital* (total produktionskapacitet) och *teknisk utvecklingstakt* i sin modell. Dessa två idéer har använts i stor omfattning av ny-keynesianerna och den ekonometriska skolan, särskilt Harrod, Domar, Pilvin och Hamberg.[65]

Léon Sartre[66] utgår från antagandet att förhållandet mellan det konstanta kapitalet inom industriproduktionens två huvudsektorer förblir samma. Han härleder detta antagande från en grundläggande hypotes om att mervärdekvoten och ackumulationsgraden är samma inom de två sektorerna. Men han antar samtidigt att efterfrågan på produktionsmedel ökar snabbare än efterfrågan på konsumtionsvaror. Om värde I/värde II är stabilt medan efterfrågan I/efterfrågan II ökar, så är kriser uppenbarligen oundvikliga och tar formen av en överproduktion av konsumtionsvaror.

Det är inte bara att kringgå frågan utan även ett felresonemang. Precis som Sternberg drar Sartre slutsatsen att den kapitalistiska konkurrensen upprätthåller ett konstant förhållande mellan de produktivkrafter som används i de två sektorerna. Det är en mekanisk, ”idyllisk” syn på konkurrensen. Den leder ingalunda till en utjämning av kapitalets organiska sammansättning i alla sektorer. Tvärtom leder den till en *allmän ökning av kapitalets organiska sammansättning*, och därmed till en relativ omfördelning av produktivkrafterna till produktionsmedelsektorns fördel. Det är en av marxismens grundläggande hypoteser, som dessutom bekräftas av statistiska data.[67] Men om man införlivar detta antagande i en ”modell” över cykeln, så faller alla föreställningar om ett konstant förhållande mellan produktionsvärdet i de två sektorerna samman, och därmed alla ”matematiska bevis” för en oundviklig överproduktion av konsumtionsvaror genom underkonsumtion.

---

[64] Otto Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen?*, s 51-53, 351-5.

[65] Hamberg (*Economic Growth and Instability*, s 55-56 m fl) visar att det finns ett stabilt förhållande mellan ökningen av det existerande fasta kapitalet och den produktionsökning som resulterar av ett fullständigt utnyttjande av det. Men han är noga med att inte hävda att det finns ett stabilt förhållande mellan ökningen av det *totala* fasta kapitalet och produktionskapaciteten av enbart *konsumtionsvaror*. På så sätt undviker han ett misstag som är gemensamt för alla anhängare till underkonsumtionsteorin.

[66] Sartre, *op cit*, s 62-66.

[67] Enligt Shaw (i *Historical Statistics of the USA*) ökade produktionen av produktionsmedel i USA från 296 miljoner dollar 1869 till 6.033 miljoner 1919. Under samma period ökade produktionen av konsumtionsvaror från 2.428 miljoner dollar till 28.445 dollar. Alltså ökade sektor I sin produktion mer än 20-falt, sektor II bara 12-falt (och dessutom är produktionen inom denna sektor övervärderad eftersom den inom kategorin ”kapitalvaror” innehåller produkter som i själva verket är produktionsmedel). För perioden mellan 1919 och vår tid har vi inga exakta beräkningar av denna sort. Men siffrorna i *Statistical Abstract* angående olika varukategorier är avslöjande. Mellan 1919 och 1952 ökade produktionen av kapitalvaror (främst tillhörande sektor I) 5 gånger (från index 72 till index 340) medan tillverkningen av icke kapitalvaror bara tredubblades (från index 62 till index 190).

Den mest intressanta teoretiska modellen är Sternbergs. Han utgår från en dubbel grundförutsättning – å ena sidan de matematiska formler som illustrerade den utvidgade reproduktionen i andra bandet av *Kapitalet*, och å den andra konkurrensens själva natur.

I sina studier av de formler för utvidgad reproduktion som Marx använde i *Kapitalets* andra band, betonade redan Rosa Luxemburg ständigt det faktum att utbytet mellan de två sektorerna bara kunde komma i jämvikt genom att ackumulationsgraden, som var 50% av mervärdet i sektor I, under samma cykel sjönk till 20% av mervärdet i sektor II. Sternberg[68] tar upp denna kritik och driver den längre. Han förklarar att denna ojämlikhet mellan de två ackumulationsgraderna är absolut nödvändig för att uppnå en jämvikt mellan de två sektorerna, med en ökande organisk sammansättning av kapitalet i båda sektorerna.[69]

Sternberg fortsätter med att säga att det inte finns någon anledning att anta att kapitalets ackumulationsgrad skulle skilja sig i de två sektorerna, eftersom denna grad skulle utjämnas av den kapitalistiska konkurrensen. Men i hans formel beror inte obalansen på en likadan ackumulationsgrad i de två sektorerna utan på *motsättningen* mellan en likadan ackumulationsgrad och olika organisk sammansättning av kapitalet i I och II.

Nu kan både teorin och empiriskt fastslagna data bekräfta att den organiska sammansättningen av kapitalet i själva verket måste vara olika i de två sektorerna. Under dessa förhållanden räcker det att följa hur konkurrensen verkar för att inse att ackumulationsgraden också *måste* vara lägre i sektor II. Kapitalisterna i sektor I tar i själva verket hand om en del av det mervärde som produceras av arbetarna i sektor II, eftersom de utnyttjar det faktum att de teknologiskt ligger före den lätta industrin. Denna slutsats stämmer med fakta, och lämnar Sternbergs argument utan minsta stöd.

Teorier om disproportionalitet

Den andra ekonomiska skolan ser den grundläggande orsaken till kriser i *produktionens anarki*, som periodvis rubbar jämviktsvillkoren mellan de två huvudsektorerna, konsumtionsvarusektorn och produktionsmedelsektorn, villkor som vi har förklarat i kapitel 10. I denna kategori kan man placera lärjungar till Marx som de ryska ”legala marxisterna” Tugan-Baranovskij och Bulgakov, österrikarna Hilferding och Otto Bauer (i sina ungdomsskrifter), polacken Henryk Grossman, den sovjetiska teoretikern Bucharin, etc. Bland icke-marxistiska ekonomer i denna skola måste man speciellt nämna Aftalion, Schumpeter och Spiethoff.

Samtliga dessa teoretiker ser ursprunget till krisen i det faktum att varje företagare strävar efter att öka sin profit så mycket som möjligt, utan att i sina investeringar ta hänsyn till tendenserna på marknaden i sin helhet. Från denna tanke följer logiskt att om kapitalisterna kunde investera ”förnuftigt”, det vill säga så att jämviktsproportionerna mellan produktionens två sektorer bibehölls, så skulle kriser undvikas. En del teoretiker har till och med hävdat att produktionen av produktionsmedel helt och hållet skulle kunna skiljas från den slutgiltiga konsumtionen av konsumtionsvaror, och att det skulle gå att tänka sig ett system där all ekonomisk verksamhet helt och hållet bestod av att tillverka maskiner som skulle tillverka maskiner, utan att konsumtionen av konsumtionsvaror så att säga kom med i systemet.

Den amerikanska ekonomen Myron W Watkins skriver: ”Man kan fråga sig, ’Finns det inte någon ekonomisk gräns för att skjuta upp konsumtionen?’ Svaret är att det gör det inte, med undantag... av att fortsätta sådan konsumtion som är livsviktig för det egentliga livsuppehållet. Inom den ekonomiska teorin är den obegränsade[!] utvidgningen av den omständliga [produktions]processen

[68] Fritz Sternberg, *Der Imperialismus*, s 20 m fl; *Der Imperialismus und seine Kritiker*, s 163 m fl.

[69] En intressant variant: Kalecki (”Teori om affärscykeln”, i *Review of Economic Studies*, bd IV, 1936-7, s 77) betonar att det är fördelningen av kapitalisternas utgifter, det vill säga mervärdets ackumulationsgrad, som ligger bakom cykeln. Enligt honom är denna grad en funktion av glappet mellan *förväntad profitkvot* och *nuvarande* profitkvot, ett glapp som minskar allteftersom produktionskapaciteten ökar i slutet av cykeln.

ett logiskt mål[!]. Det går att tänka sig ett samhälle där människor under flera generationer (vilket innebär i all oändlighet) nöjer sig[!] med att klara sig med salt, bröd, mjölk och höftskynken allt medan de idogt och lukrativt[!] ger sig i kast med tillverkning av allehanda maskiner och utrustning.”[70]

Det här är uppenbarligen en absurd idé. Ingen tillverkare av textilmaskiner kommer att fördubbla sin produktionskapacitet om en analys av marknaden visar att man inte kan förvänta sig någon utvidgning av marknaden eftersom lagren redan är fullt tillräckliga: ”Det yttersta målet med kapitalackumulationen är naturligtvis att öka produktionen av konsumtionsvaror.”[71] Tillverkningen av produktionsmedel kan under en hel period avskilja sig från denna utgångspunkt och genomgå en betydande utvidgning utan att *för tillfället* bekymra sig om någon ökad slutgiltig konsumtion. Men det är just detta *tillfälliga* åtskiljande som måste betalas i form av en kris.

Det är dessutom fel att anta att en ”förnuftig organisation” av investeringarna i ett kapitalistiskt samhälle, det vill säga att ”reglera” konkurrensen, helt skulle kunna avskaffa de ekonomiska fluktuationerna. Erfarenheterna, i synnerhet av den tyska och japanska krigsekonomin, har givit slående bevis för det. Inget som helst resonemang kommer att få alla kapitalister att frivilligt begränsa sin produktion när efterfrågan är större än tillgången. Ingen logik kommer att förmå dem att hålla kvar sina investeringar på en genomsnittlig nivå, när deras aktuella produktion inte längre sugs upp av marknaden. För att fullständigt kunna eliminera kriser måste produktionens hela cykliska utveckling avskaffas, det vill säga all ojämn utveckling, all konkurrens, all strävan att öka profitkvoten och mervärdet, med andra ord allt kapitalistiskt inom produktionen...

Anarkin i den kapitalistiska produktionen kan därmed inte betraktas som en orsak i sig själv, oberoende av alla andra kännetecken hos detta produktionssätt, i synnerhet oberoende av den motsättning mellan produktion och konsumtion som är ett utmärkande drag hos kapitalismen.

Anhängarna till disproportionalitetsteorin glömmer dessutom bort att en väsentlig del i de proportionalitetsvillkor som krävs för att undvika en kris är en *viss* proportion mellan produktion och konsumtion (inte en *stabil* proportion som anhängarna till underkonsumtionsteorin antar), mellan hela produktionsapparatens kapacitet, kapaciteten för att producera konsumtionsvaror och den köpkraft som finns tillgänglig för just dessa varor, och att dessa förhållanden aldrig kan förverkligas under en längre period under kapitalismen.

Man bör påpeka att en del anhängare till underkonsumtionsteorin rycks med av den vackra symmetrin i sina ”numeriska” modeller, och når slutsatser som ligger mycket nära Tugan-Baranovskij och kompanis. Det gällde i synnerhet Léon Sartre, som skriver:

> Man kan undra vad som skulle hända med kapitalismen om en välinformerad ekonomisk diktatur skulle kräva att en allt större del av det samlade mervärde som industrierna som tillverkar konsumtionsvaror har tillgång till skulle investeras i produktionsmedelsektorn, i samma utsträckning som köpkraften rör sig i den riktningen. Om detta skulle hända, säger Tugan-Baranovskij med rätta på grundval av diagrammet, så skulle jämvikten bibehållas. Resultatet vore en helt genomförbar[!] ekonomi där produktionen av produktionsmedel skulle öka allt snabbare och produktionen av konsumtionsvaror bara skulle växa sakta... Men en sådan kapitalism, som tillverkar produktionsmedel bara för att tillverka mer produktionsmedel, befinner sig i teorins värld och är ogenomförbar i ett konkurrerande system.[72]

N Bucharin var också avv uppfattningen att en *statskapitalism* inte längre skulle uppleva några överproduktionskriser.[73]

---

[70] Myron W Watkins, ”Affärsbanker och kapitalbildning”, i *Journal of Political Economy*, bd XXVII, juli 1919, s 584-5.
[71] Von Haberler, *op cit*, s 43-44.
[72] Sartre, *op cit*, s 61.
[73] Bucharin, *op cit*, s 88-89.

Sådana ”lösningar” är inte bara ogenomförbara därför att det är omöjligt att upprätta ett ”världsföretag” som omfattar alla företag, utan också på grund av det *teknologiska förhållande* som existerar mellan en viss produktionskapacitet och en produktionskapacitet av konsumtionsvaror. De är ogenomförbara eftersom det, som vi har visat ovan, inte är möjligt att helt åtskilja produktionen från konsumtionen, som är dess yttersta mål. De är ogenomförbara eftersom ingen ”logik” skulle förmå kapitalisterna att köpa allt fler maskiner när deras maskiners produktionskapacitet redan är större än marknadens kapacitet att suga upp konsumtionsvaror.

Utkast till en syntes

Det har gjorts försök att förena underkonsumtions- och disproportionalitetsteorierna, av en skola som grundar sig på acceleratorprincipen: Aftalion och Bounatian i Frankrike, Harrod i Storbritannien, J M Clark och S Kuznets i USA. Dessa försök har fortsatts genom att förena multiplikatorprincipen med acceleratorprincipen, som till exempel av den ny-keynesianska ekonometriskolan, i synnerhet Samuelson, Goodwin Hicks, Kalecki, Harrod och Joan Robinson. Dessa överdrivet förenklade synteser lyckades bara visa på det kapitalistiska systemets grundläggande instabilitet.

De är bara ett avlägset sätt att gripa sig an den verkliga cykeln, men ger ändå viktiga bidrag till att förstå den.

För att visa hur denna syntes skulle genomföras i marxistiska termer måste vi kort upprepa de felaktiga åsikterna om den yttersta orsaken till kriserna, som återigen är kriser i *en ekonomi som strävar efter vinst som realiseras genom att sälja varor*:

(1) De vulgära anhängarna av underkonsumtionsteorin förklarar att kriser skulle kunna undvikas genom att öka arbetarnas köpkraft under boomens sista skede. Dessa teoretiker glömmer att kapitalisterna inte bara arbetar för att sälja, utan för att *sälja med vinst*. Och om lönerna höjs när profitkvoten redan håller på att sjunka, så riskerar den senare att helt och hållet kollapsa – långt från att förlänga boomen skulle dessa ytterligare löneökningar bara strypa den.

(2) De vulgära anhängarna av disproportionalitetsteorierna, och speciellt anhängarna till det som kallas ”underackumulations”-skolan (von Hayek, von Mises, Pigou, Hawtrey, etc),[74] förklarar att det skulle gå att förhindra en kris om man kunde hindra profitkvoten att falla under boomens sista skede (till exempel genom att frysa lönerna, minska överdrivet höga räntor, försöka förhindra snedvridning av priserna, etc). Men dessa teoretiker glömmer att en höjning av profitkvoten *samtidigt som marknaderna krymper*, inte skulle hindra investeringarna från att minska. Det som egentligen intresserar företagarna är inte den *teoretiska* profit de kan sluta sig till från en viss lönenivå, ränta eller vissa produktionskostnader, utan den *verkliga* profit de förväntar sig att realisera när de jämför produktionskostnaderna med *möjligheterna att sälja* sina varor:

> Höga inkomster och profitnivåer kanske är en nödvändig förutsättning för investeringar, men de kan inte anses vara tillräckliga. Det är tveksamt om företagen är så föga skarpsinniga att de skulle utvidga kapaciteten bara på grundval av höga aktuella profiter. Om de inte har arbetat med full kapacitet och orderstocken växer, och inte har kunnat eller velat utvidga på grund av brist på eget kapital, eller om de inte förväntar en fortsatt *ökad* försäljning, så är det sannolikt att motiven att investera minskar [vid boomens höjdpunkt] även om profiterna är höga.[75]

Och Moulton påminner lämpligt nog om ett historiskt exempel som är tillämpligt på detta ämne:

> Den ökande koncentrationen av inkomsterna till de högre klasserna och även den ökande

[74] 1927 hävdade Pigou trosvisst att drakoniska[!] lönesänkningar skulle kunna undvika en kris. Von Hayek förkunnade samma ”sanning” 1932[!], mitt bland enorma mängder osäljbara konsumtionsvaror. (I Hansen, *op cit*, s 518; Von Hayek, *Weltwirtschaftliches Archiv*, juli 1932, bd I, s 90, m fl.)

[75] Hamberg, *op cit*, s 323.

> inkomstnivån i städerna ledde [mellan 1919 och 1929] allmänt sett mer eller mindre automatiskt till att den andel av de totala nationella inkomsterna som lades åt sidan som sparande ökade. Det vill säga, trots att den aktuella inkomsten inom handel och service fortsatte att öka, så växte den mindre snabbt än strömmen av pengar till investeringar. Trots att det alltså fanns ett överflöd av pengar tillgängliga för att användas för att bygga nya fabriker och tillverka maskiner, så stod det allt klarare för företagarna att den framtida konsumtionsefterfrågan inte var tillräckligt stor för att berättiga en så stor expansion som de tillgängliga medlen möjliggjorde.

Det krävs alltså *två samtidigt förekommande villkor* för en ekonomisk återhämtning och att en boom ska inledas: *en ökande profitkvot och växande verkliga marknader*. Under inledningen av den ekonomiska cykeln kan dessa två villkor sammanträffa av ett antal skäl: en minskning av kapitalets organiska sammansättning (ett större antal arbetare med lika mycket maskiner), jämförelsevis låga löner; å ena sidan ökande mervärdekvot, snabbare hastighet på kapitalets cirkulation; och å den andra allmänt ökande köpkraft bland lönarbetarna i sin helhet (genom att arbetslösa blir anställda), investering av penningmedel som sparats ihop under krisen och depressionen (i synnerhet avskrivningsfonder), och ökande snabbt realiserade vinster.

Men samma krafter som gör att dessa två faktorer sammanträffar under cykelns inledning, undergräver dem alltmer allteftersom cykeln utvecklas, och leder till att de kollapsar mot slutet av cykeln. Vi har redan tidigare analyserat de villkor som avgör profitkvotens fall mot slutet av boomen: ökande organisk sammansättning av kapitalet; fallande mervärdekvot; minskad cirkulationshastighet av kapitalet; allt dyrare krediter; ökande fasta utgifter; ökande löner, etc. Vi måste nu titta på vad som händer med marknaderna.

Sedan man har uppnått mer eller mindre full sysselsättning ökar efterfrågan på konsumtionsvaror mycket lite. Vad gäller produktionsmedel, så har industrin när den är färdig med att ha förnyat sitt fasta kapital en produktionskapacitet som är större än vad marknaden kan svälja. Det blir alltmer osannolikt med nya investeringar. Alltså krymper marknaden inom båda sektorerna. Krisen uppstår därför att profitkvoten faller samtidigt som marknaden krymper.

Är det allmän överproduktion när krisen äger rum? Otvivelaktigt. Det följer med nödvändighet av boomens två grundläggande sidor.

Genom att den ekonomiska återhämtningen orsakar en ökad mervärdekvot och ökad profitkvot, så förändras nationalinkomstens fördelning bland klasserna till förmån för borgarklassen och på bekostnad av lönarbetarna. Många författare bekräftar denna uppfattning (Haberler, Schumpeter, Lederer, Foster och Catchings, Hobson, Moszkowska, Hicks, etc)[76] Sombart uttrycker denna tanke på följande sätt:

> Det är omständigheterna för själva expansionen... som leder till att lönerna under återhämtningsperioder inte ökar i samma omfattning som mervärdet, på grund av prisökningarna; det är också detta som, med hjälp av regelbundna inskränkningar, genom att avskeda arbetare (ur produktionsprocessen), fyller upp arbetsmarknaden i önskad omfattning, och på så sätt skapar den industriella reservarmén som förhindrar överdrivet stora löneökningar.[77]

Men samtidigt som lönarbetarnas andel av nationalinkomsten faller i relativa tal, så ökar hela tiden konsumtionsvarusektorns produktionskapacitet. Det måste komma en tidpunkt då den ökade produktionskapaciteten är större än efterfrågan.

---

[76] Von Haberler, *op cit*, s 324; Schumpeter, *op cit*, s 155, 161; Moszkowska, *op cit*, 26; Hicks, *op cit*, s 126-7, etc. Professor Guitton beskriver de genomsnittliga cykliska förändringarna i Frankrike under 1800-talet så här: under boomen stiger priserna med 17% och under depressionen sjunker de med 16%; lönerna stiger med 12% under boomen och sjunker med 3% under depressionen; vinsterna stiger med 40-200% [!] under boomen och sjunker med 14-38% under depressionen. (Guitton, *op cit*, s 94.)

[77] Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, bd II, s 586.

Dessutom motsvarar den ökade produktionskapaciteten inom produktionsmedelsektorn behovet att förnya en avsevärd del av hela industrins fasta kapital. När detta förnyande är klart kommer sektor I bara att kunna undvika överproduktion på villkor att investeringarna *fortsätter i samma takt*, vilket uppenbarligen inte är möjligt.[78]

Samhällets kraftigt ökade produktionskapacitet kan inte utnyttjas i mer eller mindre fullständig omfattning förrän man först har förstört en massa värden, anpassat varornas värde till den nya mängd av arbete som är samhälleligt nödvändigt för att tillverka dem, vilket är en mindre mängd än den mängd som bestämde nivån på dessa varors tidigare värde. *Boomen kraschar alltså på grund av att man inte lyckas bibehålla de tidigare värdenivåerna, priserna och profitkvoterna med en ökad mängd kapital*. Det rör sig om en motsättning mellan villkoren för att ackumulera kapital och villkoren för att realisera det, alltså helt enkelt en utveckling av alla de motsättningar som finns inneboende i kapitalismen, som *samtliga* förklarar krisen: motsättningar mellan den kraftigt ökade produktionskapaciteten och den inte lika stora ökningen av de breda massornas konsumtionskapacitet; motsättningar som härrör från den produktionsanarki som beror på konkurrensen, kapitalets ökande organiska motsättning och den fallande profitkvoten; motsättningar mellan produktionens allt större församhälleligande och de privata formerna för tillägnelse.[79]

Villkoren för en kapitalistisk expansion

Vi har redan tidigare förklarat de historiska omständigheter som garanterar att det kapitalistiska produktionssättet kan expandera. De uppstår i huvudsak ur den *ojämna utveckling* som sker i olika sektorer, branscher och länder som dras in i den kapitalistiska marknaden. Skapandet av världsmarknaden föregår det kapitalistiska produktionssättets stora framryckning och bildar den allmänna ramen för denna ojämna utveckling, som visar sig på följande sätt:

(a) En ojämn utveckling mellan industri och jordbruk. Vart efter industrin utvecklas tränger dess varor undan produkterna från böndernas hemindustrier och hantverk, och ruinerar en del av befolkningen på landsbygden, som blir proletärer och utgör en massa av arbetare som är tillgängliga för den växande industrin. Industriproduktionens värde ökar jämfört med jordbruksproduktionen, industriarbetarnas antal ökar jämfört med antalet personer som sysselsätts inom jordbruket. Bönderna köper mer produktionsmedel (som de tidigare tillverkade själva) från den storskaliga industrin, som köper råvaror från bönderna, men i mindre omfattning.

(b) En ojämn utveckling mellan de länder som först industrialiserades och de koloniala och halvkoloniala länderna. De först industrialiserade ländernas industri ödelägger de koloniala och halvkoloniala ländernas hantverk och inhemska produktion, och dessa länder förvandlas till marknader för de utvecklade länderna. Den arbetskraft som ”frigörs” som ett resultat av denna ödeläggelse av den urgamla jämvikten mellan jordbruk och industri kan inte hitta sysselsättning inom en växande nationell industri, eftersom det är industrins tillväxt i *metropolerna* som har gjort det möjligt att erövra denna marknad. Följaktligen uppstår fenomenet av en samtidig kronisk undersysselsättning och tryck från överbefolkning på landsbygden. ”Resultaten kommer snabbt: 1813 exporterade Calcutta bomullsvaror för 2 miljoner pund, 1830 importerade de bomullsvaror för samma värde. Importen av bomullsvaror till Indien i sin helhet ökade från 8 miljoner pund 1859 till 16 miljoner 1877 och 20 miljoner 1901, silkesvaror ökade från 1,4 miljoner till 7 miljoner och 16 miljoner pund, och bomullstråd från 1,7 miljoner till 2,8 miljoner pund.”

[78] Hamberg, *op cit*, s 55; Hansen, *op cit*, s 495-6.
[79] Angående kriser under den nedåtgående kapitalismen och de offentliga utgifternas roll inom ekonomin, se kapitel 14, delen om ”En krisfri kapitalism?”

Samtidigt blev Indien alltmer ett jordbruksland, och under samma period 1850-77 ökade exporten av råbomull från 4 miljoner till 13 miljoner pund, jute från 0,9 miljoner till 3 miljoner pund, te från 0,15 miljoner till 2,6 miljoner pund, och olja från 2,5 miljoner till 5,4 miljoner pund.[80]

Resultatet blev att fyra hinder för en kapitalistisk industrialisering av de koloniala och halvkoloniala länderna kombinerades: konkurrens från varor som producerades i metropolerna; konkurrens mellan den mycket billiga lokala arbetskraften och moderna maskiner; brist på kapital på grund av att den härskande klassen investerade de ackumulerade inkomsterna i jordegendomar; och brist på tillräckligt stora inhemska marknader som skulle kunna möjliggöra en snabb utveckling av en del industrisektorer.[81]

(c) En ojämn utveckling mellan olika industribranscher, speciellt mellan de som är på nedgång och de som befinner sig på uppgång beroende på de på varandra följande teknologiska revolutionerna. De branscher som är på nedgång ser hur deras marknader, omsättning, antalet anställda, blir allt mindre, först i relativa tal och sedan absolut. Efter att först ha försökt försvara sig genom att öka kapitalets organiska sammansättning och sänka priserna (relativt eller absolut), så ger de upp och förnyar därefter bara en del av sitt fasta kapital. En del av mervärdet och avskrivningsfonderna i dessa sektorer strömmar över till kapitalmarknaden, lockade av de sektorer som växer snabbt. De senare skaffar sig en plats på marknaden genom att dra resurser (fast kapital, råvaror, köpkraft) från de existerande sektorerna, antingen genom att bromsa tillväxten hos en del eller orsaka att andra minskar absolut.

(d) En ojämn utveckling mellan olika delar i ett och samma land. Detta fenomen, som ofta underskattas i marxistiska ekonomiska skrifter, är i själva verket en av de viktigaste nycklarna för att förstå den utvidgade reproduktionen. *Genom att skapa krisdrabbade områden i de kapitalistiska länderna, skapar det kapitalistiska produktionssättet själv sina egna ”kompletterande” marknader, liksom permanenta arbetskraftsreserver*. Detta hände med Skottland och Wales i Storbritannien, sydstaterna i USA, de östra och södra delarna av Tyskland, Flandern i Belgien, Slovakien i Tjeckoslovakien, södra Italien, södra och norra delarna av Nederländerna, Frankrike söder om Loire, och så vidare. Det är kännetecknande för det kapitalistiska produktionssättets ryckiga, ojämna, motsägelsefulla utveckling att den inte kan industrialisera ett helt land på ett systematiskt och harmoniskt sätt. Det gradvisa avskaffandet av gamla krisdrabbade områden åtföljs själv av uppkomsten av nya krisområden: New England i USA, regionerna Borinage och la Flouvière i Belgien, Lancashire i Storbritannien, Haute-Loire i Frankrike, Genua i Italien, etc. Det är historiens ironi att dessa nya krisdrabbade områden ofta var vaggan för den kapitalistiska industrin i dessa länder.

Ingen tillväxt utan svängningar?

Efter den stora krisen 1929 misskrediterades en gång för alla tanken på en harmonisk och balanserad utveckling av det kapitalistiska samhället. De mest moderna borgerliga författarna, som Schumpeter, har precis som Marx betonat det kapitalistiska produktionssättets grundläggande instabilitet. För Schumpeter härrör denna instabilitet ur det faktum att ”uppfinningar”, det vill säga tillämpningen av teknologiska upptäckter på industrin, inte kan spridas ut jämnt över hela den ekonomiska cykelns förlopp, utan har en benägenhet att koncentreras till vissa utspridda perioder.[82] För ekonometrikerna beror produktionssättets grundläggande instabilitet på det faktum att de villkor som krävs för en oavbruten tillväxt inte går att förverkliga i praktiken, på grund av investeringarnas speciella karaktär under kapitalismen:[83] ”Systemet kommer inte att stanna kvar i en fortlöpande jämvikt om det inte är *fullständigt anpassat* till det... Det är osannolikt att ett system kan vara

[80] André Philip, *L’Inde moderne*, s 87.
[81] Se kapitel 6, 9 och 13.
[82] Schumpeter, *op cit*, bd II, s 1033.
[83] Inklusive fluktuationer i aktiekapitalet, se Metzler, Abramowitz, Eckert (Eckert, *op cit*, s 59-64).

fullständigt anpassat i en fortlöpande jämvikt tills det har befunnit sig i en ungefärlig jämvikt under lång tid. Det räcker inte att aktiekapitalet bringas i samklang med den nuvarande produktionen, det krävs också att det ska förfalla till återanskaffning vid rätt tidpunkt. De framtida investeringar som (till avsevärd del) redan är förutbestämda genom tidigare förändringar av produktionen, och vars effekter förkroppsligas i de existerande maskinerna, måste vara sådana att de stämmer överens med en stadig utveckling.”[84]

Joan Robinson poängterar samma sak: ”En ekonomi som existerade i ett tillstånd av lugn och stillhet, klarhet och harmoni skulle syssla med att producera och konsumera välstånd på ett rationellt sätt. Det räcker att beskriva dessa villkor för att se hur fjärran de är från de faktiska ekonomiernas tillstånd. I synnerhet kunde inte kapitalismen ha uppstått under sådana omständigheter, ty den åtskillnad mellan arbete och egendom som gör storskaliga företag möjliga, innebär konflikter, och spelreglerna har utvecklats just för att göra ackumulation och tekniska framsteg möjliga under förhållanden av osäkerhet och ofullständiga kunskaper.”[85]

Och vidare: ”För varje enskild företagare är framtiden osäker även när ekonomin i sin helhet utvecklas jämnt, och varje företagares handlingar påverkar situationen för de andra. Av denna anledning finns det under kapitalismens regler en inneboende instabilitet som så att säga ger upphov till fluktuationer inifrån ekonomin, helt oberoende av förändringar i de yttre omständigheterna. Så fort den typiske företagaren märker att hans befintliga kapacitet arbetar med vad han anser vara en rimlig profit, så vill han öka kapaciteten. Försåvitt inte investeringarna råkar sammanfalla med den gyllene nivå, där efterfrågan växer med kapaciteten (eller om de inte kontrolleras på ett effektivt sätt), så kommer de alltid att svänga, ty så fort de råkar växa så ger de upphov till säljarnas marknad, och stimulerar således en ytterligare ökning.”[86]

Författare som plikttroget försöker betona det kapitalistiska produktionssättets fördelar såsom varande det mest progressiva produktionssättet, som Arthur F Burns och David McCorde Wright, har tagit ytterligare ett steg och förkunnat att det är *omöjligt* att tänka sig en ekonomi som är öppen för fördelarna med teknologiska framsteg eller har tillgång till ett betydande förråd av fast kapital och inte drabbas av fluktuationer. Enligt dem står inte valet mellan utveckling med eller utan fluktuationer utan snarare mellan utveckling med fluktuationer och fullkomlig stagnation.

Således skriver David McCorde Wright: ”Den *grundläggande* orsaken till affärscykeln är att de tekniska förändringarna och förändringarna av smaken inte lyckas komma i en jämn takt. Det är maskinparkens *varaktighet* plus den ojämna och *ombytliga* behoven plus de oundvikliga slitningarna plus *konsumenternas suveränitet* [!] som orsakar affärscykeln... Varje växande samhälle som vill motsvara ett mönster där konsumenterna gör av med pengar kommer oundvikligen att drabbas av en viss [!] instabilitet och osäkerhet.”[87]

Låt oss först av allt tillbakavisa den mest absurda delen av denna ursäkt, nämligen påståendet att de uppfinningar som ger upphov till stora investeringar resulterar från ”förändringar i konsumenternas smak”. Det var trots allt inte ”behovet att ha en bil” som skapade bilindustrin, det var denna industri som skapade behovet att ha en bil. Det är investeringarna av oerhörda mängder kapital inom nya industrisektorer (och med bidrag från publicitet om deras produkter) som förändrar konsumenternas tycke och smak, inte en förändring av konsumenternas smak (och ännu mindre teknologiska uppfinningar) som leder till att enorma mängder kapital strömmar in i vissa sektorer.

---

[84] Hicks, *op cit*, s 63-4.
[85] Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, s 60.
[86] *Ibid*, s 209.
[87] David McCorde Wright, *Capitalism*, s 147, 153, 154.

Men skulle inte dessa uppfinningar göras på ett oregelbundet sätt i en planerad ekonomi, en socialistisk ekonomi?[88]

Skulle inte industriutrustningens varaktighet leda till samma fenomen av ”överproduktion” i en sådan ekonomi, i och med behovet att möta *plötslig efterfrågan* (till exempel införandet av färgtelevision, eller de effekter som en plötslig befolkningsökning skulle få på byggnadsindustrin, etc)?

Enligt McCorde Wright[89] kan *varje* ekonomiskt system *bara välja mellan två onda ting*: antingen upprätthålla den planerade tillväxten, produktionen, inom dessa sektorer, och på så sätt orsaka irritation från konsumenternas sida (som återspeglas i prisökningar, etc), eller snabbt öka produktionsökningen med hjälp av exceptionella investeringar, och därmed utsätta sig för över-investeringar (överkapacitet) i samma ögonblick som den ovanliga efterfrågan har blivit tillfreds-ställd (det vill säga när den extra befolkningen har fått bostäder, och behovet av förnyelse minskar på grund av en förändrad åldersstruktur i samma befolkning).

Arthur F Burns förde fram samma uppfattning redan i sin artikel *Långa cykler inom byggnads-industrin*, som gavs ut 1935 och åter publicerades i hans samling *Frontiers of Economic Knowledge* (1954). Han förklarar där den instabila efterfrågan på bostäder i ett ”kollektivistiskt samhälle”, och försöker visa att ett sådant samhälle skulle drabbas av uttalade cykliska svängningar inom bygg-nadsindustrin.[90] Men hela hans argumentering bygger på ett förenklat antagande, nämligen att det som varje familj har tillgång till måste vara *konstant*, och att byggandet av hus bara svänger i enlighet med svängningar i befolkningens storlek (och en mer eller mindre riktig förutsägelse av det).

Så fort vi överger detta antagande och tvärtom accepterar att en planerad ekonomi har ett *dubbelt* syfte – för det första att ge varje familj en oundgänglig ”husenhet” med en minsta standard, men därefter att höja bostädernas standard till en *optimal* standard (vad gäller komfort, stadsplanering, hygien, barnuppfostran, etc) – så faller hela Burns teori samman. Så fort det uppstår en över-kapacitet i förhållande till den omedelbara behoven, så kan denna kapacitet användas för att få till stånd en förbättring av befolkningens livsbetingelser. Och om man rimligtvis kan anta att detta *optimum* självt har en benägenhet att öka som ett resultat av den vetenskapliga och tekniska utvecklingen, så går det inte att tänka sig någon ”överkapacitet” på lång tid.

McCorde Wright gör exakt samma misstag. För att visa att ”fluktuationer” är oundvikliga i en planerad ekonomi föreställer han sig en ekonomi som bara har avskaffat en aspekt på kapitalismen (det privata ägandet av produktionsmedlen) men har behållit alla andra sidor. När en anhopning av behov har blivit tillfredsställda så ser han bara att det leder till ”överproduktion” eller ”över-kapacitet”. Han kan inte tänka sig att man skulle kunna ge samhället tillgång till fler och nya konsumtionsvaror.[91] När produktionsapparaten har blivit ”alltför stor”, så inser han inte att man kan ”anpassa den till behoven” genom att minska på producenternas arbetstid. När han drar fram ”absolut överkapacitet” utan möjlighet att göra ”nya produkter”, så inser han inte att samhällets konsumtion eller ”inkomster” inte skulle minska, och därmed inte leda till *ekonomiska* svängningar, av att man hade delar av dessa maskiner i reserv, eftersom tillbakadragandet av dessa maskiner skulle ha *orsakats* just av det faktum att samhällets *verkliga behov* (och inte bara den effektiva penningefterfrågan) *tidigare* hade blivit *fullständigt tillfredsställda*.

---

[88] Schumpeter och Cassel (Schumpeter, *op cit*, bd II, s 803; Cassel, i *Readings in Business Cycles and National Income*, s 124) betonar samma tanke.
[89] Wright, *op cit*, s 144-46.
[90] Burns, *op cit*, s 314-34.
[91] Hamberg (*op cit*, s 223-4) betonar vilken oupphörligt ökande rad produkter som kan tillverkas med samma sorts moderna maskiner.

De fluktuationer i produktionen som genom en överproduktion av varor leder till fluktuationer i inkomst och konsumtion, och som sålunda medför periodisk arbetslöshet och fattigdom, är karakteristiska för kapitalismen. De fanns inte före kapitalismen och de kommer inte att överleva den.

Kapitel 12. Monopolkapitalismen

Den andra industriella revolutionen

Under 1800-talets sista fjärdedel drogs den kapitalistiska industrin in i en ny teknisk revolution. Precis som den första förändrade denna andra industriella revolution på ett avsevärt sätt den energikälla som användes för produktion och transporter. Jämte kol och ånga hade hädanefter bensin och elektricitet en roll för att driva hjul och maskiner. Från och med slutet av seklet tog förbränningsmotorn och den elektriska motorn den plats som ångmaskinerna tidigare hade haft som viktigaste drivkraft.

Denna energirevolution förvandlade hela det industriella livet. Samtidigt fick stålproduktionen en ny impuls genom införandet av Bessemermetoden, martinugnen och Siemens-Martins förvärmare samt metoder för att härda stål med tillsatser.[1] Stål blev mer och mer ett grundläggande material inom industrin. Dessutom gjorde elektrolysering av bauxit det möjligt att omvandla aluminium till ett billigt råmaterial för industriell användning, medan det tidigare hade betraktats som en värdefull metall som kostade £7 per uns [28,35 gram].

Under samma period genomgick också den kemiska industrin sin första stora utveckling. Med hjälp av kunskap om hur man använde biprodukter från kol började denna industri tillverka syntetiska färger, och utdelade ett dödligt slag mot den urgamla produktionen av naturfärger i Fjärran östern. Dessutom uppstod den syntetiska textilindustrin.

Den industriella revolutionen i slutet av 1800-talet förändrade de olika industrigrenarnas relativa betydelse inom världsekonomin.[2] Under ett sekel hade bomull och kol regerat. Nu innehades första platsen av stål, som inom kort skulle följas av mekanisk industri och bilproduktion.

I Storbritannien flyttades tyngdpunkten från Manchester (bomull) till Birmingham (stål). Eftersom energirevolutionen framförallt gynnade USA med sina oljetillgångar, förlorade samtidigt Storbritannien för gott sin industriella överlägsenhet och sitt monopol på hög produktivitet.

Den industriella koncentrationen ökar

Den industriella revolutionen mot slutet av 1800-talet innebar en kraftig stimulans av industrikapitalets centralisering och koncentration. Den ståltillverkande industrins utveckling medförde att de gamla vedeldade masugnarna försvann. De nya fabrikerna krävde betydande investeringar av kapital och gjorde slut på de flesta småindustrier som verkade inom denna industribransch. Antalet ståltillverkande företag i USA minskade från 735 år 1880 till 16 år 1950.[3] På grund av den stora mängd dyr utrustning som krävdes uppstod många nya industrier vars kännetecken var att de dominerades av jättelika koncerner (aluminium, kemisk industri, elektriska apparater). Det fasta kapitalets allt snabbare utveckling, och den stora minimimängd utrustning som krävdes för att starta ett lönsamt företag, gynnade koncentrationen av kapitalet.

> Det är inte lätt för nybörjare att tränga in i industrier där den minsta effektivt användbara produktionsenheten är väldigt stor. Och det av flera orsaker: det krävs enorma mängder kapital för att starta en ny enhet; upprättandet av en ny enhet kan innebära en så stor ökning av industrins befintliga kapacitet att effekten på den totala tillgången kan bli mer än vad marknaden kan förväntas suga upp utan drastiska prissänkningar; och den osäkerhet som allt detta medför kan verka avskräckande. Således kan en stor minsta storlek, eller stor optimal storlek, betraktas

[1] 1870 översteg inte produktionen av Bessemerstål i USA 30.500 ton; 1880 uppgick den till 850.000 ton, och 1890 1,9 miljoner ton. 1880 var mängden järnräls som producerades fortfarande lika stor som stålräls; 1890 utgjorde järnräls mindre än 1% av det totala antalet ton. 1874 byggdes den första bron av stål, över Mississippi i St Louis. (*Steel: Hearings before the Sub-Committee on Study of Monopoly power*, s 101.)
[2] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 24.
[3] *Steel*, s 102, 421.

som en sorts ”naturlig” barriär.[4]

Ett antal nya länders inträde på marknaden, såsom Japan, Ryssland och Italien, stimulerade också kapitalkoncentrationen. Dessa länder återupprepade inte hela industristrukturen från de länder som hade gått före dem i ekonomisk utveckling. De tog över de modernaste delarna, med andra ord de företag där kapitalets organiska sammansättning var högst och centraliseringsgraden mest uttalad. Övervikten för jättelika företag, jämfört med små och medelstora, kom ända från början att vara mycket mer påtaglig inom den japanska och ryska tunga industrin än inom motsvarande industrier i de mer utvecklade länderna.

Samma lag om ojämn utveckling avgjorde den mycket snabbare kapitalkoncentrationen i Tyskland och USA, länder vars industriella frammarsch strängt taget ägde rum under 1800-talets sista fjärdedel, jämfört med de länder vars utveckling hade ägt rum under den första halvan av seklet: Storbritannien, Belgien, Frankrike.

Slutligen gynnades koncentrationen av själva den nya tekniken. Således gjorde elkraften det möjligt att samordna arbetet på fabrikerna, införa löpande band, och genomföra en ny arbetsdelning som gynnade integrationen av företagen både horisontellt och vertikalt.

Kapitalkoncentrationen visar sig i första hand i det faktum att de stora företagen sysselsätter en allt större andel av industrins totala arbetsstyrka.

För *Tyskland* har vi här procentandelen av alla arbetare utanför jordbruket som är anställda inom de olika företagskategorierna:[5]

	1882 %	*1895* %	*1905* %	*1925* %	*1933* %	*1950* %	*1961*[*] %
Företag med							
0-10 anställda	65,9	54,5	45,0	39,4	46,8	24,6	24,3
11-50 anställda	12,1	15,8	17,9	19,1	14,3	28,7	15,9
51-200 anställda	10,1	14,0	16,8	18,0	14,3	9,6	14,5
Mer än 200 anställda	11,9	15,7	20,3	23,5	24,6	37,1	45,1

För samma land är utvecklingen inom industrin för sig ännu mer slående:[6]

	1933		*1952*		*1957*	
	A	B	A	B	A	B
Fabriker med 1-9 anställda	88,6	19,6	46,1	2,9	44,7	2,2
10-49 anställda	8,1	15,4	34,0	12,4	31,7	9,4
50-99 anställda	} 2,4	21,5	9,0	9,9	10,0	8,6
100-199 anställda			5,2	11,5	6,3	10,8
200-499 anställda			3,6	17,3	4,6	17,6
500-999 anställda	} 0,8	43,4	1,1	11,7	1,5	12,5
Över 1.000 anställda			0,9	34,3	1,2	38,8

[4] Machlup, *Political Economy of Monopoly*, s 123.
[5] *Statistisches Jahrbuch des Deutschen Reiches: Statistisches Jahrbuch der Bundesrepublik*, 1953, 1960.
[*] Siffrorna för 1950 och 1961 gäller Tyska Förbundsrepubliken [Västtyskland]. Siffrorna för den andra kategorin 1950 avser företag med mellan 10 och 99 arbetare, och de för den tredje kategorin företag med mellan 100 och 199 arbetare.
[6] *Statistik der Bundesrepublik Deutschland*, vol XLVII. *Statistisches Jahrbuch des Deutschen Reiches*, 1938.

A = procent av totala antalet företag.
B= procent av totala antalet anställda.

Det framgår att under loppet av mindre än 30 år ökade den procentandel av arbetskraften som var anställd i industriföretag med mer än 200 anställda från 43 till 69%.

Utöver den stadiga ökningen av stora företag visar dessa siffror helt klart den radikala förändring som ägde rum under Tysklands 75-åriga industriutveckling. 1882 arbetade *nästan två tredjedelar* av Tysklands anställda i företag med färre än 10 anställda. 1961 hade denna procentandel inom sektorn utanför jordbruket minskat till *mindre än en fjärdedel*, och i industriföretag till 2%. Företag med mer än 200 anställda hade 1882 bara en tiondel av de anställda utanför jordbruket. 1905 hade den en femtedel, 1933 en fjärdedel och i början av 1960-talet nästan hälften.

Så här utvecklades företagsstrukturen utanför jordbruket i *Frankrike*:

	1896		*1906*		*1926*		*1958*	
Antal anställda	A	B	A	B	A	B	A	B
	%	%	%	%	%	%	%	%
1-10	98,3	62,7	98,3	58,9	96,1	39,2	95,4	20,0
11-50	1,32	11,7	1,34	11,5	3,0	15,6	3,6	} 28,8
51-100	0,18	5,1	0,19	5,17	0,8	7,4	0,5	
101-500	0,02	11,2	0,02	12,68	0,03	17,5	0,5	21,4
Över 500		9,3		11,7		19,3		29,8

A = procent av totala antalet företag.
B = procent av totala antalet anställda.

1896 hade små företag utanför jordbrukssektorn med mindre än 10 anställda fortfarande nästan två tredjedelar av den lönearbetande arbetskraften. Idag har de mindre än en femtedel. Företag med mer än 100 anställda hade 1896 en femtedel av arbetskraften, men 1958 hade de 51%.[7]

Vad gäller *Italien* har utvecklingen under de senaste 30 åren sett ut så här:

	1927		*1937-39*		*1958*	
Anställda efter kategori	A	B	A	B	A	B
	%	%	%	%	%	%
2-10	89,6	31,3	88,7	24,3	76,1	15,4
11-100	9,1	26,5	9,7	25,4	21,2	27,4
101-1.000	1,2	31,7	1,5	33,6	2,5	27,9
Över 1.000	0,1	10,7	0,1	16,7	0,2	29,2

A = procent av totala antalet företag.
B = procent av totala antalet anställda.[8]

I *Belgien* arbetade följande procentandelar av arbetskraften inom industrin (inklusive kolgruvor) i företag med mer än 50 anställda: 1896 51,2%, 1910 56,8%, 930 62,7% och 1956 66,7%.

Här är motsvarande siffror för den moderna kapitalismens mest typiska land, *USA*:

[7] Oualid, *Répétitions écrites de législation industrielle, cours de doctorat*, 1934-35, s 123. *Etudes statistiques*, april-juni 1959. 1959 hade procentandelen redan stigit till 55%. (*Statistiques et Etudes financières, I.N.S.E.E*, april 1960.)
[8] *Ministero della Costituente: Rapporto della Commissione Economica*, vol II, *Industria*, Rom 1946, och *Annuario di Statistiche Industriali*, 1958, s 104.

ANTAL TILLVERKNINGSFÖRETAG SOM HADE

	1909	*1914*	*1929*	*1955*
0-4 anställda	136.289*	74.766	102.097	} 255.684
5-100 anställda	91.697	86.141	88.797	
101-500 anställda	11.021	10.972	13.275	22.395
501-1.000 anställda	1.223	1.200	1.579	2.862
Över 1.000 anställda	540	577	921	21.106

ANTAL ANSTÄLLDA PER FÖRETAGSKATEGORI

	1909	*1914*	*1929*	*1955*
1-4 anställda	311.704	181.566	726.808	
5-100 anställda	2.187.499	2.082.873	2.236.157	} 4.181.000
101-500 anställda	2.265.096	2.258.438	2.750.797	4.688.000
501-1.000 anställda	834.473	824.625	1.079.277	1.977.000
Över 1.000 anställda	1.013.274	1.131.211	2.026.713	5.499.000[9]

Således sysselsatte företag med *mindre än 500* personer, och som 1909 utgjorde 99,6% av alla fabriker, 1914 99% av dem, 1929 98%, och 1955 97,5%:

1909: 72,0% av alla anställda.
1914: 69,8% av alla anställda.
1929: 62,9% av alla anställda.
1955: 54,3% av alla anställda.

Å andra sidan sysselsatte bolag med *mer än 1.000* anställda, som utgjorde mindre än 1% av alla fabriker under de jämförda åren:

1909: 15,3% av alla anställda.
1914: 17,4% av alla anställda.
1929: 24,2% av alla anställda.
1955: 33,6% av alla anställda.

Tillverkningsföretagens *genomsnittliga* storlek ökade från 8 anställda 1850 och 10,5 år 1880, 40 år 1929, 53 år 1939 och 55,4 år 1954. Sistnämnda år samlade företag med mer än 1.000 anställda 32,8% av industrins samlade arbetsstyrka, men producerade 37% av det ”ökade värdet” inom industrin.

Icke desto mindre ger dessa siffror inte någon exakt bild av industrikoncentrationen i USA. I själva verket är koncentrationen av arbetet mindre uttalad än koncentrationen av inkomster och profiter. Således ger Skatteverkets årliga översikt följande bild av fördelningen av tillverkningsföretagens totala inkomster mellan de olika kategorierna:

* Siffrorna för 1900 innefattade i begreppet tillverkningsföretag ett antal små verkstäder av hantverkstyp som senare inte togs med i uppgifterna. Vi har därför inte tagit dem som utgångspunkt i tabellen ovan, trots att de visar en ännu mer påtaglig tendens till koncentration än vad som framgår av siffrorna ovan.

9 *Statistical Abstract of the U.S.A.*, olika år.

FÖRETAG VARS ÅRLIGA NETTOINTÄKTER ÄR

	1918	*1929*	*1937*	*1942*
	%	*%*	*%*	*%*
Mindre än 50.000 dollar	8,17	7,06	6,76	3,34
50-500.000 dollar	24,58	19,31	20,09	14,69
500.000 – 5 miljoner dollar	33,08	46,11	32,05	31,28
Mer än 5 miljoner dollar	34,17	27,52	41,12	50,69

Slutligen visade en undersökning som genomfördes av Federala handelskommissionen att de 200 största företagen i USA 1935 hade 35% av alla företags omsättning, 1947 37%, 1950 40,5% och 1958 47%. Högkonjunkturen efter kriget, som såg en ökning av antalet tillverkningsföretag med 50%, ledde således inte till någon minskning av koncentrationen. Tvärtom fortsatte den kraftigt, men det antal mycket stora företag som uppstod genom denna koncentration ökade uppenbarligen under en period av livlig expansion.[10]

Monopolöverenskommelser, grupperingar och sammanslutningar

Den allt snabbare koncentration som ägde rum från och med sista fjärdedelen av 1800-talet var på samma gång ett resultat av och orsak till kapitalets ökande organiska sammansättning. Industrikoncentrationen hade fötts ur behovet att samla ihop en betydande mängd fast kapital för att kunna producera under optimala lönsamhetsförhållanden, och den gav ett relativt litet antal kapitalister tillgång till avsevärda resurser och gjorde det möjligt för dem att kapa åt sig en allt större plats för sig själva på marknaden och driva bort ett stort antal små och medelstora fabriksidkare från den. Samtidigt ledde spekulationen som grasserade inom de nya industrisektorerna, och den febrilt snabba produktionstillväxten, att förmögenheter skapades och försvann i allt snabbare takt. De allra största företagen ställdes inför risker som hade ökat i samma omfattning som deras affärsverksamhet hade utvidgats. Bankerna som till stor del hade organiserat företagens expansion var inte beredda att ta sådana risker. Den långa depressionen efter 1873 bidrog i hög grad till att göra kapitalisterna medvetna om dessa risker.[11]

Under inverkan från alla dessa faktorer ägde det rum en radikal förändring i de största kapitalisternas tänkande, i deras sätt att se på sina företags organisation. Istället för att klamra sig fast vid tron på fri konkurrens började de söka efter möjligheter att begränsa den för att förhindra varje prisfall, det vill säga varje påtaglig minskning av deras profitkvot. Behovet att säkerställa en regelbunden och snabb avskrivning av det fasta kapitalet verkade i samma riktning.[12] Kapitalisterna nådde samförstånd och överenskommelser om att inte konkurrera genom att sänka priserna.[*]

Ansvarskännande talesmän för de stora borgerliga partierna gav ganska snabbt uttryck för detta nya behov att avskaffa priskonkurrensen och bilda allianser och sammanslutningar. Så tidigt som 1874 förkunnade H H Rogers, en av Rockefellers kompanjoner vid bildandet av Standard Oil Trust, i en intervju med *New York Tribune*: ”Om raffinaderierna enhälligt, i god tro, kommer överens om att minska mängderna och fördela dem utifrån tillgång och efterfrågan och produktionskapaciteten, då kan marknaden regleras med en rimlig vinst för alla. Priset för olja är idag 15 cent per gallon [3,785

[10] Tillägg till *Bulletin Mensuel de Statistiques*, januari-mars 1954.
[11] Stocking och Watkins, *op cit*, s 27.
[12] A R Burns, *The Decline of Competition*, s 29.
[*] Till och med den mot liberalismen och arbetsgivarnas åsikter så välvilligt inställda tidningen *Neue Zürcher Zeitung* tvingas (17 maj 1953) konstatera angående de tyska kapitalisterna: ”Det är egendomligt, och kan kanske inte förklaras på annat sätt än psykologiskt [!], att de tyska affärsmännen för vars frihet advokater och ekonomer... har kämpat i åratal, till största delen inte vill ha denna frihet... Att villkoret för att få frihet i förhållande till staten... är att man ska acceptera risker i företagandet godtas inte längre utom när säljarens marknad härskar, och man därmed kan rättfärdiga ökade priser och profiter.”

l]. Branschens föreslagna tilldelning skulle troligen öka priset till 20 cent... För att ge en skälig vinst borde oljan säljas för 25 cent per gallon.”[13]

Ordförande för brittiska tvåltillverkarnas förbund påstod i januari 1901 att det hade blivit omöjligt ”att göra vinster utan sammanslutningar och förbund.”[14] Och en mer berömd tvåltillverkare, herr Lever själv, tvingades 1903 säga: ”Förr i världen kunde en fabrik vara ett individuellt företag. Sedan... handelsbolag... Därefter växte det utöver det kapital som två eller tre som gick samman i handelsbolag hade tillgång till, och det blev nödvändigt med kommanditbolag... Nu har vi nått ytterligare ett stadium, när ett antal kommanditbolag måste gå samman i det vi kallar ett syndikat...”[15]

Dessa exempel kan mångdubblas i det oändliga. 1912 sammanfattade en advokat från Chicago, herr A J Eddy, den nya läran i ett arbete med titeln *Den nya konkurrensen*, där han förkunnade att denna ”nya” sorts konkurrens grundade sig på ”öppna priser”, det vill säga allmän information rörande produktionskostnader och försäljningspriser.[16] Låt oss som avslutning citera ur en bok av Imperial Chemical Industries’ ledande organisatör, lord Melchett, som gavs ut 1928: konkurrens, sa han, var omodernt, den ”ledde oundvikligen... till samarbete” genom sammanslagningar och internationella överenskommelser.[17]

Mellankapitalistiska företag var strängt taget inget *nytt* fenomen. Den fria konkurrensens *industri*-kapitalism föddes direkt ur *handels*kapitalismen vars främsta källa till profiter var just monopol. Knappt hade dessa gamla slutna förbund dött bort förrän nya uppstod. Påpekade inte redan Adam Smith att industrimän i samma produktionsgren aldrig träffas annat än för att ”konspirera” för att höja priserna som allmänheten måste betala?

Med början 1817 monopoliserades salthandeln i Cheshire i Storbritannien. I Newcastle verkade ”kommittén för begränsning av utbud” för att noggrant övervaka produktionen och försäljningen av kol längs floderna Tyne och Wear.[18] 1851 rapporterade *Cincinnati Gazette*: ”När saltproducenterna vid Kanawhafloden märkte att deras kapacitet att producera salt var större än efterfrågan och konsumtionen... och sedan priset följaktligen hade sjunkit [*sic*] till en förödande nivå, bildade de för omkring 4 år sedan ett förbund i syfte att försvara sina intressen genom att bestämma varan pris och begränsa den mängd som producerades till de verkliga behov som existerade i väst.” 1853 upplevde faktiskt USA uppkomsten av American Brass Association ”för att möte förödande konkurrens”; 1854 Hampton Country Cotton Spinner’s Association; och 1855 American Iron Association med samma syften.[19]

Men så länge företagens relativt blygsamma storlek gjorde att kapitalet kunde flöda från den ena branschen till den andra och följa profitkvotens svängningar var alla dessa åtgärder i riktning mot monopol med nödvändighet isolerade och tillfälliga. Under sådana förhållanden måste alltför många företag grupperas samman för att på ett effektivt sätt *kontrollera* marknaden i ett land. Det krävdes alltför lite nytt kapital för att bryta ett faktiskt monopol. Först i och med kapitalets centralisering och koncentration – skapandet av jättelika företag som band enorma mängder kapital och när några få bolag dominerade ett antal industribranscher – uppstod omständigheter som gynnade en utveckling och relativ stabilisering av monopolen.

[13] Tarbell, *History of the Standard Oil Company*, vol I, s 150.
[14] Charles Wilson, *Unilever*, vol I, s 66.
[15] *Ibid*, vol I, s 72.
[16] A R Burns, *op cit*, s 44.
[17] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 59.
[18] Clapham, *Economic History of Modern Britain*, vol I, s 199-205.
[19] Cochran och Miller, *Age of Enterprise*, s 60-62.

Det var således logiskt att dessa monopol först uppstod i de länder (USA, Tyskland, Japan) och de industrisektorer (olja, stål, bilar, elektriska apparater, kemikalier, etc) som inte framträdde förrän i slutet av 1800- och början av 1900-talet.

Antalet företag som tillverkade bilar sjönk i USA från 265 år 1909 till 88 år 1921, 44 år 1926, 11 år 1937 och 6 år 1955. I Storbritannien sjönk antalet från 88 år 1922 till 31 år 1929 och 20 år 1956, varav 5 stod för 95% av produktionen.[20]

Även om det 1861 uppstod en nationell ”pool” för att bestämma priserna inom repindustrin, så var den första trusten i egentlig mening oljetrusten Standard Oil. Bearbetningen av oljekällor hade 1859 inletts i Titusville, Pennsylvania. Det första bolaget, Pennsylvania Rock, gjorde så stora vinster att det efter mindre än ett år fanns 77 konkurrenter! Den ”fria konkurrensen” kunde då studeras i all sin ”elasticitet”. Priset sjönk från 20 dollar per fat raffinerad olja 1859 till 10 cent i slutet av 1861, för att åter stiga till ett genomsnitt av 8½ dollar 1863, och därefter falla till i genomsnitt 2,40 dollar 1867.

När priserna fortsatte att svänga och den utländska konkurrensen blev mer intensiv ”lade vissa oljeföretagare i Pennsylvania, det är inte säkert vilka, fram ett anmärkningsvärt förslag inför dem (det vill säga inför Rockefeller och hans kompanjoner, som vid den tidpunkten bara kontrollerade en liten del av raffinaderierna i USA). Kärnpunkten i planen var att i hemlighet samla tillräckligt många oljebolag och speditörer för att övertala alla de järnvägar som handskades med olja att ge det bildade bolaget speciella rabatter för sin olja och nackdelar för andra personer.”[21]

På detta sätt bildades Southern Improvement Company (1871), som kontrollerade 10% av raffinaderikapaciteten i USA. Det misslyckades, men Rockefeller hade slagit in på vägen mot koncentration. Dess plats togs av National Refiners’ Association (1872), Central Association (1875) som förenade majoriteten av raffinaderierna, och senare av ett centralt förvaltningsbolag som grundade sig på ett monopol över oljeledningarna. 1884 raffinerade Standard Oil 90% av all amerikansk olja och transporterade praktiskt taget 100% till raffinaderierna. Det första monopolföretaget hade fötts.[22]

Under samma period började det utvecklas ett samförstånd mellan arbetsgivare i Europa, speciellt efter krisen 1873 och det kraftiga fall för profitkvoten som den orsakade. I början av dessa allianser ser vi alltid samma reaktion på profitkvotens fall, på 1800-talet såväl som 1900-talet. Så här förklarar en historiker bildandet av den första försäljningsbyrån för tegelsten i Dortmund (1888): ”Det räcker att påminna om det ekonomiska tryck som orsakades av den akuta priskonflikten, utan att ta hänsyn till de enorma lagren av vissa produkter, för att inse att man var tvungen att dra slutsatsen... att bara en överenskommelse kunde förhindra enorma prisfall...”[23]

Ett halvsekel senare hände detta inom den syntetiska textilindustrin i Storbritannien: ”Inom produktionen av acetatgarn kar konkurrensen varit hårdare och mer långvarig. De två främsta konkurrenterna var Courtaulds och British Celanese. 1937 och 1938 minskade vinsten för båda dessa företag. I början av 1939 kom de två bolagen fram till en uppgörelse om påfallande prisskillnader, och priset både på viskos och acetatgarn ökade med omkring 2 pence per skålpund.”[24]

Den kapitalistiska koncentrationens olika former

För att skydda, bibehålla eller öka sin profitkvot når de kapitalistiska företagen samförstånd eller ingår samarbetsavtal som antar en mängd olika former. I linje med det system som sattes upp av den

[20] G Macy i Cook och Cohen, *Effects of Mergers*, s 353, 367, 386.
[21] Tarbell, *op cit*, vol I, s 55.
[22] *Ibid*, vol I, s 58, 82, 109, 148, 224, vol II, s 29.
[23] Clausing, *Der Uebererzeugung in der Ziegelei von 1867 bis 1913*, s 52.
[24] Compton och Bott, *British Industry*, s 59.

brittiska undersökningskommissionen av industrikoncentration efter Första världskriget[25] särskiljer A G Robinson[26] mellan 13 sorters överenskommelser och koncentration, som vi kommer att minska ner till sju:

1. *Muntliga överenskommelser* eller frivilliga överenskommelser mellan producenter att inte sälja under ett visst pris eller i vissa områden. Sådana överenskommelser slöts till exempel mellan brittiska tvåltillverkare 1901.[27]

2. *Prisreglerande förbund*. De skiljer sig från muntliga överenskommelser genom sina mer formella och giltiga uppgörelser. Linjekonferenser utgör ett klassiskt exempel.[28]

3. *Sammanslutningar*. I allmänhet visar erfarenheterna att prisöverenskommelser inte blir effektiva förrän marknaden definitivt har fördelats med en exakt tilldelning till varje tillverkare.[29] Sammanslutningar skiljer sig alltså från prisöverenskommelser genom det faktum att de räknar med en sådan definitiv uppdelning av marknaden. Denna sorts sammanslutning uppstod relativt snabbt inom stålindustrin i USA.[30] Det klassiska exemplet är sammanslutningen av köttpackare i USA, som under två decennier delade upp den amerikanska marknaden.[31]

4. *Karteller, köp- eller försäljningssyndikat, försäljningsbyråer*. Medan de tre förstnämnda grupperingarna begränsas i tiden, utgör karteller och försäljningsbyråer en mellanform mellan en tillfällig gruppering och en varaktig allians. De företag som deltar har kvar sitt oberoende, men de är bundna av mer eller mindre långvariga ömsesidiga kontrakt, gemensamma organisationer för köp eller försäljning, och måste ofta betala dryga böter om de bryter mot överenskommelserna.

5. *Truster*. Ursprungligen var trusten en gruppering dit tidigare konkurrerande företag anförtrodde sin aktier, och i utbyte fick certifikat som angav i vilken proportion de deltog i den gemensamma satsningen. Standard Oil var den klassiska trusten i USA, men den olagligförklarades 1890.[32] Vi kommer hädanefter att använda ordet ”trust” i den mer allmänna betydelse som det har fått, nämligen resultatet av en sammanslagning av företag.

6. *Förvaltningsbolag eller Konzern.* Det betyder ett förvaltningsbolag via vilket det är möjligt att samla den ekonomiska kontrollen över ett antal formellt självständiga företag. Det är det verktyg som ofta används i många länder för att få till stånd stora monopolimperier, i synnerhet i USA,[33] Belgien,[34] Tyskland och Frankrike.[35]
   Förvaltningsbolagen gör det möjligt att minska den andel kapital som krävs för att skaffa verklig kontroll över ett stort antal bolag, genom olika tekniker som aktieägande i form av ”vattenfall” eller korsat aktieägande.[*]

---

[25] *Factors in Industrial and Commercial Efficiency*, s 71.
[26] E A G Robinson, *Monopoly*, s 83-95.
[27] Charles Wilson, *op cit*, vol I, s 65-66.
[28] Fitzgerald, *Industrial Combination in England*. S 170.
[29] Reynolds, *Control of Competition in Canada*, s 18.
[30] A R Burns, *op cit*, s 78.
[31] *Ibid*, s 156, 177, 183, 186.
[32] Tarbell, *op cit*, vol I, s 150-153.
[33] Bonbright och Means, artikeln ”Holding” i *Encyclopaedia of the Social Sciences*, vol VII, s 405-407.
[34] *Holdings et démocratie économique*, rapport till en specialkongress i oktober 1956 för Fédération Générale du Travail de Belgique.
[35] Petit och De Veyrac, *Le crédit et l'organisation bancaire*, s 518.

[*] ”Bankerna... behåller aktiemajoriteten i det förvaltningsbolag som de på så sätt har bildat. Via detta enda moderbolag kontrollerar de alla medlemmar i gruppen utan att direkt binda sina egna resurser. På så sätt sparar de kapital i stor skala. Om det för att få majoritet vid förvaltningsbolagets allmänna möten krävs att man äger 40% av aktierna, och om förvaltningsbolaget i sin tur behåller kontrollen över medlemmarna med hjälp av en liknande andel av sina aktier, då har banken en avgörande kontroll över företagen i gruppen genom att binda upp motsvarande 16% av gruppens kapital.”

7. *Sammanslagningar*, som är den mest ”stabila” och varaktiga formen av kapitalistisk koncentration, där de ingående företagens hela juridiska eller ekonomiska självständighet upphör. Utifrån deras ursprung kan man skilja mellan *horisontella* truster som bildas genom sammanslagning av bolag inom en enda industribransch (till exempel cigaretter, bilar, flyg, etc) och *vertikala* truster (företagsgrupper som ömsesidigt tillhandahåller råvaror åt varandra). Dessa kan i sin tur delas upp i:
   (a) delade truster, som bildas av bolag som gör råvaror till fabriker som tillverkar halvfabrikat eller färdiga produkter (US Steel Corporation, Cockerill-Ougrée i Belgien, etc).
   (b) konvergerande truster som för samman bolag som gör olika råvaror och halvfabrikat som används för tillverkning av en speciell färdig produkt (till exempel vissa biltruster).
   (c) heterogena truster, som utgörs av bolag som tekniskt eller ekonomiskt inte har några gemensamma överenskommelser utöver att de kontrolleras av samma finansgrupp. Det var fallet med Levertrusten i början av 1920-talet, då den utöver tvåltillverkning och bolag som tillverkade råvaror kontrollerade fiskerier, pappersverk och mekaniska verkstäder.[36]

I USA uppstod majoriteten av monopoltrusterna under perioden 1897-1904 som ett resultat av en kraftig rörelse av sammanslagningar. Antalet truster, som 1890 bara var 23 stycken och 1896 bara 38, uppgick 1904 till 257 stycken. Den årliga kapitalbildningen genom sammanslagningar hade tidigare aldrig överskridit 240 miljoner dollar, men uppgick 1898 till 710 miljoner och 1899 till 2.244 miljoner. Av de 339 sammanslagningar som ägde rum under denna period gav 156 upphov till en definitiv ställning som monopol.[37] Sedan 1900 hade 32% av industriproduktionen och 40% av gruvproduktionen (utom olja) kontrollerats av monopol i USA.[38]

Bankkoncentration och finanskapital

Samma faktorer som gynnar industrikoncentrationen ger också en stark sporre till en koncentration av bankerna. Genom konkurrensen sugs många små banker upp av en större. Under varje viktigare kris upplever man som regel att många banker går under: under den stora depressionen 1933 försvann över 2.000 banker i USA.[39] Det behövs mer och mer kapital för att upprätta ett så nära nätverk som möjlighet av olika branscher som täcker hela nationen och de viktigaste platserna utomlands. Följaktligen går det att se fenomenet med koncentration och centralisering av bankkapitalet i alla länder.

I *Frankrike* upplevde de tre stora bankerna, Crédit Lyonnais, Société Générale och Cimptoir National d’Escompte, att deras aktier mellan 1880 och 1914 ökade tiofalt i värde, och deras tillgodohavanden ökade från 580 miljoner guldfrancs 1880 till 2.256 miljoner 1914 och 7.215 miljoner 1930 (eller 35,5 miljarder Poincaré-francs). Vid den tidpunkten ägde de mer än 50% av alla banktillgångar i Frankrike, en andel som inte alls minskade efter nationaliseringen av dessa banker 1950.

I *Storbritannien* minskade antalet aktiekapitalbanker från 104 år 1890 till 45 år 1910 och 25 år 1942, medan bankfilialer under samma period hade tredubblats och deras tillgodohavanden hade ökat tiofalt. De fem stora – National Provincial, Westminster, Midland, Lloyds och Barclays – ägde år 1900 27% av alla brittiska banktillgångar, 1913 39,7%, 1924 72,4%, 1942 73% och 1953 79%.

(*Ibid*, s 518.) Exempelvis: Banque de Paris et des Pays-Bas bildade 1911 ett förvaltningsbolag vid namn Compagnie Générale du Maroc. 1952 kontrollerade det sistnämnda mer än 50 företag i Marocko, inklusive banker, transport- olje-, el-, cement-, kol-, jordbruksmaskins- och gruvföretag. (Maurice Dupont, *”Les intérêts français contre les intérêts de la France en Afrique du Nord”*, i *Esprit*, augusti-september 1952, s 338-339.) Via detta förvaltningsbolag är hela Marocko en *besittning* i Banque de Paris et des Pays-Bas’ ägo.

[36] Charles Wilson, *op cit*, vol I, s 260.

[37] Shaw Livermore, ”The success of industrial mergers”, i *Quarterly Journal of Economics*, november 1935; Jesse Markham, i *Business Concentration and Price Policy*, s 148; George Watkins, *ibid*, s 195.

[38] Nutter, *ibid*, s 202.

[39] Petit och De Veyrac, *op cit*, s 637.

I *Tyskland* har de nio stora bankerna samlat följande procentandel av banktillgångarna i sina händer: 1907-08 47%, 1912-13 49%, 1924 54,6%, 1934 65,5%. 1943 ägde de sex största bankerna 62,9% av banktillgångarna. Efter Andra världskriget och en tillfällig decentralisering har de tre viktigaste bankerna återigen spelat en dominerande roll inom kreditsfären. 1956 stod de bakom 55% av alla tyska banklån, exakt samma procentandel som 1938.

I *Japan* minskade, enligt Japan Economic and Financial Annual, det totala antalet banker från 2.155 år 1914 till 1.001 år 1929, 424 år 1936, 146 år 1942, mindre än 100 år 1943 och 61 år 1945. De fem största bankerna samlade 1926 24,3% av alla banktillgångar, 1929 34,6%, 1936 41,9% och 1945 62% (de åtta största bankerna). Efter de amerikanska åtgärderna mot karteller sjönk denna procentandel till under 10%, för att 1953 åter ha klättrat upp till 35%.

Vad gäller *USA* ökade det totala antalet nationella banker från 3.732 år 1900 till 8.030 år 1920, och minskade sedan till 7.536 år 1929, 5.209 år 1939 och 5.021 år 1945. Av dessa banker samlade de som hade ett eget kapital på mer än 5 miljoner, det vill säga 21 år 1923, 39 år 1930 och 40 år 1934, 22,1%, 43,3% respektive 47,8% av alla insatta pengar.

Vid en tidpunkt då industrin är i starkt behov av ekonomiska medel för att kunna dra fördel av en betydande utvidgning av verksamheten, så gynnas industrins koncentration framförallt av att de ekonomiska tillgångar som finns tillgängliga för investeringar är koncentrerade till ett litet antal banker. Här är en talande dialog om detta ämne mellan USA:s inrikesminister Chapman och Celler, ordförande för Representanthusets subkommitté för att undersöka monopolens makt:

> CHAPMAN: För att utveckla ett stålföretag är kapitalutgifterna omfattande, mycket omfattande...
> CELLER: Han [en möjlig grundare av ett nytt stålverk] skulle bli tvungen att gå till de ekonomiska institutionerna, eller hur?
> CHAPMAN: Det skulle han.
> CELLER: Och om dessa ekonomiska institutioner har förbindelser eller band till de existerande företagen så skulle de nog inte utveckla några nya konkurrenter, eller hur?
> CHAPMAN: Givetvis skulle de inte det. De har inte gjort det.[40]

Till skillnad från detta har bankkapitalet i Belgien redan från det oberoende kungadömets början spelat rollen av *finanskapital*, det vill säga det har ända sedan sin första expansionsfas dominerat industrin genom att ha ett överlägset aktieinnehav i de första aktiebolagen, en ställning som senare stärktes ännu mer under den koloniala expansionsperioden:

> Under de sista åren av den holländska perioden förskotterade Société Générale kapital till kolgruveföretagen. Dessutom hjälpte den till att bygga kanaler för att underlätta transporterna av kol till Frankrike. När revolutionen (1830) ledde till en industriell kris blev en del kolgruvor oförmögna att betala tillbaka skulderna som de hade dragit på sig. På så sätt blev banklånen omvandlade till varaktiga investeringar i dessa företag, och för att sätta dessa investeringar i omlopp förvandlades berörda kolgruvor till aktiebolag, en operation som genomfördes 1834-1835... När den ekonomiska återhämtningen ägde rum, när det togs beslut att bygga järnvägar och ångmaskinerna hade blivit vanliga, måste även industriföretagen omvandlas och utvecklas. Som en helt naturlig sak antog man tanken på att omvandla dem till aktiebolag...[41]

Efter det misslyckade initiativet med Crédit Mobilier, som hade lanserats av bröderna Péreire, gav investeringsbankerna i Frankrike under 1870- och 1880-talen ett starkt stöd till etablering av industriföretag. Banque de Paris et des Pays-Bas och Banque d'Indochine övervakade den franska affärsvärldens expansion i kolonierna som Frankrike hade kommit över efter kriget 1870-1871.

I Tyskland spelade A Schaffhausener Bankverein en liknande dominerande roll för att finansiera den oerhörda industriella utvecklingen under 1870-talet. Från och med början av 1900-talet var ledarna

[40] *Steel*, s 81.
[41] Chlepner, *Le Marché financier belge avant 1850*, s 86.

för de sex största tyska bankerna medlemmar i styrelserna för 344 industriföretag.[42] Inom kort hade finanskapitalet ”tvingat sig på” industrin,[*] vilket syns i följande brev som en av de stora bankerna skickade till Zentrale Nordwestdeutsches Zementsyndikats styrelse, den 19 november 1901:

> Utifrån det tillkännagivande som ni har publicerat i *Reichsanzeiger* den 18:e innevarande månad noterar vi, att vi måste förvänta oss att ni vid ert företags nästa allmänna möte, som ska hållas den 30:e innevarande månad, kan ta beslut som skulle kunna innebära för oss oacceptabla förändringar av era bolag. Av detta skäl, och till vår stora sorg, måste vi från och med nu säga upp de krediter som vi hittills har beviljat er... Men om det allmänna mötet inte skulle anta dessa oacceptabla beslut, och under förutsättning att vi får lämpliga garantier för framtiden i denna fråga, så kommer vi att vara beredda att inleda diskussioner med er angående nya krediter.[43]

I USA spelade investeringsbankerna en dominerande roll under industrikoncentrationen som började med ”konsolideringen” av järnvägsföretagen. Redan under denna kampanj tillkännagav bankirerna klart koncentrationens *monopolistiska* syfte. John P Morgan uttryckte detta syfte rättframt i denna deklaration som han gjorde till ledarna för samtliga järnvägsföretag väster om Mississippi, 10 januari 1889:

> Å de (bank-) hus’ vägnar som finns representerade här är jag helt redo att slå fast, att om en organisation verkligen kan bildas på den grundval som kommittén har presenterat, med en verkställande kommitté som kan driva igenom de villkor utifrån vilka bankirerna ska vara representerade, så är de beredda att säga att de inte kommer att förhandla om, och kommer att göra allt i sin makt för att förhindra förhandlingar om, säkerheter för att bygga parallella linjer eller att utsträcka linjer som inte har godkänts enhälligt av en sådan verkställande kommitté.[44]

Och under den stora rörelsen av sammanslagningar mellan 1896 och 1904 var det bankirerna som spelade nyckelrollen: ”Även om industrimagnaterna före 1890 själva genomförde de flesta sammanslagningarna, så upphörde bankirerna och finansiärerna snabbt att bara vara mellanhänder. De blev initiativtagare. När det gällde att organisera stora sammanslagningar fick de inom kort rollen som kringflackande professionella initiativtagare, som under en tid hade erbjudit de offentliga företagen säkerheter med starkt spekulativa lockelser. Det var under deras beskydd, och sporrade av deras uppmuntran, som rörelsen av sammanslagningar vid sekelskiftet höjde sig till en tidvattenvåg.”[45]

I Japan, slutligen, var det bankerna som efter Andra världskriget intog förvaltningsbolagens plats som främsta stöttepelare för Zaibatsu, de finansiella grupper som kontrollerar landets nationella ekonomi. En undersökning som genomfördes 1953 visade att bankerna hade sammanlagt 35,1% av aktierna i de 320 viktigaste företagen, och försäkringsbolagen 16,1%.[46]

Monopol

Koncentrationen av industrikapitalet och bildandet av kapitalistiska allianser, grupper och truster ledde till att det i ett antal industrisektorer bildades faktiska monopol. Ett enda företag eller ett litet antal företag kontrollerade en så betydande del av produktionen att de under relativt lång period

---

[42] Jeidels, *Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie*.

[*] Följande stycke, som syftar på Bank of Italy, förfader till Bank of America, visar hur de stora bankerna lägger sig i skötseln av sina små gäldenärers företag: ”Det var ungefär vid denna period (1921) som Bank of Italy började göra upp en budget för de låntagande bönderna, en radikal nyhet vid denna tid. Budgeten gällde hela skalan av jordbrukskostnader: kapitalutgifter...; material och proviant... driftskostnader för plöjning, odling, bevattning, beskärning, skörd och transporter; uppskattning av månatliga förskott; och prognos av skörden. Bakom varje budget fanns en vaksam man från Bank of Italy – en kamrer, en man på fältet eller en värderingsman – som skulle se till att låntagaren levde upp till sitt avtal...” (M och B R James, *Biography of a Bank*, s 251.)

[43] Stillich, *Geld und Bankwesen*, s 147.

[44] Allen, *The Great Pierpont Morgan*, s 47. (s 60 i 1949 års engelska utgåva).

[45] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 30.

[46] *Sangyo Keiai Overseas Edition*, 1 juli 1954.

kunde bestämma priser och profitkvoter precis som de ville, så att dessa till stor del blev oberoende av tillståndet i branschen.*

I en analys av villkoren för att tillverka de 1.807 vanligaste produkterna i USA avslöjade Walter F Crowther 1937 att *hälften* av dessa produkter kom från sektorer där maximalt 4 företag svarade för mer än 75% av produktionen. 1947 hade denna bild blivit ännu mer slående. Här är några av de koncentrationsindex som amerikanska handelsdepartementet rapporterade för detta år:

Produkter som till 50% eller mer producerades av ett enda företag

	%		%
Eldsläckare	85	Glödlampor	59
Film för amatörer	85	Linoleum	58
Koniska lager	80	Bindningsmaskiner	56
Konserverad soppa	66	Konserverad mat	55
Kullager	60	Obearbetad aluminium	55

Produkter som till 66% eller mer producerades av två företag

	%		%
Industrigaser	85	Mjölkflaskor	70
Lokomotiv	80	Lastbilar	68
Symaskiner	78	Syntetiskt garn	68
Raffinerad koppar	74	Bilar	63

Produkter som till 66% eller mer producerades av tre företag

	%		%
Självbindare till jordbruk	92	Cigaretter	78
Bomullstråd till hushåll	90	Traktorer	76
Raffinerat gummi	88	Glasögon	75
Obearbetad koppar	88	Kontorsmaskiner	70
Bomullsgasbindor	85	Emaljerad metall	70
Fruktburkar	85	Elektriska spisar	69
Sprängämnen	80	Elektriska rör	68
Tvål	80	Gummidäck, etc[47]	70
Kalkbruk	79		

* Här är ett extremt exempel. Den amerikanska trusten General Electric skaffade sig 1928 fullständigt monopol över den amerikanska marknaden för volframkarbid, en legering som är oundgänglig i snabbgående verktygsmaskiner. I och med upprättandet av detta monopol skuttade priset på volframkarbid från 50 till 453 dollar per skålpund [= 454 g] och låg kvar på den nivån under hela krisen, ända fram till 1936. Produktionskostnaden var 8 dollar. (Berge, *Cartels*, s 42-43.)

[47] Federal Trade Commission, ”Report on Changes in Concentration in Manufacturing” (1954).

I Storbritannien anger en studie som publicerades 1945[48] följande procentsiffror för produktionsvärdet i varje sektor för de tre eller färre största bolagen, på grundval av 1935 års folkräkning:

	%		%
Kondenserad mjölk	96	Kullager	97
Tändstickor	97	Cigaretter	88
Raffinerat socker	82	Järnvägsvagnar	86
Motorsprit	88	Cement	76
Rayonsilke	79	Papperstapeter	91
Träskruv	98	Zink	100
Taggtråd	92	Färg	88
Dammsugare	85	Grammofonskivor	99
Chokladkakor	85	Stenkakor	100
Symaskiner	93	Kakao	93
Nickel och -legeringar	100	Linoleum	86
Rörledningar	92	Elektronrör	85
Sprängämnen	100	Tvålflingor	77
Däck	79		

Dessutom tillverkades 118 varor av enbart ett eller två företag.

I sitt arbete *Män, Makt, Monopol*,[49] uppskattar Pritzkoleit att tre truster dominerar zink- och blyindustrin i Västtyskland: Metallgesellschaft, Degussa och Otto Wolff. Brytning av kaliumkarbonat domineras av tre företag, där det största, Wintershall, också kontrollerar mer än 50% av Tysklands produktion av råolja. R.W.E. kontrollerar två tredjedelar av produktionen av elektricitet åt industrin och nästan tre fjärdedelar av brunkolsproduktionen. Mer än hälften av produktionen av margarin och den industriella fiskeverksamheten domineras av Unilever. Den schweiziska Nestlé-gruppen dominerar marknaden för kondenserad mjölk, koncentrerade soppor och choklad. En ensam grupp (Reemtsma) kontrollerar 60% av cigarettindustrin och två grupper (Lever och Henkel) 90% av tvättmedelsindustrin. Delog tillverkar 50% av allt fönsterglas. Två grupper, Glanzstoff och Phrix, tillverkade mer än tre fjärdedelar av allt plastmaterial. Siemens och A.E.G. tillverkar 40-50% av alla elektriska apparater. En enda grupp, Pfaff, kontrollerar 60% av produktionen av symaskiner, etc.

Vad gäller den tunga industrin i Ruhr hade sju stora företag (Mannesmann, Klöckner, Dortmun-Hörder Union, Phoenix Gute Hoffnungshütte, Rheinhausen och Hœsch) trots beslutet mot karteller som togs 1945, 1954 återigen samlat mer än 65% av produktionen i sina händer, och det rapporterades om ytterligare koncentration inom dessa grupper. (Se det tal som A Wehrer, medlem i C.E.C.A:s [Europeiska kol- och stålgemenskapen] styrelse, höll i Longwy, 12 november 1955.)

I *Frankrike*:

Fem grupper (Sidelor, Lorraine-Escaut-Saulnes, De Wendel, Schneider, Usinor) kontrollerade 1952 55% av produktionen av järnmalm och 1953 62% av stålproduktionen.

[48] Leak och Maizels, ”The Structure of British Industry”, i *Journal of the Royal Statistical Society*, N.S., vol CVIII, del 1-2, 1945, s 161, 163.
[49] Pritzkoleit, *Männer, Mächte, Monopole*, passim.

Pechiney-Ugine har i det närmaste monopol på aluminium, magnesium och kobolt; Penarroya (Rothschild) kontrollerar tre fjärdedelar av blyproduktionen.

Raty-gruppen har nästan monopol över produktionen av stålrör, och Sidelor-gruppen i det närmaste monopol över tillverkningen av mässingsrör.

Fyra grupper (Renault, Citroën, Peugeot och Ford) kontrollerar 98% av produktionen av bilar för privat bruk.

Tre företag kontrollerade 1953 61% av produktionen av traktorer.

Tre grupper av tillverkare hade fullständigt monopol över tillverkningen av glödlampor.

Kuhlmann-gruppen producerar 80% av alla färgämnen.

Saint-Gobain-gruppen producerar två tredjedelar av alla speglar, hälften av alla glasflaskor, muggar och dricksglas, allt fiberglas, etc.

Gillet-gruppen, som har monopol på nylon, tillverkar mer än två tredjedelar av all konstfibertextil.

Tre grupper tillhandahåller 86% av Frankrikes produktion av tidningspapper, etc.[50]

I *Japan* framgår det i följande tabell hur en enda trust gradvis har tagit kontrollen över ekonomins viktigaste sektorer:

PROCENTANDEL AV PRODUKTIONEN SOM KONTROLLERAS AV MITSUI-TRUSTEN

	1900	*1920*	*1943*
Olja	50	50	90
Järn	90	95	92
Guld	5	19	27*
Kol	30	27	27*
Vapen	-	25	30
Alkohol	10	15	45
Film	-	80	100
Papper	50	50	90
Cement	15	15	20*
Ull	10	15	30
Silke	25	15	45

PROCENTANDEL AV PRODUKTIONEN SOM KONTROLLERAS AV MITSUBISHI

	1900	*1920*	*1943*
Zink	-	57	50
Tenn	-	90	90
Skeppsbygge	40	40	60

[50] *La France et les trusts*, passim (*Economie et politique*).

* Med dotterbolag kontrollerade trusten i slutet av 1941 68% av guldproduktionen, 50% av metallproduktionen, 55% av cementproduktionen, 45% av elkraftsproduktionen, 80% av fiskeriet, 50% av öl och socker.

Flygplan	-	-	30
Vapen	-	30	30
Alkohol	-	-	50
Glas	-	65	90
Konstfibrer	-	-	50[§]
Öl	25	30	45
Socker	15	15	45
Handel med vete	30	30	48
Sjötransporter	40	39	35[§]

Efter åtgärderna mot karteller efter slutet av Andra världskriget bevarades den japanska industrins monopolistiska struktur, vilket går att se av följande tabell, som publicerades i *The Oriental Economist*, juli 1966:

Produkter som produceras till 66% eller mer av tre företag

	%		%
Glasskivor	100	Rayongarn	79,8
Trehjulingar	100	Ost	77,8
Vanliga passagerarbilar	100	Små passagerarbilar	75,6
Lätta passagerarbilar	98,7	Polyeten	75
Öl	96,2	Zink	74,9
Mjölkpulver	94	Bly	74,4
Polyester	92	Små lastbilar	74,1
Aluminiumtackor	90,6	Stora stålband	67,6
Polyvinylklorid	89,4	Smörjoljor	66,7
Kalciumcyanamid	83,5	(fem företag)	
Smör	82,1	etc.	
Nylon	81,1		

I *Italien* angav en rapport från konstituerande församlingens ekonomiska kommission följande koncentrationsindex för 1947:[51]

Industrisektor	*Antal truster*	*Procentandel av produktionen*
Rayonsilke	2	90
Aluminium	3	95
Kvicksilver	1	70
Skeppsbygge	3	86

[§] Med underbolag var det i slutet av 1941 70% av produktionen av konstsilke, 80% av sjötransporter.
[51] Ministero della Costituente, *Rapporto dela Commissione Economica*, vol II, *Industria*.

Gummi	4	82
Bilar	2	84
Tändstickor	1	81
Kullager	1	90
Kol	3	86
Syntetisk ammoniak	2	86

Finansgruppernas imperier

Ändå är de stora monopolens verkliga makt mycket större än bara kontrollen över vissa produktionssektorer där de dominerar marknaden. Finansgrupperna som kontrollerar dessa sektorer härskar också över banker, försäkringsbolag, industri-, handels- och transportföretag med väldigt varierande namn, som vid en första anblick inte ger anledning att förmoda att de är förbundna med varandra. För att reda ut dessa ofta smala band måste man genomföra ett detektivarbete, studera styrelsernas sammansättning, analysera bolag som har samma ordförande eller samma verkställande direktör, spåra den senaste utvecklingen av aktieblock som företräds vid extraordinära allmänna möten, och om möjligt undersöka den övergripande aktiefördelningen i alla viktiga företag i ett visst land.

Efter denna forskning visar det sig att samma struktur finns i de flesta kapitalistiska länder: en handfull finansgrupper har kontrollen över en stor del av den industriella och ekonomiska verksamheten. 60, 125 eller 200 familjer i toppen av samhällspyramiden, som ibland utövar sin makt som individer men ofta som en mer eller mindre solid samlad grupp.

I *USA* var således:
Winthrop W Aldrich, styrelseordförande i den mäktiga Chase National Bank (Rockefeller-gruppen), 1948 också ledare för den rikaste trusten i världen (tillgångar på 10 miljarder dollar), American Telephone and Telegraph Company; chef för det största försäkringsbolaget i världen, Metropolitan Life Assurance Company; för elektricitetstrusten Westinghouse, trusten International Paper och bankerna Discount Corporation i New York och Chase Safe Deposit Company. Denne man delade kontrollen över ett kapital på mer än 20 miljarder dollar, eller 9.000 miljarder francs (motsvarande tre årsbudgetar för Frankrike i början av 1950-talet).
George Whitney, delägare i banken J P Morgan and Company, var samma år en av cheferna för elektricitetstrusten Consolidated Edison i New York, General Motors Company, Kennecott Copper, Pullman Company, Continental Oil Company och storbanken Guaranty Trust Company.
R K Mellon, styrelseordförande för Mellon National Bank, är samtidigt chef för förvaltningsbolagen F Mellon and Sons och Millbank Corporation och chef för Aluminium Company of America (ALCOA), Gulf Oil Company, elenergitrusten Westinghouse Air Brake Corporation, Pittsburgh Plate Glass Company, Pennsylvania Railroad Company, gastrusten Koppers Corporation, Union Switch and Signal Company, och de stora försäkringsbolagen National Union Fire Insurance Company, General Reinsurance Corporation och North Star Reinsurance Company.[52]

Enligt *Annuaire Desfossés* från 1958 hade i *Frankrike*:
Emmanuel Monnick, verkställande direktör i Banque de Paris et des Pays-Bas (där han också är styrelseordförande), direktörsposter i 13 företag, inklusive det största franska oljebolaget, Esso-Standard, Suez Canal Company, Bank of Indochina, Ottoman Bank, Credit Foncier Franco-Canadien, Hachettes bokhandlar, sockerraffinaderierna i St Louis, Forges et Acieres du Nord et de L'Est.
Pierre Getten, verkställande direktör i Rotschild-gruppen, sitter med i 18 styrelser. Han är styrelse-

[52] Poors *Register of Directors and Executives*, 1948.

ordförande i det belgiska Société des Mines, Minerais et Metaux, Indochina and Yunnan Railways, och Société de Contrôle de l'Exploitation des Transports Auxilliaires. Han är vice ordförande för Compagnie des Chemins de Fer du Nord (ett av gruppens viktigaste förvaltningsbolag), för den mäktiga världsomfattande järnmetalltrusten Penarroya, Entrepôts et Magasins Généraux de Paris, och olika koncerner i norra Frankrike. Han är ordförande för flera företag, såsom Djibouti Railway, de belgiska ståltrusterna Cockerill-Ougrée och Providence, International Sleeping Car Company, Forges et Acieres du Nord et de l'Est, Omnium Nord-African, etc.
Baron Rodolphe Hottinguer är styrelseordförande i verkstadsindustritrusten Schneider och ordförande i elva företag, inklusive Kléber-Colombes, Compagnie des Minerais et Metaux, Vieille-Montagne, Ottoman Bank, Forges de Châtillon-Commentry et Neuves-Maisons, etc.
Man bör lägga märke till att de stora investeringsbankirernas familjer innehar många direktörsposter: 28 i fallet Hottinguer, 39 för Mallet, 51 för Verne, 16 för Nervo – fyra familjer som dessutom är sammanbundna genom giftermål. Familjen De Vogüe innehar 21 direktörsposter, De Wendel 17, Laurent 29, Fould 5, Gillet 37, De Vitry d'Avancourt [från Péchiney!] 12, Marquis de Fler 16, etc.

I *Storbritannien*:
Satt de nio cheferna för Midland Bank 1951-1951 i styrelserna för 38 företag, inklusive Imperial Chemical Industries, Dunlop Rubber, J & P Coats, International Nickel, etc. De 19 cheferna för Lloyds Bank satt i styrelserna för 75 företag, inklusive Royal Dutch Shell, Vickers, Rolls Royce, English Electric, etc. De 13 cheferna för National Provincial Bank satt i styrelserna för 60 företag, inklusive British Petroleum (tidigare Anglo-Iranian), Imperial Tobacco, Burma Oil, Tube Investments, Prudential Insurance, Ford Motors, och ett antal teföretag.

I *Västtyskland* är det i lag förbjudet för någon att vara med i mer än 20 styrelser. Denna lag åtföljs inte, eftersom bankiren R von Oppenheim 1954 var medlem av 35 styrelser, den store industrimannen Werhahn 23, etc. Här är två särskilt uppenbara exempel på ansamling av ekonomisk makt med hjälp av sammanlänkade företag:
1954 satt bankiren *Hermann Abs* i styrelserna för Süddeutsche Bank, Glanzstoff, Badische Anilin (I.G. Farben), Zeiss Ikon (den främsta fotografitrusten), Siemens und Halske (det viktigaste elektricitetsanläggningsföretaget), Delog (50% av Tysklands glasproduktion), Salamander (viktigt lädervaruföretag), Norddeutsche Lederwerke, Accumulatoren-Fabrik A.G., Metallgesellschaft, Philip Holzmann A.G. (byggföretag), Kalie-Chemie, Süddeutsche Zucker, Dahlbusch kolgruvor, Rheinpreussen, Deutsche Solvay-Werke, Deutsch Shell A.G., Portland Zementwerke Heidelberg, R.W.E. (ledande elkraftsproducerande företag), Dortmund Hörder-Union (ett av de största stålverken), och några "mindre" bolag – allt som allt 24 direktörsposter.
Samma år var bankiren *Pferdmerges* medlem i 26 styrelser, inklusive A.E.G. Klöckner, Harpener Bergbau (viktig kolgruva), August Thyssen-Hütte, Kabelwerk Rheydt, Felten och Guillaume (gummi), Demag, Keksfabrik H. Bahlsen, Rheinische Kurstjeide, Schöllersche Kammgarnspinnerei, Deutsche Centralbodenkredite A.G. (ledande byggföretag), Rheinisch-Westfälische Bodenkreditbank och ett dussintal försäkringsbolag, inklusive Concertina, Nordstern och National.

Här är de viktigaste finansgrupperna i vissa länder:

I *USA* fanns det i slutet av 1952 sju viktiga grupper, som själva var sammanlänkade:
The Morgan-National-City Bank Group, som bland annat kontrollerar den största ståltrusten i världen, United States Steel; den största trusten för tillverkning av elapparater i världen, General Electric; de näst största och tredje största koppartrusterna i USA, Kennecott Copper och Phelps Dodge; Baldwin Locomotive Works, ledande producent av diesellok; Montgomery Ward and Company, den näst största postorderfirman i USA; det gigantiska American Telegraph and Telephone Company, som har de största tillgångarna av alla icke finansiella aktiebolag i USA och kontrollerar en betydande del av samhällsservicen; viktiga järnvägslinjer (New York Central och Alleghany); försäkringsbolagen New York Insurance, Mutual Life och Prudential, och utöver Morgan National City Bank två andra storbanker, Guarantee Trust Co och Bankers Trust Co.

Kuhn-Loeb-gruppen, som domineras av familjen Warburg, grundar sig på investeringsbanker och kontrollerar 22% av USA:s viktigaste järnvägar, Western Union Telegraph Company, Bank of Manhattan, etc.
Rockefeller-gruppen verkar genom att äga avsevärda aktieandelar i de bolag den kontrollerar, inklusive en av USA:s viktigaste banker, Chase National; det största försäkringsbolaget, Metropolitan Life; och trusterna Standard Oil och Vacuum Oil, som tillsammans raffinerar mer än hälften av USA:s olja. Den kontrollerar Eastern Airlines och tillsammans med Morgans kemitrusten Olin Mathieson och International Paper.
Mellon-gruppen, som verkar både genom att äga avgörande aktieandelar och genom att centralisera bankerna för de företag den kontrollerar, inklusive ALCOA (världens ledande aluminiumtrust), Koppers Company (ledande producent av industrigas i USA), Gulf Oil Company (ett av de ledande oljeproducerande företagen), tre ståltruster i Pittsburgh, Pullman Company, den främsta tillverkaren av järnvägsvagnar, och troligen Westinghouse Electric, den näst största tillverkaren av elapparater i USA (tillsammans med Rockefeller-gruppen).
DuPont-gruppen, verkar från ett förvaltningsbolag som äger avgörande aktieandelar i de företag som den kontrollerar, vilka innefattar E.I. Du Pont de Nemours Company, världens ledande kemitrust; General Motors, världens ledande biltrust; United States Rubber, det tredje största gummivaruföretaget i USA; Bendix Aviation och North American Aviation, två av de största flygtrusterna i USA; National Bank of Detroit, etc.
Chicagogruppen, som förenar flera av de 60 familjerna: MacCormick, Deering, Nemour, Field, etc, och kontrollerar International Harvester, det ledande jordbruksmaskinstrusten; Armour and Company, den ledande trusten vad gäller fruset kött; Sears Roebuck, det största postorderföretaget i USA; Marshall Field and Company, ett av de förnämsta varuhusen; ståltrusten Inland Steel och två mäktiga banker, First National Bank of Chicago och Continental Illinois National Bank.
Bank of America-gruppen, den största banken i USA, som utövar en omfattande kontroll i Kalifornien, i synnerhet över Clayton and Anderson, det ledande företaget inom bomullshandeln, ett antal allmännyttiga företag, industrigruppen Kaiser och mer än 25% av Kaliforniens odlade mark.

I *Storbritannien*:
Imperial Chemical Industries har ett faktiskt monopol över produktionen av viktiga kemikalier i Storbritannien, och är idag den största trusten i Europa.
Unilever kontrollerar huvuddelen av margarinindustrin i hela Europa och även handeln med vegetabiliska oljor i Afrika, och är i själva verket en av härskarna på den sistnämnda kontinenten. De kontrollerar också tvålproduktionen i flera länder.
British Motor Corporation är resultat av en sammanslagning mellan Austin och Morris, och dominerar idag den brittiskt kontrollerade produktionen av bilar i Storbritannien.
Courtaulds kontrollerar 80% av Storbritanniens produktion av konstsilke och spelar en dominerande roll inom den kemiska textilindustrin.
Oppenheimer (De Beers) kontrollerar världsproduktionen av diamanter och har ett avsevärt inflytande över produktionen av koppar och guld.
Dunlop Rubber dominerar Storbritanniens gummiproduktion.
Royal Dutch Shell – liksom Unilever ett engelsk-holländskt bolag – dominerar den brittiskt kontrollerade oljeproduktionen i ett antal länder, äger en egen flotta av oljetankers, etc.
Vickers Armstrong (vapenproduktion) har band till flera stål-, el- etc företag.
Spensgruppen kontrollerar en stor del av världsproduktionen av tenn, etc.
De stora trusterna, sparbankerna, försäkringsbolagen och handelsbankerna tränger i mycket stor omfattning in i varandra, och det är ofta svårt att avgöra vem som egentligen kontrollerar dessa imponerande grupper. Således verkar handelshuset Baring och Midland Bank spela en framträdande roll i I.C.I., försäkringsbolaget Prudential i Birmingham Small Arms Company, Lazard i Rolls Royce, etc. Familjerna Wolfson, Cadbury och Gluckstein kontrollerar Great Universal Stores, chokladtrusten som fått sitt namn efter Cadbury, respektive trusten Lyons.

I *Västtyskland* var snart åtgärderna mot karteller och bankkoncentrationen avskaffade. Den västtyska industrin domineras återigen av finansgrupper, om än inte alltid i samma former eller med samma styrkeförhållanden som före 1945.
I.G. Farben-gruppen är fortfarande den viktigaste tyska monopolgruppen, och kontrollerar den kemiska industrin och Rheinische Stahlwerke. Den är nära knuten till vissa viktiga banker, såsom Deutsche Bank och Berliner Handelsgesellschaft.
Thyssengruppen, som via diverse arvtagare och arvtagerskor till Fritz Thyssen återigen kontrollerar vissa stålproducerande och kolgruvegrupper, och även ett stort skeppsvarv.
Mannesmanngruppen, som kontrollerar en stor del av produktionen av stålrör och äger ett mäktigt kol- och stålsyndikat, är nära knuten till Deutsche Bank och Deutsche Erdöl A.G., etc.
Hanielgruppen: Gutehoffnungshütte, Commerzbank, knuten till M.A.N. och Deutsche Werft.
Klöcknergruppen (stål och maskinteknik) knuten till Deutsche Bank och Siemens.
Kruppgruppen (Rheinhausen, Kruppverken, Weser A.G., örlogsvarv, tre kolgruvor), knuten till den svenska Wennergrengruppen, Bochumer Verein, Wasag-Chemie, etc.
Flickgruppen: Maximilianshütte, Buderus'sche Stahlwerke, Daimler-Benz, Auto-Union, Feldmühle Papier und Zellstoff, liksom betydande utländska investeringar.
Siemensgruppen (Siemens och Halske), knuten till Mannesmann, Deutsche Bank och Klöckner.
Quandtgruppen: Accumulatoren-Fabrik A.G., Karlsruhe A.G., Wintershall (ledande producenter av kaliumkarbonat), Correcta, etc.
Werhahngruppen: olja, tvål, choklad, mjöl, inflytande i R.W.E. (framträdande elproducent), Heinrich Lanz A.G., knuten till bankföretaget Oppenheim, etc.
Stummgruppen, som kontrollerar Neunkirchen Eisenwerk och Dillinger Hüttenwerke (Saar), har nästlat sig in i Michelgruppen och har en betydande mängd aktier i stålindustrin i Lorraine (Sollac).
Oetkergruppen, som kontrollerar livsmedelstrusten med samma namn, dominerar en viktig grupp bryggerier, äger de tre försäkringsbolagen i Condorgruppen, har förvärvat flera linjerederier vilket har gjort den till det främsta rederibolaget i Tyskland, och har aktier i privatbanken Lampe, som spelar en stor roll inom livsmedelsindustrin.
Bankgruppen *Merck, Finck och Company*, som har ett överlägset inflytande över försäkringsbolag i Sydtyskland, Isarwerke, etc.
Bankgruppen Oppenheim, som har ett dominerande inflytande över försäkringsbolagen i Rhenlandet.

I *Belgien* kontrollerar åtta finansgrupper – Société Générale, De Launoit, Solvay, Empain, Evence Coppee, Baron Lambert, Petrofina, Sofina – nästan två tredjedelar av landets industriproduktion och mer än tre fjärdedelar av det tidigare Belgiska Kongos ekonomi.

I *Italien*:
Montecatinigruppen, som kontrollerar landets kemiska industri, omfattade 1945 18 chefer som satt med i styrelserna för sammanlagt 63 aktiebolag som ägde 25% av de italienska företagens samlade kapital (särskilt stark inom textil, metallurgi, försäkringar).
Edisongruppen kontrollerar elkraft och elapparater, industrier och har aktier i företag som representerar 17% av allt aktiekapital i Italien (speciellt transporter, banker, utvinningsindustri, glas).[*]
Flackgruppen dominerar stålindustrin.
Snia Viscosagruppen dominerar konsttextilindustrin.
Fiatgruppen dominerar bilindustrin, med betydande aktieinnehav inom metallurgi och stål, glasindustrin och kemikalier.
Pirelligruppen dominerar gummiindustrin, med avsevärt fotfäste inom metallurgi.
Capronigruppen har närmast monopol inom vapenproduktionen.
Bredagruppen: vagnpark, maskinteknik, etc.

[*] Nyligen har Montecatini- och Edisongrupperna beslutat om sammanslagning.

I *Japan* dominerades ekonomin före nederlaget 1945 fullständigt av de tre supertrusterna, eller Zaibatsu. Idag har de återtagit huvuddelen av sin makt. Här är en tabell som visar trusterna de kontrollerade, de företag som ingår i dessa truster och det kapital som på detta sätt är koncentrerat:

		I miljoner yen	
	Antal företag som kontrolleras direkt	*Med kapital 1939*	*Med kapital i slutet av 1942*
1. *Mitsuigruppen*			
Mitsui	112	1.428	1.875
Mangyo*	100	1.249	1.712
Furokawa	21	107	160
2. *Mitsubishigruppen*			
Mitsubishi	74	1.291	1.745
Nichitsu	32	471	557
Mori	30	275	330
Nisso	44	165	195
3. *Yasudagruppen*			
Yasuda	50	484	584
Asano	47	270	270
Okura	40	176	176
4. *Sumitomogruppen*			
Sumitomo	27	442	624
Noruma	26	159	159
Dominerade av de fyra stora:			
Riken	60	102	130
Oberoende: Kawasaki	24	99	200
4 supertruster, 14 truster	687	6.724	8.717

Trots åtgärder för att avveckla karteller har situationen före kriget sedan dess till stor del återupprättats. Tre Zaibatsu visar sig: Mitsubishi (som för närvarande innehar förstaplatsen), Mitsui och Sumitomo. Det finns också två andra viktiga grupper: Fuji Bankgruppen och Sanwagruppen. Dessa finansgrupper har i stor utsträckning fått ett dominerande inflytande i de nya industrier som har uppstått i Japan efter kriget. Således utövar Mitsubishigruppen ett dominerande inflytande över den viktigaste järn- och ståltrusten, Yawata Iron and Steel Co. Sanwagruppen verkar dominera järn- och ståltrusten Kobe Steel. Mitsuigruppen kontrollerar biltrusten Toyota Motor Co. Av de fem främsta skeppsvarven kontrolleras tre av Mitsubishi, Mitsui och Sanwa. En liknande situation är på väg att uppstå inom den petrokemiska industrin.

* Mangyogruppen upprättades och utvecklades av armén och dominerade Manchuriet under den japanska ockupationen, men sögs 1943 upp av Mitsui.

I *Frankrike* konstaterade professor Oualid före kriget att det fanns ”stora kommittéer i ledningen för de viktigaste stora produktionsbranscherna... De mest kända och mäktiga är Comité des Houillères, Comité des Forges, Comité des Armateurs, Comité des Industries chimiques och Comité des Assurances. Dessa stora kommittéer, som i teorin inte är karteller utan snarare supersyndikat, hjälper till att bibehålla en samarbetsanda bland sina medlemmar som är oförenlig med deras tidigare konkurrens med varandra.” Ungefär samtidigt grupperade Augustin Hamon, i sin bok *Les maîtres de la France*, trusterna i följande supergrupper:
Schneider-Creusotgruppen, som dominerade stålindustrin (Comité des Forges) och var knuten till Banque de l’Union Parisienne och investeringsbankerna Mirabaud, Hottinguer, Mallet och De Neuflize, som kontrollerar majoriteten av de stora försäkringsbolagen.
Banque de Paris et des Pays-Basgruppen, som har ett dominerande inflytande i Nordafrika och, via den anslutna Bank of Indochina, även i Indokina.
Grupper inom den kemiska industrin: *Rhône-Poulenc*, *Kühlmann* och andra truster.
Michelin-Citroëngruppen (gummi och biltruster).
Nyligen har Jacques Houssiaux räknat upp ytterligare grupper:
Louis-Dreyfusgruppen (olja, utrikeshandel).
’Printemps’gruppen (stora varuhus).
Péchiney-Seichimegruppen (kemikalier, Laminoirs du Havre, starkt inflytande i Thomson-Houston, etc).
Saint-Gobaingruppen (glas och kemikalier).
Boussacgruppen (textilier).
Fouldgruppen (örlogsvarv, Ateliers de la Loire, Compagnie française des Pétroles, etc).
Ståltillverkande grupper: *De Wendel*, *Usinor*, *Sidelor*, etc.

I *Indien* visar en regeringsrapport som publicerades 1966 (Report of the Monopolies Inquiry Commission, 1965) att sju grupper kontrollerar 382 icke finansiella bolag, med ett totalt kapital på 11,5 miljarder rupier. Dessa grupper – Tata, Birla, Martin Burn, Bangur, A.C.C., Thapar, Sahn Jain – dominerar, tillsammans med några andra grupper som Bird Heilgers, Singhania, Walchand, etc och några utländska truster, den moderna delen av Indiens ekonomi.

Monopolens superprofiter

I och med kapitalets ökande organiska sammansättning, och de ökande riskerna för att det fasta kapitalets värde försämras under de för denna tidsperiod oundvikliga periodiska kriserna, syftar monopolkapitalismen framförallt till att trygga och öka trusternas profitkvot.

J M Clark påpekar att förändrad teknik eller seder kan innebära att utrustning som ännu inte är utsliten blir oanvändbar. För att undvika denna risk måste således specialmaskiner avskrivas på ett litet antal år.[53]

På detta sätt skapas en monpolprofitkvot som är högre än den genomsnittliga kvoten. Det är ”kontrollen” över kapitalets fria flöde, eller avskaffandet av konkurrensen, som gör det möjligt för monopolsektorerna att slippa vara med i den allmänna utjämningen av profitkvoten.

Den enklaste formen för monopolens superprofiter är *kartellränta*. När en kartell bildas inom en viss industrisektor så leder det till en likriktning av priserna. Men det äger inte rum på basis av den genomsnittliga profiten, det vill säga på basis av den genomsnittliga samhällsproduktiviteten. Tvärtom äger det rum på en grundval som gör att den deltagare i kartellen som har lägst *produktivitet* kan förverkliga den genomsnittliga profitkvoten. Kartellräntan utgörs av skillnaden mellan de andra deltagarnas produktionspris och den minst gynnsamt placerade deltagarens försäljningspris.

[53] J M Clark, *Studies in the Economics of Overhead Costs*, s 192.

När järnvägstillverkarnas kartell bildades 1883 fungerade den således så här, enligt ett vittne som var direkt inblandad: ”Priset slogs fast från England ’ungefär så högt som vi ansåg inköpspriset skulle vara vid den minst gynnade fabriken’ och de olika fabrikerna tilldelades en andel i enlighet med sin ’uppskattade förmåga’.”[54]

Låt oss anta att den genomsnittliga profitkvoten är 20% och kapitalets genomsnittliga organiska sammansättning är 4:1. En lokomotivkartell samlar 4 företag vars produktion har följande värde:

I:	$600k + 100v + 100m = 800$
II:	$400k + 100v + 100m = 600$
III:	$350k + 100v + 100m = 550$
IV:	$250k + 100v + 100m = 450$

Låt oss anta att produktionen i företag III och IV består av två lokomotiv, den i företag II tre och den i företag I fyra. Om det vore fri konkurrens mellan varor och kapital inom denna sektor, skulle vart och ett av de fyra företagen förverkliga 20% vinst. Företag IV skulle sälja sin lokomotiv för 420 (210 för varje), företag III för 540 (270 för varje), företag II för 600 (200 för varje), och företag I för 840 (210 för varje). Men denna genomsnittliga profit skulle bara förverkligas så länge efterfrågan uppvägde tillgången på marknaden, och även de dyraste lokomotiven skulle hitta en köpare. Så fort tillgången översteg efterfrågan skulle företag III tvingas sälja med förlust.

Men så fort kartellen kontrollerar marknaden på ett effektivt sätt så skulle beräkningarna bli helt annorlunda. Det är företag III som har den minst gynnsamma positionen. Det är detta företags försäljningspris som kommer att utgöra det grundpris som hela kartellen antar. Således kommer lokomotiven att säljas för 270 var. I:s försäljningspris kommer att bli 1.080 (380 i vinst, varav 140 genomsnittlig profit och 240 kartellränta). II:s försäljningspris kommer att bli 810 (310 i vinst, varav 120 genomsnittlig profit och 190 kartellränta). III:s försäljningspris kommer att bli 540 och dess vinst kommer att vara lika med den genomsnittliga profiten. IV:s försäljningspris kommer att bli 540 (190 i vinst, varav 70 genomsnittlig profit och 120 kartellränta). Så fort efterfrågan minskar kommer kartellen att minska sin produktion, och kommer på så sätt att kunna behålla priser som innebär enorma superprofiter.

I praktiken händer saker och ting på ett sätt som inte skiljer sig särskilt mycket från detta. När tennkartellen bildades var produktionspriset i de gruvor som hade *genomsnittlig* produktivitet omkring £100 per ton. För att producenterna med lägst produktivitet skulle kunna förverkliga den genomsnittliga profiten införde kartellen mellan 1934 och 1943 ett försäljningspris för tenn på £190-230 per ton. På detta sätt gjorde flera bolag superprofiter på mer än £100 per ton![55]

Den Brittiska kommissionen för utredning av Monopol och Konkurrensbegränsning publicerade 1957 en rapport om den elektriska utrustningsindustrin, som var ”organiserad” i BEAMA-kartellen (British Electrical and Allied Manufacturers’ Association), och i rapporten finns följande stycke:

> Det övergripande förhållande som tillverkarna förde fram till försvar för sitt gemensamma prissystem har inte övertygat oss om att den stabilitet de syftar till är i det allmännas intresse, att de faror de fruktar från priskonkurrens är verkliga, eller att de normer med vilka de föreslår att deras system ska bedömas utifrån är de rätta. Efter att tagit alla möjliga hänsyn till skillnader i metoderna för kostnadsberäkningar, så är vi övertygade om att de producenter som säljer till samma priser har verkliga kostnader som skiljer sig avsevärt. Oavsett om dessa varierande kostnader i första hand beror på olika tillverkningsmetoder och faktiskt produktion eller på tillverkningseffektivitet, så tror vi att det gemensamma prissystemet inte kunde ha upprätthållits om inte producenterna med högre kostnader utövade ett betydande inflytande på prisnivån och producenterna med lägre kostnader gick med på att sälja till högre pris än de annars skulle varit

[54] Fråga 2284, ”Royal Commission on Depression of Trade”, citerad i Clapham, *Economic History of Modern Britain*, vol II, s 151, svar från en fabrikant.
[55] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 169-170.

beredda att acceptera.[56]

Det mest slående exemplet på kartellräntor som en form för monopolprofiter är bestämt den internationella oljekartellen. En officiell undersökning som publicerades 1952 av USA:s handelsdepartement avslöjade att oljeindustrins ”sju stora” (Standard Oil of New Jersey, Standard Oil of California, Socony Vacuum Oil, Gulf Oil Corp., Texas Co., Anglo-Iranian – senare kallad British Petroleum – och Royal Deutsch Shell) under en hel rad år hade infört samma priser för den olja som producerades på västra halvklotet och den som producerades i Mellanöstern, trots att produktionskostnaden för den sistnämnda var *fyra till sex gånger lägre än den amerikanska oljan*.

Under kriget och 1945 tvingades den amerikanska flottan betala 1,05 dollar per fat olja, som hade en produktionskostnad (inklusive skatter och royalties till de lokala härskarna) på 0,4 dollar i Saudiarabien och 0,25 dollar i Bahrain.[57] Kartellräntan var således 65% per fat som producerades i Saudiarabien och 80% per fat som producerades i Bahrain, vilket ger en monopolprofitkvot på nästan 200% i det förra fallet och över 400% i det senare (i enlighet med kapitalistisk sed innefattar ”produktionskostnaderna” en ”genomsnittlig” ränta på aktieägarnas kapital).

Under efterkrigsåren höjdes dess priser till 2,22 dollar, och sänktes därefter till 2,03, 2,88 och 1,75 dollar per fat utan att produktionskostnaderna i Mellanöstern hade förändrats på något påtagligt sätt, med det enda syftet att bringa priserna i överensstämmelse med de amerikanska producenternas priser.[58]

Men kartellränta är inte den enda formen för monopolens superprofiter. Att bilda bolag som skaffar sig fullständigt eller nästan fullständigt monopol över marknaden gör det likaså möjligt att godtyckligt höja försäljningspriset över det ”normala” produktionspriset. Efter att U.S. Steel Corporation hade bildats höjdes stålpriserna med i medeltal 20-30%. Den 1 maj 1901 höjdes priset på räls från 16,50 dollar per ton till 28 dollar, och låg kvar där fram till 1916.[59]

British Oxygen, som har ett faktiskt monopol över produktionen av syrgas, som är oundgängligt vid svetsning, har fastställt sina priser så att de, både under bra och dåliga år, är garanterade en profitkvot på 23-25%.[60]

American Car Company, som vid sitt grundande 1901 hade ett nästan fullständigt monopol (90% av produktionskapaciteten), höjde genast sina priser med 60%.[61]

När ett litet antal producenter gemensamt lyckas dominera marknaden är det lätt att ingå överenskommelser i avsikt att garantera monopolens superprofiter. Således gjorde det faktum att de flesta oberoende glastillverkande företagen försvann i USA, att de fyra dominerande företagen 1935 kunde höja priserna på sina produkter med mer än 40%.[62]

Det system som är i kraft i ett antal amerikanska industrier består av att bestämma priserna genom att lägga till transportkostnader (verkliga eller påhittade) från en eller flera produktionsplatser.[*] Enligt Clair Wilcox,[63] används detta system inom 60 amerikanska industrier. Det innebär att alla de företag som ligger närmare sina kunder än baspunkten, eller som använder billigare transportmedel

---

[56] British Commission in Monopolies and Restrictive Practices, *Report on Electrical Equipment*, citerad i *Cartel*, vol VII, nr 3, juli 1957, s 93.
[57] Federal Trade Commission, *Report on the International Petroleum Cartel*, s 357.
[58] *Ibid*, s 362-367.
[59] A R Burns, *op cit*, s 205.
[60] British Commission in Monopolies and Restrictive Practices, *Report on Oxygen Production*, sammanfattad i *Manchester Guardian*, 3 januari 1957.
[61] A R Burns, *op cit*, s 130-131.
[62] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 126.
[*] Kallas på engelska ”basic point pricing”, på svenska ”geografisk prissättning” - öa.
[63] Wilcox, *Competition and Monopoly in American Industry*, T.N.E.C. Monograph nr 1, s 147-148.

än de vars kostnader ingår i det geografiska priset, får betydande monopolsuperprofiter.[64] I en industri som cementindustrin, där transportavgifterna utgör en stor del av försäljningspriset, har den geografiska prissättningen gjort det möjligt att ha så varaktiga monopolpriser att försäljningspriset ökades *mitt under krisen,* först under andra halvåret 1932 och återigen under första halvåret 1933.[65]

Men den mest utbredda metoden för att hålla uppe monopolpriserna och -profiterna är prisledning. ”Prisledning existerar när det pris vid vilket de flesta delarna av en industri erbjuder sig att sälja bestäms genom att anta det pris som en av dem tillkännager.”[66] Efter 1800-talets ”kvotavtal” och de ”gemensamma överenskommelserna” i början av 1900-talet (i samband med de middagar som chefen för US Steel Corp., domare Gary, höll, och där de flesta cheferna i de stora ”konkurrerande” bolagen deltog), antog man systemet med ”underförstådda överenskommelser”: de tariffer som US Steel Corp. publicerade antogs automatiskt av de andra företagen. Burns säger att ”tillgängliga data antyder att att någon sorts prisledning finns inom många av de industrier där produktionen finns samlad i stora enheter.”[67]

Utjämningen av monopolens profitkvot

Ändå kan monopoltrusterna inte bestämma sina priser och superprofiter på ett fullständigt godtyckligt sätt, eller utöver en viss gräns.

För det första skulle en överdriven ökning av priserna få efterfrågan att falla och leda till att konkurrensen återigen uppstod. Således kontrollerade de tre amerikanska cigarettrusterna 1931 97% av USA:s produktion. De bestämde sig för att höja sina priser – mitt under krisen! – med 10%. Det ledde till att det började uppträda cigaretter för 10 cent per paket, tillverkade av oberoende företag. I november 1932 stod dessa företag redan för 22,8% av den amerikanska produktionen.[68]

Dessutom är inte industrins monopolsektorer fullständigt självförsörjande. De är tvungna att köpa råvaror och maskiner och använda transportmedel som kontrolleras av andra monopolsektorer. Det bryter ut våldsamma strider mellan sådana angränsande truster. Mot bakgrund av det ömsesidiga beroendet mellan majoriteten av monopolsektorerna sker det en *utjämning av profitkvoten i monopolsektorerna,* åtminstone under en period. Detta motverkar ett *godtyckligt* höjande av priser och profiter.

Det finns ett ännu mer uppenbart skäl till denna utjämning. Det är att monopolsektorernas superprofiter uppnås på bekostnad av de icke monopoliserade sektorerna, vars genomsnittliga profitkvot de sänker.

Låt oss anta att det totala kapital som förbrukas under ett år är 10.000*k* + 2.500*v*, och att 2.500 utgör den totala mängd mervärde som produceras i samhället. Om det skulle ske en allmän utjämning av profitkvoten så skulle denna visa sig vara 2.500/12.500, eller 20%. Låt oss anta att monopolsektorerna varje år gör av med ett kapital på 2.500 (2.000*k* + 500*v*), men tack vare sina höga priser lyckas få en profit på 1.000. Monopolprofitkvoten skulle då vara 1.000/2.500, eller 40%. Men denna höga monopolprofit skulle sänka profitkvoten i de icke monopoliserade sektorerna till 1.500/10.000, eller 15%.

> För att underlätta saker och ting ska vi anta att ekonomin grovt sett kan delas upp i två delar, en *oligopolistisk* där profitmarginalerna utifrån ett givet utnyttjande [av fabriken] är oelastiska, och en *konkurrenspräglad* där den idealiska modellen fortfarande fungerar med vissa approximeringar. Inom den oligopolistiska sektorn kommer det att finnas en tendens att profitmarginalerna ökar vid ett visst utnyttjande eftersom varken konkurrensen inom var och en av dessa industrier

[64] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 186.
[65] *Ibid*, s 228.
[66] A R Burns, *op cit*, s 76.
[67] *Ibid*, s 140-141.
[68] Tennant, *The American Cigarette Industry*, s 88-89.

> eller möjligheten för nykomlingar är tillräckligt stark för att motverka denna tendens... Som ett sammanlagt resultat av de ökade profitmarginalerna vid ett givet utnyttjande inom den oligopolistiska sektorn... har en viss mängd profiter, och en motsvarande mängd inre besparingar, flyttats från den konkurrerande till den oligopolistiska sektorn. Resultatet är knappast förvånande eftersom det bara bekräftar uppfattningen – som troligen är acceptabel för de flesta ekonomer – att de oligopolistiska industrierna, genom att höja priserna i förhållande till kostnaderna, har förmågan att dra till sig en större andel av de sammanlagda profiterna och följaktligen också en större del av de totala inre besparingarna.[69]

Orsaken till att monopolsektorerna kan upprätthålla dessa skillnader mellan profitkvoten inom olika sektorer är att den höga koncentrationsgraden inom dessa sektorer gör det nödvändigt att få ihop ytterst betydande mängder kapital för att kunna börja konkurrera med dem. Dessutom utsätter monopoltrusterna varje möjlig konkurrent för risken att drabbas av ett våldsamt krig, med om så behövs en press av priserna till löjliga nivåer som till och med kan innebära förluster, tills konkurrenten tvingas dra sig tillbaka, varefter de alltid kan ta igen förlusterna genom att öka sina superprofiter. Det är vad som kallas ”inre dumpning”.[*]

En officiell rapport om den brittiska trusten Imperial Tobacco Company, sa till exempel: ”’En affärsverksamhet av sådan omfattning, med så stort inflytande över återförsäljarna och med så stora reserver, har makten att, genom att under en kort period avstå från sina vinster, sänka priserna så mycket att alla dess medtävlare drivs bort från verksamheten och de skaffar sig fullständigt, eller nästan fullständigt, monopol över tobakshandeln’.”[70]

Men dessa hinder är inte oöverstigliga. Om skillnaden mellan den genomsnittliga profitkvoten och profitkvoten inom monopolsektorerna är sådan att kapitalisterna inom de icke monopoliserade sektorerna ställs inför faran för undergång, så kommer de att riskera allt och med alla medel försöka nästla sig in i monopolsektorerna, antingen genom att samla ihop det kapital som krävs för att organisera en direkt konkurrent eller genom att hitta nya produkter som i sin tur kan dra nytta av monopolpriser (kartellen som säljer kinakrin och andra ersättningsmedel i konkurrens med kininkartellen; syntetisk olja eller syntetiskt gummi i konkurrens med naturliga produkter; rayon mot natursilke; nylon mot rayon; olika livsmedelsprodukter som kan ersättas av varandra, etc.) Dessa försök blåser nytt liv i konkurrensen, som får skillnaden mellan den genomsnittliga profitkvoten och monopolens profitkvoter att hamna inom mer ”rimliga” ramar.

På samma sätt kan nya tekniska framsteg få till resultat att faktiska monopol bryts. Detta händer emellertid mindre ofta inom industrin, där monopolet över produktionen [oftare] åtföljs av ett monopol över den vetenskapliga forskningen än inom jordbruket eller råvaruproduktionen. Genom att dra fördel av en ny sorts sockerrör med 30% högre avkastning skakade således den japanska sockerrörsproduktionen om den internationella sockerkartellen i slutet av 1920-talet.[71] För att ta ännu ett exempel hotades Diamond Syndicates monopol av upptäckten av diamantfälten i Lichtenburg och Namaqualand.[72]

I många fall går det att räkna ut nivån på monopolens superprofiter. Under åren 1930-1933 drabbades den amerikanska industrin i sin helhet av totala förluster på 3 miljarder dollar. De kemiska trusterna Dow och Monsanto gjorde dock årliga vinster på mellan 7,8 och 14,9% (den sistnämnda) och mellan 12,0 och 9,6% (den förstnämnda). Den genomsnittliga vinsten för åtta kemiska truster under det värsta krisåret i USA, 1932, var 6,4%. 1933 var den 9,9% och 1939 9,7% – två andra

---

[69] Steindl, *Maturity and Stagnation*, s 124-125.

[*] ”Inre dumpning (innebär)... vissa producenters praktik att medvetet sälja under sina produktionskostnader på den nationella marknaden, i syfte att ruinera sina konkurrenter och konkurrera ut dem.” (Piettre, *L’Evolution des ententes industrielles*, s 81.)

[70] Fitzgerald, *op cit*, s 142.

[71] Stocking och Watkins, *Cartels in Action*, s 21.

[72] E A G Robinson, *op cit*, s 50-51.

krisår – och nådde 15,1 och 13,2% under de goda åren 1929 och 1941. Detta trots att den genomsnittliga vinsten i de 3.000 största aktiebolagen under högkonjunkturen 1919-1928 inte översteg 6,16%! Dessa siffror är inte överraskande när man vet att priset på svavelsyra (för att bara ta ett exempel) låg oförändrat på 16,63 dollar under hela krisen från 1928 till 1937! Lika märkliga var de stora amerikanska cigarettrusternas stabila profiter, som under 30 år låg kvar på omkring 17,5%, ”gott och väl över vanliga konkurrenskraftiga nivåer”.[73]

Ännu mer slående är data för en annan monopolsektor i USA, nämligen glödlampor. Trusten General Electric uppnådde under krisåren årliga profiter som var högre än 20% (1930: 34,9% och 1939: 22,83%).[74]

De 200 största företagen i USA slukade 1940 20,4% av alla företagsvinster och 1955 24,7%.[75]

Joe Bain[76] har beräknat den genomsnittliga profitkvoten för perioden 1936-1940 inom de monopoliserade och icke monopoliserade industrisektorerna. Betydande skillnader visade sig mellan de genomsnittliga profitkvoterna inom de två sektorerna:

Företagens nettovärde i dollar	*Antal företag i sektor I med mer än 70% koncentration*	*Sektor II med mindre än 70% koncentration*	*Genomsnittlig profitkvot i sektor*	
			I	*II*
Över 50 miljoner	23	32	10,4	6,0
10-50 miljoner	37	41	9,7	5,3
5-10 miljoner	19	24	17,9	8,2
1-5 miljoner	33	73	6,3	8,6
0,5-1 miljon	16	14	14,9*	8,3

Prisindex inom de monopoliserade och icke monopoliserade sektorerna (för råvaror och halvfabrikat).

	Tyskland (1928=100)		*Polen (1928=100)*		*Österrike (1923-1931=100)*	
	Monopolpris	*Icke monopolpris*	*Monopolpris*	*Icke monopolpris*	*Monopolpris*	*Icke monopolpris*
1928	100	100	100	100	97	110
1929	103,6	91,2	107,5	93,6	98	100
1933	78,4	45,4	91,9	49,1	104	73
1934	78,3	54,3	87,6	49,1	105	76[77]

[73] Tennant, *op cit*, s 86-96.
[74] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 229.
[75] *Statistical Abstract of the U.S.A.*, 1957.
[76] Joe Bain, i *Quarterly Journal of Economics*, 1951, s 320.
* Det faktum att de minsta företagen uppnådde en högre profitkvot bekräftar profitkvotens fallande tendens (se kapitel 5).
[77] Varga och Mendelsohn, *New Data for Lenin's Imperialism*, s 69.

Enligt Goetz-Girey[78] sjönk vinsterna i Frankrike under den stora krisen 1929 från 100 till 68 inom de delar av industrin som bestod av karteller, medan den i de andra delarna sjönk från 100 till 35.

Efter bildandet av den alleuropeiska stålkartellen lyckades man efter sommaren 1933 höja priserna med mellan 30-50%... Och för att ta ett senare exempel gjorde den schweiziska läkemedelstrusten CIBA 1951 en nettovinst på 18 miljoner schweizerfranc (motsvarande 30,4% av bolagets kapital). Aktieutdelningen var 18%. Den italienska kemitrusten Montecatini hade samma år en aktieutdelning på 14% och gjorde en nettovinst på mer än 30% av sitt kapital.

Källan till monopolprofiterna

De exempel vi just har betraktat är de där monopolens superprofiter är ett resultat av att monopolsektorerna höjer försäljningspriset över produktionspriset. Men monopolens superprofiter uppstår också ur den *överlägsna produktivitet* som monopoltrusterna uppnår jämfört med små och medelstora företag och icke monopoliserade sektorer.

Denna överlägsenhet är först och främst bättre effektivitet på grund av större storlek. I USA och Storbritannien ökade vinstmarginalerna i förhållande till företagens storlek:

NETTOVINSTMARGINAL PÅ OMSÄTTNING, USA, 1956

	%
Alla företag	5,2
Företag med en omsättning på 1-5 miljoner dollar	2,2
5-10 miljoner dollar	3,3
10-50 miljoner dollar	4,2
50-100 miljoner dollar	5,4
Mer än 100 miljoner dollar	6,8[79]

I Storbritannien ökade nettoproduktionen per person från i genomsnitt £201 för företag med 11-24 anställda till i genomsnitt £309 för företag med 7.000-8.000 anställda. Denna ökning är praktiskt taget oavbruten i proportion till ökningen av antalet anställda.[80]

Monopoltrusterna drar också fördel av prisdiskrimineringar till deras fördel. En amerikansk industriidkare, Tom Smith, som vittnade inför representanthusets undersökningskommission av stålpriser, använde ett talande uttryck: ”Det finns en sak som är förhärskande inom stålindustrin liksom i många andra. Om General Motors vill något, så måste det vara en ganska tuff chef inom stålindustrin för att säga, ’Det får ni inte’.”[81]

Från och med 1929 upphörde den amerikanska aluminiumtrusten ALCOA med sin produktion av magnesium, som konkurrerade med det magnesium som producerades av Dow Chemicals. I utbyte mot denna eftergift levererade Dow allt magnesium som ALCOA behövde till ett pris som låg 30-40% under det som andra köpare betalade. 1931 blev det ”kris” i relationerna mellan de två trusterna, men från mitten av 1933 återställdes deras ”vänskapliga förhållande”: den prissänkning som ALCOA hade fått låg kvar på i genomsnitt 28% ända fram till 1942.[82]

Den rapport som publicerades 1957 av den brittiska undersökningskommissionen av monopol och konkurrensbegränsning drog slutsatsen att den ledande trusten och tillverkaren av radiorör, Mullard

[78] Chamberlin (red), *Monopoly and Competition*, s 256.
[79] *Statistical Abstract of the U.S.A.*, 1957.
[80] Leak och Maizels, *op cit*.
[81] *Steel*, s 307.
[82] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 140-141.

(en avläggare till Philips) sålde sina rör för 17 shilling och 6 pence till återförsäljare (utan skatt) och för 3 shilling och 6 pence till företag som tillverkade radioapparater![83]

Den amerikanska gummitrusten Goodyear Tyre and Rubber levererade mellan 1926 och 1937 bildäck till den stora postorderfirman Sears, Roebuck and Co. till ett pris som låg 29-40% under vad de tog betalt av återförsäljare. Även om man räknar med de besparingar som var inblandade och tar bort grossisternas marginaler, så låg skillnaden mellan dessa priser på i storleksordningen 11-20%.[84]

En särskilt viktig roll spelar trusternas förmånliga transportavgifter, i synnerhet för järnvägstransporter. Dessa kostnadstariffer var en avgörande faktor vid bildandet och konsolideringen av oljetrusten Standard Oil.[85] Det faktum att trusterna skaffar sig monopol på transportresurser, såsom det monopol över oljeledningarna som Standard Oil skaffade sig mycket tidigt i USA, och U.S. Steels monopol över järnvägarna i järngruvedistrikten, tvingar på samma sätt i praktiken säljarna att vika sig för de inköpspriser som dessa monopol föreskriver dem.[*]

Storföretag, och i synnerhet monopoltruster som är knutna till finansgrupper, skaffar sig kapital och krediter till låga kostnader, medan kreditkostnaderna för små och medelstora företag ofta är orimliga. En undersökning som genomfördes i USA 1937 visade att utfärdande av aktier för mindre än 1 miljon dollar kostade företaget i medeltal 16,5%, medan avgifterna minskade till 7,7% för emissioner på mer än 1 miljon dollar. Kostnaden för att ge ut obligationer i dessa två klasser var 8,8 respektive 3,7%.[86]

För Storbritannien har T Balogh visat[87] att kostnaden för att utfärda aktier 1937 varierade mellan 6,9% för företag med ett kapital över £150.000, 15% för de med £50.000-150.000 och mer än 20% för de med mindre än £50.000.

Man ska också ta hänsyn till det stöd som storföretagen får av den armé av advokater och experter som de kan samla kring sig. Detta stöd är sådant att de inte bara kan utnyttja patent utan att frukta rättegångar, utan till och med kan använda dem olagligt eftersom motparten är väl medveten om att han inte har ekonomiska resurser att riskera en långdragen rättsprocess.

Användandet av patent och hela patentsystemet har i ett stort antal industrisektorer fungerat som ett sätt att skaffa sig monopolsuperprofiter. Fallen med Shoe Machinery Co., och trusten Hartford Empire som tillverkar glasflaskor, som avslöjades av den Tillfälliga nationella ekonomiska kommitténs undersökning 1938-1940 visar att patent kan användas för att behärska en hel industribransch under ett kvarts sekel, till oskäliga kostnader för konsumenterna.

Monopolen som fjättrar på den ekonomiska utvecklingen

Monopolens superprofiter är resultatet av en begränsad konkurrens. Konkurrensbegränsningen gör det möjligt att tvinga igenom marknadspriser som är för höga i jämförelse med produktionspriset. Men denna mekanism kan bara fungera i så måtto som produktionen anpassas till marknadens ”verkliga efterfrågan” (den verkliga köpkraften). Följaktligen utvecklar monopolkapitalismen en rad begränsande tekniker som innebär att man regelbundet motsäger det sätt på vilket kapitalisterna betedde sig under den fria konkurrensens tidsålder:

1. *Avsiktlig begränsning av produktionen*. En aktuell analys av marknaden försöker slå fast den

[83] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 27 april 1957.
[84] Federal Trade Commission, *Report on Monopolistic Practices in Industries*, 1939, Part S.A., s 2311-2312.
[85] Tarbell. *op cit*, vol I, s 46, 61-62, 158, etc.
[*] Således kan dessa truster kombinera fördelarna med *monopsoni* (att det bara finns en köpare) med *monopolets* fördelar. Ida Tarbell berättar hur Standard Oil efter att ha fått kontroll över oljeledningarna tvingade producenterna av råolja att varje dag köa utanför deras inköpskontor för att få privilegiet att sälja sin olja till priser som köparen hade fastställt.
[86] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 73.
[87] Balogh, *Studies in Financial Organization*, s 295.

verkliga förmågan att tillgodogöra sig varor. Det är inte så allvarligt att göra underskattningar, det skulle bara öka monopolens profiter ännu mer. Men en överskattning riskerar att leda till ett prisfall. Monopolen vill inte att produktionen ökar förrän det är *garanterat* att den kan sugas upp. Anta att en trust tillverkar 100.000 enheter av någon vara, och att produktionskostnaden är 1 dollar per enhet. Med ett försäljningspris på 1,5 dollar blir monopolets totala profit 50.000 dollar. Om de genom att öka produktionen till 120.000 enheter skulle tvingas att sänka priset till 1,4 dollar (bara med 7%!) för att bli av med alla produkter, så skulle den totala profiten uppgå till 120.000 gånger 40 cent, eller 48.000 dollar. De skulle ha ”förlorat” 2.000 dollar i jämförelse med den tidigare situationen.
Dessutom är en radikal minskning av produktionen det mest effektiva vapen som trusterna har för att bromsa en tendens till prisfall och få priserna att hämta sig. I maj 1933 gick tennkartellen så långt att den begränsade produktionen till en tredjedel av kapaciteten i världen! 1935 uppnådde kopparkartellen en prisökning på mer än 150% genom att begränsa produktionen och låta lagren minska med 35%.[88] Denna praktik härrör redan från kartellernas början. Den rhenska tegelkartellen Dortmunder Verkaufsverein für Ziegelfabrikate genomdrev följande produktionsinskränkningar för att hålla priserna stabila:

Genomsnitt 1888-1894	92%-ig kapacitet
Genomsnitt 1894-1902	81%-ig kapacitet
Genomsnitt 1903-1909	46%-ig kapacitet
Genomsnitt 1910-1913	36%-ig kapacitet[89]

Begränsningar av produktionen är en så stor del av grunden till monopolens profiter att trusterna är beredda att göra stora eftergifter till möjliga konkurrenter... som priset för att de ska avstå från produktion! O. & S. Corrugated Products Co., som grundades i Kanada 1935 med industriutrustning värd mindre än 28.000 dollar, fick 79.500 dollar från kartellen av kartongtillverkare i utbyte mot att inte producera någonting under de kommande två åren.[90] 1938 förband sig den internationella kvävekartellen International Nitrogen Association Ltd. att betala 75 miljoner belgiska francs till ägarna av den ännu inte färdiga fabriken Ressaix-Leval i Belgien om de avblåste sitt projekt. Redan 1932 hade betydande summor betalats ut för att se till att bygget av fabriken skulle avbrytas.[91] På 1930-talet betalade den tyska cementkartellen varje år ut 1,25 miljoner tyska mark till Thyssensche Zementwerke i Rüdersdorf för att dessa inte skulle producera något.[92]

2. *Hemlighålla eller försena tillämpningen av tekniska uppfinningar*. Monopolkapitalismen drivs inte längre av konkurrensmotiv att hela tiden utvidga produktionen. Själva förekomsten av monopolens superprofiter är i viss mån beroende av att produktionen hela tiden begränsas. Men om produktionstekniken plötsligt förändras, så förlorar den enorma mängden fast kapital sitt värde i ett enda slag, innan den har skrivits av. Det är skälet till att trusterna inte längre har samma intresse som under den fria konkurrenskapitalismen att ständigt modernisera produktionsapparaten.[*]

---

[88] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 165-169.
[89] Kuczynski, *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*, s 55.
[90] Reynolds, *op cit*, s 20.
[91] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 161.
[92] Kuczynski, *op cit*, s 38.
[*] ”De monopolistiska intressenas kontroll över avgörande delar av forskningen... hämmar införandet av nya varor och tjänster... Problemet är att de monopolistiska och kartelliserade gruppernas missbruk av forskningen i många fall har lett till begränsningar av produktionen, att nya produkter hållits tillbaka, och att nyutvecklingen har stängts in och stoppats”, förkunnar Wendell Berge. (Berge, *op cit*, s 20, 21.) Författaren citerar ett uttalande av F B Jewett, chef för Bell Laboratories, angående en överenskommelse mellan hans företag och andra: ”För de som är ansvariga för de utgifter som Laboratories drar på sig, är det ett oundvikligt resultat (av överenskommelsen) att verksamheten begränsas och att

I ett tal till brittiska förbundet deklarerade sir Alexander Gibb 1937: ”Som alltid inom forskningen är det även här så att ju mer framgångsrik forskningen är, desto mer omedelbara och drastiska blir effekterna på de befintliga fabrikerna och utrustningen. Det är där problemet ligger ibland... och många värdefulla uppfinningar har köpts upp av kapitalintressen och hemlighållits.”[93]

Av de tekniska uppfinningar vars tillämpning hölls tillbaka under lång tid mellan 1918 och 1939 kan man nämna elektrifiering av järnvägarna, underjordisk förgasning av kol, användning av nya maskiner för tillverkning av glas, etc. Det finns mer specifika data om hemlighållandet av tekniska framsteg inom två sektorer: den kemiska industrin och elektriska apparater.

1936 höll Monsanto Chemical och Standard Oil tillbaka ett smörjmedel av hög kvalitet på grund av att det skulle ha minskat försäljningen av liknande produkter som dessa bolag tillverkade, produkter som såldes i stora mängder och gav större vinster samtidigt som de var mindre effektiva.[94] Mellan 1927 och 1940 förbjöd Standard Oil, enligt en överenskommelse med I.G. Farben, tillverkning av syntetiskt gummi i USA för att inte konkurrera med en produkt vid namn neopren som tillverkades av DuPont-trusten.[95]

I början 1930 ”uppfanns en överlägsen elektrisk lampa, som beräknas innebära en besparing för användare av elljus på 10.000.000 dollar per år, men den har inte släppts ut på marknaden.”[96]

Arthur A Bright Jr har sammanställt stora mängder fakta för att visa att General Electric och Westinghouse under tiotals år försökte förhindra eller fördröja införandet av lysrör i USA.[97] Så sent som 1939 bad General Electric alla sina försäljare att låta bli att betona det faktum att lysrör sänkte belysningskostnaderna! En rapport från den amerikanska kongressen[98] räknar upp de processer för ståltillverkning som trusterna har hindrat från att tillämpas.

En till monopolen så gynnsamt inställd författare som professor Hennipman[99] tvingas dra slutsatsen: ”... monopolens hämmande inverkan på andra uppfinningar, i synnerhet om de inte är resultatet av deras egna positiva insatser, utgör otvivelaktigt en mycket stor fara för framsteg, en tung debetpost i deras bokföring och en allvarlig begränsning av de fördelar som kan tillskrivas monopolens egen överlägsna innovativa förmåga.”

Denna innovativa förmåga beror i själva verket på de högre utgifter som de stora trusterna kan använda till forskning. Men noggranna analyser var visat, att även om dessa monopoltruster betalar ut större delen av de pengar som används till forskning,[*] så levererar de bara en mindre andel av de verkliga uppfinningarna. Deras existens är alltså ett dubbelt hinder för teknologiska framsteg,[§] precis som professor Hamberg beskriver:

---

man inte genomför något som inte redan från början är klart inriktat på vårt nuvarande verksamhetsområde.”

[93] Lilley, *Men, Machines and History*, s 201.

[94] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 233-234.

[95] Berge, *op cit*, s 7; och Stocking och Watkins, *Cartels in Action*, s 108-113.

[96] *Technological Trends*, s 53, citerad i Lilley, *op cit*, s 201.

[97] Bright, *The Electric Lamp Industry*, s 388-404, m fl ställen.

[98] *Steel*, s 750-767.

[99] Chamberlin, red, *Monopoly and Competition*, s 433.

[*] Enligt en rapport från National Research Project 1940, sysselsatte 13 amerikanska företag en tredjedel av den personal som var indragen i vetenskaplig forskning. I slutet av kriget hade denna procentsats stigit till 40%. (*Smaller War Plants Committee Report*, 1946, s 12-13.)

[§] William H Whyte Jr betonar att de enorma summor som de stora amerikanska företagen nu lägger ner på forskning (i mitten av 1950-talet mer än 1,5 miljarder dollar per år) inriktas efter linjer som betraktas som lönsamma *för företaget själv*! Av de 600.000 personer som sysslar med vetenskaplig forskning i USA har inte mer än 5.000[!] tillåtelse att själva välja forskningsområde. Av de totala utgifterna ägnas mindre än 4%[!] åt kreativ forskning som inte ställer omedelbar profit i sikte: ”Till och med när de vill göra lite egen självständig forskning, så har cheferna ofta svårare att få pengar till det än vad deras kollegor misstänker. Flera personer som betraktas som stora ’driftsledare’ – personer som kan plocka fram hundratusentals dollar till undersökningar om alla möjliga tänkbara ämnen – bedyrar privat att det enda de aldrig

”I synnerhet inom den moderna industriekonomin finns det oräkneliga exempel där jätteföretag har varit stora innovatörer. Men en noggrann undersökning skulle troligen visa att uppfinningarna i de flesta fall inte har konkurrerat med existerande produkter. När uppfinningar från *existerande* företag har konkurrerat, så har de som förväntat uppträtt efter långa perioder där de ’gamla’ produkterna har utnyttjats på marknaden. Med tanke på detta faktum (som det finns exempel på inom bland annat elindustrin, radio och television, lokomotiv- och teleindustrin) så är det möjligt att det blir långa uppehåll innan befintliga företag presenterar (konkurrerande) uppfinningar, företag som av orsaker som angivits ovan hade byggt upp starka monopolställningar. På samma gång gör de enorma svårigheterna att få ihop den stora mängd kapital som krävs för en modern industriverksamhet att det inte med lätthet uppstår *nya* företag i rollen som innovatör.”[100]

Det är sant att den genomsnittliga profitkvotens tendens att falla motverkar benägenheten att hemlighålla eller fördröja tillämpningen av teknologiska framsteg, eftersom man behöver öka arbetsproduktiviteten, rationalisera, producera ett relativt mervärde. Det är just under förhållanden av monopol som denna ökning av produktiviteten *utan att försäljningspriset minskas*, blir en viktig källa till monopolens superprofiter. I USA:s kopparindustri producerades bara 5% av produktionen 1915 till en produktionskostnad som låg under 12 cent per skålpund. Redan 1943 hade denna procentandel ökat till 70%. På samma gång hade produktionen per timme tredubblats. Ändå var kopparpriset praktiskt taget oförändrat: 13,3 cent per skålpund 1914, 11,9 cent 1943.[*]

Vissa av monopolkapitalismens försvarare, som David McCord Wright, har på sitt alldeles eget sätt tolkat Schumpeters åsikt att innovativa företag gör störst profiter: monopolens vinster, säger de, beror på trusternas ”revolutionära” initiativ. I verkligheten erkänner monopoltrusterna att de överlämnar arbetet att uppfinna åt de ”små männen” och nöjer sig med att begagna sig av resultatet. Här är ett särskilt cyniskt yttrande i denna fråga av Owen D Young när han var ordförande för General Electric: ”Den genomsnittliga prövotiden är omkring 15 år, och under den tiden blir uppfinnaren, initiativtagaren och investerarna, som ser en ljus framtid för uppfinningen, i allmänhet av med sina sista ören... Det är därför kloka kapitalister undviker att utnyttja nya uppfinningar.”[101]

Ett särskilt upprörande exempel på *hemlighållande* av betydande tekniska uppfinningar är den bil som företaget Tucker gjorde utkast till just efter Andra världskriget. Detta fordon var ett försök att introducera svansmotor i USA och erbjuda en modell där hela motorn kunde plockas bort i sin helhet vid reparationer eller utbyte, men det stoppades av de stora trusterna för att skydda deras marknad.[102]

3. *Försämrad kvalitet på varorna*. Vi har just sett hur en elektricitetstrust medvetet försämrar kvalitén på glödlampor för att säkra sig en större och mer stabil marknad. Det är inte något isolerat exempel. Framväxten av stora brödtruster i USA ledde således till en allvarlig försämring av kvalitén på detta baslivsmedel. Trusterna utnyttjade en regeringskampanj för att ”berika” brödet genom att lägga till vissa näringsämnen för att öka sin försäljning, utan att

---

har lyckats fixa är att få pengar för sådant som de personligen skulle vilja göra mest av allt.” Det är inte förvånande att författaren drar slutsaten: ”Om företagen fortsätter att forma vetenskapsmännen som de gör idag, så är det fullt möjligt att denna enorma apparat i det långa loppet i själva verket kan bromsa ner den övergripande uppfinningstakt som den lever på.” (Whyte, *The Organization Man*, s 205, 207, 237.)

[100] Hamberg, *Economic Growth and Instability*, s 123-124.

[*] Federal Trade Commission, *Report on the Copper Industry*, s 44-45. Professor Galbraith (*The Affluent Society*, s 219-220) gör gällande att en del truster (såsom de amerikanska ståltrusterna) väntar med att höja sina monopolpriser tills fackföreningarna har fått igenom löneökningar, så att de kan skylla på arbetarna. Det är bara ett argument bland andra som vederlägger den välbekanta myten om ”löne- och prisspiralen”, som sägs göra de löneökningar som fackföreningarna tillkämpat sig ”värdelösa”.

[101] Maclaurin, *Invention och Innovation in the Radio Industry*, s 334-336.

[102] *Time Magazine*, januari 1949 och *Contemporary Issues*, nr 3, våren 1949.

tillfredsställa konsumenternas behov ordentligt vad gäller produkter som traditionellt finns i bröd. Experiment med en ”bestrålad” jäst ledde till samma otillfredsställande resultat.[103] En amerikansk undersökning rörande användande av läkemedel och kemikalier inom livsmedelsindustrin räknade upp en rad exempel på oegentligheter som hade begåtts av de kemiska industrimonopolen.
Genom en historiens märkliga ironi anger monopolkapitalismens försvarare att ett grundläggande kännetecken hos detta system är ”konsumentens fria val” mellan olika produkter. Men det är just den monopolistiska eran som betecknar slutet på detta fria val: ”Med sådana brister hos marknaden är det i själva verket allmänt känt att konkurrensen inte garanterar att konsumenten alltid kommer att få valuta för pengarna. Både anonyma tillverkare utan något rykte på spel och gigantiska företag med bara ineffektiv konkurrens att oroa sig för, kan utnyttja konsumenternas okunnighet. Även stora varuhus och affärskedjor som kämpar våldsamt om kunderna genom att erbjuda fyndpriser, eller lockvaror, kan samtidigt utnyttja okunskapen.”[104]

Monopol och ”oligopol”

Många akademiska ekonomer vägrar använda beteckningen ”monopol” för att analysera kapitalismens strukturella förändringar sedan den sista fjärdedelen av 1800-talet. De menar att denna term inte lämpar sig att använda utom i sin bokstavliga mening – att ett enda företag har den absoluta makten. Av detta skäl föredrar de att använda termen ”oligopol” för att beskriva en situation där en industrisektor domineras av ett litet antal företag.

Semantiska diskussioner är naturligtvis meningslösa, men den akademiska ekonomiska vetenskapens påstådda terminologiska exakthet döljer egentligen en *oförmåga att inse de strukturella problemen*. Att det uppstår ”oligopol” innebär inte bara att det har ägt rum en *gradvis* förändring av situationen (”en lite mindre perfekt” konkurrens). Det innebär att det har uppstått en ny tidsperiod som kännetecknas av en radikal förändring av hur de främsta företagens ledare agerar, vilket i sin tur leder till inte mindre radikala förändringar av den interna och externa inriktningen.

En ärlig analys av de stora monopolföretagens uppträdande visar att det är *kvalitativt annorlunda* från hur företagen agerade under förhållanden av fri konkurrens: ”Ett samgående mellan affärskonkurrenter behöver inte gå ända till fullständig sammanslagning, 100%-igt monopol, för att konkurrenstrycket ska minska – och ge extra profiter. Makten att begränsa tillgången och höja priserna behöver inte vara absolut för att vara lönande. Det räcker för att garantera vinster om antalet säljare är så litet att var och en kommer att inse fördelarna att följa en leva-och-låta-leva linje.”[105]

A A Berle Jr är en vältalig försvarare av det ”privata företagandet”, och förkunnar i sin tur öppenhjärtigt: ”Det är helt enkelt fel att framställa 1954 års amerikanska företagssystem som ett system där konkurrensen mellan stora enheter (som verkligen existerar) ger samma resultat som de resultat som brukade härröra från konkurrensen mellan tusentals småproducenter (som i stort sett inte existerar inom stora delar av den amerikanska ekonomin).”[106]

Eller ännu mer exakt: ”Inflytandet från många bolag – exempelvis General Motors eller de stora oljebolagen – sträcker sig långt utöver deras faktiska ägande. Exempelvis investeras i grova drag omkring 3 miljarder dollar i garage och inrättningar som ägs av så kallade ’små’ affärsmän som har avtal med de främsta biltillverkarna. Ägarna är små, självständiga affärsmän som i allmänhet gör affärer som ’bolag’ men förvisso inga jättar. De är formellt självständiga. Men deras inriktning,

[103] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 334-336.
[104] *Ibid*, s 502.
[105] *Ibid*, s 82.
[106] Berle, *The Twentieth-Century Capitalist Revolution*, s 3.

deras verksamhet och till stora delar deras priser avgörs av det bilföretag vars bilar de säljer. Samma sak gäller de 'små affärsmän' som 'äger' en bensinstation. Storföretagens förmåga att ta beslut och styra verksamheten går längre än deras ägande."[107]

Monopolkapitalismen och kapitalismens motsättningar

Monopolkapitalismen utvecklar kapitalismens alla utvecklingstendenser, och därmed alla de motsättningar som finns inneboende i detta system, till det yttersta. Den grundläggande motsättningen mellan produktionens faktiska socialisering och det privata tillägnandet når sin mest extrema form: produktionens faktiska socialisering genomförs i världsskala, och medför att några få monopol faktiskt kontrollerar hela folk. Den kombineras med motsättningen mellan produktionens *faktiska internationalisering* – genom att den internationella arbetsdelningen drivs till det yttersta – och bibehållandet av nationsgränserna och därmed en skärpning av den internationella konkurrensen. Denna motsättning får sin "lösning" i periodiskt återkommande explosioner, i de imperialistiska krigen.

Monopolkapitalismen utvecklar den motsättning som finns inneboende i den kapitalistiska produktionens anarki till sin ytterlighet. I början av 1900-talet, och återigen på 1920-talet, hälsade många socialistiska teoretiker upprättandet av internationella karteller som inledningen av en ny period i kapitalismen, den "organiserade" kapitalismen. De var övertygade om att kapitalismen faktiskt hade övervunnit konkurrensen och den ekonomiska nationalismen, och att denna kapitalism var en period av övergång till socialismen med hjälp av en världsomfattande "planering" inom produktionssfären.

I *Berliner Tageblatt* den 1 oktober 1926 välkomnade Rudolf Hilferding bildandet av den europeiska stålkartellen som ett "överskridande" från kapitalisternas sida av den fransk-tyska konkurrensen.[108]

Men erfarenheterna har visat att det var en illusion. Kartellerna, trusterna och monopolen upphäver inte den kapitalistiska konkurrensen, de återskapar den bara på en högre nivå och i mer akut form:

(a) Konkurrens mellan två truster som är "grannar" eller sysslar med samma produktionsområde. Denna konkurrens kan genomföras med hjälp av allianser, hot, repressalier eller processer, patentstrider, etc, för att förändra fördelningen av inflytelsesfärer eller uppdelningen av marknaden. Således gick aluminiumtrusten ALCOA tillfälligt i förbund med tyska I.G. Farben för att bryta det monopol som dess konkurrent Dow Chemical hade på magnesiumområdet. Till sist slöt de ett avtal med Dow.[109] Ibland kan denna konkurrens mellan truster som verkar inom samma område "förfalla" till priskonkurrens. Sålunda bröt det 1954 ut ett "tvättmedelskrig" i Storbritannien mellan Unilever och Procter and Gamble (Thomas Hedley), ett krig som fördes med hjälp av prissänkningar.[110]

(b) Konkurrens mellan olika vertikala truster, i form av veritabla ekonomiska krig (koltruster mot elkraftstruster eller oljetruster; oljetruster mot biltruster; cementkartellen mot redartruster, etc.)[*]

(c) Skärpt konkurrens mellan de icke monopoliserade och de monopoliserade sektorerna.

(d) Konkurrens inom de icke monopoliserade sektorerna, som blir extra våldsam eftersom monopolens superprofiter minskar profiten i dessa sektorer.

---

[107] *Ibid*, s 17.
[108] Hexner, *International Cartels*, s 107.
[109] Stocking och Watkins, *Cartels in Action*, s 289-299.
[110] *Cartel*, januari 1955, s 35.
[*] Ett typiskt exempel: tidigare använde General Motors 36 kg aluminium för att göra en bil, och till och med 109 kg för att göra en Buick. När aluminiumtrusten ALCOA höll för höga priser bytte General Motors ut aluminium mot andra metaller, och hade i början av Andra världskriget minskat användandet till 3,6 kg per bil. Detta minskade den möjliga konsumtionen av aluminium i USA med nästan 100.000 ton per år! (Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 208.)

Det finns inget bättre sätt att beskriva konkurrensen mellan monopolen än som ett ständigt krigstillstånd avbrutet av talrika vapenstillestånd. Men krigen förs bara sällan med hjälp av prissänkningar: ”Fords och General Motors’ ändlösa manövrerande efter en ledande ställning är ett nästan klassiskt exempel på konkurrens inom ett oligopol. En liknande situation råder inom elektroniksektorn där General Electric och Westinghouse hela tiden sluter underförstådda överenskommelser och ständigt befinner sig i krig.”[111]

Genom att införa strikta priser för sina profiter utan hänsyn till den ekonomiska konjunkturen har de internationella kartellerna och trusterna absolut inte fått kapitalismen att bli stabilare, utan har istället minskat världsekonomins anpassningsförmåga, och orsakat brantare och djupare svängningar.

Tanken att åtminstone ”perfekta” monopol eller karteller skulle kunna ge världsekonomin större stabilitet har också visat sig vara en illusion. Upprättandet av sådana ”perfekta” monopol är fortfarande av nödvändighet begränsade i tiden, eftersom de stora superprofiterna till sist lockar nytt konkurrerande kapital till de givna sektorerna. Det var vad som hände med aluminium i USA under Andra världskriget.[§]

Även ”stabila” karteller är kortlivade, på grund av hur lagen om den *ojämna utvecklingen* verkar. Kartellerna slår fast en viss kvot för produktion, export och andelar av världsmarknaden, i enlighet med de ingående bolagens produktionskapacitet och produktivitet vid den tidpunkt då kartellen bildas. Men dessa förhållanden är inte stabila. Det räcker att tekniska förbättringar, uppfinningar och utvidgad kapacitet förändrar styrkeförhållandena mellan bolagen för att det bolag som känner sig mest konkurrenskraftigt ska bryta överenskommelsen i syfte att skaffa sig en större del av marknaden.

Det är vad som hände inom kopparindustrin, där en kartell lyckades höja priset mitt under världskrisen – från 13 cent 1927 till 18 cent 1930. Då strömmade det plötsligt ut billigare koppar från de nyöppnade gruvorna i Rhodesia på marknaden, och sänkte i slutet av 1932 priset till 5 cent, tills dess en ny kartell bildades i maj 1935 och lyckades uppnå en prisökning på 150%. Monopolkarteller och truster sluter bara överenskommelser som vapenstillestånd under loppet av en väpnad konflikt. Så fort vapenstilleståndet är undertecknat börjar alla deltagare fundera på att återuppta fientligheterna så fort förhållandena är som mest gynnsamma för dem.

Men monopolkapitalismen intensifierar inte bara kapitalismens klassiska motsättningar utan lägger också till ett antal nya. Under monopolens tidsålder finns det utöver den grundläggande klassmotsättningen mellan proletariatet och borgarklassen också motsättningen mellan å ena sidan de koloniala och halvkoloniala folken, vars fattigdom och ekonomiska underutveckling utgör den viktigaste källan till monopolens superprofiter, och å den andra borgarklasserna i moderländerna.[*]

När kapitalismens rent *parasitära* natur blir alltmer uttalad blir motsättningen mellan produktionens faktiska socialisering och borgarklassens privata tillägnande bara ännu mer avskyvärd. Monopolkapitalismen innebär att en del av borgarklassen förvandlas till *rentierer* och ”kupongklippare” (stora aktieägare, innehavare av statsobligationer, utländska säkerheter, etc). Uppdelningen av borgarklassen i en industriborgarklass och en *rentier*borgarklass går vidare till en uppdelning mellan verkliga tekniska ledare av produktionen och distributionen av varor och de främsta leverantörerna

---

[111] Berle, *op cit*, s 43.

[§] Även efter att det har uppträtt nya och mäktiga konkurrenter kontrollerar ALCOA, tillsammans med sina dotterbolag och dess allierade ALTED, ändå nästan 80% av produktionen i den kapitalistiska världen. Den internationella nickeltrusten har sedan flera år kontrollerat nästan 90% av den kapitalistiska världens produktion av nickel. Men det finns undantag. Clymax Molybdenum Company har fullständigt monopol över molybdenproduktionen i USA, och kontrollerar 84% av världens produktionskapacitet. Mellan 1934 och 1939 var den totala årliga profitkvoten för denna trust 93%. (Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 241-242.)

[*] Se kapitel 13.

av penningmedel och finansiella ”organisatörer”. Ägandet och skötseln blir alltmer uppdelat, och den monopolistiska borgarklassen representerar således den renaste sortens borgarklass, den för vilken tillägnandet av mervärdet inte längre på något sätt döljs med hjälp av betalning för en ledande uppgift inom produktionsprocessen, utan oförbehållsamt framträder endast som resultat av det privata ägandet av produktionsmedlen.

Kapitalismens historiska berättigande som produktionssätt är att den startar en ofantlig utveckling av produktivkrafterna. Denna utveckling avbryts bara tillfälligtvis av periodiska kriser, med hjälp av vilka produktionen anpassar sig till behoven och den möjliga konsumtionen, som är samhälleligt bestämd, det vill säga begränsad.

Monopolkapitalismen är en kapitalism med konstgjorda begränsningar av produktionen, fördelning av marknader, uppdelning av hela den av kapitalet erövrade världen, och den begränsar allvarligt utvecklingen av produktivkrafterna. Tendenserna till slöseri tar överhanden över tendenserna att spara. Kapitalisten upphör att vara revolutionär i fråga om att utvidga produktionen och blir konservativ. Från och med början av 1900-talet blir kriserna längre och de kommer allt tätare. Monopolkapitalismen blir alltmer en boja på produktivkrafternas utveckling.[§] Hädanefter exploderar den i ansiktet på världen i form av en ny historisk epok, fylld av omvälvningar: den kapitalistiska nedgångens tidsålder, en period av krig, revolutioner och kontrarevolutioner.

[§] Vilket inte betyder att världsproduktionen, eller ens produktionen i de ledande länderna, stagnerar. Men den motsvarar allt mindre de möjligheter som den moderna teknologin erbjuder.

Kapitel 13. Imperialismen

Kapitalismen och ojämlikheten mellan nationer

Industrikapitalismen uppstod i Västeuropa och spred sig under loppet av ett århundrade över hela världen. Men denna spridning tog en mycket speciell form: alla länder i världen blev avsättningsområden, källor till råvaror och i mindre omfattning investeringsområden för kapitalet. Men det *kapitalistiska produktionssättet*, och i synnerhet de stora kapitalistiska fabrikerna, berörde bara utkanten av de tre kontinenternas ekonomiska liv. Detta är i korthet orsaken till det fenomen som idag skamset är känt under den förskönande omskrivningen ”underutveckling”.

Även om kapitalismen har spridit sig över hela världen så har större delen av världen bara fått uppleva dess upplösande effekter utan att få fördel av dess skapande sida. I själva verket har västvärldens obegränsade industriella utveckling bara varit möjlig *på bekostnad* av den så kallade underutvecklade världen, som har dömts till stagnation och tillbakagång. Trekvarts sekel efter att den imperialistiska eran inleddes har Förenta nationerna tvingats medge, att trots alla planer om hjälp till de underutvecklade länderna så *blir de rika länderna allt rikare medan de fattiga blir allt fattigare*.[1]

Den nuvarande uppdelningen av världen i industrialiserade och underutvecklade länder är inte resultatet av någon oundviklig nyck, en ojämlik fördelning av naturresurser eller en jämförelsevis hög eller låg befolkningstäthet i det ena eller andra landet. Det är sant att den kapitalistiska industrin först och främst byggdes upp nära betydande fyndigheter av kol. Men även om det finns gott om kol i England, Belgien, Ruhrområdet och de norra och östra delarna av Frankrike – områden som snabbt industrialiserades i början av 1800-talet – så finns det också enorma mängder kol lätt tillgängliga i Donbäckenet, Ural, Manchuriet, Indien och Sydafrika, där industrialiseringen inleddes först ett sekel senare, och i en del fall fortfarande inte har påbörjats.[*]

Även om upptäckten av oljefälten förändrade USA:s ekonomiska historia, så fanns det vid samma tidpunkt ännu större oljefält i Mellanöstern, Sahara och Libyen, som inte började utvinnas förrän mycket senare och då i relativt blygsam skala.

För att motbevisa uppfattningen att graden av ekonomisk utveckling eller industrialisering beror på befolkningstätheten, räcker det att påminna om att så högt industrialiserade områden som Tyskland, Nederländerna eller Belgien idag har, och hade redan i början av 1800-talet, en befolkningstäthet som är mycket högre än i länder som Spanien, Portugal, Turkiet eller Brasilien. 1850 var både Indien och Japan underutvecklade länder. Det land som blev industrialiserat först var också det med högst befolkningstäthet.

I själva verket kan man bara förklara uppdelningen av världen i ”rika” och ”fattiga” länder med hjälp av historiska och sociala orsaker, och i stor utsträckning med *själva den kapitalistiska historien*.

Som vi har visat ovan[**] var det kapitalismens förhistoria – hur stor ackumulationen av handelskapital var, i hur stor grad penningekonomin hade trängt in i jordbruket, alla de samhällsekonomiska förhållanden som gynnade eller missgynnade att vetenskapliga tekniker användes i produktionen – som i stor utsträckning avgjorde att industrikapitalismen föddes i Västeuropa och bromsade samma process i Indien, Kina, Japan, Java och andra huvudsakligen jordbrukscivilisationer.

---

[1] Myrdal, *An International Economy*, s 150.

[*] De två länder som har störst andel av världens tillgångar av järnmalm är båda underutvecklade: Indien med 21% och Brasilien med 15% av de totala tillgångarna.

[**] Se kapitel 4, avdelningen ”Den kapitalistiska utvecklingens särdrag i Västeuropa”.

Trots det var denna underutveckling inte särskilt uttalad i mitten av 1700-talet, och framförallt var den inte oöverkomlig. Ett sekel senare hade den blivit det, men den katastrofala underutvecklingen då berodde först och främst på det speciella, det vill säga våldsamma och plundrande, sätt som dessa två världar kom i kontakt med varandra.[§]

Under den avgörande period då det kapitalistiska produktionssättet uppstod, från 1500- till slutet av 1700-talet, var skapandet av världsmarknaden av central betydelse. De viktiga resultat som den hade för den primitiva kapitalackumulationen i Västeuropa har analyserats ovan. Men under hela den period då kapitalismen föddes har mervärdets två olika former alltid varit synliga. Å ena sidan avkastningen av merarbetet från de lönearbetare som kapitalisterna anställde. Å den andra avkastningen av de värden som stals, plundrades, och bemäktigades med hjälp av knep, påtryckningar eller våld från de främmande folk som västvärlden kom i kontakt med. Från spanjorernas erövring och skövling av Mexiko och Peru till portugisernas och holländarnas plundring av Indonesien och britternas våldsamma exploatering av Indien, är 1500- och 1600-talens historia en obruten rad av stråtröverier som innebar *en internationell koncentration av värden och kapital till Västeuropa*, vars berikande bokstavligt talat betalades genom att de plundrade områdena blev fattiga.

Man kan utan tvekan säga att bidraget från detta stulna kapital var avgörande för ackumulationen av de handels- och penningkapital som, mellan 1500 och 1750, skapade villkor som visade sig vara gynnsamma för den industriella revolutionen. Det är svårt att beräkna den totala mängd som det handlade om, men om man tar hänsyn till de mest betydande bidragen så uppgår det till en häpnadsväckande summa.

Hamilton beräknar att den totala summan av guld och silver som exporterades från Latinamerika mellan 1503 och 1660 uppgick till mer än 500 miljoner guldpesos.[2] Enligt Colenbrander,[3] uppgick det samlade värdet på de aktieutdelningar, penningförsändelser från ämbetsmän och laster av kryddor som Holländska ostindiska kompaniet tog ut från Indonesien till 600 miljoner guldfloriner för perioden 1650-1780. På grundval av de beräkningar som gjordes av fader Rinchon vet vi att profiterna från slavhandeln i 1700-talets Frankrike uppgick till nästan en halv miljard *livres tournois* (oräknat de profiter som uppstod genom slavarnas arbete, som uppgick till flera miljarder *livres*).[4] Profiterna av de svartas arbete i brittiska Västindien uppgick till mellan £200 och £300 miljoner.[5]

Även om beräkningarna skiljer sig avsevärt på denna punkt, så är det ingen överdrift (se arbetet av den höga kolonialtjänstemannen och bestämde försvararen av Imperiet, sir Percival Griffiths)[6] att uppskatta utfallet av Storbritanniens plundring av Indien mellan 1750 och 1800 till £100-£150 miljoner.

[§] Här är ett slående omdöme från Helen B Lamb från Massachusetts Institute of Technology: ”I slutet av 1700-talet hade Indien uppnått en hög förindustriell utvecklingsnivå. Jordbruket var tillräckligt utvecklat för att försörja ett relativt stort antal arbetare utanför jordbruket. Det fanns ytterst skickliga hantverkare inom järn, stål, textil, skeppsbygge och metallarbete. Indien tillverkade fabriksvaror både för hemmakonsumtion och export. Indiens ekonomiska välstånd hade under århundraden kontrollerats av handelsbankirer och prinsar som sög åt sig överskottet från produktionen i form av oanvända skatter av guld- och silvertackor. Därmed var dessa rikedomar tillräckligt koncentrerade för att utgöra en möjlig källa till investeringstillgångar. Indiens tillgångar på kol och järn av hög kvalitet låg lämpligt nog nära varandra...

”Varför gav inte denna kombination av till synes gynnsamma omständigheter upphov till en ekonomisk utveckling som kunde uppnå en verklig kraft? Trots situationens många försvårande omständigheter och avvikelser är svaret i grund och botten enkelt. De koloniala förhållandena underordnade Indien under Storbritanniens politiska och ekonomiska intressen. De stimulerade Indiens ekonomiska utveckling på vissa sätt och hämmade det på andra.” (I Kuznets, Moore och Spengler, *Economic Growth: Brazil, India, Japan*, s 464-465.)

[2] Hamilton, *American Treasure and the Price Revolution in Spain*, s 34, 37, 38.

[3] Colenbrander, *Koloniale Geschiedenis*, vol II, s 247.

[4] Rinchon, *Le Trafic négrier*, s 22, 129-130, 211, 304.

[5] H V Wiseman, *A Short History of the British West Indies*, s 50, 58; *Cambridge History of the British Empire*, vol I, s 380.

[6] Griffiths, *The British Impact of India*, s 374-375, 402-403.

Totalsumman blir mer än en miljard pund sterling, eller mer än kapitalet i samtliga de företag som drevs med ånga i Europa kring 1800![*]

Vi påstår inte att alla dessa rikedomar gick direkt till att livnära den europeiska industrin. En stor del understödde industrin indirekt, genom både de gamla och de nyrikas lyxkonsumtion, och genom statliga utgifter som finansierades med offentliga lån och betalades med intäkter från kolonierna. Men det historiska sambandet mellan detta inflöde av kapital till Europa och de förhållanden som gynnade den industriella revolutionen är onekligen direkt.

Fader Rinchon anmärker angående berikandet av Frankrike på 1700-talet: ”De koloniala företagens tillväxt, framstegen inom handel och transporter, och moderlandets ökade makt, välstånd och anseende, härstammade alla ur slavhandeln. Frankrikes utrikeshandel på 1700-talet hade en gynnsam balans på flera miljoner *livres*, och det berodde på exporten av koloniala produkter som var frukten av slavarbete.”[7]

G Martin[8] konstaterar ännu mer exakt: ”I varenda hamn dit slavskeppen återvände uppstod det på 1700-talet industrier i allt större antal – raffinaderier, bomull, färgerier, tillverkning av sötsaker – och de vittnade om hur affärsverksamheten och industrin utvecklades. I Nantes, till exempel, grundades det på 1700-talet 15 raffinaderier, 5 bomullstillverkningar... två stora färgerier, två företag för tillverkning av sötsaker.... Uppbygge av industrier, ökade privata förmögenheter, omvandling av städernas offentliga välstånd, att en ny klass blomstrade – stora handelsmän som var ivriga att få en roll i de offentliga angelägenheterna – sådana är de grundläggande drag med vilka slavhandeln präglade Frankrikes utveckling på 1700-talet.”

Och Brooks Adams slår fast det direkta sambandet mellan Ostindiska kompaniets plundring av Indien efter slaget vid Plassey och inledningen av den industriella revolutionen:[9] ”Mycket snart efter Plassey började de som plundrade Bengalen att anlända till London, och effekterna förefaller ha blivit omedelbara, ty alla källor är överens om att den ’industriella revolutionen’, den händelse som skiljer 1800-talet från all föregående tid, inleddes med året 1760 (slaget vid Plassey ägde rum 1757)... Genast, 1759, gav banken (Bank of England) ut £10 och £15-sedlar (för första gången).”

Författaren erinrar om att Burke beräknade Storbritanniens utpressningar i Indien mellan 1757 och 1780 till £40 miljoner. H V Wiseman beräknar att slavarbetet i Västindien mellan 1770 och 1780 gav ytterligare £40 miljoner till Storbritannien.[10] I Arthur Youngs välkända skrifter (*Political Arithmetic*, etc) anges att det värde som omkring 1770 årligen tillades inom den brittiska industrin (löner plus profiter) endast var £24,5 miljoner. Utan överdrift kan man dra slutsaten att bara profiterna från Indien och Västindien under perioden 1760-1780 *mer än fördubblade* ackumulationen av kapital som fanns tillgängligt för den framväxande industrin.

Redan innan industrikapitalismen hade utvecklats i England var alltså både den tillfälliga och den systematiska exploateringen av främmande länder en av de viktigaste källorna till Europas välstånd. De främsta offren för den primitiva ackumulationen var alltså inte de självägande bönder som drevs bort från sina lantbruk av fårskötseln, eller de hantverksgesäller som blev arbetslösa i städerna och tvingades arbeta för bedrövlig ersättning i fattigvårdens verkstäder, utan *indios* som dömdes till *mita* (tvångsarbete), Bantus som såldes som slavar, de olyckliga invånarna på Hongyöarna som utrotades av Holländska ostindiska kompaniets expeditioner,[*] folket i det förfallande mongolimperiet

[*] Omkring 1770 var Storbritanniens nationalinkomst bara £125 miljoner. Hela Storbritanniens moderna metallindustri (inklusive stål) hade omkring 1790 bara kostat £650.000 i investeringar. (B Hoselitz i National Bureau Committee for Economic Research, *Capital Formation and Economic Growth*, s 325.)

[7] Rinchon, *op cit*, s 18.

[8] Gaston Martin, *Histoire de l’esclavage dans les colonies françaises*, s 90-91.

[9] Brooks Adams, *The Law of Civilization and Decay*, s 313, 319.

[10] Wiseman, *op cit*, s 50.

[*] Se kapitel 4, avdelningen ”Handelsrevolutionen”.

som skoningslöst plundrades av det Brittiska ostindiska kompaniets ombud. Det var denna systematiska plundring av fyra kontinenter under handelsutbredningen på 1550- till 1700-talet som skapade villkoren för den avgörande ledning som Europa fick från och med den industriella revolutionen.

Världsmarknaden och industrikapitalismen

I och med den industriella revolutionen och det västeuropeiska proletariatets *produktion* av en stadigt ökande mängd mervärde, blev den direkta plundringen av främmande länder bara en sekundär källa till rikedom för de borgerliga klassena i väst. Utan att försvinna helt spelade den inte längre mer än en kompletterande roll för Europas kapitalackumulation. På sin höjd gjorde den det möjligt för äventyrare som snabbt blev rika på bekostnad av de ”lägre raserna” att raskt göra entré i borgarklassen.

Men förhållandena mellan väst och de redan underutvecklade länderna blev i och med det inte mer humana och jämlika. Plundringarna följdes av handel, men den sistnämndas effekter var ofta mer skadliga än följderna av erövringskrigen.[§]

Förbindelsen mellan de två sorternas utsugning, den våldsamma formen med hjälp av direkt erövring och den ”fredliga” formen med hjälp av ett ojämlikt utbyte, är särskilt tydlig i fallet Indien. Ostindiska kompaniet hade befriats från alla tull- och exportavgifter för sin internationella handel i provinserna Bengalen, Bihar och Orissa. Men inom kort började företagets anställda använda detta exempel illegalt även inom inrikeshandeln i dessa provinser, där de indiska handelsmännen utsattes för hårda beskattningar: ”Företagets ombud transporterade sina varor helt gratis, medan andra handelsmän fick betala dyrt för sina varor, och ombuden hade snabbt samlat hela landets handel i sina händer, och gjorde på så sätt slut på en källa till statsinkomster.”[11]

Dessutom hade de anställda i samma företag ett eget sätt att föra handel, vilket framgår av ett klagomål från av en av de bengaliska furstarnas administratörer, som citeras av H Verelst i *A View of the Rise of English Government in Bengal* (1772): ”De sätter sig med våld i besittning av böndernas, handelsmännens och andra egendomar och varor till en fjärdedel av deras värde, och tvingar dem med våld och förtryck att betala fem rupees för varor som inte är värda mer än en.”[†]

Men under denna övergångsperiod var handeln i huvudsak *importhandel* av sällsynta produkter från Östern (dyrbara stenar, kryddor, utsökta tyger, etc) till Europa, och därmed en lyxhandel. I och med den industriella revolutionen förändrades karaktären på handeln mellan öst och väst. Västeuropa *exporterade* nu fabriksvaror istället för att exportera dyra metaller som betalningsmedel. Östern tömdes nu på sina dyrbara tillgångar, eftersom dess betalningsbalans med väst var kroniskt negativ.

Den unga kapitalistiska industrin – i synnerhet den brittiska textilindustrin – kunde inte omedelbart skaffa sig herravälde med hjälp av billiga produkter. Även om den industriella revolutionen inleddes omkring 1760, så gick det ytterligare ett halvt sekel under vilket Indien och Kina fortsatte att vara världens främsta leverantörer av textilprodukter. Så sent som 1815 exporterade Indien bomullsvaror till ett värde av £1,3 miljoner till Storbritannien, medan den indiska importen av brittiskt bomull bara uppgick till £26.000. 1819 exporterade Kina nästan 3,5 miljoner bomullsstycken,[12] medan importen var oändligt liten. Precis som ”kalikå” var ”nankin”[*] känt och efterfrågat över hela världen.

[§] I *Bankers and Pashas* skisserar David S Landes en fruktansvärd bild av hur Egyptens skatter plundrades under Mehemet Ali, Said och Ismail (1830-1860). ”Medelhavssamhällets avskum” samlades i Alexandria för att plundra i minut medan den internationella finansen plundrade i parti. (Landes, *Bankers and Pashas*, s 97, 108, 110, 128, 163, etc.)

[11] James Mill, *History of British India*, vol III, 1826, citerat i Griffiths, *op cit*, s 363.

[†] ”Det är vår uppgift att göra så mycket pengar så snabbt vi kan, och för detta ändamål är alla sätt och medel bra som lagen tillåter”, skrev en brittisk handelsman i Shanghai till sin konsul. (Landes, *op cit*, s 145.)

[12] Fong, *Cotton Industry and Trade in China*.

[*] **Kalikå** är ett grovt, oftast enfärgat bomullstyg. Tillverkades från början i den indiska hamnstaden Kalikut.

Den brittiska industrin lyckades bara behärska världsmarknaden med hjälp av en extremt protektionistisk politik.

1813 var indiska bomulls- och silkesvaror 50-60% billigare än brittiska. Därför utsattes de under lång tid för importavgifter på 70-80% – trots allt hade importen av indiskt bomull varit förbjuden flera gånger, i synnerhet 1700 och 1720. Samtidigt som Storbritannien förde denna extremt protektionistiska politik, *tvingades* Indien, via Ostindiska kompaniet, föra en frihandelspolitik (samma sak gjorde de senare i Kina, genom Opiumkrigen). Medan indiska silkesvaror belades med 20% importavgifter i Storbritannien, betalade brittiska silkesvaror bara 3,5% i Indien! Först omkring 1830, när den storskaliga industrins överlägsenhet var säkerställd, tillät sig de brittiska industriägarna lyxen att propagera frihandel i världsskala, först och främst i Storbritannien själv.

Den kapitalistiska industrins erövring av världsmarknaden ägde alltså inte rum enbart med ekonomiska medel. Politiska och militära påtryckningar och tvång spelade en viktig om än inte avgörande roll. Det var den politiska ojämlikheten, de ojämlika avtal som Storbritannien tvingade på Indien och Kina, som gjorde det möjligt för Storbritannien att ta över världsmarknaden och skaffa sig produktionsmonopol. När man väl hade uppnått denna erövring skulle förkunnandet av den globala trossatsen om frihandel, som nu med våld påtvingades gårdagens offer, bli det viktigaste vapen som Storbritannien (och i viss mån också Frankrike, Belgien och Nederländerna, etc) använde för att *förstöra* den industri som fanns i de asiatiska länderna och fördröja deras industrialisering under ett halvt sekel.[§]

Mellan 1815 och 1850 erövrade brittiska bomullsvaror Indien: 1850 sög detta land till sig 25% av Lancashires totala export. Men under samma period kunde inte de indiska hantverkare som besegrades av denna konkurrens hitta sig någon plats i industrin. Landet utarmades genom att dess reserver av penningkapital tömdes, och tillsammans med den överlägsenhet som den europeiska industrin nu hade uppnått innebar det att den oskyddade indiska industrin inte kunde ta upp konkurrensen. Förhållandet av frihandel mellan moderlandet och de beroende länderna omintetgjorde de blygsamma steg som togs i denna riktning.

Urgamla industricentra dog. Dacca blev delvis överväxt av djungel. Hantverkare som dömts till sysslolöshet övergick till jordbruk. Den onda cirkeln fullbordades när Storbritannien efter 1833 beslutade sig för att börja utveckla jordbruksproduktion av råvaror i stor skala, i synnerhet bomullsplantager. Ett folk som tidigare hade exporterat bomullsvaror till alla delar av världen exporterade nu bara råbomull som upparbetades i Storbritannien och skickades tillbaka till Indien som textilvaror!

Det är alltså inte etnologiska, demografiska, geografiska eller religiösa (ideologiska) omständigheter som är orsak till Indiens ekonomiska underutveckling. Den är resultatet av det faktum att kapitalismen trängde in i detta land under förhållanden av imperialistiskt herravälde, som förvandlade Indien från en producent av fabriksvaror till en producent av jordbruksråvaror.

Från export av varor till export av kapital

När den fria konkurrensen ersattes av kapitalistiska grupperingar uppstod ett *överskott av kapital* i de industrialiserade länderna i Europa – den första yttringen av denna typ sedan inledningen av den industriella revolutionen. I själva verket ledde de kapitalistiska syndikaten, trusterna och monopolen till en viss begränsning av investeringarna. Men kapitalisterna kan inte konsumera större delen av sitt mervärde icke produktivt. Det är bara genom att kapitalisera mervärdet som det utgör en verklig vinst. De sökte därför områden för investeringar inom andra sektorer: monopolens tidsålder är även en tidsålder där företagen sprider sina intressen på många verksamhetsområden. Ju mer allmän

---

Nankin är en sorts gult bomullstyg som ursprungligen tillverkades i Nanking – öa.

[§] I Egypten säkerställdes samma resultat med hjälp av en påtvingad minskning av Mehemet Alis styrkor 1841, och de engelsk-turkiska handelsöverenskommelserna 1838. (Issawi, *Egypt at Mid-Century*, s 23.)

denna tendens blev, desto mer krympte områdena för kapitalinvesteringar samman i Storbritannien och i hela Västeuropa. Alfred Marshall och Wicksell uppmärksammade detta och förklarade den stora depressionen 1873-1876 med denna minskning.[13]

Det var vid denna tidpunkt, och under trycket från detta mer eller mindre kroniska överskott på kapital, som kapitalisterna sökte sig ett avsättningsområde i de icke industrialiserade länderna, antingen det brittiska imperiets ”tomma” länder (Kanada, Sydafrika, Australien, Nya Zeeland), eller de koloniala länderna i strikt mening (i synnerhet i Afrika och Asien), eller de halvkoloniala länderna, som även om de var formellt självständiga hade omvandlats till länder som var ekonomiskt beroende av de imperialistiska länderna (i synnerhet länderna i Latinamerika och Östeuropa).

> Praktiken med utländska investeringar, vars bankverksamhet fanns samlad på relativt få händer i London, till stor del bland personer som var specialiserade på affärer och inte brydde sig så mycket om investeringar hemma, hade 1870 blivit grundmurad. Gott och väl hälften av lånen på denna tid var i form av europeiska och amerikanska statsobligationer, även om järnvägar och andra företag hade en stor andel. 1870-talet ledde till besvikelser för investerarna som började vända sig åt andra håll. Mellan 1880 och 1900 var Nord- och Sydamerika och länderna i Imperiet, särskilt Australien och Sydafrika, stora låntagare, och Imperiets andel var klart på uppåtgående. Efter inledningen av innevarande sekel ersattes Australien av Kanada som viktigaste låntagare från Imperiet... De totala utländska investeringarna... hade ökat från omkring £800 miljoner 1871 till omkring £3.500 miljoner 1913.[14]

Denna tendens till export av kapital stimulerades kraftigt av den utomordentliga *revolution av de internationella kommunikationsmedlen* som ägde rum under samma period. ”Den ekonomiska historien under perioden 1860-1878 kännetecknas framförallt av ett aldrig tidigare skådat språng framåt för utvecklingen av alla möjliga sorters kommunikationer”, skrev Henri Hauser.[15] Den mäktiga synkroniseringen av ångbåtssjöfart (det var mellan 1875 och 1885 som ångfartygen började överträffa segelskepp i tonnage), telegrafi och förbättrade järnvägar i Amerika, Indien, Kina och Afrika förenade verkligen världsmarknaden för första gången.

Tidigare hade bara stora finansiella och handelscentra, hamnar och nederlagsplatser, varit beroende av varandra, men nu drogs huvuddelen av produktionen, till och med jordbruksproduktionen i de mest underutvecklade länderna in i handelns och den världsomfattande spekulationens strömvirvel. Nu hade kapitalisterna makten att på långt håll kontrollera hur affärerna gick och hur stor skörden skulle bli, eller på några dagar förflytta sig från ett ställe på jordklotet till ett annat för att, om nödvändigt, ta ansvaret över den personal som hade utsetts att leda arbetarna, eller sätta press på en motsträvig härskare, och de kunde nu riskera att investera sitt kapital även i de mest avlägsna delarna av världen. Kapitalet blev internationellt och världen blev bokstavligen en enda.

Kapitalexporten motsvarar alltså en grundläggande lag i kapitalets utveckling: dess ökande organiska sammansättning, tendensen för den genomsnittliga profitkvoten att falla, som å ena sidan motverkas av allianser mellan kapitalisterna i moderländerna, och å den andra kompenseras genom att investera det på detta sätt befriade överskottskapitalet i de koloniala länderna, eftersom den genomsnittliga organiska sammansättningen i dessa länder var lägre, och framförallt var mervärdekvoten mycket högre.

Men den ökade kapitalexporten innebar inte alls att exporten av varor blev av sekundär betydelse och inte längre spelade någon roll som säkerhetsventil för den kapitalistiska produktionen. Tvärtom: exporten av kapital till de underutvecklade länderna gick hand i hand med exporten av varor, och den förstnämnda hjälpte den sistnämnda.

---

[13] W W Rostow, i Hansen och Clemence, *Readings in Business Cycles and National Income*, s 29.
[14] Court, *A Concise Economic History of Britain*, s 325-326.
[15] H Hauser, i *Du Libéralisme à l’Imperialisme*, vol XVII av *Peuples et Civilisations*, s 399.

Jules Ferry, som var initiativtagare till Frankrikes koloniala expansion under denna period, säger detta helt öppet i sin bok *Le Tonkin et la mère-patrie* (Tonkin och moderlandet). ”Europa kan ses som ett företag som under ett antal år har sett sin omsättning minska. Europas varukonsumtion är mättad. Om inte det moderna samhället ska göra konkurs och inför 1900-talets gryning förbereda sig för en social avveckling genom omvälvningar vars konsekvenser är omöjliga att beräkna, så måste vi hitta oss nya konsumentskikt i andra delar av världen.”

Och på ett annat ställe, ännu mer cyniskt: ”Europas länder har sedan länge insett att erövringen av Kina, dess 400 miljoner konsumenter, uteslutande måste företas av och för Europas producenter.”[16]

Den kapitalexport som genomförs med hjälp av investeringslån till regeringar, samhällen eller privata företag i främmande länder föreskriver eller förutsätter vanligtvis att mottagarna av dessa lån ska köpa kapitalvarorna de behöver i fordringsägarnas länder. I dessa fall är ”exporten” av kapital oftast bara en ordvändning – de lån man har fått i London spenderas i själva verket i Birmingham. Eftersom det var detta som skedde, så går det att inse att kapitalexporten mellan 1875 och 1913 hade samma roll att stödja företagens blomstring eller vara en ekonomisk stimulans, som den roll som offentliga utgifter har spelat sedan 1929:

> På kort sikt... drog den ökande verksamheten utomlands, som i allmänhet åtföljdes av ökade brittiska investeringar utomlands, upp landet ur lågkonjunkturerna före 1914 genom att förbättra exportindustrins framtidsutsikter. Om investeringarna gjordes på kontinenten så gynnades textilindustrin, om de gjordes i Amerika eller i kolonierna så växte exportindustrin.[17]

Även om man inte formellt slår fast att man är förpliktigad att skaffa leveranserna från långivarländerna, så gynnar de nära ekonomiska banden mellan låntagare och långivare handeln mellan de två länderna.

Den kapitalexport som genomförs genom att moderländerna grundar filialer eller dotterbolag i främmande länder innefattar på samma sätt som regel att handelsutbytet mellan kreditor- och gäldenärsländerna ökar, eftersom bolagen från moderländerna i allmänhet både importerar sina kapitalvaror och även de konsumtionsvaror som styrelsepersonalen, den koloniala administrationen etc behöver från hemlandet.

Inom kort följdes Storbritanniens kapitalexport av Frankrike, Tyskland, Nederländerna, Belgien, Schweiz, Sverige, Portugal och senare USA och Japan. Följande tabell ger en övergripande uppfattning om hur de privata investeringarna utomlands utvecklades för olika länder, även om siffrorna bara är en grov approximering.

[16] Jules Ferry, i Arnault, *Procès du colonialisme*, s 52, 58.
[17] Cairncross, *Home and Foreign Investment, 1870-1913*, s 197.

(I miljarder guldfrancs 1913): £1 = 5 dollar = 20 reichsmark = 25 francs								
	Storbritannien	*Frankrike*	*Tyskland*	*USA*	*Holland*	*Belgien*	*Schweiz*	*Japan*
1862	3,6	-	-	-	-	-	-	-
1870	20	10 (1869)	-	-	-	-	-	-
1885	30	15 (1880)	6,5	-	+- 4,5 1880			
1902	62	30	12,5	3,0 (1900)	-	-	-	-
1914	87	40	30	15	10	7	7	1
1930	90	20	5-6	75	18	4	9	4,5
1938	85	15	-	48	22	7	6	9
1948	40	3	-	69	10	4	8	-
1957	46	6	2	120	11	6	12,5	-
1960	60	?	4	150	12	8	14	1

Kolonialismen

Kapitalismens utbredning till världens mest underutvecklade delar gjorde det således möjligt att förverkliga det kapitalistiska produktionssättets grundläggande tendens: att ständigt utvidga sin bas, som är ett oundgängligt villkor både för att förverkliga mervärdet och för att kapitalisera det. Men denna utvidgning, som i sig själv var resultatet av stora förändringar av de omständigheter under vilka kapitalet producerades och investerades, förde med sig inte mindre betydande förändringar av de borgerliga västländernas ekonomiska och internationella politik.

Under den fria konkurrensen hade borgarklassen en ”Manchesterinställning”, och var starkt för frihandel och mot kolonialism. Industribourgeoisien var fortfarande girig efter nytt kapital för att kunna utvidga produktionens ramar, och betraktade varje ökning av de offentliga utgifterna som slöseri. Exporten behövde inte längre skyddas som under merkantilismen, utan röjde sig framgångsrikt väg över hela världen tack vare sitt oövervinnliga vapen i form av lägre produktionskostnader och lägre försäljningspriser. Det produktionsmonopol som Storbritannien och i mindre grad alla industriländer i Västeuropa hade skaffat sig, var mäktigare än något statligt monopol. Och om den fria distributionen av varor skulle hindras någonstans i världen så räckte det med tillfälliga demonstrationer som Opiumkriget med Kina, eller att skicka några få kanonbåtar upp längs en större flod, för att bryta ner hindren.[*]

Condliffe konstaterar: ”Vartefter köpmännens och fabrikanternas politiska inflytande ökade, så ökade också deras motstånd mot en ärelysten utrikespolitik, mot militära och örlogsutgifter och mot en kolonial expansion. Så tidigt som 1893 hade Bentham skrivit sin politiska skrift *Emancipate Your Colonies* [Befria era kolonier]. De liberala frihandlarna anammade denna inställning och blev kända som ’isolationister’.”[18]

En historiker visar att de konservativa, inklusive Disraeli, några få årtionden senare delade denna uppfattning:

> Den ansvariga regeringens eftergifter kom utöver frihandeln, som var moderlandets självständighetsförklaring till kolonierna, och besjälades av tron att kolonierna inte var till särskilt stor

[*] Men ekonomer i länder som vid den tidpunkten var industriellt underutvecklade, såsom tysken List och indiern Ranive, accepterade inte läran om frihandel. Och industrialiseringen av deras länder krävde faktiskt en protektionistisk politik.

[18] Condliffe, *The Commerce of Nations*, s 253.

> nytta för moderlandet och förr eller senare måste bli självständiga länder... Både liberaler och konservativa såg fram mot upplösningen av imperiet med en tillfredsställelse som hade en benägenhet att öka med åren. 'Dessa djupt olyckliga kolonier kommer alla att vara självständiga inom några år, och de är en kvarnsten runt halsen på oss.' Så sa Disraeli 1852, och han var genial i fråga om att fånga tidsperiodens anda... Det är därför inte förvånande att den brittiska regeringen under sextiotalet fortsatte att dra tillbaka imperiets trupper från kolonierna. Liberalerna inledde åtgärderna 1862. De konservativa fortsatte dem, och de avslutades av liberalerna 1871, samma år som Bismarck skapade det tyska kejsardömet.[19]

Men när monopolens tidsålder inleddes så förändrades denna syn snabbt. Den monopolistiska borgarklassen var inte längre girig efter nytt kapital utan efter superprofiter, och fann sig ha tillgång till ett överskott av kapital som letade efter nya investeringsområden. Den hade inte längre något monopol på produktivitet som garanterade att den kunde erövra världsmarknaden på ett ”fredligt” sätt. Allt oftare ställdes den inför utländska konkurrenter som producerade med samma eller till och med högre produktivitet. Exporten av kapital till avlägsna länder krävde en annan inställning till kolonialismen än den som krävdes för att exportera varor. De inblandade riskerna är inte längre strikt begränsade i tiden. Det handlar inte längre om att bara säkra en enda betalning, utan om att säkra ett *oavbrutet* flöde av utdelningar, räntor och avskrivningar.

Lån till främmande länder är bundna till gruvor, industrier eller hamnar, eller till plantager som måste skyddas mot de ”okunniga”, ”lata”, ”fanatiska” eller ”främlingsfientliga” ”infödingsmassorna”. Monopolkapitalismen blir således snabbt en tidsålder som ser kolonialismen återuppstå. Att erövra främmande territorier och stänga dem för utländska konkurrenter som marknad för färdiga produkter, källa till råvaror och billig arbetskraft, eller område för kapitalinvesteringar, det vill säga som källa till superprofiter: detta blir ett central tema för de kapitalistiska ländernas utrikespolitik från och med 1880-talet och framåt:

> I ett försök att bevisa de materiella fördelarna med (de koloniala) förbindelserna betonade de (imperialisterna) koloniernas värde framförallt som marknad för brittisk utvandring... Beräkningarna av balansen mellan vinster och förluster påverkades också av det faktum att Storbritannien inte längre var det enda viktiga industrilandet och började känna trycket från den utländska konkurrensen. Det talade för att de koloniala marknaderna trots allt skulle kunna bli oundgängliga för moderlandets välfärd.[20]

Frihandel och läran om fri avsättning för varor och kapital jagades alltså undan just i det ögonblick då denna avsättning hade nått sin höjdpunkt med hjälp av ett globalt system av utbytbara valutor. Monopolkapitalismen måste skydda sina egna inhemska marknader mot att invaderas av utländska varor. Grunden för monopolens superprofiter måste försvaras. Samtidigt måste den skydda monopolet på sina koloniala marknader mot att invaderas av utländska kapital och utländska varor, för det är grunden till de koloniala superprofiterna. Frihandelspolitiken ifrågasattes först i förhållande till jordbruksprodukter när konkurrensen från billiga utländska jordbruksprodukter började göra sig kännbar. Gradvis spred sig protektionismen sedan även till industrin.

Perioden av imperialistisk framryckning (1875-1914) kännetecknades av att det existerade ett stort antal nya områden för kapitalinvesteringar, och senare också av att dessa områden alltmer blivit fullständigt uppdelade mellan de imperialistiska makterna. Till en början gjorde detta att den europeiska kapitalismen kunde sprida sig jämförelsevis fredligt (alltså fredlig vad gäller relationerna mellan de europeiska makterna, men våldsam vad gäller relationerna mellan de imperialistiska och de kolonialiserade länderna).

Tack vare sin industriella och ekonomiska överlägsenhet, som ännu inte hade undergrävts, säkrade sig Storbritannien lejonparten av denna uppdelning av världen. Britterna behärskade Indien, Burma,

[19] Burt, *Evolution of the British Empire*, s 443-444.
[20] Burt, *op cit*, s 447.

Malaya och en rad språngbrädor på vägen till Indien. De ockuperade halva Afrika, från Port Said till Godahoppsudden. Dess styre sträckte sig över hälften av öarna i Stilla havet, samtidigt som de behöll sina gamla kolonier i Nord- och Sydamerika och i Australien och Nya Zeeland.

Frankrike förvärvade sig ett imperium i Nordafrika och i Väst- och Ekvatorialafrika, och erövrade Madagaskar, Vietnam och en del av öarna i Stilla havet. Belgien roffade åt sig det enorma riket i Kongo. Nederländerna befäste sin makt över Indonesien och de gamla holländska kolonierna i Västindien. Tyskland fick några få godbitar i Väst- och Östafrika, i Asien och Söderhavsöarna. Ryssland spred sin makt österut och söderut i Sibirien. Japan expanderade utanför sina öar och erövrade öar som Formosa och ställningar på det asiatiska fastlandet (Port Arthur, Korea). USA rev till sig småbitar av spanjorernas gamla imperium: Kuba, Puerto Rico, Hawaii. Italien skaffade sig några kolonier i Afrika.

Från och med början av 1900-talet kan hela världen, bortsett från Antarktis, anses vara uppdelad, även om det fanns kvar några få ”självständiga” länder i Afrika och Asien (Liberia, Abessinien, Turkiet, Afghanistan, Persien och Kina). Alla dessa länder var i själva verket uppdelade i inflytelsesfärer mellan de olika stormakterna. Följaktligen handlade konflikterna mellan imperialisterna inte längre om att dela ut ”fria” zoner, utan om att omfördela imperier och inflytelsesfärer. Konflikterna blev snabbt allt hårdare: en sammandrabbningen mellan England och Frankrike om makten över Sudan och Nilen; en konflikt mellan Frankrike och Tyskland i Ekvatorialafrika och Marocko; mellan Storbritannien och Ryssland i Persien och Afghanistan; en rysk-japansk konflikt om uppdelningen av Manchuriet, vilket ledde fram till kriget 1904-1905; en strid mellan England och Tyskland om Turkiet och de arabiska länderna i Mellanöstern; kamp mellan Ryssland och Österrike-Ungern om Balkan. Det var de två sistnämnda konflikterna som 1914 slutligen satte eld på krutdurken. Imperialismen, monopolkapitalismens politik av internationell ekonomisk expansion, leder till imperialistiska krig.

Koloniala superprofiter

Kapitalexporten och den med denna förbundna kolonialismen, är monopolkapitalets reaktion på den genomsnittliga profitkvotens fall i de högt industrialiserade länderna, och på minskningen av lönsamma områden för kapitalinvesteringar i dessa länder. I denna mening är de bara uttryck vid ett visst tillfälle i historien för ett av det kapitalistiska produktionssättets allmänna kännetecken, för det sätt på vilket det växer och sprider sig: *kapitalet rör sig mot de områden där den förväntade profitkvoten ligger högre än genomsnittet*. De koloniala superprofiterna ska alltså definieras som profiter som är högre än den genomsnittliga profit som kapitalet kan få i moderländerna.

Här är en jämförelse från senare år mellan profitkvoterna (kvoten mellan nettovinster och bokfört värde, det vill säga kapital plus reserver) för belgiska företag som verkar i Belgien och de som verkar i Kongo och Rwanda-Burundi:[21]

	1951	*1952*	*1953*	*1954*	*1955*	*1956*	*1957*
	%	%	%	%	%	%	%
Belgiska företag	8,6	9,4	7,6	7,2	8,2	9,4	9,5
Kongolesiska företag	21,7	24,3	20,6	19,3	18,5	20,1	21,0

J F Rippy[22] tittade på 120 brittiska företag med kapital investerat utomlands, och anger att de under bara sina fem mest lönsamma år gjorde vinster som var lika stora som den *dubbla mängden eget kapital*.

[21] *Livre Blanc du Ministère des Affaires Economiques*, 1957, s 316-317.
[22] J F Rippy, ”Background for Point Four: Samples of Profitable British Investments in Underdeveloped Countries”, i

H J Dernburg[23] har sammanställt följande tabell över förhållandet mellan amerikanska företags profiter och deras bokförda värde:

	Företag verksamma i underutvecklade länder	*Företag verksamma i USA*
	%	%
1945	11,5	7,5
1946	13,4	9,1
1947	18,1	12,0
1948	19,8	13,8

Paul A Baran[24] återger följande aktieutdelningar som utbetalades i Nederländerna av företag som var verksamma:

	I Nederländerna	*I Indonesien*
	%	%
1922	4,8	10,0
1923	4,2	15,7
1924	4,5	22,7
1937	4,5	10,3
Genomsnitt för 1922-37	3,975	12,7

Inför stålkonferensen i Wien mellan 19-21 mars 1959 färdigställde slutligen den internationella metallarbetarfederationens sekretariat en studie över ”de största ståltillverkande företagen i den fria världen”, som innehåller följande talande tabell:[25]

Nationellt genomsnitt för de stora ståltillverkande företagens lönsamhet 1957, det vill säga nettovinster plus avskrivningar i procent av omsättning.

	%		%		%
Saarbrücken	7,4	Frankrike	11,2	Indien	14,7
Västtyskland	7,4	Luxemburg	11,3	Mexiko	20,1
Japan	9,6	USA	12,4	Chile	20,5
Storbritannien	9,8	Österrike	13,0	Sydafrika	28,8
Italien	10,5	Australien	13,6	Brasilien	48,4
Belgien	11,2	Kanada	15,0		

Här är ett annat exempel på hur stora dessa koloniala superprofiter var: den stora oljetrusten Royal Dutch gav 1950 ut en påkostad bok för att fira 60-årsminnet av sitt grundande. Vid detta tillfälle räknade de ut att en aktieägare som hade köpt en enda aktie 1890, och använt en del av inkomsterna av denna enda aktie för att köpa nyemitterade aktier (existerande aktieägare hade företräde för att teckna nya aktier), skulle 1950 ha ägt 406 aktier till ett börsvärde på 2.800 floriner per aktie, eller totalt 1.136.000 floriner (nästan 300.000 dollar). Han skulle bara ha behövt lägga ut 400.000 floriner för att skaffa denna egendom, och kunde med lätthet ha fått denna summa ur de samlade aktieutdelningar som han fått under dessa 60 år, vilka uppgick till inte mindre än 1,8 miljoner floriner (480.000 dollar). Den enda aktie som köptes för 1.000 floriner 1890 skulle således ha givit honom en årlig inkomst på 30.000 floriner, så att han kunde ha levt ett bekvämt liv bara på inkomsterna

---

Journal of Business History, april 1953.

[23] H J Dernburg, ”Prospect of Long-Term Investment”, i *Harvard Business Review*, juli 1950.

[24] Baran, *Utvecklingens politiska ekonomi*, Lund : Zenit ; 1971, s 229 [engelska upplagan].

[25] Internationella metallarbetarfederationen, *Les plus grandes sociétés sidérurgiques du monde libre*, del 1, s 17.

från denna enda aktie samtidigt som han samlade ihop en förmögenhet på mer än en kvarts miljon dollar.

Det är inte förvånande när man inser att aktieutdelningarna från denna koloniala trust till en början uppgick till 70% [per år!], därefter svängde mellan 40-50%, låg kvar på omkring 25% mellan 1920 och 1930, och ”föll” till 16-17% strax innan Andra världskriget – och allt detta utan att ta hänsyn till de mycket talrika ”bonusemissionerna”.[26]

De koloniala superprofiterna är resultatet av en lägre organiska sammansättning av kapitalet och en mervärdekvot som är högre än i de högt industrialiserade moderländerna. Kapitalets lägre organiska sammansättning är framförallt en återspegling av tillverkningsindustrins svaga utveckling, och en övervägande del gruvbrytning, plantager och överhuvudtaget produktionsformer som kräver relativt små anläggningar. Den högre mervärdekvoten återspeglar de mycket låga lönerna, de långa arbetsdagarna, det kvarvarande barnarbetet och utsugningen av kvinnor, frånvaron av eller icke-tillämpningen av social lagstiftning, den utbredda användningen av tvångsarbete eller arbete som betalas in natura, kort sagt den fortsatta existensen i den koloniala eller halvkoloniala ekonomin av den *superexploatering* som återfanns inom den europeiska ekonomin under 1700- och 1800-talen.

Ekonomin i norra Rhodesia är ett slående exempel på denna höga mervärdekvot. Enligt statistik från FN var den *totala* summan som hade utbetalats i löner (till svarta och vita arbetare) 1952 omkring 33 miljoner dollar, medan företagens totala profiter uppgick till nästan 160 miljoner dollar. En sådan mervärdekvot, mer än 400%, existerade bara i Europa på ockrar-, köpmanna- eller handelskapitalets tid.

De koloniala bolagens höga profiter är ofta ett kombinerat resultat av koloniala superprofiter och monopolsuperprofiter (monopolränta, kartellränta, etc). Det gäller i synnerhet de superprofiter som oljebolagen gör i Mellanöstern och Latinamerika.

Men det är mer än något annat arbetarnas extremt låga löner i kolonierna som ligger bakom de koloniala superprofiterna. Denna låga lönenivå blir uppenbar om man jämför den koloniala arbetskraftens inkomster med de europeiska arbetarnas löner i samma länder, eller med lönearbetarnas genomsnittliga inkomster i de industriellt utvecklade länderna.

I *Indien* angavs således timlönen 1948 till 9,4-12 cent inom textilindustrin, jämfört med 104-106 cent inom samma bransch i USA.[27] I *Indonesien* var *dagslönen* inom textilindustrin på ön Java 6-13 cent 1939, medan säsongsarbetarna inom sockerindustrin tjänade 11 cent om dagen.[28] Denna siffra kan jämföras med den genomsnittliga dagslönen inom alla yrken (utom gruvor) i Nederländerna 1938, som var 1,75 dollar. Inom den brasilianska textilindustrin uppgick timlönen 1950 till 29,25 amerikanska cent, det vill säga en femtedel av de löner som utbetalades i USA.

I Afrika är situationen särskilt uppbygglig. Vid F.F.I:s [Fria fackföreningsinternationalens] regionala konferens i Accra 14-19 januari 1957 uppgavs följande dagslöner för icke yrkesutbildade arbetare (i amerikanska dollar):

Basutoland	0,28	
Belgiska Kongo	0,80	
Brittiska Somaliland	0,40	
Franska Somaliland	0,80	
Guldkusten	0,50	
Gambia		0,50
Kenya		0,50

[26] Gedenkboek, *Royal Dutch*, 1950, s 19.
[27] Oscar Ornati, ”Wages in India”, i *Economic Development and Cultural Change*, januari 1955, s 246.
[28] J van der Kroef, ”Entrepreneur and Middle Class in Indonesia”, i *Economic Development and Cultural Change*, januari 1954, s 307.

Nigeria		0,70
Nyasaland	0,22	
Sierra Leone	0,56	
Uganda		0,40
Tunisien	2,00	

Detta var den genomsnittliga lön som betalades vid olika datum under perioden 1953-1956, och som bestämdes med olika och därför inte helt jämförbara metoder. Icke desto mindre ger dessa nivåer oss en användbar faktor för att göra jämförelser, speciellt om vi jämför dem med genomsnittslönen i Nederländerna, en av de lägsta i Västeuropa, som är 3,50 dollar (inräknat sociala förmåner), för att inte tala om den i USA, som är 10 dollar.

George Padmore (*Africa, Britain's Third Empire*) uppskattar att en afrikansk arbetares genomsnittliga dagslön i de sydafrikanska guldgruvorna i början av 1950-talet inte var högre än 2 shilling och 8 pence, plus mat. En europeisk arbetares genomsnittliga lön i samma gruva var £1 16 shilling och 0 pence. Även om man skulle räkna med att värdet på de livsmedel som tillhandahölls var lika med lönerna som utbetalades i pengar, så uppgick de löner som årligen betalades ut inte till mer än £32 miljoner för de 400.000 afrikanerna jämfört med £16 miljoner för de 30.000 européerna.[29]

En officiell publikation från FN[30] gör följande jämförelse mellan inkomsten per capita för den afrikanska befolkningen och européernas i några afrikanska länder 1949:

	Afrikansk befolkning	*Icke afrikansk befolkning*
Kenya	£6	£209
Norra Rhodesia	£5	£292
Södra Rhodesia	£9	£306

Ibland påstås det att denna mycket låga lönenivå beror på att arbetarna ”saknar behov” i de koloniala länderna. Detta påstående motsägs först och främst av den fruktansvärda fattigdom under vilken de lever, ett tillstånd som gränsar till svält (angående detta ämne se Josué de Casros utomordentliga arbete, *Géopolitiques de la faim* (Svältens geopolitik): den dagliga kalorikonsumtionen har uppskattats till 1.200 i Bolivia, 1.000 i Ecuador och 2.000 i Colombia, det vill säga hälften eller mindre av fysiologiskt minimum för arbetande människor.[31] Dessutom är alla ekonomer ense om att invånarna i de underutvecklade länderna snabbt har anammat de behov som är typiska för de utvecklade länderna, och kräver således ”en konsumtionsnivå som ekonomin inte kan ge dem”. En hel ekonomisk skola betraktar till och med denna ”imitationseffekt” (Duesenberry) som ett av de främsta hindren för industrialiseringen av de underutvecklade länderna.

Andra ser istället de låga lönerna som en återspegling av den ”låga produktivitetsnivå” som arbetskraften i kolonierna har. Denna teori motsägs i vissa fall (olja, gruvor, etc) på ett påfallande sätt av fakta, där den fysiska produktionen per arbetare är högre än i vissa företag i USA, medan lönerna som betalas ut inte uppgår till mer än 10% av de amerikanska lönerna.[*] Men även där denna teori verkar stämma med fakta innehåller den ett skriande felresonemang.

Produktiviteten är framförallt en funktion av den utrustning som arbetarna har tillgång till, deras tekniska och kulturella nivå, och deras förmåga till fysiska ansträngningar. Och kolonialismen ger upphov till en extremt låg nivå på just dessa tre grundläggande produktivitetsfaktorer. Man kan med mycket större berättigande hävda att *den låga produktivitetsnivån inte är orsak till utan resultatet av den låga lönenivån, och den allmänna underutveckling* som kännetecknar den koloniala och halvkoloniala ekonomin.

---

[29] Padmore, *Africa, Britain's Third Empire*, s 28.
[30] FN, *National Income and its Distribution in Underdeveloped Countries*, s 19.
[31] De Castro, *Géopolitiques de la faim*, s 100.
[*] Se kapitel 5 där produktiviteten i den amerikanska, brittiska och japanska stålindustrin jämförs.

Den grundläggande ekonomiska orsaken till den låga lönenivån i kolonierna – och därmed också till de koloniala superprofiterna – är att det i de koloniala och halvkoloniala länderna existerar en enorm industriell reservarmé, det vill säga att det saknas arbeten och existerar arbetslöshet på landsbygden. Detta fenomen förklarar inte bara varför lönerna är låga i de koloniala och halvkoloniala länderna, utan också varför de *ligger praktiskt taget oförändrade* under långa perioder, trots att det samtidigt sker en ökning av produktionen och produktiviteten inom industrin.

> ”Det är denna fortsatta vedertagna låga lönenivå, även när ’övergångsfasen’ har upphört, som... ger underlag till missnöjet med ’1800-talsutvecklingen’”, skriver herr Myint, och fortsätter: ”Varhelst den (den billiga indiska och kinesiska arbetskraften) importerades, så drog den på ett avgörande sätt ner lönerna och inkomsterna i de ’halvtomma’ länderna till den mycket låga nivå som var på sin plats i de överbefolkade länderna...”[32]

Detta fenomen gäller för Ceylon, Indonesien, Malaya, Mauritius, Fidji, delar av Syd- och Östafrika, Västindien, etc.

Oscar Ornati menar att de indiska arbetarnas reallöner var praktiskt taget samma under hela perioden 1860-1900, då den indiska industrin uppstod. De steg lite mellan 1900-1910, på grund av en tillfällig brist på industriarbetare.[33] Boken *The Economic Development of Brazil* [Brasiliens ekonomiska utveckling] som gavs ut av FN, berättar att reallönerna på grund av ett ständigt inflöde till städerna av överskottsbefolkningen på landsbygden var praktiskt taget oförändrade under åren 1939-1953, då det ändå ägde rum en enastående utveckling av industrin och därmed en ökning av produktiviteten.[34]

I fallet Egypten påpekar Issawi[35] att reallönerna mellan 1912 och 1929 sjönk med 35%, och sedan med inte mindre än 50% under krisen 1929-1933, vilket förde dem till en svältnivå i ordets bokstavliga mening. Den årliga per capita-konsumtionen av spannmål och grönsaker sjönk från 287 kilo 1914 till 245 kilo 1936-1938. Daglönarnas produktivitet, beräknad i form av mängden jord som vänds per dag, har sedan Första världskriget minskat med 25-30%.

Förklaringen till detta fenomen är mycket enkel: den framgår av denna slående beskrivning av professor Harrison: ”Det finns enorma överskott på undersysselsatta jordbruksarbetare som, med få undantag, är bosatta ganska nära de centra där industrianläggningarna finns samlade. Dessutom finns det nästan outtömliga reserver av arbetslösa eller delvis sysselsatta arbetare i de redan överbefolkade städerna... Framtidsutsikterna är att det kommer att finnas fler arbetare som drivs bort från jorden och ut ur byarna på grund av de i det närmaste svältförhållandena där, än vad det kommer att finnas arbeten inom industrin till dem.”[36]

Det arbete varifrån detta citat har tagits konstaterar med avseende på Franska Västafrika, att guvernören ända till 1953 slog fast minimilönerna till 10% under existensminimum, eftersom de ekonomiska förhållandena gjorde det omöjligt för fackföreningarna att kämpa för sina rättigheter. Och i Brittiska Västindien hålls alla löner under existensminimum eftersom ”ett jobb till vilken lön som helst är bättre än inget jobb.”[37]

Den världsomfattande arbetsdelningen

Varuexporten till de underutvecklade länderna under 1800-talet medförde att de gamla produktionssätten ödelades i dessa länder utan att det blev möjligt att införa det nya kapitalistiska produktions-

---

[32] H Myint, ”The Gains from International Trade and the Backward Countries”, i *Review of Economic Studies*, 1954-1955, s 134-135.
[33] Oscar Ornati, *op cit*, s 244-246.
[34] FN, *The Economic Development of Brazil*, s 39.
[35] Issawi, *op cit*, s 65, 85, 131.
[36] Frederich H Harrison, i Galenson, red, *Labor and Economic Development*, s 154.
[37] *Ibid*, s 253, 284.

sättet. I viss mån kompenserade varuexporten de inhemska egendomsägande klassernas otillräckliga kapitalackumulation, och möjliggjorde på så sätt en första fas av kapitalistisk utveckling. Men den imperialistiska borgarklassen införde det kapitalistiska produktionssättet i de koloniala och halvkoloniala länderna på ett mycket speciellt sätt. Det utvecklades utan något samband med behoven av ekonomisk och industriell utveckling hos landet i fråga, utan istället helt och hållet utifrån den imperialistiska borgarklassens och moderländernas egna intressen.

I de kapitalistiska länderna i Europa och Amerika, liksom även i det brittiska imperiets ”vita” besittningar, utvecklades det kapitalistiska produktionssättet trots sitt oregelbundna tillväxtmönster mer eller mindre organiskt. Tillverkningsindustrierna utvecklades jämsides med eller till och med innan basindustrierna; den lätta industrin inriktades sig huvudsakligen mot den inhemska marknaden, som i sin tur växte eftersom jordbruket tillhandahöll råvaror till industrin. En proportionell utveckling av ekonomins alla grenar, som på grund av den kapitalistiska produktionens anarki är omöjlig att uppnå på kort sikt, förverkligades på lång sikt med hjälp av kriser och depressioner.

I de koloniala och halvkoloniala länderna utvecklades produktionssättet på ett annat sätt. Kapitalet kom från borgarklassen i de imperialistiska länderna, som var på jakt efter en produktion med garanterade marknader, vilket skulle göra det möjligt att *förverkliga* de koloniala superprofiter som det koloniala arbetet gav upphov till.

Men de underutvecklade länderna är per definition fattiga och har en begränsad inhemsk marknad för fabriksvaror.[*] Deras behov av industriprodukter täcks dessutom som regel av moderlandets industrier, som inte är det minsta lockade av att konkurrera med sig själva. Det är därför det kapital som exporteras till de underutvecklade i huvudsak riktar in sig på att producera *för världsmarknaden* (och på att upprätta den infrastruktur som krävs för denna produktion).

> Den moderna produktion som utvecklades i kolonierna var huvudsakligen för världs- snarare än den lokala marknaden. Hamnarnas tillväxt är tecken på detta, liksom avsaknaden av inhemska kommunikationsnätverk... I alla koloniala områden har de lokala folkens bidrag till industriutvecklingen främst tagit formen av arbete.[38]

Och för att undvika konkurrens med moderlandets industriproduktion är denna produktion för världsmarknaden i huvudsak produktion av *jordbruksråvaror och mineraler*. Ekonomin i de koloniala och halvkoloniala länderna blir ett *komplement* till den kapitalistiska ekonomin i moderländerna och utvecklas bara inom de gränser som detta åliggande medför.[39]

Resultatet blir en fullständigt ensidig ekonomisk utveckling som begränsas till att producera ett litet antal produkter eller till och med en enda produkt (monoproduktion, monokultur). I *Chile* utgjorde skatten på export av nitrat i genomsnitt hälften av statens inkomster mellan 1880 och 1930. Efter det intogs första platsen av koppar. På *Kuba* är sockret grundstommen i ekonomin. 1937 stod det för 78,7% av värdet på all export. Samma år utgjorde exporten av tenn från *Bolivia* 70% av all export. Denna procentandel är ännu högre i fallet bomull som exporteras från *Egypten, Sudan* och *Uganda,* olja som exporteras från *Venezuela, Irak, Saudiarabien, Kuwait* och *Qatar*. 1955 stod kaffe för 69% av *Guatemalas* export och 84% av *Colombias*. Samma år utgjorde bananer 74% av *Panamas* export, och kaffe och bananer tillsammans 72% av exporten från *Honduras*, 75% av exporten från *Ecuador* och 87% av exporten från *Costa Rica*. Jordnötter och produkter som härrör från dem utgjorde 85% av *Senegals* export och kaffe och kakao 85% av exporten från *Elfenbenskusten*.

---

[*] Här är ett slående exempel som nämns av professor Nurkse (*Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, s 7): ”I Chile... har man upptäckt att ett modernt valsverk, som är standardutrustning i industriländerna, på tre timmar kan producera tillräckligt av en viss sorts profiljärn för att det ska räcka ett år i landet.”

[38] Condliffe, *op cit*, s 318.

[39] H Myint i Agarwala och Singh, *The Economics of Underdevelopment*, s 119-121.

I *Malaya* stod exporten av gummi och tenn 1939 för mer än 80% av den totala exporten. I *Grekland* utgjorde tobak mellan 55-60% av all export under mellankrigsåren. *Indiens* export av jute och te, *Brasiliens* av kaffe och bomull varierar mellan 55-75% av den totala exporten från dessa länder. I *Indonesien* utgör exporten av gummi, bensin, tenn och kopra 80% av den totala exporten. *Ceylons* export av gummi och te står för huvuddelen av försäljningen utomlands. Listan skulle kunna fullbordas med praktiskt taget varenda underutvecklat land.

Monokulturen och monoproduktionen gör dessa länder starkt beroende av den internationella situationen inom affärslivet, och för med sig ett antal ekonomiska och sociala brister: en grundläggande ekonomisk instabilitet med plötsliga svängningar inom ekonomin; upprepade utbrott av inflation och ökade levnadsomkostnader; periodvis hög arbetslöshet; allvarliga rubbningar av landets ekologi genom jorderosion; överutnyttjande av jorden som gör att den sugs ut; undernäring av befolkningen på grund av en överdrivning utbredning av monokulturen med katastrofala effekter på jordens bördighet.

> Den rådande svälten i Sydamerika är ett direkt resultat av kontinentens tidigare historia. Denna historia är en kolonial utsugning av handelstyp. Den utvecklades under några på varandra följande ekonomiska perioder, som ledde till att kontinentens ekonomiskt orubbade tillstånd förstördes eller åtminstone rubbades. Det var guldperioden, sockerperioden, perioden med ädelstenar, kaffeperioden, gummiperioden, oljeperioden. Och under loppet av var och en av dessa perioder visar det sig att en hel region får övergå till monokultur eller -utsugning med en enda produkt – och samtidigt glömma bort allting annat, och på så sätt slösa bort naturrikedomar och försumma möjligheterna till regionala tillgångar av livsmedel. Den enda grödan sockerrör i nordöstra Brasilien är ett bra exempel. En gång i tiden hade detta område en av de få verkligt bördiga tropiska jordarna. Det hade ett klimat som var gynnsamt för jordbruk och täcktes ursprungligen av skogar som var ytterst rika på fruktträd. Idag har den allt uppslukande sockerindustrin skalat av all tillgänglig mark och helt och hållet täckt den med sockerrör. Och som ett resultat av detta är det en av de regioner på kontinenten som har drabbats av svält. Underlåtenheten att odla frukt, grönsaker och köksväxter eller föda upp boskap i regionen har skapat ett mycket svårt livsmedelsproblem i ett område där ett varierande jordbruk skulle kunna producera en oändlig variation av livsmedel.[40]

Boyd Orr har tvingats konstatera[41] att ”i vissa delar av centrala Latinamerikanska är jorderosionen allvarligare än i Nordamerika” på grund av att marken inte utnyttjas rationellt, vilket i sin tur beror på monokulturen.

Samma fenomen existerar i Afrika och Asien: ”Systemet med produktion för export är inte bara förödande för de infödda på grund av att den minskar den lokala produktionen av livsmedel, utan också därför att den suger ut jorden genom att förvärra erosionsfaktorerna. Det har skett under odlingen av kakaobönor i Guldkusten och jordnötsodlingarna i Senegal.”[42] Professor Gourou[43] uppger att den ”enorma utbredningen av jordnötsodlingar är ett falskt välstånd” för Sudan, att landets skogar är på väg att försvinna och att jorden och jordbruket lider fruktansvärda skador.[*] På Ceylon förklarar en rapport från Kandyan Peasantry Commission (Colombo 1951) hur monokul-

[40] De Castro, *op cit*, s 118 (s 88-89 i *Svältens geopolitik*).
[41] Boyd Orr, *The White Man's Dilemma*, s 68.
[42] De Castro, *op cit*, s 241.
[43] Gourou, *Les Pays tropicaux*.
[*] I en studie om infödda befolkningar som 1953 publicerades i Genève av International Labour Organization beskrivs en liknande process bland maorierna på Nya Zeeland när den vite mannen anlände dit. ”Ansträngningarna att odla tillräckligt ren inhemsk lin för att byta mot vapen hade allvarligt påverkat produktionen av livsmedel och folkets krafter. Deras minskade antal ledde till att mark övergavs och bidrog till förlusten av stamegendomar till den vite mannen... Man har beräknat att försäljning eller konfiskering ledde till att maorierna under de 100 åren efter 1840 förlorade allt utom 4 miljoner av de 66 miljoner tunnland som landet består av.” (International Labour Organization, *Indigenous Peoples*, s 286, 301.)

turen av kaffe och te och den okontrollerade skogsskövlingen ledde till ekologiska skador som låg bakom de allvarliga översvämningarna 1957.[44]

I Egypten ledde spridningen av bomullsodlingarna och bruket av ständig istället för periodiskt återkommande bevattning till att jorden mycket snabbt sögs ut. På grund av bristfällig dränering ledde samma fenomen, som har ett nära samband med monokulturen, till att Nildalen förvandlades till ett sannskyldigt fattigsjukhus: 55% av befolkningen hade snäckfeber, 30% hakmask och 15% malaria. Hos befolkningen på landsbygden uppgick procentandelen av olycksaliga som led av snäckfeber till 75%.[45]

I länder som Indien är en annan konsekvens av monokulturen att de områden som används till spannmålsodling minskar, trots den kroniska bristen på livsmedel. Under perioden mellan 1934-1935 och 1939-1940 minskade den del av Indiens jordar som användes till livsmedelsodling med 1,5 miljoner tunnland, samtidigt som den yta som användes för exportskördar ökade lika mycket.[46] Vid tiden för uppsvinget efter Koreakriget ägde ett liknande fenomen rum. Den yta som användes till risodling minskade med 8% till förmån för bomullsodling.[47] Under Första världskriget minskade den yta som användes till veteodling i Egypten kraftigt till förmån för bomullsodling, vilket ledde till svår svält.[48]

Imperialismens försvarare hävdar ibland att monokultur och monoproduktion är ett resultat av de ”naturliga” förhållandena i de koloniala och halvkoloniala länderna. Detta stämmer inte med fakta. Länder som England, Kanada, Sverige, Belgien, Böhmen, Schlesien, Ruhrområdet, etc har också rikliga naturresurser, men dessa rikedomar ledde inte till monoproduktion där. Långt från att vara ”naturliga” har monokulturer vanligtvis *importerats* utifrån (särskilt kaffe på Java, Ceylon och i Brasilien, bomull i Egypten och Sudan, sockerrör på Kuba, etc). Det bästa exemplet i detta sammanhang är naturgummi i Sydostasien:

> Den ökande efterfrågan tillfredsställdes från plantager i Sydostasien (både storskaliga kapitalistiska egendomar och bondeägda småbruk), främst i Malaya, Sumatra och Java, medan produktionen av naturgummi minskade i Sydamerika trots gynnsamma priser. En viktig orsak till att gummiodlingarna flyttades är att dessa länder hade tillgång till stora arbetskraftsreserver i södra Indien, Kina och Java, liksom kapitalmarknaderna i Västeuropa. Närvaron av driftiga handelsbolag och en stabil administration spelade också en oundgänglig roll. Det är speciellt intressant att varken Malaya eller Sumatra, de två största producentländerna, hade någon stor inhemsk arbetsstyrka, särskilt bördig jord, eller tillgång till lokalt kapital när gummiindustrierna upprättades där. Om man låt oss säga 1895 skulle ha kartlagt deras resurser, så hade man inte hittat något som antydde att dessa territorier inom några år skulle vara de största producenterna av den ledande tropiska plantagegrödan.[49]

Som samma författare klargör var det i själva verket inte bara grödan själv som infördes från utlandet utan också arbetskraften (afrikaner till Västindien, tamiler till Ceylon, kineser till Malaya och Indonesien, indier till Östafrika, etc).

När det kapitalistiska produktionssättets trängde in i de koloniala och halvkoloniala länderna under de senaste 75 åren, har det således mer än något annat orsakat de förnedrande och omänskliga resultat som den totala kommersialiseringen av samhällslivet leder till, men utan att kapitalets kompletterande kultiverande tendenser har tillåtits blomma.[50]

---

[44] *Report of the Kandyan Peasantry Commission*, s 23.
[45] Issawi, *op cit*, s 35, 65.
[46] Dutt, *India Today*, s 211.
[47] *Handelsblatt* (Düsseldorf), 24 mars 1952.
[48] Issawi, *op cit*, s 40.
[49] Bauer och Yamey, *The Economics of Underdeveloped Countries*, s 50-51.
[50] Condliffe, *op cit*, s 316.

Den imperialistiska kapitalexporten förverkligade för första gången i mänsklighetens historia en verkligt världsomfattande arbetsdelning, en verkligt internationell världsmarknad som intimt knöt samman världens alla länder. När denna utveckling hade nått sin höjdpunkt strax innan Första världskriget, gjorde den fortfarande relativt fria cirkulationen av varor, kapital och människor (även om den redan hindrades av protektionistiska och monopolistiska tendenser) alla länder ömsesidigt beroende av varandra. Således åstadkom kapitalet en socialisering och faktisk internationalisering av produktionen i världsskala, om än nästan uteslutande till moderländernas fördel.*

I det borgerliga samhället har varuproduktionen blivit allmän, och ingen producent tillverkar bruksvärden främst för egen konsumtion eller använder sitt ”överskott” bara till utbyte. På samma sätt var före 1914 hela produktionen av varor inte i något land ämnad att i första hand tillfredsställa landets egna behov, och bara ”överskottet” ämnat för export. Varenda land har ett antal produktionsbranscher som först och främst arbetar för världsmarknaden – vi ska komma ihåg att den formades av de internationella kapitalförflyttningarna och inte på något sätt motsvarade någon ”naturlig” eller ”geografisk” struktur! – och den existerar bara tack vare inkomsterna från dessa branscher. Varenda produkt som konsumeras i varje enskilt land innehåller direkt och indirekt arbete som utförts av arbetare i många länder. Tack vare denna specialisering utvecklas arbetets samhälleliga produktivitet internationellt sett med jättekliv, samtidigt som specialiseringen grusar de underutvecklade folkens harmoniska utveckling, precis på samma sätt som arbetsdelningen i ett kapitalistiskt land gav produktivkrafterna en oerhörd knuff framåt samtidigt som den skoningslöst krossade individernas fria utveckling.

Det ömsesidiga beroendet mellan världens alla länder beskrivs på ett livfullt sätt av Rosa Luxemburg:[51] ”Tyska metallprodukter går till grannländerna i Europa, till Sydamerika och till Australien; läder och lädervaror går till varenda del av Europa; tyska glasvaror, socker och handskar går till Storbritannien; pälsar till Frankrike, Storbritannien och Österrike-Ungern; koks till Frankrike; kol till Österrike, Belgien, Nederländerna, Schweiz; elektriska kablar till Storbritannien, Sverige och Belgien; leksaker till USA; tyskt öl, indigoblått, anilin och andra färger som utvinns ur tjära, medicinska förnödenheter, cellulosa, guldsmedsarbeten, strumpor, textilier och kläder av ull och bomull, järnvägsräls, allt detta exporteras till nästan varenda handlande land i världen...

”Men å andra sidan äter vi ryskt bröd och ungerskt, danskt och ryskt kött; riset vi äter kommer från Holländska Ostindien och USA; tobaken från Holländska Ostindien och Brasilien; vi importerar kakao från Västafrika, peppar från Indien, ister från USA, te från Kina, frukt från Italien, Spanien och USA; kaffe från Brasilien, Centralamerika och Holländska Ostindien; köttextrakt från Uruguay; ägg från Ryssland, Ungern och Bulgarien; cigarrer från Kuba; klockor från Schweiz; champagne från Frankrike; skinn från Argentina; bolster från Kina; silke från Italien och Frankrike; lin och hampa från Ryssland; bomull från USA, Egypten och Indien; fint ull från Storbritannien; brunkol från Österrike; salpeter från Chile; Quebrachoträ för garvning från Argentina; trä för byggnadsarbete och gruvstöttor från Ryssland; trä för korgtillverkning från Portugal, koppar från USA; tenn från Holländska Ostindien; zink från Australien; aluminium från Österrike-Ungern och Kanada; asbest från Kanada; asfalt och marmor från Italien, gatsten från Sverige; bly från Belgien, USA och Australien; grafit från Ceylon; fosforhaltig kalksten från USA och Algeriet; jod från Chile...”

---

* ”I motsats till den enorma stimulans till vidare ekonomisk utveckling som den internationella handeln givit de utvecklade länderna, så måste det medges att den verkar ha haft mycket liten ’skolande’ effekt på folken i de underutvecklade länderna... Bönderna ’specialiserar’ sig på internationell handel genom att helt enkelt fortsätta att odla traditionella grödor med hjälp av traditionella metoder eller nya grödor som med lätthet kan odlas med traditionella metoder... Folket i de ’halvtomma’ länderna verkar ha fått en mindre andel av vinsterna från den internationella handeln än vad som på ett tillfredsställande sätt kan förklaras i termer av de sociala och ekonomiska förhållanden som från början rådde i dessa länder...” (H Myint, ”The Gains from International Trade and the Backward Countries”, i *Review of Economic Studies*, 1954-1955, s 140, 141.)

[51] Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, s 14.

Denna världsomfattande arbetsdelning uppnåddes med hjälp av kapitalexport, och gjorde att produktionen av fabriksvaror centraliserades till Västeuropa och USA, produktionen av grundläggande livsmedel till Östeuropa och de stora länderna på andra sidan havet (USA, Kanada, Argentina, Australien) och produktionen av grönsaker och mineraler till resten av världen. Men denna arbetsdelning som ursprungligen skapades genom exporten av kapital undergrävs oundvikligen av den. De fruktansvärda skillnaderna i levnadsstandard, det brutala underkastandet av ett land under ett annat, bereder vägen för den koloniala revolutionen som i sin tur driver på industrialiseringen av de underutvecklade länderna och intensifierar kapitalets internationella motsättningar.

Internationella truster och karteller

Under ett visst skede i kapitalismens utveckling blir kapitalexporten allmän: under monopolstadiet, där kapitalistiska grupperingar, karteller, syndikat, förvaltningsbolag och truster redan dominerar stora produktionssektorer i moderländerna. Exporten av det kapitalistiska produktionssättet till de koloniala och halvkoloniala länderna innebär export av monopolkapitalism, monopolistiska truster. Den stora mängd kapital som krävs för att skapa företag i kolonierna, den hårda kontroll som storbankerna har över kapitalmarknaden, framväxten av vertikala truster som monopoliserar produktionen av råvaror, behovet att så långt som möjligt eliminera konkurrensen inom den koloniala ekonomins kapitalistiska sektorer i syfte att garantera koloniala superprofiter – alla dessa faktorer medför att de koloniala ländernas produktion för världsmarknaden koncentreras i ännu större utsträckning än i moderländerna.

Trusten *Unilevers* tillväxt kan tjäna som illustration av hur ett monopol över färdiga produkter sprider sitt inflytande i de koloniala länderna för att upprätta ett råvarumonopol. ”Karaktären på de råvaror som tvåltillverkaren behövde gjorde honom (Lever) särskilt medveten om hur viktiga de utländska tillgångarna var. Och eftersom Sunlights kvalitet var beroende av importerade vegetabiliska oljor, gjorde detta Lever ända från början medveten om råvarufrågan. Ungefär vid sekelskiftet blev oron för att handelsmän och mellanhänder skulle ’klämma åt’ honom om dessa råvaror nästan en fix idé hos honom, och de projekt som startades för att erövra råvaror innehöll troligen ett avsevärt defensivt strategiskt element.”[52]

Men förfoganderätten till råvarukällorna och de klimat- och geologiska förhållanden som råder i olika delar av världen är sådana att en ensam koloni inte kan säkra sig ett långvarigt monopol på ett mineral eller en vegetabilisk produkt. Dessa råvaror produceras för världsmarknaden. De har ingen ”skyddad” marknad, utom möjligen moderlandets. Det finns knappast någon avsättning för dem i ursprungslandet. Den våldsamma konkurrensen mellan de stora truster som har monopol på produktionen av råvaror i världsskala får ytterst negativa konsekvenser för priser och profitkvoter.[*] För att ta itu med denna fara börjar de bilda kapitalistiska allianser i internationell skala, internationella karteller som slår fast och begränsar den totala produktionen, garanterar samtliga deltagare en bestämd andel av produktionen och delar upp världsmarknaden i zoner där var och en av kompanjonerna har ensamrätt att både sälja och skaffa råvaror, och de kompanjoner som bryter mot reglerna beläggs med böter.

Fram till 1922 var USA (Utah och Colorado) den största producenten av radium. Detta år började Union Minière du Haut-Katanga utvinna uranmalm från sina gruvor i Shinkolobwe. Resultatet blev att de amerikanska gruvorna inom två år fick upphöra med sin produktion. Union Minière, vars enda konkurrenter var Böhmen och Kanada där produktionen dock inte översteg 3-4 gram per år, ökade radiumproduktionen från 20 till 60 gram per år och bestämde egenmäktigt priset. Med produktionskostnader på mellan £7 och £7 och 7 shilling per milligram, bestämdes priset till £10-£12 per milligram, vilket gav en profitkvot på 50-65%.

---

[52] Charles Wilson, *The History of Unilever*, vol I, s 159-160.

[*] Upplösningen av den syntetiska kvävekartellen 1931 ledde inom en enda månad till ett prisfall på ammoniumsulfat i London på 43%.

Men på 1930-talet började Eldorado Gold Mines Ltd exploatera några nyupptäckta fyndigheter i Kanada. Produktionen steg från 3 gram 1936 till 70 gram 1938. Konkurrensen rasade våldsamt i flera månader, och priset föll till 20 dollar (£4) per milligram. I slutet av 1938 slöt Union Minière och Eldorado en överenskommelse som slog fast att de två företagen skulle tilldelas 60 respektive 40% av världens behov, och priset steg återigen till 40 dollar (£8) per milligram.[53]

Samma författare, professor E A G Robinson, nämner exemplet med produktionen av rådiamanter. Produktionen kontrolleras sedan 1890 av gruppen De Beers (Oppenheimer) och de har haft monopol på den i mer än 25 år. Utvecklingen av en allt viktigare produktion av diamanter i Sydvästafrika, Angola, Belgiska Kongo, Guldkusten och Sierra Leone bröt detta naturliga monopol, men den globala diamantkartellen Diamond Corporation, som domineras av De Beers, fortsatte att styra priserna och produktionen (om än mindre grundligt).

Dessa internationella karteller är inte begränsade till råvarutruster, även om det är i denna sektor som de har blivit allmänna och visat sig vara mest varaktiga. De enorma profiter som dessa monopol gör (monopolsuperprofiter plus koloniala superprofiter) kan inte investeras i sin helhet inom deras egen sektor, där de skulle leda till en priskollaps. Trusterna som har monopol över råvaruproduktionen sprider sig således snabbt till angränsande områden, och därefter till områden som ligger allt längre från där de började:

> Unilever kom att tillverka och sälja konstgjord grädde i Finland, plywood i Nigeria, katalysatorer för krackning av petroleum i Warrington, de kommer att konservera skinka i Holland och exportera till Amerika, lägga ut £129.000 på maskiner för att göra tepåsar för bolaget Lipton i USA, slå nya rekord, och öka sin försäljning av djurfoder från £90 miljoner till ett rekord på £104 miljoner...[54]

Det faktum att monopolgrupperna dessutom har monopol på försäljning (inklusive detaljhandelsförsäljning) i de länder som är stora marknader för en viss råvara, gör att de snabbt kan skaffa sig en dominerande, till och med monopol-, ställning i det land där råvaran produceras. Det uppstår en monopolsituation både på inköps- och försäljningssidan.

Detta hände med tillverkningen av fruset kött i Argentina. Det var platsen för enorma strider mellan de amerikanska grupperna Swift, Armour, Morris och Wilson och de brittiska grupper som förenades av Vestey Brothers. Tack vare att de kontrollerade 3.500 slakterier i Storbritannien kunde de sistnämnda med början 1922 ta tillbaka förlorad mark. De kunde höja priset som de betalade för kött i Argentina genom att öka försäljningspriset på kött ännu mer i Storbritannien. Till slut kom de två sidorna fram till ett samförstånd som ledde till ett snabbt prisfall på betalningen till de argentinska boskapsuppfödarna.[55]

Antalet internationella karteller har stadigt ökat sedan slutet av 1800-talet. 1897 fanns det 40, 1910 100, 1932 320. Den andel av världsproduktionen som kontrolleras av en del av dessa karteller vid speciella tidpunkter framgår av följande tabell.

[53] E A G Robinson, *Monopoly*, s 46-48.
[54] *The Economist*, 8 maj 1954.
[55] George Lafond, *L'Argentine au Travail*, s 170-173.

	År	*Procent av världsproduktionen*
Gummikartell	1940	97
Fosfat	1937	92
Diamanter	1939	Mer än 90
Koppar	1939	Mer än 90
Cement	1937	92
Kaliumkarbonat	1939	91
Flaskglas	1932	91
Glödlampor	1939	90
Socker	1937	85
Tenn	1939	83
Konstsilke	1929	70
Europeiskt virke	1926	75
Europeiskt stål	1929	32
Europeiskt stål	1936	45*

De internationella kartellerna garanterar sina bäst placerade deltagare samma *kartellränta* som de nationella kartellerna får. Med tanke på att produktionskostnaderna (och därmed lönsamheten) skiljer sig mellan de bäst placerade och de sämst placerade producenterna i internationell skala kan denna kartellränta i själva verket vara ännu större i internationell ekonomisk skala,.

Det mest slående exemplet på detta är *världsoljekartellen*. Vi har ovan§ nämnt att denna kartell, som varit i verksamhet sedan ”Achnacarry-avtalet” från september 1928, fastställer enhetliga försäljningspriser oavsett oljans ursprung, och att det har tvingat den amerikanska flottan att betala samma pris i Medelhavet som i Mexikanska golfen, trots att den arabiska oljan produceras tre eller fyra gånger billigare än den amerikanska.[56]

På samma sätt levererades inte de europeiska oljetillgångarna mellan 1945 och 1954 på grundval av produktionskostnaderna i Mellanöstern (den främsta om inte enda leverantören) utan på basis av världskartellens gemensamma pris, som slagits fast i enlighet med produktionspriset i Mexikanska golfen plus transportkostnaden från västra halvklotet till Västeuropa. Således innehöll det ”skenbara transportavgifter” som lades på skillnaden mellan det amerikanska och arabiska produktionspriset. Resultatet blev ett försäljningspris på råolja på nästan 2 dollar fatet (medeltal för 1947-1954), eller den dubbla om inte tredubbla produktionskostnaden (inklusive tullar) plus de verkliga transportkostnaderna. Denna ”kartellränta” uppgick *mellan 1945-1946 och 1954 till omkring £2 miljarder*.[57]

Det måste vidare konstateras, att lagen om den ojämna utvecklingen precis som för de nationella kartellerna leder till periodiskt återkommande förändringar av de internationella kartellerna, både vad gäller sammansättning och fördelning mellan deltagarna.

Således störds oljekartellens stabilitet av det italienska statliga förvaltningsbolaget E.N.I.:s verksamhet när E.N.I. skaffade sig egna källor, inte bara i Italien utan också i Mellanöstern och till och med i Sovjetunionen. Företaget erbjöd sina tjänster till Egypten, Libyen och Algeriet för att utveckla produktionen i dessa länder, och började på så sätt tvinga ner priset på olja i Västeuropa.

Man kan skilja mellan inköpskarteller, försäljningskarteller och integrerade karteller:

(a) Internationella inköpskarteller samlar huvuddelen av köpare av en viss råvara, och kan på så sätt orsaka ett betydande prisfall. På detta sätt försäkrade sig den internationella kartell som bildades på sommaren 1937 mellan de viktigaste köparna av kakao på Afrikas västkust (trusten Unilever,

* Både 1926 och 1929 utgjorde det 70% av världsexporten.
§ Se kapitel 12.
56 Federal Trade Commission, *The International Petroleum Cartel*, s 357.
57 Rapport från FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Les prix des produits pétroliers en Europe occidentale*, februari 1955.

ett brittiskt chokladföretag och ett franskt rederi) om en sänkning av priset på kakao på börsen i New York från 12,5 cent per skålpund i januari 1937 till 5,52 cent i december samma år, vilket i sin tur ledde till en samhällskris i Västafrika, då odlarna brände stora mängder kakao.[58] Den amerikanska regeringens nuvarande ställning som monopolinköpare av så kallade ”strategiska” råvaror (strategisk hamstring) har sedan slutet av 1950 gjort det möjligt för den att få till stånd en betydande sänkning av priset på dessa råvaror.

(b) Internationella försäljningskarteller samlar de viktigaste producenterna av en viss råvara eller färdig produkt. Därmed kan de undvika prisfall och få till stånd prisökningar genom att upprätta en ”fond” av lager och begränsa produktionen. Den internationella gummikartell som upprättades 1922 ledde till en prisökning från 17,34 cent per kilo detta år till i genomsnitt 72,46 cent 1925.

(c) Integrerade internationella karteller samlar de främsta producenterna av vissa färdiga produkter i syfte att tillsammans köpa råvaror, skapa gemensamma lager, begränsa produktionen, byta patent och teknisk information mellan sig, dela upp internationella marknader, etc.

Ett exempel på detta är den internationella glödlampskartell som bildades 1924. I en sådan kartell innebär de olika deltagarnas inträngande i varandra att till och med ägandesfären påverkas, såsom också är fallet med den internationella oljekartellen. Den amerikanska trusten General Electric skaffade stora aktieandelar i de viktigaste bolagen i kartellen. 1929 ägde de 29% av aktierna i Osram (Tyskland), 17% av Philips (Nederländerna), 44% av Compagnie des Lampes (Frankrike), 44% av A.E.C. (Storbritannien), 40% av Tokyo Electric Company (Japan), 10% av Tungsram (Ungern), etc.

Privata truster utnyttjar oinskränkta rättigheter i de underutvecklade länderna

Ekonomin i de koloniala och halvkoloniala länderna kännetecknas av monoproduktion och monokultur. Eftersom produktionen eller försäljningen av de varor som kolonins ekonomi grundar sig på ofta har monopoliserats av en internationell kartell eller ett litet antal truster, kan dessa försäkra sig om en verkligt oinskränkt makt över hela länders liv. De äger enorma markområden, där det ibland bor tusentals eller till och med miljontals människor. Husen, byarna, städerna tillhör dem, liksom järnvägarna, kraftverken, posttrafiken, hamnar och ibland till och med de väpnade styrkorna. Här handlar det inte längre bara om ”bolagsstäder”, de är ”bolagsländer”.

Trusternas verkliga makt sträcker sig vanligtvis utöver det område där de härskar som absoluta herrar. Från det ögonblick då de har skaffat sig en avgörande ställning i ett lands ekonomiska och finansiella liv – och en stor del av landets statsinkomster kommer från skatter som de betalar – kan de på samma sätt köpa borgmästare, politiker, tidningar, ministrar, polischefer, armébefälhavare i städer som inte nödvändigtvis ligger på mark som tillhör dem. Deras regim innebär normalt att det offentliga livet fullständigt korrumperas.[*]

Officiella dokument från utrikesdepartementet medger att de tre ministrar som var ansvariga för överenskommelsen mellan A.I.O.C. och den iranska regeringen 1919, bokstavligen hade köpts av London, och att den brittiska regeringen lovade dem asyl i det brittiska imperiet, utan tvekan i

---

[58] Hexner, *International Cartels*, s 184-185.

[*] Så här berättade Mosaddeq inför den internationella domstolen i Haag när han var premiärminister i Iran: ”Under förevändning av säkerhetsfrågor hade Anglo-Iranian skaffat sig rätt att vidmakthålla en verklig säkerhetspolis som var nära knuten till den brittiska underrättelsetjänsten, och vars operationer inte var begränsade till oljeprovinsen Khuzistan utan omfattade hela landet. De nästlade sig in i alla samhällsklasser, hade inflytande på pressen, påverkade den allmänna opinionen, och inspirerade de brittiska representanterna, både diplomatiska och industriföreträdare, att ohöljt lägga sig i skötseln av landets angelägenheter. Utan att möta något som helst motstånd från vare sig den kammare som var resultatet av val som hade förvanskats genom dess intriger, eller den regering som hade bildats i enlighet med dess önskemål, beslutade således Anglo-Iranian Oil Company, efter att ha blivit en stat i staten, att avgöra landets öde. Under 30 år var detta det tillstånd av slaveri och korruption som Iran kastats ner i.” (Uttalande av herr Mosaddeq till den internationella domstolen, i *Anglo-Iranian Oil Company Case*, s 439.)

händelse av att de skulle drivas ut av sitt upprörda folk.[59] Ett verk som skrevs som en hyllning till United Fruit Company berättar öppenhjärtigt hur trustens framtida ledare, Samuel Zamurray, skaffade sig enorma koncessioner i Honduras (rätt att bygga en järnväg, garantier mot skattehöjningar, tullfrihet på all utrustning som togs in, etc), tack vare att han hade finansierat och med sin lustjakt personligen hade stött general Bonillas ”revolution” som drev ut en regering som var mot att bevilja dessa koncessioner.[60]

Samma fenomen återfinns i olika hög grad men snarlikt vad gäller huvuddragen i Iran (före Mosaddeqs nationaliseringar) som dominerades av Anglo-Iranian Oil Company, Honduras, Costa Rica och Guatemala som dominerades av United Fruit Company, Brittiska Västafrika under Unilevers herravälde, Katanga (Belgiska Kongo) under Union Minières styre, Liberia som dominerades av Firestone Rubber Company, Borneo som befann sig i Royal Dutchs imperium, Venezuela där Creole Petroleum Company härskar, Chile under Guggenheim, Bolivia före revolutionen 1952 som dominerades av ”tennkungarna” Patino, Hochschild och Aramayo, etc.

United Fruit och deras underordnade, som Banana Shelling Corporation, Canada Banana Corporation, Canadian-Equatorial Cacao, Chiriqui Land Company, Clarendon Plantation, etc äger 247.000 hektar mark (nästan enbart i Centralamerika), inklusive 17% av all odlad mark i Costa Rica, 10% av Panama, 5% i Honduras och 1,3% i Guatemala. Företaget äger cirka 2.400 km järnväg, flera radiostationer, 65 lastfartyg, etc.[61] 1955 kontrollerade det 35% av all export från Honduras, 69% av Panamas export och 41% av Costa Ricas. Dess totala profiter under samma period var tre gånger så hög som Costa Ricas, Guatemalas och Panamas sammanlagda statsbudgetar.[62]

Här är ett exempel på hur United Fruit diskuterar saker och ting ”på jämlik fot” med ländernas regeringar: i juli 1938 godkände kongressen i Costa Rica ett kontrakt som gav dem tillåtelse att bygga ut bananindustrin på landets Stilla havskust. United Fruit Company gick med på att plantera 4.000 hektar på fem år, och bygga båtvarv, hamnar [!] i Quepos och Golfito, och två järnvägar [!] på 8 år. Detta program innebar utgifter för företaget i storleksordningen 10-12 miljoner dollar. I gengäld förband sig Costa Ricas regering att hålla ner sina exportavgifter på bananer till 2 cent per klase.[63]

Unilever diskuterade angelägenheter med den belgiska regeringen på liknande sätt, som en makt till en annan:

> Lever... ingick avtal med den belgiska regeringen nästan som en enväldig furste, och den 14 april 1911 undertecknades en uppgörelse med Belgiska Kongo som skapade ”La Société Anonyme des Huileries du Congo Belge”. Under sitt sextionde år, och redan med ansvar för att leda ett världsomfattande företag, tog Lever således itu med en uppgift som varken mer eller mindre handlade om att organisera om ett furstendöme.[64]

I en sammanfattning av situationen kommenterar en av trusternas försvarare, den tidigare amerikanske statssekreteraren A A Berle: ”I vissa delar av världen måste amerikanska företag uppriktigt och öppet göra affärer med främmande regeringar, med eller utan hjälp från USA:s utrikesdepartement. Amerikanska oljebolag i Venezuela, amerikanska kopparföretag i Chile, amerikanska sockerföretag i Dominikanska republiken, gör exempelvis affärer direkt med dessa staters vederbörande myndigheter... Vissa av de större företagen låter sammanställa fortlöpande och noggranna rapporter

---

[59] Benjamin Shwadran, *The Middle East, Oil and the Great Powers*, s 27-28; *Documents on British Foreign Policy, 1919-39*, red E.L. Woodward och Rohan Butler, 4:e serien, s 1125-1126, 1142, 1190-1191.
[60] May och Plaza, *The United Fruit Company in Latin America*, s 15-16.
[61] *Neue Zürcher Zeitung*, 10 juli 1954.
[62] May och Plaza, *op cit*, s 117.
[63] *Moody's Industrials*, 1946, s 1375.
[64] Charles Wilson, *op cit*, vol I, s 168.

till sig själva om de amerikanska diplomaternas inställning och böjelser, och graderar dem utifrån hur användbara de antas vara för att gynna eller skydda företagets intressen."[65]

De underutvecklade ländernas ekonomiska struktur

De underutvecklade ländernas nuvarande struktur är resultatet av deras förflutna och det speciella sätt på vilket de kom i kontakt med kapitalismen. Det handlar således om en *kombinerad* utveckling – en kombination mellan en gammal regim i upplösning och en kapitalism som noggrant undviker att utveckla industrin; en kombination mellan medicinsk teknik som minskar mortaliteten och undertryckande av all industriell teknik som skulle göra det möjligt att ge arbete, värdighet och hopp till de människor som på detta sätt hållits vid liv.

Den grundläggande bristen i de underutvecklade ländernas ekonomi är den *industriella underutvecklingen*. Denna underutveckling har två orsaker: för det första det faktum att det utländska kapitalet inte investerar någonting eller nästan inte någonting för att utveckla tillverkningsindustrin, och för det andra det faktum att de infödda härskande klasserna själva föredrar att investera i mark, handel eller ocker istället för att bygga upp en modern industri.

1914 gick mer än 85% av de brittiska investeringarna utomlands till järnvägar, till att producera mineraler eller växtråvaror och till statliga lån.[66] 1951-1952 gjordes mindre än 1% av Frankrikes samlade offentliga investeringar i de utländska besittningarna inom tillverkningsindustrin.[67]

Av de 16,3 miljarder dollar som amerikanska företag investerade utomlands i slutet av 1953, investerades bara en miljard, eller lite mer än 6%, inom tillverkningsindustri utanför Kanada eller Västeuropa (och av det investerades en stor del i Australien, Nya Zeeland, Israel, Sydafrika och liknande länder, som inte är koloniala eller halvkoloniala i egentlig mening).[68]

Den industriella underutvecklingen förvärras ytterligare genom att den gamla hantverksindustrin, den inhemska industrin och ibland till och med den tillverkning som fanns i länder som Indien, Kina, Indokina och länderna i Nordafrika, dukade under för konkurrensen från den moderna industrins billiga produkter från väst:

> Byn som var dessa folks grundläggande ekonomiska och kulturella enhet utsattes för teknologins nedbrytande krafter. Dess självständighet försvann och den knöts till staden, landet och världen utanför. Byarnas industrier som spinneri och vävning, porslinstillverkning, mässingsarbeten, oljepressning, växtfärger, lackarbeten, etc tynade bort. De ersattes av maskintillverkade varor som aluminiumprodukter, fotogen, textilier och syntetfärger. Ett överflöd av billiga fabriksvaror trängde ut hantverkarna och berövade gruppen deras nedärvda färdigheter.[69]

Således minskade sysselsättningen inom industrin, om inte i absoluta tal så åtminstone i förhållande till den växande befolkningen. Enligt officiell statistik *sjönk* den procentuella andelen av den arbetande befolkningen som levde av den moderna industrin från 5,5% 1911 till 4,3% 1931. Den fortsatte att sjunka ända fram till Indiens självständighet. Det tidigare citerade dokumentet från FN ger följande procentsiffror på nya jobb inom industrin för den växande arbetande befolkningen:[70] 1931-1939: 0,8%, 1939-1945: 4,5%, 1946-1948: 0,7%.

Först efter självständigheten förbättrades denna procentandel en aning, och först därefter kan vi räkna med att den moderna och inhemska industrin ger sysselsättning till mer än 10% av den

---

[65] Berle, *The Twentieth Century Capitalist Revolution*, s 131-132.
[66] Bonné, *Studies in Economic Development*, s 215.
[67] FN, *Processes and Problems of Industrialization in Underdeveloped Countries*, s 82-83.
[68] *Ibid*, s 86.
[69] Kewal Motwani, "The Impact of Modern Technology on the Social Structures of South Asia", i *International Social Science Bulletin*, vol III, nr 4, s 7875.
[70] FN, *Processes and Problems...*, s 139.

arbetande befolkningen. *Men den procentandel av befolkningen som lever av jordbruk var i slutet av 1950-talet fortfarande högre än 1891*, vilket syns i följande tabell:

	Procentandel av den arbetande befolkningen som sysselsätts inom jordbruket
1891	61,1
1901	66,5
1911	72,2
1921	73,0
1931	65,6
1950-1951	72,0
1952	68,0
1956	70*

(Samtliga siffror 1891-1952 är tagna ur de officiella folkräkningar som genomförts de aktuella åren.)

Och de indiska myndigheterna hoppades att de på nytt skulle kunna nå procentandelen från 1891 först kring 1975-1976!

Det var samma sak i Nordafrika efter fransmännens erövring. Antalet infödda hantverkare i Algeriet minskade från 100.000 i mitten av 1800-talet till 3.500 år 1951. På grund av den invasion av fabriksvaror som gynnades av den engelsk-amerikanska militära ockupationen sjönk antalet hantverkare på några år efter kriget från 39.267 år 1946 till 6.466 år 1951 i Marrakesh och från 31.805 år 1946 till 12.608 år 1954 i Fez.[71]

Den minskade sysselsättningen utanför jordbruket (i förhållande till befolkningsökningen) orsakar ett fruktansvärt *tryck på jorden*, som åtföljs av en kronisk undersysselsättning på landsbygden, ett tillstånd av överbefolkning inom jordbruket som antar enorma proportioner.

Före kriget beräknades överbefolkningen på landsbygden i Östeuropa till 45% av den vuxna befolkningen i byarna.[72] I Egypten var denna procentandel så hög som 40-50%: ”Man kan med säkerhet slå fast att omkring hälften av den nuvarande befolkningen på landsbygden är ’överskott’ i den meningen att det inte finns tillräcklig sysselsättning för den inom ramen för det nuvarande jordbruket. Med andra ord kan samma produktion uppnås med hälften av den nuvarande landsbygdsbefolkningen, även utan några tekniska eller organisatoriska förändringar.”[73]

I Ecuador beräknas överbefolkningen till 35-40% av Sierras’ befolkning.[74]

Vad gäller Indien uppskattar den officiella texten i den första femårsplanen att de arbetslösa på landsbygden utgör 30% av den vuxna befolkningen (nästan 70 miljoner människor) och att arbetslösheten dessutom berör miljontals odlare som arbetar på mycket små jordlotter.[75] Samma dokument anmärkte tidigare, att av de fyra miljoner lantbruksarbetare som registrerades i 1951 års folkräkning hade 89% inget fast arbete och bara arbetade med oregelbundna intervall.[76] Sju år senare bedömer D K Rangnekar att den ”obrukbara” befolkningen – det vill säga personer som om de försvann inte skulle leda till någon nedgång av jordbruksproduktionen – uppgår till 25% av Indiens arbetande landsbygdsbefolkning, eller 60 miljoner människor.[77] Enligt Bonné[78] ökade

---

* Enligt den officiella andra femårsplanen.

[71] M Le Tourneau, ”*L'artisanat en Afrique du Nord*”, i *Vers la promotion de l’économie indigène*, s 252-253.

[72] Moore, *Economic Demography of East and Southern Europe*.

[73] Issawi, *op cit*, s 242.

[74] Beate R Salz, ”The Human Element in Industrialization”, i *Economic Development and Cultural Change*, oktober 1955.

[75] *The First Five-Year Plan*, s 652.

[76] *Ibid*, s 203-204.

[77] Rangnekar, *Poverty and Capital Development in India*, s 80.

[78] Bonné, *op cit*, s 173.

antalet lantbruksarbetare utan jord från 7,5 miljoner 1822 till 35 miljoner 1933 och 68 miljoner 1944.

Trycket från dessa enorma massor på den begränsade arealen jord är så högt att jordräntorna antar exempellösa proportioner. Före den kinesiska revolutionen beräknades officiellt jordräntan till i genomsnitt 40% eller till och med 60% av skörden.[79]

En FN-publikation ger följande exempel på gällande jordränta:

(a) 50% av skörden i Japan som ränta mellan 1868 och Andra världskriget;

(b) räntor på mellan 30-50% av skörden i Vietnam (och ränta på 100% på lån!);

(c) räntor på mellan 30-50% för arrenderad mark i Filippinerna, oftast den högre.[80]

> På grund av konkurrensen om mark har jordägarna och ockrarna fått bönderna att gå med på alltmer betungande villkor för att använda jorden och få lån. De brittiska ämbetsmännens upprätthållande av lag och ordning har skyddat de jordägande grupperna från den folkliga förbittringens mer våldsamma uttryck. Det är i denna inramning som odlarna, trots att de har jordbruksproduktionen i sina egna händer, har berövats medlen för att öka sin produktion.[81]

Även i Indien och Pakistan var och förblir det genomsnittliga arrendet för lantbruk 50% av skörden.

Alfred Bonné citerar en artikel om Iran som bedömer att *jordägarnas totala inkomster uppgår till en tredjedel av skörden*.[82]

Le Monde åberopar ett iranskt verk, *Medelklasserna i Iran* av dr Elisan Naraghi, och uppger att arrendatorerna i detta land bara får behålla 20% av skörden! 60% av bondefamiljerna hade inga egendomar och 23% hade mindre än en hektar.[83] Men det mest katastrofala resultatet av detta förhållande är inte den låga jordbruksproduktiviteten, utan att hela det samhälleliga överskottet avleds till jordägande och ocker som ger mer inkomster än industrin.

Issawi talar om det enorma värdet på mark i Egypten, där ett tunnland är värt motsvarande 20 årslöner för en lantarbetare.[84] Bonné konstaterar:

> Denna uppdrivna nivå på arrendet är skälet till... att många dugliga jordägare som bor i byar på landsbygden föredrar att arrendera ut sin mark till småjordbrukare snarare än att själv arbeta. Jordägaren kan kräva så höga priser därför att det alltid finns stor efterfrågan på jord att hyra från jordlösa arrendatorer som inte har någon möjlighet att försörja sig. Således får han högre inkomster från att hyra ut marken än från att bruka den själv.[85]

En FN-publikation gör samma iakttagelse, och Daniel Thorner skriver: ”De indiska jordägarna har upptäckt att arrende och ocker, till skillnad från kapitalistiska profiter, är enklare, säkrare, trevligare och mer lukrativt. I ett vittnesmål inför Royal Commission on Agriculture i Indien, hävdade således M A Momen, ordförande för registrering och granskning av jord i Bengalen: ’Jag har tillräckligt med mark och odlar en del själv. Men jag har märkt att det är mer lönsamt att arrendera ut marken för halva skörden (sharecropping) än att odla marken med min egen boskap och anställda tjänare’.”[86]

---

[79] *China Handbook*, 1937-1943.
[80] FN, *Progrès de la réforme agraire*, s 27, 29, 31.
[81] D Thorner, i Kuznets, Moore och Spengler (red), *op cit*, s 126-127.
[82] Bonné, *op cit*, s 169.
[83] *Le Monde*, 10 september 1959.
[84] Issawi, *op cit*, s 128.
[85] Bonné, *op cit*, s 173.
[86] FM, *Processes and Problems of Industrialization*, s 33; D Thorner, ”Long-term trends of output in India”, i Kuznets, Moore och Spengler, red, *op cit*, s 127.

Argumenten mot kapitalistiska företag inom jordbruket är ännu starkare när det gäller kapitalistiska industriföretag. Den typ av investeringar som de härskande klasserna i koloniala och halvkoloniala länder föredrar är att köpa mark, handel och ocker. I och med det antar de en speciell sorts yttre drag, nämligen godsägare-handelsman-ockrare, godsägare-ockrare eller handelsman-ockrare (en borgarklass av *comprador*typ).

Den industriella underutvecklingen, och den kroniska undersysselsättning som den drar med sig, är således på en gång både orsak till och resultat av att kapitalet koncentreras till jordägande och hamstring av ädla metaller. Underutvecklingen är ett resultat av de dominerande imperialistiska intressena och är nära knuten till den existerande samhällsstrukturen. De självständiga härskande klassernas intressen (delvis med undantag för den ytterst svaga ”nationella” industribourgeoisien) är knutna till de imperialistiska herrarnas intressen både med ekonomiska (andelar i utländska handels- och imperialistiska banker) och politiska band (en strävan att hålla bondeklassen underordnad). För att vägen till industrialisering och ekonomiska framsteg ska kunna öppna sig är det helt nödvändigt med en djupgående social revolution.

Dessa övergripande yttre drag hos ekonomin i de underutvecklade länderna måste i varje enskilt land givetvis fyllas med betydande nationella särdrag som skiljer sig från land till land (och i länder som är stora som kontinenter, som Indien, Kina eller Brasilien från provins till provins). Icke desto mindre går de att tillämpa generellt på alla underutvecklade länder om än givetvis i olika utsträckning, med enda undantag för länderna i Ekvatorialafrika och öarna i Oceanien utom Indonesien.

Imperialismen som ett hinder för industrialiseringen av de underutvecklade länderna

De koloniala och halvkoloniala ländernas ekonomiska underutveckling är ett resultat av att imperialismen har trängt in och tagit makten, och den bibehålls, bevaras och förvärras av denna makt. Den grundläggande förutsättningen för att kunna röja vägen för framsteg är att detta herravälde avlägsnas: det är ännu viktigare än att avlägsna de inhemska härskande klasserna, även om de två processerna oftast är förbundna med varandra.

Det går inte att förneka att avsaknaden av utländskt herravälde var den avgörande faktor som möjliggjorde Japans industrialisering, som uppmuntrades med statens samlade resurser.[*] Under perioden 1896-1900 var industriproduktionen per capita bara tre gånger större i Japan än i Indien (5,7 dollar jämfört med 1,5 dollar). 1936-1938 hade skillnaden blivit enorm (64 dollar jämfört med 4,90 dollar).[87] Alla koloniala eller halvkoloniala länder som har erövrat politisk frihet, eller har styrts av företrädare för industribourgeoisien, har gjort kraftansträngningar för att industrialisera sig, vilket står i skarp motsättning till de regeringar som kontrolleras av imperialismen. Exemplen med Argentina under Peron och Egypten under Nasser är typiska, liksom de indiska femårsplanerna.

Inte heller går det att förneka att de industriella, handels- och ekonomiska banden mellan moderländerna och de koloniala länder som de behärskar utgör starka hinder för en industrialisering: ”Hinder för att inrätta nya företag... kan införas från utlandet... av ett bolag eller en grupp av bolag med speciella intressen inom industrin ifråga. Detta motstånd mot en lokal industriell utveckling är sannolikt mest möjligt och effektivt där de politiska och ekonomiska banden är som starkast, vilket är fallet mellan ett moderland och dess besittningar.”[88]

För att uppnå denna effekt räcker det oftast att bara bibehålla frihandelsförhållanden mellan kolonierna och moderländerna, och om det inte räcker så leder vägran att dela med sig av teknisk information till samma resultat: ”Det skulle till exempel vara svårt för något av de mindre utvecklade länderna att upprätta ett aluminiumsmältverk av någon större storlek under ekonomiska former utan

[*] Se kapitel 14.
[87] Bonné, *op cit.*
[88] FN, *Processes and Problems...*, s 7.

hjälp från det ena eller andra av världens stora aluminiumföretag. Det vore ännu svårare att bygga och driva ett oljeraffinaderi utan stöd från något av de stora oljebolagen."[89]

Och Kuznets gör denna anmärkning: "Ett politiskt underordnande (är) inte någon särskilt gynnsam förutsättning för att snabbt anpassa industrisystemet i de politiskt underlägsna länderna."[90]

En FN-publikation om Brasilien säger på ett inte mindre rättframt sätt: "Företagarnas ovilja att gå in i andra sektorer än sina egna, i synnerhet de där marknaden traditionellt har tillfredsställts genom import... skapar nya svårigheter för utvecklingen. De inhemska företagarna är rädda för att deras produktivitet är lägre än de utländska konkurrenternas, eller att de senare i ett eller annat skede på ett konstgjort sätt kan sänka sina priser för att ta tillbaka marknaden. De inhemska företagarna vet att de måste konkurrera med ekonomiskt mäktiga grupper, med ytterst effektiva utländska producenter eller med sådana som åtnjuter optimala marknadsförhållanden, lättillgängliga råvaror och låga yttre kostnader."[91]

Men det är viktigt att betona att bytesförhållandena mellan moderländerna och de underutvecklade länderna – som är ett utbyte av fabriksvaror mot råvaror – på det hela taget har organiserats på ett sådant sätt att det systematiskt verkar till nackdel för de sistnämnda och till fördel för de förstnämnda. Detta framstår helt klart i studien *Relative Prices of Exports and Imports of Under-Developed Countries* som visar[92] att handelsvillkoren mellan dessa två grupper av länder sedan början av den imperialistiska eran, det vill säga sedan 1876, och fram till 1948 hade förändrats med mellan 35-50%, på råvaruexportörernas bekostnad. En undersökning som GATT nyligen genomfört visar att denna process har fortsatt under åren efter Andra världskriget. Under recessionen 1957-1958 sjönk således priset på råvaror som exporterades från de underutvecklade länderna med 5%, medan priserna på fabriksvaror som de importerade steg med 6%.[93]

Oavsett vilka tekniska skäl man kan åberopa för att förklara detta fenomen, så handlar det när det kommer till kritan om de olika produktivitetsnivåerna (det samhälleligt nödvändig förbrukade arbetet) i de två olika sorternas länder, det vill säga ett "jämlikt" utbyte av *mer arbete* (mindre kvalificerat och mindre produktivt) från de koloniala och halvkoloniala ländernas sida mot *mindre arbete* (mer kvalificerat och mer produktivt) från de industriellt utvecklade ländernas sida. Således har den internationella handeln "på grundval av världspriser" bara inneburit och i viss mening "reglerat" att värden har överförts från de förstnämnda till de sistnämnda. Detta går att se redan när den internationella handeln inleddes.*

Den relativa nedgången för priset på råvaror som exporteras från de underutvecklade länderna är ett av de främsta hindren för deras industrialisering.§ Då och då, och plötsligt, minskar den statens inkomster, och orsakar på så sätt inflation och ställer till oreda i det ekonomiska livet. I synnerhet begränsar den tillgångarna på utländsk valuta som är oundgängliga för att köpa utrustning utom-

---

[89] *Ibid*.
[90] Kuznets, *Economic Change*, s 246.
[91] FN, *The Economic Development of Brazil*, s 45.
[92] FN, *Relative Prices of Exports and Imports of Under-Developed Countries*, s 22-23.
[93] GATT-rapport, *Trends in International Trade*.

* Denna skillnad mellan priset på råvaror och priset på färdiga varor är nära knutet till det motsägelsefulla sätt på vilket lönerna utvecklas i de två sorternas länder. Sedan det uppstått en stark fackföreningsrörelse i väst stiger de nominella lönerna där när det är full sysselsättning och förblir praktiskt taget stabila när det är arbetslöshet. Men i de koloniala länderna ligger lönerna praktiskt taget stilla under uppgångsperioder och tenderar att sjunka under perioder av kris.

§ Paul A Baran (*op cit*, s 183 [eng upplagan]) bagatelliserar det hinder (eller hjälp) för industrialiseringen som skillnaderna i pris mellan råvaror och färdiga varor utgör. Han konstaterar att en relativt liten del av den förtjänst som uppstår genom exporten av råvaror går till invånarna i ett underutvecklat land. Han glömmer bort effekten på de statliga inkomsterna, som är mycket viktig, och även på betalningsbalansen, eller uttryckt annorlunda, förmågan att importera industriutrustning. Det är intressant att observera att Jugoslavien och Polen har klagat på de ogynnsamma utbytesvillkoren mellan dem och Sovjetunionen, vilket har hindrat deras industrialisering (se Popović, *Economic Relations Between Socialist Countries*).

lands. Varje gång detta hinder tillfälligt avlägsnas (som under Andra världskriget) sker en febril ökning av industrialiseringen.

Industrialiseringen hindras inte av att det finns ett alltför blygsamt *absolut* samhälleligt överskott i de koloniala och halvkoloniala länderna. Tvärtom är det samhälleliga överskottet ofta högre i dessa länder än i de industriellt utvecklade länderna. FN:s skrift om Brasilien som vi redan har citerat, konstaterar att företagarnas och kapitalisternas inkomster under perioden 1947-1953 varierade mellan 85 och 100% av lönearbetarnas samlade inkomster.[94] I Mexiko utgjorde profiterna 1950 41,4% av landets nettoproduktion. I Norra Rhodesia 42,9%, i Chile 1946 26,1%, och i Peru 1947 24,1%, procentsatser som är lika höga eller högre än i de industriellt utvecklade länderna. I Egypten uppgick profiter och räntor från arrenden 62% av nationalinkomsterna 1950.[95]

Även om dessa siffror innefattar profiterna i småjordbruket så är det icke desto mindre så att överskottet inte investeras inom industrin, eller investeras där i otillräcklig omfattning, vilket är just det som förklarar underutvecklingen. De delar av detta samhälleliga överskott som *förs hem* till moderländerna i form av profiter är avsevärda. I själva verket var de profiter som skickades hem redan före 1914 större än de nya brittiska kapitalinvesteringarna utomlands, med undantag för åren 1889-1891.[*] För närvarande utgör de en viktig del av nationalinkomsterna (och kan öka nettoinvesteringarna med 50-100%) i ett antal länder. Här är några exempel:

	Profiter som skickats hem av utländska företag, i % av nationalinkomsterna, 1949
Sydafrika	4
Södra Rhodesia	4
Surinam	5
Dominikanska republiken	6
Iran	13
Venezuela	17
Norra Rhodesia	27[96]

Och den tidigare citerade FN-studien av Brasilien ger följande bild av profiter som förts utomlands, i % av Brasiliens totala besparingar:

	%		%
1939	4,5	1946	5,3
1940	25,0	1947	4,3
1941	20,0	1948	7,4
1942	18,0	1949	6,6
1943	0,8	1950	6,2
1944	8,9	1951	8,5
1945	16,6	1952	2,8

Under hela perioden 1939-1945 uppgick de profiter som skickades hem av utländska företag i Brasilien, inklusive privata profiter som skickades hem av emigranter etc, till 735 miljoner dollar.[97]

---

[94] FN, *The Economic Development of Brazil*, s 20.
[95] Issawi, *op cit*, 84.
[*] Enligt en ekonomisk översikt av Latinamerika 1951-1952 (*Economic Survey of Latin America*, 1951-1952, s 5) ökade de utländska kapitalinvesteringarna i Latinamerika mellan 1945 och 1951-1952 bara med totalt 2 miljarder dollar, medan det som skickades hem i form av utdelning, räntebetalningar, etc, uppgick till 5,8 miljarder dollar.
[96] FN, *National Income and its Distribution in Underdeveloped Countries*, s 10.
[97] FN, *The Economic Development of Brazil*, s 25.

Genom att bromsa de underutvecklade ländernas industrialisering håller imperialismen inte bara upp nivån på superprofiterna och motverkar profitkvotens fallande tendens. Tack vare sitt monopol på produktivitet gör detta det också möjligt att garantera arbetarna i moderländerna en levnadsstandard som är högre än arbetarnas levnadsstandard i kolonierna. Imperialismens uppgångsperiod från 1871 till 1914 (och delvis till 1929) vilar på dessa två stöttepelare. Men båda två skakas av resultatet av de motsättningar som imperialismen själv har samlat ihop – den ryska revolutionen och de koloniala revolutionerna.

Nyimperialismen

Under tiden omedelbart efter Andra världskriget skakades det imperialistiska systemets grundvalar av koloniala revolutioner. För att kunna fortsätta att suga ut de koloniala länderna blev kapitalisterna i moderländerna allt oftare tvungna att övergå från direkta till indirekta härskarmetoder. Den ena efter den andra av kolonierna omvandlades till halvkoloniala länder, det vill säga erhöll politiskt oberoende. I allmänhet behöll imperialismen de flesta av sina tidigare ekonomiska positioner i de just självständiga länderna, även om den också tvingades svälja en del nationaliseringar som gav återverkningar (Suezkanalen!). Det imperialistiska herraväldet avskaffades bara i grunden i de länder där även *kapitalismen* avskaffades.

Systemet med indirekt styre – nykolonialism eller nyimperialism – är inte bara en oundviklig eftergift från moderländernas borgarklass' sida till den koloniala borgarklassen. Det svarar också mot en ekonomisk förändring av relationerna mellan dessa två klasser. Industrialiseringen av de koloniala och halvkoloniala länderna är en oåterkallelig process. Den undergräver en av det gamla koloniala systemets grundpelare – de underutvecklade ländernas roll som avsättningsområde för dagliga konsumtionsvaror. Exporten av dessa varor från de imperialistiska länderna började minska alltmer, först i relativa och sedan till och med i absoluta siffror. Mer och mer tar *exporten av kapital* över den plats som den gamla sortens export haft, i den mån de underutvecklade länderna fortfarande behöver stå till tjänst som säkerhetsventil för de tendenser till överproduktion som finns inneboende i den kapitalistiska ekonomin. Denna export är förenlig med att den koloniala borgarklassen får ett ökat politiskt och socialt oberoende i förhållande till imperialismen. I viss utsträckning gör den det till och med nödvändigt med ett ökat statligt ingripande, eftersom staten är den enda som klarar av att upprätta stora företag inom den tunga industrin i de underutvecklade länderna. De delar av den imperialistiska borgarklassen som såg industrialiseringen av de underutvecklade länderna en *möjlig konkurrent* stärktes, hamnade i konflikt med de som framförallt såg den som att det uppstod en *möjlig kund*. Vanligtvis tenderade dessa konflikter att lösas till förmån för den andra gruppen, som består av de stora monopol som främst grundar sig på produktion av kapitalvaror.

Propagandan om ”hjälp till de underutvecklade länderna” får då också en speciell innebörd. De imperialistiska ländernas utsugning av ”tredje världen” fortsätter mer uppsluppet än någonsin, vilket syns i de försämrade handelsvillkoren. Men dessa försämrade handelsvillkor berövar de underutvecklade länderna medel för att köpa mer kapitalvaror från moderländerna. ”Hjälpen” till de underutvecklade länderna är tänkta att kompensera det ökande underskottet i deras handelsbalans – och är när det kommer till kritan således en *omfördelning av profiterna inom den imperialistiska borgarklassen*, till fördel för de monopolsektorer som exporterar kapitalvaror, på bekostnad av de ”gamla” sektorerna (textil, kol, etc).

I miljarder dollar

	1953	*1954*	*1955*	*1956*	*1957*	*1958*
De underutvecklade ländernas importkapacitet (exportinkomster minus överförda utdelningar)	11,3	11,6	12,4	12,1	11,3	11,8
Import från USA och Västeuropa	12,4	13,6	14,8	16,0	18,7	18,0
Total import av kapital minus privat långsiktigt kapital	1,6	2,0	2,5	2,9	5,2	5,2[98]

EXPORT AV FABRIKSVAROR TILL ”TREDJE VÄRLDEN”

(1955 = 100)

	1956	*1957*	*1959*	*1960*
Kemiska produkter	106	122	116	122
Transportmaskiner och utrustning	119	140	138	135
Övriga fabriksvaror	109	125	113	108
varav textilvaror	101	107	93	90

På det hela taget innebär ”hjälpen” dessutom minskade och inte ökade reservfonder i den ”tredje världen”, vilket följande tabell visar tydligt:

OFFICIELLA RESERVER AV GULD OCH UTLÄNDSK VALUTA I SLUTET AV ÅRET, I MILJARDER DOLLAR[99]

	Industrialiserade länder	*Icke industrialiserade länder*
1954	37,86	11,74
1955	37,69	11,69
1956	38,56	12,03
1957	39,50	11,34
1958	41,36	10,42
1959	41,75	11,01
1960	44,58	10,50

Det säger sig själv att det ”kalla kriget” har stimulerat tendensen att ge hjälp till de underutvecklade länderna, eftersom allianserna med den koloniala borgarklassen är det enda sätt på vilket imperialismen kan bemöta de antikapitalistiska krafternas hela tiden ökande styrka i världen. Men den förändring av världshandelns struktur som nyimperialismen motsvarar måste hursomhelst betraktas som en faktor som verkar i denna riktning, även oavsett konflikten mellan öst och väst.

[98] GATT, *International Trade in 1959*.
[99] National Institute of Economic and Social Research, *Economic Review*, nr 15, maj 1961.

Kapitel 14: Den kapitalistiska nedgångsperioden

Kapitalets koncentration och centralisering i internationell skala

Frihandelskapitalismen karakteriserades av att Storbritannien hade ett världsomfattande industrimonopol. I och med uppkomsten av en rad andra stora industrimakter upphörde detta monopol, och den imperialistiska perioden inleddes. Världen delades upp mellan stormakterna och det kapitalistiska produktionssättet kunde under 40 år på nytt utvidga sin internationella bas, inte bara världens handel och produktion utan också de enskilda imperialistiska ländernas handel och produktion.

Sedan Kina i början av 1900-talet hade delats upp i inflytelsesfärer var denna fördelning fullbordad. Men de krafter som tvingade kapitalismen att expandera var starkare än någonsin. Monopolens makt över ekonomierna i de stora, utvecklade kapitalistiska länderna ledde till en kraftig ökning av kapitalets organiska sammansättning. Kapitalet var mer än någonsin på jakt efter superprofiter. De områden som ännu inte hade genomträngts av det kapitalistiska produktionssättet blev allt mindre, och det minskade automatiskt möjligheterna att hitta nya källor till superprofiter genom att exportera kapital till industriellt jungfruliga länder.

Följaktligen blev de gamla etablerade industriländerna i sin tur måltavlor för kapitalets internationella expansion. Imperialistiska krig blir ett sista sätt att tillfälligt lösa motsättningen mellan den benägenhet till konstant expansion som är det kapitalistiska produktionssättets grundval, och de gränser som erövringen av världen hädanefter har satt upp för denna expansion. Produktivkrafterna kvävs innanför de alltmer begränsande nationsgränserna och ”befriar sig” på ett explosivt sätt under dessa krig.

Imperialistiska krig är både krig för att tillfälligt lösa konflikter om den internationella kapitalistiska konkurrensen och för att förändra fördelningen av inflytelsesfärer i världen i linje med de förändrade styrkeförhållandena mellan stormakterna, och framstår som det viktigaste sättet för att utveckla kapitalets internationella koncentration och centralisering. De utarmar och ruinerar periodvis en del av världens borgarklass för att berika och stärka en annan del av samma borgarklass. De berövar gamla imperialistiska länder deras jaktmarker och omvandlar dessa länder till investeringsområden för utländskt kapital. Men genom dessa plötsliga avbrott eller förändringar av den internationella handelns inriktning, gör de på samma gång det möjligt för de koloniala och halvkoloniala ländernas gryende borgarklass att kapa åt sig en blygsam plats på världsmarknaden. Den ojämna och sammansatta utveckling som ligger bakom bildningen och framväxten av kapitalistiska monopolgrupper är också karakteristisk för hela det ekonomiska förloppet under vår epok. Även om denna utveckling centraliserar de tillgängliga kapitalresurserna till ett litet antal länder, så gör den långt ifrån slut på den mellanimperialistiska konkurrensen, utan intensifierar både konkurrensen mellan ”stormakterna” och mellan de ”små” som desperat kämpar om en plats i solen.

Redan på randen till Första världskriget hade tre stormakter genom sin brist på kapital blivit platsen för utländska imperialistiska investeringar: Ryssland, i huvudsak av franskt och belgiskt kapital, och Österrike-Ungern och Italien av tyskt kapital. Vid slutet av Första världskriget var Tyskland, vars utlandsinvesteringar 1913 räknades som de tredje största i världen, så utarmat att det när riksmarken väl hade stabiliserats blev det utländska kapitalets främsta investeringsområde. Mellan 1924 och 1929 drog Tyskland åt sig 400 miljoner dollar i importerat kapital årligen, jämfört med 136 miljoner som investerades i Australien, 110 miljoner i Argentina och 105 miljoner i Östeuropa. Japan, som själv var en växande kapitalistisk makt, var fortfarande ett viktigt investeringsområde för utländskt kapital.

Andra världskriget accelererade denna internationella kapitalkoncentration betydligt. Före Första världskriget var Storbritannien den ledande kapitalexportören, men tvingades avveckla en stor del av sina utlandsinvesteringar för att betala krigföringen: denna ”desinvestering” har beräknats till 17

miljarder dollar. Amerikanskt kapital flyttade i allt större skala till Storbritannien. Frankrike, Holland och Belgien hade förlorat delar av sina utlandsinvesteringar och hade också blivit platsen för investeringar av utländskt, i synnerhet amerikanskt, kapital. Efter att mellan 1942 och 1945 ha lyckats utvidga sitt kapitals verksamhetsområde till hela Sydostasien, föll Japan samman och tvingades öppna dörren på vid gavel för amerikanskt kapital. Samma sak hände med Tyskland och Italien. Mellan 1940 och 1945 översvämmade tyskt kapital större delen av Europa och västra Ryssland, bara för att efter att själv ha blivit besegrat bli översvämmat av amerikanskt kapital.

I slutet av denna process stod ett litet antal ”överkapitaliserade” länder mot majoriteten av stater som hädanefter är ”underkapitaliserade”, det vill säga har en produktivitetsnivå som ligger under världsgenomsnittet. De enda länder som idag kan anses vara ”överkapitaliserade” är USA och Schweiz, tillsammans med (bara i relativ mening) Storbritannien, Holland, Belgien och Sverige.

Denna överkapitalisering utmärks:

1. Av ett årligt överskott av kapitaliserbart mervärde, som om det investeras i landet självt inte längre kan ge en genomsnittlig vinst.
2. Av produktivitetsmonopol.
   ”Praktiskt taget hela olje- och den petrokemiska industrin, en stor del av plast- och stål- och den maskintekniska industrin som använder sig av vissa nya och viktiga tekniker som har införts eller utvecklats i världen under och efter kriget, betalar royalties till amerikanska koncerner, och är bundna till amerikanska tillverkare och deras licensinnehavare för vissa avgörande utrustningsdetaljer. Man beräknar att bara de brittiska raffinaderierna årligen betalar tiotals miljoner pund Sterling till USA.”[1]
3. Av ökade skillnader på industrianläggningarnas genomsnittliga ålder. 1938 lade USA ut 60 dollar per capita på avskrivningar av fast kapital, mot 50 i Storbritannien och 35 i Frankrike och Tyskland. 1950 uppgick denna siffra till 140 i USA, mot 65 i Storbritannien och 40 i Frankrike och Tyskland. Även om man räknar med att en dollar 1950 bara var värd hälften av vad en dollar var värd 1938, så gjordes avskrivningarna snabbare i USA och långsammare i Västeuropa. Men denna situation förändrades efter 1953 och i synnerhet efter 1957.

Enligt FN:s statistiska årsbok för 1958 hade bara sex av de 73 länder vars betalningsbalans analyserades för perioden 1951-1957, större inkomster från sina utlandsinvesteringar än vad de skickade utomlands som avkastning på investeringar inom sina gränser. Dessa länder var: USA (årlig positiv nettobalans gällande utdelningar, räntebetalningar, etc: 2,5 miljarder dollar); Storbritannien (265 miljoner dollar); Schweiz (100 miljoner); Holland (65 miljoner); Belgien (35 miljoner); och Sverige (18 miljoner).[*]

De länder som har högst årliga tribut till det utländska kapitalet är följande, där siffrorna inom parentes visar total genomsnittlig årlig export av utdelningar under samma period: Venezuela (550 miljoner dollar); Kanada (330 miljoner); Australien (220 miljoner); Sydafrika (190miljoner); Irak (135 miljoner); Brasilien (130 miljoner); Mexiko (110 miljoner); Centralafrikanska republiken (100 miljoner); Iran (90 miljoner); Västtyskland (68 miljoner); etc.

[1] *Manchester Guardian*, 6 maj 1954.

[*] Det finna några gränsfall. Frankrike hade ett nettoutflöde av utdelningar under perioden 1951-1945 och ett nettoinflöde efter 1955, men landet importerar fortfarande kapital i betydande omfattning. Portugal har en positiv nettobalans gällande utdelningar, men den är obetydlig i jämförelse med den stora importen av kapital. Libanon och Irland har en liten positiv balans, som mer beror på penningförsändelser som emigranter skickar hem eller att emigranter återvänder hem, än på kapital som investeras utomlands.

Relativ minskning och uppsplittring av världsmarknaden

I grund och botten var det under den imperialistiska expansionsperioden (1875-1914) som världsmarknaden upprättades och den internationella handeln spred sig i världsskala. Från och med Första världskriget exploderade systemets inneboende motsättningar, samtidigt som världsmarknaden splittrades upp, minskade relativt och delades upp.

(a) Den ryska revolutionen i oktober 1917, och Sovjetunionens utvidgning till Östeuropa efter 1944, den kinesiska revolutionens seger, händelserna i Korea och Vietnam och den kubanska revolutionen, har berövat den kapitalistiska marknaden en tredjedel av världen, dit kapitalistiska varor och i synnerhet kapital inte längre kan strömma fritt.

(b) Den koloniala revolutionens utbrott och utveckling efter Andra världskriget har minskat avsättningsområdena för vissa kapitalistiska produkter i andra delar av världen.

(c) Industrialiseringen av ett antal främmande länder, som i det långa loppet är ett oundvikligt resultat av moderländernas export av kapital till dessa länder, har omvandlat dem från kunder till konkurrenter med vissa industrigrenar i de imperialistiska länderna, speciellt de som tillverkar konsumtionsvaror.

(d) Den industriella utvecklingen av Sovjetunionen och ett antal länder i Östblocket har gjort det möjligt för dem att i viss mån ersätta de imperialistiska länderna som handelspartners till flera underutvecklade länder, och till och med utvecklade länder, vilket följande tabell visar:

	Import från östblocket, i %			*Export till östblocket, i %*		
	1938	*1956*	*1957*	*1938*	*1956*	*1957*
Finland	9	25	32	3	27	28
Egypten	10	14	27	10	34	48
Turkiet	12	15	16	12	20	21
Ceylon	1	9	4	1	11	11
Burma	-	19	7	-	14	10
Iran	36	10	12	10	17	25
Syrien	-	4	7	-	8	22
Island	2	26	34	1	30	35[2]

På grund av den kapitalistiska världsmarknadens relativa minskning kan inte utrikeshandeln längre fylla samma roll som säkerhetsventil för de tendenser till överproduktion som finns inneboende i den kapitalistiska produktionen: exporten absorberar en mindre del av världens produktion än före 1913.

Mellan 1850 och 1913 ökade världshandelns volym med 900%, medan inkomsten per capita för världens befolkning definitivt inte fördubblades (om vi tar med i beräkningen att befolkningen ökade med 60%). Synbarligen drog världshandeln alltså till sig tre gånger mer av världens produktion 1913 än 1850.[3]

Å andra sidan ökade den internationella handelns volym mellan 1913 och 1951 bara med 30%, medan även världens befolkning och inkomsten per capita ökade (om än blygsamt om vi räknar med de underutvecklade länderna). Följaktligen ökade världshandelns volym mycket mindre än inkomsterna och produktionen i världen, världshandeln absorberade en mindre del av världsproduktionen.[4]

---

[2] *Banque des règlements internationaux*, 28:e årsrapporten, s 143.
[3] S Kuznets, ”Toward a Theory of Economic Growth”, i *National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad*, s 47.
[4] *Ibid*, s 48.

Trots världshandelns stora ökning under perioden 1953-1960 är den punkt som Kuznets klargör fullt giltig än idag. Produktionen av färdiga industriprodukter i världen (100 = 1913) ökade från ett genomsnitt på 263 under 1946-1950 till i genomsnitt 441 under 1958-1959. Exportvolymen av samma produkter (100 = 1913) ökade från ett genomsnitt på 100 under 1946-1950 till ett genomsnitt på 173 under 1958-1959. Och i och med det ökade utbytet inom den Europeiska gemensamma marknaden är denna senare siffra dessutom uppblåst.[5]

Ett ytterst typiskt exempel är produktionen av och handeln med järn- och stålprodukter. Medan världsproduktionen av dessa produkter mellan 1913 och 1950 steg till index 229 (inte medräknat Sovjetunionen), så ökade exporten av järn- och stålprodukter i världen (inklusive färdiga produkter) med mindre än 35%. 1957 var järn- och stålproduktionen tre gånger större än vad den hade varit 1913, medan världshandeln med järn- och stålprodukter bara hade ökat med 60%.

Särskilt textilindustrin visar de kombinerade effekterna av de underutvecklade ländernas industrialisering och den kapitalistiska världshandelns strukturella minskning. Denna minskning är faktiskt inte längre bara relativ. Den har blivit absolut och tar vad gäller bomullsvaror till och med formen av ett sammanbrott:

Årlig produktion och export av bomullsvaror i världen, i miljoner yard

	1910-1913	*1926-1928*	*1936-1938*	*1949*	*1951*	*1960*
Produktion	27.000	31.000	35.500	33.600	39.800	56.520
Export	9.500	8.550	6.450	4.900	5.800	6.480
I procent	35	27,5	18	14,6	14,5	11,5[6]

Följande siffror visar också att den geografiska fördelningen av produktion och export förändrats på ett djupgående sätt. Siffrorna gäller antalet vävspindlar i världen (i tusental, bara vävspindlar som används för att spinna råbomull räknade):[7]

[5] FN, *Industrialisation and Foreign Trade*, 1945; FN, *Statistical Yearbook*, olika perioder.
[6] Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, s 152; *Cotton*, nr 4, 1961.
[7] *Mitteilungen des W.W.I des D.G.B.*, februari 1952, s 47.

	31/8 1913	*1929*	*31/7 1936*	*31/7 1951*	*31/12 1959*
Europa, varav	99.505	104.305	91.227	72.457	57.902
Tjeckoslovakien	-	3.573	3.562	2.355	1.950
Frankrike	7.400	9.880	9.932	8.035	6.071
Tyskland	11.186	11.250	10.109	6.206	5.948*
Italien	4.600	5.210	5.442	5.694	4.854
Spanien	2.000	1.875	2.070	2.210	2.626
Storbritannien	55.652	55.917	41.391	28.152	14.104
Sovjetunionen	7.668	7.465	9.800	9.850	10.962
Amerika, varav	34.260	39.570	32.841	30.358	28.415
USA	31.505	34.829	28.157	23.183	20.111
Kanada	855	1.240	1.110	1.138	876
Mexiko	700	751	862	1.114	1.192
Sydamerika	1.200	2.750	2.712	4.772	5.884
Afrika	-	-	-	771	1.546
Asien och Oceanien, varav	9.393	18.836	25.582	22.408	41.668
Kina	1.009	3.602	5.010	4.250	9.600
Indien	6.084	8.704	9.705	10.849	13.281
Japan	2.300	6.530	10.867	5.244	13.012
Världen	143.449	164.211	151.705	125.994	129.531

Att produktionen av bomullsgarn inte har minskat utan ökat under samma period beror mer på en intensiv användning av de befintliga resurserna och en ökad produktion per spindel, med hjälp av tekniska förbättringar av spindlarna och rationaliseringar på spinnerierna. Det är intressant att notera att USA, som under en lång period var det land som huvudsakligen drog fördel av att produktionen och exportkapaciteten flyttades utomlands från länderna i Västeuropa, nu själv börjar bli offer för denna process. Det visar sig också i exportsiffrorna. Sedan slutet av Andra världskriget har utvecklingen av export av bomullsvaror sett ut så här vad gäller några viktiga exportländer:

	I miljoner kvadratmeter					*I ton*	
	1947	*1948*	*1949*	*1950*	*1951*	*1954*	*1958*
Kina och Hongkong	-	-	-	-	-	204	602
Japan	324	417	623	910	836	1.248	1.250
Storbritannien	445	636	756	684	723	708	438
USA	1.248	786	759	467	675	718	598
Indien	-	258	390	927	669	897	670
Västeuropa	-	-	-	-§	-	1.614	1.362

* Siffrorna för 1951 och 1959 gäller enbart Västtyskland.
§ 104.000 ton.

För att jämföra denna utveckling efter Andra världskriget och situationen före 1914 har vi här en tabell över handelsbalansen (som tar med rörelser i båda riktningarna) för de viktigaste områdena i världen, i tusentals ton bomullsvaror. (Minustecknet står för en positiv handelsbalans, plustecknet för motsatsen, det vill säga en högre import än export.)

	1913	*1925*	*1938*	*1950*	*1960*
Storbritannien	-576	-377	-135	-59	+39
Europas fastland	-167	-158	-123	-104	-92
USA	-35	-37	-32	-71	-4
Indien	+249	+116	+67	-64	-82
Kina	+181	+127	+2	+4	-50
Japan	-3	-103	-234	-118	-151[8]

Förvisso har denna utveckling hittills till stor del uppvägts av den ökade exporten av kapitalvaror och det som kallas ”nya” produkter (från den elektroniska och kemiska industrin, syntetfibrer och plast, optiska och farmaceutiska produkter, etc). Men i och med den intensivare mellanimperialistiska konkurrensen och ökade industrialiseringen av ”tredje världen”, kommer allt fler sektorer att tendera att hamna bland de industribranscher där den internationella marknaden minskar, först i förhållande till den totala produktionen och så småningom även i absoluta siffror.

Allmän kartellisering av industrin

Trusternas och monopolens allt större styrka och deras makt över enorma delar av ekonomin ökar skillnaden mellan de monopoliserade och de icke monopoliserade sektorernas genomsnittliga profitkvot. Konkurrensen mellan olika industrisektorer blir ett dominerande drag hos kapitalismen. De icke monopoliserade sektorerna tvingas i sin tur att vidta omorganiseringar och omgrupperingar för att skydda sin profitkvot. Deras försvar består huvudsakligen av att bilda *branschorganisationer* och *karteller* som omfattar huvuddelen eller till och med alla företag inom en viss sektor (ofta under beskydd från de mäktigaste företagen i den givna sektorn). Sedan det första årtiondet av detta sekel [1900-talet], men i synnerhet sedan slutet av Första världskriget och under den stora krisen 1929-1933 har industrin kartelliserats generellt genom att det bildats branschorganisationer och företagargrupper i särskilda branscher.

I *Tyskland* ökade antalet karteller från 70 stycken 1877 och 300 stycken 1900 till 1.000 år 1922, 2.100 år 1930 och 2.200 år 1943.[9] 1954 beräknade man att 12% av all detaljhandel i Västtyskland skedde till priser som bestämdes av återförsäljarnas leverantörer, vilket bara är en sorts kartellöverenskommelse. Denna procentsats är 95% inom symaskins-sektorn, 85% för tobaksprodukter, 75% inom fotosektorn, 60% inom radio- och TV-sektorn, 45% i läkemedelssektorn, etc.[10]

I *USA* utvecklades branschorganisationer från 1911 (Bridge Builders’ Society) och 1912 (Yellow Pine Association) med det speciella syftet att delge alla medlemmar i en viss organisation all tillgänglig information rörande sina kompanjoners produktionskostnader och försäljningspriser och fastställa ett ”genomsnittligt pris” för den speciella industrisektorn, givetvis utan att glömma att lägga till ”rimlig vinst”. Antalet branschorganisationer ökade från 800 stycken 1914 till omkring 2.000 år 1919.[11]

Denna utveckling hejdades en aning av ett negativt beslut i Högst domstolen 1921 och 1923. Då sjönk antalet branschorganisationer snabbt. Några år senare skedde det en återhämtning, först

[8] Svennilson, *op cit*, s 142.
[9] Kuczynski, *Studien zur Geschichte des deutschen Imperialismus*, vol I, s 101.
[10] Mellerowicz, *Markenartikel: die Ökonomische Gesetze ihrer Preisbildung und Preisbindung*.
[11] A R Burns, *The Decline of Competition*, s 44-48.

uppmuntrad av ett denna gång positivt beslut i Högsta domstolen 1925, och framförallt av National Recovery Act (N.R.A.) 1933.

I juni 1938 fanns återigen sammanlagt 1.505 branschorganisationer, vissa landsomfattande, andra regionala, listade.[12] I en broschyr från 1938 förkunnade firman Stevenson, Jordan and Harrison, som hade hand om cirka 30 branschorganisationer, öppenhjärtigt:

> Vi måste förändra lagarna som styr våra företag, så att varje industri får rätt att bilda en fast organisation för att leda och kontrollera sig själv... När industrin organiseras på detta sätt måste den få rätt att planera och reglera produktionen, fördela produktionen mellan olika fabriker och regioner och bestämma ett skäligt pris till vilket industrins produkter kommer att erbjudas allmänheten. Nytt kapital som önskar ge sig in i en industri måste först skaffa lämplighets- och behovsintyg.[13]

I *Storbritannien* uppgick antalet branschorganisationer, varav den första bildades 1881, till omkring 500 år 1919 och cirka 2.000 år 1956, inklusive 1.300 inom industrin.[14] Enligt P.E.P:s studie ägnade sig minst en fjärdedel av dessa organisationer åt att reglera priserna på sina produkter. Den brittiska kommissionen för att undersöka monopol och konkurrensbegränsning – som är en offentlig institution – slog i en rapport från 1955 fast att av de 300 branschorganisationer som den hade granskat, så tvingade åtminstone 16 av dessa sina medlemmar att driva kartellverksamhet, alltifrån att bestämma priser till att bojkotta utomstående och inrätta privata domstolar för att (ibland med försvarsadvokat!) döma företag som hade anklagats för att bryta mot organisationens regler.[15] Samma rapport anger entydigt ursprunget och syftet med branschorganisationernas utveckling:

> Före Första världskriget verkar tonvikten ha legat på att förhindra sänkta detaljhandelspriser, och den metod som valdes var att gemensamt tvinga igenom ett riktprissystem med hjälp av spärrlistor [av detaljhandlare som inte följde uppgörelsen och till vilka man skulle vägra att leverera]... En del av de första uppgörelserna bröt i början av 1920-talet ihop på grund av trycket från de ekonomiska problemen efter kriget, och de nya överenskommelser som slöts senare detta årtionde syftade till att hindra att framtida gemensamma aktioner skulle miss-lyckas... Efter en ny period av akut ekonomisk depression... infördes på 1930-talet för första gången huvuddelen av de uppgörelser med avtal om ensamrätt som vi känner till, medan äldre och mindre komplicerade överenskommelser ofta förlängdes och utformades längs samma linjer – ofta som ett stöd till tillverkarnas gemensamma priser.[16]

Bortsett från kartellerna inom den av monopolen kontrollerade storindustrin, först och främst verkstads- och stålindustrin, slöts avtal i *Frankrike* speciellt under mellankrigsåren. Men de tog inget verkligt språng framåt förrän efter juni 1936, och framförallt under Vichyregeringen med sina ”organisationskommittéer”.[17]

Jacques Houssiaux konstaterar: ”Det andra kännetecknet under denna period [1900-1950] hänför sig till det utbredda anammandet av en allianspolitik på olika ekonomiska verksamhetsområden. Före 1914 var allianser inom industrin undantag, även om vissa företag av olika skäl och under olika perioder ibland upprättade gemensamma branschexpeditioner. Efter 1918, och i synnerhet mellan 1932 och 1936, fortsatte kartelliseringen av ekonomin med olika metoder, gemensamma branschexpeditioner, konsortier, gemensamma avdelningar för distribution eller bearbetning av produkter... Produktionskapaciteten överskred fortfarande de tillgängliga avsättningsområdena och

---

[12] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 231-232.
[13] Citerat i Stocking och Watkins, *op cit*, s 236.
[14] P.E.P, *Industrial Trade Associations, Activities and Organization*, s 340; *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 2 april 1957.
[15] British Commission on Monopolies and Restrictive Practices, *Collective Discrimination*, s 3-12.
[16] *Ibid*, s 15.
[17] Ehrmann, *La Politique du patronat français,* s 32-82, m fl.

därmed blev systemet med allianser ett konstant drag hos ekonomin: från att ha varit tillfälliga blev de permanenta...[18]

Även om det var ovanligt med karteller i *Japan* före krisen 1929-1930, så utvecklades de därefter snabbt. 1931 fanns de i åtta viktiga industribranscher där de satte upp hårda begränsningar på produktionen, och 1936 hade de spridit sig till 16 industribranscher, frånsett de som tvångskartelliserades. Samtidigt ökade antalet exportorganisationer från 14 i slutet av 1930 till 85 i slutet av 1935, då de kontrollerade samtliga viktiga sektorer. Återförsäljarorganisationerna ökade i antal från 656 år 1936 till 3.009 år 1939, och fungerade i grund och botten som köp- och säljkarteller.[19]

Efter den tillfälliga ”avkartelliseringen” 1945 förnyades rörelsen ännu kraftfullare: ”Sedan de lagliga hindren nästan helt hade avskaffats, har listan över karteller under de senaste fem eller sex åren snabbt blivit längre. Antalet överstiger nu 200. De övervakar produktionen, delar upp marknaden, slår fast priser. Nästan samtliga industrigrenar är berörda, och de reglerar konkurrensen mellan olika företag inom de stora grupperna. De kan nu existera under det ekonomiska livets alla cykler, till och med under högkonjunkturer. Detta kan vi se just nu, då de karteller som bildades 1958 för att hålla uppe priserna fortsätter att verka även efter att affärsverksamheten har tagit fart igen, och till och med försöker få igenom en del prishöjningar.”[20]

Kartelliseringen har således fått en anmärkningsvärd omfattning, även i sektorer som i och med den låga koncentrationsgrad som är typiska för dem traditionellt har betraktats som en sista tillflykt för den ”fria företagsamheten”.

Inom textilindustrin anklagade således den Federala handelskommissionen i USA i mars 1947 Carded Yarn Institute för att slå fast ett gemensamt pris för medlemmarnas produkter, begränsa produktionen, avskaffa varurabatter och inrätta ett enhetligt system av försäljningsvillkor, alltså att agera precis som en kartell.

I en rapport som publicerades den 14 april 1954 av Storbritanniens Kommission för monopol och konkurrensbegränsningar anklagades på samma sätt Federation of Calico Printers för att ha samlat 98% av alla producenter av bomull som trycktes i Storbritannien, och för att ha garanterat detta monopol genom att fastställa priser och fördela produktionskvoter, liksom för att ha vidtagit åtgärder som syftade till att begränsa hur mycket produktionskapaciteten fick växa.[21] Inom byggbranschen, där det är typiskt att relativt små företag dominerar, beskrivs situationen i USA på detta utmärkta sätt:

> Storproducenterna av virke binder priserna i storstadsområdena; sammanslutningar slår fast och vidmakthåller baspriser på fönster, fönsterkarmar, trappor, trappräcken och prydnadssnickerier. VA-handlare och -grossister förbjuds ofta sälja direkt till en arbetsplats vid vite av att riskera straffpåföljd. Tillverkare av sanitetsanläggningar och andra material har avskaffat varurabatter till grossister som sålt direkt till konsumenter eller entreprenörer. En skogshuggarorganisation delade ut medlemslistor till tillverkare och grossister som skötte vissa områden, och om grossisten sålde till någon som inte var medlem så var han tvungen att betala skadestånd för att inte bojkottas av medlemmarna i rådet.[22]

Stocking och Watkins[23] visar att 47,4% av försäljningen av jordbruksprodukter, 42,7% av försäljningen av fabriksvaror och 86,9% av försäljningen av gruvprodukter på den amerikanska hemmamarknaden 1939 bestod av artiklar som direkt styrdes av karteller, för att inte tala om branschorganisationer.

---

[18] *Houssiaux, Le Pouvoir de monopole*, s 290.
[19] Barret, *L'Evolution du capitalisme japonais*, vol I, s 178-180, 194-198.
[20] Robert Guillain i *Le Monde*, 14 november 1959.
[21] *Manchester Guardian*, 15 april 1954.
[22] W Adams, red, *The Structure of American Industry*, s 127.
[23] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 109, 93-94.

Jämsides med framväxten av branschorganisationer och omfattande kartellisering har det också utvecklats ekonomisk-politiska företagarorganisationer, en sorts superkartell som företräder hela kapitalistklassen gentemot staten, arbetarklassen, konsumenter och andra intressegrupper. Bland dessa finns National Association of Manufacturers (N.A.M.) i USA, Federation of British Industries (tidigare F.B.I., nu C.B.I.) i Storbritannien, Vereinigung der Deutschen Arbeitgeberwerbände, senare Reichsverband der Deutschen Industrie (R.D.I.) och ännu senare Reichsgruppe Industrie i Tyskland före 1945, Confédération Nationale du Patronat Français (C.N.P.F.) i Frankrike och Fédération des Industries de Belgique (F.I.B.) i Belgien, liksom de olika förbunden i handelskammaren.

Dessa organisationer ingriper inte bara energiskt i sociala konflikter, valkampanjer eller offentliga diskussioner om den ekonomiska politiken. I allt större utsträckning rådfrågas de av regeringarna under det faktiska utarbetandet av deras ekonomiska politik.[*] Under perioder av kris (ekonomisk kris, krig, etc) blir de halv-officiella organ för att praktiskt vägleda landets ekonomi. De lägger sig till och med i den internationella politiken: 15-16 mars 1939 slöt Federation of British Industries och Reichsgruppe Industrie ett samarbetsavtal, där de förband sig att istället för ”skadlig konkurrens” fastställa priser på alla områden med hjälp av ömsesidiga överenskommelser. Dessa organisationer förverkligar i stor utsträckning den ökande sammansmältning mellan staten och monopolen som kännetecknar den kapitalistiska nedgångsperioden. Ty, som Brady påpekar är det monopolen som fullständigt dominerar kapitalistklassens ekonomisk-politiska organ:

> Som politisk samordnare för branschorganisationernas snabbt framväxande och kartelliknande apparat, som i och med det nuvarande nationella nödläget har fått en ytterligare knuff framåt att breda ut sin makt och inflytande, får Federation of British Industries en ny och långtgående betydelse. Den styrs i toppen av ett litet kotteri av tjänstemän som huvudsakligen hämtas från de stora koncernerna eller från koncerner som står under inflytande eller kontrolleras av jättarna på respektive område, och där både tjänstemän och de kontrollerande koncernerna knyts samman av ett oändligt antal band – personliga, familjemässiga och institutionella – till en tätt sammansluten affärsoligarki som innehar politiska propaganda- och tvångsbefogenheter, det är det brittiska mönster som håller på att uppstå...[24]

Framtvingad kartellisering

Det blir alltmer oumbärligt med en allmän kartellisering av industrin för att säkerställa profitkvoterna i de icke monopoliserade sektorerna. Men en genomgripande kartellisering är bara möjlig om alla företag i en viss sektor går med på det, eller kan tvingas gå med på det med hjälp av diskriminering eller bojkott. Om dessa ekonomiska tvångsåtgärder visar sig vara otillräckliga, i synnerhet om det motsträviga företaget råkar vara det starkaste i den sektorn, så återstår inget annat än att använda politiskt tvång, statligt tvång. Sedan krisen 1929-1933 har statliga ingripanden som ”reglerare” av ekonomin, vilka har givit de privata kartellernas beslut laga kraft och på så sätt förvandla dem till framtvingade karteller, obligatoriska allianser, etc, ägt rum i de flesta kapitalistiska länder. De har återigen avslöjat statens karaktär som försvarare av borgarklassens övergripande intressen, om nödvändigt mot en enskild motsträvig borgare.

---

[*] P.E.P:s studie som vi redan har citerat hade en hel del att säga om den ”representativa roll” som företagarorganisationerna spelade. Den förklarar att ett antal av de statssekreterare som hade ansvar för produktionen tillbringade omkring hälften av sin tid i direkta eller indirekta diskussioner med branschorganisationerna!
En tysk specialist säger på samma sätt: ”Mycket ofta... äger det redan i ett preliminärt skede rum konsultationer med företrädare för de intressen som kan påverkas av vissa lagförslag, långt innan propositionerna läggs fram inför kabinettet eller den lagstiftande församlingen. Överläggningar äger också rum med vederbörande parlamentariska kommissioner och, om nödvändigt, med vederbörande myndigheter i Länder-regeringarna, redan innan lagförslagen läggs fram. Men det är inte ovanligt att samtal äger rum med intressegrupperna före alla andra och i synnerhet att dessa diskussioner blir mer genomgripande.” (J Kaisen, *Die Repräsentation Organisierter Intressen*, s 270.)

[24] Brady, *Business as a System of Power*, s 188.

Det hade redan funnits likartade fall i *Tyskland*. På begäran av de stora trusterna fastslog en lag från 1910 tvångskartellisering av företag som framställde pottaska. 1920 kom så obligatorisk gruppbildning av företag inom stålindustrin. Efter att den stora krisen hade brutit ut bildades tvångskarteller inom sockerindustrin och inom sjöfarten på Elbe.[25]

Men det var omedelbart efter Hitlers maktövertagande som obligatorisk kartellisering gjordes allmän, med lagen från 25 juli 1933. Den 27 november 1934 inrättades så grupper inom varje sektor (*Reichsgruppen*), de flesta av dem under ledning av ett av de viktigaste monopolen. Dessa allianser hade långtgående tvångsbefogenheter, inklusive rätten att på ämbetets vägnar stänga igen företag som inte motsvarade reglerna eller bara ansågs vara ”överflödiga” i förhållande till marknadens förmåga till avsättning.[26] Den 22 augusti 1943 skrev *Frankfurter Zeitung* att ”banden, både vad gäller personer och ämbete, mellan kartellerna och ’grupperna’ är mycket långtgående... Myndigheterna utnyttjar båda sorternas organisationer som organ för officiella och halvofficiella ransoneringsåtgärder.”[27]

Efter att den kapitalistiska ekonomin hade återhämtat sig i Västtyskland 1948 återupptog regeringen alltmer praktiken med ”auktoriserade” karteller inom ramen för en ny lag om karteller. Således kartelliserades exempelvis spinnerier och tvåltillverkning med stöd av den nya lagen.[28]

I *USA* offentliggjordes omedelbart efter Roosevelts makttillträde 1933 National Industrial Recovery Act (N.I.R.A.), med vilken staten gjorde det möjligt för branschorganisationer att utarbeta och tillämpa obligatoriska ”normer” som bestämde tillåtna gränser och former för konkurrensen inom varje sektor. Stocking och Watkins visar att dessa normer vanligtvis arbetats fram av ”tjänstemän i branschorganisationerna eller ledande personer inom industrin.”[29]

Enligt A R Burns innebar tre av de 677 normer som utfärdades direkta begränsningar av produktionen inom en viss industribransch, 60 innebar indirekta begränsningar (tak på antalet arbetstimmar som fabriken skulle tillhandahålla), 560 slog fast minimikostnader, och 403 förbjöd försäljning under produktionskostnaderna.[30] Stocking och Watkins har alltså rätt när de hävdar[31] att normerna ”stabiliserade” affärslivet med statliga tvångsmedel till förmån för storföretagens egna intressen.

I *Italien* tillåter en lag från 1932 regeringen att inrätta obligatoriska karteller i alla branscher där 70% av företagen (eller företag som representerar 85% av produktionen) ber om det. På samma gång gjordes från och med 1933 etablering av nya företag beroende av att regeringen beviljade en licens, och ansökningar om licenser avslogs ofta (37% 1939, 47% 1940, 59% 1941, 70,6% 1942).[32]

I *Storbritannien* införde Coal Mines Reorganisation Act från 1930, som ändrades 1936, en obligatorisk kartell inom kolgruvenäringen.[33] Cotton Industry Board, som upprättades 1939, sysslade speciellt med att eliminera konkurrenter som ställde till besvär genom att sänka priserna. 1935 inrättades en tvingande kartell inom sockerindustrin och snickeriindustrin, och den 20 november 1935 upprättades en tvingande kartell för sillfiskerierna.[34] När den stora krisen bröt ut inom bomullstextilindustrin 1957-1958 vidtogs liknande åtgärder för att garantera att produktionskapaciteten minskade.

---

[25] Bettelheim, *L’Economie allemande sous le nazisme*, s 75.
[26] Kuczynski, *op cit*, vol I, s 262.
[27] Ibid*, s 105.*
[28] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 26 mars 1958 och 10 juli 1954.
[29] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 44.
[30] A R Burns, *op cit*, s 470 ff.
[31] Stocking och Watkins, *Monopoly or Free Enterprise*, s 44.
[32] Vito, i Chamberlin, red, *Monopoly and Competition, and their Regulation*, s 45-46.
[33] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 55.
[34] Saint-Germès, *Les Ententes et la concentration de la production industrielle et agricole*, s 166-167.

I *Frankrike* lade de konservativa deputerade P E Flandin och Marchandeau 1934 fram ett lagförslag om att inrätta obligatoriska industrigrupperingar. De skulle tvinga konkurrenter att underkasta sig industrigrupperingarna även om de inte ville ansluta sig till dem. Redan innan lagförslaget hade gått till omröstning hade ett dekret upprättat en regim av obligatoriska grupperingar inom skoindustrin, sockertillverkning, spinnerier, sillfiske- och havsfiskeindustrin.[35] Efter nederlaget 1940 gick Vichy-regimen vidare och gjorde detta system allmänt. De ”organisationskommittéer” som bildades 1940 för de olika industrierna ”leddes ofta av storföretagens ordförande”.[36] I ett antal fall smälte de samman med kartellerna och till slut hamnade de oftast under trusternas kontroll.[37]

I *Japan* gör en lag från 1 april 1931 det uttryckligen tillåtet för ett visst antal företagare som samlats i karteller i en viss industribransch att tvinga på sina beslut på alla företag i denna bransch, under villkor som passar trusterna. Redan i januari 1936 fanns det 24 sådana överenskommelser, där var och en av kartellerna dominerade en hel industribransch. Överenskommelserna föreskrev produktionsbegränsningar, fastställde försäljningspriser, bestämde försäljningsvolymer och hur marknadsandelarna fördelades mellan företagen. I augusti 1937 gjordes tillämpningen av lagen om industriorganisationer allmän. Dessa organisationer fick nu fullständiga maktbefogenheter. De övervakade och reglerade produktionen, slog i kraft av sitt ämbete fast de priser som alla medlemmar måste sälja sina varor för, och organiserade gemensamma inköp och försäljningar, och till och med gemensam användning av industriutrustning.. Statens kontroll av deras beslut genomfördes i efterhand. Under kriget skötte de fördelningen av råvaror som det var brist på och tog på sig allt fler offentliga funktioner.[38]

I oktober 1941 och augusti 1942 publicerades förordningar om att genomföra tvångskartellisering, som redan i juli 1940 hade föreslagits av prins Konoyes regering. Det inrättades sammanslutningar i de viktigaste industribranscherna för att styra hela deras verksamhet. Ledarna för dessa sammanslutningar var utan undantag ledare i de karteller som företagarna själva hade bildat inom branscherna ifråga.[39]

I sin redan citerade artikel säger Robert Guillain om perioden efter 1950: ”Den kommission mot karteller som bildades 1948 började lite i sänder att reglera och organisera kartelliseringen, och dess makt upphörde till och med genom att handels- och industridepartementet överlämnades i händerna på rörelsens starkaste anhängare. Det har införts en ökad regeringskontroll över ekonomin, men väldigt ofta fungerar den på ett sätt som varken är opartiskt eller gynnar en upprensning av marknaden eller i konsumenternas intressen.”[40]

I *Belgien* gjorde en lag från 31 juli 1934, som fullbordades med ett kungligt beslut den 13 januari 1935, karteller och industrigrupper obligatoriska för ”utomstående”, om ”en avgjord majoritet av producent- eller distributionsintressena kräver det”, och om staten gick med på detta krav på reglering. Mellan 1935 och 1952 inlämnades 95 sådana ansökningar, 65 före 1942 och 30 efter detta datum. En tredjedel av ansökningarna kom från distributionssektorn, och samtliga dessa avvisades. De andra två tredjedelarna kom från olika industrigrenar, och av dessa godtogs ungefär 20, vilka införde kontroll över flera hundra företag och ofta också genomdrev produktionsbegränsningar.[41]

---

[35] Piettre, *L’Evolution des ententes industrielle en France depuis la crise*, s 98-101, 111-113; Saint-Germès, *op cit*, s 166-167.
[36] Houssiaux, *op cit*, s 274.
[37] Ehrmann, *op cit*, s 81-82.
[38] Barret, *op cit*, vol I, s 180-181.
[39] Cohen, *Japan’s Economy in War and Reconstruction*, s 30-32.
[40] Robert Guillain, *op cit*.
[41] *Conseil Central de l’Economie, annexe au procès-verbal de la séance du 7 février 1952*.

Borgarklassen och staten

Om man bara ska döma av kapitalisternas historiska inställning till statliga ingripanden utifrån Adam Smiths teorier eller frihandelsskolans läror, kan tvångskartellisering, att offentliga myndigheter ingriper direkt till förmån för hotade delar av kapitalistklassen, se ut som revolutionärt kätteri. Men *laissez-faire*läran är bara ett skede i den borgerliga ideologins utveckling. Den har bara betydelse för en speciell period i kapitalismen och för ett ganska begränsat geografiskt område.

Med risk för att överförenkla kan vi säga, att när borgarklassen är svag söker den alltid sin räddning under statens beskydd, i förhoppning att via de offentliga myndigheternas förmedling kunna dra fördel av en omfördelning av nationalinkomsterna för att minska riskerna och öka profiterna. Först när borgarklassen är stark och full av självförtroende om sin styrka och sin förmåga att övervinna hinder bara med hjälp av sin ekonomiska överlägsenhet fördömer den klart alla statliga ingripanden och försöker kraftigt skära ner statens ekonomiska resurser.

Den utveckling som leder från merkantilismen och den starka staten till liberalismen och motstånd mot att stärka armén och erövra kolonier är välkänd vad gäller Storbritannien, Frankrike och Tyskland. Henri Hauser har erinrat om att krav på protektionism och förmerkantilistiska läror uppträdde i Frankrike så tidigt som på 1500-talet, egendomligt sammanblandade med ekon från medeltida skrån (det vill säga hantverksprotektionism).[42] I den tyska ekonomiska läran är de direkta banden mellan den medeltida förfadern och dagens kapitalism ännu tydligare vad gäller protektionismen.

Man behöver dessutom inte påminna om hur mycket den primitiva kapitalackumulationen gynnades inte bara av att skyddas utan också av att utnyttja och systematiskt plundra statskassan. På 1500- och 1600-talen var försvarsanslag, offentliga skulder, lyxhandel, ”tax-farming”[*] och koloniala företag allihopa stadiga kanaler där olika samhällsklassers inkomster avleddes till borgarklassens förmån och omvandlades till beståndsdelar i handels-, bank- och industrikapitalet.[§]

Dagens erfarenheter i de underutvecklade länderna har besynnerligt nog upprepat dessa historiska erfarenheter, men i ett helt annat sammanhang. Det är icke desto mindre slående att se i vilken omfattning staterna och ”etatismen”[†] i dessa länder, långt från att vara ”antikapitalistiska” till sin natur är verkliga härdar för borgarklassens framväxt, bildandet av kapitalistiska företag och till och med borgerliga familjer. Det mest påfallande exemplet på detta är Japan, där den moderna industrin skapades från noll av staten och på statens bekostnad, och därefter såldes för en spottstyver till den unga industribourgeoisien:

> Inledningsvis gick staten själv i spetsen för industrialiseringen genom att på bred front gå före och finansiera nya företag. Under årtiondet efter 1868 byggde och drev den järnvägar och telegraflinjer. Den öppnade nya kolgruvor och experimentjordbruk. Den grundade järnbruk, skeppsvarv och verkstäder. Den importerade utländsk utrustning och exportvaror för att mekanisera silkes- och bomullsspinnerierna. Den upprättade modellfabriker för tillverkning av cement, papper och glas. Många nya västinspirerade industrier hade alltså regeringsinitiativ att tacka för att ha startats. Staten tog på sig de tidiga riskerna, gick i spetsen för den tekniska utvecklingen och stödde många privata satsningar som följde den i hälarna... Huvuddelen av statens industriegendomar såldes snart till priser som var låga nog att locka villiga köpare.[43]

---

[42] Hauser, *Les Débuts du capitalisme*, s 161 ff.

[*] ***Tax-farming*** är att ge ansvaret att samla in skatter till privatpersoner eller privata grupper – öa.

[§] Se kapitel 3, i synnerhet de stycken som hänvisar till statens roll att tillhandahålla tvångsarbetare till fabrikerna.

[†] **Etatism** är en filosofi centrerad kring staten, och menar att en stor och/eller stark stat är nödvändig – öa.

[43] W W Lockwood, ”The State and Economic Enterprise in Modern Japan”, i Kuznets, Moore och Spengler, red, *op cit*, s 542. Samma författare konstaterar dessutom (*Ibid*, s 541) att bönderna betalade denna ackumulation med ökad skuldsättning och att den primitiva ackumulationen verkligen innebär en överföring av inkomster:
”Höga arrenden, ränta på de ökande skulderna inom jordbruket och regeringsskatter avledde en stor del av jordbrukets inkomster till finansinstitutioner, godsägare i städerna och till statskassan.”

Allmänt sett understöds industrialiseringen av ett antal underutvecklade länder idag av regeringsinitiativ i form av subventioner, gåvor rätt och slätt eller överdådiga garantier till de privata industrierna.

Således är Sümerbanken (Investeringsbanken) i Turkiet, Bank Industri Negara och Bank Rakjat Indonesia i Indonesien, Industrial Financial Corporation i Indien och institutionen med samma namn i Pakistan, Industrial Bank i Egypten, Nacional Financiaria i Mexiko och många andra institutioner av samma sort industrialiseringens främsta förmedlare i sina respektive länder. Med undantag för institutionerna i Indonesien, som är praktisk taget nationaliserade, så är det blandade företag där staten har tillhandahållit hälften av kapitalet och den privata sektorn (eller internationella organ) den andra halvan, men med statliga garantier.[44] I Brasilien varierade statens andel av den totala kapitalbildningen 1948-1952 mellan 30-39%.[45]

De statliga garantiernas avgörande roll för utvecklingen av den privata industrin betonas i en av FN:s skrifter: ”Det är sannolikt att en del av de framgångar att snabbt skrapa ihop lokalt kapital som vissa utvecklingsföretag har uppnått åtminstone delvis kan tillskrivas deras band till regeringen. Inte alltid utan berättigande hävdar en del småinvesterare att regeringen troligen inte kommer att låta en industri som stöds av ett officiellt utvecklingsföretag att misslyckas. Det uppenbart säkra i sådana investeringar räcker för att locka till sig sådana som inte skulle vara intresserade av en banbrytande industri som helt och hållet stöds av en privat företagare. Mer exakt har regeringarna ibland lyckats dra till sig privat kapital till beprövade industrier genom att garantera minsta utdelning. Cementfabriken Bazalkot i Bombay, Indien, byggdes till exempel upp 1948 av ett aktiebolag med normalt begränsad ansvarighet efter att regeringen hade tagit på sig att garantera en minsta utdelning på 3% per år under fem år.”[46]

I själva verket är uppkomsten av en industribourgeoisie i de underutvecklade länderna ett kombinerat resultat av statliga kontrakt, statlig uppmuntran i form av garantier, och plundring av statskassan (speciellt av korrumperade statstjänstemän och politiker).[47] Det hävdas att överste Batista samlade ihop en enorm förmögenhet på 200 miljoner dollar under sin andra period som diktator på Kuba, medan Sydkoreas vicepresident Syngman Rhee samlade ihop 50 miljoner.

De underutvecklade ländernas ”etatism” ligger närmare den ekonomiska ”etatismen” i Europa från 1500-talet fram till början av 1800-talet (eller ”etatismen” i Central- och Östeuropa under 1800-talets andra hälft och början av 1900-talet) än dagens ”etatism”. I de industriellt utvecklade länderna tar statens ökade ingripanden inom ekonomin förvisso en annan form.

Precis som de underutvecklade ländernas ”etatism”*är den i grund och botten kapitalistisk, det vill säga den syftar inte till att avskaffa utan istället öka borgarklassens rikedom och makt*. Detta skiljer den radikalt från de nationaliseringar som genomfördes i Sovjetunionen och även i Östeuropa, Kina, Nordkorea, Nordvietnam och Kuba efter Andra världskriget. Men till skillnad från de underutvecklade ländernas ”etatism” har de ökade statliga ingripandena inom ekonomin i de industriellt utvecklade länderna inte till syfte att gynna en primitiv ackumulation av industrikapital, den kapitalistiska industrins *uppkomst*, utan tvärtom att hålla liv i och garantera en viss tillväxt hos en kapitalism som är på väg *från mognad till förfall*. Den förstnämnda är en tång för att underlätta förlossningen, den andra en skalpell för att ta bort en tumör som återkommer med störande regelbundenhet.

Staten som garant för monopolens profiter

Under monopolkapitalismen hindras en del av systemets normala maskineri mer eller mindre hela tiden från att fungera. Monopolens superprofiter förutsätter en viss begränsning av produktionen,

[44] FN, *Processes and Problems...*, s 56-57, 72.
[45] FN, *The Economic Development of Brazil*, s 157.
[46] FN, *Processes and Problems...*, s 37.
[47] Cheverny, *Eloge du colonialisme*, s 41-54.

och därmed av investeringarna. Men i och med att de yttre avsättningsområdena sedan Första och i synnerhet efter Andra världskriget har spelat en allt mindre roll, existerar det en överkapitalisering av vissa sektorer (och länder) jämsides med en underkapitalisering (och underutveckling) av andra sektorer och länder.

Dessutom kräver den tekniska utvecklingen att de inledande investeringarna är av allt större omfattning, samtidigt som det under en lång period finns allt mindre möjligheter att utnyttja den på ett sätt som är fullständigt lönsamt. Ett relativt överflöd av kapital existerar således inte bara sida vid sida med underutvecklade länder utan också tekniska uppfinningar som inte används produktivt. Det kapitalistiska produktionssättets normala funktionssätt gör det allt svårare att använda allt kapital på ett lönsamt sätt, vilket är kapitalismens själva existensberättigande. Systemet verkar ha fastnat i en återvändsgränd.

I denna återvändsgränd vänder sig monopolkapitalismen alltmer till staten för att med hjälp av statliga ingripanden i ekonomin tillförsäkra sig det som den sistnämndas normala funktionssätt inte längre kan garantera monopolkapitalet. *Den borgerliga staten blir den huvudsakliga garanten för monopolens profiter*.[*]

1. *Staten tar ansvar för ekonomins olönsamma bassektorer*.
   Statliga övertaganden leder till sänkta försäljningspriser på elström och grundläggande råvaror, vilket i sin tur gör det möjligt att minska produktionskostnaderna och öka konkurrensförmågan och profitkvoterna i industrisektorn som producerar tunga färdigvaror (maskiner, elektriska apparater, transportmedel), ryggraden i dagens storkapital.
   De nationaliserade företagen domineras dessutom i stor utsträckning av företrädare från den privata sektorn. Detta åskådliggörs tydligt med exemplet Storbritannien:
   Av de 272 styrelseplatserna i Storbritanniens nationaliserade företag, innehades år 1956 106 av direktörer från privata företag (varav 49 var ledare för privata försäkringsbolag och 31 var bankdirektörer). Dessutom satt det i styrelserna 71 tekniska chefer för de nationaliserade företagen själva, vars extremt höga löner är katalysator för borgerliga åsikter (ordföranden för brittiska transportnämnden har £8.500 per år, ordföranden för nationella kolstyrelsen £7.500, ordföranden för centrala elektricitetmyndigheten £8.500, och så vidare).
   Nationaliseringen av kolgruvorna i Storbritannien och Frankrike, nationaliseringen av elkraftsindustrin i dessa länder, nationaliseringen av olje- och elkraftsindustrin i Italien och av järngruvor, olja och elkraft i Österrike; införandet av nationaliserad kolbrytning i Holland, åtgärder som vidtogs av både vänster- och högerregeringar, eller av ”nationella samlingsregeringar”, sökte alla nå ett och samma mål, nämligen att säkerställa sänkta produktionskostnader för processindustrin. Arbetsgivarna accepterade dem nästan enhälligt. Om den ena eller andra av dessa åtgärder senare har blivit ämne för offentlig polemik från borgarklassens sida, så kan det oftast förklaras med intresseskillnader mellan olika helt bestämda delar av borgarklassen och inte med ett allmänt motstånd mot nationaliseringar som sådana.
   Ett annat typexempel av samma sort är grundandet av Hermann Goering Werke i Tyskland i juli 1937. Dess uppgift var att exploatera järngruvor där malmen var alltför dålig för att ge vinst. En privat drift av dessa gruvor skulle ha gjort det nödvändigt att höja tullavgifterna på importerat järn, vilket skulle ha inkräktat på de stora tillverkningsindustriernas vinster.
   Det föregående betyder inte på minsta sätt att nationaliseringar av vissa industrisektorer nödvändigtvis *bara* motsvarar de ledande borgerliga gruppernas intressen. De kan tvärtom utgöra en verklig *skola i kollektiv ekonomi*, under förutsättning att den kompensation som betalas ut till kapitalet minskas eller tas bort helt, att de inte begränsar sig till sektorer som

[*] ”Denna ökande statliga inblandning i det ekonomiska livet leder således till att först de enskilda affärsmännen och slutligen *branscherna* själva *befrias* från vissa risker. Ekonomiskt är denna inställning jämförbar med *en princip om säkerhetsåtgärder*.” (Papi, *Théorie de l’intervention de l’Etat*, kopia av föreläsning.)

går med förlust, att företrädarna för det privata kapitalet avlägsnas från styrelsen, att man tillförsäkrar arbetarna deltagande i ledningen, eller att denna ledning underställs en demokratisk arbetarkontroll, och att de nationaliserade sektorerna används av en arbetarregering för övergripande planeringsändamål, speciellt för att uppnå vissa högprioriterade mål, antingen sociala (till exempel gratis sjukvård) eller ekonomiska (till exempel full sysselsättning).

2. *Göra kapitalistiska företag som hamnat i svårigheter fria från ekonomiska bekymmer*
   Detta fenomen åtföljs ofta av ”privatisering” av företag som nationaliserades när de inte var lönsamma. I båda fallen är det frågan om att *nationalisera förlusterna* och *återlämna vinsterna till privat ägande*.
   Efter den stora bankkraschen 1931 förvärvade Weimarrepubliken 90% av aktierna i bankerna Dresdner och Danat, 70% av aktierna i Kommerz und Privatbank, 35% av de i Deutsche Bank. 1937 lämnades alla dessa aktier tillbaka till de privata bankerna, så fort de gjorde bra vinster.[48]
   På samma sätt överlämnade nazistregimen sina aktier i Vereinigte Stahlwerke, olika skeppsvarv och sjöfartsföretag som Hapag till den privata sektorn, och återlämnade kommunala gas- och elektricitetföretag till privata ägare.

3. *Överföra offentlig egendom eller företag som byggts med offentliga pengar till privata truster*
   Det mest upprörande fallet är de anläggningar som den amerikanska regeringen byggde under Andra världskriget. Av de nya anläggningar som var användbara i fredstid och som totalt värderades till 11,5 miljarder dollar, förvaltades 77,4% av stora truster som hade första optionsrätt när de skulle säljas.[49] Majoriteten av dem såldes faktiskt till trusterna i fråga. Fallen med stålverket Geneva, som lämnades över till U.S. Steel Corporation, och fabrikerna för tillverkning av syntetgummi, som i de flesta fall överlämnades till gummitruster (Goodyear, Goodrich, U.S. Rubber, Firestone) och oljetruster (Esso Standard, Gulf Oil, Texas Oil Company etc) är typiska. En del av dessa fabriker såldes till en bråkdel av produktionskostnaden. Således kostade butanfabriken Kobuta (Pennsylvania) 49 miljoner att bygga, och gick till Koppers Company för 2 miljoner. Butylenfabriken i Baton Rouge (Louisiana) som kostade 25 miljoner dollar gick till Esso Standard för 15 miljoner, etc.[50]
   I Storbritannien drabbades de fabriker som byggdes under kriget av samma öde. Nazityskland utarbetade ett särskilt utstuderat system för att finansiera utbyggnaden av företag som ansågs vara ”oundgängliga för landets försvar” med hjälp av offentliga eller privata tillgångar som inte gav rätt till aktieinnehav: systemet med *Gemeinschafts-finanzierung* (gemensam finansiering).[51]
   I detta sammanhang bör fallet med kärnkraftsindustrin i USA nämnas. Ända från början av regeringens kärnforskningsprogram, som helt och hållet genomfördes på det offentligas bekostnad, knöts ett dussintal truster till detta arbete, och de kunde således samla avsevärd kunskap som gav dem en enormt privilegierad ställning gentemot sina konkurrenter, och allt detta helt gratis! Dessa truster var E.I. Du Pont de Nemours, Allied Chemical and Dye, Tennessee Eastman, Dow Chemical, American Cyanamide, Monsanto Chemical, Kellex Corporation, Westinghouse Electric, Carbide and Carbon och General Electric (den sistnämnda hade under en period av flera år hand om Handfordfabrikerna).[52]

---

[48] Bettelheim, *op cit*, s 99-100. Professor Rittershausen skriver att detta handlande tvingade regeringen att avveckla guldreserverna och de utländska valutorna, och orsakade således långvarig inflation. (Rittershausen, *Internationale Handels- und Devisenpolitik*.)
[49] Guérin, *Où va le peuple américain?*, vol I, s 29.
[50] Adams och Gray, *Monopoly in America*, s 136-137.
[51] Neumann, *Behemoth*, s 230.
[52] *Fortune*, januari 1949.

1954 överförde i praktiken Nuclear Power Act en del av den offentliga sektorn värd 12 miljarder dollar – all teknologisk och vetenskaplig information på kärnkraftsområdet – till privata truster som kunde omvandla den till pengar och utnyttja den som de ville:
”Atomenergikommissionen instrueras att ha en viktig roll att hjälpa andra att skaffa sig atomkunskap. Om man tar bort den förskönande omskrivningen så betyder det att en stor del av pionjärarbetet på detta område antagligen även fortsättningsvis kommer att göras på regeringens bekostnad, medan ’den privata företagsamheten’ – som befrias från avsevärda risker och belönas med ymniga ’stimulansåtgärder’ – troligen kommer att få den största behållningen.”[53]
Samma författare beskriver dessutom hur detta system faktiskt fungerar. Det kärnkrafts-material som placeras i en privat kärnreaktor är fortfarande USA:s egendom, liksom det material som hämtas ut ur reaktorn. Atomenergikommissionen ”säljer” alltså ”kärnbränsle” och ”köper tillbaka” ”plutoniumavfall”.
”Som den federala energikommissionen informerade kongressen kan regeringen därmed ’betala mer för avfallet än den tar betalt för bränslet’. Således kan regeringen subventionera elföretagen och andra som utvecklar atomenergi genom att betala för deras driftskostnader. Dessutom finns det bestämmelser om att återta överprofiter som de kan tjäna under denna process.”[54]

4. *Direkta eller indirekta subventioner till privata företag*
Listan över direkta eller indirekta subventioner, inklusive skattebefrielse och andra skatte-förmåner, som regeringarna beviljat de privata företagen i de största kapitalistiska länderna under de senaste 30 åren skulle i sig själv fylla en tjock bok. Vi ska inskränka oss till att nämna några av de mest typiska exemplen.
I USA medger regeringen ständigt understöd till flygbolag och linjerederier och även till skeppsbyggeri. Enligt ett uttalande från USA:s postverk kostade de postrabatter som anslogs till fem stora veckotidningar och tidskrifter regeringen 25 miljoner dollar per år.[55] Förkortad avskrivning, på grundval av ”intyg om att de behövdes för landets försvar”, gjorde att den amerikanska industrin under åren 1950-1954 kunde göra investeringar på 20 miljarder dollar med omfattande skattereduktioner. 90% av dessa investeringar gjordes i storföretag.[56] De extra vinster som på detta sätt förverkligades med hjälp av skatteavdrag uppgår till flera miljarder dollar.
På samma sätt har lagen om ”förbrukade naturresurser” som gör det möjligt för de stora oljebolagen att hålla inne en del av sina inkomster för att söka efter nya oljetillgångar, ökat dessa företags nettoinkomster med flera miljarder dollar med hjälp av skatteavdrag. Det ger dem för närvarande mellan 700 och 750 miljoner dollar *per år*.[57]
Vad gäller krigsförråden så tillhandahålls dessa under kontrakt som garanterar betydande vinstmarginaler till trusterna. Under Koreakriget köpte således Detroits materielverk 1.000 generatorer av en viss sort från Chrysler Corporation, till ett pris av 77.20 dollar per styck, istället för att köp dem från Electric Auto-Lite, som hade tillverkat dem och sålt dem till Chrysler för... 52 dollar styck! Under denna märkliga regim av ”fri konkurrens” hade Electric Auto-Lite själv vägrat leverera dem direkt till staten för mindre än 87 dollar styck![58]

5. *Uttryckliga statliga vinstgarantier*
Dessa garantier är av särskilt stor betydelse när det gäller leveranser till staten, offentliga

[53] Adams och Gray, *op cit*, s 151.
[54] *Ibid*, s 153.
[55] *Harper’s*, januari 1954.
[56] Adams och Gray, *op cit*, s 87.
[57] *Ibid*, s 83.
[58] *Ibid*, s 113.

arbeten och prisregleringar – som är allt viktigare drag hos ekonomin under kapitalismens nedgångsperiod, som karakteriseras av en växande statlig sektor och allt större betydelse för rustningsindustrin.

Hela Nazitysklands ekonomiska återhämtning finansierades med bankväxlar *som staten garanterade skulle lösas in*. Det innebar att alla företagare som arbetade med denna återhämtning hade fått sina vinster garanterade.[59] När Tredje riket byggde upp syntetgummiindustrin skrev de så kallade "'lönsamhetsgarantikontrakt' (*Wirtschaftlichkeitsgarantieverträge*) som garanterade kostnaderna (inklusive en marginal med 'rimliga' profiter) och en viss försäljningsvolym. På grund av den nya processen och de fysiska fabrikernas storlek utgjorde åldrande och avskrivningar en avsevärd del av kostnaderna. Hänsyn togs också till amorteringar av den del av investeringarna som utgjordes av krediter."[60]

När Hermann Goering Werke grundades, såldes aktier för 130 miljoner riksmark till banker eller "ekonomiskt intresserade kretsar". De gav en utdelning som garanterades av staten.[61]

De olika nazistiska förordningar som fastslog priser (särskilt föreskrifterna från 26 november 1936, 21 november 1938 om statliga kontrakt, och 4 september 1939 om krigsekonomin) stadgade samtliga öppet eller underförstått "rimliga vinster".[62]

Tack vare den politik att begränsa produktionen som de statliga myndigheterna har drivit igenom har olje- och sockerindustrin i USA under 25 år praktiskt taget garanterats ständiga vinster.

"Varenda månad beräknar gruvbyrån den sannolika efterfrågan och de statliga regleringskommissionerna säger till oljeproducenterna i sina respektive stater hur mycket råolja de kan ta upp ur sina källor. Detta system är tänkt att garantera att den olja som hämtas upp till stor del ska motsvara den amerikanska efterfrågan (när importen har lagts till). Det har fungerat framgångsrikt i två decennier. Den amerikanska sockerindustrin använder ungefär samma metod, även om mekanismerna är andra. Eftersom tillgången på råsocker i huvudsak finns utanför USA anpassas tillgången till efterfrågan av jordbruksministern, som har fått maktbefogenheter att slå fast de råsockerkvoter som får importeras."[63]

Syftet med denna politik att begränsa oljeproduktionen är uppenbarligen att garantera att de stora oljetrusterna får "skäliga" priser och profiter.[64]

När det gäller allt som har med produktion av krigsmateriel eller arbete åt regeringen att göra, så har USA många gånger "garanterat privata fordringar, privata investeringar, avkastning på privat kapital och privata kontrakt utan motsvarande prissänkningar till allmänheten. Resultatet är att privatkapitalismens risker socialiseras utan att avkastningen i motsvarande grad minskas."[65]

Den nya lagstiftningen om privat kapitalexport stadgar att staten eller halvoffentliga organ (administrationerna i E.C.A., M.S.A. eller F.O.A.) ska garantera det privata kapital som investeras utomlands. Detta system användes till exempel för att garantera American Firestones köp av 50% av aktierna i den tyska gummitrusten Phoenix Werke.[*] När prisstopp infördes i USA under "Koreakrigsboomen", slog departementet för prisstabilisering den 18 februari 1952 fast regeln att de frysta priserna måste innefatta en profitmarginal på 10% av nettokapitalet, före skatt.

En ny sida av att staten garanterar vinsterna är *exportriskgarantier*. Den hårdare internatio-

[59] Pirou, *La Monnaie*, s 347-352.
[60] Lurie, *Private Investment in a Controlled Economy*, s 187-188.
[61] Bettelheim, *op cit*, s 138.
[62] *Ibid*, s 152-154.
[63] Berle, *The 20th Century Capitalist Revolution*, s 34.
[64] Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 390.
[65] Adams och Gray, *op cit*, s 99.
[*] En stor del av lånen som World Bank of Reconstruction and Development beviljade garanterades helt eller delvis av regerings- eller halvoffentliga institutioner.

nella konkurrensen innebär att stora internationella beställningar, i synnerhet av kapitalvaror, men ofta också av konsumtionsvaror, nästan alltid läggs på kredit. De flesta regeringar står för en stor del av den därav följande risken, och tillåter att halvoffentliga institutioner ger liknande garantier. Rhein-Main Banks *Wirtschaftsberichte*[66] innehåller följande tabell över lagar som var i kraft i detta sammanhang i fyra länder i Västeuropa 1953:
Tyska förbundsrepubliken: kreditgarantier till mycket låg ränta: 0,4-2,5% som garanterar mot förluster upp till 60-85%.
Frankrike: försäkringar mot förluster, inklusive följder av valuta- och politiska ”katastrofer” i importlandet, upp till 80%. Försäkringen inkluderar risken för ”reklamförluster”.
Storbritannien: staten täcker risker upp till 85-90%. Försäkringspremier på 0,25-0,5%. Även här täcks reklamutgifter, kontraktskostnader, avsättningskostnader, etc.
Holland: statliga försäkringar om exportkrediter. Täcker 75-90% av möjliga förluster. Vidare garanterar staten att ersätta exportören 50% av dennes kostnader för att göra efterforskningar, upprätta kontakter, resa, annonsera och lagra varor i det främmande landet.

Allt större sammansmältning mellan staten och monopolen

Således blir staten i allt större utsträckning ett oundgängligt verktyg för monopolen. För att förvärva sina profiter – och inte bara den genomsnittlig profiten, utan de superprofiter som de anser sig ha rätt till – kan de inte bara lita till de ”ekonomiska lagarna”. När det blir nödvändigt *måste* statens ekonomiska politik oskadliggöra just dessa ”lagar”,[*] när de hotar monopolens profiter. Detta nära samarbete mellan monopolen och staten är inte alls ett resultat av att ”ekonomin underordnas staten”. Tvärtom är det ett uttryck för att staten underkastar sig monopolen, genom ökade personliga band mellan statens ledande personer och cheferna för de stora monopolen.

USA är det land där denna sammansmältning mellan staten och de stora monopolen har gått allra längst. Majoriteten av de politiker som innehar viktiga positioner i den amerikanska ekonomin har sedan länge varit personer från storfinansen.

Ledarna för krigsproduktionsbyrån har i tur och ordning varit Knudsen från General Motors, Donald Nelson från handelstrusten Sears Roebuck, Charles A Wilson från General Electric. Bland huvudpersonerna i E.C.A. var Paul Hoffmann tidigare styrelseordförande för biltrusten Studebaker och W Averell Harriman en av de största järnvägsmagnaterna i USA.

Edward R Stettinius jr, som ledde Lease-Lend (föregångare till Marshallplanen), var innan han 1945 blev utrikesminister tidigare vice ordförande i United States Steel Corporation. Robert A Lovett, som i egenskap av minister ursprungligen var rådgivare åt general Marshall och hans högra hand, var en typisk representant för Wall Street. Mellan sina två regeringsutnämningar utsågs han till chef för en av de största järnvägstrusterna, Union Pacific. En annan av Trumanadministrationens medlemmar, som var ansvarig för finanserna, John W Snyder, var likaså en typisk representant för Wall Street, och hade varit vice ordförande för First National Bank i St Louis. Hans företrädare, bankiren Henry Morgenthau jr, utsågs strax efteråt till ordförande för Modern Industrial Bank. James Forrestal, som mellan 1941 och 1949 först var örlogsminister och sedan försvarsminister, var bankir, chef för det mäktiga investeringsbolaget Dillon, Read and Co. Forrestals efterträdare som försvarsminister, Louis A Johnson, var chef för Consolidated Vultee Aircraft, vars B36- och B45-flygplan har blivit grunden för USA:s strategi.[67] C Wright Mills har på liknande sätt analyserat ledarna i Eisenhowers regering.[68]

---

[66] *Wirtschaftsberichte der Rhein-Main Bank*, februari 1953.
[*] Lönestopp genomförs alltid i perioder av full sysselsättning, aldrig i perioder av kris!
[67] Guérin, *op cit*, vol I, s 69-70.
[68] Mills, *The Power Elite*, s 232-235.

I *Storbritannien* konstaterar ”Simon Haxey” i sin bok *Tory M.P.*[69] [Torypartiets parlamentsledamöter] att av de 415 ledamöter som före 1939 stödde den ”nationella” (konservativa) regeringen satt 181 på 775 ordförandeposter i aktiebolag. Lord Runciman, som flera gånger var minister mellan 1908 och 1937, var ordförande i en av Storbritanniens sex största banker, Westminister i London, Midland and Scottish Railway, och i ett antal andra truster. Hans far efterlämnade ett arv på 2,4 miljoner pund till honom. Viscount Horne, som var arbetsmarknadsminister, ordförande för handelsdepartementet och finansminister mellan 1919 och 1922, var chef för Lloyds Bank. Lord Stanley som var minister fram till sin död 1938, var chef för Barclays Bank. Sir John Anderson, krigsminister och med i Churchills regering 1951, var chef för Lever Bros. Harold Macmillan, som var minister i flera regeringar och så småningom premiärminister för Tories, var chef för en stor järnvägstrust och fortsatte att äga det stora förlag som bär hans namn. De tre konservativa premiärministrarna under mellankrigsperioden, Bonar Law, Baldwin och Neville Chamberlain, hade anknytning till stålindustrin, i synnerhet trusten Vickers. L S Amery var minister i Chamberlains regering, och var chef för vapentrusten Cammell Laird.

I december 1938 utsåg den brittiska regeringen en sexmannakommitté som skulle övervaka upprustningsprogrammet. Kommittén bestod av chefer från 6 monopol, nämligen:

> J S Addison, verkställande direktör för syntettextiltrusten Courtauld;
> Sir George Beharrell, ordförande för gummitrusten Dunlop;
> F F B Bennett chef för Imperial Chemical Industries;
> J O M Clark, ordförande för J. and P. Coats Ltd (fibrer);
> Sir Geoffrey Clarke, chef för P. & O. Steam Navigation;
> F D’Arcy Cooper, ordförande för Lever Bros och Unilever.

I *Tyskland* fanns det, enligt Neumann, bland de 173 personer som var ledare för ”Reichsgruppen”, ”Transportgruppen”, ”Wirtschaftsgruppen” och ”Industriefachgruppen” 13 representanter från offentliga institutioner, 9 tjänstemän, 93 storkapitalister och 56 personer med okänd bakgrund. Chef för Reichsgruppe Industrie var Wilhelm Zangen, ledare för ståltrusten Mannesmannwerke och styrelsemedlem i elapparattrusten A.E.G.. Reichsverband för kol, som grundades 1941, leddes av en grupp stora monopolister: Von Bohlen, Flick, Knepper, etc.[70] När Speer 1943 bildade Hauptausschüsse (”allmänna kommittéer”) för att övervaka hela industrin, var ledarna för dessa organ till största delen företrädare för stora truster, till exempel leddes avdelningen för flygplansbygge av Frydag, som representerade Henschel Flugzeugwerke; avdelningen för skeppsbygge leddes av Blohm från Blohm u. Voss-varven; sektorn för att bygga stridsvagnar leddes av Rohland från Vereinigte Stahlwerke; sektorn för flygplansutrustning av Heyne från A.E.G.; den verkstadsmekaniska sektorn av Mauterer från Hermann Goering Werke; sektorn för kemisk krigföring av Ambros från I.G. Farben; sektorn för militär och allmän utrustning av Zargen från Mannesmannwerke; sektorn för optiska och precisionsverktyg av Küppenhender från Zeiss; och den elektrotekniska sektorn av Bauer från Siemens.

När Vichys ”organisationskommittéer” upplöstes i *Frankrike* lämnade regeringen alla deras arkiv till arbetsgivarorganisationerna. 1946 upprättade dessa ett ”centrum för administrativa och ekonomiska studier” som tog på sig uppgiften att ”organisera” valen. 1951 cirkulerade en lista i den franska nationalförsamlingen med ”de 160 deputerade som fick hjälp av Rue de Penthièvre under sina valkampanjer”. ”Branschorganisationernas mest kända företrädare är säkra på att med lätthet, ofta efter bara ett kort samtal, få igenom administrativa beslut som är ’måttbeställda’ utifrån industrins synvinkel”, skriver Ehrmann. Och så vidare.[71]

---

[69] Haxey, *Tory M.P.*, s 37.
[70] Bettelheim, *op cit*, s 121.
[71] Ehrmann, *op cit*, s 107, 195-196, 222, etc.

De stora trusternas direkta deltagande i ”dagspolitiken” – ett fenomen som uppträdde första gången i början av detta sekel [1900-talet], eller när det gäller vissa stora finansmän redan under förra seklet – har kodifierats av ett antal monopol, i både Europa och USA. Oljetrusten Gulf förkunnade nyligen:

> Gulf och samtliga andra amerikanska företag står upp till halsen i politik, och vi måste börja röra oss i detta element, annars kommer vi att drunkna.[72]

Den tyska veckotidningen *Die Zeit* skrev inte mindre talande:

> Turisterna får se parlamentsbyggnaden i Bonn och får höra: ”Här instiftas lagarna”. Man visar dem Schaumburgpalatset och säger: ”Här är förbundskanslerns kansli, härifrån styrs landet.” När de går längs Koblenzstrasse kanske man också visar dem den ena eller andra stora byggnaden som uppförts av en mäktig branschorganisation. Men säkerligen säger ingen till dem: ”I dessa och andra byggnader (varav en del inte ser särskilt ståtliga ut) sitter personer som, trots att de givetvis inte stiftar lagar, måste se till att allt som genomförs motsvarar deras uppdragsgivares önskningar”.[73]

Med tanke på dessa omständigheter inser man att professor Galbraiths teori om ”motverkande krafter”, enligt vilken det råder en sorts jämvikt mellan staten och fackföreningarna å ena sidan, och arbetsgivarnas organisationer å den andra, är fullständigt illusorisk. Denna jämvikt existerar bara för att förhindra att det äger rum några mer djupgående förändringar av de rådande ägande- och maktförhållandena. Denna jämvikt leder till ett *status quo inom monopolstrukturen*, där varje reform som arbetarorganisationerna genomdriver mer eller mindre snabbt neutraliseras genom att deras motståndare får förmåner.

Dessutom medger de bäst informerade (borgerliga) experterna beredvilligt detta faktum. Således skriver Jacques Houssiaux: ”Vår tids exempel visar att motverkande krafter i själva verket inte kan begränsa storföretagens monopolmakt. Vissa åtgärder innebär bara en förflyttning av makt... andra inrättar nya institutioner som tävlar med storfinansen men som till sin karaktär är närbesläktade... Andra, slutligen, leder till *en snabb maktutjämning mellan storföretagen och de institutioner som fått ansvar att övervaka dem*: erfarenheterna av de organisationskommittéer som inrättades efter 1940 erinrar om detta. Man kan alltså med rätta ifrågasätta de antikapitalistiska åtgärdernas effektivitet.”[74] Och professorerna Adams och Gray har ännu tydligare beskrivit vilken karaktär denna ”utjämning” har: ”I bästa fall är de motverkande krafterna ett komplement till snarare än en ersättning för konkurrensen. De kan inte överleva särskilt länge i frånvaro av konkurrens, inte heller ger de några klara och administrativt användbara riktlinjer för den offentliga politiken,och dessutom undermineras de motverkande krafterna ofta av vertikal samverkan, hemliga överenskommelser och finansiell kontroll på högsta nivå. Föreställningen att dessa inneboende brister kan avhjälpas med hjälp av regeringsingripanden å den svagare partens vägnar... är helt orealistisk. Den grundar sig på det ohållbara antagandet att regeringen är en oberoende, monolitisk, oavhängig organism – att den politiska makten alltid besegrar den ekonomiska makten genom att ingripa på de svagares sida. Tyvärr är det bara en fåfäng förhoppning. Erfarenheterna antyder att de ekonomiska intressegrupperna idag till stor del är politiserade enheter som ställer sina krav på och genom regeringsinstitutionerna. Erfarenheterna visar att den ekonomiska makten alltför ofta lockar och till och med kräver stöd från den politiska makten...”[75]

---

[72] *New York Times*, 6 oktober 1958.
[73] *Die Zeit*, 7 juni 1956.
[74] Houssiaux, *op cit*, s 213.
[75] Adams och Gray, *op cit*, s 21.

I *Makteliten* visade C Wright Mills på ett mästerligt sätt att orden ”alltför ofta” i dagens USA måste ersättas med ordet ”alltid”. Och professorerna Adams och Gray förklarar dessutom varför det är fallet:

> För att lyckas måste de som försöker befästa den ekonomiska makten kontrollera den allmänna opinionen, de samhälleliga kommunikationsorganen och regeringen. Denna kontroll är lika viktig som kontrollen av marknaden för att upprätta och bibehålla monopolet. Och däri ligger den yttersta faran med en ohämmad monopolmakt – framtidsutsikten att den till sist kan dominera hela samhället och undertrycka alla friheter.[76]

Självfinansiering

Finanskapitalets makt härrör dels ur koncentrationen av industri- och bankkapitalet, och dels ur storföretagens allt större genomsnittliga storlek. Den storskaliga industrin är alltmer beroende av bankkrediter, vilket leder till att representanter för bankkapitalet nästlar sig in i storindustrin.

Monopolkapitalismens utveckling och dess kulmen under den kapitalistiska nedgångsperioden, dess allt större sammansmältning med statsapparaten, förändrar de villkor under vilka finanskapitalet utövar sin makt.

I de underutvecklade kapitalistiska länderna och en del av de gamla kapitalistiska länderna (Belgien, Schweiz och i viss utsträckning Frankrike) grundar sig finanskapitalet fortfarande på att ett litet antal banker och finansgrupper har en dominerande ställning gentemot industrin och den nationella ekonomin i sin helhet. Men i en del av de stora utvecklade kapitalistiska länderna (USA, Storbritannien, Västtyskland, Italien) utmärks situationen snarare av att industri- och finanskapitalet har trängt in i varandra: några få stor truster behärskar hela industrisektorer, inklusive de banker som de kontrollerar, och vissa banker har nyckelpositioner i den nationella ekonomin.

Denna omvandling av monopolkapitalismens karaktär är ett direkt resultat av två grundläggande fenomen under den kapitalistiska nedgångsperioden: kapitaliseringen av superprofiterna och den relativa bristen på nya investeringsområden för dessa kapitalöverskott. Självfinansieringen uppstod efter Första världskriget, som medförde en rekordstor ökning av icke fördelade profiter (4,3 miljarder dollar i USA 1919, ett belopp som man inte skulle uppnå igen förrän före Andra världskriget).[77] Trusterna lider inte längre brist på kapital utan istället av att ha ett överskott på det. I allt mindre utsträckning behöver de utnyttja förskott från bankerna.[78] Således kan de inte längre kontrolleras av bankerna som ger dem investeringslån. De skapar sina egna banker för att försäkra sig om att deras tillgängliga överskott ger ”avkastning”. De penningmedel som behövs för att skriva av och förnya det fasta kapitalet tekniskt samlas ihop på förhand och placeras i säkra reservfonder. Självfinansiering är beteckningen få den finansiering av storföretagens kapitalexpansion som varken sker med hjälp av privata eller offentliga krediter (kapitalmarknaden), utan med hjälp av de stora trusternas reservfonder.

Praktiken med självfinansiering, som i fallet med de stora aktiebolagen började uppträda under Första världskriget och spred sig alltmer efter 1920, åtföljdes av flera fenomen som är ytterst viktiga för att studera utvecklingen av vår tids kapitalism.

Oftast har de stora monopolen som policy att frivilligt begränsa de *vinster som fördelas*: huvuddelen av vinsterna placeras i reservfonder för att utvidga produktionskapaciteten eller omvandlas till kapital. 1940-1942 fördelade 85 storföretag i Japan, med ett kapital på nästan 5 miljarder yen, 611 miljoner i utdelningar och lade undan 632 miljoner som reserv. Denna politik gynnas juridiskt i flera länder, som ger delvisa skattelättnader på icke fördelade vinster.

---

[76] *Ibid*, s 5.
[77] Schumpeter, *Business Cycles*, vol II, s 860-861.
[78] Sayers, *Modern Banking*, s 240.

Denna praxis är i viss mån till nackdel för små och medelstora aktieägare, som måste leva på inkomster från sina aktier (rentierer, etc). Men för de stora aktieägarna och monopolens ledare, som utöver utdelningarna ger sig själva betydande ersättningar, provision, direktörslöner, omkostnader, etc, innebär denna politik att de vinner på alla sätt. Framförallt ökar det den mängd kapital som de har tillgängligt, hur stort det är och möjligheterna att använda det på ett lönsamt sätt. Ett stort antal små och medelstora kapitalisters egendom och inkomster kontrolleras av några få stora kapitalister och står till deras fria förfogande:

> Det kan vara i de stora aktieägarnas intresse att lämna kvar sin del av vinsterna i företaget, istället för att ta ut stora utdelningar som skulle drabbas av de proportionella skatterna och (eller) progressiva inkomstskatter. Det är bara de stora aktieägarna som kan utöva ett verkligt inflytande över besluten om utdelningarna, och skatternas utveckling under de senaste 40 åren har förvisso uppmuntrat dem att använda detta inflytande för att hålla nere utdelningarna på en måttlig nivå.[79]

I praktiken fungerar självfinansieringen genom att trusternas *kapitalreserver* växer, antingen i form av pengakapital eller att den nya utrustning eller de lager som köps in inte tas med i bokslutet. Reserverna omvandlas officiellt till kapital när man beslutar att öka det sistnämnda, ofta genom att dela ut gratis aktier till gamla aktieinnehavare.

För att beräkna i vilken omfattning trusterna har blivit rikare under självfinansieringens tidsperiod är det således mycket viktigare att följa utvecklingen av deras kapital, deras tillgångar, än av deras utdelade vinster. Bara på detta sätt kan man få en aning om de fantastiska superprofiter som de har förverkligat. Efter att gränsen på utdelning i *Tyskland* slogs fast till 6% (lag från juni 1941), och tack vare de reservfonder som de samlat ihop sedan 1933, ökade således 1.466 företag sitt totala kapital från 8 till 12,5 miljarder riksmark genom att dela ut bonusaktier.[80] Tillgångarnas utveckling hos en av Tysklands största truster, I. G. Farben, är ännu mer betecknande:

	I miljoner riksmark			
	Nominellt kapital	*Totala tillgångar*	*Aktier i andra företag*	*Profiter (inkl uppgivna reserver)*
1933	650	1.458	289	310
1938	680	1.624	310	347
1940	733	1.923	400	390
1941	760	2.332	691	483
1942 (första halvåret)	900	2.632	720	517
1942 (andra halvåret)	1.360			

När valutareformen genomfördes i Tyskland 1948 byttes 10 riksmark ut mot 1 D-mark. Men när företagen bestämde värdet på sitt nya kapital hade de rätt att ge ett kostnadsförslag. De flesta aktiebolag omvandlade sitt kapital utifrån 1 riksmark = 1 D-mark. På detta sätt kapitaliserade bolagen de enorma reserver som de hade byggt upp med hjälp av sina intjänade superprofiter, genom att föra över varor som hade tillverkats i utbyte mot värdelösa riksmark (som de anställda fått som betalning), men som såldes först efter valutareformen.[*]

---

[79] Malissen, *L'Autofinancement*, s 200.
[80] Lurie, *op cit*, s 128.
[*] Dessa siffror ska jämföras med den omvärdering av det nominella kapitalet som ägde rum efter stabiliseringen av riksmarken 1923-1924, då det som ett resultat av kriget hade skett verkliga materiella förluster. I september 1924 omvärderade 99 storföretag sitt kapital, och minskade det till 560 miljoner riksmark, jämfört med 650 miljoner 1913.

Storleken på dessa superprofiter, liksom de profiter som var resultatet av den ”liberala” prispolitik som regeringen tillät efter valutareformerna, förefaller särskilt upprörande i ett fall som I.G. Farben. Denna trust hade ett kapital på 1,4 miljarder riksmark: mer än hälften av dess fasta egendom fanns i Östtyskland. All denna egendom motsvarades i den nya redovisningen endast av en symbolisk D-mark. Men ändå gjorde kapitaliseringen av de enorma superprofiterna det möjligt för denna trust att behålla värdet på sitt nominella kapital!

Vissa truster inom den tunga industrin omvärderade sitt kapital genom att ersätta varje riksmark med 2 D-mark eller mer. Således använde Klockner och Mannesmann kvoten 1 : 2, och Harpener Bergbau till och med kvoten 1 : 3,7. Medan en pensionär eller innehavare av en livförsäkring fick 100 D-mark för 1.000 sparade riksmark, så fick en aktieägare i Harpener 3.700 D-mark för aktier som tidigare varit värda 1.000 riksmark. Så mycket för de ”lika möjligheter” som den ”fria företag-samheten” skapar!

Hur de amerikanska trusterna berikade sig ser man på samma sätt bäst i deras ökade tillgångar, vilka framgår av följande tabell (om man tar med i beräkningen att köpkraften hos en dollar 1958 bara motsvarade köpkraften hos en halv dollar 1935):

	I miljoner dollar		
Industriföretag	*1935*	*1945*	*1958*
Standard Oil i New Jersey	1.894,9	2.531,8	7.830,2
General Motors	1.491,9	1.813,9	7.498
U.S. Steel Corp.	1.822,4	1.890,8	4.372,8
Ford Motors Co.	681,6	815,5	3.347,6
Gulf Oil Corp.	430,2	652,8	3.240,6
Pennsylvania Railroad	2.863	3.224	2.991
E.I. du Pont de Nemours Co.	581,1	1.025,5	2.755,6
Texas Corp.	437,8	833,5	2.729,1
New York Central Railroad	2.356	1.735	2.625,9
Standard Oil i Indiana	693,5	946,1	2.535
Finansbolag			
Metropolitan Life Insurance	4.325	7.562	15.536,1
Prudential Life Insurance	3.129	6.356	13.919,1
Bank of America	1.277	6.626	10.639,1
Equitable Life Insurance	1.816	3.849	8.875,7
Chase Manhattan Bank	2.898	7.452	7.809,8
First National City Bank, N.Y.	1.881	5.434	7.802,6
New York Life Insurance	2.244	3.814	6.424,8
John Hancock Mutual Ins.	931	1.838	5.163,3
Northwestern Mutual Ins.	1.072	1.878	3.727,5
Manufacturer Trust Co.	673	2.693	3.348,2

De 56 företag som 1948 ägde egendomar till ett värde av en miljard dollar eller mera hade tillgångar som uppgick till 129,2 miljarder dollar, eller mer än alla 225.000 tillverkningsindustrier i USA. Dessa tillgångar motsvarade vid den tidpunkten ett värde på 45.237 miljarder franska franc, eller mer än dubbelt så mycket som 45 miljoner fransmäns samlade förmögenheter![*]

1958 hade de 50 amerikanska företag som ägde mest – från 17,7 miljarder dollar i fallet American Telegraph and Telephone Company till 1.527 miljarder dollar i fallet Crocker-Anglo-National Bank – allt som allt tillgångar på 206,3 miljarder dollar eller mer än 93.000 miljarder gamla franska franc.

Några fakta bekräftar *hur de stora trusterna och bankerna nu har trängt in i varandra i de största kapitalistiska länderna*. I *USA* är storbankernas chefer fortfarande styrelsemedlemmar i de stora monopoltrusterna. Således sitter Alexander C Nagle, som tills helt nyligen var ordförande för First National Bank i New York, i styrelserna för U.S. Steel Corporation, New York Central Railroad och

[*] 1950 beräknade René Pupin att dessa förmögenheter uppgick till 19.600 miljarder franc (”Essai d'évaluation de la fortune privée française”, i *Le Capital*, 5 januari 1950.

Prudential Insurance Company, som alla kontrolleras av Morgan-gruppen. Å andra sidan sitter Alfred P Sloan jr, styrelseordförande i General Motors (Du Pont-gruppen), i styrelsen för J. P. Morgan and Co. Bank, och Richard K Mellon, från gruppen som kontrollerar Aluminium Company of America, är styrelseordförande i Mellon National Bank Trust Company, etc.

I *Storbritannien* representerar D J Roberts, Lord Glenconner och Viscount Chandos National Provincial Bank, Hambro's Bank respektive Alliance Assurance Ltd i styrelsen för Storbritanniens största trust, Imperial Chemical Industries. Å andra sidan är vice ordförande för I.C.I., S P Chambers, styrelsemedlem i National Provincial Bank, och I.C.I.:s styrelseordförande, Sir Alexander Fleck, är styrelsemedlem i Midland Bank. Medan stora truster som Vickers, British Petroleum, Cunard Line har representanter i styrelsen för ett antal banker, så är de fem stora bankerna i sin tur representerade i styrelserna för omkring 30 av de största brittiska trusterna.

I *Västtyskland* sitter Deutsche Banks styrelseordförande Hermann Abs i styrelsen för omkring 30 stora industriföretag, och han har varit ordförande för flera (till exempel Badische Anilin, Vereinigte Glanzstoff, Dortmund Hoerder Hütten Union, och Daimler-Benz). Carl Goetz, styrelseordförande för Dresdner Bank, har på samma sätt varit styrelseordförande för Rheinisch-Westfälisches Elektrizitätswerke A.G., Degussa, Agfa, Dynamit A.G., Adlerwerke, etc. Å andra sidan hittar vi i styrelsen för Dresdner Bank representanter för Blohm und Voss (varv), A.E.G. (elektriska maskiner), Dortmund Hoerder Union (stål), Brown Boveri (elektriska maskiner), Klockner-Humboldt-Deutz (maskinverkstäder), Farbwerke Hoechst (kemi), etc.

Självfinansieringens allt större betydelse syns allra tydligast i den allt mindre roll som spelas av investeringskrediter och bruket av kapitalmarknaden. I *Nazityskland* steg den totala mängden icke fördelade profiter, bara vad gäller aktiebolag, från 175 miljoner riksmark 1933 till 1.200 miljoner 1935 och 3.420 miljoner 1938, och till detta ska läggas en miljard riksmark för de andra företagens reserver. De vinster som fördelades som aktieutdelningar uppgick bara till 1.200 miljoner riksmark.[81] Efter valutareformen 1948 ökade självfinansieringen, som 1926-1928 bara stod för 17% av industrins investeringar,[82] från 39,7% år 1948-1949 till 54,5% 1950, 63,9% 1953, 64,9% 1955 och 66,1% 1957.[83]

I *Storbritannien* uppgick de icke fördelade företagsvinsterna 1953 till £1.045 miljoner, medan dessa företags fasta investeringar bara var £631 miljoner.[84] Under de följande åren fortsatte de icke fördelade vinsterna regelbundet att överskrida de totala fasta investeringarna och till och med de totala nettoinvesteringarna.[85]

I *USA*: "I november 1953 gjorde National City Banks ekonomer en utmärkt kort studie över kapitalets källor och hur det användes... De beräknade att det under 8 år (1946 till och med 1953) i USA hade använts sammanlagt 150 miljarder dollar i kapitalutgifter, nämligen för att modernisera och utvidga fabriker och utrustning... 64% av dessa 150 miljarder kom från 'interna källor', det vill säga företagsintäkter som inte hade ackumulerats och inte hade fördelats som utdelningar."[86]

En författare som har studerat hur självfinansieringen utvecklats i USA konstaterar: "Sedan 1939 har icke fördelade realvinster utgjort en mycket viktigare finansieringskälla än bidragen från kapitalmarknaden. Efter den tidpunkten har självfinansieringen alltid stått för mer än hälften av tillgångarna i fråga, mer än 60% under åren 1948-950, med ett maximum på 90% år 1943... På detta

[81] Lurie, *op cit*, s 125.
[82] *Statistisches Material zur Lage des Kapitalmarkets, Bank deutscher Länder*, 1952.
[83] *W.W.I. des D.G.B*, 1959, nr 8-9, s 194.
[84] Macrae, *The London Capital Market*, s 25-26.
[85] FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Etude sur la situation économique en Europe en 1955*.
[86] Berle, *op cit*, s 25.

sätt skiljer sig finansieringen under denna efterkrigsperiod från den finansiering som fanns under den första efterkrigsperioden."[87]

I *Frankrike* rapporterar Maurice Malissen[88] att självfinansieringen sedan Andra världskriget har varit viktigare än bidrag utifrån för företagens finansiering, och att den som regel utgör mer än 50% av deras nettoinvesteringar.

Bankkapitalets mindre roll visar sig också i den enorma ackumulationen av värdepapper som förvaras i försäkringsbolagen. I flera länder överträffar den banktillgodohavandena. På detta sätt kontrollerar försäkringsbolagen en avsevärd del av det tillgängliga kapitalet. De har stora aktieinnehav i industrin och är på samma gång de främsta inköparna av statsobligationer. Försäkringsbolagens allt större rikedomar och deras framryckning jämfört med bankerna är i sig själv ett tecken på den kapitalistiska regimens åldrande, där det främsta intresset har blivit *säkerhet*, det vill säga att bevara, och inte längre *expansion*.

I *USA* hade det största försäkringsbolaget, Metropolitan Life, 1958 ett kapital på 15,5 miljarder dollar. 1954 ägde 584 försäkringsbolag tillsammans 80 miljarder dollar. Försäkringsbolagens berikande är ett förhållandevis nytt fenomen: deras kapital fyrdubblades mellan 1932 och 1958.

I *Frankrike* har sedan 1932 försäkringsbolagens 90 direktörer samtidigt tillhandahållit:

7 styrelseordförande i Banque de France;

227 bankdirektörer;

180 bankdirektörer;

54 direktörer i järnvägsföretag;

257 direktörer i industri- och handelsföretag.[89]

I *Storbritannien* placerade försäkringsbolagen strax innan Andra världskriget mellan 50 och 60 miljoner pund årligen på kapitalmarknaden, eller 35% av den totala mängden.[90]

Medan de amerikanska bankerna 1850 hade hand om 82% av de amerikanska finansbolagens kapital, och 67,7% år 1900, så sjönk denna andel till 52,7% 1949, medan försäkringsbolagens och pensionsfondernas procentandel ökade från 8% 1850 till 12,3% 1900 och 27,7% 1949.[91]

Detta fenomen, liksom *institutionssparandets* (försäkringsfonder, fonder i halvoffentliga organ, etc) ökande betydelse, är dessutom en konsekvens av självfinansieringen (liksom av en viss utveckling av handeln) snarare än en orsak till den. Det är på grund av att kapitalmarknaden inte längre är lika betydelsefull som tidigare som småräntierer etc föredrar andra sparformer. Betydelsen av hypotekskassornas krediter har också ökat markant.

Överkapitalisering

De förändringar av monopolkapitalismens struktur och funktionssätt som självfinansieringen leder till är ännu mer långtgående än vad vi hittills har angivit. Självfinansieringen ändrar i själva verket på systemet med *monopolpriser och -profiter* och leder därmed till fenomenet överkapitalisering.

Självfinansieringen är resultatet av att en del av monopolens superprofiter inte längre kan hitta nya investeringsområden. Men ju mer marknaden minskar relativt sett, samtidigt som mängden fast kapital ökar, desto större bli risken att det inte längre blir möjligt att obehindrat och under en viss

[87] Malissen, *op cit*, s 133.
[88] *Ibid*, s 115-116.
[89] Duret, *Les Trusts en France*, s 43.
[90] Compton och Bott, *British Industry*, s 194.
[91] Raymond W Goldsmith, "Financial Structure and Economic Growth", i *Capital Formation and Economic Growth*, s 142.

period använda kapitalet på ett lönsamt sätt. Ju tydligare svårigheten blir att hitta ett lönsamt sätt att använda de profitmängder som ackumulerats, desto mer strävar monopolen efter att garantera sina superprofiter genom att öka marginalen på *omedelbart realiserbara* profiter. Dessa profiter räknas in i produktionskostnaderna och kan, i så måtto som det är monopol på marknaden, både förutses och garanteras på förhand: ”Vinsten är inte längre oviss, den har blivit lika förutsägbar som alla andra delar av produktionskostnaderna. Riskerna försvinner helt, och visar därmed att den på intet vis är ursprung till vinsten. Vinsten är inte längre det som blir över, hädanefter ingår den redan från början i det fastslagna försäljningspriset, precis som löner eller räntor.”[92]

Men under självfinansieringens tidevarv handlar det inte så mycket om aktieägarnas inkomster som om reservfonder för de stora trusternas framtida investeringar. Med andra ord: *Monopolpriserna bestäms på ett sådant sätt att de på förhand ska garantera en oavbruten expansion av företaget, dess kapital och dess produktionskapacitet*. Ironin med denna utveckling är att denna garanti för framtida expansion inte så mycket är ett resultat av konkurrensens behov som på att det finns färre nya områden för investeringar.

På detta sätt utvecklas en praxis som kallas ”investeringar med hjälp av priser” (*Preisfinanzierung*). I en diskussion om hur detta system fungerade i Nazityskland påpekar Lurie: ”Priserna sätts så att de utöver kostnader och ett rimligt spelrum för vinster även innefattar avskrivningar som inte bara ska användas för att ersätta utrustning, utan också för att utvidga kapaciteten. Således hämtas värdet på de ursprungliga investeringarna in allt snabbare, och följs av en ackumulation av överskotts-reserver som kan användas för den fortsatta finansieringen. Denna teknik har i tysk litteratur kallats ’finansiering med hjälp av priser’ (*Preisfinanzierung*)... Den... innebär med nödvändighet att det finns någon sorts monopolistiska element. Även om priserna formellt grundar sig på kostnaderna så är de i verkligheten monopolpriser, som beräknas så att de ska ge ett självfinansieringsöverskott som döljs som kostnader.”[93]

Författaren ger också exempel på denna sorts prisberäkningar. *Vereinigte Aluminiumwerke A.G.*, som kontrollerar 70% av Tysklands aluminiumproduktion, konstaterar frankt i årsberättelsen för finansåret 1937 att ”avskrivningar[!] och andra poster under titeln reserver uppgår till 204 riksmark per ton aluminium, vars pris är 1.330 riksmark. Efter att finansierat expansionsprogrammet [förvisso en märklig sorts ’avskrivningar’!] kan en del av nämnda summa användas för att sänka priset på metall”, tillägger rapporten.

Samma år visade årsberättelsen från vapentrusten Rheinmetall-Borsig att regeringen godkände praktiken att inte fördela profiter, ”med hänsyn till företagets stora behov av självfinansiering och den osäkerhet som vidlåder investeringarnas långsiktiga framtidsutsikter.”[94]

Situationen är inte annorlunda i USA. I december 1948 höll Flanders senatskommitté förhör om nivån på företagens profiter, och under förhören anklagade fackföreningarnas representanter formellt trusterna för att höja priserna, inte som svar på ökade kostnader utan bara för att försäkra sig om medel för sin egen expansion. Trusternas företrädare försökte inte tillbakavisa bevisen, utan nöjde sig med att hävda att denna expansion... var i allmänhetens intresse! (Se uttalanden från representanterna för Standard Oil i New Jersey, General Motors, General Foods, General Electric, etc).[95]

Före kriget beskrev en ekonom General Motors’ prispolitik på följande sätt:

> Efter depressionen 1921 antog General Motors en prispolitik som berodde på investeringspolitiken. Utifrån att det är önskvärt att expandera så länge de förväntade intäkterna av försäljningen av ytterligare produkter till förväntat pris mer än väl kommer att täcka de förväntade kostna-

[92] Barret, *op cit*, vol III, s 352.
[93] Lurie, *op cit*, s 179-180.
[94] *Ibid*, s 181-182.
[95] ”Business make its case for profits”, i *Fortune*, mars 1949.

> derna för det nya kapitalet, förutspådde företaget försäljningstrender, kapitalkostnader för expansionen och belastningsfaktorn på utrustningen... Genom att beräkna hur mycket ledig kapacitet som kommer att uppstå på grund av svängningar i försäljningen och tillämpa den därav resulterande belastningsfaktorn för att både bestämma sin prispolitik och sin investeringspolitik, fick det dessa svängningar att gå ihop med stabila priser och en stabil investeringstakt...[96]

General Motors' politik har inte förändrats sedan dess:

"General Motors' sätt att gripa sig an prissättningen", sa Coyle [1949], "baserar sig på att mäta kostnaderna för en enhet utifrån beräkningar av en normal eller genomsnittlig arbetstakt som tar hänsyn till fabrikens kapacitet och marknadspotentialen på lång sikt." Detta är även en bra om än kortfattad sammanfattning av G.M.:s traditionella prispolitik. G.M. antar först en rimlig avkastningsnivå som den hoppas tjäna på sina kapitalinvesteringar under ett antal år, bra och dåliga. Sedan slår de fast en "standardvolym" som den på samma sätt hoppas uppnå i medeltal under samma år. Därefter kommer de fram till ett pris – ett "standardpris" – som kommer att ge denna avkastning med den storleken på affärsverksamheten. Nu är detta pris en fastslagen siffra vad gäller de fasta utgifterna – utgifter för verktyg, fasta utgifter, avskrivningar, försäkringar och så vidare.[97]

Man bör också uppmärksamma att detta pris också betyder att risken för ekonomiska kriser elimineras, som andra monopolkoncerner öppet har medgivit.[98]

De på detta sätt förverkligade superprofiterna är så höga att trusterna föredrar att inte erkänna hur stora deras reservfonder verkligen är, för att inte uppväcka allmänhetens ilska... och för att minska skatterna de måste betala. På så sätt utvecklade sig praktiken med dolda reserver, som förklarar de förvånande omvärderingar av nominellt kapital som vi har nämnt i samband med Tyskland. De bokslut som publiceras återspeglar allt mindre trusternas *verkliga* läge, och blir istället knep för att *dölja* detta läge. De tekniker som används för att dölja reservfonder i boksluten är följande:

1. Överdrivna avskrivningar. De förmodas rekonstruera det fasta kapital som har använts till sitt ursprungliga värde. Om en maskin värd 10 miljoner franc används under 10 år, och priset på maskinen inte ökar under denna period, så måste man varje år avsätta en miljon franc för avskrivningar på den. Men om man avsätter *två* miljoner bildas en "avskrivningsfond" som i själva verket gör det möjligt att i slutet av denna tioårsperiod dubblera det fasta kapitalet, och köpa två maskiner för att ersätta en.[*]
2. Minska det beräknade värdet på de lager som företaget har. Kreditsidan i bokslutet visar alla möjliga sorters lager som bolaget äger. Om bolaget vid beräkningen av osäkra framtida prisförändringar förmodar att lagrens värde är hälften av deras verkliga värde, men i själva verket sedan säljer dem till sitt verkliga värde, så äger det en dold reserv av mervärde som kan kapitaliseras.
3. Dölja anskaffningen av nya fabriker och utrustning i form av driftskostnader. Under nuvarande utgifter placerar man kostnader för inköp av råvaror, elkraft, etc, som täcks genom försäljning av varor. Om det sker inköp av nya maskiner men motsvarande driftskostnader normalt antas ha försvunnit under produktionens lopp (cirkulerande kapital), så har bolaget

---

[96] Corwin D Edwards, "Relation of Price to Investment Fluctuations", i *American Economic Review*, vol XXVIII, supplement, mars 1938, s 63.
[97] *Fortune*, september 1949, s 87-88.
[98] "Business makes its case for profits", i *Fortune*, mars 1949, s 9, 10, 11.
[*] "Om vi är överens om att en avskrivningstakt på 10% motsvarar de faktiska avskrivningarna på samtliga fasta investeringar (*Sachanlagen*), då har de 30 företag som vi har tittat på fram till 1953 överskridit de nödvändiga avskrivningarna med 431 miljoner D-mark. Det har uppstått minst så stora 'dolda reserver', och det är omöjligt att upptäcka hur mycket investeringar över denna summa som har dolts med kostnader för pågående arbete." (*Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 16 oktober 1954.)

> ökat sitt fasta kapital utan att det syns i bokslutet: ”Vissa utgifter för återanskaffning, fördubblade avskrivningar eller till och med nya investeringar kan föras in som underhållskostnader. På så sätt minskas uppenbarligen nettovinsten och ett nettotillskott till självfinansieringen innefattas på så sätt i de dolda reservfonderna. Men en utanför stående iakttagare har ingen möjlighet att ta med det i beräkningen.”*

Men sammantagna leder alla dessa metoder till en paradox. Självfinansieringen gör att superprofiterna, som förutsätter en relativ begränsning av produktionen, leder till en ökad produktionskapacitet! Det är den kapitalistiska nedgångsperiodens grundläggande motsättning, *överkapitaliseringen*. Den uttrycks å ena sidan i att det existerar mängder av kapital som inte hittar några investeringsområden. Detta fenomen gjorde sig speciellt kännbart i Tyskland på randen till Andra världskriget, efter 7 års ofantliga superprofiter.[99] Samma sak syns idag i USA och Schweiz. Enligt den amerikanska bankiren Warburg fanns det i början av 1950-talet varje år 7 miljarder dollar som de amerikanska kapitalisterna inte visste vad de skulle göra med och som placerades i spekulationssyfte. Till och med i ett så otillräckligt industrialiserat land som Italien överskred enbart 1958 ackumuleringen av kapital investeringarna med omkring 300 miljarder lire (uttalande av minister Tambroni vid kristdemokraternas konferens i Florens 1959).

Å andra sidan uttrycks överkapitaliseringen i ett kroniskt underutnyttjande av den befintliga produktionskapaciteten. Mellan 1920 och 1940 var det genomsnittliga användandet av den amerikanska stålindustrins kapacitet 59,2% av totalkapaciteten.[100] Under högkonjunkturen 1925-1929 beräknades den oanvända produktionskapaciteten inom hela tillverkningsindustrin i USA till 20%. 1947 nådde den återigen denna siffra, för att stiga till 25% på sommaren 1954.[101] Veckotidningen *U.S. News and World Report*[102] publicerade 1955 och 1956 två tabeller som visade hur produktionskapaciteten användes inom olika delar av industrin, *och detta mitt under en högkonjunktur*:§

	Början av 1955	*Våren 1956*
Bilindustrin arbetade på	72% kapacitet	72% kapacitet
Stålindustrin	85% kapacitet	-
Bomullsindustrin	70% kapacitet	-
TV-industrin	76% kapacitet	60% kapacitet
Kylskåpsindustrin	46% kapacitet	-
Dammsugarindustrin	55% kapacitet	-
Möbelindustrin	89% kapacitet	95% kapacitet

---

* Malissen, *op cit*, s 22.
Detta fenomen måste man ta i betraktande om man kritiskt analyserar den statistik som pekar på att den genomsnittliga profitkvoten har återhämtat sig efter Andra världskriget. Siffrorna över de allmänt erkända profiterna är underskattade, men siffrorna för kapital (eller egna tillgångar) som ingår i beräkningen av profitkvoten underskattas i oändligt mycket större omfattning. Utan en riktig revisorsrapport som genomförs under övervakning av fackföreningarna måste det utan tvekan vara omöjligt att beräkna monopolföretagens verkliga tillgångar, och därmed bedöma om deras profitkvot är lägre än före Första världskriget eller ej.
Lagen om profitkvotens fallande tendens visar sig fortfarandei det faktum att den genomsnittliga profitkvoten är lägre i de mer utvecklade industriländerna än i de mindre utvecklade.

[99] *Assemble générale des banques allemandes en 1943*, s 5.

[100] Stocking och Watkins, *Cartels or Competition*, s 180; Brookings Institute, *America's Capacity to Produce*, s 30.

[101] *Fortune,* september 1954, s 214.

[102] *U.S. News and World Report*, 11 mars 1955 och 25 maj 1956.

§ Här är en passande kommentar som A M Raskin gjorde i *New York Times* mitt under den nya högkonjunkturen: ”Kanske den mest oroande orsaken till ökningen av strejkerna [författaren skriver strax innan den stora stålstrejken] är den fantastiska produktiviteten hos vår industri, och vår oförmåga att hitta avsättning både hemma och utomlands för allt det vi kan producera. Våra stålverk kan täcka alla våra inhemska och exportbehov på 9 eller 10 månader. Vi har en liknande överkapacitet för att tillverka bilar, tvättmaskiner, kylskåp, glödlampor, TV-apparater, fartyg, järnvägsvagnar och tusentals [!] andra produkter för vilka det finns behov i den underutvecklade världen, men för vilka det finns alltför få köpare.” (*New York Times* 6 juli 1959.)

Rustningarnas och krigsekonomins ökande betydelse

Den nedåtgående kapitalismen kan inte ”på ett normalt sätt” finna lönsam användning för hela det enorma kapital som den har ackumulerat. Men kapitalismen kan inte existera och växa utan att hitta en sådan lönsam användning, utan att hela tiden utvidga sin bas. Vartefter den strukturella krisen blir värre söker kapitalistklassen, och i synnerhet ledarna för monopolen, systematiskt efter *ersättningsmarknader* som kan garantera denna expansion. Rustningsekonomin, krigsekonomin, utgör den viktigaste ersättningsmarknad som det kapitalistiska produktionssystemet har hittat under sin nedgångsperiod.

Avsaknaden av nya marknader, de stora trusternas monopolistiska metoder med sin tendens att begränsa produktionen, och bristen på nya investeringsområden för det ”tillgängliga” kapitalet, leder både till en inbromsning av den världsomfattande industriella utvecklingen och ett överskott av kapital i de stora imperialistiska länderna. Efter den världsomfattande utvecklingen av järnvägarna hade stålindustrin ingen ny stor marknad att exploatera. Det var stormakternas rustningspolitik under åren fram till Första världskriget som gav stålindustrin möjligheter att gå framåt, i synnerhet i Frankrike och Tyskland. Ibland, som i Ryssland och Japan, spelade andra sorters regeringskontrakt i huvudsak samma roll. Strax innan Första världskriget fyllde bilproduktionen delvis denna brist, men inom den tunga industrin övervanns den stora ekonomiska krisen 1929-1932 först i och med den tyska upprustningen, som i sitt släptåg drog med sig en upprustning i internationell skala. Inom den amerikanska industrin upphörde på samma sätt inte den tunga industrins stagnation och undersysselsättning förrän i och med den allt snabbare upprustningen efter 1940.

I grund och botten är denna ersättningsmarknad en ny köpkraft som skapas genom att staten köper produkter från den tunga industrin. Men denna köpkraft ”skapas” inte i ordets egentliga mening, det vill säga den uppstår inte från ingenstans. Den är inte ”ny” ens när den visar sig i form av sedlar som staten trycker i detta syfte. Den kan bara uppstå genom *en omfördelning av den verkliga nationalinkomsten*, en omfördelning som givetvis kan leda till en ökad produktion, det vill säga totalt sett ökade reella inkomster, som på så sätt blir en extra källa för ny köpkraft.[*]

Denna överflyttning av köpkraft från en sektor till en annan äger rum med hjälp av både direkta och indirekta statliga avräkningar, nämligen: direkta skatter (på inkomster, omsättning, förmögenheter, etc); indirekta skatter; mer eller mindre tvingande investeringar i statsobligationer; påtvingat sparande; genom att trycka papperspengar som minskar arbetarnas reallöner, etc. Resultatet blir att monopolen inom den tunga industrin berikas på andra befolkningsskikts bekostnad.

I USA gick således 67,2% av de krigskontrakt som skrevs under Andra världskriget, och uppgick till totalt 175 miljarder dollar, till 100 monopoltruster, huvudsakligen inom den tunga industrin. Mellan 1933 och september 1939 lade Tyskland ut omkring 63-64 miljarder riksmark på upprustning, och det ledde till att produktionen av kapitalvaror (maskiner och utrustning) ökade fyra gånger jämfört med 1932, medan produktionen av konsumtionsvaror inte ens ökade med 50%. Av alla de krigskontrakt som ingicks under Koreakriget mellan juli 1950 och juni 1953, fick de 100 största amerikanska företagen 64%.[103]

Krigsekonomins roll som ersättningsmarknad är oundgänglig för att den tunga industrin och de ”överkapitaliserade” stormonopolen ska kunna använda kapitalet på ett lönsamt sätt. Men krigsekonomin gör staten till industrins viktigaste kund. De speciella band mellan staten och monopolkapitalet som vi har har betonat under hela denna analys av kapitalismens nedgångsperiod, antar således en mer specifik form.

I nära symbios med monopolen, vars ledare allt oftare knyter personliga band till de som utför nyckelfunktioner inom statsapparaten, *garanterar* staten *monopolens profiter, inte bara med hjälp*

[*] Se kapitel 10, stycket om ”Krigsekonomin”.
[103] Adams och Gray, *op cit*, s 102.

av en understödspolitik eller försäkringar mot förluster, utan också och i synnerhet genom att tillförsäkra dem en stabil och permanent marknad: statliga kontrakt, som i de allra flesta fall är försvarskontrakt.

Den amerikanska veckotidningen *U.S. News and World Report*[104] beräknade att av de 71,8 miljarder dollar som den amerikanska budgeten föreskrev i utgifter för 1957-1958, så utgjorde 45% direkta kontrakt till industrin, till ett värde av totalt 33 miljarder dollar, nämligen:

7,4 miljarder dollar till flygindustrin
4,5 miljarder dollar till byggnadsindustrin
2 miljarder dollar till robotvapenindustrin
1,3 miljarder dollar till varvsindustrin
1,3 miljarder dollar till livsmedelsindustrin
1,2 miljarder dollar till den kemiska industrin
1,1 miljarder dollar till elektronikindustrin

Samma artikel visar att flygindustrin (som vid den tidpunkten sysselsatte 800.000 personer) och elektronikindustrin till stor del var beroende av statliga kontrakt. Om vi till detta lägger räntor på statsskulden, som uppgick till 7,4 miljarder dollar och som till största delen går till banker och försäkringsbolag,[*] så utbetalas nästan 60% av USA:s budget direkt till vissa speciella – och mycket begränsade! – delar av kapitalistklassen: den tunga industrin (speciellt de stora monopolen på detta område) och de stora finansbolagen.

I Frankrike visade man officiellt att budgeten 1956 innehöll kontrakt till industrin på 630 miljarder franska franc, av vilka 44 miljarder gick till bilindustrin, 129 miljarder till flygindustrin, 56 miljarder till väg- och vattenbyggnad, 6 miljarder till gummiindustrin, 34 miljarder till bränsleindustrin, 14 miljarder till den kemiska industrin, 41,8 miljarder till varvsindustrin, 16,6 miljarder till den elektriska industrin, 30 miljarder till plåttillverkning, 6,4 miljarder till verktygsmaskiner, 85,2 miljarder till tillverkning av mekaniska vapen, 45 miljarder till textil och läder, 50 miljarder till telekommunikationsutrustning, etc.[105]

Rustningsutgifternas allt större – och stabila! – andel av alla de kapitalistiska ländernas nationalinkomst är den viktigaste faktorn bakom de ”offentliga utgifternas” ökning i nationalbudgeten. Utvecklingen av de sociala förmånerna spelar i detta sammanhang bara en sekundär roll – som dessutom ofta indirekt är knuten till krigsekonomin: således innefattade de sociala utgifterna i USA:s budget 1957-1958 4,5 miljarder dollar i betalning till före detta militärer, etc. Nuförtiden absorberar dessa offentliga utgifter mellan 12-20% av bruttonationalprodukten i de största kapitalistiska länderna.[106] Vad gäller militärutgifter i strikt mening, uppgick de till följande, i procent av bruttonationalprodukten:

	1950-51	*1951-52*	*1952-53*	*1953-54*
USA	7,6	13,4	14,5	13
Storbritannien	5,7	7,5	9,1	9,3
Frankrike	-	8	8	7
	1954-55	*1955-56*	*1956-57*	*1957-58*
USA	11,2	10,3	9,8	10,2
Storbritannien	8,4	7,4	7,8	7,3
Frankrike	6	7	7	7

[104] *U.S. News and World Report*, 10 maj 1957.
[*] Enligt R W Goldschmidt hade finansbolagen 1949 72% av de amerikanska statsobligationerna. (Raymond W Goldschmidt, *op cit*, s 145.)
[105] Pierre Naville, i *Tribune marxiste*, nr 6, s 14-15.
[106] FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1955*, s 63-69.

Om krigsekonomin när den dras till sin logiska slutsats med nödvändighet förutsätter en krympande reproduktion,[§] så gäller inte det en mer eller mindre permanent rustningsekonomi och militarisering som hölls inom vissa gränser. Tvärtom: i detta fall stimulerar de statliga kontrakten inte bara produktionen och en utvidgning av produktionskapaciteten inom de direkt ”militariserade” sektorerna, utan också i råvarusektorn, och – genom den på detta sätt allmänt ökade efterfrågan – till och med inom konsumtionsvarusektorn. *Så länge det finns outnyttjade resurser i samhället* kommer denna ”stimulering” att göra att de utnyttjas fullt ut, samtidigt som den på lång sikt undergräver valutans stabilitet.[*]

Men så fort produktionsmedel och arbete är fullt sysselsatta kan inte militärutgifterna öka igen utan att det överförs resurser från andra delar av ekonomin till militärsektorn (oavsett om denna överföring äger rum direkt med hjälp av order och påbud, eller spontant genom inverkan av prisökningar).

Inte ens i detta fall berör den krympande reproduktionen med nödvändighet alla sektorer – den kan vara begränsad till vissa sektorer som direkt konkurrerar med vapensektorn om resursfördelningen. Många gånger kan det till och med ske en utvidgad reproduktion inom alla sektorer, under förutsättning att expansionstakten är stabil eller minskar, det vill säga att rustningssektorn drar till sig huvuddelen eller alla *ytterligare* resurser som finns tillgängliga inom ekonomin.

Således ökade de tillgängliga resurserna inom metalltillverkningen i Storbritannien mellan 1950 och 1954 från index 91 till index 110, en ökning på mer än 20%. Under samma period ökade mängden metallprodukter som användes för civila investeringar knappast alls (index 35 år 1950, index 37 år 1954), och exporten sög också upp ungefär samma mängd (index 38 år 1950, index 39 år 1954). På samma sätt absorberade konsumtionsvaror som var ämnade för hemmamarknaden samma mängd metallprodukter 1954 som 1950. Den ökade produktionen var i huvudsak ämnad till upprustning (rustningsutgifterna absorberade 8% av metalltillgångarna 1950 och 15% 1954) och tillverkning av privatbilar (2% 1950, 6% 1954).[107]

Betyder det att en ”sansad” vapenekonomi kan garantera full sysselsättning och ge upphov till en ”krisfri kapitalism”? Inte alls. Men innan vi analyserar denna fråga måste vi uppmärksamma två andra fenomen, det faktum att vapen som tillverkas för att tillförsäkra kapitalismen en ”ersättningsmarknad” har en olycklig tendens att bli använda, och det faktum att vapenekonomin medför en permanent tendens till inflation.

Den allt större roll som vapenekonomin, och krigsekonomin i strikt mening, har för att möjliggöra en lönsam användning av kapitalet, i synnerhet kapitalet i avdelning I, är en bidragande orsak till imperialistiska krig och krigsfaran. De sistnämnda är faser som blir allt svårare att undvika under den kapitalistiska nedgångsperiodens produktionscykler. I den mån rustningspolitiken blir ett nödvändigt medel för att lindra krisen, eller hoten om kris, så skapar den sin egen oundvikliga förlängning i risken för krig. Den leder till en utökad produktionskapacitet som bara ännu mer förvärrar just de motsättningar som den har försökt undvika. En ny och farligare räkenskapens dag närmar sig. Rustningspolitiken kan inte drivas i all oändlighet utan att de samlade vapnens bruksvärden används, det vill säga utan att det bryter ut krig, vare sig de är ”lokala” eller allmänna. Rustningspolitiken kan bara följa en spiral i så måtto som vapnen själva ”konsumeras”, försvinner, det vill säga i så måtto som krig bryter ut. Slutligen hotar de tekniska framstegen de ackumulerade vapnen med en snabb ”moralisk värdeminskning”. Så fort man har uppnått en viss punkt i upprustningen, där krigsförberedelser och upprustning omväxlande påverkar varandra som orsak och verkan, pressar alla dessa faktorer på i riktning mot krigsfara.

[§] Se kapitel 10, avdelningen ”Krympande reproduktion”.
[*] Se nästa avdelning, ”Permanent tendens till inflation”.
[107] FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1955*, s 60.

Den ekonomiska cykeln kombineras alltså med en cykel av krig: detta är den krigskapitalistiska eran.[108]

Men rustningsekonomin och krigsekonomin utgör inte bara ”ersättningsmarknader”, de är också verktyg för att utvidga och expandera verkliga marknader. Den nära sammansmältningen mellan monopolkapitalet och staten garanterar att de förras representanter följer i kölvattnet på de segerrika arméerna och delar ut bytet från de ockuperade och besegrade länderna:

De japanska trusterna. Från och med 1937 styrdes hela ekonomin i Manchuriet av Aihaxa Company i Mangyo-gruppen, som kontrollerade Industriföretaget för utveckling av Manchuriet. Omedelbart efter den militära ockupationen av provinsen Shansi (1938) överlämnade armén provinsens viktigaste företag till trusterna. Varje gång armén erövrade ett nytt territorium deltog trusterna i exploateringen av det. I början av 1943 preciserades vissa trusters verksamhetsfält officiellt på följande sätt:
Mitsui: Indokina, Thailand, Malaya, Sumatra, Java, Borneo, bomull i Burma, cement i Filippinerna.
Mitsubishi: Kol i Malaya och Sumatra, teak i Burma (tillsammans med Mitsui), volfram i Burma, cement i Malaya och Burma, färgämnen i Java och Malaya.
Bank of Formosa: Hainan, Celebes, Nya Guinea, Stillahavsöarna.
Nomura och Yasuda: Södra Kina, etc.[109]

De tyska trusterna. Efter ockupationen av Sovjetunionen tog de stora tyska trusterna över driften av de flesta sovjetiska industrigrupperna, och de stora bankerna finansierade *Ostgesellschaften*. Som bevisen vid Nürnbergrättegångarna visade, tog Krupp över två fabriker i Mariupol, två i Kramatorskaja och en i Dnjepropetrovsk. 1943 demolerade Krupp gruvorna och stålverken i Dnjeprregionen, inklusive Vorosjilovfabrikerna i Dnjepropetrovsk. I. G. Farben kontrollerade Chemie-Gesellschat Ost G.m.b.H. och Stickstoff Ost. A.E.G. bildade A.E.G.-Fabriken Ostland G.m.b.H., etc.

De amerikanska trusterna. När de amerikanska arméerna ockuperade Tyskland och Japan grundade amerikanska truster som Standard Oil, General Motors, Westinghouse, Philco, etc, ett nätverk av branscher i dessa länder. I Tyskland tog Firestone över den viktigaste gummitrusten, Phoenix Werke, General Motors tog över den viktigaste biltrusten, Opel Werke, Sacony Vacuum Oil Co skaffade sig ett betydande inflytande i Wintershall, etc.

Permanent tendens till inflation

Skapandet av en permanent och växande rustningssektor i den kapitalistiska ekonomin förklarar ett annat fenomen som är typiskt för den kapitalistiska nedgångsperioden: den permanenta tendensen till inflation.

Ur valutasynpunkt har förvisso vapenproduktionen ett speciellt kännetecken: den ökar köpkraften inom cirkulationen utan att skapa motsvarande tillgång på *varor* som motvärde på marknaden. Även när denna ökade köpkraft medför att tidigare oanvända maskiner och människor åter tas i bruk, så orsakar den så småningom inflation. Arbetarnas inkomster och bolagens vinster dyker på nytt upp på marknaden som efterfrågan på konsumtionsvaror och kapitalvaror, utan att produktionen av dessa varor har ökat.

Det finns bara ett speciellt fall där vapenproduktionen inte är orsak till inflation, och det är när *alla* vapenutgifter *helt och hållet* har finansierats *med skatter* (det vill säga *genom att minska* enskilda personers och företags *köpkraft*) och när skatterna inte ändrar förhållandet mellan efterfrågan på konsumtionsvaror och efterfrågan på kapitalvaror om tillgången på dessa varor är stabil.[*] Sådana fall är praktiskt taget okända under den kapitalistiska nedgångsperioden.

---

[108] Moszkowska, ”Die Kriegskapitalistische Aera”, i *Arbeit und Wirtschaft*, 1 juli 1952.
[109] *Notes et Etudes Documentaires*, s 10.
[*] När full sysselsättning har återupprättats tack vare vapenekonomin, men produktionen av konsumtionsvaror på samma

Den ökande betydelse som banktillgångarna har i många kapitalistiska länders valutareserver är sådan att inflationen i huvudsak kan ta formen av *kreditinflation* (inflation av bankpengar). I USA orsakar den alltmer oroande *privata skuldsättningen* inflation. Konsumentkrediterna ökade från 7,7 miljarder dollar 1929 och 1946 till mer än 50 miljarder 1958. Hypotekskrediterna har ökat från 27 miljarder 1940 och 1945 till 48 miljarder 1950 och nästan 175 miljarder 1961! Men i allmänhet är det den *ökade statsskulden* som är den avgörande faktorn bakom inflationen. Den viktiga roll som statsutgifterna spelar för att orsaka denna kreditinflation blir uppenbar om vi tittar efter i bankernas bokslut vilka säkerheter som ges för de beviljade lånen: det är statliga skuldsedlar (obligationer, certifikat från finansdepartementet, etc). Den ökade statliga skuldsättningen har helt enkelt ersatt (dolt) den direkta inflationen. Istället för att visa sig i form av en ökad mängd cirkulerande sedelvaluta för vilken guldtäckning inte krävs, uppträder den i form av en ökad mängd *fiktivt kapital* bestående av statliga skuldsedlar.[*] Men den totala mängden pengar i omlopp växer precis som om det hade utfärdats papperspengar.

I anslutning till detta har vi här den andel som utgörs av statspapper i handelsbankernas totala tillgångar i olika länder:[110]

	1913	*1938*	*1945*	*1952*
Belgien	-	15	65	42
Danmark	-	14	23	14
USA	4	29	60	33
Storbritannien	-	37	63	50
Italien	-	30	64	32
Holland	-	-	73	58
Sverige	-	3	24	13
Schweiz	-	3	26	13
Kanada[§]	2	11	44	33

Det finns givetvis länder, som Tyskland efter 1933 och Frankrike efter 1940, där den inflation som orsakas av icke produktiva offentliga utgifter uppträder direkt i form av en ökad mängd banksedlar med minskat värde. I Tyskland ökade mängden pengar i omlopp från 10,4 miljarder riksmark 1938 till 56,7 miljarder riksmark den 15 februari 1945. I Frankrike ökade den från 112 miljarder franc 1938 till 577 miljarder 1945 och 2.000 miljarder 1952. I Japan ökade den till och med från 2,9 miljarder yen 1938 till 54,8 miljarder 1945!

Om prisökningarna trots dessa betydande ökningar i vissa fall var relativt blygsamma (särskilt i Tyskland), så berodde det å ena sidan på att produktionen och beskattningarna ökade avsevärt, och å den andra på att en stor del av den utdelade köpkraften ”frystes in” i bankerna i form av mer eller mindre påtvingat sparande, och slutligen därför att staten med hjälp av polisiära påtryckningar genomdrev en stabilisering av de ”officiella” priserna som skilde sig från de mer uppseendeväckande och ”verkligare” prisökningar som ägde rum på den svarta marknaden.

Även när den permanenta inflationen mer eller mindre ”mildras” eller ”fryses” som i USA idag (och tidigare i Nazityskland), så innebär den en *omfördelning av landets inkomster*. De första offren är de som har fastställda inkomster och alla de löntagare som inte har möjligheter eller den fackliga styrka som krävs för att säkerställa sina reallöner.

---

gång är fast och alla resurser har dirigerats om till avdelning I, så har en ökning av löntagarnas inkomster och ökad efterfrågan på konsumtionsvaror en inflationsdrivande effekt.

[*] Mellan 1945 och 1952 ökade cirkulationen av pengar bara med 4% i USA, trots Koreakriget.

[110] N S Schweitzer, i *L'Evolution récente du rôle des banques*, s 83, och R W Goldschmidt, *op cit*, s 141.

[§] Enbart Royal Bank of Canada.

Men om ekonomin fortsätter att växa medför denna omfördelning trots det inte nödvändigtvis en absolut försämring av arbetarnas levnadsstandard (det skedde till exempel inte i USA mellan 1945 och 1958). Men det innebär verkligen att den andel av den växande samhälleliga produktionen som går till löntagarna är mindre än vad den skulle ha varit med en stabil valuta. I detta fall fungerar inflationen som en metod för att på ett relativt sätt neutralisera fackföreningarnas styrka, och är inte som det obetänksamt påstås i konservativa kretsar ett ”resultat av fackliga påtryckningar”.[†]

Olika drag hos den kapitalistiska nedgångsperioden förstärker denna inflationsdrivande tendens som är grundläggande för vår tid. Speciellt kan vi nämna metoderna med påskyndade avskrivningar, självfinansiering, och överhuvudtaget de stora monopolens överskottslikviditet. Det leder till stigande priser, och ökar på så sätt mängden pengar i omlopp utan att dessa pengar hittar någon motsvarighet på marknaden, *eftersom längden på kapitalets verkliga förnyelsecykel inte har minskat i samma utsträckning som den finansiella och bokföringstekniska avskrivningscykeln*. Om denna likviditet sätts in på bank, kommer den tillbaka till penningcirkulationen och stimulerar på så sätt inflationen. Annars används den för att köpa kortsiktiga statsobligationer som ”finansierar” underskott eller icke produktiva budgetutgifter, och skapar på detta sätt inflation i ordets bokstavliga betydelse.

En krisfri kapitalism?

Sedan Andra världskriget har kapitalismen gått igenom fyra tydliga lågkonjunkturer: 1948-1949, 1953-1954, 1957-1958 och 1960-1961. Den har inte drabbats av någon allvarlig kris, och definitivt inte någon av den omfattning som skedde 1929 eller 1938.

Har vi här ett nytt fenomen i kapitalismens historia? Vi tycker inte att det är nödvändigt att förneka detta, som vissa marxistiska teoretiker gör och förklarar fakta med hjälp av universalformuleringar (exempelvis säger J L Schmidt[111] att ”den världsekonomiska cykeln har brutits upp på grund av världskriget, vilket har hindrat [?] den från att fördjupas”. Författaren glömmer bort att många tidigare cykler har kännetecknats av stora luckor både i tiden och mellan olika länder.)

Ursprunget till detta fenomen hänger samman med alla de särdrag hos den kapitalistiska nedgångsperioden som vi har räknat upp. Under denna period har den kapitalistiska ekonomin en tendens att garantera *större stabilitet* både vad gäller konsumtion och investeringar än på den fria konkurrensens tid, eller under monopolkapitalismens första skede. Framförallt som ett resultat av statens ökande ingripanden i det ekonomiska livet tenderar de cykliska svängningarna att bli mindre.

Ju större antal sektorer inom ekonomin som monopolen har total kontroll över, desto mer kommer investeringarna inom dessa sektorer att tendera att sprida ut sig över tiden, oberoende av tidpunkten i den ekonomiska cykeln. Monopolprofiter, ”investeringar genom priser”, profitgarantier är när det kommer till kritan allihopa tecken på att ackumulationen av monopolkapital i viss mån har befriat sig från cykeln, att den föregriper kriser, att den räknar med dem på förhand genom det sätt på vilket den beräknar försäljningspriserna. Således tillämpar de stora monopolföretagen i allt större omfattning en långsiktig investeringspolitik, ”programmering”, för att inte tala om ”planering” av investeringarna (inklusive att bibehålla extra kapacitetsmarginaler som ska möta de plötsliga anlopp som sker under uppsvinget).[112]

Man kan alltså tänka sig att de minskade cykliska svängningarna delvis härrör ur den kapitalistiska ekonomins själva funktionssätt under vår tidsperiod.

Ju fler de monopoliserade sektorerna blir, inom desto fler sektorer blir kapitalisterna, som äger stora komplex av fast kapital som måste skrivas av, dessutom intresserade av att upprätthålla ”stabila”

[†] Se kapitel 18, avdelningen om ”Den keynesianska revolutionen”.
[111] *Neue Probleme der Krisentheorie*, s 38.
[112] Steindl, *Maturity and Stagnation*..., särskilt s 1-56; Perroux, *La coexistence pacifique*, vol II, s 498.

samhälleliga förhållanden. Tack vare superprofiterna kan de tillförsäkra sina anställda stabila inkomster, och till och långsamma men regelbundna löneökningar. För att regimen ska bli stabil krävs att systemen med socialförsäkringar, social trygghet, arbetslöshetsersättning etc blir allmänt förekommande. Till syvende och sist innebär alla dessa system att löntagarnas köpkraft under en period av kris inte minskas med ett belopp som motsvarar andelen arbetslösa av hela arbetsstyrkan, utan mycket mindre. Med hjälp av dessa inneboende krafter i systemet minskar alltså efterfrågan mycket mindre under kriser än vad den brukade göra.

Men systemet innehåller en viktig ny destabiliserande faktor som riskerar att neutralisera de tidigare nämnda ”stabilisatorerna”: den betydelse som produktionen av *kapitalvaror* har fått. Denna förklaras av de ökade reallönerna, och i synnerhet att de har blivit stabilare. Det möjliggör avbetalningsköp, förutan vilka arbetare inte skulle kunna skaffa sig kapitalvaror. Men till skillnad från icke varaktiga konsumtionsvaror, är efterfrågan på dessa kapitalvaror mycket skiftande, och i början av en kris sjunker den ännu kraftigare än efterfrågan på produktionsmedel, vilket följande siffror visar:

> Mellan december 1956 och januari 1957 och april 1958 sjönk den amerikanska industriproduktionen med 21 punkter, produktionen av kapitalvaror med 36 punkter, och produktionen av varaktiga konsumtionsvaror med 44 punkter (varav bilar med 75 punkter!)
> I procentsiffror var dessa minskningar 14,2, 21,5, 31,2 respektive 44,4%. Jämfört med den föregående toppen i september-oktober 1955 uppgick raset till 14,2, 18,6, 37 respektive 51,8%.[113]

De inneboende krafter som verkar i riktning mot en relativ minskning av svängningarnas omfattning fungerar dessutom bara tillfälligt. Monopolsektorerna stabiliserar sina investeringar, men de sektorer som är öppna för konkurrens upplever svängningar som är ännu våldsammare än tidigare. Om det inte längre sker minskade investeringar i monopolsektorerna under perioder av kris, eller bara i begränsad omfattning, så kan dessa sektorer inte heller själva investera hela sin enorma mängd av vinster. Och samtidigt som fackföreningarnas styrka gör att lönerna tenderar att inte minska lika mycket under perioder av kris som de brukade, så tenderar de heller inte att öka lika mycket under perioder av högkonjunktur. *Hela systemet utvecklas inte så mycket i riktning mot oavbruten tillväxt som mot långsiktig stagnation*.

Här kommer ännu en faktor in: att en del av samhällets resurser omfördelas via staten. Förvisso inverkar detta lika mycket på konsumtionssfären (understöd, socialförsäkringar, familjebidrag, löner till statstjänstemän, etc) som på investeringsområdet (skolor, vägar, sjukhus, upprustning, etc). Men vi har redan visat att verksamheten till förmån för konsumtion är blygsammare än vad man i allmänhet tror,[*] och en stor del av de resurser som omfördelas på detta sätt kommer från samma klasser – givetvis inte samma familjer eller samma individer! – som gynnas av dessa ”transfereringar”.

Det är således framförallt på investeringsområdet som statens roll har blivit mer betydelsefull. Utifrån den kapitalistiska produktionscykelns synvinkel kan statens roll sammanfattas på följande sätt: den kompenserar de kapitalistiska investeringarnas kroniska otillräcklighet, och neutraliserar i viss mån tendensen till långsiktig stagnation. Dessutom kan den försöka motverka en plötslig minskning av de privata investeringarna med hjälp av en motsvarande ökning av de offentliga investeringarna.[§]

Det praktiska resultatet av statens ökade ekonomiska roll är just att de cykliska svängningarna blir mindre. Det är lätt att förstå om man betänker de samlade konsekvenser som kännetecknar vägen

---

[113] *Deutsche Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 13 september 1958.

[*] Se kapitel 10, avdelningen ”Statens omfördelning av nationalinkomsten”.

[§] Vi måste understryka att den permanenta vapenekonomin utan tvekan har stimulerat en ”explosion av uppfinningar” efter Andra världskriget, där många militära uppfinningar också har fått tillämpning inom det civila samhället. Uppsvinget på 1950-talet berodde till stor del på denna ”explosion”.

fram mot en klassisk kris och depression.† I början leder uppsägningar till en minskning av utgifterna för konsumtionsvaror. Som ett resultat av det minskas successivt beställningarna (investeringarna) i båda avdelningarna, vilket leder till nya avsked, etc. Men om myndigheterna redan från de första avskeden och de första minskningarna av de privata investeringarna ökar sina utgifter, *så bromsas denna marsch fram mot en kris*. Den stannar upp tills dess systemets inneboende krafter ger upphov till en återhämtning.

Vi kan konstatera detta direkt om vi jämför inledningen till recessionerna efter kriget med de två stora kriserna före kriget. Vi ser att den inledande nedgången inte minskar särskilt mycket, i synnerhet om vi jämför början på recessionen 1957 med 1929. Det som särskiljer dessa recessioner från kriserna före kriget är att de *stannar upp* vid detta stadium.

PROCENTUELLA FÖRÄNDRINGAR UNDER DE NIO FÖRSTA MÅNADERNAS KRIS I USA

	1929-32	*1937-38*	*1948-49*	*1953-54*	*1957-58*
Sysselsättning (utom jordbruket)	-6,5	-7,1	-3,5	-2,9	-4,2
Bruttonationalprodukt	-5,5	-7,8	-2,6	-2,7	-4,1
Industriproduktion	-15,9	-30,4	-7,4	-9,8	-13,1
Försäljning i detaljhandeln	-6,1	-11,4	-1,4	-0,3	-5,1
Beställning av kapitalvaror	-26,5	-39,5	-21,6	-14,3	-20,1[114]

Men staten kan inte skapa hur mycket köpkraft som helst, och ju djupare recessionen är desto mer måste den ”ersätta” köpkraft och desto mer driver det på inflationen. Under den kapitalistiska nedgångsperioden står staten inför dilemmat att *välja mellan kris och inflation*. Den förstnämnda går inte att undvika utan att den sistnämnda förvärras.

Vid en första anblick verkar inte den kapitalistiska ekonomins framtid hotas av den ”måttliga” inflation som uppstår i de kapitalistiska länderna i väst på grund av de ökade icke produktiva offentliga utgifterna. Av detta skäl uppmanar många specialister glatt staten att bortse från denna ”pseudo-risk” och underbalansera statsbudgeten ännu mer.

Men det är en kortsiktig uppfattning. Tendensen till mer eller mindre permanent inflation sätter upp många hinder för den kapitalistiska ekonomins normala funktionssätt. Den uppmuntrar spekulation och ökar den osäkerhet som hindrar en ”normal” investeringsaktivitet. Den desorganiserar eller hämmar de mekanismer som under den fria konkurrensens tidevarv på ett klassiskt sätt normalt fick till stånd en återhämtning. Priserna sjunker inte ens under en lågkonjunktur. Konsumenternas inköp spelar inte längre någon roll som en faktor under återhämtningen. De sjunkande räntorna får inte längre investeringarna att öka på något avgörande sätt, etc. Redan under recessionen 1957-1958 tvekade således regeringarna i USA och Storbritannien att tillämpa de vanliga botemedlen för att snabbt stoppa krisen, av rädsla för att främja prisökningar redan innan återhämtningen hade inletts – som dessutom kom snabbt trots den blygsamma ökningen av utgifterna.

Det betyder inte att den kapitalistiska staten kommer att kunna tillåta sig lyxen att passivt avvakta utvecklingen av en större kris. I dagens *politiska och sociala* värld förefaller det uteslutet. En sådan kris skulle genast medföra att kapitalismen skulle falla samman i ett antal länder, som skulle ha exempel på samhällen med planerade ekonomier framför ögonen, länder utan arbetslöshet som redan åtnjuter ökande levnadsstandard. Således kommer kapitalismen att välja att använda ”anticykliska” tekniker. Men den kommer att göra det tvekande, med många betänkligheter, och till syvende och sist kommer det inte att hindra inflationen från att förvärras. Således förefaller valutans förmåga att göra motstånd – som definitionsmässigt är begränsad i tiden – vara det oöverstigliga

† Se kapitel 11.

114 Geoffrey Moore, ”Measuring recession”, i *Journal of the American Statistical Society*, juni 1958.

hinder som i det långa loppet tvärt kommer att hejda statens dämpande ingripanden under den ekonomiska cykeln. Motsättningen mellan dollarn som anticyklisk metod i USA och dollarn som myntenhet på världsmarknaden har redan blivit oöverstiglig. Den uttrycks i en tendens till underskott i USA:s betalningsbalans.

Men kan man inte undvika både kris och inflation genom att ersätta icke produktiva utgifter med *produktiva offentliga utgifter*? Produktiva utgifter kan vara av två sorter: produktiva konsumentutgifter eller produktiva investeringsutgifter.

Den förstnämnda står i motsättning till kapitalismens själva logik. Borgarklassen skulle inte gå med på att ta i storleksordningen 20-30 miljarder dollar per år från de icke lönearbetande klasserna och fördela dem bland löntagarna (deras familjer eller arbetslösa), utom om de i själva verket redan har förlorat den politiska makten – och då skulle ännu mer radikala botemedel kunna användas. Dessutom skulle de långsiktiga effekterna av sådana åtgärder vara katastrofala för kapitalismen. De skulle tendera att öka den lön som ligger på existensminimum, de ”element som betraktas som historiskt nödvändiga” i denna lön, och då inte som resultat av en ökad arbetsproduktivitet utan genom en *verklig* omfördelning av den samhälleliga inkomsten, det vill säga genom en *avsevärd minskning av profitkvoten*. Det finns inga historiska tidigare exempel som tillåter oss att anta att borgarklassen skulle vara beredd att gå med på en sådan förändring av sin regim.

Samma sak gäller statens produktiva investeringar. I praktiken skulle dessa konkurrera med den privata sektorn just vid en tidpunkt när denna redan klagar på överproduktion och överkapacitet. Förvisso skulle dessa produktiva investeringar kunna göras i ”nya” sektorer som kräver betydande utgifter utan att ännu garantera en ”normal” avkastning (till exempel kärnkraftsindustrin). Men sådana investeringar skulle bara skapa bättre möjligheter till lönsamhet och skulle mycket snabbt få kapitalisterna att trycka på för att den privata sektorn skulle kunna dra fördel av de fina omständigheterna. Vidare är det uteslutet att det skulle finnas möjligheter att investera summor i storleksordningen *dussintals miljarder dollar* årligen i dessa nya branscher.

Då återstår frågan om en speciell sorts icke produktiva investeringar, de som innebär *indirekta besparingar* för kapitalismen: sjukhus och förbättrad hälsovård (som sänker kostnader som uppstår på grund av de anställdas sjukdomar), förbättrade vägar (som minskar transportkostnaderna), förbättrad utbildning (som förkortar den tid det tar att lära upp arbetare och andra anställda), etc.[115]

Även om den omedelbara effekten av den sortens utgifter är att vara ”inflationsdrivande”, så minskar de i det långa loppet inflationen genom att öka den arbetsproduktivitet som uppnås med en viss mängd kapital (och pengar). Icke desto mindre är det lika osannolikt att kapitalisterna skulle gå med på en betydande ökning av dessa utgifter. Trots att en författare som Strachey verkar sätta sin tilltro till denna faktor, måste till och med han erkänna att man kommer att stöta på våldsamt motstånd inom kapitalistiska kretsar i denna fråga. Detta motstånd sviktar bara när det handlar om rustningskostnader.[116]

Slutligen får man inte glömma att en kapitalism som ”bara” upplever recessioner verkligen inte är en krisfri kapitalism, det är bara en kapitalism med mindre katastrofala kriser än de 1929-1939. Alla de skäl som anges i kapitel 11 till varför cykliska svängningar är oundvikliga är fortfarande giltiga. *I absoluta tal* är de förluster och det slöseri som dessa recessioner orsakar avsevärda, och de fortsätter regelbundet att vittna mot den kapitalistiska samhällsordningen, och uppmanar oss att ersätta den med ett mer förnuftigt ekonomiskt och socialt system.

Bara under den amerikanska lågkonjunkturen 1957-1958 överskred således antalet helt arbetslösa 5 miljoner, och delvis arbetslösa 2,5 miljoner. Under dessa två år drabbades USA:s produktion av

[115] Baran, *Utvecklingens politiska ekonomi*, Lund: Zenit, 1971, s 107 [engelska upplagan].
[116] Strachey, *Contemporary Capitalism*, s 241-242.

förluster på nästan 100 miljoner ton stål[*] och nästan 5 miljoner bilar, förluster som är jämförbara med de under krisen 1929-1933. Tanken att arbetarna i all oändlighet kommer att acceptera att var fjärde år dömas till arbetslöshet, eller åtminstone hotas av det, och att de kommer att fortsätta att betrakta detta sakernas tillstånd som normalt och utesluta att det behöver omvandlas strukturellt, verkar inte det minsta realistisk. Inte heller i denna mening har någon lagt fram bevis för att kapitalismen har ”övervunnit kriserna”.

Kapitalismens utvecklingslagar under sin nedgångsperiod

Det har blivit dags att försöka sammanfoga de olika tendenser hos dagens kapitalism som vi har beskrivit på olika ställen i detta arbete.[*] I vilken mån är dessa tendenser förenliga med det kapitalistiska systemets övergripande utvecklingslagar som Marx formulerade dem på 1800-talet? Har det uppstått nya och motsägelsefulla tendenser?

Monopolkapitalismen och den allmänt utbredda kartelliseringen av ekonomin har lett till att det samexisterar flera olika profitkvoter (som sträcker sig från den högsta inom monopolsektorerna till kvoten inom de sektorer som utsätts för en mer eller mindre ”normal” konkurrens: detaljhandel etc). Allmänt sett innebär de stora monopolens makt att det inte kan strömma in nytt kapital till de sektorer som har den högsta profitkvoten, utom under helt exceptionella omständigheter (krig, återuppbyggnad, militära erövringar, etc).[§] Från dessa omständigheter härrör fenomenet med självfinansiering och ”överkapitalisering” inom monopolsektorerna. Därifrån härrör också att investeringsprojekt sprids ut över tiden, statens ökande roll som ”extra marknad” för överskottskapitalet och en viss lindring av de cykliska svängningarna.

Men just dessa tendenser främjar också rakt motsatta tendenser, som i viss utsträckning är av ”kompenserande” natur. Ju fler industribranscher som är omöjliga att tränga in i och påbörja primitiv ackumulation i, desto fler blir de sektorer *utanför industrin* dit det lilla och medelstora kapitalet strömmar. Det är ännu en orsak till varför ”tjänstesektorn” har vuxit så mycket under vår era.[†] Eftersom kapitalets organiska sammansättning i denna sektor är avsevärt lägre än inom industrin, uppnås på så sätt en viss återhämtning av den genomsnittliga profitkvoten.

Om monopolen så länge som möjligt försöker fördröja införandet av vissa tekniska förbättringar som hotar de befintliga fasta investeringarna, så blir det dessutom alltmer sannolikt att dessa förbättringar ändå införs, till en början inom utkanterna på den storskaliga industrin och sedan med ganska stora mellanrum av monopolen själva i sin helhet och i stor omfattning. Under dessa perioder förkortas det fasta kapitalets användbara ”liv”. Det förklarar delvis den förkortning av cyklernas varaktighet som man kan konstatera från och med då (på randen till Första världskriget och efter det Andra).

Det är inte bara på grund av rädsla för konkurrens från de ”nya industrierna” som monopolen tvingas agera på detta sätt. De plötsliga utbrott av teknologiska revolutioner[‡] som då och då avbryter tendensen till långsiktig stagnation är också ett svar på stärkandet av fackföreningsrörelsen och tendensen för reallönerna att förbättras, något som de själva tillfälligt verkar ha uppmuntrat.

---

[*] Mer exakt 33 miljoner ton 1957 och 61 ton 1958.

[*] Se kapitel 6 om distributionskostnader och tjänstesektorn, kapitel 7 om institutionskrediter, kapitel 8 om statliga krediter som den främsta källan för skapandet av betalningsmedel, kapitel 9 om kriser, kapitel 13 och 14, etc.

[§] ”[Inom de oligopolistiska industrierna] tenderar den inhemska ackumulationen... att överskrida de belopp som krävs för att bygga ut kapitalutrustningen inom dessa industrier. ’Överskottstillgångarna’ hindras från att strömma in till andra industrier genom de ytterligare ansträngningar som krävs för att slå in på nya vägar, vilket minskar motivationen hos ägarna till dessa tillgångar att investera.” (Steindl, *op cit*, 55.)

[†] För andra sidor av denna fråga, se kapitel 6.

[‡] Dessa utbrott är idag alltmer en biprodukt av rustnings- och krigsekonomin. Inom denna sektor pågår den teknologiska forskningen bokstavligen utan uppehåll, och leder efter ett mer eller mindre långt intervall till att upptäckterna och uppfinningarna får en fredlig användning.

I det långa loppet innebär de minskade cykliska svängningarna och den minskade arbetslösheten en risk för att mervärdekvoten pressas ner, eller åtminstone ökar långsammare. Därmed skulle kapitalets vanligaste reaktion på profitkvotens fallande tendens förhindras. Teknologiska framsteg som införandet av löpande bandet och automatisering (med 40 års mellanrum i USA) gör det både möjligt att ”förstärka” den industriella reservarmén och snabbt öka arbetsproduktiviteten. Från och med då ökar dessa framsteg mervärdekvoten.

Utvecklingen av nya industrier,[117] ”hjälp till utvecklingsländerna”, utvidgade både militära och icke militära statsutgifter, ökningen av ”distributionskostnaderna” och tjänstesektorns tillväxt, spelar alla samma roll som säkerhetsventiler för den nedåtgående kapitalismen. Genom att ge kapitalet nya investeringsområden skjuter de tillfälligt upp tendensen till långsiktig stagnation och minskar den mängd kapital som saknar framtidsutsikt till lönsamma investeringar. Industrialiseringen av de underutvecklade länderna, den snabba spridningen av den teknologiska revolutionen till alla branscher (inklusive distributionen), den ohejdade inflationen, alla dessa verkar i motsatt riktning.

På ett rent ekonomiskt plan behöver inte denna utveckling leda till att kapitalismen automatisk kollapsar, ens när hälften av allt kapital ligger vilande i banker eller används för att finansiera offentliga arbeten som ur kapitalistisk synvinkel är ”absurda”. Men socialt och politiskt gör den kapitalistiska nedgångsperioden arbetarklassen intresserade av att sköta fabrikerna och styra ekonomin i sin helhet, precis som den ”fria konkurrensens” kapitalism skolade arbetarklassen att intressera sig för att fördela den samhälleliga inkomsten mellan profit och löner. Detta leder till en *möjlig stegring* och skärpning av klasskampen, mot vilken borgarklassen kan reagera på två sätt: *välfärdsstaten* eller *fascismen*.

Välfärdsstaten och fascismen

Om man tittar på saker och ting utifrån löntagarnas intressen borde det gå att skissera en skala och jämföra värdet hos olika offentliga utgifter och de olika sätt på vilka de kombineras. I ena änden skulle den ”perfekta” välfärdsstaten finnas – vi menar den ”perfekta” och inte ett mer eller mindre deformerat förverkligande av den – som använder alla sina utgifter för att förbättra låginkomstfamiljernas ställning och till samhällsservice. I den andra änden skulle den fascistiska staten finnas i sin mest fullfjädrade form, som ”omfördelar” delar av bankirernas, företagen inom den lätta industrins, handelsmännens, medelklassernas och framförallt löntagarnas inkomster (med hjälp av lönestopp och tvångssparande[*] som möjliggjorts genom att kuva fackföreningsrörelsen) till förmån för vapentillverkning och överhuvudtaget den tunga industrin.

Den sistnämnda lösningen är inte ”idealisk” ur kapitalisternas synvinkel: den intensifierar de sociala spänningarna, vilket i det långa loppet riskerar att tillintetgöra den kapitalistiska samhällsordningen. Men den motsvarar verkligen ett behov i den mån de alltför begränsade samhälleliga reserverna, en redan alltför urholkad valuta, ett alltför begränsat utrymme för privata investeringar, gör välfärdspolitiken omöjlig att genomföra. Tekniken med statliga stimulansåtgärder[§] är då i grund och botten den samma som i de anglosaxiska eller skandinaviska länderna.[118] Men syftet med dem är mer uteslutande begränsat till rustningssektorn. Mellan 1933 och 1939 ökade nationalinkomsten i Nazityskland nästan exakt lika mycket som militärutgifterna.[119]

---

[117] Steindl, *op cit,* s 133.

[*] ”*Eisernes Sparen!*” - ett statligt sparprogram som nazisterna införde i Tyskland 1941 för att skaffa pengar till krigföringen – öa.

[§] Se kapitel 18, avdelningen ”Den keynesianska revolutionen”.

[118] Schumpeter, *op cit*, vol II, s 974.

[119] Bettelheim, *op cit*, s 248.

Innebörden i denna politik är uppenbar – att se till att profitkvoten återhämtar sig på arbetarklassens bekostnad,[†] en arbetarklass som berövats sina politiska och fackliga försvarsmedel. I själva verket innebär den en *militarisering av arbetet* såsom skedde i Japan, och som beskrivs på följande rader:

> Ledningen av arbetet är på det hela taget tillfredsställande i de mellanstora och större gruvorna. Skådespelet på morgonen mellan halv sex och sex på gruvornas avmarschplatser imponerar med den förändring som ägt rum i och med kriget. Arbetarna radar upp sig i avdelningar och marscherar till sina respektive arbetsplatser som infanterisoldater på väg till sina ställningar eller flygare till sina flygplan. Arbetstiden är tio timmar på dag-och-kvällsskift, från 6 på morgonen till 4 på eftermiddagen, men eftersom arbetarna inte kan komma upp ur gruvgångarna förrän dagens arbetsuppgift är färdig blir det verkliga antalet tolv.[120]

I den extrema form som fascismen antog framförallt i Tyskland under Andra världskriget, går den utöver att militarisera arbetet och avskaffar det fria arbetet i ordets egentliga mening och återgår i allt större skala till slavarbete. De ”ekonomiska lagar” som detta arbete lyder under är speciella lagar som inte längre har något gemensamt med den kapitalistiska ekonomins lagar: de sistnämnda kännetecknas just av att de till en viss nivå kan ”integrera” alla tidigare former för exploatering av arbetet utan att därmed förkasta sitt eget mål, nämligen att på ett lönsamt sätt använda och ackumulera kapital.

> Det... innebär att ett sista kapitalistiskt stadium, som verkar i en diktatorisk politisk omgivning, tenderar att bli en slavstat. Detta sker så fort konkurrensen också försvinner från den avgörande arbetsmarknaden. Ty då försöker arbetsgivarna – som förvandlats till slavägare – att med tvång tvinga hela överskottet[*] ur de slutgiltigt maktlösa arbetarna. Under ett sådant system reduceras ”problemet med arbetet” till en enda enkel fråga: vid vilken hastighet är det mest ekonomiskt att arbeta ihjäl sina arbetare? Detta viktiga spörsmål debatterades intensivt av de romerska senatorerna på sina storgods för 2.000 år sedan, av godsägarna i den gamla Södern under förra århundradet [1800-talet] och av herrarna i I. G. Farbens Vorstand [företagsledning] och SS under våra dagar.[121]

Men denna sorts superexploatering av slavarbetare är bara förenlig med den kapitalistiska ekonomin i den mån den utgör en biprodukt av denna ekonomi (om än i stor skala) och inte dess *viktigaste* sida. Slavarna som arbetade på plantagerna kunde inte *köpa* den bomull som deras herrar tog från dem. Nazitysklands slavarbetare kunde inte köpa den tyska industrins produkter. Om majoriteten av det kapitalistiska samhällets undersåtar skulle förvandlas till slavar, så skulle detta samhälle därmed upphöra att vara grundat på varuproduktion och därmed inte längre vara ett kapitalistiskt samhälle. Detta stadium har ännu inte uppnåtts, inte ens i Nazityskland. Och det är inte särskilt sannolikt att mänskligheten kommer att drabbas av en sådan mardröm – att slavsamhället skulle återuppstå som det dominerande produktionssättet – ens som priset för att socialismens ankomst skulle dröja ännu längre.

[†] I Nazityskland frystes lönenivån. I princip frystes även priserna, men medan priserna på produktionsmedel inte ökade, så steg i praktiken priserna på konsumtionsvaror mellan 1933 och 1937 officiellt med 8%, och i verkligheten med nästan 25%. De nominella lönerna steg bara med 8%. (Mandelbaum, i Burchardt, red, *Economics of Full Employment*, s 194.)

[120] *Oriental Economist*, 1944, s 166.

[*] Detta uttryck är olyckligt. Det som karakteriserar tvångsarbete är inte att slavägarna lägger beslag på det samhälleliga överskottet, utan att själva tanken på nödvändig produktion, ett existensminimum, fullständigt berövats all mening. ”Betalningen” för arbetet sätts så lågt att den inte bara inte längre garanterar arbetarnas överlevnad vid god hälsa, utan till och med inom en kort tidsperiod leder till en säker död.

[121] John Strachey, ”The German Tragedy”, i *Universities and Left Review*, nr 3, s 11.
Till detta kan man lägga exemplen med indianerna i Peru som arbetades till döds i gruvorna av conquistadorerna (Strachey nämner detta exempel på ett annat ställe), de svarta slavarna i Västindien som dog i tusentals av umbäranden och bestraffningar, och miljontals andra offer för den moderna kolonialismen, som inte var mindre grym än den nazistiska imperialismen, men utövade sin grymhet mot människor av andra raser och därmed gav upphov till en mycket mindre våldsam reaktion från de ”respektabla” européernas sida.

Eftersom å andra sidan ingen stat kan tåla sådana sociala spänningar under en längre period, måste man söka efter en mer varaktig lösning för att garantera och öka kapitalisternas profiter.

Det är därför det fascistiska sättet att sköta ekonomin oundvikligt utvecklas i riktning mot en krigsekonomi, det vill säga skapa de medel som krävs för att erövra marknader och investeringsområden för kapitalet, och vilka gör det möjligt att tillämpa lösningar som ”välfärdsstaten” och minska de sociala spänningarna. Men på samma gång är ”välfärdsstatens” ekonomi allt mindre förmögen att undvika betydande ekonomiska nedgångar med hjälp av sina begränsade statliga investeringar, medan investeringar av en större storleksordning bara kan förverkligas inom ramen för en rustnings- och krigsekonomi.

Det betyder att det inte finns någon absolut oöverstiglig mur mellan ”välfärdsstatens” ekonomi och den fascistiska ekonomin. Å andra sidan införlivas några delar av ”välfärdsstaten” i den fascistiska ekonomin. Även under Hitler sattes arbetslösa i arbete och de såg sin levnadsstandard öka. Å andra sidan har ”välfärdsstatens” ekonomi en benägenhet att omvandlas till en upprustningsekonomi, och leder även i de rikaste kapitalistiska länderna ibland till fenomen som är typiska för en fascistisk ekonomi: nedpressning av civil konsumtion och produktion av konsumtionsvaror, tvångssparande, finansiering av upprustning delvis med hjälp av socialförsäkringsmedel, etc.[*]

Således utvecklas den borgerlig statens ekonomiska politik mot en kombination av delar från ”välfärdsstaten” (mer eller mindre verklig, mer eller mindre demagogisk, beroende på de berörda kapitalistiska ländernas relativa välstånd) och ”fascistiska” delar (att säkerställa vinsterna genom att minska massornas levnadsstandard). Statens garanterande av profiterna och monopolens ökande sammansmältning med staten leder till att statliga kontrakt och offentliga investeringar får en grundläggande roll för att upprätthålla en normal nivå på affärsverksamheten. Men denna statens ökande ekonomiska roll innebär på samma gång att de sociala och internationella motsättningarna pressas samman på ett våldsamt sätt, och påskyndar på så sätt kapitalismens marsch framåt mot utbrott av krig och revolutioner.

Direktörernas tidsålder?

1932 överraskade Berle och Means den akademiska världen genom att påvisa något som var välkänt för marxister,[§] nämligen att framväxten av aktiebolag hade lett till ett faktiskt åtskiljande av de som ägde och de som förvaltade storkapitalet. Av detta drog James Burnham[122] den förhastade slutsatsen att kapitalisterna hade tappat kontrollen över den moderna industrin till ”direktörer” som var snarlika de byråkrater som styrde det sovjetiska samhället.[†] Sedan dess har detta påstående upprepats ett oräkneligt antal gånger. Många socialistiska teoretiker ansåg det vara bevisat (jämför André Philip vid PSA:s kongress i Montrouge). Men det har inte alls blivit bevisat.

För ett halvt sekel sedan uppmärksammade Henri Pirenne fenomenet med specialisering och *den bristande kontinuiteten hos borgarklassens ledande grupper*.[123] Det var inte bankirerna eller judarna som var specialiserade på ocker (lån till kungar) som blev de första stora handelsmännen på 900-, 1000- eller 1100-talet och utvidgade kapitalets verksamhetsområde till de återuppväckta handelscentrumen. På samma sätt utvecklades inte manufakturkapitalet i sin mest utvecklade form av de finansmän som dominerade borgarklassen på 1400- och 1500-talen. I sin tur var det inte de stora industriägarna som kom att genomföra den industriella revolutionen, och inte heller de stora nyskapande industrimännen som kom att skapa de första stora monopoltrusterna. *Utbyte av personalen*

[*] Jämför utvecklingen i Frankrike på senare år, den ”starka staten”, gaullismen, etc.
[§] Se Marx, *Kapitalet*, band 3, och Hilferding, *Das Finanzkapital*, s 111-114, 144-145.
[122] Burnham, *Direktörernas revolution*, Stockholm : Natur och Kultur, 1947.
[†] Burnham krönte denna överilade bedömning med ”bevis” i form av den tysk-sovjetiska pakten. Hans bok hade knappt kommit ut innan kriget mellan Nazityskland och Sovjetunionen bröt ut.
[123] Pirenne, *Les Périodes de l’histoire sociale du capitalisme*, s 2, 24.

inom den kapitalistiska världen är alltså ingalunda samma sak som att ersätta borgarklassen med en annan klass.

Man har betonat att de stora monopolföretagens chefer kontrollerar enorma mängder kapital, oproportionerligt mycket mer än vad de själva äger. Det är sant. Men långtifrån att se detta faktum som ett förnekande av kapitalismen, betraktar vi det bara som den yttersta konsekvensen av lagen om koncentrationen av kapitalet, som alltid verkar genom att faktiskt expropriera många kapitalister till fördel för några få (den juridiska aspekten av detta är ofta mycket dunklare...).[*]

Den avgörande frågan är om direktörerna i sin samhälleliga roll beter sig på ett annat sätt än borgarklassen, huruvida de är likgiltiga för privategendomen eller till och med bekämpar den, om de inleder kamp mot storkapitalets ledande kretsar, om de till största delen har sitt ursprung inom borgarklassen eller arbetarklassen. De praktiska erfarenheterna visar att de stora ”administratörer” som har nått höjdpunkten på sina karriärer samlar på sig enorma förmögenheter, blir storbourgeoisie och betraktar det som den logiska slutpunkten på sina ”framgångar” – att gifta sig med dottern till en storbankir eller till ledaren för ett stort industrimonopol, och på så sätt sugas upp inom storbourgeoisiens toppskikt och dess ”stora familjer”. I USA härrör dessutom två tredjedelar av alla den högsta personalen och tre fjärdedelar av den finansiella personalen själva från samhällets elit.[124]

Bland dessa höga administratörer äger kapitalackumulationen lika mycket rum i form av betalning av furstliga löner som utdelning av gratis aktier, möjligheten att göra enorma vinster utan risk med hjälp av ”optioner”,[§] förmånen av överdådiga ”representationskonton”,[†] informationer som gör det möjligt för dem att spekulera framgångsrikt på börsen. Dessutom är resultaten synliga: när Charles Wilson blev försvarsminister efter en karriär som ”direktör” på General Motors hade han aktier för 2½ miljard dollar i ”sitt” företag. Herr Gillet, som blev chef för en av de största finansgrupperna i Belgien, Société Générale, fick ihop dussintals miljoner belgiska franc. Bara under de fyra åren 1954-1957 uppgick hans arvode, bortsett från allt annat, till nästan 40 miljoner franc! De stora ”direktörernas” framgångar är således bara en periodiskt återkommande (och klassisk) föryngring av storbourgeoisien genom att införliva nya element.

En närmare studie av det amerikanska, brittiska och franska storkapitalet visar dessutom att de verkliga motsättningarna inte går mellan aktieägare och direktörer utan, med Joan Robinsons ord, de som ställer aktieägare som är ”innanför” mot de som är ”utanför”.[125]

De förstnämnda är de stora aktieägare som deltar i skötseln av företagen (om än bara som *ekonomiska* experter), de sistnämnda är passiva aktieägare, mer eller mindre *rentierer*. Även om de bara äger en liten del av av företagets aktier är de ”innanför” icke desto mindre kapitalister, och ofta miljardärer i franc. Det finns få eller inga direktörer bland dem: General Motors kontrolleras av och

---

[*] Se kapitel 7, avdelningen om ”’Demokratisering’ av kapitalet?”

[124] Packard, *The Status Seekers*.

[§] När det sker en nyemission av aktier har direktörerna rätt att ”teckna optioner” på en del av dessa aktier. Om de sjunker i värde på börsen kan direktörerna avstå från att köpa dem. Om de stiger i värde kommer direktörerna att ta dem och sälja dem vid denna tidpunkt, och på så sätt tjäna miljoner utan att riskera en cent. Veckotidningen *U.S. News and World Report* (18 mars 1955) säger att detta är det enda sättet att nuförtiden snabbt bli dollarmiljonär.

[†] I London och New York underhålls många lyxbilar och sysselsätts många av de dyrbaraste restaurangerna och hotellen bara på basis av ”representationskonton”.

[125] Joan Robinson, *The Accumulation of Capital*, s 8.

Jämför den liknande observation som görs angående Frankrike av M H Ehrmann: ”Det förefaller som om ägarna till familjeföretag i Frankrike, medlemmar i en nära förenad klass, är tillräckligt ihärdiga och inflytelserika för att tvinga på sin uppfattning på de som kommer utifrån. För många bolagsdirektörer är deras funktion lika ’personlig’ som fabriksägarens. De borgerliga traditionerna är tillräckligt starka för att förena direktörerna, till och med de som kommer från den offentliga verksamheten, som herr Richard, och en del av mest framstående personerna inom dagens arbetsgivarrörelse. De olika kynne som fortfarande existerar är ofta mer skenbara än verkliga. Den verkliga fiendskapen finns framförallt mellan ledarna för storföretagen, vare sig de är direktörer eller ägare, och ledarna för små, gammaldags, företag.” (Ehrmann, *op cit*, s 125.)

på familjen Du Ponts vägnar, inte av Charles Wilson. En undersökning av huvuddelen av de stora brittiska företagen visar samma situation.[126]

Slutligen har den lysande amerikanske sociologen C Wright Mills visat att ”direktörerna” bara behärskar nivån just under toppen. Det är monopolens ledare, de ”stora familjerna”, som dominerar själva toppen.[127]

Kapitalismens bankrutt

Enligt Vauvenargues är hyckleriet syndens hyllning till dygden. Som en parallell till detta kan praktiken att staten alltmer ingriper i ekonomin sägas vara kapitalets ofrivilliga hyllning till socialismen.

Förvisso innebär inte ett ökande statligt ingripande i ekonomin, en växande ”offentlig” sektor, eller ens nationaliseringar av vissa olönsamma branscher, någon ”socialism”. En ekonomi kan inte vara ”lite socialistisk” lika lite som en kvinna kan vara ”lite gravid”. Statens ingripanden, förvaltningen av ekonomin, äger rum inom ramen för kapitalismen för att befästa de kapitalistiska profiterna, eller åtminstone de viktigaste kapitalistiska monopolens profiter. Om de på samma gång får som långsiktigt resultat att undergräva regimens grundvalar, så är det bara ännu en yttring av de motsättningar som sliter sönder kapitalismen.

Under sin nedgångsperiod förvärrar kapitalismen ett antal av sina inneboende motsättningar. Den förvärrar motsättningen mellan den socialiserade produktionen och det privata tillägnandet. Den mest uppenbara formen för produktionens socialisering är försöken att sammanfatta nationens samtliga ekonomiska verksamheter i *ekonomiska budgetar*, i *nationella bokslut*. Men detta officiella *erkännande* av det ekonomiska livets faktiska socialisering är något helt annat än att *avskaffa* det privata ägandet och förvaltningen av ekonomin som förhindrar den från att organiseras på ett förnuftigt sätt.

Den förvärrar motsättningen mellan produktionsprocessens organiserade, planerade karaktär *inom företagen*, trusterna eller till och med hela industrigrenar, och den kapitalistiska ekonomins anarki *i sin helhet*. Tanken på planering accepteras och tillämpas av borgarklassen. Man kan faktiskt säga att planeringen har ett borgerligt ursprung. Men borgarklassen accepterar och antar den bara i så måtto som den inte äventyrar *profitmotivet*, inte omfattar hela det ekonomiska livet, och inte ersätter produktion för vinst med produktion för att möta behov.

Den förvärrar motsättningen mellan ekonomins allt större internationella förening och bevarandet av de kapitalistiska profitmotiven som styr kapitalets internationella verksamhet. Världssamvetet står inför problemet med underutveckling. Man erkänner att detta fenomen beror på underkapitalisering. Överkapitaliseringen av de stora kapitalistiska länderna är så uttalad att det krävs jättelika icke produktiva investeringar för att rädda dem från långsiktig stagnation. Men ändå vidtas inga effektiva åtgärder, och inte heller kan de vidtas, för att få till stånd en *industrialisering* av de underutvecklade länderna på ett *osjälviskt* sätt.

Den förvärrar motsättningen mellan tendensen att produktivkrafterna utvecklas och de hinder som bromsar denna utveckling, och vilka beror på själva kapitalets existens. Försöker den undkomma dem genom att stimulera inköp av sina produkter? Då ifrågasätts själva verksamhetens lönsamhet. Försöker den komma undan genom att öka de icke produktiva investeringarna? Då medför valutans långsamma värdeminskning att det till sist uppstår just en sådan långsiktig stagnation som systemets ursprungligen försökte undkomma.

Det har aldrig tidigare funnits en så skriande motsättning i världsskala mellan det enorma välstånd som skulle kunna stå till hela mänsklighetens förfogande, och den mänskliga fattigdom som finns

[126] Se kapitel 7, avdelningen ”’Demokratisering’ av kapitalet?”, för de siffror som professor Sargant Florence anger. (*The Logic of British and American Industry*, s 183, 189, 193, 203.)
[127] Mills, *op cit*, s 133-137.

jämsides med slöseriet eller underutnyttjandet av de mänskliga och tekniska resurserna.[*] Om inte människan lär sig att organisera om sitt samhälle i enlighet med samma vetenskapliga metoder som har gjort det möjligt för henne att vinna strålande segrar över naturen, så riskerar produktivkrafterna själva att än en gång, och denna gång slutgiltigt, förvandla sig till krafter för kollektiv förintelse, kärnvapenkrig.

[*] ”Men, kommer man att fråga, varför är det inte möjligt för producenten att steg för steg öka sin kapacitet vartefter hans marknad växer? Skälet till detta är uppenbarligen fabrikens och utrustningens odelbarhet och varaktighet. Bara om fabrikerna vore lättare att dela upp och det inte fanns ekonomier i stor skala, eller om fabrikerna kasserades och byggdes upp på nytt med kortare intervall, skulle justeringen av kapaciteten ske jämnt. Denna möjlighet finns i viss mån för samhället i sin helhet, där produktionsökningen kan möjliggöras genom att gradvis utvidga den viktigaste utrustningen. Men individualismen i ett konkurrerande system tillåter inte denna lösning. Var och en av de konkurrerande producenterna vill ha del av en eventuellt ökad försäljning och vill inte att några nya konkurrenter ska lägga vantarna på den... Således har de flesta producenter ständigt en *planerad* och medveten överkapacitet, vilket ur deras synvinkel är förnuftigt, även om åtminstone en del av den är slöseri ur samhällets synvinkel.” (Steindl, *op cit*, s 10.)

Kapitel 15: Ekonomin i Sovjetunionen

Dagens sovjetiska ekonomi är resultatet av ett antal motsägelsefulla faktorer. Å ena sidan det gamla Rysslands underutveckling, vars enorma naturtillgångar industrin bara hade börjat skumma på ytan, och vars övervägande jordbruksekonomi var uppsplittrad i 25 miljoner enskilda lantegendomar. Å andra sidan bolsjevikpartiets maktövertagande 1917, och den på detta sätt uppkomna sovjetstatens medvetna försök att i detta enorma land och isolerad mitt i en borgerlig värld skapa en ekonomi som på ett kvalitativt sätt skiljde sig från kapitalismen.

Precis som alla andra mänskliga samhällen kännetecknas det sovjetiska samhället av att den ekonomiska verksamheten har vissa *konstanta delar*. Samhällsproduktionen är uppdelad i nödvändig produktion och merproduktion. Delar av merproduktionen används för att utveckla arbetsverktygen, produktionsmedlen. Det särskilda sätt på vilket merproduktionen tillägnas avgör ekonomins speciella dynamik, vars lagar behöver upptäckas. Allra tydligast kan man förstå denna speciella dynamik genom att studera de olika stadier som sovjetstatens ekonomiska politik har genomgått sedan oktober 1917.

Den sovjetiska ekonomins stadier

De bolsjevikledare som stod i ledningen för staten som uppstod efter revolutionen i oktober 1917 hade inte för avsikt att bygga ett fullständigt socialistiskt samhälle i sitt land. De delade en uppfattning som var gemensam för alla marxister på den tiden, och enligt vilken ett sådant projekt krävde vissa bestämda materiella förutsättningar: att storindustrin dominerade över småindustrierna och att industrin dominerade över jordbruket; att produktivkrafterna hade en hög utvecklingsnivå; att det fanns en motsvarande hög teknisk utbildning och kulturell nivå bland arbetarna.

Till stor del saknades dessa villkor i Ryssland 1917. Vid den tiden betraktade bolsjevikledarma bara segern för sin nya nation som en länk i en rad internationella revolutioner. Segerrika revolutioner i de industriellt utvecklade länderna, i synnerhet Tyskland, skulle skapa den grund som krävdes för en snabb övergång till en socialistisk ekonomi.[1]

Att den internationella revolutionen dröjde och därefter led nederlag ställde det härskande partiet inför en rad problem som var helt nya och inte hade klarats upp i den klassiska marxistiska ekonomiska teorin. Partiet kom fram till en rad svar på dessa frågor, som varierade beroende på många faktorer som påverkade partiets praktik. I grund och botten var den viktigaste av dessa faktorer styrkeförhållandet mellan klasserna på internationell och nationell nivå, och de olika sociala påtryckningar som partiet utsattes för under olika perioder.

Den första bolsjevikregeringens program tänkte sig inte att alla kapitalister skulle exproprieras med en gång. Den föreställde sig bara att det skulle upprättas en allmän arbetarkontroll över produktionen, där arbetarna under ett första skede skulle lära sig förvaltning genom att kontrollera de kapitalistiska företagsledarna.[2] Vidare tänkte den sig att bankerna skulle nationaliseras, efter att först ha slagits ihop i en enda nationell bank, att de viktiga delar av ekonomin som kontrollerades av monopolen successivt skulle nationaliseras, att skulderna till utlandet skulle annulleras, och att jorden skulle nationaliseras och delas ut bland bönderna. Sammantagna skulle alla dessa åtgärder ha inneburit en kvalitativ omvälvning av den ryska ekonomins samhällsstruktur.

---

[1] ”När vi för tre år sedan ställde frågan om uppgifterna och villkoren för den proletära revolutionens seger i Ryssland, slog vi alltid med eftertryck fast att segern inte kunde bli bestående om den inte följdes av en proletär revolution i väst, och att det bara gick att bedöma vår revolution på ett riktigt sätt ur internationell synvinkel. För att segern skulle bli varaktig måste vi uppnå den proletära revolutionens seger i alla, eller åtminstone de flesta, viktiga kapitalistiska länder. Efter tre års desperat och envis kamp kan vi se i vilket avseende våra förutsägelser har förverkligats eller inte”, förkunnade Lenin 1920. (*Collected Works*, bd 31, s 410-11, ”On the Foreign and Domestic Positions and the Tasks of the Party”, 21 november 1920.)

[2] Maurice Dobb, *Russian Economic Development Since The Revolution*, London 1929, s 31-35.

Men den snabba utvecklingen av arbetarnas initiativ, de industriella och administrativa kretsarnas bristande samarbete och senare sabotage, inledningen av den vita terrorn och den därpå följande röda terrorn, utbrottet av ett omfattande inbördeskrig som under en period av tre år slet hela landet i stycken, de utländska arméernas intervention under detta krig – alla dessa händelser kullkastade bolsjevikregeringens långsiktiga planer och tvingade den att slå in på linjen att snabbt omvandla den ekonomiska strukturen. Mot slutet av 1918 hade nationaliseringen av banker, partihandel, all industri och all utländsk egendom skapat en ny ekonomisk och social struktur i Ryssland.

Under belägringsliknande förhållanden organiserade man ett ekonomiskt system som kallades ”krigskommunism”. Planeringen av all ekonomisk verksamhet var snarare en åtgärd för *ransonering* än en planerad *utveckling*. Varuproduktionen begränsades så långt det var möjligt. I en förordning från 21 november 1918 nationaliserades all handel. En stor del av arbetarnas och tjänstemännens löner betalades ut in natura: denna del av lönen uppgick under andra halvåret 1918 till 27,9%, och under det första kvartalet 1921 till 93,7%.[3] Utbytet mellan stad och land minskade och begränsades till byteshandel. Väpnade arbetaravdelningar var tvungna att pressa ur bönderna de livsmedel som behövdes till städerna (förordning från 6 augusti 1918). Industriproduktionen sjönk brant och begränsades alltmer till att förse armén med förnödenheter.[4] Den galopperande inflationen fick valutan att kollapsa. Hela ekonomin förrycktes.

Efter Röda arméns seger i inbördeskriget (en seger som emellertid sammanföll med en nedgång för den revolutionära rörelsen i resten av världen) menade bolsjevikregeringen att det grundläggande villkoret för regimens överlevnad var att produktivkrafterna återhämtade sig. För detta ändamål backade man från det extrema avskaffande av all varuproduktion som hade kännetecknat ”krigskommunismen”. Detta var den ”Nya ekonomiska politiken” (NEP). Tvångsutskrivningarna ersattes av naturaskatt, som gav bönderna ett överskott av jordbruksprodukter som de kunde sälja på marknaden. Man släppte återigen parti- och detaljhandeln fri. 1923 var 91,4% av handelsföretagen privata, och de stod för 83,4% av den totala omsättningen inom handeln. Finanssystemet rensades upp,[5] rubeln stabiliserades, löner in natura avskaffades. Man återupptog handeln med de kapitalistiska länderna. För att påskynda produktivkrafternas utveckling erbjöds utländskt kapital koncessioner på sovjetiskt territorium. Hantverk och småskalig industri tilläts utvecklas fritt. 1923 fanns det 147.471 små privata industriföretag, som sysselsatte 12,4% av den totala arbetsstyrkan inom industrin. 1925-26 stod dessa företag för 20% av all industriproduktion.

Alltså uppnådde NEP otvivelaktiga framgångar. 1926 nådde produktivkrafterna inom industrin och jordbruket en utvecklingsnivå som översteg nivån före kriget. 1927-28 var den genomsnittliga reallönen dubbelt så hög som 1908 och nästan 90% högre än 1913.[6] Regeringen började använda de tillgängliga resurserna för att utveckla den statligt ägda industrin.

Men denna utveckling halkade efter rekonstruktionen av jordbruket och befolkningsökningen. Den visade sig också vara otillräcklig för att möta böndernas efterfrågan på industriprodukter och för att suga upp den arbetskraft som fanns tillgänglig på landsbygden. Tillsammans med en kronisk arbetslöshet i städerna,[7] uppstod således de två plågor som är klassiska för jordbruket i underutvecklade länder: ett fenomen som kallas en *sax* mellan jordbruks- och industripriser, och överbefolkning på landsbygden.[8]

---

[3] Alexander Bajkov, *The Development of the Soviet Economic System*, Cambridge: Univ. Press, 1946, s 43.

[4] Produktionen inom storindustrin sjönk från 100 1913 till 12,8 1920, inom den småskaliga industrin till 44,1%, inom textilindustrin 5% och stålindustrin 4% av 1913 års siffror. (*Ibid*, s 8.)

[5] Protokoll från bolsjevikpartiets 13:e kongress, återgivna i E H Carr, *A History of Soviet Russia*, vol IV, s 11.

[6] S N Prokopovicz, *Histoire économique de l'URSS,* Paris 1952, s 448.

[7] Den låg kvar på omkring 1.250.000 under hela NEP-perioden. (Bajkov, *op cit*, s 146; Carr, *Mellan Stalin och Lenin*, s 54-65.)

[8] Den 1 oktober 1923, när saxskänklarna var som mest öppna, var index för jordbrukspriser 49, och industripriserna 275,7 (100 = nivån 1913). (Carr, *op cit*, s 91-92.) Efter en relativ förbättring av situationen 1924-25 började gapet åter

Samtidigt ägde det rum en klasskiktning bland bönderna.[9] Kulakerna, de rika bönderna, tog hand om en stor del av det jordbruksöverskott som kom ut på marknaden. 1923 uppgav Strumilin[*] att bara 15-20% av bönderna hade vete att sälja.[10] Naturaskatten, som inte blev progressiv förrän 1926-27, gynnade denna koncentration, och det gjorde även fattigböndernas brist på reserver och transportmedel.[11]

Jordbruksöverskottet var oumbärligt för städerna och för att möjliggöra en industriell ackumulation, och i utbyte mot det krävde kulakerna tillräcklig tillgång på industriprodukter. När dessa tillgångar saknades i form av ryska produkter, så vände de sig till världsmarknaden för att tillfredsställa sina behov. Det skulle ha lett till att de halvkapitalistiska krafterna i Sovjetunionen hade smält samman med de kapitalistiska krafterna i resten av världen. Att bryta monopolet på utrikeshandeln skulle ha förstört alla möjligheter till en snabb industrialisering av Ryssland.

1923 uppstod det faktiskt en diskussion inom bolsjevikpartiet om förhållandet mellan den statliga sektorn (som i huvudsak bestod av storskalig industri) och den privata sektorn, huvudsakligen jordbruk och handel. Under denna diskussion försvarade oppositionen tanken på en snabbare industrialisering, både för att förhindra föreningen mellan Sovjetunionens rika bönder och världsmarknaden och för att bevara alliansen mellan arbetare och bönder, genom att i större utsträckning tillfredsställa böndernas behov av konsumtionsvaror. Av samma orsak var oppositionen de första som bestämt hävdade behovet av en övergripande plan för industrialiseringen och en snabbare ackumulation inom den storskaliga industrin.[12]

Centralkommitténs majoritet gick emot denna tanke. 1924 angrep Mikojan Trotskijs teori om en enhetlig utvecklingsplan som ”höjden av utopi”.[13] Stalin förkunnade att Sovjetunionen behövde Dnjeprostroj (det första stora vattenkraftprojektet) lika mycket som en bonde utan en ko behövde en grammofon (protokoll från centralkommitténs möte i april 1926, som citeras av Deutscher).[14] I sin bok om den politiska ekonomins grunddrag, som gavs ut 1927, utvecklade I A Lapidus och K Ostrovitjanov den officiella synen, och skrev om:

> [Preobrazjenskijs] teori att superindustrialisera landet genom att exploatera bönderna med höga priser på fabriksvaror, en tanke som han under de senaste åren och i linje med denna teori har förespråkat systematiskt och ihärdigt... Utifrån de principer som har utvecklats av Engels och Lenin är det uppenbart att våra slutsatser måste bli andra. Priserna måste vara så låga att bönderna märker skillnaden mellan en borgerlig och en proletär diktatur och deras förhållande till den småskaliga produktionen, så att bönderna kan ackumulera[!], så att deras företag inte börjar förfalla utan utvecklas, så att den småskaliga produktionen, inte i ord utan i verkligheten, kan undvika en kapitalistisk utveckling...[15]

---

bli hotfullt 1926 och 1927. För en centner [ungefär 50 kg – öa] råg fick bönderna 1927 bara hälften så mycket salt, socker, tobak, textilier och metallartiklar som de 1913 hade fått för samma mängd. (Bajkov, *op cit*, s 67.)

[9] 1926 måste 70% av bönder med mindre än 2 hektar mark, 37% av de med mellan 2 och 4 hektar och 20% av de med mellan 4 och 6 hektar hyra dragdjur och jordbruksredskap för att plöja sin mark. 4% av lantegendomarna ägde 50% av jordbruksmaskinerna. (*Ibid*, s 135-36.)

[*] **Strumilin** var en ledande sovjetisk ekonom, som hade en viktig roll under utarbetande av planeringssystemet. Han är bl a känd för ”Strumilin-index” för att mäta arbetsproduktivitet – öa.

[10] Carr, *op cit*, s 24.

[11] Under det ryska kommunistpartiets 13:e kongress 1924 uppskattade Kamenev att 8% av lantegendomarna (som representerade 14% av bönderna) stod för 25% av boskap och dragdjur och 34% av brukad mark. (*Ibid*, vol IV, s 7.) Fattigbönderna var tvungna att sälja sitt spannmål till kulakerna eftersom de saknade kärror för att köra det till marknaden. De var tvungna att sälja sitt lilla överskott till låga priser omedelbart efter skörden för att skaffa sig industriprodukter, medan de köpte tillbaka säd från samma kulaker till höga priser strax innan nästa skörd.

[12] *Ibid*, vol IV, s 13-15, 20, 23, 126-27, 145, etc. Dobb, *op cit*, s 322.

[13] Carr, *op cit*, s 129.

[14] Isaac Deutscher, *Den avväpnade profeten*, på marxists.org.

[15] I A Lapidus och K Ostrovityanov, *Outline of Political Economy*, London : Martin Lawrence, 1929, s 513, 515.

Och Maurice Dobb, som alltid på ett troget sätt har tolkat de sovjetiska ledande kretsarnas officiella teser, skrev så sent som 1928:

> Frågan ”Vart går Ryssland?” som Trotskij döpte sin bok till [på svenska heter den **Till kapitalism eller socialism?** - öa] var för sitt svar beroende av förhållanden som var något mer vittomfattande än dem han antog: det berodde inte bara på om den statliga industrin i framtiden skulle utvecklas snabbare än andra delar av den ryska ekonomin – till och med snabbare än industrin i andra länder – utan på om de gamla klasskillnaderna skulle börja återuppstå antingen i städerna eller i byarna... Det officiella svaret på oppositionens kritik tog därför delvis formen av ett förnekande av att Nep-männens och kulakernas tillväxt var så betydande som oppositionen försökte framställa det. Men det var inte allt. I svaret förnekade man också att böndernas växande välstånd var liktydigt med eller tecken på ett återupplivande av kapitalismen. Här bestod oppositionens grundläggande misstag, deras misstolkning av NEP, av att de ansåg att den statliga industrin borde utvecklas på småproducenternas bekostnad, istället för att lyfta upp småproducenterna tillsammans med sig själv... Frågan framställdes felaktigt som en motsättning mellan den statliga industrins och bondejordbrukets blomstring: det sistnämnda kunde växa snabbare än den förstnämnda och ändå inte utgöra kapitalistiska tendenser: och just en ökad privat ackumulation för bönderna, som beskrevs som farlig, kunde stärka den socialistiska ackumulationen om den kunde lockas in i kooperativ, statliga lån och sparbanker.[16]

Livet självt löste denna debatt. Under vintern 1927-28 tog kulakerna strupgrepp på sovjetstaten. De organiserade en formlig strejk mot livsmedelsleveranserna till städerna, vilket Dobb dessutom medgav i ett senare verk.[17] Den ledande fraktionen i bolsjevikpartiet, som under flera år hade underskattat faran[18] och hade vägrat att vidta lämpliga åtgärder, greps efter 1928 av panik och gick från en ytterlighet till en annan. ”Superindustrialisering av landet på böndernas bekostnad” genomfördes i en skala som oppositionen aldrig hade tänkt sig.[19]

För att möjliggöra en snabb industrialisering tvingades det sovjetiska folket därmed betala ett fruktansvärt pris, som kunde ha undvikits. I december 1927 bedömde en officiell skribent, Krzjyzjanovksij, att den första femårsplanens övergripande mål[20] skulle kräva investeringar på 17 miljarder guldrubel.[21] Genom att koncentrera dessa investeringsinsatser över 5-7 år (1928-1934) istället för att sprida ut dem på 10-12 år (som man ursprungligen hade tänkt sig, och som hade blivit

---

[16] Dobb, *op cit*, s 339, 352-53.

[17] Dobb, *Soviet planning and labor in peace and war*, New York: International publishers, 1943, s 16. Se även Bajkov, *op cit*, s 69.
”Från slutet av 1927 märktes en nedgång i insamlandet av säd, som inget [!] hade varnat för skulle kunna hända. Medan det under de senaste tre månaderna 1926 hade samlats ihop 4,9 miljoner ton spannmål, gav motsvarande månader 1927 bara 2,7 miljoner, det vill säga en minskning med 2,2 miljoner ton.” (Prokopovicz, *op cit*, s 141.) Påståendet att ”inget hade varnat” för att detta skulle kunna hända är väl magstarkt. Oppositionen hade under flera år varnat landet för denna fara, vilket går att se i de citat av motståndarna som vi just har återgivit.

[18] Här är ett typiskt exempel på denna underskattning, från Stalins egen sida:
”Alla känner till det ramaskri och den panik som oppositionen hävde upp om ökande skillnader [bland bönderna]. Alla vet att ingen frammanade större panik över att det privata småkapitalet tillväxte på landsbygden än oppositionen. Men vad är det som egentligen händer? Det som händer är följande: för det första visar fakta att den uppskiktning som äger rum i vårt land antar mycket speciella former – inte genom att mellanbönderna ”smälter bort”, utan tvärtom genom att deras antal ökar medan de yttre polerna minskar betydligt... För det andra – och detta är det viktigaste – uppvägs, och mer än uppvägs, det privata småkapitalets tillväxt på landsbygden av en så avgörande faktor som vår industris utveckling...” (Stalin, 1 november 1926, ”The Social-Democratic Deviation in Our Party”, *Works*, vol 8, s 304.)

[19] Dessutom ledde denna superindustrialisering till att arbetarnas reallöner sjönk, en möjlighet som Preobrazjenskij uttryckligen hade uteslutit när han analyserade den ”socialistiska primitiva ackumulationen”. (E Preobrazjenskij, *Novaja Ekonomika* [*Den nya ekonomin*], s 136, citerad av Alexander Ehrlich, i *Quarterly Journal of Economics*, februari 1950, s 73.)

[20] Samme Krzjyzjanovksij hade angivit dessa mål redan vid sovjeternas åttonde allryska kongress i december 1920. Målen uppnåddes 1930 (järnvägar), 1931 (elkraft), 1932 (kol), 1933 (stål), 1934 (järnmalm, gjutjärn, mangan), respektive 1937 (koppar).

[21] Andrew Rothstein, *Man and plan in Soviet economy*, London: Frederick Muller, 1948, s 19.

möjligt om en påskyndad industrialisering hade inletts 1923-1924), så blev den årliga bördan mycket större. Eftersom regimen dessutom var fast besluten att göra försöksperioden kort och minska förseningarna, så ökade den på ett onödigt sätt kostnaderna för projektet. Slöseriet och förlusterna blev avsevärda.

Slutligen förblev enorma tillgångar oanvända, och de förstördes senare (till exempel genom att bönderna dödade sin boskap).[22] Bara den mängd av böndernas ackumulation som den nationella ekonomin helt gick miste om kan beräknas till mellan 4 och 5 miljarder guldrubel.[23] Om man till detta lägger möjligheterna att göra årliga besparingar genom att skära ner på den förvuxna administrativa apparaten – besparingar som beräknades till en miljard guldrubel per år – så kan man dra slutsatsen att det hade gått att uppnå resultat som betydligt överskred de första femårsplanerna utan att det nödvändigtvis hade behövt dra med sig de fruktansvärda uppoffringar som det sovjetiska folket gjorde under åren 1929-1933.

Hursomhelst höjdes industriproduktionens ökningstakt, som först hade slagits fast till en alltför låg årlig nivå på mellan 5 och 8-9%,[24] nu till 20%, senare till och med till 23,7% för storindustrin. Den första femårsplanen inleddes. Så lanserade regeringen den 1 februari 1930 officiellt politiken med tvångskollektiviseringar, som hade tillkännagivits av Stalin i ett tal den 27 december 1929. Kulakerna ”likviderades”, det vill säga de transporterades i miljontals till Sibirien. Antalet kollektiviserade lantegendomar skuttade från 3,9% 1929 till 52,7% 1931, 61,5% 1934 och 93% 1937.[25] 25 miljoner småjordbruk slogs ihop till 240.000 producentkooperativ, kollektivjordbruk, så kallade *kolchoser*, och 4.000 statliga jordbruk, så kallade *sovchoser*.

Men den sovjetiska industrin kunde fortfarande inte utrusta dessa kollektivjordbruk med moderna jordbruksmaskiner. Dröjsmålet med att genomföra industrialiseringsåtgärder – traktorfabriken i Tsaritsyn (Stalingrad, Volgograd) som man hade beslutat att inrätta 1924, byggdes inte förrän 1929![26] – förvärrade denna oförmåga. Dessutom mötte tvångskollektiviseringarna envist motstånd från de flesta bönder. Under åren 1929-1933 beslutade de sig för att slakta sina djur i stor skala.[27] Jordbruket ställdes inför allt större problem med otillräckliga transportmedel. Regeringen tvingades återigen att slå till reträtt.

1935 gav den nya förordningen om kollektivjordbruk bönderna rätt att bruka ett litet stycke egen jord, som varierade i storlek från region till region, mellan 0,25 och 1 hektar. De fick också rätt att skaffa sig ett eget hus, en ko, lamm, getter och fjäderfän.[28] Inom kort gjorde dessa åtgärder att man kunde öka jordbruksproduktionen betydligt, i synnerhet antalet kreatur, samtidigt som tillgången på traktorer ökade på landsbygden.

---

[22] Den officiella statistiken medger indirekt detta. Här är det sovjetiska boskapsbeståndets utveckling enligt den statistiska handboken:
Sovjetunionens ekonomi:
Hornboskap Varav kor Grisar Får och getter
1928 60,1 29,3 22,0 107,0
1930 50,6 28,5 14,2(!) 93,3
1931 42,5 24,5 11,7(!) 68,1(!)
1932 38,3 22,3 10,9 47,6(!)
1933 33,5 19,4 9,9 37,3

Slakten var alltså mest katastrofal 1930 (för grisar) och 1931 (för hornboskap och får). En fruktansvärd svält följde 1932-1933.
[23] Se t ex Carr, *op cit*, s 91, 128, etc.
[24] Dobb, *Russian Economic Development*..., s 379-80.
[25] *L'Economie Nationale de l'URSS, Receuil Statistique*, s 87.
[26] Sjeboldajev, i *Bolsjevik* nr 11-12, 1930, s 61, som citeras av Moshe Lewin, *Le paysannerie et le pouvoir Soviétique 1928-1930*, Paris, 1966, s 184, 273.
[27] Bajkov, *op cit*, s 200.
[28] Prokopovicz, *op cit*, s 203-04.

Krigsutbrottet 1941 blev signalen för en hämnd över hela linjen från landsbygdens sida mot städerna. Bristen på livsmedel, i synnerhet efter förlusten av de bördiga jordbruksområdena i de västra delarna av Sovjetunionen, gjorde att bönderna hela tiden kunde pressa upp det pris de begärde för sina produkter. För att stimulera en ökad livsmedelsproduktion och förbättra leveranserna av livsmedel till städerna, tillät regeringen en obehindrad utveckling av marknader för kollektivjordbruken, där bönderna fritt kunde sälja sina produkter till allmänheten. Deras andel av den totala detaljhandeln ökade från 15,9% 1939 till 44,5% 1942-1943.[29] På detta sätt ackumulerades en hel del pengar på landsbygden, det började uppstå kollektivjordbrukare som var ”miljonärer”. Staten försökte kanalisera dessa pengar genom att utfärda obligationer med garanterad utdelning hela livet. Men nya kulaker började gå runt förordningarna gällande kollektivjordbrukare och tillägnade sig avsevärda landområden som tillhörde kollektivjordbruken. Omedelbart efter kriget beräknades den mängd mark som berördes av detta uppgå till nästan 5 miljoner hektar.[30]

Efter krigsslutet och efter krisen i samband med omställningen till fredsproduktion, tog staten itu med jordbrukssituationen. En rigorös valutareform skummade grädden av det köpkraftöverskott som bönderna hade ackumulerat. Det genomfördes en systematisk kampanj mot kollektivjordbrukarnas privata småegendomar, och i synnerhet mot att de ägde boskap.[31] Åtgärder för att koncentrera kollektivjordbruken och upprätta ”jordbruksstäder” ökade ytterligare denna offensiv i jordbruksregionerna. Regeringen möttes av passivt motstånd från bönderna, minskad jordbruksproduktion och ytterligare minskning av boskapsbeståndet, och slog återigen till reträtt (på sommaren 1952) och försökte ännu en gång stimulera de privata initiativen och kollektivjordbrukarnas intressen. Efter Stalins död genomgick sovjetledarnas jordbrukspolitik en rad förändringar som beskrivs nedan.

Den sovjetiska ekonomins speciella struktur vid denna tidpunkt kännetecknades av följande särdrag:

(a) Industrin, partihandeln, större delen av detaljhandeln och hela utrikeshandeln, bankerna och transportmedlen är nationaliserade. I praktiken är alla mekaniska produktions- och bytesmedel statlig egendom.

(b) En liten del av jordbruket är också nationaliserad (*sovchoser*).

(c) De flesta jordbruksföretagen är producentkooperativ, där marken är nationaliserad men nyttjanderätten överlämnas till kollektivjordbruken för obestämd tid framåt. Kollektivjordbrukens jordbruksredskap och kreatur är gemensam egendom. Men traktorer och jordbruksmaskiner är statlig egendom som lånas ut till *kolchoserna* av MTS (maskin- och traktorstationer) i utbyte mot betalning in natura. (1957-1958 såldes traktorer och jordbruksmaskiner till kollektivjordbruken.)

(d) En ganska betydande del av de kooperativa icke statsägda företagen överlever också inom hantverkssektorn och detaljhandeln. (1962 stod den kooperativa sektorn för 28,4% av den totala omsättningen inom detaljhandeln.)

(e) Det finns också fortfarande en privat sektor inom jordbruket, som utöver ett litet antal enskilda jordbruk innefattar de lantegendomar som ägs av varje bondehushåll inom kolchosen,

---

[29] *Ibid*, s 470.

[30] FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1956*, kapitel 1, s 33, som åberopar den sovjetiska författaren A Animissov.

[31] Tidskriften *Sovjetskoje Gosudarstvo i Pravo* (november 1950, s 51) skrev att kollektivjordbrukarna ”inom en nära framtid” skulle ge upp sina privata ägor. Förordningarna om att koncentrera kollektivjordbruken tänkte sig att dessa egendomar skulle delas upp i två delar, varav den större skulle placeras någonstans långt borta från böndernas hem. I mars 1951 tvingades man skyndsamt överge åtgärden eftersom bönderna gjorde motstånd mot tillämpandet av den. Men samtidigt sjönk antalet hushåll som ägde en ko från 69% av alla kollektivjordbrukare till 55% 1953. Samma år hade det totala antalet hornboskap sjunkit under 1950 års nivå. (*L’Economie Nationale de l’URSS*..., s 104.)

tillsammans med en stor andel av lantbrukets djur, som är samma bondehushålls privata egendom. 1937 utgjorde dessa enskilda lantegendomar 4% av den odlade ytan, men den totala inkomst som bönderna fick från dessa egendomar och från sina privatägda djur utgjorde en betydande del av det sovjetiska jordbrukets totala produktion.[32] 1938 stod den privata sektorn faktiskt för 50% av all hornboskap, 55% av alla grisar och 40% av alla får och getter i Sovjetunionen. Efter kriget, 1948, sjönk denna andel till 35%, 20% respektive 20%,[33] inte så mycket genom att antalet djur på kollektivjordbruken ökade utan genom att antalet privatägda djur minskade. Men 1953 ägde den privata sektorn fortfarande hälften av alla kor i Sovjetunionen.[34] I slutet av 1964 hade den 28,8% av all hornboskap (inklusive 41,7% av alla kor), 27,5% av alla grisar och 24,1% av alla får och getter.[35]

Det finns fortfarande en stor privat sektor på bostadsområdet, som består av böndernas bostäder på kollektivjordbruken, tillsammans med en del bostadsområden i städerna, som varierade mellan 52,3% 1926, 36,6% 1940, 33,7% 1950, 32,9% 1955 och 38,4% 1961.

Vad femårsplanerna uppnådde

Tack vare denna karakteristiska struktur hos ekonomin och vad den krävde – en övergripande planering och monopol på utrikeshandeln – uppnåddes en utomordentlig utveckling av produktivkrafterna. Det finns inget bättre sätt att visa detta än att ge siffrorna för produktionen av de viktigaste industriprodukterna:

	1913	*1928*	*1932*	*1937*	*1940*	*1946*	*1950*	*1955*	*1960*	*1965*
Kol, brunkol (miljoner ton)	29,1	35,5	64,4	128	166	164	261	391	513	578
Råolja (miljoner ton)	9,2	11,6	21,4	28,5	31	21,7	37,8	70,8	148	243
Elkraft (miljarder kwh)	1,9	5	13,5	36,2	48,3	48,6	91,2	170,1	292	507
Tackjärn (miljoner ton)	4,2	3,3	6,2	14,5	14,9	10	19,2	33,3	49	66,2
Råstål (miljoner ton)	4,2	4,3	5,9	17,7	18,3	13,3	27,3	45	71	91
Metallskärmaskiner (1000 enheter)	1,5	2	19,7	48,5	58,4	-	70,6	117,8	154	185
Ång och gasturbiner (1000 kwh)	5,9	35,7	239	1068	972	-	2381	4060	9200	14600

[32] Bajkov, *op cit*, s 327. Prokopovicz, *op cit*, s 223.
[33] Prokopovicz, *op cit*, s 207.
[34] *Izvestija*, 15 september 1952.
[35] *Ibid*, 31 januari 1965. Den statliga jordbrukssektorn (*sovchoser*) stod 1965 för 36% av landets jordbruksproduktion.

Motorfordon (1000-tal)	-	0,7	23,9	200	145,4	120,8	362,9	445,3	524	616
Radio- och TV-apparater (1000-tal)	-	-	30	194	161	-	1083	4024	5900	8900
Traktorer (1000 enheter)	-	1,3	48,9	51	31,6	13,3	108,8	163,4	238	355
Cement (miljoner ton)	1,52	1,8	3,48	5,5	5,7	3,4	10,2	22,5	45,5	72,4
Fönsterglas (miljoner m²)	23,7	34,2	29,5	79,3	44,4	-	76,9	99,8	147	197
Tvål (1000 ton)	128	311	357	495	700	245	816	1075	1500	1900
Ylle (miljoner meter)	103	97	91	105	120	71	167	200	280	466[36]
Bomull (miljoner meter)	2582	2678	2694	3448	3954	1900	3899	5904	7200	5500[37]
Läderskor (miljoner par)	60	58	86,9	183	211	81	203	274	419	486
Kristalliserat socker (miljoner ton)	1,35	1,28	0,8	2,4	2,16	0,47	2,5	3,4	6	8,9
Papper (1000 ton)	197	284	471,2	832	812	517	1193	1862	2400	3400

Med en enda blick visar dessa siffror den långa väg som Sovjetunionen har färdats sedan oktober-revolutionens seger. Åtminstone vad gäller total produktion har Sovjetunionen gått från att vara ett underutvecklat och i huvudsak jordbruksland till att vara den andra industrimakten i världen, i synnerhet vad gäller basråvaror, elkraft och maskinverktyg, vars produktion överskrider Storbritanniens och Tysklands sammanlagda produktion. Den sovjetiska industrins framsteg förklaras inte av den enorma underutveckling som den måste besegra i jämförelse med de mest utvecklade kapitalistiska ländernas industri. Utvecklingen har fortsatt även sedan denna underutveckling i stort sett redan hade besegrats. Utvecklingen fortsätter nu speciellt i riktning mot att öka och modernisera landets bestånd av maskiner och försöka automatisera produktionen. Det är på dessa områden som de fjärde och femte femårsplanerna har uppnått sina mest anmärkningsvärda framgångar. 1953 hade Sovjet-

[36] Miljoner m². Motsvarande siffra för 1960 är 440 miljoner m².
[37] Miljoner m². Motsvarande siffra för 1960 är 4800 miljoner m².

unionen totalt 1,3 miljoner verktygsmaskiner av olika sorter, dubbelt så många som det hade haft före kriget, medan den andra kapitalistiska makten, Storbritannien, 1950 bara hade 880.000. USA:s bestånd uppgick under samma period till 1,8 miljoner, vars kvalitet var överlägsen den sovjetiska.

Men om man inte tittar på produktionen i absoluta utan i relativa siffror, det vill säga per capita, så är den sovjetiska industrins underutveckling långt ifrån besegrad.

Den årliga produktiviteten av *stål* var 1964 820 kg per capita i USA, 1105 kg i Belgien och Luxemburg, 660 kg i Västtyskland och 375 kg i Sovjetunionen. Här är en jämförande tabell för flera industribasprodukter:

PRODUKTION PER CAPITA 1964[38]

	Frankrike	*Italien*	*Storbritannien*	*Västtyskland*	*USA*	*Sovjetunionen*
Elkraft (kwh)	2051	1474	3418	2835	5984	2013
Svavelsyra (kg)	56	54	59	62	108	34
Cement (kg)	448	436	315	579	319	285

Det visar sig att produktionen per capita i Sovjetunionen ligger långt efter den i USA, Storbritannien och Västtyskland, men att det inom kort kan passera Frankrike och att Italien redan har överträffats vad gäller vissa grundläggande indextal.[39]

Skillnaden mellan Sovjetunionens produktion per capita och produktionen i de mest utvecklade kapitalistiska länderna är ännu större på det privata konsumtionsområdet.

KONSUMTION PER CAPITA 1962-1963

	Sovjetunionen	*USA*	*Storbritannien*	*Västtyskland*	*Frankrike*
Kött och bacon (kg)	39	85	71,5	64,5	78
Raffinerat socker (kg)	36	40,6	45,9	32	31,6
Ägg (kg)	7	18,7	14,1	12,6	11,2
Bomullstyg (kg)	3,5	7,2	2,9	4,6	4,7
Konst- och syntetfibrer (kg)	1,6	6,7	6,3	7,5	5

[38] *Office Statistique des Communautés Européennes: Statistique de Base de la Communauté*, 1965, s 146.

[39] Denna bedömning (som gjordes 1961) bekräftades tre år senare av professor Abram Bergson, som beräknade konsumtionen per capita i Sovjetunionen och Italien år 1955, i dollar:

	Sovjetunionen	*Italien*
Alla produkter	492	524
Livsmedel	193	216
Kläder	29	38
Varaktiga konsumtionsvaror	7	4
Bostäder	27	31
Resten, inkl utbildning och hälsa	236	235

(Abram Bergson, *The economics of Soviet planning*, New Haven: Yale Univ. Press, 1964, s 286.)

Läderskor	2,1	3,7	2,8	2,1	2,3
Elkraftkonsumtion (motsvarande kg kol)	3046	8263	4948	3884	2591

I fråga om varaktiga konsumtionsvaror och bostäder är skillnaden ännu större. 1 januari 1965 fanns det i Sovjetunionen 52 TV-mottagare per tusen invånare, jämfört med 334 i USA, 255 i Kanada och Sverige, 242 i Storbritannien, 170 i Västtyskland, 150 i Holland och Belgien, 110 i Frankrike och 100 i Italien. Å andra sidan fanns det i slutet av 1963 205 läkare per 100.000 invånare i Sovjetunionen, mot 170 i Italien och Österrike, 150 i USA, 144 i Västtyskland, 110 i Storbritannien, Frankrike och Holland och 101 i Sverige. Det fanns 900 sjukhussängar per 100.000 invånare i Sovjetunionen och USA, 937 i Italien, 981 i Frankrike och Kanada, 1022 i Storbritannien, 1064 i Västtyskland, 1083 i Österrike och 1600 i Sverige.

Ett allmänt kännetecken hos Stalinperiodens planering var att utvecklingen av konsumtionsvaruindustrin släpade efter i jämförelse med kapitalvaruproduktionen. Det berodde på de prioriteringar som Sovjetunionens ledare helt kallblodigt hade gjort. Enligt Malenkov investerade man mellan 1929 och 1953 638 miljarder rubel inom transportområdet jämfört med bara 72 miljarder rubel inom den lätta industrin. Som ett resultat av det fyrdubblades produktionen av kol, gjutjärn och stål mellan 1928 och 1937, och elproduktionen ökade sjufaldigt. Mellan 1937 och 1950 fördubblades produktionen av kol och elkraft igen, medan produktionen av järn och stål ökade med 50 respektive 60%. Men under samma period ökade produktionen av ylle, bomull och socker mellan 1928 och 1937 bara med 10, 20 och 75%, och mellan 1937 och 1950 med 60, 10 och 4%.[40]

Speciellt bostadsförhållandena var bedrövliga. Mellan 1913 och 1940 höll inte bostadsbyggandet jämna steg med befolkningsinflödet till städerna. Den effektiva boytan minskade från 7,3 m² per person 1913 till 6,9 m² per person 1940, för att nå 1913 års nivå igen först 1950 och komma upp till 7,7 m² 1955, där samtliga siffror gäller bara städer.[41] I de nya bostadsprojekten på 1960-talet räknade man med en yta på 8 m² per person. Planen räknar med att mer än 11 miljoner personer ska få nya bostäder i de 90 miljoner m² som ska byggas 1966.[42] Boendetätheten var 1960 1,6 personer per rum, jämfört med 1,0 i Frankrike och 1,1 i Italien (de två länderna med sämst boendestandard i väst) 1961-1962, 0,9 i Västtyskland, 0,9 i Holland, 0,7 i Storbritannien och 0,6 i Belgien – dessutom med rum som i dessa länder är större än rummen i Sovjetunionen.[43]

Sovjetmedborgarnas levnadsstandard är alltså mycket lägre än vad som skulle vara möjligt med tanke på den utvecklingsnivå som för närvarande har nåtts i Sovjetunionen. Industrialiseringen har först och främst genomförts på bekostnad av massornas konsumtionsstandard: *att finansiera planen innebär att inhägna konsumtionen med en järnring*, skrev den sovjetiska tidskriften *Planovoje Chozjaistvo* 1929.[44]

---

[40] *L'Economie Nationale de l'URSS*, s 42-43.
[41] FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, kapitel IV, s 18.
[42] *Pravda*, 8 december 1965.
[43] *Office Statistique des Communautés*..., s 147.
[44] *Planovoje Chozjaistvo*, nr 3 1929, s 283. Vad gäller den ekonomiska teknik som användes, så gjordes det på två sätt. Bönderna tvingades leverera omkring en tredjedel av sin produktion till staten, antingen gratis eller till ett löjligt lågt pris, som bara täckte en liten del av deras produktionskostnader. Arbetarna tvingades köpa alla sina konsumtionsvaror i statliga affärer till priser som hade drivits upp våldsamt med hjälp av omsättningsskatten. Denna skatt, vilken som regel gav staten mellan 50 och 65% av sina intäkter, härstammade huvudsakligen från försäljning av nödvändighetsartiklar. Enligt officiella sovjetiska källor kom 1939 52,6% av intäkterna från omsättningsskatten från försäljning av kött, mejeriprodukter, produkter från livsmedelsindustrin och produkter från textilindustrin. (Rothstein, *op cit*, s 87.) 1949 belastades priserna på basvaror ytterligare med en skatt på minst 100%, i fallet salt uppgick skatten till mellan 900 och 1000%! De prissänkningar som gjorts sedan dess har i viss mån lättat denna börda, men de är fortfarande orimliga. 1958 kom 42% av intäkterna från omsättningsskatten, som uppgick till 250 miljarder rubel, från försäljningen av

Den sovjetiska ekonomins samhälleliga karaktär

På grundval av dessa fakta går det att få en uppfattning om sovjetekonomins samhälleliga karaktär och dess rörelselagar. I motsats till vad som påstås från ett antal sociologer som försöker använda en marxistisk analysmetod,[45] så uppvisar inte den sovjetiska ekonomin någon av den kapitalistiska ekonomins *grundläggande* sidor. Det är bara former och ytliga fenomen som kan vilseleda en iakttagare som försöker avgöra denna ekonomis samhälleliga karaktär.

Det är sant att en snabb industrialisering tar formen av ”primitiv ackumulation” som åstadkoms med hjälp av tvångsutskrivning av skatt på arbetarnas och böndernas konsumtion, på samma sätt som den kapitalistiska primitiva ackumulationen grundade sig på en ökning av folkets fattigdom.[46] Men om det inte kommer några mer omfattande tillskott utifrån, så är det bara möjligt att genomföra en påskyndad ackumulation genom att öka den samhälleliga merproduktion som inte konsumeras av producenterna, och det oavsett i vilken sorts samhälle det sker. Det är inget speciellt kapitalistiskt i det.

Kapitalistisk ackumulation är ackumulation av *kapital*, det vill säga kapitalisering av mervärdet med målsättningen att detta kapital ska producera mer mervärde. Den kapitalistiska produktionens syfte och drivkraft är profit. Den sovjetiska ackumulationen är ackumulation av produktionsmedel som *bruksvärden*. Syftet med produktionen är inte profit och det är inte heller dess främsta drivkraft. Den är bara ett hjälpverktyg i statens händer för att underlätta uppfyllandet av planen och för att kontrollera hur den genomförs av varje enskilt företag.

Eftersom den kapitalistiska produktionen är produktion för profit, så är den i huvudsak produktion som grundas på konkurrens för att erövra marknader. Även om kapitalets koncentration har nått en höjdpunkt och monopolen utövar den yttersta makten, så fortsätter konkurrensen i både gamla och nya former. Det är denna konkurrens som avgör den kapitalistiska produktionens *anarkistiska* karaktär. Privata beslut som tas oberoende av varandra bestämmer hur mycket som produceras och ackumuleras, och vilken tillväxttakt produktionen och ackumulationen ska ha. All ”organisering” av den kapitalistiska ekonomin är därmed dömd att förbli ofullständig och otillräcklig.

I motsats till detta är den sovjetiska planeringen verklig planering, i den mån industrins samtliga produktionsmedel befinner sig i statens händer, som därmed centralt kan bestämma hur hög produktionen och ackumulationen ska vara och vilken tillväxttakt den ska ha. Det är sant att det finns kvar element av anarki inom ramen för denna planering, men de är just jämförbara med elementen av ”planering” inom den kapitalistiska ekonomin: de modifierar ekonomins grundläggande samhälleliga kännetecken men avskaffar dem inte.

Den kapitalistiska ekonomin är underkastad profitens tyranni och utvecklas i enlighet med mycket exakta lagar utifrån vilka den nuvarande fasens speciella särdrag härrör – en tendens för profitkvoten att falla, inflöde av kapital till sektorer som har högre profitkvot än genomsnittet, koncentration och centralisering av kapitalet vilket leder till att monopolen söker efter superprofiter, etc. Den sovjetiska ekonomin undkommer fullständigt dessa lagar och speciella kännetecken. Trots de enorma områden som står öppet för den bortom dess gränser i Asien, så ”exporterar” den mycket

---

konsumtionsvaror till hushållen. (Bergson, *op cit*, s 119.) Vi får inte glömma att detta bara är en *teknik*, som kunde ha bytts ut mot, låt oss säga att fastställa de nominella lönerna på en lägre nivå, eller priserna på råvaror och utrustning till den lätta industrin på en högre nivå.

[45] Se Ygael Gluckstein [Tony Cliff], *The Nature of Stalinist Russia*; David Dallin, *Rysslands verkliga ansikte*, Stockholm: Natur och kultur, 1947; Amedo Bordiga, *Dialogue with Stalin*, etc.

[46] I ett tal till SUKP:s centralkommitté 1928 förkunnade Stalin att industrialiseringen skulle tvinga på bönderna hårda skatter. Detta tal publicerades inte förrän 1949, i band 9 av hans *Works*. (Stalin, 9 juli 1928, ”Industrialisation and the Grain Problem”, *Works*, engelska upplagan, band 9, s 167.) Vi behandlar de teoretiska frågor som detta historiska faktum reser, och den begränsade effektivitet som denna industrialiseringsteknik har, i kapitel 16, avsnitten om ”Den socialistiska ackumulationens källor” och ”Maximal och optimal ackumulationstakt”.

litet ”kapital” dit, trots att ”profitkvoten” förvisso är högre i dessa länder, tack vare ”kapitalets lägre organiska sammansättning” och lägre arbetskostnader (i länder som Kina, Nordkorea, Yttre Mongoliet, Nordvietnam, etc). Trots den enorma ackumulationen av ”kapital” inom den tunga industrin fortsätter investeringarna att i första hand gå till denna sektor istället för att mer och mer strömma över till marginalsektorerna, som det gör i den kapitalistiska ekonomin under dess nedgångsfas. Konstgjord begränsning av produktionen, jordbruksmalthusianism,* hemlighållande av tekniska uppfinningar, för att inte tala om periodiska ”överproduktionskriser”, delvisa produktionsstopp eller till och med förstörande av delar av produktionen – alla dessa fenomen är karakteristiska för den kapitalistiska ekonomin i sin helhet, inklusive ekonomierna i kapitalistiska länder som är mindre industriellt utvecklade än Sovjetunionen (Japan, Italien, Argentina, Brasilien, etc). Men de existerar inte i den sovjetiska ekonomin, och det har varit fallet sedan 1927, det vill säga under ett tredjedels sekel.

Den kapitalistiska världsekonomin utgör en helhet. Inte ens länder vars politik är ytterst despotisk – Japan strax innan Andra världskriget, Nazityskland, Italien under Nationernas förbunds ”sanktioner”, etc – är undantagna från den kapitalistiska världsmarknadens allmänna konjunktur. Utbrottet för krisen 1929 och därefter 1938 drabbade ekonomierna i *alla* kapitalistiska länder hårt, även de ”despotiska” ekonomierna.

Men trots att den sovjetiska ekonomin har kvar definitiva band till den kapitalistiska världsekonomin så är den förskonad från världsekonomins konjunktursvängningar. De perioder då den sovjetiska ekonomin har gjort sina allra mest anmärkningsvärda framsteg har sammanfallit med perioder av kris, depression eller stagnation i den kapitalistiska världsekonomin.

De som påstår att den sovjetiska ekonomins kapitalistiska natur visar sig i dess konkurrens med de andra stormakterna (USA, Tyskland, Japan, etc), en ”konkurrens” som huvudsakligen tar militär form talar alltså om helt olika saker. Det är uppenbart att varje icke kapitalistisk ekonomi som inrättas på ett stort område av jordklotet, skulle befinna sig i latent fiendskap med den omgivande kapitalistiska världen. En sådan situation leder automatiskt till geografiska, militära, ekonomiska och kommersiella behov. Men det är inte kapitalistisk konkurrens, som är konkurrens om marknader och profiter. Istället är det en ”konkurrens” som härrör just ur den olika samhälleliga karaktär som Sovjetunionen och den kapitalistiska världen har, och vilka står ansikte mot ansikte mot varandra.

På samma sätt är det felaktigt att bara betrakta den sovjetiska ekonomin som ”kulmen” på de utvecklingstendenser som går att se i dagens kapitalistiska ekonomi: tendenser till monopolisering av industrin, avskaffande av ”klassisk” privategendom, sammansmältning mellan ekonomin och staten, ökande ”statliga ingripanden” i ekonomin, och så vidare. Den sovjetiska ekonomin är i själva verket en *dialektisk negation* av dessa tendenser.[47]

I dagens kapitalistiska ekonomi existerar ”planhushållningen”, den ökande sammansmältningen mellan staten och ekonomin, de sporadiska kränkningarna av den okränkbara privategendomen, bara *för monopolkapitalets bästa*, och för att försvara, skydda och garantera dess profiter. Sammansmältningen mellan staten och ekonomin är i grund och botten inget annat än de privata monopolens totala makt över ekonomin med hjälp av statsapparaten. Men i Sovjetunionen har den statliga

---

* **Malthusianism** är en teori som går ut på att befolkningen ökar mycket snabbare än produktionen av mat och matresurserna – öa.

[47] Jämför Karl Marx, som i band 3 av *Kapitalet* talar om aktiebolag som i praktiken medför att små och mellanstora kapitalister exproprieras, och tillägger: ”Men själva expropriationen har inom det kapitalistiska systemet en motsägelsefylld form; här tillägnar sig ett fåtal samhällelig egendom”. Och vidare: ”De kapitalistiska aktieföretagen likaväl som kooperativföretagen kan betraktas som övergångsformer från det kapitalistiska produktionssättet till det samhälleliga, med den skillnaden att motsättningen i de förra är negativt, i de senare positivt upphävd.” (Karl Marx, *Kapitalet*, tredje boken, kapitel 27, på marxists.org.

förvaltningen av ekonomin, avskaffandet av rätten till privat ägande av produktionsmedel, sammansmältningen mellan ekonomin och staten alla ägt rum genom att *expropriera och krossa borgarklassen som klass*. Dagens kapitalism är en kapitalism som har drivit sina egna utvecklingstendenser till det yttersta. Det sovjetiska samhället är ett krossande, en negation, av det kapitalistiska samhällets viktigaste kännetecken.

Strukturella revolutioner är alltid det bästa sättet att avgöra den samhälleliga karaktären hos ett ekonomiskt system. När ett kapitalistiskt land införlivar ett annat kapitalistiskt land så leder det inte till en revolution i den samhälleliga strukturen: Tysklands ockupation av Frankrike och amerikanernas, britternas och fransmännens ockupation av Tyskland visade detta helt klart.

Till skillnad från detta innebar Tysklands ockupation av Sovjetunionens västra provinser, och senare införlivandet av de så kallade ”folkdemokratierna” i Sovjetunionens inflytelsesfär, kvalitativa strukturella förändringar. Vi behöver inte tala om krossandet av kapitalismen i Östeuropa: alla känner till fakta. Mindre kända är de åtgärder som de nazistiska ockupanterna vidtog i Sovjetunionen för att återinföra privat ägande av produktionsmedlen. Företagsgruppen Vereinigte Aluminiumwerke bemäktigade sig aluminiumverken i Zaporozje. Inom ramen för Berg und Hüttenwerke Ost Gmbh, och finansierad av de tre största tyska bankerna, tog Flickkoncernen tillsammans med Reichswerke Hermann Goering över stålverken i Donbäckenet, under namnet Dnjepr Stahl Gmbh. Siegener Maschinenbau AG tog över Vorosjilovverken i Dnjepropetrovsk, Kruppkoncernen lade vantarna på två fabriker i Mariupol, två i Kramatorskaja och en i Dnjepropetrovsk. Den fick rätten att förvalta dessa företag och göra profiter på dem, och utlovades fullständigt ägande vid slutet av kriget.[48] 1943 monterade Krupp ner hela det elektriska stålverket i Mariupol och transporterade det till Breslau. IG Farben organiserade Chemie Gesellschaft Ost Gmbh och Stickstoff Ost AG i Ryssland. Inom loppet av tre dagar i maj 1943 kan vi i dagstidningen *Frankfurter Zeitung* hitta rapporter om upprättandet av sju stora tyska privata företag på ockuperat område i Ryssland.[49]

De teorier som säger att den sovjetiska ekonomin utgör en ny sorts ekonomi som varken är kapitalistisk eller socialistisk, ett ”direktörssamhälle” (Burnham), ett byråkratiskt samhälle (L Laurat), byråkratisk kollektivism (Bruno Rizzi, Shachtman, etc), eller ett samhälle som styrs av en ”ny klass” (Milovan Djilas) är inte heller godtagbara. Anhängarna till dessa teorier förnekar med rätta att det sovjetiska produktionssättet är kapitalistiskt till sin natur. Men de inser inte att det som är icke-socialistiskt i Sovjetunionen – omfattande social ojämlikhet, byråkratiska privilegier, avsaknad av självbestämmande för producenterna, etc – är ett resultat av landets *kapitalistiska* förflutna och *kapitalistiska* omgivning.

De ser dessa kvarlevor som anlag till ett framtida samhälle. Men de kan inte ge en exakt karakterisering av detta samhälle och definiera dess speciella dynamik, utöver att yttra plattityder eller vansinniga påståenden som hela tiden motsägs av händelserna.[50] De kan inte säga vilkets sorts kvalitativt annorlunda produktionssätt än Sovjetunionens som skulle motsvara övergångsperioden från kapitalism till socialism.

I själva verket förkroppsligar den sovjetiska ekonomin *motsägelsefulla* drag, som varken dess försvarare eller vulgära kritiker har lyckats få ihop till ett uttömmande begrepp.

Försvararna pekar på frånvaron av privat ägande av produktionsmedlen, produktivkrafternas oavbrutna och snabba utveckling[51] och befolkningens allmänna tekniska och kulturella nivå. Allt

---

[48] *Nuremberg trials*, vol VI, s 19, 699.
[49] *Frankfurter Zeitung*, 8 och 11 maj 1943.
[50] Det mest högljudda av dessa påståenden fördes fram av Bruno Rizzi och togs upp av James Burnham i *Direktörernas revolution*: den tysk-sovjetiska alliansen sades vara en stabil allians mellan två samhällssystem av samma sort. Nazisternas angrepp på Sovjetunionen och den ytterst entydiga och grymma kamp mellan två olika samhällssystem som kriget mellan Sovjetunionen och Tyskland antog, visade hur fullständigt idiotisk denna teori var.
[51] En konferens med amerikanska forskare som mycket kritiskt gick igenom sovjetiska statistiska data, drog slutsatsen

detta visar förvisso att Sovjetunionen inte är ett kapitalistiskt land. Men det är icke desto mindre ett misstag att dra slutsatsen att Sovjetunionen redan är ett socialistiskt land, trots att det fortsätter att existera klasser (arbetarklassen och bönderna) med intressen som historiskt sett och ibland till och med i omedelbar mening är fientliga, trots att den sociala ojämlikheten har ökat betydligt, och trots att produktivkrafternas utvecklingsnivå fortfarande ligger under den nivå som har uppnåtts i de mest utvecklade kapitalistiska länderna.

Förespråkarna av teorin om ”statskapitalism” visar helt riktigt att ojämlikheten och de normer som används för att betala för arbetet i Sovjetunionen är av en *borgerlig* karaktär. Men de gör en felaktig generalisering när de också beskriver det sovjetiska produktionssättet som kapitalistiskt. Förespråkarna för teorin om ”byråkratisk kollektivism” visar klart att det sovjetiska produktionssättet har en icke-kapitalistisk karaktär. Men de gör en felaktig generalisering när de förnekar fördelningsnormernas i grunden borgerliga karaktär. I själva verket präglas den sovjetiska ekonomin *av en motsägelsefull kombination av ett icke kapitalistiskt produktionssätt och ett fortfarande i grunden borgerligt fördelningssätt*.[52] En sådan motsägelsefull kombination pekar på ett ekonomiskt system som redan har gått utöver kapitalismen men ännu inte har nått socialismen, ett system som genomgår en *övergångsperiod* mellan kapitalism och socialism, under vilken – som redan Lenin visade – ekonomin oundvikligen kombinerar drag från det förflutna med drag från framtiden.[53]

De ”ekonomiska kategorierna” i Sovjetunionen

Det är denna karakterisering av den sovjetiska ekonomin som en motsägelsefull ekonomi under övergångsperioden från kapitalism till socialism som vi måste utgå från för att hitta ett nöjaktigt svar på den kvistiga fråga, som under åratal har debatterats både inom och utanför Sovjetunionen, om att vissa ”ekonomiska kategorier” överlever: vara, värde, pengar, pris, löner, profit, etc.

I ett socialistiskt samhälle är det mänskliga arbetets produkter av en direkt samhällelig natur och har således inget värde.[54] De är inte varor utan bruksvärden som produceras för att tillfredsställa mänskliga behov. Ett sådant samhälle kommer inte att ha några löner alls, och kommer bara att ha ”priser” för den samhälleliga bokföringen. Det faktum att det förekommer ”ekonomiska kategorier” i Sovjetunionen visar helt klart att detta land ännu inte är ett socialistiskt samhälle.

Men varuproduktionen har funnits i mänsklighetens ekonomiska historia mycket längre än under den kapitalistiska epoken. Den börjar med den enkla varuproduktionen i den patriarkaliska och slavägarekonomin. Den upphör först i och med produktionen av ett överflöd av bruksvärden i en fullt utvecklad socialistisk ekonomi. Varuproduktionen kan inte ”avskaffas” på ett konstgjort sätt.

---

att industriproduktionens utvecklingstakt i Sovjetunionen har fortsatt ända sedan de första framstötarna under den snabba industrialiseringen, och överskrider alla andra länder industrialiseringstakt avsevärt, inklusive USA:s efter inbördeskriget. (Bergson, *Soviet Economic Growth*, Evanston, Ill., : Row, Peterson, 1953, s 11,46-48, 77.)

[52] Jämför Engels i *Anti-Dühring*: ”Varje nytt produktionssätt och varje ny form för utbyte hämmas i sin begynnelse inte endast av de gamla formerna och de mot dessa svarande politiska inrättningarna utan också av det gamla fördelningssättet. Det nya produktionssättet måste i seg kamp tillkämpa sig ett efter detsamma anpassat fördelningssätt.” Jämför också Marx i *Kritik av Gothaprogrammet*: ”Det som vi här har att göra med, är inte ett kommunistiskt samhälle som *utvecklats* på sin egen grundval utan tvärtom, ett sådant som *uppstår* just ur det kapitalistiska samhället... Därför är den *lika rätten* här ännu alltid - principiellt - den *borgerliga rätten*...” (Engels, *Anti-Dühring*, Andra avsnittet: Politisk ekonomi, på marxists.org. Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.)

[53] A Jugov, *Russia's Economic Front for War and Peace*, s 261.

[54] Jämför Marx: ”Inom det kooperativa samhället, grundat på gemensam rätt till produktionsmedlen, utbyter producenterna inte sina varor. Lika lite uppträder här det i produkterna nedlagda arbetet som dessa produkters *värde*, ... då de individuella arbetena nu - i motsats till det kapitalistiska samhället - inte längre existerar på en omväg utan omedelbart, som beståndsdelar av totalproduktionen.” (Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.) Och Engels: ”I och med att samhället tar produktionsmedlen i besittning upphör varuproduktionen... Så snart samhället tar produktionsmedlen i besittning och använder dem för produktion i socialistisk form, blir vars och ens arbete, hur olikartat det än må vara med hänsyn till specifik nytta, redan på förhand och direkt samhälleligt arbete.” (Engels, *Anti-Dühring*, Tredje avsnittet: Socialism, på marxists.org.)

Den kan bara vittra bort successivt, i den mån ekonomin kan garantera att tillfredsställa alla människors grundläggande behov, och i den mån fördelningen därmed upphör att baseras på utbyte, på exakt uppmätt betalning.[55]

Så länge produktionen inte kan säkerställa detta tillfredsställande av grundläggande mänskliga behov, kommer den centrala ekonomiska frågan att fortsätta att handla om att *dela på bristen* (i mer eller mindre relativ mening) på konsumtionsvaror, en fördelningsform som måste styras av objektiva kriterier. Under hela denna övergångsperiod mellan kapitalism och socialism styrs distributionen av *utbytet* mellan mänskligt arbete och de konsumtionsvaror som detta arbete producerar. Utbyte innebär varuproduktion. *Bristen på bruksvärden förlänger bytesvärdets liv*.

Varuproduktionens delvisa eller allmänna överlevande under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism är ett typiskt drag hos denna tidsepok. Men detta överlevande berör normalt bara konsumtionsvarusektorn (eller på sin höjd kapitalvarusektorns jordbruks- och hantverksdelar). I den mån samhället tar över industrin, bankerna, transporterna och de viktigaste distributionscentra, så förlorar de produktionsmedel och det utbyte som produceras i dessa nationaliserade företag sin karaktär som varor, och är inte längre något annat än bruksvärden. Även om dessa bruksvärden formellt ”säljs” av ett företag till ett annat, så är det bara frågan om bokföring och en allmän kontroll av planen, för ekonomin i sin helhet och för varje ekonomisk enhet. Skillnaden uttrycks till och med i form av pengar. Konsumtionsvaror köps med sedlar, produktionsmedel cirkulerar enbart med hjälp av representativa pengar, blott ett bokföringsmedel. Det är inte tillåtet att köpa dem kontant, annat än när det gäller småverktyg.[56]

Så står det till i Sovjetunionen. De produktionsmedel som är ämnade för kollektivjordbruken, de konsumtionsvaror som inte konsumeras av de som producerar dem, de industri- och hantverkskonsumtionsvaror som inte hålls inne av staten[57] har alla för varor yttre drag. Bara deras totala mängd ”planeras”. Fördelningen av dem till olika konsumtionsområden, mellan stad och landsbygd, mellan olika konsumentskikt, sker blint, enligt marknadslagarna, som i bästa fall ”korrigeras” med hjälp av byråkratiskt godtycke.[58] Vad gäller produktionsmedlen, i synnerhet de som produceras av

---

[55] Under lång tid har sovjetiska ekonomer diskuterat varför ”varukategorierna” fortlever i Sovjetunionen, speciellt vid akademikermöten 1951, i december 1956 och i juni 1958. Den uppfattning som var acceptabel under Stalinperioden begränsade ursprunget till dessa kategorier till existensen av ”två sorters egendom” i Sovjetunionen. Sedan dess har Ostrovitjanov, Gatovskij, Kronrod och andra försvarat en uppfattning som ligger nära den vi skisserar här. Jämför exempelvis Gatovskijs formulering: ”Möjligheten att övergå till direkt fördelning av varor kommer att uppstå... när samhället inte längre behöver reglera mängden arbete och behov.” (A Gatovskij, i *Voprosij ekonomiki*, nr 9 1958.) Nyligen har Charles Bettelheim givit en ny förklaring till varför varukategorier överlever i Sovjetunionen. Han påstår att dessa kvarlevor beror på att produktivkrafterna är otillräckligt utvecklade, vilket gör att staten (ekonomins statliga sektor) inte på något effektivt och grundligt sätt kan kontrollera både produktionsmedlen och produkterna. (Charles Bettelheim, i *La Pensée*, februari och mars 1966.) Vi är naturligtvis överens med honom i den grundläggande frågan: varukategorierna överlever i Sovjetunionen på grund av produktivkrafternas nuvarande otillräckliga utvecklingsnivå. Men hans resonemang om ”effektiv och grundlig kontroll av både produktionsmedlen och produkterna” verkar ganska formalistisk. Med detta menar Bettelheim att den juridiska formen inte *fullständigt* motsvarar den ekonomiska verkligheten, det vill säga att *en del* av den statliga sektorns produktion fortsätter att undkomma statens kontroll. Han verkar inte inse att den juridiska formen – som med nödvändighet är abstrakt – *aldrig*, inte i något samhälle, till hundra procent, på ett mekaniskt sätt, motsvarar den ekonomiska verkligheten, som oundvikligen är motsägelsefull, och att statens direkta kontroll över alla produkter inte kommer att öka, utan är dömd att minska allteftersom produktivkrafternas utveckling gör det möjligt att gradvis närma sig ett överflöd och ett bortvittrande av varukategorierna.

[56] *Voprosij ekonomiki*, nr 8 1954.

[57] I synnerhet till de väpnade styrkorna och för export. Hubbard visar att 79,3% av industrikonsumtionsvarorna 1937 var ämnade för marknaden. (L E Hubbard, *Commerce et Répartition en URSS*, s 116.)

[58] Bajkov, *op cit*, s 249. ”Det olyckliga består inte däri att värdelagen hos oss inverkar på produktionen. Det olyckliga består däri att våra driftsledare och planerare med få undantag dåligt känner till värdelagens verkningar, inte studerar dem och inte förmår ta hänsyn till dem i sina beräkningar”, skrev Stalin. Och längre fram anklagade han dessa specialister för att uppvisa godtycket hos ”ekonomiska äventyrare”. (Stalin, *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*,

den nationaliserade industrin, så har de förlorat sin karaktär som varor eftersom inte bara den övergripande produktionen av dem utan också deras exakta fördelning bestäms på förhand i planen.

I själva verket grupperas produktionsmedel i tre kategorier, utifrån hur de fördelas:

(a) Basvaror, allt som allt 1600 produkter, som utgörs av de viktigaste råvarorna (stål och stållegeringar, kol, olja, järn- och icke järninnehållande metaller, gummi, de viktigaste kemiska produkterna, elkraft), de väsentligaste typerna av maskiner och motorfordon. Dessa basvaror säljs inte av företag eller företagsgrupper, utan fördelas direkt av ministerrådet bland de företag som behöver dem, i enlighet med de mängder som planen slagit fast och mot rent formell betalning med representativa pengar.

(b) Varor som fördelas enligt en procentuell kvot, nämligen mer talrika och mindre viktiga produkter (trä, glas, tändstickor, elektriska fläktar, strykjärn, etc) som delas ut av de olika ministerierna, och där planen inskränker sig till att slå fast hur stor del av den totala produktionen som fördelas per industriell sektor eller region. Så länge de inte överskrider kvoterna kan varje fabrik skaffa sig dessa produkter genom att köpa dem från vederbörande ministeriums handelsagentur.

(c) Varor som fördelas på ett decentraliserat sätt, och som företagen kan skaffa direkt från producenterna: jordbruks- och hantverksprodukter, vissa lokala industriprodukter, etc.[59]

Så länge fördelningsproblemet domineras av en relativ brist på konsumtionsvaror förblir pengar det mest effektiva sättet för att sköta denna fördelning. Det kommer att vara så i alla samhällen under övergångsperioden, där pengarna bevarar möjligheten till en viss valfrihet från konsumenternas sida och därmed utgör ett – begränsat men verkligt – skydd mot att den styrande byråkratismen fullständigt tar över. Pengar är likaså fortfarande det enklaste sättet att mäta företagens effektivitet genom att jämföra produktionskostnaderna. Det är förvisso det mest flexibla verktyget för ekonomiska mätningar på alla områden.

Men de pengar som fortlever under övergångsperioden förlorar en rad grundläggande funktioner som är karakteristiska för pengarna i en kapitalistisk ekonomi. Under de givna marknadsförhållandena kan de inte längre automatiskt förvandlas till kapital, eftersom möjligheten att privat tillägna sig produktionsmedel saknas (industrin) eller är ytterst begränsad (jordbruk, hantverk, handel). Därmed försvinner privat köp av arbetskraft som en mervärdeproducerande vara, och pengar är inte längre automatiskt en källa till ränta, till inkomster. De upphör att vara kapitalets första och sista form, mot vilket hela den ekonomiska verksamheten riktas in. Realiseringen av mervärdet, som under en kapitalistisk regim bara är möjlig i form av pengar, ersätts av att staten direkt tillägnar sig den samhälleliga merproduktionen i form av bruksvärden.[60] Pengar blir bara kapital igen under de

---

Moskva 1953, s 20-21, 83.)

[59] *Bolsjevik*, januari 1952; Bienstock, Schwartz och Jugov, *Management in Russian Industry and Agriculture*, s 58-60. Efter omorganisationen av industriförvaltningen och bildandet av *sovnarchoserna* 1957 bibehöll man fördelningen av råvaror och utrustning enligt tre kategorier. Tilldelningen av varor i den första kategorin (de som sägs vara ”placerade i en speciell fond”) måste utarbetas på förhand och godkännas av Sovjetunionens ministerråd. Tilldelningen av varor i den andra kategorin övervakas centralt och måste godkännas av Gosplan. Produkterna i dessa två kategorier måste ”säljas” av Gosplans organ, även om mottagaren finns i samma *sovnarchos* som ”säljaren”. (FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1957*, kapitel I, s 40.)
Men vissa sovjetiska ekonomer har plötsligt hävdat att produktionsmedel också är ”varor”. Denna teoretiska ”upptäckt” har framförallt ett praktiskt syfte: att kräva större självständighet för fabriksledarna när det gäller investeringar. Jämför Chrusjtjovs avsevärda språkliga avvikelse när han i ett tal inför SUKP:s 21 kongress om och om igen talade om ”kapitalinvesteringar” i Sovjetunionen.

[60] Detta tillägnande verkställs faktiskt så snart produktionsmedlen har producerats och nått fram till sin destination (under förutsättning att de inte har stulits på vägen eller sålts på den svarta marknaden, eller blivit förstörda under transporten, eller på ett meningslöst sätt har lagrats i ett förråd). Den *ackumulerade* delen av den samhälleliga merproduktionen är i själva verket hela produktionen av produktionsmedel minus den del som ersätter utslitna maskiner

elementära processerna av primitiv ackumulation inom jordbruket och småhandeln, vare sig det sker lagligt eller illegalt.[61] Det krävs statliga restriktioner för att tygla denna process, som så länge det råder brist på konsumtionsvaror gynnas av ekonomins automatik.

I sin helhet fortsätter priserna att svänga kring värdet, eftersom beräkningarna i penningtermer av de genomsnittliga produktionskostnaderna inom varje industrigren används som grund för de ekonomiska redovisningarna på alla områden. Men prisbildningen sker inte längre automatiskt. Värdelagen gäller faktiskt inte på något ”rent” sätt annat än inom den enkla varuproduktionen. I det kapitalistiska samhället bryts värdelagen genom profitens prisma, av kapitalets flöde, som gynnar de sektorer där det kan få högst profitkvot, av utjämningen av profitkvoten och bildandet av produktionspriser. I övergångsperiodens ekonomi bryts värdelagen genom planens prisma. Priser blir hjälpmedel för planeringen, för att dela upp landets inkomst mellan produktiv och icke produktiv konsumtion, för att fördela investeringarna mellan ekonomins olika sektorer.

I det sovjetiska samhället bildas försäljningspriserna på industriprodukter genom att man till produktionskostnaderna lägger en profitkvot och en speciell omsättningsskatt som tidigare fastställts i planen.

”Priset ’utgör inte produktionskostnadernas penningekvivalent. Det är det viktigaste verktyget för att omfördela nationalinkomsten’.”[62]

Den mer eller mindre egenmäktiga fixeringen av priserna inom vissa industrisektorer är sovjetregeringens viktigaste medel för att bestämma investeringstakten inom dessa sektorer, och uppmuntra eller motverka konsumtionen av produkter från dessa sektorer.[63] Det som i en kapitalistisk ekonomi är resultatet *i efterhand* av ett samspel mellan tusentals enskilda beslut att konsumera eller investera, är i Sovjetunionen på det stora hela resultatet av de centrala planeringsmyndigheternas beslut *på förhand*.

Slutligen förlorar profiterna helt och hållet den grundläggande drivkraft för det ekonomiska livet som de har i den kapitalistiska ekonomin, åtminstone inom den statliga sektorn. Förvisso är de fortfarande ett medel för att få byråkraterna intresserade av att förverkliga planen och minska produktionskostnaderna. Den ökade profit som går att uppnå genom att minska produktionskostnaderna i jämförelse med de kostnader som planen har utgått från, ställs delvis till fabriksledarnas förfogande som en ”ledningsfond” (eller ”fabriksfond”). Men det är bara en ren teknikfråga. Samma effekt skulle gå att uppnå genom att dela ut bonusar, eller genom att minska försäljningspriset beroende på de minskade produktionskostnaderna. Profiter spelar också en allt större roll som finansiell källa till ackumulation.[64] Men denna roll är också rent teknisk. Utan en strukturell förändring skulle det

---

och den del som används för att förnya förråden av råvaror.
Men O Lange har fel när han (i *Working Principles of Soviet Economy*, s 12) säger att ackumulationen ”genomförs automatiskt, helt enkelt som resultat av hur de fysiska resurserna fördelas” mellan de två sektorerna. Utöver risken för stöld, sabotage etc som nämns ovan, och som inte är försumbara under ett byråkratiskt förvaltningssystem, så kommer en felaktig fördelning som förhindrar ett *effektivt användande* av nya maskiner etc i produktionsprocessen att hindra ackumulationen från att genomföras. Just på grund av att produktionsmedlen inte längre är varor, så är ”realiserandet” av merproduktionen att de sätts i arbete, att de faktiskt konsumeras.

[61] Icke desto mindre måste man räkna med de bankkonton som ger ränta, det vill säga som gör det möjligt för dess ägare att tillägna sig en del av det samhälleliga överskottet. Eftersom arvsrätten dessutom är obegränsad, kan en person som ärver 4 eller 500.000 gamla rubel leva på räntorna och få mer än en genomsnittlig lön.

[62] *The Economy of Socialist Industry*, Moskva 1940, s 498, citerad i Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 83,84.

[63] Se diskussionen i kapitel 18, avdelningen om ”den nya ekonomiska debatten i Sovjetunionen”, om de olika teorier och hypoteser som sovjetiska ekonomer fört fram för att på ett genomgripande sätt förändra sättet att beräkna priser.

[64] Här är den del av den sovjetiska statsbudgeten som rör omsättningsskatten och de statliga företagens vinstskatt (i miljarder rubel):

	Totala inkomster	*Omsättningsskatt*	*Vinstskatt*
1928	8	3,1	0,6
1932	30	17,5	?

sovjetiska systemet kunna avskaffa själva begreppet profit imorgon, och finansiera ackumulationen med ett glidande system av omsättningsskatter för alla industrins sektorer.

Motsättningen mellan det icke kapitalistiska produktionssättet och de borgerliga[65] *fördelningsnormerna är en grundläggande motsättning i varje samhälle under övergång mellan kapitalism och socialism*. Och de sovjetiska ekonomerna börjar mer eller mindre uttryckligen medge detta. Kronrod skriver om ”motsättningarna mellan de jämlika förhållanden som tillämpas angående ägandet av produktionsmedlen och de faktiska ojämlika förhållanden som gäller avseende resultatet av användandet av dessa produktionsmedel i den verkliga produktionsprocessen.”[66] Men i det sovjetiska samhället förvärras denna oundvikliga motsättning av att det existerar byråkratiska privilegier, som rättfärdigas med teorin om att fördela ”i enlighet med mängden och kvaliteten på det arbete som varje individ bidrar med”.[67]

Varan innehåller fröet till det kapitalistiska produktionssättets samtliga motsättningar. Eftersom den produceras för en anonym marknad kan den visa sig vara omöjlig att sälja. Det är sant att konsumtionsvaror under övergångsperioden är varor just på grund av deras ringa tillgång, att de underproduceras. Det är således uteslutet med utbredd överproduktion. Staten kan successivt sänka priset på dem vart efter produktionen ökar.

Men som ett resultat av bristfällig distribution, ett tillfälligt alltför högt pris eller underlägsen kvalitet, kan vissa varor bli omöjliga att sälja. Deras penningekvivalent förverkligas inte, och från och med då kommer de ur samhällets och statens synvinkel att ha producerats med ren förlust.

Det blir allt vanligare i den sovjetiska pressen med anspelningar på dessa ”osäljbara lager”: 1952 osålda lager till ett värde av 60 miljoner rubel i arbetarnas lager av förnödenheter i Stalino (Ukraina); 1953 lager som överskrider den storlek som planen anslog med 60% i Kazachstan; 1956 måste man sänka priset på en rad konsumtionsvaror som annars inte skulle bli sålda; 1958 infördes plötsligt avbetalning; i slutet av 1964 fanns en miljon osäljbara symaskiner som hade producerats av fabriken i Podolsk, etc.[68] I slutet av 1961 beräknade man att detaljhandelns lager i Sovjetunionen hade ett överskott på 55%, till ett värde av 11 miljarder nya rubel, eftersom de innehöll varor vars behov i grund och botten redan hade blivit tillfredsställt. För dessa varor utgjorde lagren 50%(!) av den årliga försäljningen.[69]

1937	109,3	75,9	9,3
1940	180,2	105,9	21,7
1946	325,4	190,9	16,6
1950	422,1	236,1	40,0
1954	571,8	234,3	92,6
1958	672,3	304,5	135,4
1962	843,3	329	239

Teoretiskt skulle den ökande betydelsen av rubriken ”vinstskatt” i finansieringen av den sovjetiska budgeten kunna betraktas som något ekonomiskt sunt, där man successivt ersätter skatt på konsumtion med resultatet av företagens lönsamhet för att garantera en socialistisk ackumulation. Med tanke på prisernas godtyckliga karaktär skiljer sig i själva verket inte de två ackumulationskällorna alls åt: det handlar bara om att ersätta en ekonomisk *teknik* med en annan.

[65] Det är intressant att notera att V Nemstov i *Izvestija* skriver om den ”borgerliga arvsrätten som har bevarats i Sovjetunionen”. (*Izvestija*, 7 augusti 1959.) Många sovjetiska författare protesterar kraftigt mot att använda uttrycket ”borgerliga fördelningsnormer” om fördelningssystemet i Sovjetunionen. Men Marx beskriver det uttryckligen som en kvarleva av ”borgerlig rätt” att fördela i förhållande till den mängd arbets som man bidragit med till samhället. (Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.) Vad skulle han ha kallat fördelning som döljer en större ojämlikhet bakom formuleringen att fördela ”i enlighet med mängd och *kvalitet* på det arbete man bidragit med”.

[66] J A Kronrod, i *Voprosij ekonomiki*, nr 2 1957.

[67] Se kapitel 18, delen om ”en urskuldande förvrängning av marxismen”.

[68] *Pravda*, 23 december 1964.

[69] Bergson, *op cit*, s 64.

Sovjetiska teoretiker medger detta faktum. Således uppger A G Kulikov att ”praktiken har övertygat oss att... när varor blir kvar i lager i distributionsnätverket och inte går att sälja, då har inte det arbete som finns nerfruset i dessa varor blivit värdesatt socialt.”[70]

Den sovjetiska ekonomins grundläggande motsättningar

Motsättningen mellan ett icke kapitalistiskt produktionssätt och borgerliga fördelningsnormer är en grundläggande motsättning som finns i alla samhällen under övergång mellan kapitalism och socialism. Teoretiskt borde denna motsättning minska i samma mån som produktivkrafterna utvecklas, som befolkningens välstånd och kulturella nivå ökar, och som de underskott som arbetarmassornas majoritet frivilligt gått med på genom demokratiska val alltmer ersätts av gratis fördelning av varor och tjänster i enlighet med principen att tillfredsställa behov.

Men detta nära samband mellan produktivkrafternas utveckling och det gradvisa bortvittrandet av motsättningen mellan produktionssättet och fördelningsnormerna under övergångsperioden från kapitalism till socialism, förutsätter framförallt[71] en hög grad av samförstånd mellan massorna och regeringen, en hög nivå av socialistisk demokrati, att arbetarna aktivt deltager i förvaltningen av fabrikerna och ekonomin i sin helhet, att planen utarbetas med hjälp av demokratiska diskussioner och debatter, och att det arbetande folket noggrant övervakar detta utarbetande av planen, och att den tillämpas och periodvis rättas till. Kort sagt kräver det en stat som är en arbetarstat i ordets djupaste och mest demokratiska mening.

Redan 1920 anmärkte Lenin att Sovjetunionen inte helt enkelt var en arbetarstat utan en arbetarstat med byråkratiska förvrängningar.[72] Av historiska orsaker som hänger ihop både med produktivkrafternas låga utvecklingsnivå, proletariatets låga antal och kulturella svaghet, förlusten av en stor del av förtruppen under inbördeskriget, revolutionens internationella isolering, och den oerhört hårda börda av umbäranden som den ryska arbetarklassen tvingades bära, började den sistnämnda visa mindre och mindre intresse för att direkt förvalta staten och ekonomin.[73] Förvaltningen utfördes alltmer av en byråkratisk apparat, till en början som en sorts maktdelegering, senare mer och mer genom att ta makten i besittning. Trots alla de varningar Lenin och vänsteroppositionen utfärdade förstod inte bolsjevikpartiet i tid hur allvarligt problemet var.[74] Istället för att hejda byråkratiseringsprocessen och byta inriktning blev partiet först medbrottsling och senare drivkraft i denna process. Den byråkratiska förvrängningen blev en degeneration.

Sovjetekonomins speciella motsättningar är således inte begränsade till den grundläggande motsättning som finns i *varje* övergångssamhälle. De *kombinerar* denna grundläggande motsättning med motsättningar som speciellt uppstår ur den byråkratiska kontrollen över staten och ekonomin. De sistnämnda kan grupperas i tre kategorier: motsättningar som är resultatet av den bristande proportionen mellan industrins och jordbrukets utveckling, och mer allmänt mellan den tunga industrin och hela den sektor (jordbruks- och industriell) som producerar konsumtionsvaror; motsättningar som är resultatet av användandet av materiella stimulansåtgärder i en ekonomi under byråkratisk ledning, det vill säga en ekonomi där byråkratins materiella intressen blir den främsta drivkraften för att förverkliga och mer än förverkliga planen; och motsättningar som är resultatet av själva de byråkratiska ledningsmetoderna.

---

[70] A G Kulikov, i *Voprosij ekonomiki*, nr 2 1957.

[71] Det förutsätter också en snabb utvidgning av det område som befriats från kapitalismen, hög socialistisk medvetenhet och skolning, en nära överensstämmelse mellan den ekonomiska infrastrukturens utveckling och utvecklingen inom överbyggnadens alla områden etc.

[72] Lenin, *Valda Verk i 10 band*, bd 10, s 645, ”Om fackföreningarna, om den nuvarande situationen och om kamrat Trotskijs misstag”.

[73] L Trotskij, *Den förrådda revolutionen*, på marxists.org.

[74] Lenin, *Sämtliche Werke*, vol 36, s 581; *Valda verk i 10 band*, bd 10, s 551-566, ”Hellre mindre men bättre”, etc.

Alla dessa motsättningar kombineras med den *fientliga samexistens mellan planen och marknaden* som är oundviklig under varje övergång mellan kapitalism och socialism, men den skada som byråkratins kontroll över staten och ekonomin orsakar förvärrar konflikten mellan dem, och det intensifierar både varukategoriernas automatiska funktionssätt och försöken att undertrycka dem med hjälp av rent administrativa medel.

Följderna av dessa motsättningar är flerfaldiga, men deras ekonomiska och sociala tyngd varierar beroende på det skede som sovjetekonomin genomgår.

Under Stalins diktatur var uppgifterna för uppbygget i huvudsak *extensiva*. Det handlade om att skapa infrastrukturen till en modern industrimakt, i huvudsak genom att kopiera utländska företag och tekniker. Det fanns gott om arbetare, och deras motståndskraft begränsades till ett minimum med hjälp av terror och genom att splittra massorna. De sociala spänningarna var förvisso enorma, men regimen besvarade dem med upprepade vågor av förtryck i masskala. Resultaten uppnåddes till priset av ett fruktansvärt slöseri och offer som med lätthet kunde ha undvikits,[75] men var icke desto mindre imponerande. Kvalitet offrades systematiskt för kvantitet: men den sistnämnda verkade öka på ett oemotståndligt geometriskt sätt.

Det är sant att jordbruket redan på Stalins tid, efter den fruktansvärda blodsutgjutelsen 1930-1934, allt mer fastnade i ett stagnerande träsk. Det är sant att det redan på den tiden började synas en tydlig tröghet att utveckla nya industrier.[76] Det är också sant att tillväxttakten började minska. Men under en hel period kunde man tro att även om de sociala motsättningar som uppstod i denna miljö blev alltmer explosiva, så skulle inte de ekonomiska motsättningarna förhindra en regelbunden och snabb, om än inte harmonisk tillväxt av produktivkrafterna.

Från början av 1950-talet blev man tvungen att ändra sina uppfattningar. Stalins efterträdare ställdes själva inför faktum att det krävdes brådskande reformer för att få igång den sovjetiska ekonomin igen. Reformerna gällde först och främst jordbruket och det arbetande folkets levnadsstandard, och även avskaffandet av det orimliga tvångsarbetet och en outhärdlig arbetslagstiftning. De spred sig snabbt till industrins organisering och själva metoderna för förvaltning och planering.

Från och med då ställdes den sovjetiska ekonomin inför ett grundläggande omställningsproblem: från att ha varit *extensiv* måste tillväxten nu bli *intensiv*. Från och med den tidpunkt då å ena sidan arbetskraftsreserverna var uttömda och å den andra ny utrustning blev allt dyrare och alltmer produktiv, blev det meningslöst att öka produktionen bara genom att utöka arbetsstyrkan. Längden på de perioder då arbetet stod stilla, tiden för byggnadsarbeten, hur man skulle skriva av installationskostnaderna – dessa problem blev mycket viktigare än frågan om ”arbetsdisciplin”. Den internationella konkurrensen med den kapitalistiska ekonomin gjorde det också nödvändigt med en ökande betoning av produkternas kvalitet, arbetsproduktiviteten och att rationalisera investeringarna, vars omfattning dessutom gjorde det nödvändigt att bibehålla en hög tillväxttakt, även på ett rent kvantitativt plan.[77]

---

[75] Den första femårsplanens oerhört överambitiösa karaktär, liksom vissa sektorers planer på senare tid, ledde till ett så omfattande slöseri att en liknande tillväxttakt mycket väl kunde ha uppnåtts till avsevärt lägre ekonomiska och mänskliga kostnader om de hade skyndat långsammare. Det förekom omfattande felberäkningar, tillgångar slösades bort i ofantlig skala på enorma ”prestigeprojekt” (kanaler, ”förvandling av naturen”, etc) med hjälp av en hel del tvångsarbete. (A Nove, *op cit*, s 294.)

[76] Angående detta ämne, se A Arzumanjan, i *Pravda*, 24-25 februari 1964; Ota Sik och Frantisek Vlasaw, i *Rude Pravo*, 11 november 1964; Oskar Lange, *Problème d'économie socialiste et de planification*; etc.

[77] ”För närvarande finns det enorma materiella värden i ekonomin som hänger efter som en meningslös börda och som varken används för produktion eller för att möta befolkningens enskilda behov. Vi måste i detta sammanhang först och främst nämna den överdrivna mängd byggnadsprojekt som inte blir färdiga på grund av att omständliga delar av arbetet drar ut på tiden och på grund av slöseriet med kapitalinvesteringar. På byggplatser och fabriker finns det en hel del utrustning som inte monteras upp och görs funktionsdugliga och förblir oanvända under långa perioder.” (Kosygins rapport till högsta sovjet, i *Pravda*, 10 december 1964.)

Men reformerna under Chrusjtjov och perioden efter Chrusjtjov är i grund och botten reformer *inom ramen* för byråkratins ledning av ekonomin och staten. Det sistnämnda har inte ifrågasatts. Eftersom det är byråkratiska reformer av byråkratin så är deras positiva resultat begränsade, i synnerhet med tiden. Efter några få år har de tömt ut sin kraft. Nya hotfulla tecken på ett minskat tempo börjar uppträda. Problemet är att de i allmänhet har en benägenhet att bara ersätta en sorts motsättning med en annan. Vi måste nu bevisa att detta är sant på ett antal speciella områden.

Bristen på proportion mellan industri och jordbruk

På inget annat område har den byråkratiska ledningen visat sig vara så katastrofal under en lång period som inom jordbruket. Planeringens fördelar innebar att byråkratins försyndelser inte kunde förhindra en häpnadsväckande utveckling av produktivkrafterna inom industrin, men inom jordbruket kombinerades deras misstag med de nackdelar som finns i ett blandat ägandesystem. Resultatet blev en katastrofal och långvarig minskning av produktionen.

Ursprunget till disproportionen mellan industrins utveckling och jordbrukets nedgång eller stagnation ligger i det faktum att industrialiseringen startade sent, medan den fullständiga kollektiviseringen av jordbruket genomfördes alltför tidigt, innan det fanns någon teknisk och samhällelig grund för en sådan revolution inom jordbrukets produktionssätt. Det var just den fördröjda industrialiseringen som försenade uppkomsten av en tillräcklig teknisk grundval för kollektiviseringen av jordbruket, och på samma gång gynnade en polarisering av samhällskrafterna på landsbygden. När kulakernas makt tog fast form blev den ett överhängande hot mot sovjetstatens överlevnad, och tvingade in regeringen på vägen till en fullständig tvångskollektivisering. Samma fördröjda industrialisering var ansvarig för kollektiviseringens besinningslösa och krampartade karaktär.

I avsaknad av tillräcklig mekanisering och omfattande investeringar i gödningsämnen[78] och infrastruktur (vägar, silor, magasin, garage, stall, bostadshus, etc) ledde den fullständiga kollektiviseringen av jordbruksegendomarna till negativa effekter både ur ekonomisk och social synvinkel. Produktionen föll, i synnerhet produktionen av foder, kött, mjölk, etc. De missnöjda och desperata bönderna slaktade sina djur. Det blev nödvändigt att bygga upp en klumpig administrativ apparat för kollektivjordbruken som minskade jordbruksföretagens ackumulationsmarginaler. Till dessa effekter lades behovet att ta en stor del av de ackumulerade tillgångarna från jordbruksproduktionen för att möjliggöra en snabbare industrialisering.

Den minskade jordbruksproduktionen blev än mer katastrofal eftersom industrialiseringen innebar att ett mindre antal jordbruksproducenter hädanefter var tvungna att livnära en kraftigt ökande stadsbefolkning. Under tsarismen livnärde 25 miljoner bondehushåll 28 miljoner stadsbor. Idag måste 17 miljoner kollektivjordbrukare och statliga jordbruksarbetare livnära 100 miljoner stadsbor, till vilka måste läggas flera miljoner icke producenter på landsbygden.

Sammantagna ledde alla dessa faktorer till en akut och permanent kris inom det sovjetiska jordbruket, vars effekter förvärrades av krigets ödeläggelse och är långtifrån övervunna än idag. Det syns tydligt i följande siffror över jordbruksproduktionen och antalet djur inom jordbruket:[79]

[78] 1950 användes bara 6 kg konstgödsel per hektar odlad mark i Sovjetunionen, jämfört med 23 kg i Italien, 48 kg i Frankrike, 124 kg i Storbritannien och Östtyskland, och 147 kg i Västtyskland. 1955 var siffran 9 kg i Sovjetunionen, medan den hade fördubblats i Italien och ökat till 210 kg i Västtyskland! (FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1956*, kapitel II, s 8.)

[79] Officiella siffror.

	1913-15	*1928*	*1932*	*1927*	*1946*	*1950*	*1953*	*1955*	*1959*	*1965*
Spannmål (skörd) miljoner ton	80	73,4	69,9	96	56,7	84	85	108	124	120,5
Spannmål (på fält)	-	-	-	120,3	66,7	124,5	121,3	-	-	[80]
Sockerbetor (miljoner ton)	10,8	10,1	6,6	21,8	21,3	20,7	22,7	30,5	54,1 (1958)	77,1 (1963)
Oplockad bomull (miljoner ton)	-	0,8	1,27	2,48	-	3,6	3,65	3,91	4,7	5,7
Hornboskap (miljoner)	58,4	66,8 60,1[81]	38,3	47	47,6	58,1	63	58,8	70,8	93,4
Varav kor	28,8	33,2 29,3	22,3	20,9	22,9	24,6	24,3	27,2	33,3	40,1
Grisar (miljoner)	23	27,7 22	10,9	20	10,6	22,2	28,5	34	54	59,5
Får (miljoner)	96,3	114,6 107	47,6	53,8	70	93,6	109,9	103,3	129,6	135,3

För att tolka dessa siffror på rätt sätt måste man ta hänsyn till befolkningsökningen, från 159 miljoner 1913 och 147 miljoner 1926 till 170 miljoner i början av 1939 och över 200 miljoner 1956. Av detta följer att jordbruksproduktionen (frånsett tekniska grödor) och antalet djur (för grisar gäller det bara fram till 1953) per capita mellan 1930 och 1955 var *lägre än 1916,* och att antalet hornboskap och kor än idag varken har återuppnått 1913 eller 1928 års nivå. Mängden spannmål som var tillgänglig per invånare ökade från 503 kg 1913 till 528 kg 1965 – en ”ökning” på 5% på ett halvt sekel!

Och även om den yta som besås med spannmålsgrödor ökade med nästan 40% mellan 1928 och 1955, så ökade produktionen med mindre än 50%, vilket innebär att den enorma mekanisering som genomförts hade lyckats öka avkastningen med knappt 10%. Jordbruksarbetarnas genomsnittliga produktivitet är alltså fortfarande ytterst låg. För att producera ett deciton vete använde kollektivjordbrukarna 1956-1957 *sju gånger så många arbetstimmar som amerikanska lantbrukare,* sex gånger så mycket arbete för att producera ett deciton sockerbetor, och sexton gånger så mycket arbete för att producera ett deciton griskött.[82]

[80] För perioden 1937-1953 anges två siffror för spannmålsskörden. Siffran för spannmål på fält utgör den officiella siffran för skörden som angavs på denna tid. Den ryske emigrantekonomen Naum Jasny var den förste som uppmärksammade att denna officiella siffra inte utgjorde den faktiska mängd som skördades, som de tidigare siffrorna hade gjort, utan var en beräkning av *spannmål som stod på fälten* (den ”biologiska skörden” och inte ”laduskörden”). (Naum Jasny, *The socialized agriculture of the USSR : plans and performance*, Stanford : Stanford University Press, 1949.) Detta bekräftades officiellt först 1944 i en föga känd tidskrift som gavs ut av den sovjetiska regeringen. Det upprepades senare av Malenkov och Chrusjtjov. (*Slovar-spravotjmik po sotsialno-ekonomitjeskij statistik* [Handbok och ordlista i ekonomisk och social statistik], s 88-89; Malenkov, i *Pravda*, 9 augusti 1953; Chrusjtjov, i *Izvestija*, 15 september 1953.
[81] Första siffran är för Sovjetunionen inom dess nuvarande gränser, den andra för gränserna före 17 september 1939.
[82] FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1958*, kapitel I, s 21.

Allteftersom jordbruket mekaniseras visar det sig trots allt positiva resultat, i synnerhet vad gäller produktionen av tekniska grödor: mellan 1932 och 1937 fördubblades bomullsproduktionen, för att öka 50% till mellan 1937 och 1950, och ytterligare 50% mellan 1950 och 1965. Antalet traktorer som fanns tillgängliga för jordbruket ökade från 26.700 1928 till 148.500 1932, 454.000 1937, 600.000 1950, 844.000 1955 och 1,4 miljoner i slutet av 1963. Med denna takt ligger en fullständig mekanisering av jordbruket inom möjligheternas gräns. Sammanslagningen av kollektivjordbruk, som minskade antalet antalet jordbrukskooperativ från 244.000 före kriget till 95.000 1952, uttrycker på sitt sätt den avsevärt utvidgade tekniska grund som det sovjetiska jordbruket har uppnått. Sedan dess har denna koncentration fortsatt. Det talades om endast 80.000 kollektivjordbruk 1958, och så få som 38.800 i slutet av 1963.

Precis som resultatet av industrialiseringen måste resultatet av mekaniseringen inte bara bedömas i absoluta siffror utan även i förhållande till antalet invånare och till uppodlad yta. Utifrån denna synvinkel ligger Sovjetunionen fortfarande långt ner på listan. 1963 hade det en traktor per 130 hektar uppodlad mark, jämfört med en per 40 i USA och en per 22,5 i Storbritannien och Västtyskland. Förhållandet per capita är lika dåligt: 6 traktorer per 1000 personer i Sovjetunionen, jämfört med 20 i USA, 25 i Västtyskland och 27 i Storbritannien.

Dessutom används inte dessa traktorer särskilt intensivt. Enligt *Pravda* den 19 februari 1950 hade traktorerna i Kurskområdet under de föregående åren varit overksamma i medeltal 30% av tiden. Under 10 av 12 månader stod de utomhus och blev rostiga och snabbt obrukbara. På 30 år hade ingen kommit på tanken att bygga enkla skydd för att skydda traktorerna från hårt väder. De förluster som orsakas av dålig användning av traktorer är enorma. Chrusjtjov beräknade dem till en fjärdedel av den årliga produktionen, som förlorades bara för att man dröjde med att ta in skörden.[83]

Slutligen måste vi komma ihåg att närvaron av traktorer inte uttömmer frågan om jordbrukets mekanisering och rationalisering. 1950 hade bara 18.500 av de 121.000 kollektivjordbruk elektricitet. 1954 hade detta antal ökat till 21.000 av 87.100. 1953 var bara 16.000 av de 94.000 kollektivjordbrukens ordföranden kvalificerade som agronomer av mellan- eller högre nivå.[84] 1962 hade 60% av ordförandena dessa kvalifikationer, men samtidigt hade antalet kollektivjordbruk minskat betydligt.

Under lång tid var det jordbrukets mekanisering som avgjorde det speciella förhållandet mellan ekonomins socialiserade och kooperativa sektorer. Efter 1928 såldes inte traktorerna och jordbruksmaskinerna till kollektivjordbruken. De förblev statlig egendom och blev statens viktigaste verktyg för att planera och reglera jordbruket.[85] Maskin- och traktorstationerna lånade ut dessa produktionsmedel till kollektivjordbruken i utbyte mot betalning in natura, som ökade i förhållande till ökningen i avkastning från deras mark. *Således tog staten hand om en del av differentialräntan, vilken precis som i varje övergångsekonomi fortfarande existerar i Sovjetunionen. Staten drog den från kollektivjordbrukens ackumulationsfond*,[86] för att lägga den till sin egen ackumulationsfond. Här är MTS:s olika betalningstariffer som slogs fast 1940, i procent av vete- och solrosskördarna:

---

[83] *Oktjabr*, nr 11 1957; *Pravda*, 3 februari 1955. Det bör tilläggas att det enligt FN:s översikt av den ekonomiska situationen i Europa 1953 (FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1953*, kapitel III, s 18) hade hela den sovjetiska parken av jordbruksmaskiner detta år totalt 14,5 miljoner hästkrafter, motsvarande en dragkraft på 20 miljoner hästar, medan Sovjetunionen sedan 1913 hade förlorat 23 miljoner hästar!

[84] *Pravda*, 13 september 1954 och 3 februari 1955.

[85] Volin påpekar att kollektivjordbruken la beslag på traktorerna under kriget och de första efterkrigsåren, vilket ledde till förordningen från den 6 mars 1948 som förbjöd försäljning av traktorer eller reservdelar till traktorer till kollektivjordbruken och förpliktade de sistnämnda att sälja tillbaka sina traktorer till MTS. (L Volin, *A Survey of Soviet Russian agriculture*, Washington, D. C., 1951, s 56-57.)

[86] Kollektivjordbrukens odelbara fond består av deras byggnader, elkraftverk och mindre arbetsmaskiner, etc. Värdet på denna fond sägs ha fördubblats mellan 1940 och 1953. Mellan den första till och med den fjärde femårsplanen använde kollektivjordbruken uppenbarligen 60 miljarder rubel för att öka denna fond. (*L'Economie Nationale de l'URSS*..., s

Skörd per hektar, i deciton

	Upp till 5%	*Från 5-10%*	*Från 10-16%*
Stäppområdet	20,6	32,7	34,4
Skogsområdet	11,9	25,4	28,5
Fjärran östern	11,1	22,6	26,6[87]

Utöver denna betalning in natura för att få använda de maskiner som MTS lånade ut, var kollektivjordbruken tvungna att leverera till fasta priser. De beräknades till en början utifrån hur stor yta som besåtts med en viss jordbruksprodukt. Men detta system visade sig motverka odling av specialiserade grödor. 1940 ersattes det av ett system där tvångsleveranserna beräknades i proportion till varje kollektivjordbruks totala odlingsbara yta. Således lockades kollektivjordbruken att odla största möjliga yta av sin mark: de uppmuntrades också att utveckla specialiserade grödor, som de inte behövde lämna ifrån sig i lika stor mängd som de vanliga grödorna.[88]

I själva verket var de priser som staten betalade för dessa tvångsleveranser så låga att de i det närmaste var en vanlig naturaskatt.[89] Till och med efter att priserna hade fördubblats, tredubblats eller femdubblats 1953-1954 var de ändå ofta lägre än kostnaden för att producera jordbruksprodukten. Först 1956 började dessa priser som regel täcka produktionskostnaderna.

En avsevärd del av kollektivjordbrukens produktion, i genomsnitt troligen en tredjedel, utgjorde således en merproduktion som staten på ett eller annat sätt lade beslag på. Om man räknar med den betydande del av skörden som krävdes för att ersätta det kapital som hade använts under produktionens lopp (lager av utsäde och foder) så skulle knappt en fjärdedel av produktionen bli kvar för att fördelas bland kollektivjordbrukarna:[90]

FÖRDELNING AV SKÖRDEN AV VETE OCH ÄRTVÄXTER

	1938 (%)	*1939-40 (%)*
Tvångsleveranser	15	14,3
Betalning till MTS	16	19,2
Försäljning till statliga organ (och handelskooperativ) på den fria marknaden	5,1	4
Lager av utsäde och foder	32,2	32,1
Fördelat som inkomst till bönderna	26,9	22,9
Fonder för reserver, löner, krediter, etc	4,8	7,5

112.) Enligt *Statistical Abstract* från 1955 uppgick fonden till 87,6 miljarder rubel, jämfört med 50 miljarder 1950. 1960 anges den ha nått 281 miljarder rubel. Enligt reglerna för kollektivjordbruken måste 10-15% av deras årliga penninginkomster användas för att upprätthålla och utvidga fonden, det vill säga skriva av det fasta kapitalet och ackumulera.

[87] *Pravda*, 27 maj 1940, återgivet i Prokopovicz, *op cit*, s 232-33.

[88] Bajkov, *op cit*, s 316.

[89] Chrusjtjov avslöjade till och med att den potatis som tvångslevererades till staten 1952 betalades med 2,5-3 kopek (0,3 amerikanska cent) per kilo, vilket var mindre än kostnaden för att transportera dem till upphandlingscentralerna, en avgift som kollektivjordbruken måste betala själva på den tiden. Alltså producerade kollektivjordbruken potatis till ett ”negativt pris”. (René Dumont, *Sovkhoz, kolkhoz, ou le problématique communisme*, Paris : Éditions du seuil, 1964, s 42.)

[90] För 1938 Bajkov, *op cit*, s 311, för 1939-40 Jasny, *op cit*, s 738.

Den del av skörden som såldes på den fria marknaden till statliga organisationer och handelskooperativ gav kollektivjordbruken de medel som behövdes för att köpa gödningsämnen, byggmaterial etc, och för att tillfredsställa jordbrukskooperativets övriga gemensamma behov.

Den mängd jordbruksprodukter som fördelades som inkomst till kollektivjordbrukens medlemmar varierade en hel del från region till region, och berodde på hur bördig och stor kollektivjordbrukens jordareal var, arbetsprestationen, etc. Efter 1930 delades den totala mängd produkter som var tillgängliga till denna fördelning upp i varje kollektivjordbruk i enlighet med antalet *arbetsdagar* (8 timmars enkelt arbete räknades som en dag). 1938 motsvarade en arbetsdag:

> mindre än 3 kg vete för 80,3% av alla kollektivjordbruk; mellan 3 och 7 kg vete för 16,3% av kollektivjordbruken; mellan 7 och 10 kg för 1,6% av kollektivjordbruken; och över 10 kg för 1,8% av kollektivjordbruken, eller omkring 4300 kollektivjordbruk.[91]

Till detta lades en liten summa pengar som sällan översteg några få rubel.[92]

Vid den tidpunkten fanns det alltså en liten grupp på färre än 10.000 rika kollektivjordbruk och en grupp på 40.000 relativt välbärgade, jämsides med 190.000 fattiga jordbruk.

Efter kriget och fram till 1951-1952 förblev situationen praktiskt taget densamma. Tidskriften *Kommunist* anger att den genomsnittliga lönen för en arbetsdag på ett ”bra” kollektivjordbruk 1951 var 3 kg vete och 3,15 rubel, och 1952 2,8 kg vete och 4,8 rubel.[93] Inte ens 1957 överskred den genomsnittliga lönen för en arbetsdag 4 rubel.[94] Men under samma period var arbetsdagen på ett kollektivjordbruk redan ”värd” mer än 10 rubel på bomullsplantagerna i Uzbekistan och Tadzjikistan. K Orlovskij berättade att den till och med var värd 30 rubel på ”hans” modellkollektivjordbruk i Mogilevdistriktet.[95] Man måste dra slutsatsen att lönen fortfarande är mindre än 3 rubel och till och med under 2 rubel på ett antal ”underutvecklade kollektivjordbruk”. Denna slutsats verkar bekräftas av en sovjetisk kartläggning av kollektivjordbruk i Rjazanområdet, där produktionen på ”fattiga” kollektivjordbruk bara uppgår till 30% av de ”rikas” produktion.[96] Sovjetunionens årliga statistiska sammanfattning för 1960 visar att per 100 hektar hade 2,5% av kollektivjordbruken penninginkomster på mindre än 1000 nya rubel, 6,2% hade mellan 1000 och 2000, 10,2% mellan 2 och 3000, 23,9% mellan 3 och 5000, 34,6% mellan 5 och 10.000, 17,9% mellan 10 och 20.000, och 4,7% mer än 20.000.[97] (Den nya rubeln infördes 1 januari 1961 och är värd 10 gamla rubel. Våra siffror anges i gamla rubel utom när nya rubel nämns.)

Det är uppenbart att den ynkliga inkomst som kollektivjordbruken delar ut till sina medlemmar inte räcker för att tillfredsställa ens deras enklaste behov.[98] Den lilla egna jordlott som alla bönder hade och framförallt deras privatägda boskap, måste uppväga det underskott som orsakades av den enorma merproduktionskvoten på kollektivjordbruken. Hubbard och Jasny beräknade att mer än 50% av de sovjetiska böndernas sammanlagda inkomst före 1940 kom från den privata delen av

---

[91] *Sotsialistitjeskoje Zemeledelije*, nr 12 1939.
[92] Officiella sovjetiska källor anger för 1952 en lön på 1,4 rubel per arbetsdag på kollektivjordbruken, och för 1956 3,8 rubel. Totalt utbetalades 1952 12,4 miljarder rubel i penninglön till kollektivjordbrukarna, medan böndernas försäljning på den fria marknaden i städerna gav dem mellan 35 och 40 miljarder rubel samma år! (Nove, *op cit*, s 134.)
[93] *Kommunist*, nr 15 1954.
[94] R Schlesinger, i *Soviet Studies*, januari 1959, enligt sovjetiska källor.
[95] *Oktjabr*, nr 12 1957.
[96] A Silin, i *Vestnik statistiki*, nr 7 1958.
[97] *Narodnoje Chozjaistvo SSSR v 1960 godu* [Sovjetunionens ekonomi 1960], s 47.
[98] Officiella siffror gör att vi med lätthet kan visa detta för Stalinperiodens sista år. 1950 fick 20 miljoner bondehushåll bara 34,2 miljarder i pengar för sitt arbete på kollektivjordbruken, det vill säga 1710 rubel per år, eller mindre än 150 rubel per månad. Även om vi räknar med att betalning i natura utgör mer än 50% av den totala lönen, så ger det en genomsnittlig inkomst per hushåll på 300 rubel, vilket är mindre än hälften av inkomsten för ett hushåll i staden samma år.

deras arbete, oavsett hur liten den må vara.[99] Finegood sätter den lägre, till 43%.[100] Officiella siffror visar mycket lägre procentsiffror, åtminstone för efterkrigsperioden, exempelvis 20% för ett ytterst välmående kollektivjordbruk 1950.[101] Men samma källor bekräftar att en stor del av potatis, andra grönsaker[102] och mejeriprodukter, liksom det kött som konsumeras av bondehushållen själva, kommer från privata ägor och ingår inte vid beräkningen av inkomsterna. Nyligen har René Dumont åberopat olika källor som beräknar att de privata ägornas (*dvor*) bidrag till kollektivjordbrukens totala inkomster i början av 1960-talet var omkring 30%.[103]

1957 uppgick småjordbrukens köttproduktion till 5,9 miljoner ton, jämfört med 5,7 miljoner ton på de statliga jordbruken och kollektivjordbruken. Men av dessa 5,9 miljoner ton såldes bara 1,7 miljoner. Samma sak med mjölk: 1957 producerade de privata egendomarna 29,4 miljoner ton (att jämföra med 25,3 miljoner ton på de statliga och kollektivjordbruken), varav bara 4,5 miljoner ton såldes.[104]

Denna dualism i jordbrukets produktionssätt och den mycket stora betydelse som inkomsterna in natura från böndernas egna privata jordlotter fortfarande har för dem, ger upphov till allvarliga problem när det gäller hur de fördelar sin arbetstid mellan det kollektiva jordbruksföretaget och de privata ägorna. Om vi betänker det mycket låga antal arbetsdagar som varje bonde bidrar med per år, så är det i själva verket ingen brist på arbetskraft. Men bönderna föredrar att lägga ner mer tid på att arbeta på sin egen egendom framför att arbeta på de gemensamma åkrarna, som riskerar att bli försummade.

Enligt den redan citerade artikeln i *Sotsialistitjeskoje Zemeledelije* bidrog 22,6% av bönderna med mindre än 50 arbetsdagar 1938, och 38,3% bidrog med mellan 50 och 200 arbetsdagar. Nästan 40% av kollektivjordbrukarna tillbringade mindre än 100 dagar på kollektivjordbrukens åkrar! Denna situation blev så allvarlig att en specialförordning från 1939 gjorde det obligatoriskt att bidra med ett minsta antal arbetsdagar per år till kollektivjordbruken, som varierade från 60 till 100 dagar beroende på region.[105] 1942 ökade detta minimum till 100-150 dagar, men denna åtgärd förefaller inte ha tillämpats särskilt strikt, eftersom de beslut om en ”ny kurs” inom jordbruket som antogs i september 1954 införde en oöverkomligt hög skatt för kollektivjordbrukare som gav mindre än 100 dagar per år till kollektivjordbruket. En sovjetisk källa anger att det genomsnittliga antalet arbetsdagar som man faktiskt bidrog med 1958 var 200 för män och 150 för kvinnor, och den kommunistiska författaren J Triomphe[106] beräknade 1963 att 40% av allt jordbruksarbete lades ner på de privata ägorna.

Inom ramen för sovjetekonomins allmänna motsättningar förvärrades således de motsättningar som finns inneboende i jordbrukets blandade produktionssätt – en kombination av privat produktion av bruksvärden, enkel varuproduktion och kooperativ produktion som kontrolleras av staten med hjälp av finansiella tvångsåtgärder. Den lilla mängden industriella konsumtionsvaror som bönderna fick i utbyte mot sina produkter begränsade deras produktiva ansträngningar till ett minimum. Och den därav följande relativa bristen på jordbruksprodukter skapade ett utbrett missnöje bland alla konsumenter. Den relativa bristen på jordbruksråvaror återverkade också på industrin själv, och gynnade tendenser till desorganisering och motverkade planeringen.

---

[99] Hubbard, *The economics of Soviet agriculture*, London : Macmillan and Co., 1939, s 177; Jasny, *op cit*, s 699.
[100] *Soviet Studies*, vol IV, s 30.
[101] *Bolsjevik*, nr 24 december 1951.
[102] Enligt tidskriften *Voprosij ekonomiki* (nr 10 1959) stod privata egendomar för 49,8% av den potatis och 31,3% av andra grönsaker som producerades i Sovjetunionen 1958.
[103] Dumont, *op cit*, s 205.
[104] FN:s europeiska ekonomikommission, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1958*, kapitel I, s 27.
[105] Bajkov, *op cit*, s 314.
[106] J Triomphe, i *Economie et Politique*, maj 1963.

Under de sista åren före Stalins död befann sig det sovjetiska jordbruket i en återvändsgränd: den andra världsmakten kunde inte livnära sin egen befolkning. Mellan 1950 och 1953 stannade produktionen av spannmål och antalet hornboskap fullständigt av på en nivå under 1928 års siffror! Antalet arbetsdagar som bönderna medverkade på kollektivjordbruken förblev lägre än 1940.[107] Mängden kött per capita var mindre än 1913.[108]

Omedelbart efter Stalins död vidtog först Malenkov och sedan Chrusjtjov åtgärder för att vrida på utvecklingen. Det genomfördes fyra reformer av det sovjetiska jordbruket, den ena efter den andra, vars effekter till en början var betydande men snabbt avtog efter några år.

Den första reformen bestod i grund och botten av att öka priserna på tvångsleveranserna. Sålunda ökade kollektivjordbrukens penninginkomster från 43 miljarder rubel 1952 till 95 miljarder 1956 och 135 miljarder 1958. Men långtifrån alla av dessa nya priser räckte ens då till för att göra produktionen lönsam.[109]

Även om dessa prisökningar möjliggjorde en avesvärd ökning av produktionen av kött, smör och mjölk till marknaden (den ökade från 5,8 miljoner ton kött och 13,7 miljoner ton mjölk 1953 till 6,9 respektive 23,5 miljoner ton 1957) så blev det ingen märkbar förbättring vad gäller spannmålsproduktion. Då beslutade Chrusjtjov att lansera sin berömda kampanj om ”jungfrulig mark”, som var tänkt att göra leveranserna av spannmål till städerna i stort sett oberoende av kollektivjordbruken genom att snabbt bygga upp statliga jordbruk i Sibirien.[110] Men kampanjen fick inte förväntade resultat, framförallt på grund av att torka och erosion snabbt minskade avkastningen.

Den andra reformen vädjade ännu mer till kollektivjordbrukarnas ”materiella intressen”. Man avskaffade tvångsleveranser till låga priser. MTS upplöstes och 1958 såldes traktorerna och jordbruksmaskinerna till kollektivjordbruken. Hädanefter levererade dessa sina skördar till staten mot lönsamma priser, vilket gjorde det möjligt för dem att snabbt ackumulera betydande tillgångar i rubel. Eftersom tillgången på kapitalvaror till byarna fortfarande var otillräcklig tilläts kollektivjordbruken bygga hus på privata initiativ, och – via ”förbund av kollektivjordbruk” – inrätta industriföretag för att tillverka byggnadsmaterial, mindre husgeråd och livsmedelsprodukter (pickles, korv, kakor, etc).

Även om denna andra reform gav en ny impuls till utveckling 1958-1961, så möjliggjorde den ingen varaktig förbättring av spannmålsproduktionen sedan den ”jungfruliga marken” hade uttömt sina möjligheter till stora skördar. Trycket att sälja privatägd boskap till kollektivjordbruken, som började bli kännbart 1959, fick en ogynnsam effekt på kreatursuppfödningen. Omkring 1962 uppstod således ett farligt tillstånd av stagnation och till och med nedgång för jordbruksproduktionen per capita. Mellan 1959 och 1962 ökade mängden kött från 8,9 till 9,2 miljoner ton, en ökning på 3%, medan befolkningen ökade med 10 miljoner (5%). Många fattiga kollektivjordbruk blev kraftigt skuldsatta genom uppköpen av traktorer och jordbruksmaskiner. Utnyttjandegraden av dessa maskiner började till och med att sjunka. Flykten från landsbygden ökade.

Då försökte Chrusjtjov med en tredje reform, som grundade sig på två principer: en kraftig ökning av produktionen av konstgödsel och ett genomgående slopande av gräsängar till förmån för odling av foderväxter. Samtidigt ökade ingreppen mot privata egendomar och privatägd boskap.

Några år senare visade fakta att denna reform hade uttömt sina effekter lika snabbt som de tidigare. Misslyckandet för den var en av orsakerna till Chrusjtjovs fall. 1964 lanserade hans efterträdare en

---

[107] *L'Economie Nationale de l'URSS...*, 1957, s 113.

[108] FN:s europeiska ekonomikommission, *La situation économique de l'Europe en 1960*, som citeras av Dumont, *op cit*, s 47.

[109] 1960 låg fortfarande de priser som staten betalade för kreatursprodukter under kollektivjordbrukarnas produktionskostnader. För 100 kg produkter var skillnaden 14% i fråga om mjölk, 35% för levande köttdjur, 33% för griskött, 41% för fjäderfän och 35% för ägg. (*Economic Bulletin for Europe*, 1962, s 14.)

[110] 1953 bestod den besådda arealen av 132 miljoner hektar på kollektivjordbruken och 18,2 miljoner på statliga jordbruk. 1961 var dessa siffror 110,6 respektive 87,3 miljoner. (Dumont, *op cit*, s 230.)

fjärde reform, som baserades på garantier att de privata ägorna och den privatägda boskapen var okränkbara, en snabb övergång till betalning av regelbundna månadslöner till kollektivjordbrukarna,[111] och en allsidig och avsevärd ökning av investeringarna inom jordbruket, både i gödningsämnen och maskiner, vars produktion ökade betydligt, och även i materiella medel för att bevattna och dika ut stora arealer.

Efter att under fyra decennier ha finansierat landet industrialisering börjar jordbruket nu i sin tur få statligt understöd.

Planerad ekonomi och uppmuntran av personliga materiella intressen

Det som normalt driver den socialistiska planeringen och ackumulationen är industriproducenternas medvetenhet att de försvarar sina egna intressen, tillsammans med deras skapande initiativ. Men teorin måste bekräftas av fakta, varje ökning av produktionsinsatserna måste omedelbart återspeglas i en ökning av konsumtionen bland massorna. När denna drivkraft nästan helt saknas därför att en överdriven ackumulationstakt tvingar producenterna att göra uppoffringar, så blir det främst byråkratin som styr och leder ackumulationen. Därmed skaffar den sig betydande privilegier som konsumenter (av pengar, boende, lyx och andra sällsynta konsumtionsvaror, etc).[112]

Den relativa lockelsen hos dessa privilegier var oerhört viktig under den period när det rådde halvsvält och extrem brist på alla viktiga nödvändighetsartiklar, men den minskar när den genomsnittliga levnadsstandarden ökar och företagens övergripande utveckling ökar det ansvar som byråkraterna får. Rädslan för utrensningar, det starka sambandet mellan deras samhällsställning och uppfyllandet av planen, och att inkomsten ökar i proportion till företagets produktion, fungerar alla som motivation för byråkraterna att öka produktionen. Men ju mer deras inkomst ökar, ju mindre kan denna inkomst ge dem ny tillfredsställelse på konsumtionens område, och desto mer intresserade blir byråkraterna istället av att bevara och säkra det de har än att skaffa sig nya förmåner. Byråkraternas personliga intressen som den viktigaste drivkraften för att uppfylla planen kommer alltmer i konflikt med vad som krävs för en harmonisk och snabb utveckling av ekonomin.

För att motverka denna benägenhet hos enskilda byråkrater att vara oansvariga – stöld eller slöseri med statlig egendom som de förfogar fritt över i den mån de är företagens obestridda herrar, fria från all kontroll från arbetarnas sida – tvingades sovjetstaten att 1935 införa principen om *individuell lönsamhet hos företagen (chozrastjet)*. Utifrån denna beror byråkraternas inkomster på att företagets ekonomiska plan blir uppfylld, och det kolliderar ofta med kraven för att uppfylla den materiella planen, med kvaliteten på produkterna och till och med själva planeringen.

Bajkov visar[113] att många industribranscher på eget bevåg från och med 1939 slutade att tillverka vissa sorters produkter och inriktade sig på att producera andra varor, trots att det stod i uppenbar motsättning till planens direktiv. I sitt tal till SUKP:s nittonde kongress påpekade Malenkov att denna brist var ett stående fenomen inom den statliga industrin:

> Fabriken för tillverkning av elektrisk utrustning i Charkov har sedan flera år anslagit 30-40% (!) av sin kapacitet för att producera så kallade obestämda artiklar, det vill säga artiklar som planen inte alls tänker sig att en sådan fabrik ska producera... Den har sysslat med att göra fönsterspik,

[111] I början av 1966 var den genomsnittliga månadslönen för en kollektivjordbrukare fortfarande bara 29 rubel, jämfört med den genomsnittliga månadslön på 54 rubel som arbetarna på de statliga jordbruken fick.

[112] Enligt officiella sovjetiska källor ökade antalet företagsledare och annan ledande personal inom ekonomin (inklusive jordbruket) från 365.000 1926 till 1.751.000 1937 och 2.240.000 1956, ledande teknisk personal i industrin (ingenjörer och chefsingenjörer) från 225.000 1926 till 1.060.000 1937 och 2.570.000 1956, tekniska kadrer inom jordbruket från 45.000 1926 till 176.000 1937 och 376.000 1956, och statistisk och bokföringspersonal från 650.000 1926 till 2.161.000 1956. (Siffrorna för 1926 och 1956, *L'Economie Nationale de l'URSS...*, 1958; siffrorna för 1937, *The Land of Socialism Today and Tomorrow*, Moskva 1939.)

[113] Bajkov, *op cit*, s 257.

dörrhandtag och andra smidesartiklar.[114]

Tidskriften *Kommunist*[115] uppgav att bomullstextilindustrin 1952 levererade 197 miljoner meter vanligt tyg och underkläder utöver vad som angavs i planen, och 183 miljoner meter satäng och tyg av hög kvalitet (konstsilke etc) mindre än planerat. Den 5 oktober 1954 rapporterade *Pravda* att flera textil- och skofabriker vägrade att göra tillräckliga mängder barnkläder eftersom detta sortiment var mindre ”lönsamt”.

Staten pressar hela tiden fabriksledarna att minska kostnaderna för sin produktion, och dessa anstränger sig för att genomföra dem genom att systematiskt försämra kvaliteten på sina produkter, eftersom de är intresserade av de betydande bonusar som är knutna till kostnadsminskningarna. Den sovjetiska författaren S Turetskij[116] beräknar att kostnaden för kasserade och defekta artiklar inom den tunga industrin uppgick till ”flera miljarder rubel per år”, av ett totalt producerat värde på omkring 100 miljarder (1940). Under första halvåret 1940 uppgick de kostnader som blev följden av expediering av defekta produkter till 5,3% av de totala produktionskostnaderna inom den mekaniska industrin och 6,5% inom metallindustrin. 15 år senare beräknades de årliga förlusterna av denna orsak till 6 miljarder rubel. Vid SUKP:s tjugonde kongress bedömde Frol Kozlov att Sovjetunionen årligen förlorade 25 miljarder rubel på oanvänt metallskrot.[117]

Byråkraterna är medvetna om att förverkligandet av planen är beroende av att ”deras” företag regelbundet förses med råvaror, tillsatsprodukter, elkraft, etc, och när de ställs inför den relativa bristen på dessa produkter försöker de säkra dem till sig själva genom att ständigt be om större mängder än de egentligen behöver, och bidrar därmed i sin tur till att öka bristen på dem.[118] Detta fenomen har beskrivits av David Gullick och Joseph S Berliner, som båda två grundar sig på intervjuer med ett stort antal tidigare fabriksledare som har hoppat av till väst.[119] Den sovjetiska tidskriften *Planovoje Chozjaistvo* har visat att ett antal företag begär 20-30% mer utrustning, automater, materiel, metall, trä, etc än vad deras behov och faktiska konsumtion är. En annan sovjetisk tidskrift, *Za Ekonomiju Materialov*, har noterat samma tendens att bygga upp avsevärda reserver av utrustning och materiel inom ministerierna själva. 1955 beräknade Bulganin dessa reserver av utrustning och materiel till 13,5 miljarder rubel. Enligt Saburov ”begär ministerierna och administrationen överdrivet mycket medel för investeringar ur statskassan. 1956 äskade de således om ytterligare tilldelningar av 60 miljarder (*sic*) rubel, mer än en tredjedel av det sammanlagda investeringsprogrammet 1956.”[120]

I själva verket går denna benägenhet hos byråkraterna att ge sig själva en säkerhetsmarginal genom att bygga upp ”reserver” så långt att de försöker dölja och systematiskt underskatta sina företags produktionskapacitet. De sovjetiska författarna Alfejev och A Korotkov publicerade en artikel i tidskriften *Planovoje Chozjaistvo* med titeln: ”För fullständigt rapporterande och utnyttjande av produktionskapaciteten”, vars titel redan i sig själv är talande. I artikeln ger man följande exempel: ”Inom ministeriet för kolproduktion används siffror över produktionskapaciteten i ett antal gruvor

[114] *Izvestija*, 28 september 1953.
[115] *Kommunist*, nr 8 1953.
[116] *Planovoje Chozjaistvo*, nr 8 1940, s 12.
[117] *Pravda*, 25 februari 1956, *Pravda*, 4 februari 1959, Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 68-69.
[118] ”Närhelst fabrikerna tvingas följa ett strikt program så kommer de att hamstra allt de kan – arbete, materiel och till och med färdiga produkter – för att kunna garantera leveranser enligt planen... Kineserna stack inte under stol med sina egna kampanjer mot att hamstra materiel. De höll med om att det var en ständig dragkamp mellan de centrala ministerierna, som kämpade mot bristen, och fabrikerna, som hade bestämt sig för att ha så stora lager som möjligt för att undvika att deras produktion hamnade i olag.” (Rapport till en ekonomisk konferens i Moskva, i *Soviet Studies*, vol IV, s 124.)
[119] David Gullick, ”Initiative and Independence of Soviet Plant Managers”, i *American Slavic and Eastern European Review*, oktober 1952; Joseph S Berliner, ”The Informal Organisation of the Soviet Firm”, i *Quarterly Journal of Economics*, augusti 1952.
[120] *Planovoje Chozjaistvo*, nr 2 1950, s 54; *Za Ekonomiju Materialov*, nr 5 1952; *Pravda*, 17 juli 1955; *Pravda*, 24 februari 1956.

som ligger långt under den produktionskapacitet som faktiskt uppnås... Inom ministeriet för trä- och pappersindustrin låg de siffror över produktionskapaciteten som användes långt under den faktiska produktionen.”[121]

Pravda Ukrainij från 4 augusti 1954 nämner ett antal kolgruvor där den faktiska produktionskapaciteten bara utnyttjades till 75-80%, eller till och med så lite som 50%. Den 30 juli 1956 skrev *Pravda* om flera stålverk som inte utnyttjade hela sin produktionskapacitet och tillade: ”På varje verk står enorma reserver oanvända.”

”I den sovjetiska pressen klagas det ständigt på fabriksledarnas tendens att lägga fram planer som ligger under deras kapacitet, och deras oförmåga att producera rätt blandning av produkter”, skriver Joseph S Berliner i en sammanfattning av sina intervjuer med sovjetiska emigrantbyråkrater.[122] Den sovjetiska författaren Arakelian nämner fallet med Kirovverken, där omkring 50 maskiner stod oanvända, en del sedan 1945 och vissa till och med sedan 1939![123]

En artikel i *Izvestija* den 3 mars 1953 ger ett annat typiskt exempel, tågfabriken Dzerzjinskij i Murom. Dyra maskiner som man hade krävt 2 eller 3 år tidigare användes fortfarande inte. Totalt stod maskinerna stilla i medeltal 25-30% av arbetsmånaden på grund av dålig fördelning av arbete och råvaror. På traktorfabriken A A Zjdanov i Vladimir förlorade man 1952 sammanlagt 57.000 arbetstimmar på grund av samma orsaker.

Under de förberedande diskussionerna inför SUKP:s 19:e kongress uppgav Malysjev, som vid den tiden ledde den sovjetiska tunga industrin, att maskinindustrin bara använde 35-40% av sin årliga kapacitet på grund av återkommande produktionsavbrott.[124] 1957 tillkännagav Chrusjtjov att det fanns mer än 25.000 för många fräsmaskiner i de sovjetiska företagen.[125] Men vid den 21:a kongressen uppgav A Aristov siffrorna 60.000 fräsmaskiner och 15.000 mekaniska pressar ”som under åratal ligger i förråd eller rostar på fabriksgårdarna”. Denna anhopning av oanvänd utrustning underlättas av sedvänjan att inte räkna in avskrivningarna för denna utrustning i produktionskostnaderna för de artiklar som produceras.[126]

De ständiga falska rapporter som byråkraterna lägger fram är en del av samma byråkratiska teknik att få ett försvar av deras privata intressen att gå ihop med planeringens krav.

Hela denna situation antyder att byråkraterna inte har något intresse av en *övergripande förbättring* av den nationella ekonomin. Varje företag försöker uppfylla planen – vissa delar av planen – utan hänsyn till vilka återverkningar deras metod att göra det har på ekonomin i sin helhet. Det är därför det under 25 år med monoton regelbundenhet har följt kampanj på kampanj ”för att strikt uppfylla planen”, ”för att skära ner produktionskostnaderna”, ”för ökad sparsamhet med råvaror”, ”för ökad användning av produktionskapaciteten”, ”för mer rationellt användande av reserverna”. Varje fram-

---

[121] *Planovoje Chozjaistvo*, nr 2 1950, s 38.
[122] *Quarterly Journal of Economics*, augusti 1952.
[123] A Arakelian, i *Voprosij ekonomiki*, nr 5 1951. Byråkraterna har ett ännu mer direkt intresse att rapportera en lägre produktionskapacitet än den som verkligen existerar. Det är att de viktigaste bonusarna de får framförallt ökar när produktionen överskrider planen. Siffrorna i planen baseras på företagets angivna produktionskapacitet. Ju lägre den är desto mer kommer den faktiska produktionen att överskrida planens uppsatta mål, och desto större blir den bonus som byråkraterna får.
Av samma orsak är teknikerna ofta inte särskilt benägna att på eget initiativ förändra de tekniska processerna: ”Efter införandet av tekniska innovationer kommer planen att skruvas åt ännu hårdare, och därmed kommer chansen att uppfylla planen och få bonus att minska.” (*Voprosij ekonomiki*, nr 1 1959.) För att motverka denna konservativa tendens verkar de sovjetiska myndigheterna nyligen ha infört betalning för att använda patent, som ska registreras till förmån för den enskilda uppfinnaren. (Deutsche *Zeitung und Wirtschaftszeitung*, 16-17 januari 1960. Se även E Lipinski, *”Il 'modello' dell'economia socialista”*, i *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, s 170-71.)
[124] *Izvestija*, 9 oktober 1952.
[125] *Pravda*, 9 maj 1957.
[126] *Voprosij ekonomiki*, nr 7 1958.

gång på en ”front” har vanligtvis förvärrat läget på en annan. Översättningen av ett arbete som gavs ut i Ungern 1957 (Janos Kornai, **Overcentralization in Economic Administration** [Övercentralisering inom den ekonomiska ledningen]) bekräftar på ett slående sätt denna diagnos. *The Guardian* sammanfattar situationen så här:

> Den noggranna kvantitativa specificeringen av planen gjorde den alltför stelbent, eftersom den inte tog med kundernas föränderliga behov i beräkningen... Om man istället använde värdesiffror så uppmuntrades en förändring av produktionen i riktning mot artiklar med högre värde. På samma sätt innebar ett försök att hålla kontroll på effektiviteten med hjälp av arbetsindex att produktionen av arbetsintensiva varor hämmades. Mätning av planerade kostnadsminskningar uppmuntrade till att offra kvaliteten och minska variationen, och bromsade införandet av nya produkter. När den snedvridning som dessa index gav upphov till blev uppenbar, frestades planerarna att införa fler kontrollindex för att rätta till snedvridningen, tills det fanns så många index att både planerarna och de planerade var fullständigt förvirrade över deras innebörd.[127]

Vi måste tillägga att de sovjetiska myndigheterna, i ett försök att hitta tekniker som kommer att göra det möjligt att på ett *samlat* sätt uppnå de planerade ekonomiska framstegen, och för att undvika att resurser på ett överdrivet sätt sätts ur funktion (vid SUKP:s 21:a kongress talade Zasjadko om att 179 miljarder rubel hade investerats i ofullbordade byggnadsprojekt,[128] och Arzumanjan nämnde siffran 160 miljarder gamla rubel som hade ”frusits” i början av 1964, att jämföra med siffran 300 miljarder rubel för de totala investeringsfonderna samma år),[129] har föreslagit att man ska använda *profiten*, det vill säga skillnaden mellan produktionskostnaderna och det man får in från försäljning, istället för det totala produktionsvärdet som den viktigaste måttstocken på hur planen har uppfyllts, och att man avsevärt ska minska antalet kvantitativa mål för företagen. Samtidigt ska företagsledarnas rättigheter utvidgas betydligt, både i förhållande till den centrala administrationen och arbetarna.

Det är innebörden i den så kallade Libermanreformen som absolut kommer att ge positiva resultat på konsumtionsvaruområdet (bättre anpassning till kundernas smak), men vars effekter inom kapitalvarusektorn troligen kommer att bli mycket mer tveksamma. Dessutom kommer en aldrig så liten tillämpning av dessa reformer att nödvändiggöra en fullständig omarbetning av prissystemet,[130] och att investerade medel belastas med *ränta* för att beräkna ”vinsten” på olika investeringsprojekt – beräkningar, som om de genomförs konsekvent riskerar att ge investeringarna i den sovjetiska planeringen element av ”spontan inriktning”.[131]

Systemet med enskild lönsamhet för företagen, kombinerat med det system med strikta priser som slås fast i planen, löser alltså inte motsättningen mellan ekonomins planerade karaktär och byråkratins personliga intressen som den främsta drivkraften för att uppfylla planen, utan förvärrar den snarare. Om den sovjetiska ekonomin trots det har uppnått stora framgångar, så beror det framförallt på att en planerad utveckling av offentlig ägda produktionsmedel är överlägsen alla tidigare produktionssätt.

Den byråkratiska förvaltningens motsättningar

Motsättningen mellan den sovjetiska ekonomins planerade karaktär och byråkraternas personliga intressen som den främsta drivkraften för att uppfylla planen, är den viktigaste motsättning som

---

[127] *The Guardian*, 22 oktober 1959.
[128] Vid SUKP:s centralkommittémöt i januari 1961 medgav Chrusjtjov att den berömda Bratskdammen, som hade byggts till enorma kostnader, fortfarande inte hade tillräckligt med konsumenter av den mängd elektricitet som den producerade. (Se *Pravda*, 23 januari 1961.)
[129] A Arzumanjan, i *Pravda*, 24 februari 1964.
[130] Se Henri Denis och Marie Lavigne, *La problème des prix en Union soviétique*, passim.
[131] A Zverev, i *Pravda*, 24 januari 1959.

införts i den sovjetiska ekonomin som ett resultat av dess specifikt byråkratiska förvaltningsform.[132] Effekterna av detta kombineras med två motsättningar som beror på denna byråkratiska förvaltning: å ena sidan motsättningen mellan produktivkrafterna höga utvecklingsnivå och den ringa tillgången på konsumtionsvaror, och å den andra motsättningen mellan behovet av fullständig planering och den skada som den byråkratiska hypercentraliseringen orsakar.

Den byråkratiska förvaltningen ledde till en överdriven ackumulationstakt som innebar stora uppoffringar för den stora massan av sovjetiska producenter och konsumenter. Produktivkrafternas tillväxt under de fyra första femårsplanerna åtföljdes av en oerhörd brist på konsumtionsvaror – en brist som i och med industrialiseringens utveckling har tenderat att minska *absolut* men också att bli värre *relativt*, eftersom de miljontals producenternas krav har ökat under samma period. Under dessa förhållanden av brist på konsumtionsvaror har det oundvikligen uppstått en ”parallell marknad”, hemlig produktion och en rad ekonomiska aktiviteter utanför planens kontroll. Enkel varuproduktion återföds hela tiden i den planerade ekonomins springor.

Så länge företagsledarnas ansvar är begränsat sträcker sig inte denna parallella marknad utanför konsumtionsvaruområdet. Men i och med införandet av principen om enskild lönsamhet för företagen är det oundvikligt att den kommer att utvidga sig till produktionsvaruområdet – så länge även detta område domineras av relativ brist på utrustning, råvaror etc. För att få sin bonus[133] måste en viss byråkrat uppnå en bestämd produktionsnivå till ett visst datum. Som vi redan har nämnt försöker han därför säkerställa att han har tillgång till den nödvändiga mängden råvaror genom att göra överdrivna äskanden till myndigheterna och systematiskt underskatta sitt företags produktionskapacitet. Men de högre myndigheter som ska dela ut de råvaror och den utrustning som de vet att det är brist på, verkar i motsatt riktning. Resultatet är en ständig dragkamp där fabriksledarna inte tvekar att erbjuda högre priser än de som slagits fast i planen för att få det de behöver.[134] Trots de formella order som förbjuder denna praktik *övervakar* de högre myndigheterna *noggrant alla köp- och säljtransaktioner som sker mellan företagen*.

I flera år försökte byråkraterna bli av med denna alltför hårda övervakning. Till sist antog SUKP:s 18:e konferens i februari 1941 viktiga beslut i denna riktning.[135] Från och med denna tidpunkt blev systemet med *direkta kontrakt* mellan företagen och den centrala ledningen (*glavki*) allmänt. Plötsligt fick förhandlingar och konkurrens en överväldigande betydelse för leveransvillkoren. Samtidigt ”försökte företagen slippa undan de planerade uppgifterna och de beställningar som de överordnade *glavki* hade utfärdat till dem och ingick formella överenskommelser med varandra. På detta sätt lyckades de uppfylla och överskrida sina planer ur penningsynpunkt, samtidigt som de kringgick distributionsplanernas krav.”[136]

---

[132] I detta sammanhang skriver Oskar Lange om den sovjetiska ekonomins ”byråkratiska degeneration”, och pekar på att regeringen är intresserad av ”att dölja den del av nationalinkomsten som går till byråkratin.” (O Lange och F M Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, Minneapolis (Minnesota) : University of Minnesota press, 1948, s 97.

[133] Dessa bonusar uppgår till avsevärda summor. För perioden 1948-1952 har Berliner sammanställt följande tabell:

Bonusar i % av direktörens och chefsingenjörens grundlöner

	För att uppfylla planen	*För varje % över uppfyllandet*
Maskinindustri	22-37	2-4
Motorfordon	20-30	2-4
Kolgruvor	100	10
Kemisk industri	75	8

En direktör i den kemiska industrin som överskrider planen med 3% *fördubblar* alltså sin lön. Skillnaden mellan att uppfylla planen till 98% och till 103% innebär en löneskillnad på 50% för en direktör på en mekanisk maskinverkstad. Med en förordning i juli 1959 ökade man betydelsen av bonusar för att uppfylla och överskrida planen när det gällde att skära ner på produktionskostnaderna jämfört med bonusar för att uppfylla och överskrida planen för fysisk produktionsvolym och producerat bruttovärde.

[134] Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, kap XIX, s 62.

[135] *Ibid*, s 11.

[136] H Berman, *Justice in Russia*, s 72. Vid ett antal tillfällen har den sovjetiska pressen publicerat artiklar som krävde

På grund av detta utfärdade Sovjetunionens ministerråd den 21 april 1949 en förordning som införde systemet med ett *årligt övergripande kontrakt* mellan *glavki* och andra centrala organ, där kontrakten mellan företagen måste passa inom ramen för detta övergripande kontrakt.[137] Men med tillåtelse från ett ministerium går det att behålla systemet med direkta kontrakt jämsides med systemet med årliga övergripande kontrakt.[138] Även efter Chrusjtjovs reformer vidmakthölls i det stora hela detta system, och en hel del råvaror och utrustning, inklusive reservdelar, går bara att få tag på med hjälp av ett *tilldelningscertifikat* (*narjad*).[139]

Efter en lång och ihärdig kampanj från fabriksledarnas sida ökades till sist deras självständighet, och i och med de industrireformer som infördes av Kosygin (SUKP:s centralkommittémöte i september 1965) återupprättades gradvis systemet med direkta kontrakt mellan ”leverantörer” och ”kunder”.

Sovjetbyråkraterna agerar hela tiden under trycket från den relativa brist på råvaror och utrustning som hotar uppfyllandet av planen,[140] och nöjer sig inte med att kämpa om inflytande inom ramen för lagliga ”kontrakt”. De genomför en formlig olaglig jakt på dessa åtråvärda varor. Således växer det fram en parallell produktion och handel ”bakom ryggen” på den planerade ekonomin.

I sin rapport till SUKP:s 19:e kongress bekräftade Malenkov att sådana fenomen existerade, och nämnde att vissa fabriker inte lyckades uppfylla planen därför att de bara försökte uppfylla den under övertidsperioder (*sic*), medan de arbetade med privata order på dagarna.

Den viktigaste figuren på den parallella marknaden för produktionsmedel är *tolkatj* (”fixaren”), en mer eller mindre illegal mellanhand som formellt inte är knuten till något speciellt företag, utan reser land och rike runt och gör upp olagliga ”överenskommelser”. Den 30 mars 1952 gjorde den satiriska tidskriften *Krokodil* en lysande karikatyr av denna person, tillsammans med en kort dikt där vi fick höra att han kan ordna fram allt: järn, tegel, timmer, spikar... Den teknik som används är nästan alltid *blat*, som betyder att muta de högre myndigheterna. Det är inte förvånande att det på Stalins tid spreds att ”*blat* är starkare än Stalin”. Frågan om *tolkatj* väcktes från många håll under de förberedande diskussionerna inför SUKP:s 20:e kongress (se *Pravda* under februari 1956). Chrusjtjovs reformer löste inte problemet. En artikel som publicerades av en sovjetisk tidskrift den 15 maj 1960 bedömde att fabrikerna i *sovnarchoz*-området Dnjepropetrovsk under 1959 fick besök av 7.000 (!) *tolkatji*.[141]

Den skada som orsakades av den byråkratiska hypercentraliseringen var lika allvarlig. Eftersom de centrala ministerierna försöker reglera fabrikernas leveransproblem in i minsta detalj på samma gång som de svartsjukt bevakar sina departements privilegier, så kan det slumpa sig att företag som Kirovs turbin- och generatorfabrik i Charkov måste skicka ansökningar till 150 olika leverantörer utspridda över hela Sovjetunionen.[142] Varje år skickar en stad som Leningrad nästan 100.000 ton metallprodukter till andra städer, medan motsvarande halva denna mängd samtidigt skickas från andra centra till Leningrad.[143] Under diskussionerna vid SUKP:s 19:e kongress nämndes ännu mer löjliga exempel:

---

att ”direktörernas rättigheter ska öka”. (*Gudok*, 31 augusti 1957, *Novij Mir*, nr 7 1957.) Den 29 juni 1957 väckte *Izvestija* denna fråga med hänsyn till problemet med direkta uppgörelser mellan företagen. En artikel i *Kommunist* (nr 3 1959) ger intryck av att den officiella uppfattningen nuförtiden accepterar ”största möjliga grad av direkta förbindelser mellan fabriker som levererar och fabriker som köper”.

[137] Om inte dessa kontrakt fullföljs blir det ett oräkneligt antal skadeståndskrav och åtal. Många företag är helt upptagna av medlingar och rättegångar. (*Kommunist*, nr 3 1959.)

[138] J Baranov, *The Economic Contract*, citerad i H Berman, *Justice in Russia*, s 72.

[139] Nove, *op cit*, s 37.

[140] Bergson, *Soviet Economic Growth*, s 29-30.

[141] Nove, *op cit*, s 202.

[142] *Izvestija*, 13 juni 1952.

[143] *Pravda*, 10 oktober 1952.

> Den elektriska utrustningsfabriken i Novosibirsk är fullt förmögen att producera tackjärn, smidesartiklar och andra sorters metallartiklar. Ändå kan inte denna fabrik ta emot order på dem. Saken drivs absurt långt. Enligt ministeriets planeringsdepartement beräknar man fabrikens lönefonder enbart på grundval av produktionen av beståndsdelar, och utesluter alla färdiga produkter. Fabriken kan inte vidmakthålla produktionen utan order från mycket avlägsna kraftverk... [och i avsaknad av dessa] tvingas den på ett konstgjort sätt skära ner sin egen produktion.[144]

Departementsegoismen har lett till uppkomsten av ”tusentals” små byggföretag, små garage, små kraftverk som verkar oberoende av varandra under eländiga lönsamhetsförhållanden[145] (se Chrusjtjovs tal som publicerades i *Pravda* den 8 maj 1957). Inrättandet av *sovnarchozij* ersatte departementsegoismen med regional egoism.[146] Det leder till ett enormt slöseri och ökade administrativa kostnader. Bara de sovjetiska ministeriernas anskaffnings-, lager- och transportkontor gjorde 1955 av med 16,6 miljarder rubel i administrativa kostnader, eller 17% av hela de budgeterade investeringarna inom industrin.[147] Det var därför *sovnarchozij* avskaffades vid SUKP:s 23:e kongress, och de så kallade ”industriella” ministerierna återinfördes. Det nya ledningssystemet är en kombination av hårdare centralisering i toppen och ökad självständighet för de enskilda företagen – och kommer oundvikligen att ersätta den regionala egoismen med de enskilda företagens egoism.

Precis som i varje ekonomi under övergångsperioden utgörs den grundläggande motsättningen i den sovjetiska ekonomin av motsättningen mellan det icke kapitalistiska produktionssättet och de borgerliga fördelningsnormerna. Men den byråkratiska förvaltningen av ekonomin har lett till att denna motsättning har blivit extrem och fått en ytterst antagonistisk karaktär. Den har utvecklats till en motsättning mellan produktionsmedlens karaktär av bruksvärden och konsumtionsvarornas karaktär av bytesvärden, och till en motsättning mellan pengarnas rena roll som redovisningsmedel på produktionsmedelsområdet och den roll som verklig motsvarighet till varor som pengarna behåller på konsumtionsvaruområdet. Principen om individuell lönsamhet för företagen återinför pengar som ett verkligt betalningsmedel på produktionsmedelsområdet. Därmed börjar en tendens till varuproduktion och varucirkulation att åter göra sig gällande på produktionsmedelsområdet, med allt vad det innebär – en tendens för själva planeringen att bli desorganiserad.

Byråkratisk förvaltning och arbetsförhållanden

Om man räknar in det enorma slöseri som byråkratins förvaltning av ekonomin innebär, så har planeringen i Sovjetunionen genomförts med en ackumulationstakt där producenternas levnadsstandard till en början inte ökade utan sänktes betydligt. Under dessa förhållanden blev ett politiskt och ekonomiskt tvång (sänkning av den grundläggande minimilönen under existensminimum) administrationens viktigaste verktyg för att tvinga arbetarklassen att öka produktiviteten. Byråkratins strävan efter avkastning medförde att den social ojämlikheten hela tiden ökade och till att det infördes en allt hårdare arbetslagstiftning.

Inkomstskillnaderna mellan outbildade arbetare med de lägsta lönerna (sopare, portvakter, nattvakter, etc) och höga ingenjörer var 1935 1 till 20.[148] 1951 fann en delegation av belgiska fackföre-

---

[144] *Izvestija*, 23 september 1952.

[145] Enligt *Kommunist* (nr 8 1954) är bara 6,6% av byggföretagen lönsamma. Gosplans ledare Novikov sade vid den 21:a kongressen att 100.000 (!) små kraftverk med 800.000 anställda producerade elektricitet till ett pris av mellan en och två rubel per kilowattimme, medan de stora kraftverken som producerade 90% av all elektricitet, bara sysselsatte 200.000 personer och hade produktionskostnader på bara 8 kopek per kilowattimme!

[146] Under de första nio månaderna 1960 tillhandahöll exempelvis metallföretagen i Ukraina sina ukrainska kunder med 132.000 ton metall och 21.000 ton stålrör mer än vad planen krävde, medan deras leveranser till övriga republiker var lägre än planen med avseende på 82.000 ton valsat stål och 18.000 stålrör. (Bergson, *The Economics of Soviet Planning*, s 155, som citerar den sovjetiska författaren Loktjin.)

[147] *Voprosij ekonomiki*, nr 4 1957.

[148] Jugov, *op cit*, s 165.

ningsmedlemmar som besökte Sovjetunionen liknande skillnader: sopare hade en bruttomånadslön på 300 rubel, sektionsledare i en masugn hade 3.000 rubel och en ingenjör 5.000 rubel.[149] Den brittiska delegationen till en ekonomisk konferens i Moskva i april 1952, som leddes av personer som var mycket välvilligt inställda till den sovjetiska regeringen, rapporterade lite mindre uttalade skillnader vad gäller grundläggande bruttolöner: 300 rubel per månad för sopare, 700-800 för en lastbilschaufför, 2.500 för en tekniska sektionsledare på ett ministerium. Officiella sovjetiska siffror för 1958-1959 visar en spridning av månadslönen från 342 rubel för grovarbetare till 2.800 rubel för en direktör inom den kemiska industrin – givetvis utan att ta med bonusarna i beräkningen![150] Men ju högre man kommer i den byråkratiska hierarkin desto viktigare tillskott utgör bonusarna till lönen. Samma rapport från den brittiska delegationen till den ekonomiska konferensen i Moskva i april 1952 visar att den *totala* bruttomånadslönen för ledaren för ett stort företag i Moskva uppgick till 7.000-8.000 rubel.[151]

Bland arbetare i ordets egentliga mening har det införts mycket betydande inkomstskillnader, och det går att tänka sig konsekvenserna av detta när det gäller arbetarklassens inre sammanhållning. Maurice Dobbs påstående[152] att spridningen mellan lägsta och högsta lönenivå för arbetare är en till fyra motsägs i hans egen bok: på sidorna 92-94 nämner han att den lägsta lönen 1936 var 110 rubel per månad, medan yrkesutbildade icke stachanovitiska arbetare tjänade 500 rubel och stachanoviter ibland tjänade lika mycket på en vecka som tidigare under en månad. Tidskriften *Voprosij Ekonomiki*[153] rapporterade 1959 att yrkesutbildade arbetare hade åtta gånger högre lön än outbildade.

Denna oerhörda skiktning av arbetarnas inkomster drev ner basnivån under existensminimum och tvingade gifta kvinnor att arbeta för att skaffa sig de enklaste existensmedel. Under hela Stalin-perioden var det den viktigaste metoden för att stimulera en ökad produktion.

Ackordsarbetet blev utbrett.[154] Arbetsnormerna ökade successivt. Lönenivåerna steg mycket mindre än produktiviteten när denna steg.[155] Kampen för att intensifiera arbetet fick ofta företräde framför kampen att öka produktiviteten genom att rationalisera de tekniska metoderna och organiseringen av arbetet.[156] Icke desto mindre var de fysiska ansträngningarna vanligtvis mindre intensiva än i de utvecklade kapitalistiska länderna. Även om stachanovismen verkligen ökade arbetsproduktiviteten så uppnådde den detta resultat genom att öka arbetarklassens skiktning. Stachanov ökade själv sin produktion av kol genom att han enbart arbetade med hackan, och därmed tvingade ett antal av sina arbetskamrater att bara skyffla iväg kolet:[157]

> Stachanovitarbetarnas viktigaste bidrag var den tydliga skillnaden mellan den grundläggande processen och de bidragande och kompletterande arbetena. Det tillät dem att befria de högt utbildade arbetarna från behovet att genomföra funktioner som skulle utföras av de mindre utbildade männen.[158]

---

[149] *Le Peuple*, 18 september 1952.
[150] Citerat i Bergson, *op cit*, s 108, 113.
[151] *Bulletin of the Institute of Statistics*, Oxford september-oktober 1952.
[152] Dobb, *Soviet Planning*..., s 93.
[153] *Voprosij Ekonomiki*, nr 1 1959.
[154] Den procentuella andelen lönarbetare inom industrin som betalades på basis av ackordsarbete steg från 57,5% 1928 till 76,1% 1936 och 77% 1953. Som ett resultat av reformerna under perioden efter Stalin har siffran minskat – till 72% 1956 och 60% 1961. (Bergson, *op cit*, s 110.)
[155] Dobb, *Soviet Planning*..., s 86.
[156] Jugov, *op cit*, s 182.
[157] Detta erkänns i den nya utgåvan av *Sovjetunionens kommunistiska partis historia*, som uppger att stachanovismen innebar en ”riktig arbetsfördelning i produktionen, de kvalificerade arbetarnas befrielse (!) från andrarangens hjälparbete...” (*Sovjetunionens kommunistiska partis historia*, Arbetarkultur 1962, s 519).
[158] Bajkov, *op cit*, s 336.

Men som följande siffror visar är det uppenbart att arbetsproduktiviteten redan från början av den sovjetiska planeringen gjorde enorma framsteg genom att kopiera de utvecklade kapitalistiska ländernas maskiner och arbetsmetoder:

Årlig produktion av gjutjärn per anställd arbetare (ton)

	1913	*1929*	*1937*
Ryssland	205	240	756
Storbritannien	356	366	513
USA	811	1729	1620
Tyskland	-	-	612

Årlig produktion av kol per gruvarbetare (ton)

		1929	*1937*
Ryssland		179	370
Frankrike		-	195
USA		844	730
Tyskland		325	435[159]

Den amerikanske ekonomen Walter Galenson drog slutsatsen att den sovjetiska industrins produktivitet redan innan kriget höll på att komma ikapp den brittiska industrin, och var omkring 40% av USA:s. Abram Bergson bedömde att arbetsproduktiviteten och det investerade ”kapitalets” produktivitet i Sovjetunionen 1960 per enhet var 54,9% av siffran för USA.[160]

De allra grövsta metoder användes för att påtvinga de nyanlända arbetarna från byarna en ”socialistisk arbetsdisciplin” under deras lärotid. ”1933 förklarade fackföreningarnas allryska centrala råd... att RKK:s (Löne- och konfliktkommissionen på fabrikerna) godkännande av de normer och löner som hade införts av företagsledningen utifrån principen om en ledare var oacceptabelt.”[161] Från och med då fanns det inga verkliga kollektivavtal eller förhandlingar när det gällde arbetsnormer och löner, som hädanefter ensidigt skulle avgöras uppifrån.

1935 ägde den sista öppna konflikten rum mellan den fackliga ledningen och administrationen för ett stort företag (lokomotiv- och järnvägsvagnsfabriken *Krasnij Profintern* nära Bryansk) angående en företagslednings ensidiga beslut. Trots att fackföreningen hade lagen på sin sida fördömdes den hårt av SUKP:s centralkommitté.[162] Även om det på papperet finns många organ och myndigheter som ska skydda de sovjetiska arbetarna mot byråkraternas maktmissbruk, så finns det speciella disciplinära lagar som avskaffar dessa möjligheter inom ett antal viktiga industrisektorer.[163]

Från och med denna tidpunkt var den sovjetiska arbetslagstiftningen utan tvekan den hårdaste i världen. Den hade en öppen tvångsinriktning, speciellt efter de påbud och förordningar som infördes 1938-1941 och vilka behölls efter krigsslutet:[164] lagarna och påbuden från den 20 december 1938 angående införande av arbetspass; från den 28 december 1938 angående straff för alltför sen ankomst till arbetet och avskaffande av sociala understöd för arbetare som gjorde sig ”skyldiga” till

[159] Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 76-77.
[160] Bergson, *op cit*, s 341.
[161] Aleksandrov, *Sovietskoje Trudovoje Pravo*, [Sovjetisk arbetslagstiftning], citerat i *Soviet Studies*, vol III, s 92.
[162] S Schwartz, *Labor in the Soviet Union*, s 303-307.
[163] *Soviet Studies*, vol II, s 385. Sådana lagar existerar till exempel för maskinindustrin. (*Trud*, 15 april 1950.)
[164] Aleksandrov, *Lehrbuch der sowietischen Arbeitsrecht*, s 43, 106, 142-143, 267-269.

sådana ”brott”;[165] från den 26 juni 1940 angående att flytta från jobb till jobb och frånvaro från arbetet, som bestraffades med fängelse om den översteg 20 minuter (!); från den 18 januari 1941, angående disciplinen på arbetsplatserna, etc.[166] Förordningen från 26 juni 1940 förbjöd arbetarna att byta arbetsplats annat än när de blev tvungna till det, under villkor som stadgades i förordningen.[167]

Enligt ett beslut i Sovjetunionens högsta domstol jämställdes vägran att arbeta av fabriksledningen beordrad övertid, och till och med vägran att följa order att arbeta på lagligt lediga dagar, med frånvaro från arbetet och bestraffades med löneavdrag eller fängelse – trots att sådana order är olagliga enligt sovjetisk lag! Trots att detta beslut togs 1941 införlivades det hädanefter i de aktuella förordningarna.[168]

Den byråkratiska ledningens brutala och godtyckliga karaktär, som är oundviklig under ett fördelningssystem som grundas på betydande privilegier samtidigt som det fortfarande är akut brist på viktiga livsförnödenheter, ledde till oerhörda sociala spänningar. Därav följde den terrorism som staten utövade mot sina undersåtar, systemet med tvångsarbetsläger,[169] och den viktiga roll som spelas av den politiska polisen på det sociala livets samtliga områden.

Genom att medvetet välja att inte grunda sig på arbetarmassornas intressen för att ge industrialiseringen en nödvändig impuls utan istället på privilegierade minoriteters intressen, så skapade de sovjetiska ledarna ett ytterst uppskiktat samhälle. Enligt officiell statistik minskade andelen arbetare bland medlemmarna i Högsta sovjet från 45% 1937 till 42 1946 och 35 1950. I Moskvasovjeten var siffran 29% 1953.[170] I Unionens sovjet var bara 10% av delegaterna arbetare 1950, och 80% var tjänstemän, antingen inom staten, partiet eller de väpnade styrkorna.

Vid SUKP:s 20:e kongress var mindre än 20% av delegaterna ”direkt anställda inom industrin eller transportnäringen”. Ändå var denna siffra 2,7 gånger högre än vid den 19:e kongressen![171] Avskaffandet av gratis gymnasie- och högre utbildning 1940 bidrog kraftigt till denna minskning. Bienstock och Schwartz visar att andelen studenter som var arbetare eller barn till arbetare redan innan detta hade sjunkit från 46,6% 1931 till 33,9% 1938, trots att andelen arbetare inom den sysselsatta befolkningen hade ökat betydligt.[172]

Ett oräkneligt antal bevis från sovjetiska källor vittnar om det faktum att byråkratin har blivit en kast som är klart medveten om sina speciella intressen. Man stöter ofta på omnämnanden av direktörer som talar om ”sina” fabriker och ”sina” maskiner (se till exempel *Literaturnaja Gazeta* den 27 november 1951, och pjäsen ”Moskvafiguren” av Anatol Safronov, som publicerades i januarinumret

---

[165] Det bör nämnas att sjukersättningen är dubbelt så hög för fackföreningsmedlemmar som för icke medlemmar. För fackföreningsmedlemmar varierar den beroende på hur länge man varit anställd på samma företag, enligt följande schema:

i % av lönen			
Anställningslängd	*1938*	*1948*	*1955*
Upp till 6 månader	0	0	0
6 månader till 3 år	50-60	50	50
3 till 5 år	80	60	60
5-6 år	80	80	70
6-8 år	100	80	70
8-12 år	100	100	80, etc.

[166] Dobb, *Soviet Planning*..., s 98-102.
[167] Aleksandrov, *Lehrbuch*..., s 142-143.
[168] Aleksandrov, *Labor Legislation, Commentaries to the Labor Legislation of the USSR, and the Labor Code of the RSFSR*, Moskva 1947, citerad i S Schwartz, *op cit*, s 109.
[169] På grundval av hemliga sovjetiska dokument bedömer Naum Jasny (i *Journal of Political Economy*, oktober 1951) att antalet tvångsarbetare var 3,5 miljoner 1941, och att deras produktion utgjorde 1,2% av Sovjets industriproduktion. Omedelbart efter kriget var denna siffra mycket högre.
[170] *Moskovskaja Pravda*, 5 mars 1953.
[171] *Pravda*, 7 februari 1956.
[172] Bienstock, Schwartz och Jugov, *op cit*, s 111.

av *Oktjabr* 1949. Se även karikatyren i *Krokodil* nr 23 1957). *Pravda* den 5 januari 1950 skrev om ”den rädsla och de hotelser” som utgjorde grunden för förhållandet mellan arbetare och företagsledning. ”Företagsledningen trampar på arbetslagstiftningen” skrev *Trud* den 2 februari 1957 om traktor- och motorfordonsindustrin. Samma tidning använde samma formulering den 8 september 1953, i en mer allmän framställning. ”Det finns fortfarande en mängd(!) företagsledare som fräckt trampar på de sovjetiska medborgarnas rättigheter.”

Byråkrater ”vägrar godta andra poster än den som chef”. De uppfostrar sina barn till ”överklassungdom” som får 1000 rubel i fickpengar varje månad – mer än en genomsnittlig arbetarlön. Deras ”tjänstebilar” tar dem till deras *datjor* och på semester. *Datjorna* kostar hundratusentals rubel, de utgör en verklig ”kapitalinvestering” som gör det möjligt för deras arvingar att ”leva på inkomst av kapital” om de säljer dem ”med vinst”. Författaren till den artikel som vi just har citerat räknar upp följande personer som ägare till dessa *datjor*:

> Författare, målare, skådespelare, vetenskapsmän och andra personer som regeringen har prioriterat... Fabriksledare, ledande ämbetsmän för kooperativ, offentliga restauranger, byggnadsorganisationer och kommunala tjänster... privata advokater.[173]

Det byråkratiska förvaltningssystemet och det brutala underkastandet av arbetarna under byråkratin innebär ett ofantligt slöseri med samhällsöverskottet, även ur rent ekonomisk synvinkel.[174] Enligt aktuell statistik arbetar en tredjedel av löntagarna i Sovjetunionen på kontor. Förekomsten av denna enorma byråkrati både minskar producenternas konsumtionsmedel och avleder en stor del av det samhälleliga överskottet i icke produktiv konsumtion.

Den bristande proportion mellan den lätta och den tunga industrins utveckling som ligger bakom den byråkratiska formen av förvaltning, har blivit en djupgående svaghet i det ekonomiska systemet. Återverkningarna på den tunga industrins egen utveckling – i synnerhet den hämning av producenternas produktivitet och skapande insatser som det medför – blir allt större.

Men i samma mån som produktivkrafterna utvecklas, producenternas allmänna tekniska färdigheter och kulturella nivå ökar, och arbetarklassens relativa vikt inom befolkningen i sin helhet blir större, så känns byråkratins godtycke och förtryck alltmer outhärdligt för arbetarmassorna. För att den planerade ekonomin ska ta ett nytt språng framåt krävs det mer frihet, mer initiativ, mindre styrning uppifrån, mer spontan aktivitet bland de stora massorna av producenter. Men Stalinregimen förnekade i stor utsträckning dessa friheter även för byråkratin själv. Från och med 1950 mognade således villkoren för Chrusjtjovperiodens reformer.

För att öka industriproduktiviteten och undanröja en av de viktigaste orsakerna till det folkliga missnöjet, avskaffades tvångsarbetslägren till stor del och arbetslagstiftningen mildrades avsevärt. Straffen för sen ankomst och frånvaro avskaffades. Fackföreningarna återfick vissa rättigheter i fråga om att kontrollera avskedanden – som berodde på automatiseringar – arbetsnormer, lönenivåer etc. De sociala ojämlikheterna minskade något genom att de lägsta lönerna höjdes och gymnasie-

---

[173] *Zarja Vostoka*, Tbilisi, 25 september 1953; *Komsomolskaja Pravda*, 19 november 1953; *Bakinskij Rabotji*, 31 juli 1954; *Izvestija*, 7 augusti 1959.

[174] De sovjetiska tidskrifterna *Voprosij Ekonomiki* och *Industria* (organ för den tunga industrin) jämförde i början av kriget antalet arbetare i ett sovjetiskt och ett amerikanskt företag av samma storlek. Resultatet var alarmerande. På kraftverket Kemerovo, som gav samma spänning och använde samma produktionsmetod som South Amboy i USA, fanns det 480 arbetare jämfört med bara 51 på det amerikanska kraftverket. I en kolgruva som utgjorde en del av trusten Kizelugol (Ural), och som producerade hälften av den mängd kol som utvanns i en jämförbar gruva i Pennsylvania (Pittsburg Coal Company), fanns det dubbelt så många gruvarbetare, tre gånger så många arbetare ovan jord, åtta gånger så många kontorsarbetare, och elva gånger så många anställda inom förvaltning och övervakning! Enligt en annan sovjetisk tidskrift, *Sotsialistitjeskoje Zemeledelije*, fanns det åtminstone 1½ miljon bokförare, kontrollanter, budbärare etc för många på kolchoserna. (Jugov, *op cit*, 179-180, 182.) 1957 skröt Chrusjtjov med att han hade skurit ner byråkratin med 900.000 personer under de föregående 3 åren. (*Pravda*, 8 maj 1957.) Det hindrade honom inte att 1961 fördöma de enorma oegentligheter och förskingringar som hade begåtts av byråkratin inom jordbruket.

och högre utbildning åter blev gratis. Samtidigt uppträdde åter en viss mängd så kallad friktions-arbetslöshet.

Slutligen tenderade den avsevärt ökade produktionen av varaktiga konsumtionsvaror och enorma ansträngningar vad gäller bostadsbyggande att något minska den bristande proportionen mellan produktivkrafternas utveckling och folkets låga levnadsstandard. Mellan 1950 och 1958 ökade den reella konsumtionen per capita med 66%, och 1958 nådde konsumtionen en nivå som var nästan dubbelt så hög som 1937 och 1928 och tre gånger så hög som 1944.[175] Men varken den sjätte femårsplanen eller den sjuårsplan som ersatte den på konsumtionsvaruområdet kunde uppfyllas.[176] Ökningen av levnadsstandarden bromsade in – för att en period 1962 nästan stanna av helt, då ekonomins tillväxttakt också föll. På så sätt slutade Chrusjtjovperioden, och de nya reformer som infördes 1964-1966 har till syfte att än en gång stimulera denna tillväxttakt under den åttonde femårsperioden.

[175] Bergson, *op cit*, s 314.

[176] Här är en jämförande tabell mellan de mål som denna plan satte upp för 1960 och den produktion som faktiskt uppnåddes:

	Sj*ätte femårsplanens mål för 1960*	*Faktiskt produktion 1960*
Kol (miljoner ton)	593	513
Bensin	135	147,9
Stål	68,3	65,3
Cement	55	45,5
Elkraft (miljarder kilowattimmar)	320	292,3
Bomullsvaror (miljarder meter)	7,27	6,39
Skor (miljoner par)	455	419,3

Kapitel 16: Övergångsperiodens ekonomi

Den tredje industriella revolutionen

Under 1940-talet uppträdde varningstecken på en tredje industriell revolution. Den första industriella revolutionen hade haft sin grund i ångmaskinen, den andra baserades på den elektriska motorn och förbränningsmotorn. Den tredje industriella revolutionen grundar sig på frigörandet av kärnkraften och användningen av elektroniska maskiner.

En produktiv användning av kärnkraft är det mänskliga skarpsinnets första svar på ett problem som vissa anser vara hopplöst, nämligen förlusten av världens energiresurser. Det andra och utan tvekan slutgiltiga svaret kommer att vara användningen av termonukleär energi och solenergi.

Redan nu skulle kärnkraften kunna minska kostnaderna för industrialiseringen av vissa underutvecklade områden (Latinamerika, stora delar av Indien eller Kina) där det är brist på kol eller svårt att transportera den, och där vattenkraften är dyrare än kärnkraften.[1]

Under mer än ett årtionde förhindrade monopolkapitalismen att den tredje industriella revolutionen blommade ut fullständigt. Det är betecknande att de första stegen mot att bygga kärnkraftverk som var anslutna till det elektriska ledningsnätet inte togs i USA, trots att det har mer kunskaper på kärnkraftsområdet än något annat land, utan i Sovjetunionen och i synnerhet i Storbritannien. De stora elkraftverken och oljetrusterna, som båda kontrollerades av de mäktigaste finansgrupperna i USA (Bell system som var knutet till Morgangruppen, och Rockefellergruppen) hade egenintressen som stod i vägen för en snabb utveckling av kärnkraftverk. Men delvis på grund av den internationella konkurrensen föll detta hinder till sist samman. Den tredje industriella revolutionen var under uppsegling.[2]

Halvautomatiska produktionsprocesser hade införts redan på 1930-talet, som kulmen på metoderna med löpande band. Efter fem års forskning och experiment, som kostade 8 miljoner dollar, lyckades A O Smith Company i Milwaukee bygga en rad maskiner som byggde underreden till bilar med en takt på 7200 per dag, genom att ta metallplåtar och omvandla dem till underreden med hjälp av 522 olika operationer. De omkring 200 arbetare som var anställda för detta arbete hade i huvudsak övervaknings- och kontrollfunktioner.[3] Dessa exempel upprepades i ett antal företag i USA, Sovjetunionen, Storbritannien och senare Tyskland.

För att utveckla den halvautomatiska produktionen till ren automatisering måste man avskaffa det manuella arbetet i början och slutet av monteringsbandet, arbetet för att starta och stoppa maskinerna, för att kontrollera produktionens kvalitet och kvantitet och den allmänna övervakning som behövs. Dessa uppgifter tas över av elektroniska apparater.[4] Det finns redan många tillämpningar av denna teknik, och antalet ökar för varje år. Vi kan nämna tillverkningen av ringar och stålrör till oljefält, och mekanisk tillverkning av glas och papper, där det mänskliga arbetet i vissa fall har avskaffats helt och hållet. Sedan är det fabriken där fyra(!) kontrollanter är de enda mänskliga varelser som övervakar tillverkningen av grammofonskivor i 16 maskiner, och patronfabriken i Rockford Illinois, där inte en enda mänsklig hand rör vid produkten, från det första införandet av stålblock ända till förpackningen av patronhylsorna.[5] Den automatiska kullagerfabriken i Moskva kan jämföras med dessa automatiska fabriker. Den mest anmärkningsvärda utvecklingen på detta

[1] Schurr och Marschak, *Economic Aspects of Atomic Energy*, Princeton : Cowles Commission for Research in Economics, Princeton Univ. 1950, s 272-273, 212-215.
[2] *The Economist*, 23 juli 1955.
[3] Alderer och Mitchell, *Economics of American Industry*, s 129.
[4] Frederick Pollock, *Automation in USA*, i *Frankfurter Beiträge zur Soziologie*, vol I 1955, s 81.
[5] *Ibid*, s 92-93.

område har skett på elkraftverk och oljeraffinaderier som sköts med hjälp av fjärrkontroll och fungerar utan några som helst arbetare på platsen.[6]

Dagens teknik har således hittat ett ”slutgiltigt” svar på den äldsta invändningen mot en socialistisk ekonomi: ”Vilka kommer att utföra det hårda, obehagliga och ohälsosamma arbetet under socialismen?” Idag är svaret uppenbart: maskinerna kommer att genomföra alla dessa uppgifter själva. Redan för 10 år sedan visade professor Wiener, att när man väl har lyckats framställa prototyper till kontroll- och övervakningsmaskiner, så skulle det till allt mindre kostnader gå att bygga alla möjliga maskiner som grundas på samma princip, tills dess produktionen av dem inte bara skulle visa sig vara lönsam ur samhällelig utan också ekonomisk synvinkel.[7]

Men även om den tredje industriella revolutionen skapar enorma möjligheter för att befria människan från ett betungande, pressande och tråkiga mekaniska arbete som är henne ovärdigt, så innebär det på samma gång en del omedelbara hot mot den mänskliga rasens överlevnad.

De första och andra industriella revolutionerna kunde utvecklas helt och hållet inom ramen för det kapitalistiska produktionssättet, om än till fruktansvärda kostnader och onödigt stora offer för de människor som genomlevde dem. Den tredje industriella revolutionen bryter den privata egendomens ramar. I inget enda land har det gått att utveckla kärnkraften utanför offentliga laboratorier och företag. Att helt och hållet överföra den till den privata sektorn skulle innebära en risk för att mänskligheten kan bli utelämnad på nåd och onåd till en galning med makt att spränga hela länder i luften. Kärnkraftstekniken är den första moderna teknik där det är oundgängligt med avancerade former av offentlig kontroll, inte bara för lönsamhetens, hälsans eller rättvisans skull, utan för att trygga själva mänsklighetens överlevnad. Även i händerna på kapitalistiska stater är denna teknik ett hot mot mänskligheten, såtillvida som den medför kapprustning och risk för kärnvapenkrig.

Dessutom medför automatiseringen en så stor utveckling av arbetsproduktiviteten,[8] att det enda som i det långa loppet kan förhindra den från att vara en ständig källa till oordning är en fullständig omvälvning av det ekonomiska systemet (en radikal sänkning av priserna, som tenderar att närma sig noll, och av arbetstiden, etc). Antalet arbetare som är sysselsatta i produktionen faller både relativt och ibland absolut. Mellan 1953 och mars 1960 ökade industriproduktionen i USA med över 22%, medan industrisysselsättningen minskade med 11%. Mellan 1947 och 1952 ökade produktionen inom elektronikindustrin med 275%, medan sysselsättningen bara ökade med 40%.[9] I Frankrike ökade antalet arbetare som var sysselsatta i industrin mellan 1953 och oktober 1961 bara med 4%, medan industriproduktionen ökade med 89%.[10]

Dessutom ersätter den tredje industriella revolutionen intellektuellt arbete med maskiner i samma utsträckning som den första ersatte manuellt arbete med maskiner. På banker, försäkringsbolag och på de stora företagens kontor ersätts tusentals kontorsarbetare, revisorer, kontrollanter av datorer.[11]

Paradoxalt nog leder införandet av automatisering på privat basis till högre priser, undersysselsättning, och till att ett allt större antal arbetare förflyttas till icke produktiva arbeten. Teknokraterna

---

[6] Wiener, *Materia, maskiner, människor*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1964.
[7] Wiener, *Cybernetics*, New York : Wiley & Sons, 1961, s 36-37.
[8] Enligt de franska telekommunikationernas chefsingenjör Henri Jannes flerdubblas en verkstads produktivitet med en faktor mellan 15 och 20, när den övergår från vanliga till automatiska maskiner, och när det gäller hela fabriken ligger ökningen i storleksordningen 500%. (*Le Monde*, 21-22 maj 1961.)
[9] CIO:s kommitté för ekonomisk politik: ”Automation”, s 19 och ”The Challenge of Automation”, s 48 (föredrag vid den nationella konferensen om automatisering).
[10] *Bulletin général de statistique des communautés européennes*, nr 12 1961.
[11] ”Till och med de stora kontorens utseende blir mer och mer likt fabrikernas, med ett rätlinjigt arbetsflöde och i en del fall löpande band som flyttar pappren från ställe till ställe. Varje arbetare gör en liten del av hela arbetet. En räkneoperatörs enformiga uppgifter beror exempelvis på arkiverarnas, stenografernas, bokförarnas och budens enformiga uppgifter före och efter att hennes uppgifter utförs.” (V Packard, *The status seekers*, Harmondsworth, Middlesex : Penguin, 1961, s 34.

tänker sig till och med att skapa ett ekonomiskt system där människor, dessa ”svåra och besvärliga saker att leka med”, helt kommer att avskaffas,[12] och precis som gamla tiders proletariat kommer att utfodras gratis av de nya herrarna i denna groteska sorts samhälle.

Den tredje industriella revolutionen kan således antingen leda till överflöd eller till att friheten, civilisationen och mänskligheten förgörs. För att undvika det värsta måste automatiseringen underställas människans medvetna kontroll. Man måste överbrygga klyftan mellan naturvetenskapens seger och att mänskligheten uppgifter överlämnas till ”marknadens automatik” eller de besuttnas egoism. Om inte de av den tredje industriella revolutionen frigjorda produktivkrafterna ska förvandlas till globala förstörelsekrafter, så måste de tämjas, göras fogliga, civiliserade, med hjälp av en *världsomfattande utvecklingsplan*. De måste leda till en medveten ledning av mänskligheten uppgifter, eller med andra ord ett socialistiskt samhälle.[13] Detta underlättas dessutom av vissa sidor hos den moderna tekniken, eftersom datorer underlättar planeringsarbetet enormt.

Behovet av en övergångsperiod

En socialistisk ekonomi är en ekonomi som grundas på att tillfredsställa behov och inte på att söka efter profiter. Om det kapitalistiska produktionssättet skulle avskaffas i världsskala så vore det möjligt att omedelbart, utan någon annan övergång än den som politiska händelser kräver,[14] övergå till att organisera en ekonomi där varuproduktionen avskaffas och där människans produktiva ansträngningar ställs om för att tillfredsställa de aktuella behoven. Den enda förutsättningen för en sådan snabb och långtgående omvandling är att *behoven inskränks till de mest grundläggande*: människor skulle vara tvungna att nöja sig med att bara äta tillräckligt för att stilla sin hunger, klä sig diskret, bo i mycket enkla bostäder, skicka sina barn till ytterst enkla skolor och bara åtnjuta begränsad sjukvård.

De produktivkrafter som idag står till mänskligheten förfogande gör att dessa behov kan tillfredsställas utan någon övergångsfas för ackumulation eller ytterligare industriell utveckling. De existerande produktivkrafterna skulle naturligtvis behöva omfördelas i massiv skala – bilindustrin måste ställas om för att tillverka traktorer och jordbruksmaskiner, den kemiska industrin helt och hållet inriktas på att tillverka gödningsämnen, hushållsartiklar och läkemedel, den vetenskapliga forskningen koncentreras på livsmedels-, kläd-, bostads- och hälsofrågor, och huvuddelen av världens produktion skulle behöva anslås till utvecklingsländerna.

Man kan hävda att de befintliga produktivkrafterna inte räcker för att tillfredsställa ens mänskligheten mest grundläggande behov av mat, bostäder och hälsa. Men denna invändning håller inte. Den andel av världens kemiska industri som för närvarande ägnar sig åt tillverkning av konstgödsel och läkemedel är så liten att den mängd som produceras med lätthet skulle kunna tre-, fyr- eller femdubblas utan att det krävs tid för att öka produktionskapaciteten. Vad gäller livsmedel så uppskattar R Salter, en av världens ledande experter på detta område, i en tabell som han utarbetade 1944 den maximala produktionsförmågan på följande sätt, i miljoner ton:

---

[12] *Fortune*, oktober 1953.

[13] ”Svaret [på hotet från automatiseringen] är naturligtvis att ha ett samhälle som grundas på andra mänskliga värden än att köpa eller sälja. För att nå fram till ett sådant samhälle behöver vi en hel del planering...”, skriver Norman Weiner. (Weiner, *Cybernetics*, s 38.)

[14] Den period under vilken samhället tar igen de ”oförutsedda utgifterna” för övergången från kapitalism till socialism, konsekvenserna av den ödeläggelse och desorganisation som varje samhällsrevolution tillfälligt för med sig, kan kallas för en ”friktionsövergångsperiod”. I *Övergångsperiodens ekonomi* ägnar N Bucharin ett intressant kapitel åt denna fråga. (Bucharin, *Oekonomie der Transformationsperiode*, Hamburg, 1922 : Kommunistischen Internationale, s 105-126.) Till skillnad från denna ”friktionsövergångsperiod”, som bara uppvisar problem som tillförs den ekonomiska mekanismen utifrån, så har övergångsperioden i strikt mening, som vi ska behandla senare, inneboende ekonomiska problem. I det första fallet handlar det om att återgå från hopkrympt reproduktion till enkel reproduktion, i det andra fallet om att gå vidare från utvidgad reproduktion med måttlig tillväxttakt till en utvidgad reproduktion med högre tillväxttakt.

	Produktion före kriget	*Världens behov 1960, enligt fysiologiskt optimum*	*Tillgänglig produktion från nuvarande odlad mark*	*Dito med ytterligare 1300 miljoner tunnland*
Spannmål	300,4	363,5	360	753
Rotfrukter	153,2	194,5	230	535,5
Socker	30	33,6	34,5	178,1
Frukt och grönsaker	156,3	411	211	470
Matfett och oljor	15,2	20,4	18	70,9
Kött	65,6	95,8	78,7	968
Mjölk	150,2	300	180,2	323,2[15]

Man bör vidare påpeka att den enorma ökningen av jordbruksproduktiviteten sedan 1947 gör att man måste revidera den tredje och fjärde kolumnen uppåt, med en ökning av siffrorna på 20, 30, 40 eller till och 50%, beroende på produktkategori.[16]

Men ett sådant ”omedelbart” införande av en ekonomi som grundar sig på fördelning efter behov, och om man bara tog hänsyn till ”friktionsövergångsperioden”, skulle stöta på två oöverstigliga hinder.

För det första har en avsevärd del av mänskligheten redan tillfredsställt behov som ligger långt utöver dessa grundläggande behov. Majoriteten av invånarna i de industriellt utvecklade länderna nöjer sig ingalunda med att äta, dricka och klä sig måttfullt, att bo mer eller mindre tillräckligt, att lära sina barn att läsa och skriva, och sköta om sin hälsa på basis av första hjälpen. Den världsomfattande utbredningen av produktionen och flera århundradens cirkulation av varor har vidgat deras horisont utöver deras födelseorts trånga gränser eller till och med utanför deras eget land. Den har gjort att behoven är allmängiltiga på ett sätt som bara är en första aning om den fria mänskliga utvecklingens obegränsade möjligheter. Människor vill inreda sina hus, byta klädmode, befria sig från tungt hushållsarbete (uppvärmning, tvätt, etc), roa sig, resa, läsa, studera, alltmer skydda sig mot sjukdomar, förlänga sitt förväntade liv, utbilda sina barn allt bättre.

I viss mån är ett tillfredsställande av dessa i grund och botten hälsosamma behov – till vilka den varuproducerande industrin förvisso har lagt behov som är konstgjorda eller konstgjort uppblåsta – garanterat i de flesta utvecklade kapitalistiska länder. Att radikalt avskaffa de delar av industrin som gör det möjligt att tillfredsställa dessa icke elementära behov skulle innebära att en stor del av invånarna i de industrialiserade länderna omedelbart skulle få sänkt levnadsstandard. Det skulle innebära en sorts ”fattigdomens socialism” där ransonering via plånboken skulle ersättas av ransonering med ransoneringskort och ett begränsat urval av produkter. Istället för att göra det möjligt att utveckla mänsklighetens möjligheter på ett allsidigt sätt, så skulle en sådan sorts ”socialism” skapa en

[15] R Salter, i *Science*, 1947, citerat i Bonné, *Studies in economic development*, London : Routledge & Kegan Paul, 1957, s 148.

[16] Här är en fingervisning som stöder denna optimistiska diagnos. Av världens 350 miljoner jordbrukare arbetar 250 miljoner fortfarande med träplogar. De 100 miljonerna mer avancerade bönderna har bara 10 miljoner traktorer. En omställning av bilindustrin till produktion av traktorer skulle göra det möjligt att tillverka mer än 10 miljoner traktorer *årligen*. Dessutom anmärker professor Baade att världens konsumtion av gödningsmedel bara uppgår till 10% av den mängd som krävs för att utnyttja marken optimalt under nuvarande odlingsförhållanden i hela världen, och med hänsyn till de geologiska och klimatförhållandena i varje land. Detta skulle göra det nödvändigt med en årlig produktion av 60 miljoner ton kaliumkarbonat- och nitratgödningsmedel. (Baade, *Welternärungswirtschaft*, Hamburg : Rowolht Verlag, 1956, s 72, 89-91.) Världens nuvarande produktionskapacitet kommer bara upp till 15-20% av denna siffra, men en omställning av den kemiska industrin skulle göra det möjligt att snabbt komma upp till den nivå som motsvarar behoven.

ännu mer förkrympt och mindre tillfredsställd människa än den genomsnittliga invånaren i dagens utvecklade kapitalistiska länder.

Tack vara den ”effekt av imitation och uppvisande” som Duesenberry har illustrerat,[17] har invånarna i de underutvecklade länderna dessutom själva blivit medvetna om de enorma möjligheter som dagens teknik ger. De önskar intensivt uppnå samma civilisationsnivå och komfort som folk har i de utvecklade länderna. De är inte mer beredda än invånarna i de industriellt utvecklade länderna att godta en asketisk socialism där överflöd ersätts av ransonering.

Men dagens produktivkrafter är helt otillräckliga för att ge hela mänskligheten en fullt modern komfort. Enligt en skrift från Nationernas förbund skulle den årliga exporten av färdiga industriprodukter 1926-1929 behöva multipliceras med *sexton*, eller den totala världshandeln under denna period *tredubblas*, för att ge de underutvecklade länderna bara *hälften* av de industriprodukter som invånarna i de industrialiserade länderna åtnjöt per capita.[18] 25 år senare bekräftar en skrift från Förenta nationerna denna bedömning.[19]

För att garantera ett överflöd av industriprodukter för världens alla invånare är det alltså oundgängligt med en kraftfull utvidgning av produktivkrafterna. Denna expansion kräver utan tvekan en fördubbling eller till och med tredubbling av dagens industriproduktion i världen. *Det innebär att det krävs en övergångsperiod mellan kapitalismen och socialismen, en period av socialistisk ackumulation*. På grundval av en nationalisering av de viktigaste produktions- och cirkulationsmedlen och en världsomfattande planering, går det att uppnå en utveckling av produktivkrafterna (både de mekaniska och mänskliga, där det sistnämnda kräver en enorm satsning på utbildning) i så hög grad att det blir möjligt med en ekonomi där varor och tjänster fördelas på ett sådant sätt att de täcker alla behov hos de människor som är indragna i ekonomin.

Och slutligen: även om nivån på den nuvarande civilisationen och välståndet i de industrialiserade kapitalistiska länderna avsevärt överskrider de underutvecklade ländernas eländiga nivå, så är den långtifrån idealisk. Även om det finns många yttringar av slöseri och meningslös lyx, och även om man i de rikaste länderna börjar närma sig de idealiska fysiologiska normerna vad gäller mat och kläder,[20] så finns det icke desto mindre skriande brister och underutveckling vad gäller stadsplanering, bostäder, privata och offentliga transporter, gymnasie- och högre utbildning, sjukvård (och i synnerhet förebyggande sjukvård), vetenskaplig forskning, konstnärlig utveckling, organisering av folkturism, bokutgivning och överhuvudtaget spridande av tankar och teorier.

För att bara ge några exempel:

1954 saknade 30% av bostäderna i Sverige och Norge, 41% av de i Frankrike och 65%

---

[17] Duesenberry, *Income, saving and the theory of consumer behavior*, Cambridge, Mass., cop. 1949, s 39 ff.
[18] League of Nations, *Industrialisation and Foreign Trade*, 1945, s 33.
[19] FN, avdelningen för ekonomiska och sociala frågor, *Processes and Problems of Industrialisation in Underdeveloped Countries*, s 68-69.
[20] Följande beräkningar görs av den sovjetiske ekonomen P Mstislavskij:

Årlig konsumtion per capita	*Idealiska normer*	*USA*	*Storbritannien*
Kött (kg)	73-91	73,7	8,3
Fisk (kg)	7-16	5,1	10,4
Mjölk (kg)	292-585	240	209
Socker (kg)	27-33	45,3	38,1
Ägg (st)	175-370	392	227
Bomullsvaror (meter)	50-57	54,3	25,6
Ylle (kvadratmeter)	4,9-7,2	2,7	5,6

Dessa normer utarbetades av den sovjetiska Vetenskapsakademien, som å ena sidan tog hänsyn till olika krav i olika klimatförhållanden, och å den andra en inbördes kompensation såsom mellan olika produkter som kan bytas ut mot varandra. Därav de ibland betydande variationerna i normerna. (P Mstislavskij, i *Partijnaja Zjizn*, nr 12 1959.)

av de i Italien rinnande vatten.
Samma år saknade 38% av bostäderna i Storbritannien, 30% i Schweiz, 57% i Tyskland, 70% i Sverige och Holland, och mellan 80 och 95% i alla andra europeiska länder badrum.[21] I Storbritannien var antalet slumbostäder 850.000, i Belgien 200.000 och i USA 13 miljoner. Och även de bostäder som idag betraktas som normala eller till och med bekväma förtjänar ofta att ersättas som del av ett program för en rationell rekonstruktion av städerna i linje med principerna för stadsplanering.
Kring 1950 var den årliga utgivningen av böcker per 1000 invånare i Frankrike och Italien bara 50% av nivån i de skandinaviska länderna, i Tyskland 35% och i USA 14%.
Kring 1955 var antalet gymnasieelever av arbetarursprung i de flesta västländer mindre än 50% av antalet elever av medelklassursprung. Universitetsstuderande av arbetarursprung utgjorde sällan mer än 10% av totalantalet i länder där arbetarklassen utgjorde 50% eller mer av den förvärvsarbetande befolkningen. Enligt Crowtherrapporten lämnade 70% av barnen i Storbritannien skolan för gott vid 15 års ålder.
Omkring samma år var spädbarnsdödligheten bland yrkesutbildade i Storbritannien och Frankrike *dubbelt* så hög och bland grovarbetare *tre gånger* så hög som inom borgarklassen, trots socialförsäkringssystemet.
1957 saknade mellan en tredjedel och två femtedelar av familjerna i Västeuropa fortfarande radioapparater, och bara 10-20% av familjerna hade tvättmaskin eller kylskåp.[22]
Slutligen måste till och med i USA, det rikaste landet i världen, nästan 60% av personer över 65 års ålder leva på mindre än tusen dollar per år 1958.[23]

Även i Europa krävs det således oerhörd produktiva ansträngningar för att uppnå den optimala levnadsstandard för alla, som dagens vetenskap och teknik möjliggör. Övergångsperioden mellan kapitalism och socialism måste göra det möjligt att få till stånd dessa ansträngningar.

Källorna till den internationella socialistiska ackumulationen

Världsekonomin är en perfekt struktur för att lösa övergångsperiodens centrala problem, den socialistiska ackumulationen. Med hjälp av denna struktur skulle faktiskt den socialistiska ekonomin fullt ut kunna utnyttja fördelarna med en internationell arbetsdelning – givetvis utan att behandla den som något oföränderligt och förändra den vartefter de underutvecklade länderna blir industrialiserade – och i världsskala avgöra den mest optimala placeringen av industri-, gruv- och jordbruksverksamhet, som skulle göra det möjligt att spara största möjliga mängd både levande och dött arbete. Inom dessa ramar skulle det gå att genomföra en världsomfattande omfördelning av resurserna utan att det kräver att några människor offrar någon konsumtion. Tack vare denna omfördelning skulle man kunna öka världens ackumulationstakt betydligt, speciellt industrialiseringstakten i de underutvecklade länderna, samtidigt som alla människors levnadsstandard skulle kunna höjas.

Till en början verkar detta motsägelsefullt. Hur är det möjligt att på samma gång öka ackumulationstakten och världens konsumtion? Nyckeln till detta mysterium är att det existerar *en enorm mängd icke produktiv konsumtion*, varav den viktigaste delen, försvarsutgifterna, under flera år har uppgått till mer än 120 miljarder dollar *årligen*.

Flera författare har beräknat hur mycket kapital som skulle behövas för en snabb industrialisering av de underutvecklade länderna. En skrift från Förenta nationerna bedömer att det skulle krävas investeringar på 2.500 miljarder dollar för att ge hela Asien en produktion per capita som är samma

[21] FN:s ekonomiska kommission för Europa, *European Housing Development and Politics 1954*, och *Bulletin Général de Statistique des Communautés Européennes*, nr 2 1960.
[22] FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Etude sur la situation économique de l'Europe en 1958*, kapitel V, s 22.
[23] *The Economist*, 2 april 1960.

som produktionen i Japan strax innan Andra världskriget.[24] Det utgör bara 20 årliga bidrag på 120 miljarder dollar, och den enorma industri som på detta sätt skulle skapas skulle i sig själv skaffa fram de resurser som behövs för att på ett dussintal år fördubbla dessa inkomster. Om man räknar med befolkningen i Afrika och Latinamerika, så kan man beräkna att det kapital som krävs för att industrialisera hela den underutvecklade delen av mänskligheten ”utan tårar”[25] uppgår till omkring 3.000 miljarder dollar. Genom att under 30-40 år använda de resurser som idag slösas bort på upprustning till att industrialisera den ”tredje världen”, så skulle detta ”världsproblem” kunna lösas innan sekelskiftet.

Professor A Bonné har gjort beräkningar som är något mer optimistiska. Han räknar med att det skulle behövas 170 miljarder dollar under 15 år för att öka inkomsterna med 250% och minska den andel av den yrkesverksamma befolkningen som är sysselsatt inom jordbruket från 80% till 65% i Asien. Investeringar av 850 miljarder dollar istället för 170 miljarder dollar skulle tiodubbla inkomsterna från utgångsläget, och mindre än hälften av den yrkesverksamma befolkningen skulle syssla med jordbruk. Men han åberopar en FN-källa som bedömer att det krävs 19 miljarder dollar per år för att öka inkomsterna med 2% och överföra 1% av de underutvecklade ländernas befolkning till industrin.[26] Om vi multiplicerar dessa siffror med 5 så får vi en årlig tillväxttakt på 10%, som ger en sammanlagd inkomst som är 15-dubblad efter 30-35 år, samma resultat som vi nådde fram till tidigare.

Vi är medvetna om att mänskliga problem – förändrade levnadssätt och vanor, anpassning till en rationaliserad stadstillvaro, frågor om utbildning, teknisk skolning, etc – mycket väl kan fördröja denna process avsevärt. Men bara det faktum att det är teoretiskt tänkbart med en *materiell* lösning på problemet före seklets slut borde orsaka en formlig omvälvning i människors och länders sätt att agera.

Fördelen med denna lösning är att denna enorma insats i de industrialiserade länderna inte skulle behöva betalas genom att minska folks konsumtion, varken enskilt eller gemensamt, eller någon minskning av den ekonomiska tillväxten. Själva industristrukturen skulle inte behöva förändras på något avgörande sätt. Inom ramen för en internationell ekonomisk utvecklingsplan skulle det bara krävas en omvandling av vapenfabrikerna, och att de ställdes om till produktion av kapitalvaror, byggnadsmaterial, kommunikations- och transportmedel till den ”tredje världen”, och till att man, utan några ökade kostnader, utbildade lärare, tekniska instruktörer, ingenjörer, läkare, sjuksköterskor och psykologer i dessa länder, istället för att utbilda officerare, militärpiloter, raketbyggare, specialister i logistik eller ”välfärdsexperter” till de väpnade styrkorna.

Alla de fördelar som en nationell ekonomisk planering och ett avskaffande av den kapitalistiska regimen innebär för de utvecklade kapitalistiska länderna skulle då uteslutande förfogas av dessa länders befolkning, och göra det möjligt för dem att ta ett språng framåt i sin levnadsstandard.

---

[24] FN, avdelningen för samhällsfrågor, ”Population Growth in and Standard of Living of Underdeveloped Countries”, 1954, återgiven i Myrdal, *Världsekonomin*, Stockholm: Tiden, 1956.

[25] Vi har nått fram till denna siffra på följande sätt. För närvarande bedömer Tinbergen att ungefär 1,4 miljarder invånare i de underutvecklade länderna har inkomster på 130 miljarder dollar. Enligt Paul G Hoffman skulle en årlig hjälp på 7 miljarder dollar göra det möjligt att öka varje invånares inkomst med 2% per år. (P G Hoffman, *One Hundred Countries, One and One-quarter Billion People*, Washington : Albert D & Mary Lasker Foundation, 1960.) Hjälpresurser på 70 miljarder dollar skulle alltså göra det möjligt att öka inkomsten per capita med 20% per år. Befolkningstillväxten i dessa regioner beräknas fortsätta med en takt så att befolkningen om 40 år har ökat från 1,4 miljarder till 3,1 miljarder människor. Samtidigt skulle nivån på de inhemska besparingarna i dessa länder, som idag är 5-6%, efter 10 år uppgå till 8-10%, efter 20 år 15%, och efter 25 år 18-20%. Om man antar att investeringar på 3 dollar ökar inkomsterna med 1 dollar, så skulle inkomsterna per capita öka från 100 dollar idag till omkring 220 efter 10 år, 315 efter 15 år, 375 efter 20 år, 425 efter 25 år, 510 efter 30 år, 620 efter 35 år och 800 efter 40 år, vilket vore lika med dagen inkomst per capita i Storbritannien. Man bör notera att från och med år 27 skulle effekterna av inhemska besparingar överskrida den utländska hjälpen.

[26] Bonné, *Studies in economic development*, London: Routledge & Kegan Paul, 1957, s 188.

Genom att utarbeta en internationell ekonomisk utvecklingsplan utefter dessa linjer – mänsklighetens främsta uppgift – skulle det dessutom bli möjligt för de underutvecklade länderna att omedelbart skaffa sig den moderna teknikens allra nyaste former. Det skulle bespara dem behovet att gå igenom de på varandra följande stadier som industrialiseringen av det kapitalistiska väst eller Sovjetunionen har genomgått. Det skulle göra det möjligt att använda världens resurser på ett rationellt sätt som går långt utöver mänsklighetens allra djärvaste drömmar. Enorma projekt som än idag är alltför stora att genomföra för de mest utvecklade länderna – att bevattna och göra Sahara bördigt, förvandla Amazonas djungler, bebygga och industrialisera Xinjiang,[*] organisera expeditioner till planeterna – skulle sättas i verket med hjälp av gemensamma ansträngningar från hela mänskligheten, för att öka alla människors välstånd. Det oerhörda slöseri som en fortsatt existens av nationalstaten för med sig skulle försvinna i ett slag – inte bara militärutgifter och tulladministration, utan också handelsslöseri som förbudet mot export av begagnade bilar från USA, som varje år leder till att miljontals bilar, som mycket väl kan bli kvar på vägarna länge än, förvandlas till järnskrot.

Källor till en socialistisk ackumulation i de industrialiserade länderna

För att lösa övergångsperiodens problem krävs en ny utveckling av produktivkrafterna. I de industriellt utvecklade länderna kan denna utveckling uppenbarligen ske utan att minska massornas levnadsstandard. Tvärtom kan den faktiskt äga rum samtidigt som denna standard snabbt förbättras. För detta ändamål räcker det att räkna upp det slöseri som finns inneboende i den kapitalistiska ekonomin, och som den socialistiska planeringen kommer att kunna undanröja.[27]

Här finns den viktigaste, om än inte enda, källan till ytterligare ackumulationsfonder som krävs för en snabb ekonomisk tillväxt, och medel till ytterligare konsumtion som behövs för en samtidig ökning av folkets välstånd.

Den socialistiska ackumulationens viktigaste källor är således:

1. *Permanent fullt utnyttjande av de befintliga produktivkrafterna*
   Under det kapitalistiska produktionssättet drabbas de existerande produktivkrafterna periodvis av ett betydande underutnyttjande, som beror på de cykliska ekonomiska svängningarna. Leon Henderson bedömer att det amerikanska folket under åren 1930-1940 förlorade den enorma summan av 300 miljarder dollar, på grund av att människor och utrustning underutnyttjades jämfört med 1929 års nivå.[28] Bara recessionen 1949 ledde till en minskning av USA:s bruttonationalprodukt med 16,5 miljarder dollar, utan att vi räknar med förlusten av den normala tillväxten som motsvarar ytterligare 7,5 till 9 miljarder dollar. Den förlust som det amerikanska folket drabbades av under recessionen 1957-1958 och avbrottet av den normala tillväxttakten under dessa två år, kan uppskattas till 50 miljarder dollar.
   Dessutom måste man komma ihåg att underutnyttjandet av människor och maskiner är betydande även under en högkonjunktur. En högt placerad amerikansk tjänsteman, Isadore Lubin, har beräknat den till 20% av maskinerna under uppsvinget år 1929.[29] Vi har på andra ställen[30] visat hur stor del av produktionskapaciteten som var oanvänd i vissa branscher under högkonjunkturen 1945-1957. 1959 orsakade bara förekomsten av 4 miljoner arbets-

[*] **Xinjiang** kallas ibland **Östturkestan**, officiellt *Uiguriska autonoma regionen Xinjiang*, och är en region i nordvästra Kina. Regionen har en betydande uigurisk befolkning (45%). Gränsar i nordöst till Mongoliet, och har i norr en kort gräns till Ryssland – öa.

[27] En utomordentlig analys av flera sorters samhälleligt slöseri som härrör ur den fria företagsamheten har gjorts av K William Kapp (*The Social Costs of private enterprise*, Harvard University Press, 1950). Kapp betonar speciellt de kostnader som påtvingas samhället i sin helhet under kapitalismen, och som skulle minska eller till och med försvinna med en förändring av samhällssystemet, som konsekvenserna av luft- och vattenföroreningar, slöseriet med naturliga djur-, mineral- och energiresurser, det ökade antalet bilolyckor och yrkesskador, etc.

[28] Leon Henderson, *T.N.E.C. Hearings*, del I, s 159.

[29] Isadore Lubin, *T.N.E.C. Hearings*, del I, s 12.

[30] Se kapitel 14, stycket om ”Överkapitalisering”.

lösa i USA utan tvekan det amerikanska folket förluster motsvarande en årlig produktion av 16-20 miljarder dollar. Trots att 1955 och 1956 var år med högkonjunktur, arbetade stålindustrin bara med 83 respektive 80% av sin kapacitet.
Slutligen måste vi nämna ett annat sätt på vilket de existerande resurserna är underutnyttjade: hamstring (dold eller öppen) av dessa resurser i form av överdrivna lager, ackumulationsfonder som storföretagen döljer med hjälp av speciella finansiella metoder[31] etc. Under nuvarande förhållanden skulle ett fullständigt utnyttjande av de existerande produktivkrafterna utan tvekan öka USA:s inkomster under de kommande fem åren med 20%, det vill säga göra det möjligt att fördubbla ekonomins tillväxttakt och samtidigt på ett slående sätt öka de lägsta inkomstgruppernas konsumtion.

2. *Avskaffa omåttliga lyxutgifter*
Enligt Kuznets fick de 5% av USA:s skattebetalare som deklarerade högst inkomster (2,5 miljoner personer) 1948 18% av landets inkomster, eller totalt nästan 40 miljarder dollar.[32] Om vi antar att skattefusket inte överskrider 20% i dessa grupper – en bedömning som ligger under experternas åsikter[33] – så kommer vi upp till en faktisk inkomst på 50 miljarder dollar, eller 20.000 dollar per familj. Medelinkomsten för alla skattebetalare i USA detta år var 4.200 dollar. Om vi betraktar allt som överskrider tre gånger dessa genomsnittliga utgifter som överflödig lyx, och till och med om vi bestämmer tröskeln för slöseri till *fyra* gånger denna genomsnittliga inkomst, så får vi ändå en summa på 8 miljarder dollar som är möjlig att hämta in. Detta är bara det slöseri som också finns i de övre medelklasserna. Motsvarigheten till denna siffra är de varor och tjänster som ett socialistiskt land skulle betrakta som överflödiga och slösaktiga. Ingen förnuftig person kan anse det vara normalt med en situation där ett land lägger ut mer pengar på vadhållning, spel och alkohol än på vetenskaplig och medicinsk forskning, kampen mot cancer och universitetsutbildning – och ändå är det sakernas tillstånd idag i Storbritannien och USA.
Om man avskaffar lyx och slöseri, eller uppenbart skadliga utgifter, så skulle det i sig själv räcka för att kunna fördubbla en nyttig offentlig konsumtion i västvärlden, det vill säga i synnerhet utbildning, sjukvård, kollektivtransporter, bevarande av naturresurser, etc.

3. *Minskade distributionskostnader*
De ökande distributionskostnaderna beror delvis på tekniska orsaker som inte ens ett socialistiskt samhälle kommer att kunna undanröja fullständigt. Men det innefattar också en allt större del *försäljningskostnader* som hänger samman med den nuvarande kapitalistiska ekonomins speciella karaktär, som vi har visat i kapitel 6. Genom intensiva rationaliseringar av distributionsnätverken, genom att ta bort alla onödiga mellanhänder, placera ut försäljningsställen som passar konsumenternas intressen, avsevärt minska reklamkostnaderna, organisera varulager i enlighet med objektiva principer och inte efter de slumpmässiga upp- och nedgångarna i produktionen och försäljning för profit – allt detta borde göra det möjligt att halvera distributionskostnaderna som idag utgör nästan 50% av detaljhandelspriset på varor i USA.

4. *Rationell organisering av industrin*
Även när systemet med fri företagsamhet fungerar under förhållanden av full sysselsättning så för det med sig en hel del slöseri. För att bara räkna upp några sidor hos detta system: privata patent och affärshemligheten håller tillbaka standardisering och massproduktion på flera områden, exempelvis på verktygsmaskinsområdet (se den studie som har genomförts

[31] Se kapitel 14, stycket om ”Självfinansiering”.
[32] Kuznets, *Shares of upper income groups in income and savings*, New York : National Bureau of Economic Research, cop. 1953, s 36-39 m fl.
[33] Se Thomas S Saunders, *Effects on Taxation on Executives*, och Perlo, *The Income Revolution*, New York : International Publishers, 1954, s 38-45.

av professor Seymour Melman på O.E.E.C:s vägnar); kravet på profit hindrar införandet av omvälvande tekniska uppfinningar så länge de maskiner som tillhör de stora monopolen inte har avskrivits helt och hållet;[34] monopolsystemet leder till irrationella investeringar;[35] bristen på samordning och samarbete mellan företagen leder till ojämna tekniska framsteg; omodern utrustning fortsätter att tillverkas och till och med nyinstalleras när det redan finns modernare maskiner tillgängliga; nedgången för företag och hela industrier äger rum med våldsamma kast och hopp som medför att resurser och värden blir förstörda; investeringar görs utifrån principer om att gynna det *enskilda* företaget och inte utifrån att på ett *övergripande* sätt gynna hela ekonomin.

5. *Befria arbetarnas skaparkraft*
   I den kapitalistiska industrin känner sig arbetarna begränsade till rollen som en enhet utan liv i en ytterst komplicerad produktionsprocess. Om samma arbetare skulle få ett direkt eller indirekt ansvar för att sköta sin fabrik, så skulle de få utlopp för enorma krafter av uppfinningsförmåga och påhittighet, i synnerhet om erfarenheterna skulle lära dem att varenda produktionsökning och minskade kostnader för den produkt som tillverkas automatiskt skulle förvandlas till en ökning av deras egen och deras lokala bostadsområdes levnadsstandard.
   Medan slutligen en produktionsteknik under kapitalismen inte införs annat än om den ökar profiterna, så skulle den under en planerad ekonomi införas så fort den innebar att man sparar levande arbete utan några extra kostnader.

Det går inte att beräkna hur mycket ytterligare resurser en socialistisk ekonomi skulle få från dessa fem viktiga källor. Utan tvekan skulle de göra det möjligt att inleda en allt starkare utveckling av påskyndad tillväxt som inom kort skulle få dessa länder att nå ett stadium av överflöd på konsumtionsvaror, både färskvaror, halvt varaktiga varor[*] och kapitalvaror.

Genom att till exempel öka den västeuropeiska ekonomins årliga tillväxttakt från i medeltal 5% till i medeltal 10%, så skulle det gå att överskrida USA:s nuvarande levnadsstandard på mindre än 10 år. Genom att öka USA:s årliga tillväxttakt från 3 till 7%, skulle levnadsstandarden i detta land kunna fördubblas på mindre än 10 år. När väl ett antal grundläggande behov har tillfredsställts, så skulle alla fortsatta ökningar av resurserna mer och mer uteslutande inriktas på ett allt mindre antal behov som fortfarande inte har tillfredsställts i någon betydande omfattning. Ett överflöd och varuekonomins bortvittrande skulle närma sig med jättekliv.[36]

Den socialistiska ekonomins källor i de underutvecklade länderna

Det är avsevärt mycket svårare att lösa övergångsperiodens problem i ett underutvecklat land utan någon betydande hjälp från världens industriellt utvecklade delar. Den medför dramatiska val som åskådliggörs av Sovjetunionens historia mellan 1917 och 1953. Med tanke på det enorma tryck som den ”tredje världen” idag sätter på de industrialiserade länderna efter att ha svepts fram av den koloniala revolutionen, och även med tanke på att det existerar icke-kapitalistiska industriellt utvecklade länder, så är det förvisso sannolikt att problemen aldrig kommer att uppstå i samma extrema form igen. Icke desto mindre återstår det att överväga vilken allmän inramning som frågan om socialistisk ackumulation har i de underutvecklade länderna.

När folk talar om dessa länder, nämner de ofta ”fattigdomens onda cirkel”: eftersom de underutvecklade länderna är fattiga så har de inga stora tillgångar tillgängliga för investeringar, och efter-

[34] Hansen, *Readings in business cycles and national income*, London : Allen & Unwin, 1953, s 381; Hamberg, *Economic Growth and Instability*, New York : Norton & Co, 1956, s 123-124.
[35] Hamberg, *op cit*, s 128; Scitovsky, *Business Concentration and Price policy*, s 104.
[*] Exempelvis kläder och möbler - öa.
[36] Se kapitel 17, ”Den socialistiska ekonomin”.

som de inte kan investera mer än 5-6% av sina inkomster så förblir de underutvecklade.[37] Författare som Paul A Baran har visat att detta sätt är resonera är felaktigt.[38] Det grundar sig på en sammanblandning mellan de produktiva ackumulationsfonderna och det som Baran kallar dessa länders ”möjliga överskott”. I själva verket handlar det om att definiera begreppet samhällelig merproduktion. Tvärtemot vad vissa ekonomer påstår är merproduktionen i dessa länder en större och inte mindre del av bruttonationalprodukten än i de industrialiserade länderna. *De underutvecklade ländernas fattigdom uppstår inte så mycket därför att denna merproduktion är otillräcklig, som på grund av att den* ur den ekonomiska tillväxtens synvinkel *används på ett dåligt sätt*.

Utifrån Barans exempel kan vi räkna upp följande delar av de underutvecklade ländernas samhälleliga merproduktion som i praktiken går förlorad för de produktiva ackumulations- (investerings-) tillgångarna:

1. Den merproduktion från jordbruket som godsägarna lägger beslag på: huvuddelen av denna används på ett icke produktivt sätt (de egyptiska paschorna och iranska aristokraterna som lever på Côte d’Azur eller breder ut sig på Europas alla kasinon) eller samlas på hög (de enorma samlingarna av guld i Indien).
2. Den andel av jordbruksöverskottet som tas om hand av ockrare och handelsmän som bor på landsbygden. Det används ofta för att köpa mark (det vill säga leder bara till ett högre pris på marken och jordräntorna), till att öka ockrarnas eller handelsmännens kapital som redan är onödigt stort, till hamstring eller till lyxkonsumtion.
3. Den del av den samhälleliga merproduktionen som exporteras från landet av de utländska bolagen, en mycket stor andel i vissa koloniala länder.[39]
4. Den andel av den samhälleliga merproduktionen som *trasbourgeoisin* och den statliga byråkratin lägger beslag på (och använder till icke produktiv konsumtion), med hjälp av korruption, brottslighet och utsvävningar. Det kan anta en omfattning som man ofta inte inser i väst.[40]

Om vi räknar med att merproduktionen i jordbruket i ett antal underutvecklade länder uppgår till 30-35% av jordbruksproduktionen och att denna ofta är mer än 50% av landets hela produktion, så inser vi vilka enorma och oväntade reserver som skulle frigöras och användas för att skynda på industrialiseringen efter en jordbruksrevolution där en del av jordbrukets merproduktion centraliseras av staten. Bonné anger att bara jordräntan har beräknats till 20% av Egyptens nationella inkomster.[41]

Det föregående avser bara nationalprodukten i ett underutvecklat land som närmar sig övergångsperioden och uppgiften att genomföra en socialistisk ackumulation. Men jämsides med denna verkliga merproduktion finns det en enorm *möjlig merproduktion* som många underutvecklade länder kan uppbåda, nämligen de resurser som utgörs av arbete som är overksamt på grund av undersysselsättning på landsbygden.[42]

Professor Ragnar Nurkse var den förste som på ett systematiskt sätt riktade uppmärksamheten mot denna grundläggande sida av problemet. Om vi tillstår att huvuddelen av landsortsbefolkningen i de

---

[37] FN, *Processes and Problems*..., s 14, 17, 34, m fl.
[38] Paul A Baran, *Utvecklingens politiska ekonomi*, Lund : Zenit ; 1971, s 163-200 [i engelska upplagan].
[39] Se kapitel 13.
[40] Enligt *Le Monde* den 19 mars 1960 kontrollerades hela kvarter i Havanna under Batistas diktatur av polisen, hallickarna och lotteriorganisatörerna, det vill säga de politiska ”bossarna”. Denna *trasbourgeoisis* ”omsättning” uppgick till miljontals dollar varje år. Liknande situationer existerar (eller existerade) i Saigon, Alexandria, Hong Kong, Rio [de Janeiro], etc.
[41] Bonné, *op cit*, s 140-141.
[42] Se kapitel 13.

tättbefolkade underutvecklade länderna i medeltal bara arbetar några dagar i veckan, då medger vi underförstått att den nationella gemenskapen skulle kunna få tillgång till en oerhörd mängd produkter och tjänster om denna befolkning regelbundet skulle bli sysselsatt fem eller sex dagar i veckan.[43]

Det är naturligtvis viktigt att man inte överförenklar problemet. För det första kommer en stor del av denna ökade produktion att utgöras av jordbruksprodukter, i synnerhet när det saknas arbetsredskap som skulle göra det möjligt att på ett lönsamt sätt använda denna produktionskapacitet inom den småskaliga industrin på landsbygden.[44] En betydande del av denna ökade jordbruksproduktion kommer att konsumeras av producenterna själva, det kommer i själva verket att vara det säkraste sättet att öka deras levnadsstandard. Dessutom är denna ökade konsumtion bland bönderna en fysiologisk nödvändighet, eftersom böndernas nuvarande bedrövliga livsmedelstillgångar bara gör det möjligt med ett inte särskilt produktivt och mycket långsamt arbete.

Denna mobilisering av miljontals bönder i regelbundet arbete som rubbar deras gamla vanor kräver dessutom att det finns en politisk och/eller social kraft som kan mobilisera dem, som kan få dessa ansträngningar från bönderna *frivilligt*. Varje försök att omvandla denna mobilisering till ett *system med tvångsarbete* skulle snabbt leda till minskad produktion, och skulle ur den ekonomiska tillväxtens synvinkel bli ett slöseri med resurser i stor skala.[45]

Slutligen är inte möjligheterna att öka jordbruksproduktionen oändliga (begränsad odlingsbar yta; begränsad mängd redskap, gödningsmedel, etc; tillgänglighet; det går inte att förändra arbetssätten utan nya redskap, etc). Därför kan full sysselsättning bland massorna på landsbygden innebära ett behov att i viss omfattning mobilisera dem i arbete med ”infrastrukturen” (vägar, kanaler, järnvägar), husbygge och till och med primitivt industriarbete, om det saknas utrustning till arbete i moderna industrier.

Det är vid denna sistnämnda eventualitet som det kommer att bli särskilt svårt att bevara mobiliseringarnas frivilliga och entusiastiska karaktär, som exemplet med de kinesiska kommunerna har visat. Lösningen är att först av allt utföra de arbeten som gör det möjligt att omedelbart höja landsbygdssamhällenas egen levnadsstandard, till exempel att bygga hus till bönderna, skolor, sjukvårdsinrättningar och sjukhus, etc. Det börjar finnas omfattande om än uppsplittrade erfarenheter på detta område i Kina, före detta franska Guinea och i synnerhet på Kuba.[46]

En normalisering av arbetstiden på landsbygden som ett verktyg för ekonomisk tillväxt förutsätter en social revolution av jordbruket. Utan en sådan revolution kommer mobiliseringen av bönderna oundvikligen att likna tvångsarbete. Dessutom gör existensen av en godsägarklass att dessa kan ta en stor del av den nya samhälleliga merproduktionen bort från de möjliga första ackumulationsfonderna och till sin egen icke produktiva konsumtion. Bara i Ekvatorialafrika, där det inte finns något privat ägande av jord, behövs ingen jordbruksrevolution. Där behövs å andra sidan en samhällsrevolution för att befria stamsamhällena från kontroll av utsugande hövdingar, som är mer eller mindre integrerade i den kapitalistiska ekonomin.

---

[43] R Nurkse, *Problems of capital formation in underdeveloped countries*, Oxford : Blackwell, 1953, s 37-38; Hamberg, *op cit*, s 196-199.

[44] Professor Bonné visar att en hektar konstbevattnad mark kräver fem gånger mer arbete än en hektar icke bevattnad mark. I de konstbevattnade delarna av Indien är bönderna sysselsatta i medeltal 280 dagar per år, jämfört med bara 114-118 dagar i icke bevattnade områden. I Kina före ”kommunrörelsen” var situationen densamma. (Bonné, *op cit*, s 140-141.) Eftersom större delen av den odlingsbara marken ännu inte är konstbevattnad i Indien och Kina – 55% i Kina, 85% i Indien – är möjligheterna att öka produktionen och öka levnadsstandarden således avsevärda i dessa länder.

[45] Professor Nurkse är beredd att medge att arbetande människor har ett större fysiologiskt behov av mat än sysslolösa. Ändå är han helt upptagen av frågan om att undvika ”läckage” från ackumulationsfonderna till konsumtion bland producenterna. (Nurkse, *op cit*, s 39, 41, 47, m fl.) Han verkar inte inse det uppenbara sambandet mellan ökad konsumtion och ökad arbetsproduktivitet.

[46] Se speciellt *Le Monde*, 17 och 18 mars 1960.

Maximal och optimal ackumulationstakt

Vi kommer nu till övergångsperiodens viktigaste fråga: att avgöra den optimala tillväxttakten. Denna fråga måste bedömas ur både ekonomisk och social synvinkel. Tvärtemot till vad man vanligtvis antar kommer analysen dessutom att visa dessa två sätt att se på frågan inte leder till motsatta slutsatser.

Ett oräkneligt antal författare har upprepat att det var ”oundvikligt” att det sovjetiska folkets fick en låg levnadsstandard under perioden av snabb industrialisering, om man ville skynda på denna process. Andra har till och med dragit den allmänna slutsatsen att det inte går att uppnå någon betydande ökning av ett lands tillväxttakt utan att minska dess levnadsstandard.[47] Vi har redan mer än en gång anspelat på denna sortens förenklade slutsatser. De uppstår alla ur en och samma källa: en felaktig uppfattning om hur nationalprodukten (landets inkomster) fördelas, både i det kapitalistiska samhället och i ett samhälle under övergång mellan kapitalism och socialism.

De förhärskande åsikterna delar upp dessa inkomster i två delar: nuvarande konsumtionsfond och ackumulationsfonder.[48] De senare kan inte öka utan att de förra minskar. Men ackumulationsfonderna gör det möjligt att öka den framtida konsumtionen. Man hävdar således att producenterna under övergångsperioden oundvikligen skulle bli tvungna att välja mellan en omedelbart ökad konsumtion och en snabbare ekonomisk tillväxt (ökad konsumtion i framtiden). Ju högre tillväxttakt, desto större uppoffringar måste konsumenterna påtvingas.

Detta resonemang är felaktigt på två sätt. För det första är det fel att bara dela upp den nuvarande inkomsten i två delar: producenternas konsumtion och de ackumulationsfonder som behövs för att garantera en ekonomisk tillväxt. Och bara om landets inkomster faktiskt är sammansatta på detta sätt leder en ökning av den andra delen med nödvändighet till en minskning av den första. I själva verket är den nuvarande produktionen uppdelad på tre sätt: producenternas konsumtionsfond, produktiva investerings- (produktiva ackumulations-) tillgångar, och den del av den samhälleliga merproduktionen som konsumeras på ett icke produktivt sätt. En minskning av denna tredje del gör det möjligt att *på samma gång* öka både den första och andra delen.[49]

---

[47] FN, *Processes and Problems***...**, s 3 m fl; M Kalecki, *Dinamica degli investimenti e del reddito nell'economica socialistia*, i *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, s 303.

[48] Detta misstag har förstärkts av en felaktig tolkning av vissa av Keynes' formuleringar. Keynes definierade ett lands inkomster som summan av konsumtion och sparande. Han satte sedan likhetstecken mellan sparande och investeringar. Men han gör helt klart att i denna mening är ”sparande” = ”investeringar” = ”allt som inte konsumeras för närvarande”. (Keynes, *Allmän teori om sysselsättning, ränta och pengar*, Lysekil : Pontes, 1994.) Varje slutsats som dras av denna upprepning rörande förhållandet mellan *producenternas* konsumtion och de *produktiva investeringarna* är givetvis en missuppfattning. Vi behöver inte tillägga, att under en *kapitalistisk* regim är en förväntad ökning av profitkvoten (och därmed en minskning av arbetarnas *relativa andel* av landets inkomster) ofta en förutsättning för att investeringarna ska öka på något betydande sätt. Men det är just ett av de viktigaste skälen att *fördöma* det kapitalistiska produktionssättet!

[49] I sin bok *Problèmes théoriques et pratiques de la planification* nämner Charles Bettelheim uttryckligen dessa två möjligheter, utan att inse hela deras samhälleliga innebörd: ”I händelse av en ökning av den arbetande befolkningen finns det bara två sätt att bibehålla både full sysselsättning och samma recept för produktionen: antingen att från början minska lönerna till en fastställd del av det värde som produceras, eller att finansiera denna utvidgning genom att minska de icke produktiva utgifterna.” (Bettelheim, *Problèmes théoriques et pratiques de la planification*, Paris 1951, s 255 m fl.) I sina senare arbeten bortser han alltmer från detta problem.

Vi måste också påpeka att den Förenade vänsteroppositionen i det ryska kommunistpartiet 1926-1927 (Trotskijs och Zinovjevs strömning) föreslog att man samtidigt skulle öka lönerna och industrialiseringstakten (den mängd som anslogs till produktiva investeringar) genom att kraftigt skära ner på de administrativa utgifterna och andra icke produktiva utgifter, och minska de välbärgade klassernas tillgångar, till ett belopp av en miljard guldrubel per år.

De sovjetiska ekonomer som under denna period bestämde hur den sovjetiska ekonomin skulle utvecklas var ingalunda omedvetna om vilka effekter en överdriven ackumulationstakt skulle få på arbetsproduktiviteten. Ekonomen N A Kovalevskij omnämnde det uttryckligen. Men senare förbisågs denna faktor fullständigt i skrifterna från Stalinperioden. (*Den förenade vänsteroppositionens plattform*, på marxists.org. N A Kovalevskij, citerad i Domar, *Essays in the theory of economic growth*, New York : Oxford Univ. Press, 1957, s 229.)

Marxistiska författare har förletts till samma misstag genom att på ett mekaniskt sätt tillämpa Marx' reproduktionsscheman på frågan om tillväxten i ett samhälle under övergång från kapitalism till socialism. Det har lett till många både teoretiska och praktiska tvetydigheter.

I det kapitalistiska samhällets ”rena” form utgör *v* således bara de produktiva arbetarnas löner, och *m* utgör mervärdet i ordets vidaste bemärkelse. Men för att avgöra å ena sidan arbetarnas verkliga konsumtion och å den andra investeringsfondernas verkliga mängd, så räcker det inte att dra den totala mängd som betalats ut i löner i bokstavlig mening från nettoproduktionen, och sedan jämföra det med det som blev över. Vi måste räkna med arbetarnas gemensamma konsumtion (gratis tjänster eller bidrag i fråga om sjukvård, utbildning, boende etc) som utgör en väsentlig del av den produktiva konsumtionen. Vi måste också ta hänsyn till alla utgifter för icke produktiv konsumtion och icke produktiva investeringar (administrationen, militären, de privilegierade skiktens konsumtion, etc).

Den verkliga formeln för att bestämma den respektive del som producenternas konsumtion och investeringsfonderna har måste härledas ur en analys av bruttoproduktionen i följande termer:

(a) Fonder för att förnya det produktiva fasta kapitalet.

(b) Produktiva konsumtionsfonder: löner till producenterna och deras familjer (inklusive pensionärer, sjuka, etc) plus den gemensamma konsumtion som höjer levnadsstandarden plus ersättning av producenternas bostäder.

(c) Icke produktiv konsumtionsfond: löner plus gemensam konsumtion i samhället i sin helhet som inte ökar producenternas levnadsstandard (administration, krigsmakt, etc).

(d) En minsta nödvändig reservfond (lager, etc).

(e) Möjlig investeringsfond: det som är kvar av bruttoproduktionen efter att a+b+c+d dragits bort.

Sovjetiska författare vägrar fortfarande att göra denna grundläggande åtskillnad mellan den produktiva och icke produktiva konsumtionsfonden. Således skrev A D Allachverdian 1951: ”Konsumtionsfonden utgörs av intäkter som direkt används för det arbetande folkets egen konsumtion i det socialistiska samhället och för att tillfredsställa deras samhälleliga behov... Den innefattar också större delen [?] av de utgifter som används i försvars- och säkerhetssyfte.”[50]

Och M Bor säger samma sak 1954: ”Konsumtionsfonden måste tillfredsställa *(a)* de behov hos befolkningen som täcks av egna inkomster, *(b)* behoven hos medlemmarna i krigsmakten, och *(c)* de materiella utgifter som gäller underhåll och arbete i den icke produktiva sektorn (inklusive utgifter som är resultatet av slitage på hus och annan icke produktiv utrustning).”[51]

I förbigående kan vi nämna att vi här ser ett märkligt avsteg från arbetsvärdeteorin och ett lån från marginalnytteteorins uppfattningar, som vi ska titta närmare på i kapitel 18, när vi studerar de sovjetiska teorierna om löner. Krigsmakten är tveklöst oundgänglig för Sovjetunionen, precis på samma sätt som läkarnas arbete utan tvekan är samhälleligt nyttigt. Men varken den förra eller de senare producerar värde...

Den uppfattning enligt vilken varje ökning av investeringsfonderna automatiskt medför en minskning av producenternas konsumtion är dessutom felaktig, eftersom den behandlar den ekonomiska tillväxttakten och producenternas konsumtion som om de var två av varandra oberoende faktorer. Ju fattigare ett land är och ju lägre levnadsstandard dess producenter har, *desto mer är den ekonomiska tillväxttakten* i själva verket *en funktion av producenternas konsumtion*. Varje minskning av produ-

[50] AD Allachverdian, *Nekotorie voprosij teorij sovetskich finantsov*, s 30.
[51] M Bor, i *Voprosij ekonomiki*, nr 10 1954, s 89.

centernas levnadsstandard för med sig en relativ minskning av arbetsproduktiviteten, som delvis neutraliserar de positiva resultaten av att lagren av produktionsmedel ökar.[52]

Schematiskt skulle vi kunna ställa upp följande formel, där *p* står för årlig produktion, *k* de tillgängliga kapitaltillgångarna och *a* genomsnittlig avkastning av arbetet:[53]

$$p_1 = c_1 + v_1 + m_1 = k_1 * a_1$$

”M ackumulerat i c”, den del av den samhälleliga merproduktionen som ackumuleras i form av maskiner etc, läggs till k_1 och ger de nya kapitaltillgångar som blir tillgängliga under det följande året: $k_1 + m \text{ ack i } c = k_1 + \Delta k = k_2$

som ger en årlig produktion:

$$k_2 * a_2 = c_2 + v_2 + m_2 = p_2$$

Men om v_2 är mindre än v_1 så kommer a_2 att vara mindre än a_1. Även om $k_2 * a_2$ är större än $k_1 * a_1$, kommer det följaktligen att vara mindre än $k_2 * a_1$, det vill säga den fördel som beror på de ökade produktiva investeringarna kommer i viss mån att neutraliseras av arbetarnas lägre produktiva prestation.

Av detta följer logiskt att det finns ett idealiskt värde på k, k^i, som är högre än k_1, men lägre än k_2, som kommer att göra det möjligt att uppnå en maximal produktion, p^m, tack vare en ökad produktiv insats av arbetarna som beror på att deras levnadsstandard har förbättrats:

$$k^i * a^i = p^m, \text{ där } a^i \text{ är högre än både } a_2 \text{ och } a_1.$$

a^i förutsätter en lönenivå v^i som är högre än v_1. Den idealiska uppdelningen av p_1 kommer alltså att vara en som gör det möjligt att öka k_1 på ett sådant sätt att man samtidigt uppnår den tillväxt av v_1 som kommer att leda till a^i.

Låt oss anta att ett land har fasta kapitaltillgångar på 100 miljarder, som gör det möjligt att producera en årlig inkomst på 35 miljarder, varav 25 miljarder konsumeras av producenterna. Om man, för att få upp tillgångarna från 100 till 150 miljarder, årligen skulle öka de produktiva investeringarna från 5 till 10 miljarder, genom att under låt oss säga fem år minska producenternas konsumtion från 25 till 20 miljarder, då är det troligt att dessa kapitaltillgångar på 150 miljarder i slutet av denna femårsperiod inte kommer att ge inkomster på 50 miljarder, utan snarare 45. Investeringarna ”betalar sig” mindre än förväntat eftersom produktionen är mindre än förväntat.

---

[52] Joan Robinson medger bara detta i fråga om det ”fysiologiska existensminimum”. Om reallönerna sjunker under denna nivå ”minskar effektiviteten” och utbytet från arbetet minskar. (Joan Robinson, *The accumulation of capital*, London : Macmillan, 1956, s 49.) Men andra författare talar om ”blandade konsumtionsvaror”, vars konsumtion ökar produktionen. Således bedömer Carl S Shoup att varje ökning av produktionen som beror på en ökning av de löner som betalas till producenterna visar att en del av konsumtionsvarorna tillhör denna kategori. Detta exempel är allmänt utom i de rikaste länderna, och till och med det undantaget kanske inte är berättigat. Steindl hävdar att varje minskning av reallönerna under en viss nivå leder till en minskad arbetsproduktivitet. Det är märkligt att de sovjetiska författare som ständigt betonar betydelsen av ”producenternas materiella drivfjädrar” för att öka produktionen på *mikroekonomisk* nivå, envist vägrar att ta hänsyn till samma faktor på makroekonomisk nivå. Nyligen har vissa jugoslaviska ekonomer dock medgivit dess betydelse. (C Shoup, *Principles of national income analysis*, Boston : Houghton Mifflin, 1947, s 151-153; J Steindl, *Maturity and stagnation in American capitalism*, Oxford : Basil Blackwell, 1952, s 136; Jakov Sirotković, ”Le système yougoslave de planification économique”, i *Annalen der Gemeinwirtschaft*, vol XXVIII, nr 2, maj-november 1959, s 141.

[53] Begreppet ”avkastning av arbetet” är en av beståndsdelarna i vad den indiske professorn Mahalanobis kallade ”en investerings inkomstkoefficient”. Det är således också en av beståndsdelarna i ”avkastning av investeringarna”, en term som används av Charles Bettelheim. (Bettelheim, *op cit*, s 144-145.) Dessa avkastningar beror både på investeringarnas inneboende effektivitet och avkastningen från arbetet, det vill säga hur det levande arbetet förverkligar (använder) denna teoretiska, möjliga effektivitet. Bettelheim analyserar bara detta problem utifrån arbetarnas tekniska kunnighet (*ibid*, s 28 m fl), och inte alls utifrån hur de tillämpas på deras arbete som en funktion av deras konsumtionsnivå. Det är motsvarigheten till det som den akademiska politiska ekonomin kallar kapitalkoefficienten.

Och vi kan nu föra samman de två delarna av diskussionen. *En minskning (eller onödigt utdragen stagnation) av producenternas verkliga konsumtion har en dubbel negativ effekt på den ekonomiska tillväxttakten*. Å ena sidan ger det upphov till ett relativt underutnyttjande av ny utrustning, en genomsnittlig arbetsproduktivitet som är avsevärt lägre än förväntat. Å den andra leder det till sämre disciplin och omfattande vacklan i arbetsstyrkan, till och med strejker, sabotage etc. För att i viss mån kompensera konsekvenserna av producenternas revolt mot sin alltför låga levnadsstandard kommer ekonomins ledare att tvingas öka tvånget mot producenterna, antingen direkt (polis) eller indirekt (övervakare, förmän och alla möjliga sorters kontrollanter). Men ett ökat tvång innebär att resurser och människor flyttas från produktiva till icke produktiva ändamål, och den icke produktiva konsumtionsfonden ökar. En överdriven ackumulationstakt som sänker producenternas levnadsstandard leder således till en tillväxttakt som är lägre än den optimala, både på grund av att arbetarnas produktiva insats minskar och att en allt större del av den samhälleliga merproduktionen slösas på icke produktiva ändamål. *En maximal ackumulationstakt är aldrig en optimal takt*, det vill säga den gör det aldrig möjligt för ekonomin att växa snabbast möjligt.

Den optimala ackumulationstakten, den som möjliggör snabbast möjliga tillväxt, tar hänsyn till alla de ovan nämnda faktorerna, och kan uppenbarligen inte avgöras annat än genom en rad experiment, på varandra följande approximeringar och omfattande demokratiska diskussioner. Arbetarnas reaktioner på olika variationer i deras levnadsstandard är verkligen inte givna en gång för alla. Tvärtom är de ytterst varierande och beror på historiska faktorer (tidigare och nuvarande levnadsstandard), psykologiska faktorer (massornas förhoppningar och besvikelser), politiska faktorer (deras relativa förtroende för landets ledning) och sociala faktorer (i vilken utsträckning de i själva verket deltar i förvaltningen av ekonomin och de olika företagen). Dessa reaktioner kan till och med variera inom ett och samma land från en period till en annan, beroende på omständigheterna.

I ett land som USA beror en marginell tillväxt av arbetarnas produktiva insatser mindre på ökade löner än på en förändring av företagets hierarki och producenternas känsla av att vara ”herrar i huset”. Men i länder som Indien eller Indonesien kommer tänjbarheten av dessa insatser i förhållande till levnadsstandarden att vara betydande.

Erfarenheterna i Sovjetunionen under den första femårsplanen är ett slående exempel på detta. För att uppnå den första femårsplanens mål hade man föreställt sig en utökning av arbetsstyrkan från 11,3 miljoner till 14,8 eller 15,8 miljoner arbetare. I själva verket blev man tvungen att öka den till 22,9 miljoner, det vill säga *antalet anställda arbetare måste vara dubbelt så många som man hade räknat med*, för att nå fram till 1932 års resultat.[54] Inte ens då uppfylldes den första femårsplanens mål inom de flesta industribranscher,[55] och detta trots det faktum att sysselsättningen enbart inom industrin överskred de siffror som planen hade tänkt sig med 50% (6,3 miljoner mot 4,1 miljoner). Slutsatsen är självfallen: *den faktiska arbetsproduktiviteten var mer än 35% lägre än vad man hade räknat med*, p_2 var mindre än 65% av p_1.[56]

[54] Schwartz S, *Labor in the Soviet Union*, New York : Praeger, 1952; Grossman och Bergson, *Capital Formation and Economic Growth*, s 173-189.

[55] Bettelheim, *La planification soviétique*, Paris : Marcel Rivière, 1945, s 289-291.

[56] Professor Kalecki (M Kalecki, *op cit*, s 301 ff) gör tillväxttakten direkt beroende av investeringstakten, även om han räknar in en koefficient 1/m som han kallar ”produktiva effekter av investeringarna”, jämförbara med Bettelheims ”avkastning av investeringarna” och liksom detta begrepp motsvarigheten till kapitalkoefficienten. Men värdet på 1/m beror uteslutande på vilken karaktär de tekniska framstegen har, det vill säga på det faktum att de antingen sparar kapital eller suger upp mer kapital. Kalecki verkar inte alls ta hänsyn till den inverkan som producenternas konsumtionsnivå har på deras produktiva insatser, och därmed på en investerings produktiva effekter. Det tillåter honom att påstå, att ju mer konsumtionen minskar desto mer kan inkomsten öka, och det enda hindret skulle vara... bristen [!] på arbetskraft. (*Ibid*, s 309.)

Not om ”lagen om att prioritera utvecklingen av produktionsmedelssektorn”.

Den teori som säger att ”produktionsmedelssektorn måste öka snabbare än konsumtionsvarusektorn” för att garantera en hög tillväxttakt inom ekonomin grundar sig på ett grovt missförstånd. Av Marx’ reproduktionsscheman följer bara att den *absoluta mängd* som har ackumulerats i avdelning I måste vara större än den *absoluta mängd* som ackumulerats i avdelning II för att garantera en utvidgad reproduktion, men inte alls att ackumulations*takten* måste vara högre i avdelning I än i avdelning II.

Maurice Dobb, som matematiskt har försökt rättfärdiga den officiella sovjetiska läran i denna fråga, har bara visat, att om tillväxttakten i I inte är högre än i II, så kommer inte tillväxt*takten* i II att kunna *öka* på lång sikt.[57] Men en *framtida* ökning av denna *takt* är varken nödvändig eller en tröst för en alltför obetydlig nuvarande takt. Det är lika möjligt som det oftast är ekonomiskt önskvärt med en samstämmig ökning inom båda avdelningarna, med i praktiken samma takt i båda.

I spåren på flera andra författare visar Charles Bettelheim, att ju större andel av investeringarna som görs i avdelning I, desto större blir den *framtida* tillväxten av landets inkomster jämfört med den nuvarande tillväxten.[58] Men motsatsen är också sann: ju mer investeringarna enbart inriktas på avdelning I desto mer hänför de sig till långsiktiga projekt, och desto långsammare kommer den *omedelbara* ökningen av landets inkomster att bli. Detta kan uppenbarligen inte vara en idealisk situation, att stå stilla i 30 år i förhoppning om att man längre fram kommer att få en gratis rakning. Det är egendomligt att Bettelheim glömmer bort vad han trots allt hade insett i början av sitt verk:

> Trots de intressen som är mot dessa förändringar så kan de inte ske med den hastighet man önskar, om inte statens verksamhet verkligen slår in på den linjen och om inte denna verksamhet på ett kraftfullt sätt stöds av de samhällskrafter som ska dra nytta av den ekonomiska utvecklingen. Detta stöd kommer i sin tur inte att vara tillräckligt kraftfullt *om inte de som ska dra nytta av den ekonomiska utvecklingen redan från början fullt ut inser att den ekonomiska politik som genomförs medför verkliga fördelar för dem*...[59]

Paul A Baran medger att det finns ett samband mellan ackumulationstakten, konsumtionsnivån och ”befolkningens förmåga och villighet att arbeta”.[60] Men han förbiser helt och hållet frågan om den andel av merproduktionen som konsumeras (eller ackumuleras) icke produktivt, och han gör en felaktig tolkning av vad som hände i Sovjetunionen, och förkunnar att livsmedelsfrågan hade ”lösts” i Sovjetunionen år 1937 [!], och att produktionen av konsumtionsvaror därefter växte tillräckligt.[61] Sovjetiska ledare, inklusive Chrusjtjov själv, har motsagt denna förskönade tolkning av fakta och har bekräftat den analys som vi har utvecklat ovan.

Under flera år har sovjetiska författare till och med förkunnat att ”prioriteringen av utvecklingen av avdelning I (produktionsmedel) jämfört med avdelning II (konsumtionsvaror) är en lag under den socialistiska utvidgade reproduktionen”.[62] Denna uppfattning innehåller flera felaktiga slutledningar av den marxistiska teorin (och formeln) om den *kapitalistiska* utvidgade reproduktionen, och gör dessa tillämpliga på den utvidgade reproduktionen i ett övergångssamhälle, och med nödvändighet ett socialistiskt samhälle.

---

[57] Dobb M, *On economic theory and socialism*, London: Routledge and Kegan Paul 1955, s 130-131, 150-151, m fl.
[58] Bettelheim, *Problèmes du dévelopment économique*, Paris : Centre de Documentation Universitaire, 1957, s 15-16.
[59] *Ibid*, s 2.
[60] Baran, *op cit*, s 270 [i engelska upplagan].
[61] *Ibid*, s 279 [engelska upplagan].
[62] Kronrod J A, *Die sozialistische Reproduktion*, Berlin, 1957, s 161-167. Maurice Dobb har ansett sig kunna stöda detta absoluta påstående. Han har nöjt sig med att förkunna att det finns tre nödvändiga på varandra följande faser: en under vilken avdelning I växer snabbare än avdelning II, en andra under vilken tillväxttakten är samma i båda avdelningarna, och en tredje under vilken tillväxttakten i avdelning II är högre än i avdelning I. (Dobb, *op cit*, 131.)

Låt oss först av allt påminna om att formeln för den kapitalistiska utvidgade reproduktionen[63] inte återspeglar förhållanden mellan *produktmängder* utan mellan *värden*. Det faktum att avdelning II i detta fall växer långsammare än avdelning I svarar framför allt mot ökningen av kapitalets organiska sammansättning. Det nyligen producerade värdet har en tendens att fördelas på ett sådant sätt att det variabla kapitalet (löner) får en mindre plats än vid fördelningen av den samhälleliga produktionen under den föregående cykeln. Och eftersom arbetsproduktivitetens tillväxt *under en kapitalistisk regim* bara är berättigad under förutsättning att ”lönekostnaderna” minskar, så går denna ”ökning av kapitalets organiska sammansättning” parallellt med en långsammare tillväxt av avdelning II än av avdelning I.

Man kan emellertid mycket väl tänka sig en planerad ekonomi som utvecklas med en tillväxttakt där producenternas konsumtion är lika stor som ekonomins allmänna tillväxttakt (det vill säga *utan att öka investeringstakten*). En utvidgad reproduktion skulle under dessa förhållanden kunna säkerställas ganska väl, vilket exempelvis framgår av följande reproduktionsschema:

	I: 4000c + 2000v + 2000m = 8000	
1:a cykeln:	II: 2400c + 1200v + 1200m = 4800	= 12.800
	I: 5000c + 2500v + 2500m = 10.000	
2:a cykeln:	II: 3000c + 1500v + 1500m = 6.000	= 16.000
	I: 6250c + 3125v + 3125m = 12.500	
3:e cykeln	II: 3750c + 1875v + 1875m = 7.500	= 20.000
	I: 7815,5c + 3906,25v + 3906,25m = 15.625	
4:e cykeln	II: 4687,5c + 2343,75v + 2343,75m = 9.375	= 25.000

etc

Från den ena cykeln till nästa – för att göra det realistiskt kan man tänka sig två- eller treårscykler – ökar samhällsproduktionen, produktionen i de båda avdelningarna, samt producenternas inkomst och konsumtion lika mycket, nämligen 25%. Samtidigt säkerställs en *utvidgad* reproduktion eftersom mängden (värde) i avdelning I i *absoluta* tal har ökat mer än mängden (värde) i avdelning II. Mellan den första och fjärde cykeln har produktionen i avdelning I ökat med 7625 medan den i avdelning II bara har ökat med 4575. Med en lika stor tillväxttakt i båda avdelningarna har mängden arbetsredskap eller utrustning som står till samhällets förfogande ökat i absoluta tal, och därmed säkrat en stadig tillväxt av samhällsproduktionen.

Kronrod och andra sovjetiska författare invänder att den samhälleliga arbetsproduktiviteten under dessa förhållanden upphör att öka.[64] Men i en socialiserad och planerad ekonomi är det inte alls nödvändigt att öka ”kapitalets organiska sammansättning” (detta uttryck är naturligtvis helt malplacerat!), det vill säga *att minska den andel av samhällsproduktionen som går till löner*, för att arbetsproduktiviteten ska öka.

Tack vare en absolut ökning av avdelning I kan detta bli resultatet av det faktum att det antal arbetstimmar som krävs för att producera samhällsproduktionen minskar absolut eller relativt. Denna ökning av arbetsproduktiviteten skulle ha förverkligats om antalet arbetstimmar i de olika cyklerna i vårt exempel hade utvecklats på följande sätt:

---

[63] Se kapitel 10.

[64] ”Det är uppenbart [?] att grundvalen för att utveckla Sovjetunionens ekonomi har varit, fortfarande är och kommer att fortsätta att vara att man prioriterar utvecklingen av den tunga industrin, och det är en av den socialistiska ekonomins lagar att prioritera utvecklingen av produktionen av produktionsmedel, eftersom det bara är detta förhållande som kan garantera att en utvidgad reproduktion äger rum på basis av en tillväxt av arbetsproduktiviteten.” (Kronrod, *op cit*, s 166.)

1:a cykeln: 12.800 producerade av 128 miljarder arbetstimmar

2:a cykeln: 16.000 producerade av 140 miljarder arbetstimmar

3:e cykeln: 20.000 producerade av 150 miljarder arbetstimmar

4:e cykeln: 25.000 producerade av 160 miljarder arbetstimmar

Det skulle innebära en produktivitetsökning på 13,5, 18 respektive 17,2%

En ökad arbetsproduktivitet kan också helt enkelt visa sig i det faktum att den *mängd* som produceras från en cykel till en annan ökar snabbare än *värdet*. Om man, för att göra saker och ting enklare, begränsar produktionen i avdelning I till produktionen av stål och den i avdelning II till produktion av textilvaror, då kommer det att vara en produktivitetsökning om produktionen i vårt exempel i antal ökar så här:

miljoner ton stål	*ton textilier*
1:a cykeln: 8000I + 4800II = + 100.000	4
2:a cykeln: 10.000I + 6000II = + 130.000	5,5
3:e cykeln: 12.500I + 7500II = + 170.000	7,5
4:e cykeln: 15.625I + 9375II = + 220.000	9,5

etc

Man ska alltid komma ihåg att arbetets produktivitet när det kommer till kritan handlar om den mängd *produkter* som skapats av *arbetstimmar*, och inte nödvändigtvis *värden* med olika ”organisk sammansättning”.[65]

Det föregående förutsätter naturligtvis ett visst inledande förhållande i fördelningen av produktionsmedel mellan de två avdelningarna, ett viss förhållande mellan mängden kapital och den nuvarande produktionen, etc. Om dessa proportioner inte är tillfredsställande i början, kan det vara oundvikligt att avdelning I ska utvecklas snabbare än avdelning II. Men det handlar om en speciell situation, inte en ”allmän lag för den socialistiska utvidgade reproduktionen”.[66]

---

[65] Kronrod verkar själv inse luckan i sitt resonemang när han säger: ”Varje enhet som produceras åstadkoms genom att förbruka både levande och fruset [congealed] arbete, som hela tiden minskas, men precis som produktionen av den hela tiden ökande totala produktions*mängden*, så kräver produktionen av dem på samhällelig nivå, när det kommer till kritan att det används en relativt sett allt större *mängd* produktionsmedel. Det medför i sin tur att produktionen i avdelning I ökar snabbare än den i avdelning II, inte bara [!] vad beträffar värde utan också fysisk mängd.” (*Ibid*, s 166-167.) Ett ögonblicks eftertanke kommer att visa att denna slutsats inte alls stämmer. Idag kan *en enda* maskin producera tio gånger mer tidningspapper än för 20 år sedan. *Mängden* produktionsmedel måste inte på något sätt öka snabbare än den *mängd* konsumtionsvaror som produceras. Den ökar i själva verket ofta långsammare, i synnerhet under perioder av teknologiska revolutioner!

[66] ”När produktionsmedelsektorns kapacitet räcker för att uppfylla konsumtionsvaruindustrins behov av reservdelar och de normala ytterligare behov som den fastställda tillväxttakten ålägger, så finns det inget som kan hindra tillväxten av ekonomins två avdelningar att hålla jämna steg med varandra i en konstant takt – förutsatt att förhållandet mellan kapital och produktion är konstant, vilket sovjetiska ekonomer alltid gör i sina teoretiska skrifter. Vilken denna takt blir kommer givetvis att bero på förhållandet mellan kapitalfonderna (’grundläggande fonder’ i sovjetiskt språkbruk) i de två sektorerna.” (FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Economic Survey of Europa in 1955*, s 203.)

Den socialistiska demokratins ekonomiska funktion

Vi har just betraktat frågan om optimal ackumulationstakt ur ekonomisk synvinkel. Nu måste vi titta på den ur samhällelig synvinkel. Även om det är fel att påstå att ackumulationsfonderna i ett underutvecklat land bara kan vara resultatet av en *absolut* minskning av producenternas konsumtion, så stämmer det att varje ökning av denna fond medför att arbetarna avstår från en *relativ* del av sin nuvarande konsumtion. De resurser som används för att tillverka maskiner kunde ha använts för att producera konsumtionsvaror. Det är karakteristiskt för den kapitalistiska produktionen att investeringsbesluten tas bakom ryggen på arbetarna och folkmassorna. Fastställandet av investeringstakten och den verkliga storleken på deras egen konsumtion, som till stor del härrör från detta, äger rum på ett sätt som är helt oberoende av deras vilja. Tvärtemot vad de nyklassiska ekonomerna påstår är investeringar verkligen att offra konsumtion, men det är inte kapitalisterna utan producenterna som gör uppoffringarna. De påtvingas de sistnämnda med hjälp av marknadsekonomins mekanismer, de kapitalistiska ”spelreglerna”.

I en ekonomi som planeras på ett byråkratiskt och centraliserat sätt är det de centrala myndigheterna (”vissa av de centrala regeringsorganen”, som Dobb uttrycker det[67]) som egenmäktigt bestämmer den investeringstakt som avgör storleken på massornas verkliga konsumtion. Återigen påtvingas uppoffringarna utan att man frågar offren om deras åsikter och utan att få deras *föregående samtycke*. Ett sådant ledningssystem står i motsättning till socialismens principer, och dessutom leder det till ekonomiska resultat som är underlägsna ett mer demokratiskt ledningssystem. Det anförtror makten att kontrollera den samhälleliga merproduktionen uteslutande till den centrala politiska, ekonomiska och militära administrationen. Därmed ger det denna centrala administration makt att behärska och underkasta sig hela samhället. Det som det sovjetiska kommunistpartiet idag, med knappast marxistiska termer, kallar en ”överdriven personkult”, är bara det yttersta resultatet av den byråkratiska despotiska makten över ekonomin och hela samhället.

Under förhållanden där det fortfarande råder en påtaglig brist på varor leder en sådan koncentration av den samhälleliga merproduktionen i händerna på den centrala administrationen oundvikligen till att dess medlemmar får avsevärda privilegier: ”Samtidigt som beslutet hur det mervärde som dragits av ska fördelas mellan konsumtion och investeringar är avgörande för en ekonomis utvecklingstakt, så är det således också sant att de som tar dessa beslut befinner sig i en *privilegierad konsumtionsposition* oavsett åt vilket håll beslutet går. Denna position som *privilegierad* konsument härrör direkt ur den strategiska roll som de personer som tar besluten har inom ekonomin.”[68]

Den revolution som socialismen åstadkommer i den ekonomiska och samhällsstrukturen gör att beslut som syftar till att använda en del av de resurser som för närvarande finns tillgängliga för konsumtion till att utveckla produktivkrafterna, måste tas av de berörda massorna själva. Till skillnad från både kapitalismen och den byråkratiska planeringen blir dessa uppoffringar därmed *uppoffringar som man går med på frivilligt*.

Detta kan i vissa fall innebära en tillväxttakt som är lägre än den optimala, även om det inte alls är säkert.[69] Men till och med i dessa fall är de misstag som begås mycket upplysande och de kommer inte att upprepas under den närmaste tiden. Bara i ett byråkratiskt planeringssystem som är helt frikopplat från all offentlig diskussion och öppenhjärtig kritik kan så skriande ekonomiska misstag

---

[67] Dobb, *op cit*, s 86.

[68] Daya, i *Review of Economic Studies*, 1954-1955, s 97.

[69] I *Principles of human relations* visar Norman Maier att det är både möjligt och effektivt att komma fram till beslut med hjälp av gruppdiskussioner, att det gör det möjligt att sätta upp realistiska mål, och att resultaten vanligtvis blir bättre än de som uppnås med auktoritära metoder. Det är inte av någon större betydelse att Maiers studie handlar om att hjälpa kapitalismen att fungera bättre, inte att bli av med den. Det han visar går mot hans syfte, eftersom samma synpunkter talar för att avskaffa de ”slutna delar” av ledningens beslut som är förbehållna cheferna. (Maier, *Principles of human relations*, New York : Wiley, cop. 1952, s 299-304, 354-358, 381-383, m fl [i franska upplagan].)

som de som begicks på jordbruksområdet i Sovjetunionen mellan 1928 och 1953 fortsätta under 25 år utan att rättas till.

Erfarenheterna har alltså redan löst frågan. Den socialistiska demokratin gör det inte bara möjligt att få en mer harmonisk tillväxt av ekonomin, utan i medeltal och i det långa loppet också en snabbare tillväxt än under en byråkratisk planering.

Planerad ekonomi och marknadsekonomi

Behovet av en övergångsperiod härrör just ur det faktum att *samhället* dagen efter att kapitalismen har avskaffats *fortfarande befinner sig i en situation av relativ brist på konsumtionsvaror*. Under övergångsperioden från kapitalism till socialism måste därför fördelningen av konsumtionsvaror i huvudsak ske med hjälp av utbyte, det vill säga genom att köpa och sälja.[70] Konsumtionsprodukter fortsätter att vara varor. Frånsett den samhälleliga lönen kommer arbetskraften i huvudsak att få betalt i pengar. Därför fortsätter det att existera en enorm penningsektor inom ekonomin.

Vissa författare har betraktat detta överlevande av pengar och varor i Sovjetunionen som den främsta källan och orsaken till att det har byråkratiserats. Det är exempelvis den uppfattning som anammats av A Pannekoek och Bordiga,[71] som argumenterar hårt för att pengarna ska avskaffas så fort produktionsmedlen har nationaliserats.[72] Denna teori blandar ihop orsak och verkan. N Bucharins åsikter[73] låg mycket nära denna ultimatistiska teori och han var i viss mening dess upphovsman.

Att penning- och marknadsekonomin överlever är ett resultat av och inte orsaken till den relativa bristen på konsumtionsvaror. Att staten och ekonomin förvrängs och degenereras längs byråkratiska linjer beror när det kommer till kritan på samma otillräckliga utveckling av produktivkrafterna. Genom att avskaffa penningekonomin och marknadsekonomin avskaffar man bara termometern, inte själva frosten. De ”kvitton” eller ”arbetsbevis” som skulle ersätta pengarna skulle bara vara ransoneringskort – och precis som ransoneringskort skulle dessa ”bevis” snart börja cirkulera, även om det skulle vara förbjudet.

Konsumenternas smak och behov är olika. En person kan villigt avstå sin mjölkranson i utbyte mot en extra tilldelning av tobak. En mor skulle avstå från sin köttranson för att få dubbel mjölkranson åt sina barn. Denna cirkulation av ”bevis” skulle gynnas av den spekulation som oundvikligen uppstår under en bristsituation. Precis som i Europa under Andra världskriget skulle det snart uppstå en ”cigarettstandard” eller en ”brödstandard” istället för den förbannade ”guldstandarden” eller ”papperspengarna”. I ett rikare samhälle skulle det kanske bli en ”glödlampsstandard”. Eftersom användningen av sådana medel är klumpigare, mindre flexibla och mer komplicerade än banksedlar, skulle vanliga arbetare få det betydligt sämre än när termometern existerade. I synnerhet skulle de upptäcka att de luras lättare av handelsmännen.

Att det kommer att existera en marknad för konsumtionsvaror under övergångsperioden är idag allmänt accepterat som något mindre ont.[74] Men vad innebär det i fråga om produktionsmedel? Hur

---

[70] Jämför Engels: ”I det förra fallet blir det ’arbetande folket’ den kollektiva ägaren till husen, fabrikerna och arbetsinstrumenten och kommer näppeligen – åtminstone inte under en övergångstid – att utan gottgörelse överlåta nyttjanderätten på individer eller korporationer. På enahanda sätt är avskaffandet av jordäganderätten inte detsamma som avskaffandet av jordräntan, utan betyder att räntan överföres till samhället, om också i modifierad form. Det arbetande folkets faktiska besittningstagande av samtliga arbetsinstrument utesluter alltså ingalunda bibehållandet av hyresformen.” (Engels, *I bostadsfrågan*, på marxists.org.)

[71] I andra delar av sin broschyr medger Bordiga icke desto mindre att marknadsekonomin måste överleva under övergångsperioden, men bara tills dess ”samhället kontrollerar [?] hela dess produktion”.

[72] Aertz, *De Arbeidersraden*, vol I, s 18-22; *Le Programme Communiste*, nr 8, årgång 3, juli-september, s 25, 35 etc.

[73] Bucharin, *op cit*, s 164-168.

[74] Så olika marxistiska författare som Kautsky, Lenin, Vandervelde, Trotskij, Stalin och Otto Bauer har accepterat att detta behövs. (Se i synnerhet Kautsky, *Am Tage nach der Revolution*; Lenin, ”Om naturaskatten” (*Valda verk i 10 band*,

kommer man att fastställa priset på dem? Hur kommer den ekonomiska planeringen att passa ihop med varuproduktionen och marknadsekonomin?

Under de socialistiska teoriernas historia har denna fråga besvarats på två diametralt motsatta sätt. Det ena svaret har inskränkt sig till teorins område, medan det andra i praktiken har segrat under 25 år. Det första svaret gav professorerna Taylor, Oskar Lange, Hall, Lerner, Dickinson, etc, och det presenterades allra klarast i Langes bok **On the economic theory of socialism** [Om socialismens ekonomiska teori], och utvecklades 1956 av den polske professorn W Brus.[75] Det andra svaret gavs i praktiken under den sovjetiska planeringen under Stalinperioden och i den lära som inspirerade den (eller försökte rättfärdiga den).

Åtföljd av Lange och de andra författare som nämndes ovan, utgick Taylor från den ”avgörande” invändning mot socialismen som formulerades av den marginalnytteteoretiska skolans nyklassiska ekonomer, nämligen att den skulle vara ”ogenomförbar” eftersom den skulle göra det omöjligt att göra ekonomiska beräkningar som förutsatte en marknad. Men i början av detta sekel [1900-talet] visade ekonomer som Pareto och Barrone denna teoris misstag.[76] Marginalnytteteoretikerna drog sig då försiktigt tillbaka till en andra försvarslinje: under socialismen skulle det i teorin vara möjligt med ekonomiska beräkningar, men inte i praktiken eftersom det skulle innebära att man måste lösa ”miljontals ekvationer” samtidigt.[77]

Taylor och Lange svarar att denna invändning uppstår ur en oklarhet om prisernas natur. Det är sant att priser på en marknad beror på ”beslut” som tas självständigt av tusentals konsumenter och producenter, säger de. Men i praktiken förhåller sig alla konsumenter och producenter i ett givet ögonblick som om priserna framför dem är oföränderliga (utom på några få ställen, som börsen där det pågår ett ständigt och allmänt köpslående). Det är vad Lange kallar *prisernas parametriska funktion*.[78] Denna upphör genom att priserna förändras först som ett slutgiltigt resultat av tusentals reaktioner som avgörs av det givna priset.

Det finns ingenting, fortsätter Taylor och Lange, som hindrar planeringsorganen att fungera på exakt samma sätt. De skulle utgå från historiskt givna priser. Dessa måste behandlas som oföränderliga av företagens ledare och av konsumenterna. Om inte dessa priser var ”verkliga” (om de inte motsvarar ”marginalvärdet” som dessa författare uttrycker det, eller ett ”produktionspris” som vi skulle säga), så skulle det uppstå fenomen av antingen brist eller överproduktion. Detta skulle uppmuntra till ökad produktion av de produkter vars priser låg över ”marginalkostnaderna” och minskad produktion av de vars priser låg under dessa kostnader, och på så sätt leda till lägre priser i det förstnämnda fallet och prisökningar i det senare.[79] Efter några få justeringar skulle det uppstå jämviktspriser, precis som på den kapitalistiska marknaden.[80]

Denna lösning innebär att man får använda låtsaskonkurrerande metoder, och den är fyndig och låter bra, men lider av flera allvarliga svagheter.

---

bd 10, s 313-351); Vandervelde, *Socialismen och den industriella utvecklingen*, Malmö, 1904; Trotskij, ”Stalin As Theoretician”, (*Writings 1930*, s 308); Stalin, *Leninismens problem*, Moskva : Förlaget för litteratur på främmande språk, 1952; Bauer, *Zwischen zwei Weltkriegen*, Bratislava : Prager, cop. 1936; etc.)

[75] Lange och Taylor, *On the economic theory of socialism*, Minneapolis, Minn. : Univ. of Minnesota Press, 1938; Lerner A, *The economics of control*, New York : Macmillan, cop. 1944; Hall R L, *The economic system in a socialist state*, London : Macmillan, 1937; Dickinson H D, *Economics of socialism*, [London] : Oxford University Press, 1939; Brus W, ”Du rôle de la valeur dans l’economie socialiste”, i *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, s 31-63.

[76] I Von Hayek, red, *Collectivist economic planning*, London : Routledge, 1935.

[77] Idag i vår epok med elektroniska datorer som utför tusentals beräkningar *per minut* får denna invändning oss att le.

[78] Lange och Taylor, *op cit*, s 80, 81.

[79] Lerner, *op cit*, s 63-64.

[80] Mer exakt, som under den enkla varuproduktionen. I en kapitalistisk ekonomi är det svängningarna av profiter och kapital som bestämmer prisbildningen.

De på varandra följande och ständiga justeringarna – i och med att produktionsprocesserna liksom konsumenternas krav hela tiden förändras, så skulle ”jämviktspriserna” ständigt ändra sig – skulle hela tiden göras *i efterhand*, och det skulle leda till avsevärt slöseri och förluster. När priserna på färskvaror har satts för högt, förstörs varorna innan prisförändringarna har genomförts. När priserna på råvaror har satts för lågt så slösas de bort vid tillverkning av vissa varor. Dessa priser skulle höjas först när man märkte misstaget.

I själva verket skulle ett sådant prissystem, som styrs av marknaden, återskapa ett antal av den kapitalistiska ekonomins negativa egenskaper. I ett jämförelsevis underutvecklat land skulle alla investeringsplaner som krävde mycket maskiner systematiskt hållas tillbaka till förmån för projekt som kräver mycket arbete och lite maskiner, eftersom de sistnämnda skulle vara ”alltför dyra”. Den ekonomiska tillväxttakten skulle ligga närmare en kapitalistisk ekonomis tillväxttakt än den i Sovjetunionen och andra länder med en socialiserad ekonomi.

Dessutom skulle de investeringsbeslut som företagen tar, och beräkningarna av hur stor produktionskapacitet som används just då, lida av samma brist på information, och de skulle tendera att ge upphov till samma hopade rörelser som kännetecknar de beslut som kapitalistiska affärsmän tar.[81]

Planering innebär ett *val* mellan olika möjligheter, ett val mellan prioriteringar. Att slå fast ”jämviktspriser” är bara ett medel, inte ett mål. För att uppnå vissa högt prioriterade mål – som inte har valts godtyckligt utan med godkännande från en majoritet av det arbetande folket – kan det bli nödvändigt att överge vissa ”jämviktspriser” eller vissa marknadsmekanismer. Förekomsten av massor av arbetslösa i en underutvecklad del av ett stort land kan betraktas som ett samhälleligt slöseri och misär som är värre än att ”sälja” vissa varor ”under” eller ”över” deras verkliga priser. Det kan hända att ”marknadsmekanismerna” (minskade räntor, understöd, etc) inte kommer att räcka till för att locka företag till detta område. I så fall vore det bättre att bestämma var en fabrik ska ligga eller avgöra investeringarnas storlek genom centrala beslut och ge bidrag till detta arbete. Men om inte företagen får ta självständiga beslut om investeringarna så finns det ingen verklig marknad för *produktionsmedel*. Och utan en sådan ”marknad” sker det ingen ”spontan” prisbildning för dessa varor. I själva verket begränsar den bindande planeringen och nationaliseringen av produktionsmedlen företagens självständiga beslut väldigt mycket vad gäller investeringarnas totala mängd och deras allmänna inriktning.

Den planerade ekonomins hela överlägsenhet jämfört med en kapitalistisk ekonomi ligger just i det faktum att den ersätter principen om maximal lönsamhet för varje enskilt företag med principen om maximalt effektiva övergripande investeringar för samhället.[82] Den sistnämnda principen möjliggör visserligen en högre tillväxttakt än den förra, men det innebär inte nödvändigtvis en summa av lönsamheter som *var och en* är högre än under den förstnämnda principen. I vissa företag kan det faktiskt medföra lägre lönsamhet och till och med förluster.

Det som återstår av Taylor och Langes argument är att planeringsmyndigheterna regelbundet måste utarbeta *tabeller över verkliga produktionskostnader* (i genomsnitt och även kostnader i enskilda företag) utifrån de principer som dessa författare föreslår. Men de aktuella priserna på produktionsmedel (som påtvingas företagen och vilka bestämmer det pris som konsumenterna måste betala för konsumtionsvaror) kan tillfälligt, eller i fråga om vissa varor, variera från dessa tabeller, om sådana variationer är oundvikliga för att förverkliga vissa av planens mål.

Om Taylor och Lange tar fel genom att på ett ”dogmatiskt” sätt överdriva frågan, så tog tillämpningen av priser i Sovjet under Stalinperioden förvisso fel i motsatt mening, genom en grov pragmatism som gjorde hela prisstrukturen oklar och ledde till de allra värsta vansinnigheter. I början slog de sovjetiska myndigheterna fast ”reala priser” till vilka de, utifrån en varierande taxa

[81] Dobb, *op cit*, s 53-54.
[82] Bettelheim, *Problèmes du dévelopment économique*, s 53.

beroende på den aktuella varan, lade en ”omsättningsskatt” – eller från vilket de drog ett ”bidrag”. Den förstnämnda gav ekonomiska tillgångar till ackumulationen, på konsumenternas bekostnad, medan det sistnämnda uppmuntrade till användning av kapitalintensiva produktionsmetoder.

Men som ett resultat av inflationen, omvälvningen inom jordbruket, och en rad godtyckliga förändringar av priserna, tappade de centrala myndigheterna själva bort förhållandet mellan de ”styrpriser” som Gosplan slog fast och de verkliga produktionskostnaderna. Det uppstod allvarliga förvrängningar, i synnerhet inom jordbrukssektorn, som gjorde det praktiskt taget omöjligt att beräkna de olika investeringsprojektens relativa lönsamhet. Dessa förvrängningar tillfogade den sovjetiska ekonomin avsevärda förluster.[83]

Ett förnuftigt förhållande mellan plan och marknad måste sättas någonstans halvvägs mellan dessa två ytterligheter. Planen måste använda marknaden helt och fullt, men utan att någonsin passivt underkasta sig den. Om den kan måste den vägleda marknaden med hjälp av stimulansåtgärder. Om det behövs måste den tvinga marknaden med hjälp av ålägganden, så fort det behövs för att förverkliga sina prioriterade mål, som fritt har bestämts av det arbetande folket.

Eftersom stimulansåtgärder ger konsumenter och företag illusionen av frihet, så hävdar vissa teoretiker att de alltid är att föredra framför ålägganden. Detta argument är ibland av tveksamt psykologiskt värde. Reagerar verkligen konsumenten olika på en plötslig prisökning på 100% eller på att den aktuella varan återigen blir ransonerad? Detta argument innebär dessutom att man på ett oacceptabelt sätt överger kriterier om effektivitet och samhällsintressen. Närhelst användandet av stimulansåtgärder skulle fördröja lösningen av ett viktigt ekonomiskt eller socialt problem och därmed minska massornas välstånd, så får det inte finnas minsta tvekan att använda ålägganden. Vi är väl medvetna om att effektiviteten hos sådana ålägganden, både vad gäller fördelningen av arbete och i fråga om privat konsumtion, är mycket tveksamma. På detta område riskerar ett missbruk av sådana metoder att få planerarna till randen av ”samhällsmobiliseringar” och tvångsarbete, metoder som inte är förenliga med den socialistiska demokratin och planering som grundar sig på ett samtycke från det arbetande folkets majoritet.

Planeringstekniker

Övergångsperioden är framförallt en period av *planerad tillväxt*. Vi måste nu definiera planeringens metoder och de övergripande ekonomiska problem som denna tillväxt ger upphov till.

Planering är en teknik för att samordna den ekonomiska verksamheten för att uppnå vissa prioriterade mål. Den socialistiska planeringen söker nå målet att öka de socialiserade produktivkrafterna för att garantera medborgarna ett allt större överflöd av varor och tjänster för att säkra en allsidig utveckling av deras personligheter, och som ett långsiktigt mål få till stånd ett bortvittrande av marknadsekonomin, klasser, sociala orättvisor, staten och arbetsdelningen. Den socialistiska planeringen medför problem på olika plan: vad gäller ekonomin i sin helhet; olika industribranscher (och konsumtionssektorer); och enskilda företag och hushåll.

Planeringens viktigaste problem är att fördela de tillgängliga resurserna så att den önskade tillväxttakten säkras och man uppnår de mål som man valt att prioritera. Man kan välja inre (objektiva) variabler: antingen antalet anställda, eller produktionsmängden, konsumtionsmängden, ökningen av den sorts produktion som önskas, eller flera av dessa faktorer sammantagna.

I en ekonomi som är underkastad en kronisk arbetslöshet eller undersysselsättning, går det att räkna fram den nödvändiga produktionens tillväxttakt på grundval av en genomsnittlig ökning av den redan givna produktiviteten. Om denna ökar med 3% per år, den yrkesaktiva befolkningen ökar med 1%, 20% av den yrkesaktiva befolkningen lider av arbetslöshet eller undersysselsättning som måste sugas upp, och om detta mål måste uppnås inom 10 år, då behöver den årliga produktionsökningen

[83] Vi återger en del exempel i kapitel 15.

fastställas till minst 6% (3+1+20/10), som kommer att öka den årliga sysselsättningen med 3%. Dessutom går det att kombinera detta mål med en bestämd ökning av hushållens (konsumenternas) konsumtion: exempelvis fördubbla denna konsumtionsmängd på 10 år. Antag att vi för att öka inkomsterna med en enhet behöver investera 3 enheter på ett produktivt sätt. En tillväxttakt av landets inkomster på 6% innebär därmed en investeringstakt på 18%.[84] Antag att den icke produktiva konsumtionen inte kan minska under 10% av de aktuella inkomsterna, och att producenternas hushållskonsumtion utgör 75% av landets inkomster när planen börjar fungera. Då måste hushållskonsumtionen öka från ett index på 75 till ett index på 150.

En årlig tillväxttakt på 6% kommer i slutet av tioårsperioden att ge oss nationella inkomster på 180. Om hushållskonsumtionen ökar till 72% av denna produktion (100 – 10 – 18), så kommer vi bara att uppnå ett index på 130 istället för 150. Av detta följer att det för att på samma gång uppnå målet om full sysselsättning som nämndes ovan, och målet att fördubbla hushållens konsumtion, så krävs en högre årlig tillväxttakt, nämligen 7%. För att fördubbla hushållens konsumtion på 10 år med hjälp av en årlig tillväxttakt på 7%, så kan man inte höja investeringstakten över 18% om den icke produktiva konsumtionen tar 10% av de aktuella inkomsterna. I själva verket kommer en tillväxttakt på 7% att öka inkomsterna i slutet av tioårsperioden till ett index på 207,5, som innebär ett index på 150 för hushållskonsumtionen om denna tar 72% av inkomsterna.

Det går således att uppnå målet antingen genom att öka den årliga sysselsättningen med 7% istället för 3% (om de aktuella kapitaltillgångarna tillåter en motsvarande ökning av produktionen), eller genom att öka produktiviteten med 4% istället för 3% (om de teknologiska framstegen gör det möjligt att uppnå detta resultat tack vare ökningen av investerings*volymerna*, som växer från ett index på 15 till ett index på 25,3 efter 5 år och 37,3 efter 10 år, istället för att växa till ett index på 24,2 respektive 32,2 som man ursprungligen hade planerat), eller genom en kombination av dessa två metoder. Det andra vore att föredra, eftersom det första innebär en lägre inkomstökning för de anställda än vad man hade föreställt sig, och eftersom det riskerar att leda till arbetsbrist om det inte finns tillgång till några möjliga reserver (invandring, icke produktiva arbeten, husmödrar som inte arbetar, etc).

Dessa beräkningar gäller de övergripande mängderna: den årliga produktionen och de årliga inkomsterna, hushållskonsumtionen, den offentliga konsumtionen, investeringstakten och mängderna, sysselsättningen, den yrkesaktiva befolkningen, ökningen av den genomsnittliga produktiviteten, förhållandet mellan de existerande kapitaltillgångarna och aktuella inkomster, förhållandet mellan netto- och bruttoinvesteringar,[85] etc. De är oumbärliga som grundläggande beräkningar. De avslöjar omedelbart de svårigheter som behöver övervinnas (i det exempel vi har valt – att uppnå den årliga produktivitetsökningen). De avgör hur stora relativa uppoffringar det arbetande folket ska behöva acceptera. De måste därför först bli ämne för öppna diskussioner, med möjlighet att uttrycka kritiska och motstridiga uppfattningar. På detta sätt kommer massorna att fullt medvetet kunna välja den form som de anser vara bäst, så att folket verkligen frivilligt kan gå med på sina uppoffringar, fullt medvetna om vad det handlar om.

---

[84] Jämför med Kalecki: ”För att bibehålla utrustningens utnyttjandegrad måste den senares kapacitet öka i samma grad som ökningen av den arbetande befolkningen och arbetsproduktiviteten. Det ger oss nyckeln till vilken nivån de privata investeringarna ska ha. *De privata investeringarna måste befinna sig på en nivå som räcker för att utöka utrustningens kapacitet i samma takt som ökningen av den arbetande befolkningen och arbetsproduktiviteten, det vill säga i motsvarande grad som den tillverkning som sker under full sysselsättning*.” (Kalecki, i Burchardt F A, red, *The Economics of Full Employment*, Oxford : Blackwell, 1946, s 47.) I vårt exempel måste produktionskapaciteten alltså öka med 6%.

[85] Tillväxttakten inom produktionsmedelssektorn (avdelning I) avgör tillväxttakten för *brutto*investeringarna, eftersom den totala produktionsvolymen i avdelning I används *både* för att ersätta produktionsmedel som använts färdigt och skapa *ytterligare* produktionsmedel (nettoinvesteringar). (Bettelheim, *Problèmes du dévelopment économique*, s 133-134.)

Men dessa fastslagna ramar måste nu fyllas med ett alltmer konkret innehåll. Efter att ha bestämt prioriterade mål som omfattar både en övergripande tillväxttakt och vilken tillväxttakt konsumenternas utgifter ska ha, så kan man översätta dessa två takter till olika sorters konsumtionsvaror och produktionsmedel. Men de innebär ingalunda en likadan tillväxttakt för alla industribranscher.

På 1800-talet upptäckte den preussiska statistikern Engel, vid en studie av hur belgiska arbetares familjebudgetar utvecklades, att konsumenternas utgifter var underkastade vissa statistiska lagar. Ju mer inkomsterna ökar, desto mer minskar den del som används för att köpa mat. Inom dessa utgifter för livsmedel, minskar den andel som kallas ”enkla” eller grundläggande produkter (bröd och andra basspannmål, potatis, fläskkött och fett, etc) i jämförelse med det som kallas ”fina” produkter (mejeriprodukter, frukt, socker, nöt- och kalvkött, etc). Giltigheten hos denna lag har bekräftats i ett trefaldigt test: skillnader mellan hur konsumenternas utgifter ser ut i olika samhällsklasser under en viss period; skillnader i hur konsumenternas utgifter ser ut i ett visst land under den ekonomiska utvecklingens olika skeden; de strukturella skillnaderna i konsumtionen i olika länder, som vid ett visst ögonblick befinner sig på olika relativa välståndsnivåer.[86]

1956 utgjorde således utgifterna för mat följande procentuella andel av konsumenternas totala utgifter, i aktuella priser:

	%		%
Sverige	31	Finland	38
Norge	32	Italien	46
Västtyskland	32	Portugal	50
USA	26	Österrike	37
Danmark	28	Holland	37
Belgien	30	Irland	38
Storbritannien	33	Jugoslavien	50
Frankrike	37	Grekland	58[87]

Mellan 1938 och 1956 utvecklade sig dessutom konsumtionen per capita av spannmål och potatis å ena sidan och av kött å den andra så här (i procent):

	Spannmål och potatis	*Kött*
USA	-25	+29
Belgien	-11	+31
Frankrike	-13	+31
Finland	-14	+21
Grekland	-6	+24
Sverige	-18	+8
Italien	-8	+7, etc.

Mellan 1950 och 1957 slutligen, ökade utgifterna för varaktiga konsumtionsvaror i Västeuropa mycket mer än de totala utgifterna (per capita och till fasta priser):[88]

Totala utgifter	*Utgifter för varaktiga konsumtionsvaror*

[86] Man måste vara noga med att inte tillskriva denna statistiska lag ett *absolut* värde. Speciella omständigheter (till exempel långvarig brist på varaktiga konsumtionsvaror) kan föra med sig en relativ nivå på livsmedelsutgifterna som är högre i ett rikare land än i ett mindre rikt (till exempel var det en jämförelsevis högre nivå i Tjeckoslovakien än i Bulgarien). (FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1958*, kapitel 4, s 21).

[87] *Ibid*, kap 5, s 6.

[88] Här är en aktuell tillämpning av Engels lag: efter tre år av utomordentliga ekonomiska framsteg använde jugoslaviska familjer 1959 bara 43% av sina inkomster till mat, mot 50% 1956, och de använde mer än 10% på varaktiga konsumtionsvaror, mot 4% 1956. (*Les Nouvelles Yougoslaves*, maj 1960.)

Frankrike	+32	+127
Österrike	+40	+110
Italien	+30	+64
Storbritannien	+11	+55
Danmark	+3	+51
Grekland	+38	+49
Norge	+15	+43, etc.[89]

Samtidigt som vi undviker att på ett överdrivet mekaniskt sätt överföra dessa fakta och använder en variabel koefficientskala för den elastiska efterfrågan på olika produkter, så går det att på grundval av dessa data förutse hur den ökade konsumtionen kommer att se ut i slutet av den period som vi tittar på.[90] Utifrån detta går det att härleda den olika tillväxttakten i olika branscher, frågan om att överföra arbete från en bransch till en annan, och även hur produktionsmedlen ska se ut som den tunga industrin måste förse konsumtionsvaruindustrin med. Utvidgningskoefficienten inom de olika industribranscher som tillverkar produktionsmedel måste slås fast, så att den inledande storleken kan utvidgas i enlighet med en hel rad varierande men samordnade tillväxtkoefficienter som täcker alla delar av ekonomin.

För att denna tillväxt ska bli proportionerlig, det vill säga för att man ska kunna undvika flaskhalsar och stora obalanser, krävs en tvåfaldig kontroll: av utbytet mellan industrierna och av material-balansen.

Det genialiska system som ekonomen Wassily Leontief arbetade fram på grundval av Gosplans arbete 1924, och som först tillämpades på USA[91] och fram till 1958 avvisades av sovjetiska experter, gör det möjligt att avgöra förhållandena mellan den nationella ekonomins viktigaste branscher. Det har senare tillämpats på ett stort antal länder.[92] Leontiefs tabell avser elva industri-branscher, jordbruk, transporter och ”hushåll”. Dessa branscher ställs upp vågrätt och lodrätt för att bilda ett rutnät. Det är en *input-output*tabell, där de vågräta siffrorna visar vad var och en av dessa branscher säljer till de 13 andra, medan de lodräta kolumnerna visar vilka resurser varje bransch köper från de andra. Totalsumman i slutet av varje vågrät rad ger produktionsvärdet minus tillfört värde. Totalsumman nedanför varje lodrät kolumn visar värdet på ”mellanliggande köp”.

För att underlätta arbetet utgår Leontiefs *input-output*tabell från hypotesen att förhållandet mellan de olika branscherna är stabilt, det vill säga att en ökning av stålproduktionen med 10% gör det nödvändigt med en ökning på 10% av den mängd koks som denna bransch får från den ”icke metal-liska mineralindustrin”. På så sätt går det att arbeta fram tekniska koefficienter som avgör de ömse-sidiga förhållandena mellan ekonomins samtliga branscher. Utifrån de mål för planen som nämnts ovan måste man således uppmärksamma produktionsökningen i alla branscher så att dessa koeffi-cienter kan följas. I själva verket är beräkningarna av input-output helt enkelt en utvidgning av villkoren för jämvikt i Marx formel för utvidgad reproduktion. De två avdelningarna har ersatts av 14, vilket komplicerar bilden men gör det möjligt att få den närmare verkligheten.

Antag att den årliga produktionen tar följande form av utvidgad reproduktion:

$$4000c + 2000v + 2000m = 8000\ I$$

$$2400c + 1200\ v + 1200m = 4800\ II$$

Vi vet att villkoret om jämvikt kräver att avdelning I säljer samma värde till avdelning II som avdel-ning II säljer till avdelning I. I det fall som intresserar oss exempelvis 2400c II + 600m som acku-

[89] FN:s ekonomiska kommission för Europa, *Etude sur la situation économique de l’Europe en 1958*, kap 5, s 13,18.
[90] Florence S, *The logic of British and American industry*, London : Routledge & Kegan Paul, 1953, s 112-113.
[91] Leontief, *The structure of the American economy, 1919-1939*, New York : Oxford Univ. Press, 1951.
[92] Chenery och Clark, *Interindustry economics*, London : Chapman & Hall, 1959.

mulerats i II = 2000v I + 1000 (m – m som ackumulerats i c I). Låt oss nu dela upp produktionen av produktionsmedel i två sektorer: produktion av fast kapital (A) och produktion av råvaror och energi (B) Låt oss på samma sätt dela upp produktionen av konsumtionsvaror i två sektorer: produktion av omsättningsvaror (C) och produktion av lyxvaror (D). Om vi för att förenkla det hela antar att den icke produktiva konsumtionen inom varje sektor bara handlar om den sistnämnda varukategorin, så kommer värdet på produktionen inom dessa fyra sektorer att få följande form:

A: 1000c + 500v + 500m = 2000 A

B: 3000c + 1500v + 1500m = 6000 B

C: 2000c + 1000v + 1000m = 4000 C

D: 400c + 200v + 200m = 800 D

(Fördelningen av mervärde är i samtliga fall så här: 50% till c, 25% till v 25% till icke produktiv konsumtion.)

Följande tabell visar vågrätt vad varje sektor säljer till de andra, och lodrätt vad den köper från dem. För att systemet ska vara i jämvikt måste de lodräta summorna motsvara de vågräta. När det finns två siffror i samma ruta, så visar den första vad som krävs för enkel reproduktion och den andra för ackumulation (utvidgad reproduktion):

	A	B	C	D	Totalt	
A	250 + 62,5	750 + 187,5	500 + 125	100 + 25	2000	
B	750 + 187,5	2250 + 562,5	1500 + 375	300 + 75	6000	= 8000 I
C	500 + 125	1500 + 375	1000 + 250	200 + 500	4000	
D	125	375	250	50	800	= 4800 II
Totalt	2000	6000	4000	800		
		= 8000 I			= 4800 II	

Skillnaden mellan denna tabell och Leontiefs är att den jämför det *totala värdet* på alla varor som har köpts och sålts, medan Leontiefs bara jämför värdet på de inte färdiga varor som köpts i varje sektor, utan att ta hänsyn till det ”tillförda värdet”, som i hans tabell uppträder i form av ett visst antal arbetstimmar.

Tabellen över tillförsel och produktion kan göras ännu mer komplicerad och realistisk genom att överge antagandet om fasta koefficienter. Man kan föreställa sig förändringar av förhållandet mellan input-output för vissa branscher eller viss sorts verksamhet. Således kan man grunda den framtida energibalansen på antagandet att olja och naturgas alltmer kommer att ersätta kol och elektricitet och att elektricitet ersätter kol. Den koefficient som knyter elkraftsindustrin till stål-, metall- och liknande industrier kommer därmed att öka, medan den som knyter kolindustrin till dessa branscher kommer att minska.

För ett stort antal produkter, i synnerhet råvaror, maskiner och energi, går det att utarbeta *materialbalanser* som är en kontroll av planens olika mål och ska visa om den hänger ihop. Eftersom dessa balanser räknas fram i *fysiska priser* medan input-outputtabellen räknas fram i form av *värden* (utom för hushållens insatser), så är detta en värdefull kontroll av planens inre sammanhang. Den totala energimängden, eller antalet maskinverktyg, eller den mängd cement som används i varje bransch, ska motsvara de totala mängder som finns tillgängliga (nuvarande produktion och svängningar i befintliga lager + skillnaden mellan export och import).

Nya produktionsförhållanden och det socialiserade produktionssättet

Det återstår att få ner dessa data på företagsnivå. Det går att använda olika metoder för detta. Man kan bestämma vilka fysiska mål som ska uppnås, och ge företagen det utrymme de behöver för att uppnå dessa mål under bästa möjliga lönsamhetsförhållanden (inom ramen för de priser på produktionsmedel som fastställts för en viss tidsperiod). Man kan ge företagen mål i form av värde som ska produceras och ge dem frihet att fördela detta värde över olika sorters produkter. Eller så kan man slutligen slå fast övergripande minimimål i värdetermer, och mål i fysiska termer för *vissa* högprioriterade produkter, och ge dem frihet att välja resten utifrån högsta lönsamhet.

Om finanssystemet (för att fördela företagens inkomster) är tillräckligt strikt för att förhindra överdrivna investeringar inom särskilt lönsamma branscher eller företag, och ändå tillräckligt flexibelt för att ge massan av producenter inom varje företag ett direkt intresse i det objektiva resultatet av sitt arbete, så är denna sistnämnda variant otvivelaktigt att föredra.[93]

Det finns i denna fråga uppenbarligen ingen absolut regel, utanför tid och rum. Erfarenheterna har emellertid visat att om man ger företagen detaljerade och fullständiga produktionsmål i form av fysiska mängder, värden (produktionskostnader), material som ska användas och inkomster, så ställer man dem bara inför uppgifter som inte går att lösa, och man undergräver planens principer mer än vad en viss handlingsfrihet för dessa företag skulle innebära.[94]

Proletariatets maktövertagande, nationaliseringen av de viktigaste produktions- och cirkulationsmedlen, inledningen av en övergångsperiod till det socialistiska samhället – dessa enorma samhälleliga omvälvningar missar i viss mån sitt syfte om de inte åtföljs av radikala förändringar av atmosfären i företagen. Den ”sociala fråga” som ärvs från kapitalismen består inte bara av att arbetarnas effektiva konsumtionsförmåga är orimligt inskränkt. Inte heller går den att lösa enbart genom att *juridiskt* avskaffa det privata ägandet av fabriker, banker och kraftverk. Lösningen av den innefattar också att man successivt avskaffar de hierarkiska strukturerna inom företagen, att man successivt avskaffar den *samhälleliga* arbetsdelningen – uppdelningen mellan de som ackumulerar och de som producerar, mellan de som ger order och de som lyder dem – successivt avskaffar det *alienerade arbetet*, det arbete som utförs på order från andra och till förmån för andra, och av denna orsak utförs på ett mekaniskt sätt och betraktas som *tid som förloras från ens liv*.[95]

Arbetet kan slutgiltigt befrias – och på samma gång bli en negation av arbetet i ordets traditionella mening, och ersättas av en oändligt mycket rikare och mer varierad form för mänsklig verksamhet – först under det socialistiska samhällets sista period, när vanan vid överflöd på varor och tjänster fullständigt kommer att ha förändrat människans samhälleliga medvetande, och då fritidens omfattning tillsammans med en höjning av massornas genomsnittliga kulturella nivå kommer att göra det möjligt för alla medborgare att växelvis ha hand om ledningen av samhällsekonomin. Men även om denna process inte kommer att vara *färdig* förrän då, så måste den *inledas* så snabbt som möjligt efter störtandet av kapitalismen. Mer exakt: *produktionsförhållandena* förändras inte så länge de privata arbetsgivarna bara har ersatts av en statlig arbetsgivare, som förkroppsligas i en allsmäktig chef, teknokrat eller byråkrat. De förändras inte förrän de olika arbetargrupperna börjar få en *reell, daglig* (och inte bara formell och juridisk) kontroll över ledningen av fabrikerna, över utarbetandet och genomförandet av planen, och den samhälleliga merproduktion som skapas i fabrikerna. Den klassiska lösning som i detta sammanhang har förts fram både av arbetarrörelsens erfarenheter och

[93] Oskar Lange, ”La costruzione del nuovo modello economico”, i *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*, s 139-141.
[94] Jämför med den polska professorn Bobrowskis formulering: ”Det antal beslut som ett planeringsorgan tar... står i omvänt förhållande till deras kvalitet och effektivitet.” (C Bobrowski, ”Di fronte al cambiamento del modello economico”, *ibid*, s 151.)
[95] Se kapitel 5.

de socialistiska teorierna är en rad stadier: ”arbetarkontroll” (med andra ord att arbetarna övervakar fabriksledningen), arbetarnas deltagande i ledningen, och arbetarnas självstyre.[96]

Frågan om hur fabrikerna ska ledas under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism är förvisso komplicerad. Det räcker inte med en enkel formel för att lösa den. Det finns två parallella faror: för byråkratisering och för att marknadsanarkin återuppstår. Dessa två faror är ingalunda gripna ur luften.

Även om som använder faran för byråkratisering som förevändning för att vägra eller fördröja störtandet av kapitalismen kan anklagas för hyckleri (kapitalismen kombinerar en uttalad byråkratisering av storföretagen med att deras ägare på ett avskyvärt sätt berikar sig på samhällets bekostnad), så går det inte att förneka att samlandet av de ekonomiska resurserna i statens händer innebär en risk för att de sociala orättvisorna upprätthålls eller till och med utvidgas. Det faktum att staten förkunnar att den härskar ”i arbetarklassens namn” är bara en rent juridisk tröst.[97]

När arbetarna systematiskt utesluts från allt deltagande i förvaltningen av fabrikerna, när inkomstskillnaderna ökar istället för att minska, såsom var fallet i Sovjetunionen under Stalinperioden, så rör sig saker och ting bort från socialismen istället för framåt mot den. Om å andra sidan alla företag får en omfattande, om än inte fullständig, självbestämmanderätt, och ställs mot varandra på marknaden som konkurrenter som är fria att försöka få maximala inkomster, då kommer inte en kollektiv och jämlik fördelning av inkomsterna *inom företaget* att förhindra att den sociala ojämlikheten och det ekonomiska slöseriet sprider sig *inom ekonomin i sin helhet*. De fabriker som är tekniskt bäst utrustade och de delar av landet som är mest utvecklade kommer oundvikligen att ”exploatera” de underutvecklade företagen och mindre utvecklade områdena. *Varje utbyte på jämlik grund mellan grupper vars ekonomiska makt är ojämlik ökar ojämlikheten mellan dem och ger oundvikligen upphov till ekonomiska svängningar*.

Man måste söka en syntes mellan den centrala planeringens oavvisliga krav och behovet av omfattande självstyre för företagens arbetare längs de linjer som har satts upp ovan. Men kraven på arbetardemokrati och ständiga förbättringar av arbetarnas konsumtion innebär också att det krävs ekonomisk effektivitet. Ju mer produktivkrafterna utvecklas, desto mer komplicerad blir planeringen, och desto mer krävs det att miljontals medborgare tar initiativ, kontrollerar och ständigt bearbetar planen, både som producenter (för att öka företagens övergripande effektivitet) och som konsumenter (för att på produktionsprogrammet så nära folkets behov och önskningar som möjligt).

Dessutom kommer det att visa sig att planeringen ingalunda innebär att planera varje konsuments utgifter. Tvärtom ger den dem en allt större valfrihet ju mer fullständigt urvalet av produkter är. Oväntade förändringar av konsumenternas efterfrågan kan leda till förändringar av de proportioner planen räknade med. Det kommer att krävas kontinuerliga justeringar av planen. Frågeformulär och andra sorters regelbundna undersökningar i stor skala för att avgöra hushållens behov, och system för att inte bara få fram konsumenternas behov med hjälp av dessa stickprovsundersökningar utan också via lokala initiativ, kommer att göra det möjligt att arbeta fram mer exakta förberedelser för framtiden än dem som ursprungligen bara grundade sig på statistiska prognoser. Ju mer planen

---

[96] ”Så snart den kommunala tingens ordning blivit införd i Paris och andra rangens metropoler skulle den centraliserade regeringen ha fått vika för producenternas självstyrelse även i provinserna”, skrev Marx. (K Marx, *Pariskommunen*, på marxists.org.)

[97] ”Sovjetpressen berättar med tillfredsställelse hur en liten pojke i Moskvas zoologiska trädgård på frågan, ’Vems är den elefanten?’, fick till svar: ’Statens’, varpå han genast drog slutsatsen: ’Det betyder att den är litet grann min också’. Men om elefanten faktiskt delades upp, skulle de värdefulla betarna komma de utvalda till del, några skulle förse sig med elefantskinkor, och majoriteten skulle få nöja sig med hovar och inälvor. De pojkar, som kommit på kant med tillvaron, identifierar knappast statsegendomen med sin egen. De hemlösa betraktar endast det som de stjäl från staten som ’sitt’! Den lille ’socialisten’ i zoologiska trädgården var förmodligen son till någon framstående ämbetsman med vana att dra slutsatser från uttrycket: ’L’état – c’est moi’.” (L Trotskij, *Den förrådda revolutionen*, på marxists.org.)

sammanfaller med de verkliga konsumtionstendenserna, desto mindre ger det faktum att marknaden överlever inom konsumtionsvarusektorn upphov till störningar inom ekonomin i sin helhet.

De alltmer förfinade datorerna har nu underlättat att göra rader av beräkningar som gör det möjligt att lösa detaljerade problem med matematisk precision. I synnerhet inom de enskilda företagen kan man avgöra valen mellan olika varianter på detta sätt. Operationsanalyser (linjär programmering) gör det möjligt att avgöra bästa möjliga variant bland flera olika kombinationer av faktorer, genom att bara använda en av dem som variabel varje gång.[98]

I Sverige avgjordes till exempel den optimala användningen av vattenkraftverk under en period av 30 år av en dator som räknade med så olika faktorer som väderprognoser (hur lång och svår vintern skulle bli), vattennivåerna i magasinen, turbinernas kapacitet, massa-, pappers- och stålindustrins behov, mängden timmer som flottades i floderna, exporten av elkraft till Danmark, och till och med mängden vatten som behövdes för laxen! Man tänkte sig över 3.000 olika varianter.[99]

Jordbruket och distributionen under övergångsperioden

De frågor som är svårast att lösa under övergångsperioden från kapitalism till socialism rör jordbruket och distributionen. Den storskaliga kapitalistiska produktionen skapar förutsättningar för att nationalisera och medvetet planera ekonomin. Men den ojämna utvecklingen mellan industri och banker å ena sidan, och jordbruk och distribution å den andra (inklusive vissa tjänstesektorer) innebär att en kapitalistisk sektor som är helt igenom mogen för nationalisering kombineras med en sektor där *enkel varuproduktion*, små ”självständiga” företag, fortfarande dominerar (oavsett vilka band som storkapitalet och monopolen använder för att underordna och exploatera dessa företag, och ofta gör deras ”självständighet” rent formell). Det är rationellt och effektivt att nationalisera en fabrik med 10.000 anställda. Det är varken rationellt eller effektivt att nationalisera 10.000 småfabriker eller små jordbruk, vars ägare inte har några andra anställda arbetare än sina egna familjers obetalda arbete.

Utöver dessa ekonomiska hinder finns det också ett socialt hinder. Arbetarklassen och den stora majoriteten lönearbetare har intresse av att avskaffa det privata ägandet av de viktigaste produktions- och cirkulationsmedlen. Deras organisering och klassmedvetande är den viktigaste drivkraften för denna samhällsomvandling. Klassen av småproducenter och småägare (eller småjordbrukare) som dominerar jordbruks- och handelssektorn är inte organiserad utan utspridd. Den drivs inte av kollektiva intressen utan av våldsam individualism (utom för lantbrukare i de mest underutvecklade delarna av världen som ännu inte har kapat navelsträngen till de primitiva byagemenskaperna). Om denna klass ofta är revolutionär, så är det bara i den mån de strävar efter en sorts privategendom som landets halvfeodala karaktär förnekar den.

Svårigheterna förvärras ännu mer av de oerhört komplicerade produktions- och utbytesförhållandena i dessa två sektorer, i varje region av världen om än inte i varje viktigare land. På samma territorium samexisterar kapitalistiska modelljordbruk, små oberoende familjejordbruk, eländiga jordbruk som ägs av fattigbönder som är till hälften lönearbetare och till hälften jordbrukare, eller till och med utfattiga som inte äger ens den minsta jordplätt. Man kan också stöta på ett oräkneligt antal kombinationer och mellanliggande former. Situationen är inte enklare inom distributionssektorn, där det – åtminstone i de mest utvecklade kapitalistiska länderna – samtidigt existerar stora kapitalistiska varuhus, kapitalistiska ”kedjor” av småbutiker, väletablerade familjeföretag, små butiksägare som i praktiken är lönearbetare anställda av truster, kooperativ och eländiga små

---

[98] Denna teknik utvecklades första gången av Koopmans (*Activity Analysis of Production and Allocation*, Cowles Commission Monograph 13) för att hitta den mest förnuftiga rutten för tomma skepp som seglade mellan ett antal hamnar, när man kände till den totala mängden last som skulle hämtas från varje hamn varje månad. (Cowles Commission, *Economic Theory and Measurement, A 20 Year Research Report 1932-1952*, 1952.)

[99] *Manchester Guardian*, 15 november 1957.

”affärsmän” som ofta tjänar mindre än en industriarbetares minimilön, och arbetar 12 timmar om dagen för att få den.

Det går inte att hitta en enda lösning för alla dessa olika situationer. Men varje lösning måste till syvende och sist utgå från dessa två principer: det går inte att rättfärdiga en nationalisering (vare sig faktisk eller juridisk) av företag om inte de tekniska förutsättningarna gör det möjligt att på så sätt ge högre avkastning än vad det privata företaget kan, och nationaliseringar går inte att rättfärdiga om inte småägarna (småproducenterna) går med på det, antingen av övertygelse eller materiella intressen, eller (vilket givetvis är den idealiska situationen) av båda orsakerna samtidigt.[100]

Av detta följer att jordbruket och distributionen kommer att vara uppbyggda på ett sätt som oundvikligen är komplicerat och ”sammansatt” i de flesta länder dagen efter att kapitalismen har störtats, utom kanske i de mest underutvecklade länderna. Storgods som redan under den gamla regimen sköttes av lantbruksarbetare som är organiserade i fackföreningar och som är klassmedvetna går att nationalisera, tillsamman med stora varuhus. Småbönder och jordägare och småhandlare kommer att samlas i olika sorters kooperativ för att öka sin produktion och inkomster, samtidigt som de får behålla sin ställning som enskilda ägare och företagare. Andra småägare, och i synnerhet småbönder som inte äger någonting, kan med fullständigt samtycke samlas i producentkooperativ. Slutligen kan de ”företagare” som under den gamla regimen tvingades hyra sina viktigaste produktionsmedel (eller cirkulationsmedel) tvärtom omvandlas till småägare, genom att de halvfeodala godsägarnas jord (eller den jord som tillhör banker, hypotekskassor, etc) delas ut, och med hjälp av en politik av billiga krediter.

I grund och botten kan dessa olika sektorer bara införlivas i den planerade ekonomin via marknaden. Den enda alternativa lösningen är tvång, och historien har fullständigt visat hur ineffektiv en sådan lösning är (i synnerhet under det sovjetiska jordbrukets prövningar mellan 1929 och 1953). Det enda sättet att få bönderna intresserade av att öka produktionen och minska produktionskostnaderna är att göra dessa aktiviteter lönsamma för dem.[101] Det enda sättet att intressera en liten handelsman av att verkligen rationalisera distributionen är att göra det möjligt för honom att tjäna pengar på det. I båda fallen kan en ökad produktion och rationaliseringar innebära att arbete överförs från jordbruket och distributionen till industriproduktionen eller andra sektorer. Men om denna överföring varken äger rum med hjälp av tvång eller pressas fram genom minskad levnadsstandard, utan istället lockas fram med hjälp av högre lön, rimligare arbetsförhållanden och en bekvämare levnadsstandard, då motsvarar det både samhällets och de berörda individernas intressen.

Ju mer produktivkrafterna utvecklas, ju mer ekonomins nationaliserade delar konsolideras, desto mer kan en successiv nationalisering av jordbruket och distributionen genomföras med hjälp av konkurrens mellan sektorn med småproduktion och den nationaliserade sektorn, som hela tiden kommer att förbättra småproducenternas – och distributörernas – egen levnadsstandard. De senare kommer att få alltmer konsumtionsvaror från den planerade sektorn, men kommer på samma gång att mötas av hårdare och hårdare konkurrens från mekaniserade och specialiserade jordbruksföretag med stora varuhus, kooperativ och självbetjäningsbutiker som är mer välförsedda än dem. Det kommer bara att vara en tidsfråga innan intresse och erfarenheter gör att små jordbruks- och handelsföretag går samman i kooperativ som gör det möjligt för dem att skaffa sig alltmer effektiva tekniker.

---

[100] Jämför Engels: ”... om vi är i besittning av statsmakten, [kan] vi inte... tänka på att med våld expropriera småbönderna (likgiltigt om med eller utan ersättning), såsom vi är tvingade att göra med storgodsägarna. Vår uppgift gentemot småbonden består främst i att leda över hans privatrörelse och privategendom i en kollektiv dylik, inte med våld utan genom exempel och erbjudande av samhällelig hjälp för detta ändamål. Och då har vi utan tvivel medel nog att ställa i utsikt för småbonden sådana fördelar, vilkas värde han redan nu måste klart inse.” (Engels, *Bondefrågan i Frankrike och Tyskland*, på marxists.org.)

[101] Kardelj E, *Les problèmes de la politique socialistes dans les campagnes*, Paris : Editions La Nef, 1960, s 8-25, 93-98, 273-280, etc.

En blandekonomi?

Olika både socialistiska och andra teoretiker har argumenterar att det vore en mer ”mänsklig” ekonomi med en blandekonomi under övergångsperioden. De hävdar att en nationalisering av några få ”nyckelsektorer” av ekonomin ska kombineras med att man behåller det privata ägandet inom andra viktiga delar av industrin.[102] Enligt deras uppfattning skulle en sådan lösning göra det möjligt att minimera de samhälleliga kostnaderna för planeringen utan att göra ekonomin mindre effektiv.

Men erfarenheterna visar att denna uppfattning stöter på en oöverstiglig stötesten. Antingen är nationaliseringarna så små att ekonomin egentligen inte alls är ”blandad” utan i grund och botten kapitalistisk, eller så är de så stora att hotet om nationalisering hänger över de andra sektorerna. I detta senare fall kommer inte ekonomin att fungera tillfredsställande eftersom de icke nationaliserade delarna lägger ner företag, och egentligen finns det ingen planering.[103]

Ett system som grundar sig på privat ägande och privata profiter kan inte fungera fullgott om man inte följer de kapitalistiska ”spelreglerna”. Det kan ta till *kompletterande* ”planeringstekniker”, i synnerhet när det gäller att nationalisera förluster, eller att ge understöd åt nya (eller sjuka) industrier. I det långa loppet kan detta inte samexistera med att viktiga delar av produktionen, och framförallt den övergripande förvaltningen av ekonomin, inte styrs av profitnormer.[104]

I själva verket har västvärldens olika ”planeringsexperiment” (nationella budgetar i USA, Storbritannien och Sverige; Commissariat du Plan i Frankrike; Planburo i Holland, etc) begränsats till långsiktiga prognoser[105] för att *vägleda* kapitalisterna, göra det lättare för dem att ta sina investeringsbeslut i de sektorer där profiterna är allra säkrast (ofta tack vare garantier eller understöd från staten). De har varken uppnått långsiktig full sysselsättning, eller förhindrat cykliska svängningar, eller säkrat en optimal ekonomisk tillväxt, eller förhindrat uppkomsten av flaskhalsar och allvarliga obalanser.

De privata företagen är i själva verket inte tvingade att följa denna *indikativa planering*. De ombeds bara följa de råd den ger. När de vägrar att göra det så tar detta ”kompletterande” initiativ från den borgerliga statens sida sig inte friheten att starta offentliga företag som skulle kunna tävla med de uteblivna privata initiativen.[106] Tvärtom erbjuder det de privata bolagen alltmer frikostiga ”stimulansåtgärder” (det vill säga bonus för lathet och inkompetens!) för att uppmuntra dem att följa råden. De förstatligade sektorerna betraktas som ett sätt att stödja den privata sektorn (i synnerhet genom sin prispolitik) och drivs till mycket stor del av den privata sektorn,[107] försummas vad gäller investeringar (som ”skattebetalarna” är tvungna att betala), och kan bara sällan spela den dynamiska roll som de har fått i teorin. Istället för en verklig planering har vi ett halvhjärtat, tafatt, tilltrasslat försök att förvalta ekonomin, som ofta ingriper på ett motsägelsefullt sätt, och vars landvinningar är mest ”positiva” under krigsekonomiska förhållanden och perioder av återuppbyggnad, det vill säga under perioder av akut brist.[108]

Det går bara att uppnå en effektiv planering av ekonomin, och med nödvändighet en optimal tillväxt av ekonomin, genom att avskaffa de viktigaste företagens självbestämmanderätt över besluten (som avgörs av det privata ägandet), och slå fast investeringarnas storlek på ett övergripande sätt och fördela dem bland de olika sektorerna och företagen i enlighet med de mål som ska uppnås, även

---

[102] Strachey J , *Contemporary capitalism*, London : Gollancz, 1956, s 191-200, 292, m fl; Hoover C, *The economy, liberty and the state*, New York : Twentieth Century Fund, 1959, s 283 ff.
[103] Lange och Taylor, *op cit*, s 123-126.
[104] Perroux F, *Le capitalisme*, Paris : Presses universitaire de France, 1958, s 122-123.
[105] Dessa prognoser är dessutom bara liktydigt med en extrapolering av de aktuella tendenserna, som justerats en aning för några få ”övergripande mål”.
[106] Baran, *op cit*, s 108.
[107] Se kapitel 14.
[108] Bettelheim, *Problèmes théoriques et pratiques de la planification*, s 141-144.

om det innebär att man för en hel period prioriterar utvecklingen av sektorer där ”profiterna” är små eller inga, jämfört med sektorer där profiterna är högre. Det betyder att prioritera byggande av skolor, sjukhus och bekväma bostadshus för arbetarklassen framför att bygga lyxvåningar, kontorskomplex eller ”representativa” bankfilialer. Om det ska bli möjligt med en effektiv *bindande* ekonomisk planering är det oundgängligt med radikala förändringar både vad gäller det privata ägandet av produktionsmedlen och de ojämlika inkomsterna (den ojämlika ”faktiska efterfrågan”). Den politiska makten måste övergå från borgarklassen till arbetarklassen. De viktigaste produktions-, distributions- och cirkulationsmedlen måste nationaliseras.

Kapitel 17. Den socialistiska ekonomin

Produktionssätt, distributionssätt och levnadssätt

Socialiseringen av de viktigaste produktions- och bytesmedlen ger liv åt ett nytt produktionssätt som inte längre grundar sig på *att enskilda tillägnar sig den samhälleliga merproduktionen*. Men under övergångsperioden från kapitalism till socialism är socialiseringen av produktionsmedlen fortfarande förenad med *att enskilda tillägnar sig den nödvändiga produktionen i form av löner*, av att man byter, säljer, arbetskraften mot en penninglön. Dessutom tillägnas fortfarande en del av den samhälleliga merproduktionen i form av enskilda konsumtionsprivilegier, och under en byråkratiskt förvrängd regim i ett övergångssamhälle kan dessa privilegier anta en ytterst betydande omfattning. Enskilda intressen är således fortfarande den grundläggande drivkraften för de egna ekonomiska ansträngningarna. Ekonomin är fortfarande en penningekonomi.

Ur ekonomisk synvinkel är denna motsättning mellan ett produktionssätt som å ena sidan grundar sig på ett gemensamt ägande av de viktigaste produktionsmedlen och ett gemensamt tillägnande av den samhälleliga merproduktionen, och å den andra att enskilda intressen fortsätter att fungera som den främsta drivkraften för individens ekonomiska verksamhet, en ständig källa till slitningar och motsättningar under en planerad ekonomi.[*] Men ännu viktigare än denna ekonomiska motsättning är den *samhälleliga* motsättning som uppstår ur den. ”Arbete” både i betydelsen alla individers fullständiga utveckling av alla sina resurser och individens medvetna bidrag till samhället, är ett begrepp som i det långa loppet är oförenligt med begreppet ”arbete” som ett sätt att ”tjäna sitt levebröd”, att säkra sig sina utkomstmöjligheter, att så långt det är möjligt skaffa sig alla de varor och tjänster som gör det möjligt för en person att tillfredsställa sina behov.

Så länge ekonomin i grund och botten fortsätter att vara en penningekonomi där tillfredsställandet av de flesta människors behov är beroende av hur många penningsymboler en person äger, och så länge det är en situation av relativ brist och tilldelningen bestäms av plånboken, så kommer det oundvikligen att leva kvar en allas kamp mot alla för att lägga beslag på en större andel av dessa penningsymboler. Så länge utövandet av vissa samhällsfunktioner gör det lättare att skaffa sig varor och tjänster som det är relativ brist på är det oundvikligt med en utbredd förekomst av fenomenen karriärism, svågerpolitik, korruption, kryperi inför ”överordnade” och en överlägsen inställning till ”underordnade”. Frånvaron av en verklig demokrati för producenter, konsumenter och medborgare, avsaknaden av en strikt och obegränsad övervakning av administratörerna och ledarna, och bristen på möjlighet att kunna ersätta de sistnämnda utan att möta ett gemensamt organiserat motstånd och utan att använda annat än lagliga metoder: alla dessa brister kan inte annat än öka pengarnas korrumperande inflytande på det samhälleliga livets alla områden. Den fortsatta existensen av pengar och en varuekonomi innebär i sig själv att den *allmänt utbredda ”girighet”* som framträdde när de för första gången uppkom i de på bruksvärden grundade primitiva samhällena lever kvar. Om tillgången till bekvämligheter under övergångssamhällets ekonomi skulle institutionaliseras istället för att vara direkt förhandlingsbara med hjälp av pengar, skulle denna ”girighet” bli indirekt istället för direkt – vilket inte betyder att den skulle vara mindre. De öppna diskussioner som har ägt rum i Sovjetunionen om de missförhållanden som rusningen efter universitetsplatser har lett till har berättar en hel del för oss om detta.[1]

De myndigheter och inflytelserika skribenter i Sovjetunionen och på andra ställen som ständigt tillkännager att man först och främst måste ”skapa en ny livsåskådning”, att arbetet först måste bli ”en enskild angelägenhet som upplevs så av individen” innan de materiella motiven kan avskaffas och man kan övergå till fördelning utifrån behov,[*] är exempel på en ”voluntaristisk avvikelse” och

[*] Se kapitel 15, ”Ekonomin i Sovjetunionen”.
[1] Se speciellt Chrusjtjovs PM om att reformera utbildningssystemet som publicerades i *Izvestija* 21 september 1958.
[*] Se till exempel A Ljapin, *From Socialist Labour to Communist Labour*; V A Suchomlinskij, (i *Trud*, 4 augusti 1961).

de vänder upp och ner på förhållandet mellan orsak och verkan som trots allt är helt uppenbart. *Först* måste penningekonomin vittra bort med hjälp av produktion av ett överflöd av varor och tjänster innan den psykologiska och kulturella revolutionen kan uppenbara sig helt och fullt, och ett nytt socialistiskt medvetande kan blomstra istället för den ”gamle Adams” egoistiska mentalitet. I övergångssamhället och med nödvändighet alltså i Sovjetunionen och Kina, är det inte ”kapitalistiska kvarlevor” som ger upphov till strävanden efter att berika sig, utan *den vardagliga verkligheten med en fördelning som styrs av pengar*. Att under dessa förhållanden hoppas kunna skapa ett ”kommunistiskt medvetande” med hjälp av en ”kamp mot kvarlevor från det kapitalistiska förflutna” är att ge sig på ett verkligt sisyfosarbete.

Innan människors hagalna åskådning kan försvinna som främsta drivkraft för deras ekonomiska beteende måste de först ha gjort erfarenheter av att samhället har slutat att behandla dem som styvbarn och istället blivit en frikostig och förstående mor som automatiskt tillfredsställer sina barns samtliga grundläggande behov. Dessa erfarenheter måste ha trängt in i människors undermedvetna för att där möta ekon från det primitivt kommunistiska förflutna som aldrig har blivit helt och hållet begravt av 7.000 år av människans utsugning av människan. Dessa erfarenheter måste ha skapat en medveten medvetenhet om den nya situationen, och än mer *nya vanor och sedvänjor*, för att den psykologiska revolutionen ska kunna äga rum och för att den ”gamle Adam” ska kunna dö och lämna plats för framtidens socialistiska eller kommunistiska människa.

Det är i denna mening och av denna orsak som marxister menar att överflöd är en nödvändig förutsättning för att det ska kunna uppstå ett fullt utvecklat socialistiskt samhälle. Det nya sättet att leva kan inte uppstå på något annat sätt än genom att *förena* ett nytt produktionssätt med ett nytt distributionssätt. Det är inte frågan om att predika en socialistisk moral utan att skapa de materiella sociala och psykologiska förhållandena för att den stora majoriteten ska tillämpa denna moral som en självklarhet.[§]

Individuella löner och samhällslöner

Begreppet löner har flera särdrag. De tre viktigaste är *betalning (ett pris) i pengar i utbyte* mot en viss mängd arbete (arbetstid); en betalning som är strikt *begränsad* av den mängd arbete som tillhandahållits, en exakt mätning av *längden* på den arbetstid som använts; och en betalning som är resultatet av att säljaren *tvingats* sälja sin arbetskraft eftersom det är det enda sätt på vilket han kan skaffa sig de betalningsmedel han behöver till de konsumtionsvaror som krävs för att överleva. Dessa definitioner är fortfarande lika giltiga i det postkapitalistiska samhället (övergångsperioden mellan kapitalism och socialism) som i det kapitalistiska och förkapitalistiska samhället, i så måtto som löner fortsätter att existera, åtminstone som det *dominerande* sättet att ersätta arbete som tillhandahålls antingen till enskilda ägare av produktionsmedel eller till staten som gemensam ägare.

Argumentet att det inte finns någon lönearbetarklass om produktionsmedlen ägs kollektivt, ”eftersom en arbetare inte kan sälja sin arbetstid till sig själv”, är en primitiv spetsfundighet. Kollektivt ägande betyder att det är gruppen som äger och inte varje enskild medlem av gruppen. En medlem i ett kooperativ kan mycket väl sälja en bil, sin enskilda egendom, till det kooperativ han tillhör. På samma sätt kan en arbetare mycket väl sälja sin arbetskraft, som är hans enskilda egendom, till det samhälle han tillhör. Att han är *tvungen* att genomföra denna försäljning för att skaffa sig sitt nödvändiga levebröd visar att lönerelationerna lever kvar både utifrån utbytets *form* (försäljning till ett bestämt pris i pengar) och dess *innehåll* (arbetaren överlämnar den enda vara han äger, och som han

---

Se även redogörelsen av M I Petrosjan (i *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, ekonomiska och politiska serierna, nr 5, 1960), etc.

[§] Det är därför den jugoslaviske teoretikern Horvaths uppfattningar att ett kommunistiskt samhälle kan basera sig på ett bevarande av varu- och penningekonomin är så orealistiska. (Branko Horvath, *Towards A Theory of Planned Economy*, s 132.)

inte själv kan använda som bruksvärde, för att kunna skaffa andra varor vars bruksvärde är avgörande för hans och hans familjs fortsatta existens, *och som han inte kan skaffa sig utan detta utbyte*).

Ända sedan monopolkapitalismens inledning och uppkomsten av en mäktig arbetarrörelse i de utvecklade industriländerna är enskilda löner inte längre det *enda* sätt på vilket det enskilda arbetet betalas. Jämsides med dem har det uppstått en *samhällelig utdelning eller samhällslön*.[2] Det är alla de betalningar som samhället gör till individen oavsett vad denne har eller inte har givit i utbyte som individ: gratis grundskola (och senare gymnasieutbildning); gratis skolmat; gratis sjukvård, sjukhusvård och till och med gratis mediciner; gratis parkering, muséer och sportanläggningar; gratis, eller nästan gratis, kommunala tjänster, som gatubelysning; etc.

Man måste givetvis vara klar över innebörden i uttrycket ”gratis utbildning” eller ”gratis sjukvård”. Betalningsfriheten gäller bara *individen*. Samhället måste naturligtvis ”betala” för dessa tjänster, det vill säga använda en del av sina resurser (av sin totalt tillgängliga arbetstid) för att tillfredsställa dessa behov. ”Samhällslönen” är således en *socialisering av kostnaderna* för att tillfredsställa ett visst antal behov för alla medborgare.

Denna ”samhällslön” förebådar åtminstone ett möjligt framtida distributionssätt, det vill säga en ekonomi som är inriktad på att tillfredsställa alla människors behov. En ekonomi som baserar sig på att tillfredsställa behov skiljer sig från en varuekonomi i den mån som den tillfredsställer dessa behov på förhand och fördelar varor och tjänster *oavsett* om den enskilde tillhandahåller *någon exakt uppmätt betalning* (utbyte).[*]

Till och med i det kapitalistiska samhället är grundläggande utbildning gratis oavsett om ett barns föräldrar betalar sin skatt, utför något för samhället nyttigt arbete, är ”goda medborgare” eller är förhärdade brottslingar.

Men denna ”samhällslön” bara *förebådar* systemet att fördela efter behov. Den ger ingen sann bild av det, inte ens i samhällen som är under övergång från kapitalism till socialism (utom möjligen när denna övergång äger rum i de rikaste länderna). Det är bara varan, lönens penning*form* som har försvunnit. *Innehållet*, torftigt och girigt uppmätt, är detsamma.

Eftersom det fortfarande är en ekonomi med halvt brist behandlas samhällsservicen vanligtvis som under fattigdom. Det sätt på vilket den distribueras liknar mer *ransonering* än *överflöd*. Ibland åtföljs det också av ett *tvång* (grundskola, vaccinationer, etc). Onödigt stora klasser, medicinsk behandling som ”massproduktion” (”billighetssjukvård”), åsidosättande av ”icke betalande” kunder till förmån för ”betalande” – dessa drag gör att de embryonala formerna av ”samhällslöner” ligger mycket närmare varusamhället som har givit upphov till dem än det socialistiska samhället vars uppgift kommer att vara att öppna vägen för överflöd.[*] Bara i några få specialfall kan det visa sig att socialiserade kostnader har ett oändligt mycket rikare, friare och mer varierade innehåll: gratis bibliotek som erbjuder praktiskt taget *alla* sorters böcker man kan önska sig (och här är det nödvändigt

---

[2] G D H Cole, *Money, Its Present and Future*, s 146, 312.

[*] Jämför Lewis Mumford: ”Grundvalarna till detta distributionssystem... existerar redan. Skolor, bibliotek, sjukhus, muséer, badhus, härbärgen, gymnasier understöds redan i stora centra på bekostnad av samhället i sin helhet. Polis och brandmän tillhandahålls på samma sätt utifrån behov istället utifrån förmåga att betala: vägar, kanaler, broar, parker, lekplatser och – i Amsterdam – till och med färjor är på samma sätt kommunaliserade...
I själva verket vilar anspråken på en utkomst på det faktum att man, likt en familjs barn, är medlem i ett samhälle: ett samhälles energi, tekniska kunskaper, sociala arv tillhör alla samhällets medlemmar lika mycket, eftersom de enskilda bidragen och skillnaderna i det stora hela är helt obetydliga...
Vi ger åtminstone ett minimum mat och skydd och medicinsk vård till kriminella som antas ha handlat mot samhällets intressen: varför ska vi då förneka de lata och envisa det? Att förmoda att mänsklighetens stora majoritet skulle tillhöra den sistnämnda gruppen är att glömma bort det positiva välbehaget i ett fullständigare och rikare liv.” (Mumford, *Technics and Civilisation*, s 403, 404.)

[*] Se de intressanta studier som gjorts av Brian Abel-Smith, Raymond Williams och Peter Townsend, i *Conviction*. (Mackenzie, red, *Conviction*.)

att utrymmet i sådana bibliotek inte ransoneras!), muséer och parker med gratis inträde och gör det möjligt för alla medborgare att njuta det välbehag som tidigare förbehölls ett begränsat skikt av rika eller välutbildade människor.

Produktivkrafternas häpnadsväckande utveckling under övergången från kapitalism till socialism gör det möjligt att inleda två processer som på ett radikalt sätt förändrar distributionssättet: å ena sidan måste ”samhällslönen” mer och mer närma sig sin ”perfekta” norm, alltså ett överflöd; å den andra måste allt fler varor och tjänster övergå från att fördelas med hjälp av utbyte (köpas) till att fördelas efter behov.

De förhållanden som styr denna omvandling av distributionssättet hänger fortfarande samman med behoven i ett samhälle som grundar sig på halvt brist. Innan samhället kan befrias sig från den tunga, urgamla bördan av ekonomiska beräkningar måste det först räkna mer exakt och noggrant än någonsin tidigare. De första varor och tjänster som de nya distributionsnormerna kan tillämpas på är således de:

1. som är mycket enhetliga;
2. för vilka efterfrågan har blivit oelastisk i förhållande till prisfall och löneökningar;
3. som svårligen kan ersätta varor eller tjänster som fortfarande distribueras i enlighet med utbytesnormerna i ett varusamhälle;
4. eller vars distribution i utbyte mot betalning i pengar innefattar uppenbara orättvisor (faktiskt minskar landets inkomst) medan gratis distribution avsevärt skulle förbättra den samhälleliga välfärden (utgöra en möjlig källa för att öka landets inkomster).

Kort sagt socialiserar samhället först kostnaderna för att tillfredsställa behov när denna socialisering inte medför en betydande ökning av dessa kostnader. När efterfrågan på en produkt har blivit oelastisk oavsett hur mycket priserna stiger och inkomsterna ökar innebär en socialisering av produktionskostnaderna inte någon extra kostnad för samhället i sin helhet. Det gäller till exempel *salt* i varenda industriellt utvecklat land, vars konsumtion i normala fall inte varierar med vare sig pris eller människors inkomster.[3]

Den ekonomiska lag som avgör varuekonomins bortvittrande kan formuleras så här: vartefter samhället blir rikare och planekonomin säkerställer en kraftfull tillväxt av produktivkrafterna, skaffar det sig de resurser som behövs för att socialisera kostnaderna för att tillfredsställa ett allt större antal av medborgarnas behov. Och vartefter medborgarnas levnadsstandard ökar sjunker efterfrågans elasticitet för ett allt större antal varor och tjänster till noll, eller blir till och med negativ, i förhållande till prisminskningar och löneökningar. Av dessa två skäl gör framstegen under planekonomin det med andra ord möjligt att överföra allt fler varor till den kategori som kan distribueras utifrån behov.

I de rikaste länderna har redan idag behovet av baslivsmedel – i väst bröd och potatis – blivit negativt elastiskt i förhållande till inkomstökningar. Att tillfredsställa det kräver inte längre mer än en mycket liten del av samhällets resurser. I Belgien varierar de årliga utgifterna för bröd kring 8 miljarder franc av en nationalinkomst på 500 miljarder franc, eller mindre än 2%.[4] I USA minskade konsumtionen av livsmedelsspannmål i alla former från ett genomsnitt på 3,77 bushel per capita 1937-1941 till 3,28 bushel 1948 och 2,80 bushel 1959.[5] Samma sak gäller allmänna kommunikationer i många storstäder i de industriellt utvecklade länderna. I alla dessa fall existerar redan helt och fullt de *ekonomiska* förutsättningarna för att distribuera dessa varor (bröd eller ris) och tjänster (offentliga kommunikationer) genom att socialisera kostnaderna, det vill säga fördela dem efter

[3] Lange och Taylor, *On the Economic Theory of Socialism*, s 139-140.
[4] J Poelmans, *La consommation en Belgique, 1948 à 1958*, i *Cahiers économiqies de Bruxelles*, nr 4, juli 1959.
[5] *New York Times*, 14 februari 1960.

behov. Till dessa varor och tjänster måste man lägga de som Cassel har givit namnet ”kollektiva behov”: utbildning, sjukvård, etc.[6]

Grundläggande behov och sekundära behov: frihet att konsumera och förnuftig konsumtion

Ett antal författare medger att det är tänkbart med en sådan *delvis* omvandling av distributionssättet. Men oftast gör de detta bara för att omedelbart förneka att det kan tillämpas generellt. Uppstår det inte ständigt nya behov lika fort som de ”klassiska” behoven tillfredsställs.[*] Går det att överföra *alla* produkter, den ena efter den andra, till den kategori som distribueras utifrån behov, utan att på samma gång orsaka ett allmänt slöseri med samhällets resurser, och därmed få se hur bristen återuppstår på nya områden? Finns det inte en oändlig variation i mångfalden och kvalitén även på produkter som tillfredsställer basala behov som mat, kläder och tak över huvudet? Kommer inte försöket att avskaffa utbyte och pengar på dessa områden bara att leda till tråkig likformighet och brist på frihet?

Låt oss först ta itu med frågan om behovens påstådda variation. Varje på minsta sätt seriös studie av antropologi och historia kommer tvärtom att visa hur anmärkningsvärt stabila de är: mat, kläder, tak över huvudet (och under vissa klimatförhållanden värme), skydd mot vilda djur och stränga årstider, längtan efter att pryda sig, längtan att använda kroppens muskler, tillfredsställande av sexuella behov, bevarande av arten – det finns ett halvdussin basala behov som inte verkar ha förändrats sedan *homo sapiens* uppkomst, och som fortfarande står för huvuddelen av konsumenternas utgifter.[7]

Till dessa kan vi lägga behov av hygien och hälsovård (som vid en viss medvetenhetsnivå är uttryck för självbevarelsedrift) och behov att berika sin fritid (enkla utvidgningar av behovet att pryda sig, att använda sina muskler och öka sina kunskaper, som är lika gamla som människan), och då har vi nästan uttömt listan över konsumentutgifter även i världens rikaste länder på grundval av ett litet antal grundläggande behov som i mycket större grad är antropologiska kännetecken än resultat av speciella historiska förhållanden.

Eftersom dessa behov i grund och botten har förblivit oförändrade sedan människan framträdde på jorden, och eftersom även tidigare perioders allra rikaste klasser inte har utvidgat sina konsumentutgifter utöver denna anmärkningsvärt korta lista över tillfredsställelser, så finns det ingen anledning att anta att uppkomsten av ett socialistiskt samhälle, av ett överflöd av produkter, och av ett individuellt och socialt medvetande på en mycket mognare nivå än någonsin, kommer att orsaka några revolutioner på detta område. Ingenstans gäller lagen om ”minskande intäkter” mer än i fråga om behovens intensitet.[8] Därmed avfärdar vi den första invändningen.

Låt oss nu titta på de synbarligen oändliga sätten att tillfredsställa dessa få basala behov. För det första har vi frågan om den *mängd* produkter som krävs för att möta dessa behov. På denna punkt har historien redan givit ett svar, från vår tids härskande klassers sida. Det har otvivelaktigt skett en förändring från det tidiga 1700-talets fetlagda lantjunkare som tryckte i sig rostbiff och stjälpte i sig portvin, eller det sena 1800-talets storborgare med tjugorätters middagar, till dagens slanka, sportfrälsta och ständigt viktmedvetna kapitalister. De ökade inkomsterna *har fått den ökade konsumtionen av mat att lämna plats för en mer förnuftig konsumtion*. Hälsa har fått gå före blind eller skryt-

---

[6] Lange och Taylor, *op cit*, s 140.

[*] Se i synnerhet Marshall, *Principles of Economics*, s 89-90; Von Mises, *Le Socialisme*, s 189, etc.
För ett utmärkt tillbakavisande av teorin att behoven kan växa i all oändlighet, se Lewis Mumfords *Technics and Civilisation*, s 337-344.
Det är desto mer beklagligt att en jugoslavisk teoretiker som Horvath anammar tesen att behov kan växa i all oändlighet. (Branko Horvath, *op cit*, s 132.)

[7] Ashley Montagu, *Direction of Human Development*, s 131-132; Malinowski, *A Scientific Theory of Culture*, s 91-95.

[8] Galbraith, *The Affluent Society*, s 143.

sam njutningslystnad. Denna förändring återspeglar inte så mycket en etisk utveckling som självbevarelsedrift, individens eget intresse.

Samma sak gäller kläder. På detta område är, speciellt bland kvinnor, den mängd kläder som kan ”konsumeras” utan att vara hälsovådligt och ge möjligheter till slöseri (kläder som bara används en eller två gånger), mycket större än på livsmedelsområdet. Men om inte hälsobegränsningar gäller här så gör sig *bekvämlighet* och *smak* mycket snart gällande. Utan hjälp av lakejer och tjänare är det inte särskilt behagligt att byta kläder alltför ofta eller ens äga alltför många. Även om ”nyrika” ständigt begår överdrifter på detta område, har flera sociologer konstaterat att det har skett en verklig omsvängning i dessa trender bland Storbritanniens och USA:s rikaste familjer. De föredrar slitna men bekväma kläder, eller helt enkelt kläder som de tycker om, framför kläder som strålar av fräschör eller ständigt byts ut.[9] Andra talar till och med om en stilmässig utveckling av klädseln, som de beskriver så här: ”först en klar trend mot enhetlighet, där de kläder som bärs av folk med måttliga inkomster kommer att närma sig det utseende och material som finns hos kläder som bärs av folk med höga inkomster. För det andra ett minskat antal krusiduller, som återspeglar en rörelse i riktning mot större enkelhet. För det tredje, och mest nyligen inträffat, en ’betoning av ungdom’.”[10]

Samma sak existerar i fråga om boende och möbler. När hembiträden och till och med hushållerskor har försvunnit – och de nya lönenivåerna tillsammans med samhällets ogillande kommer förvisso få dem att försvinna i övergångssamhället mellan kapitalism och socialism! – så finns det en gräns för hur många rum man kan *vilja* ha (och kan få) för att bo i, en gräns som avgörs just av ens egen bekvämlighet. Frånsett en handfull miljonärer föredrar redan idag de flesta borgare lyxvåningar framför herrgårdar som på 1800-talet. Utvecklingen av bekvämlighet och smak har sopat undan den gamla tidens rum som var fullpackade med möbler och krimskrams, och har föreskrivit ett möblemang vars måttfullhet och funktionella karaktär sätter relativt snäva gränser för hur mycket man kan samla på sig. Denna tendens går till och med så långt att den tvingar fram en frivillig begränsning av antalet apparater.[11]

Det finns ingen anledning att förmoda att dessa tendenser, som visar sig redan under det kapitalistiska samhällets sista fas *trots* slående sociala ojämlikheter och obegränsade möjligheter till slöseri från de besuttna klassernas sida, kommer att svänga under övergångsperioden från kapitalism till socialism, eller i själva det socialistiska samhället. Tvärtom är det oändligt mycket mer sannolikt att en *förnuftig konsumtion* kommer att utvecklas vidare på bekostnad av en konsumtion som inspireras av rena infall, önskan att briljera, och brist på smak eller känsla för proportioner, sätt att konsumera som i det kapitalistiska samhället inte så mycket finns ”inneboende i konsumenten” som dikteras och beror på det allmänna samhällsklimatet och annonsörernas ansträngningar.

Det återstår att begrunda frågan om produkternas mångfald och kvalitet, som snarare än kvantitet är det som fördröjer den tidpunkt då efterfrågan på dem blir oelastisk både i förhållande till pris- och inkomstförändringar. Idag bestäms fenomenet mångfald och kvalitet av modet, av samhällets uppdelning i olika fack och av den tekniska utvecklingen (”nya produkter”). När det kommer till kritan är alla dessa fenomen *oberoende* av enskilda nycker. Till och med i det kapitalistiska samhället är de *sociala* fenomen som styrs om än inte medvetet avgörs av sociala krafter.

Mode är ett typiskt samhällsfenomen vars drivkraft kommer från producenternas (designers) sida, inte från konsumenternas. Det är några få betydelsefulla *modeskapare* i Paris som ”gör” modet, inte ”publiken”. För den överväldigande majoriteten konsumenter är redan idag variationens räckvidd anmärkningsvärt *begränsad* och inte alls obegränsad. I varje ögonblick ”samexisterar” det inte ett oändligt antal moden, utan bara några få. Inte ens i vår tids *haute couture*, som grundar sig på hant-

[9] Packard, *The Status Seekers*; Whyte, *The Organisation Man*, s 313, 324.
[10] David L Cohn, *The Good Old Days* (1940), s 308, citerat i Twentieth Century Fund, *America's Needs and Resources*, s 179.
[11] Galbraith, *op cit*, s 193.

verksmetoder och den enskilda kunden, finns det ”tusentals” olika modeller. Antalet är mer begränsat än man tänker sig. Och jämte dessa specialtillverkade modeller som är ämnade för några få rika kvinnor finns det ett litet antal modeller som massproduceras och är avsedda för massorna. För att kunna övergå till fördelning efter behov kommer den socialistiska ekonomin troligen att avsevärt kunna *utvidga* omfattningen på den nuvarande variationen istället för att tvingas begränsa den. För att göra det kommer den att vara hänvisad till lagen om stora antal, de fysiska kravens oföränderlighet, den ”socialistiska reklamens” skolande effekter, folkomröstningar och andra tekniker som verkligen skulle göra det möjligt att utgå från konsumenternas smak och önskningar för att avgöra variationen på de varor som produceras. Av denna orsak kan vi inte hålla med Oskar Lange och H D Dickinson när de föreslår att man ska ha kvar varuekonomin i en socialistisk ekonomi vad gäller alla högkvalitativa produkter.[12]

Vad gäller massproduktion och ”lansering” av nya produkter på marknaden, det vill säga distribution i stor skala av dem bland konsumenterna, så bestäms det redan idag av de företag som producerar dem och inte av konsumenternas infall. Det är således verkligen ”planerat” – men planerat av en handfull kapitalistiska bolag enbart utifrån privata profitkriterier, och inte i enlighet med samhällets objektiva och förnuftiga behov och behoven hos de individer som utgör samhället. Hur kan man egentligen tala om konsumenternas ”trängande behov” av produkter som de inte ens känner till, ”trängande behov” som inte visar sig förrän producenten som av en slump lanserar sin produkt på marknaden?[13]

Ett socialistiskt samhälle skulle naturligtvis inte överlämna denna planering till de som ”leder” produktionen och marknadsföringen. Det skulle undvika dubbelarbete och uppenbart slöseri. Men det skulle mycket mer fullständigt än idag ta hänsyn till konsumenternas verkliga önskningar med hjälp av tillgänglig teknik för att ta stickprov på opinionen, ställa direkta frågor och ha möten med medborgarna. Det skulle utvidga valfriheten mycket längre än idag. Och eftersom det i fråga om varaktiga konsumtionsvaror är mycket lättare och går mycket mer exakt att mäta behoven och är mycket lättare att stoppa slöseriet, så är det också mycket lättare att avgöra hur mycket produkter som måste hållas i lager för att skapa en oelastisk efterfrågan i förhållande till priser och inkomster.

Det kan givetvis bli kvar en viss osäkerhetsmarginal. Under lång tid, om inte för alltid, kommer det att kunna finnas en konflikt mellan socialiseringen av vissa hushållsuppgifter och att utföra dem på enskild basis med hjälp av förbättrade mekaniska medel. Det kommer att finnas kvar en efterfrågan på tvättmaskiner och diskmaskiner även sedan ett omfattande och bekvämt nätverk av restauranger och tvätterier har ställt högkvalitativa och gratis tjänster till medborgarnas förfogande. Ett socialistiskt samhälle kommer aldrig att *tvinga* sina invånare att använda gemensamma tjänster genom att vägra att tillhandahålla sätt att utföra samma tjänster på enskild basis. Eftersom ett sådant samhälle kommer att ha som mål att tillfredsställa människans *samtliga* rationella behov, kommer det att respektera behovet av periodvis avskildhet och ensamhet, vilket är en dialektisk och ständig naturlig följd av människans sociala natur. Även om egna bilar på samma sätt uppenbarligen inte är förnuftiga som transportmedel i städerna, så är det fortfarande det överlägset mest flexibla transportmedlet för korta eller medellånga resor på ledigheten, och även när flyg-, tåg- och bussresor är gratis kommer människor att fortsätta att vilja ha egna bilar för att följa sina egna resplaner, stanna till där tåg och bussar inte stannar, eller bara för att vara för sig själva. Ett socialistiskt samhälle kommer att respektera dessa önskningar, och långt från att fördöma dem som ”småborgerliga kvarlevor” kommer det att försöka att möta dessa behov, vars rationella karaktär är uppenbar för alla med någorlunda förtröstan.

Det finns alltså inga påtagliga hinder mot att successivt göra det nya distributionssättet allmänt utbrett, och fördela i enlighet med behov utan att det krävs någon motbetalning i form av en exakt

[12] Lange och Taylor, *op cit*, s 141; Dickinson, *The Economics of Socialism*, s 53.
[13] Galbraith, *op cit*, s 152-158.

uppmätt mängd arbete. Trots att dagens utveckling är förvrängd av alla de konsekvenser som den sociala omgivningen som domineras av pengar, utsugning, orättvisor och strävan att ”lyckas” på sina medmänniskors bekostnad leder till, så visar den tvärtom redan klart huvuddragen i konsumtionens framtida utveckling. Långt från att utvecklas gränslöst fram mot irrationella infall och slöseri kommer en konsumtion som grundar sig på överflöd och frihet att alltmer anta formen av *förnuftig konsumtion*.* Kraven på *fysisk hälsa och intellektuell och psykisk jämvikt* kommer alltmer att gå före andra drivkrafter för människors beteende. Logiskt nog kommer de att vara människors främsta intresse när de grundläggande behoven har blivit tillfredsställda. Det krävs ingen ”idealisering” av människan för att komma fram till denna slutsats. Som vi ser från exemplet med kapitalisternas konsumtion av livsmedel idag, så motsvarar det själva naturen hos denna upprättgående varelse och den ligger i hennes uppenbara fysiska intresse.

Ota Sik[14] skiljer på ekonomiska och icke ekonomiska behov. Även om denna uppdelning är användbar i formellt analytiska syften, så riskerar den att leda till en farlig förvirring när det handlar om att definiera de villkor som avgör hur man når fram till ett distributionssätt som grundar sig på att tillfredsställa behov. Problemet inskränker sig till att fördela materiella varor och tjänster, som även om de idag är underkastade förhållanden av halvt fattigdom utan tvivel kommer att finnas i överflöd imorgon. En del av de ”kulturella behov” som Sik nämner ska tas med i denna kategori (behov av konstnärsutrustning, transportmedel för resor, utbildningsmaterial och så vidare). Men andra av dessa ”behov” har uppenbarligen ingenting med varor och tjänster att göra: behovet att undersöka, skapa, lära sig och så vidare. Det handlar om alltmer komplicerade och upphöjda former av *aktivitet,* av mänsklig *praktik* som blir alltmer universell. Att ta med dem i samma kategori av ”behov” kan ge upphov till många missförstånd.

Bortvittrandet av varuproduktionen och penningekonomin

När ”samhällslönen” bara berör en mycket liten del av den totala konsumtionen är dess djupgående psykologiska och sociala konsekvenser begränsade eller till och med helt dolda. Kapitalismens samhällsklimat förstör allt som det vidrör, även de knoppar av det framtida samhället som sakta öppnar sig inom det.

Hollingshead och hans medarbetare vid Yale upptäckte, att även vid öppenvårdsmottagningen där kostnaderna inte var av betydelse ”var sannolikheten för att en patient skulle accepteras till behandling, behandlas av välutbildad personal, och behandlas intensivt under en längre period, högre ju högre samhällsklass personen kom från”. (Studenter behandlade de lägre klasserna, AT-läkare tenderade att bli tilldelade medelklasspatienter, och de äldsta av personalen tog hand om patienter från högre klasser.) Det visade sig att dessa kliniker lade ut åtta gånger mer pengar på att behandla en Klass II-patient än på en Klass V-patient. Det fanns en benägenhet att ge de högre klasserna individuell psykoterapi och ge elchockbehandling, läkemedel, organterapi etc till patienter från lägre klasser.

> Hollingshead och Redlich rapporterar att deras fynd av diskriminering ”kom som en ’blixt från klar himmel’ för de som bestämde klinikens policy. Det var verkligen inte planerat. En liknande situation existerar på de offentliga mentalsjukhusen, där – också utan avseende på patienternas familjers betalningsförmåga – det är mer sannolikt att akut schizofrena personer från Klass III får psykoterapi än patienter från Klass IV och V från samma sjukdomsgrupp som kom till sjukhuset ungefär vid samma tidpunkt.” Schizofrena personer från Klass IV eller V, tillade de, kanske får en eller två organiska behandlingsomgångar på ett offentligt sjukhus. Om de inte lyckas ”samlas patienterna i de bakre avdelningarna där de, i förslöande isolering, alltmer

* Det slutgiltiga argumentet mot teorin om obegränsad utvidgning av behoven är den begränsade tid som finns tillgänglig under loppet av en människas liv!

[14] Ota Sik, *Ökonomie, Intressen, Politik*, s 309-316.

regredierar till sin egen värld".[15]

Men när "samhällslönen" utsträcks till större delen av den enskilda konsumtionen[*] kommer de ekonomiska, sociala och psykologiska konsekvenserna att visa sig tydligt. Fram tills dess innebär alltid en ekonomisk tillväxt, en ökande levnadsstandard, att *penning- och varuekonomin utvidgas* – under övergångsperioden från kapitalism till socialism precis som under tidigare perioder.[16] Men nu medför den tvärtom en allt tydligare *minskning* av det uppmätta utbytet och användningen av pengar.

Detta sker för det första av uppenbara ekonomiska orsaker. Om en allt större del av behoven tillfredsställs utan att konsumenterna lägger ut pengar, så måste dessa utlägg gå till en allt mindre del av det ekonomiska livet. Och om *ökande* penninginkomster används för att införskaffa ett hela tiden *mindre* antal varor och tjänster så framkallas meningslösa spänningar. Det måste antingen uppstå rasande prisökningar i denna sektor eller så måste man på ett konstgjort sätt stimulera en ständig uppkomst av "nya" produkter och "behov", eller suga upp en ökande andel av dessa penninginkomster med hjälp av skatter. Cirkulationen av pengar skulle verka alltmer tom och meningslös. I praktiken skulle producenterna få allt högre "löner", men en allt större del av dem skulle stanna vid källan, och resten användas på alltmer tillfälliga och obetydliga behov. På så sätt skulle pengar i alla fall försvinna från de viktigaste ekonomiska kretsloppen, som har att göra med att möta grundläggande och vanliga behov, och förpassas till det ekonomiska livets utkanter (skrytkonsumtion, spel, sådana sorters utgifter som det socialistiska samhället alltmer skulle ogilla och belägga med straffskatter).

Den mest logiska lösningen vore att *minska* och inte öka mängden privata penninginkomster och -löner, att minska cirkulationen av pengar i samma mån som det nya distributionssättet i enlighet med behov sprider sig och blir allmänt. De "individuella lönerna" skulle alltmer bli en liten kompletterande bonus för att trygga distributionen av de sista "otillräckliga" varorna och tjänsterna, de sista resterna av "status" som ärvts från tiden av sociala orättvisor. Från det ögonblick då överflödet gäller en allt större andel av varor och tjänster skulle lönen alltmer förlora funktionen att bevara konsumenternas valfrihet. "Valen" kommer att inskränkas till att tillbringa sin tid med att gå från en distributionsplats till en annan, att dela upp sin tid mellan den ena eller andra konsumtionen istället för att byta från en utgift till en annan. Varuekonomin, penningekonomin, ekonomin av halvt brist, kommer att börja vittra bort.

Det är inte bara det nya produktionssättets logik som kommer att orsaka detta bortvittrande av varuproduktionen. *Automatiseringen* leder till samma logiska nödvändighet inom produktionssfären. Produktionen av ett överflöd av av varor och tjänster beledsagas i själva verket av ett allt snabbare avskaffande av allt levande, direkt, mänskligt arbete från produktionsprocessen och till och med från distributionsprocessen (automatiska kraftverk, godståg som körs med fjärrkontroll, distributionscentrum med självbetjäning, varuautomater, mekaniserade och automatiserade kontor, etc). Men om levande mänskligt arbete avskaffas från produktionen så innebär det att lönerna avskaffas från produktionskostnaderna![*] De sistnämnda inskränks alltmer till "kostnader" för operationer

---

[15] Packard, *op cit*, s 262-263.

[*] "Samhällslönen" får inte blandas ihop med "indirekta löner" eller "överförda löner". Dessa betalningsformer är bara *uppskjuten penninginkomst*, medan "samhällslönen" skiljer sig genom att vara fördelning *in natura*. Denna sammanblandning är vanlig bland sovjetiska författare och återfinns i SUKP:s nya program, där man under rubriken "samhällelig konsumtionsfond" helt och hållet blandar samman sjukförmåner och pensioner å ena sidan och gratis utbildning och hälsovård å den andra. (*Projet de Programme*, Moskva 1961, s 101-102.)

[16] Se not 74 i kapitel 16 för en del källor som i denna fråga hänvisar till marxismen.

[*] Det är meningslöst att dröja vid den olösliga motsättning som en automatisering som ger upphov till överflöd skulle leda till i det kapitalistiska samhället. Samma krafter som skapar ett överflöd av *varor* avskaffar deras möjliga *köpare*! Men automatiseringen måste med nödvändighet leda till socialism av ett annat skäl, som Erich Fromm har framhävt bra: "Ska människan under de närmaste några hundra åren fortsätta att lägga huvuddelen av sin energi på meningslöst

mellan företagen (inköp av nya råvaror och avskrivningar av fasta anläggningar). När dessa företag har socialiserats så involverar det mycket färre överföringar av verkliga pengar än bara redovisningar i penningenheter.

Eftersom tjänster kommer att vara icke automatiserade under en längre period än varor, kommer penningekonomin att mer och mer dra sig tillbaka till de områden där tjänster byts mot tjänster, där konsumenter köper tjänster, och den offentliga sektorn köper tjänster. Men i den mån de viktigaste tjänsterna i sin tur automatiseras (till exempel offentliga tjänster, maskiner för att tillhandahålla drycker och standardiserade artiklar för vardagsbruk, etc), så kommer penningekonomin att mer och mer inskränkas till enbart ”personliga tjänster”, men där de allra viktigaste (sjukvård och utbildning) på grund av samhälleliga prioriteringar kommer att vara de allra första att genomgå ett radikalt avskaffande av penningförhållandena. Till sist kommer automatiseringen bara att lämna kvar penningekonomin i det sociala livets utkanter: hembiträden och betjänter, spel, prostitution, etc. Men i ett socialistiskt samhälle som garanterar en mycket hög levnadsstandard och säkerhet åt alla sina medborgare och en allsidig omvärdering av ”arbete”, som i allt större utsträckning kommer att bli intellektuellt arbete, skapande arbete, vilka kommer då att vilja utföra sådana arbetsuppgifter? En socialistisk automatisering kommer således att föra varuekonomin till det absurdas rand och få den att vittra bort.

Detta bortvittrande kommer att inledas inom distributionssfären och kommer gradvis att sprida sig till produktionssfären. Redan under övergångsperioden från kapitalism till socialism gör socialiseringen av de viktigaste produktionsmedlen och planeringen att förtroendepengar alltmer ersätts av räkenskapspengar under produktionsmedlens cirkulation.*

Förtroendepengar kommer bara att användas för inköp av arbetskraft och inköp av råvaror från den icke statliga sektorn. Men när den ökande levnadsstandarden åtföljs av en minskning och inte längre någon ökning av de individuella lönerna kommer företagens fonder av betalningsmedel också att börja vittra bort. I och med ”industrialiseringen av jordbruket”, i och med bortvittrandet först av de privata företagen och sedan de kooperativa företagen inom jordbruket och distributionen, sprider sig detta bortvittrande till relationerna mellan de producerande företagen och dessa sektorer. Successivt drar sig således pengarna tillbaka från relationerna mellan företag, mellan företag och konsumenter, mellan företag och ägarna till arbetskraft, mellan företag och råvaruleverantörer. Bortvittrandet av pengar blir allmänt. Bara ”räkenskapsenheter” överlever, så att en ekonomi som grundar sig på redovisning i form av arbetstimmar kan styra företagens skötsel och ekonomin i sin helhet.

Ekonomisk revolution och psykologisk revolution

Hittills har vi bara tittat på det nya produktionssättets ekonomiska konsekvenser och det bortvittrande av varuekonomi och pengar som det kommer att leda till. Vi måste nu begrunda de sociala och psykologiska följderna, det vill säga den fullständiga omvälvningen av förhållandena mellan människor, mellan individer och samhälle, som de har utvecklats ur tusentals års sociala erfarenheter som härrör ur fiendskapen mellan klasser och människans utsugning av människan.

Gratis utdelning av bröd, mjölk och alla andra baslivsmedel kommer att medföra en psykologisk revolution utan motstycke i mänsklighetens historia.§ Varje människa kommer hädanefter att ha sin och sina barns försörjning garanterad bara genom att vara en del av det mänskliga samhället. För första gången sedan människan framträdde på jorden *kommer den materiella tillvarons osäkerhet*

---

arbete och vänta på den tidpunkt då arbetet knappt kommer att kräva någon energi alls? Vad kommer att hända med henne under tiden? Kommer hon inte att känna sig alltmer utanför, och det lika mycket på fritiden som på arbetet?” (Fromm, *The Sane Society*, s 288-289.)

* Se kapitel 15, ”Ekonomin i Sovjetunionen”, avdelningen ”De ’ekonomiska kategorierna’ i Sovjetunionen”.

§ Man måste ha en borgarbrackas pragmatiska visdom för att, som professor W Arthur Lewis, förmoda att den enda [!] fördelen med att fördela efter behov är den som följer av antagandet... att regeringen vet bättre än den enskilda människan vad den sistnämnda borde prioritera för sin konsumtion! (Lewis, *Principles of Economic Planning*, s 31-32.)

och obeständighet att försvinna, och tillsammans med det den *rädsla* och frustration som denna osäkerhet ger upphov till hos alla individer, inklusive indirekt även de som tillhör de härskande klasserna.[17]

Det är denna osäkerhet om morgondagen, detta behov att ”hävda sig själv” för att säkerställa sin överlevnad i en rasande allas kamp mot alla, som är grunden till den egoism och strävan efter enskilt berikande som funnits ända sedan det kapitalistiska samhällets uppkomst, och till och med i viss mån ända sedan varuekonomins uppkomst. Alla materiella och moraliska förutsättningar för egoismen som drivkraft för hur man agerar ekonomiskt kommer att ha försvunnit. Förvisso kommer det enskilda ägandet av konsumtionsvaror otvivelaktigt att utvidgas i en förut aldrig skådad omfattning. Men inför överflödet av dessa varor, och den fria tillgången till dem, kommer likaså människans *tycke* för ägande att vittra bort. Det är människans anpassning till dessa nya livsvillkor som kommer att skapa grunden för den ”nya människan”, den socialistiska människan, för vilken mänsklig solidaritet och samarbete kommer att vara lika ”naturligt” som det idag är att anstränga sig för att lyckas själv på bekostnad av andra. Den mänskliga gemenskapen kommer att upphöra att vara en from förhoppning eller en hycklande paroll för att bli en naturlig och vardaglig verklighet på vilken alla samhälleliga relationer alltmer kommer att grunda sig.

Kommer en utveckling i denna riktning att vara ”mot den mänskliga naturen”? Det är ett argument som dras fram som en sista utväg mot marxismen, mot framtidsutsikterna av ett klasslöst samhälle. Det dras oftast fram av de som inte vet någonting om den mänskliga naturen, som grundar sig på primitiva fördomar eller misstankar för att likställa moral och vanor *som härrör ur ett visst samhällsekonomiskt sammanhang* med biologiska eller antropologiska särdrag som påstås vara ”oföränderliga” hos människan. Det åberopas också av de som till varje pris strävar efter att bevara en uppfattning om människan som grundas på tanken om arvssynden och det omöjliga med ”gottgörelse” på denna jord.

Men antropologin utgår från tanken att det som särskiljer människan är just hennes *anpassningsförmåga*, hennes förmåga att skapa en andra natur i den kultur som bildar de enda ramar inom vilka hon kan leva, som professor A Gehlen uttrycker det.[*]

Det grundläggande antropologiska kännetecknet är dessa praktiskt taget obegränsade möjligheter till anpassning och lärlingskap.[18] Det är just den mänskliga ”naturen” som gör det möjligt för människan att ständigt höja sig från det rent biologiska och hela tiden överträffa sig själv.

Benägenheten till konkurrens, allas kamp mot alla, individens hävdande av sig själv genom att krossa andra individer, är ingalunda något som finns medfött hos människan. Det är i sig själv ett resultat av ”assimileringen”, av ett arv som inte är biologiskt utan socialt, ett resultat av speciella samhälleliga förhållanden. Konkurrensen är inte någon ”medfödd” benägenhet utan är samhälleligt förvärvad.[19] På liknande sätt kan samarbete och solidaritet förvärvas på ett systematiskt sätt och föras vidare som ett socialt arv, så fort den sociala miljön har förändrats radikalt i denna riktning.

Än mer – en fallenhet för samarbete, solidaritet, att älska sin nästa, motsvarar mycket bättre de speciella biologiska behoven och grundläggande antropologiska särdragen än en benägenhet till konkurrens, konflikt eller förtryck av andra. Människan är en social varelse, inte bara i samhälls-

---

[17] Lauterbach, *Mensch, Motive, Geld*, s 123-124, 144-145.

[*] Gehlen, *Der Mensch*, s 39-40; Portmann, *Die Zoologie und das neueste Bild des Menschen*, s 14.
Exemplet professor Gehlen, som oberoende av och utan någon kunskap om Marx återuppbyggde en vetenskaplig antropologi som grundade sig på *praktik* som människans utmärkande drag, är särskilt anmärkningsvärt eftersom han genomförde denna omvandling under den nazistiska regimen. Denna försökte rikta in antropologin på studier av ”oföränderliga biologiska kännetecken”, ”rasinnehåll” och liknande. Den vetenskapliga sanningen visade sig vara starkare än dessa bluffappeller, trots att de hade en oförsonlig statsmakt bakom sig.

[18] Klineberg, *Psychologie sociale*, s 71.

[19] Ashley Montagu, *op cit*, s 148.

ekonomisk utan också biologisk mening. Av alla de högre däggdjuren är hon den enda som föds i sitt svagaste tillstånd, minst skyddad och minst förmögen till självförsvar. Antropobiologin betraktar människan som ett för tidigt fött foster, som därmed besitter en fysiologisk organism som möjliggör en mycket längre period för lärlingskap och en praktiskt taget obegränsad anpassningsförmåga – tack vare *aktivitet och socialisering* under ett års tillvaro som foster utanför livmodern. Här bekräftar fylogenin det som ontogenin sagt,[§] eftersom det idag är allmänt accepterat att själva dessa processer av aktivering (inledningen av en medveten *praktik*) och *socialisering* är människosläktets ursprung.[20]

Många studier har visat att hur snabbt och harmoniskt småbarn tillväxer är direkt beroende av hur många och hur varma sociala relationer de har, i synnerhet med vuxna (mamman) men också med barn av samma ålder. Även om denna observation är självklar vad gäller att lära sig *språk*, den intellektuella tillväxtens viktigaste förmedlare, så är det mer överraskande men icke desto mindre också sant vad gäller den övergripande fysiologin. Upprepad fysisk kontakt är en av de viktigaste faktorerna för att småbarn ska växa normalt. Frånvaro av sådana kontakter kan leda till många sjukdomar.

En undersökning som genomfördes i USA på två institutioner där de materiella (mat) och hälsoförhållandena var identiska, men där varje barn i det ena fallet hela tiden sågs efter av sin mor, medan i det andra fallet åtta till tolv småbarn sköttes av en enda överarbetad sköterska, gav slående resultat. I början av experimentet var den genomsnittliga ”utvecklingskvoten” 24 poäng *högre* i den andra institutionen än i den första. Efter ett år *sjönk* denna från 124 till 72 i den andra institutionen, medan den *steg* från 101 till 105 i den andra. Efter ett år hade inte ett enda barn dött på den första institutionen medan 37% av de i den andra hade dött.[21]

En jämförelse mellan den fysiska, intellektuella och psykiska jämvikten hos barn i samhällen där klimat och institutioner befrämjar samarbete och solidaritet, och de i vårt kapitalistiska samhälle, ger också uppbyggliga resultat. Dr James Clark Moloneys studier bland barn på Okinawa, Laura Thompsons och Alice Josephs studier bland Hopi-barn, och Dorothea Leightons och Clyde Kluckhohns studier bland Navajo-barn kommer samtliga fram till samma slutsatser.[22] Den stora amerikanska antropologen Ashley Montagu sammanfattar på följande sätt sin egen analys av ”den mänskliga naturen”:

> Människans organiska utvecklingsmöjligheter är organiserade på ett sådant sätt att de bara kräver en sorts tillfredsställelse, en tillfredsställelse som sörjer för människans behov av kärlek, som uttrycker kärlek, som ges i termer av kärlek – en tillfredsställelse som definieras av ett enda ord, *trygghet* – trygg i förvissning om andras tillgivenhet och trygg på sin tillgivenhet till dem... För att hon ska fungera på ett socialt plan måste (människans) mest grundläggande sociala behov tillfredsställas på ett känslomässigt tillfredsställande sätt för hennes personliga trygghet och jämvikt.[23]

Bara det socialistiska samhället kan tillfredsställa detta behov, ty bara det kan organisera det ekonomiska livet, vardagslivet, på ett sådant sätt att det inte hamnar i ständig konflikt med människans behov av trygghet och kärlek, utan tvärtom ständigt och på ett naturligt sätt tillfredsställer det.

Tanken att varenda människa – och med nödvändighet varje levande varelse – behärskas av ”aggressiva instinkter” eller en ”destruktiv instinkt” har inte alls något stöd från dagens biologi.

[§] Med **fylogeni** menas en biologisk grupps utvecklingshistoria (evolution). **Ontogeni** är utvecklingen under perioden mellan befruktning och könsmognad – öa.

[20] Portmann, *op cit*, s 74-76; La Barre, *L'Animal humain*, s 50-51.

[21] Ashley Montagu, *op cit*, s 209.

[22] Thompson och Joseph, *The Hopi Way*; Leighton och Kluckhohn, *Children of the People*; James Moloneys studie citeras i Ashley Montagu, *op cit*, s 246.

[23] Ashley Montagu, *op cit*, s 245.

Psykologin avvisar den alltmer.[24] Lauretta Bender har visat att fientlighet eller aggression, långt från att vara ”medfött” hos barn, bara utvecklas som ett resultat av brister som när det kommer till kritan beror på relationer mellan barnet och den miljö i vilket det växer upp.[25] Susan Isaacs upptäckte att ”jämlikhet är den minsta gemensamma nämnaren för dessa stridande rädslor (inom en grupp barn)”. Piaget påpekar att barn reagerar spontant och fördömer all slående ojämlikhet som orättvis.[26] Efter att ha studerat de mycket rikhaltiga, varierade och motsägelsefulla data som finns i frågan, drar Beaglehole slutsatsen att det inte finns någon medfödd ”ägandeinstinkt” hos människor, utan som mest en naturlig benägenhet hos barn att gripa föremål, vilket beroende på den sociala miljön och utbildning kan utvecklas i riktning mot *ägande* eller ej.[27] Listan över vittnesbörd kan utvidgas i det oändliga. Slutsatsen är överväldigande: det finns inga skäl att betvivla att den radikala förändring av den sociala miljön, den dagliga samhälleliga verkligheten, som skulle bli konsekvensen av ett distributionssätt i enlighet med behov, i en situation av överflöd, inom kort skulle leda till att det uppstod vanor att samarbeta och vara solidariska, och att konkurrens och konflikter skulle försvinna som ett grundläggande kännetecken i förhållandet mellan människor.[28]

Vi måste tillägga att trots de betingade reflexer som finns i djurriket, så leder långtgående förändringar av miljön även där till att ””aggressiva tendenser” som en gång sades vara ”oföränderliga” försvinner. Experiment har visat att det går att få katter och råttor att samarbeta fredligt under förutsättning att deras lärotid inleds tidigt och att införskaffandet av föda för båda djuren grundar sig på samarbete.[*] Liknande experiment har med framgång genomförts bland alla klasser av ryggradsdjur, inklusive fiskar. (Jämför dr Langois’ experiment med abborrar som antogs vara kannibaler, och som kunde ”tränas” att inte bli det.) Och professor Ashley Montagu drar slutsatsen:

> Små förändringar av miljön räcker för att förändra varelsers beteende från en kannibalism som felaktigt antogs vara instinktiv till ett socialt beteende som är samarbetande.[29]

Vågar någon hävda att människan är oförmögen till anpassning och inte kan anamma olika vanor som abborrar, möss och råttor klarar av?

Men kommer inte denna anpassning, denna ”vana att samarbeta”, innebära att den mänskliga personligheten utarmas? Många filosofer och sociologer fruktar det. De talar om att sänka sig till en lägre nivå och grå enformighet, om att förlora intellektuella och kroppsliga egenskaper som bara kan utvecklas i ett klimat av konkurrens och vedermödor. Dr Alexis Carrel har ägnat en bästsäljare åt detta tema, där hans medelmåttiga logik och människofientliga fördomar genomsyrar varenda kapitel.[30]

Dessa farhågor grundar sig i själva verket på en sammanblandning av individualism och personlig utveckling. Individualism är summan av de olika sedvänjor som grundar sig på att sträva efter materiella framgångar *i strid med andra individer*. I ett socialistiskt samhälle är inte en harmonisk personlig utveckling beroende av konflikter med andra, mer än ett överflöd av varor som står till ens förfogande är beroende av att ens nästa är fattiga.

---

[24] Klineberg, *op cit*, s 107-111.
[25] Lauretta Bender, *The Genesis of Hostility in Children*, i *American Journal of Psychiatry*, vol CV, 1948, s 241-245.
[26] Isaacs, *Social Development in Young Children*, s 223-224; Sorokin, *Society, Culture and Personality*, s 122-123; Piaget, *The Moral Judgment of Children*, s 312.
[27] Beaglehole, *Property*, s 278, 294.
[28] Sorokin, *op cit*, s 124.
[*] Zing Y Kuo, *Genesis of Cat’s Responses to the Rat*, i *Journal of Comparative Psychology*, vol II, 1931, s 1-35; Loh Seng Tsai, *Peace and Co-operation among Natural Enemies*, båda citerade i Ashley Montagu, *op cit*, s 34-35, 35-38. ”Ingenting är mer naturligt för katten än att ’älska’ råttan. Och om man vidhåller att katten har en instinkt att döda råttan, då måste jag tillägga att den också har en instinkt att älska råttan. Inom beteendet är det naturliga det som kan byggas in och inte det som antas utvecklas inifrån.” (Zing Y Kuo, *op cit*, s 35.)
[29] Ashley Montagu, *op cit*, s 44.
[30] Carrel, *Den okända människan*, Stockholm 1950.

En gång i tiden påstods det att ”maskulina egenskaper” bara kunde utvecklas i krig eller det militära yrket. Vem vågar försvara en sådan uppfattning idag, i atomvapnens tid? Är inte idrott, att köra bil, flyga, klättra (uppför berg och ner i grottor) och imorgon utforskande av rymden och andra planeter, områden där fysiskt mod och hjältemod kan utvecklas tusen gånger friare och mer vidsträckt än på gamla tiders slagfält? Med den enorma skillnaden att de kommer att vara tillgängliga för *alla* som skulle vilja delta i dem och inte bara för en liten minoritet, att utövandet av dessa sysselsättningar inte längre kommer att förutsätta att majoriteten förtrycks eller att fiender blir dödade, utan att de samtidigt kommer att vara öppna för alla.

Det är i själva verket samhällets uppdelning i klasser som har fördömt mänsklighetens stora massa till en hopplöst utanförstående nivå. Det är det kapitalistiska samhället med sin massproduktion som har drivit denna tendens till sin ytterlighet. Det är det kapitalistiska samhället som skapar miljontals människor som är fångar i samma dystra öde, innestängda inom samma lönebegränsningar, klädda i samma massproducerade kläder, som läser samma sensationsblaskor, som kopplar av på samma idrottsarenor eller framför samma TV-program.[*]

Genom att avskaffa varuproduktionen och inleda en tid av överflöd, kommer det socialistiska samhället att signalera en utomordentlig blomstring av människans personlighet. Bland de hundratals miljoner personer som idag inte går att urskilja i en enda grå massa kommer denna personlighet att vakna, utvecklas och blomstra åt tusentals olika ännu så länge okända och oväntade håll. När människans energi befrias från det eländiga slaveriet att behöva kämpa för livets uppehälle, så kommer den att rikta in sig på konst och vetenskap, på utbildning och fysiskt och psykiskt välbefinnande. Konkurrensen mellan människor om den materiella tillvaron kommer att ersättas av tävlan på jakt efter forskningsändamål, skönhet och sanning. Aggressiviteten kommer att sublimeras i kreativa syften.

Paradoxalt nog framstår socialismens mål som att fullständigt utveckla *skillnaderna* mellan människor, deras olika strävanden och möjligheter, deras olika personligheter. Men dessa personliga skillnader kommer inte längre att innebära olika ekonomisk makt. Det kommer inte längre att betyda olika rättigheter eller materiella privilegier. De kommer bara att kunna utvecklas i en atmosfär av *ekonomisk och social jämlikhet*.

Klassernas och statens bortvittrande

Men bortvittrandet av varu- och penningekonomin är bara en av de faktorer som leder fram till att sociala ojämlikheter, klasser och staten försvinner. Den andra faktorn är den väldiga utvidgningen och kreativa användningen av fritiden.

Samhällets härskande klasser eller skikt har alltid haft privilegiet av att ha ledig tid, fritid. Befriade från bördan att tvingas arbeta för sitt uppehälle, från bördan av fysiskt ansträngande arbete, från mekaniskt arbete, så är de den del av samhället som mer eller mindre helt och hållet har kunnat ägna sig åt att samla kunskap och sköta ekonomin och samhället. Genom att utvidga denna lediga tid kommer det att bli möjligt för ett allt större antal medborgare att genomföra och utföra dessa funktioner. Det är det *tekniska* medlet för att garantera statens successiva bortvittrande.

Under nästan ett sekel har den förkortade arbetstiden varit en enormt civiliserande faktor, som redan Karl Marx påpekade när tiotimmarsdagen infördes.[31] Den har utgjort grunden till allt av värde i dagens borgerliga demokrati. Icke desto mindre är det ett motsägelsefullt fenomen. De fördelar som en förkortad arbetsdag ger upphävs till stor del av att arbetslivet förlängs, att allt längre tid till-

[*] Jämför Joseph Folliet, vice ordförande i den franska katolska organisationen Semaines Sociales. ”Avhumanisering eller snarare brist på personifiering, är... en av vår tids kännetecken.” (Joseph Folliet, *Enrichessment et asservissement de la personne*, i *Socialisation et personne humaine*, rapport från 47:e Semaine Sociale de France, s 104.

[31] Marx, *Kapitalet*, band 1, kapitel 8, avdelning 6.

bringas på resa till och från arbetet, att de fysiska insatserna blir allt intensivare (först för kroppsarbetare, senare i allt större del för kontorsarbetare), och att fritiden kommersialiserats.

Dessutom är det stora steget framåt fortfarande förändringen från tio eller tolv timmars arbetsdag till åttatimmarsdagen. Denna blev allmän i den moderna industrin i de utvecklade kapitalistiska länderna omkring 1920. Sedan dess har det bara ägt rum en relativt liten förkortning av kroppsarbetarnas arbetsdag, 40 timmars arbetsvecka finns bara i några få länder, där den dessutom ofta åtföljs av femdagarsveckan, och en arbetsvecka på 45, 44 eller 42 timmar utspridd över fem dagar till och med innebär en förlängning av arbetsdagen.

Om vi ska göra *en uttömmande balansräkning över de fysiska, intellektuella och psykiska ansträngningar* som dagens arbetare drabbas av jämfört med arbetarna för femtio år sedan måste vi ta hänsyn till den avsevärt ökade arbetstakten sedan 1918, den nervösa anspänning som finns vid arbete med en allt dyrare och ofta farlig utrustning, den ofta ännu större anspänning som upplevs på väg till arbetet, speciellt om den görs med hjälp av mekaniska transporter, och även luftföroreningar och otillräckligt ljudisolerade bostäder. Läkarna har mycket belägg för att dessa påfrestningar är större än vad de varit tidigare, trots lediga helger och två eller tre veckors semester per år.

En noggrann studie av arbetare från Hamburg som tillbringar sin semester på en hel rad olika platser, har lett fram till slutsatsen att det är först under *den fjärde semesterveckan* som vila (återhämtning) blir tydlig och varaktig. Fram tills dess orsakar resor och den inledande trötthetens reaktioner (en del av dem fördröjda) som gör det omöjligt med en verklig återhämtning. Läkarna som gjorde denna studie kunde konstatera ”normalisering” från och med fjärde veckan vad gäller andningsfrekvens, puls, hur mycket blod som passerade hjärtat, blodkärlens tonus, cirkulationen i upprättstående, blodtrycket i vila och under arbete, och kroppsvikt (viktförlust när den var för hög, viktuppgång när den var för låg).[32]

Av detta följer att en stor del av ”fritiden” inte alls är ”ledig tid” utan ”tid som tillbringas med att bli av med fysisk och psykisk trötthet”. De tyska läkarna skiljer mellan *Entmüdung* (bli av med trötthet), *Entspannung* (avspänning) och *Erholung* i egentlig mening (vila och att skaffa ny styrka). Effekterna av semestern neutraliseras till stor del på grund av att arbetarna tar semester när organismen är så utmattad att de till en början inte kan få någon verklig, normal avspänning.

Kommersialiseringen av fritiden har anpassat sig till detta sakernas tillstånd. Den utgår från insikten att en genomsnittlig proletär av idag efter en vanlig arbetsdag inte är förmögen till några intellektuella eller fysiska ansträngningar. Men under förevändning att ge dem ”avkoppling” eller ”tidsfördriv” så leder den kommersialiserade fritiden antingen till en avtrubbning av den kritiska förmågan eller en sjuklig och långvarig anspänning som till slut i viss mån bryter ned och löser upp deras personlighet. Men alla fördömanden av ”fritidscivilisationen” undviker frågan: den yttersta orsaken till att den lediga tiden har urartat är att *arbetet* och *samhället* har urartat.*

För att få till stånd socialismens viktigaste mål, som är *producenternas och medborgarnas självstyre*, krävs alltså en ny och radikal förkortning av den tid vi tillbringar på arbetet. Om man tar hänsyn till hur intensiva ansträngningarna är under dagens produktion är den tröskel där producen-

---

[32] A Hittmair, *Wissenschaft von Urlaub*, i *Münchener Medizinische Wochenschrift*, årgång 101, nr 31, 31 juli 1959.

* Jämför Fromm: ”Om en människa arbetar utan några verkliga relationer till det hon gör, om hon köper och konsumerar varor på ett abstrakt och alienerat sätt, hur kan hon hon då utnyttja sin lediga tid på ett aktivt och meningsfullt sätt? Hon är hela tiden den passiva och alienerade konsumenten. Hon ’konsumerar’ bollsporter, filmer, tidningar och tidskrifter, böcker, föredrag, naturscenerier, samkväm på samma alienerade och abstrakta sätt som hon konsumerar varor som hon köpt... I själva verket är hon inte fri att njuta ’sin’ fritid. Hennes konsumtion på sin lediga tid bestäms av industrin, precis som varorna hon köper... Under en produktiv och spontan aktivitet händer något inom mig medan jag läser, tittar på naturen, talar till vänner, etc. Jag är inte densamma efter denna erfarenhet som innan. Under en alienerad form av nöje händer ingenting inom mig. Jag har konsumerat det ena eller andra, ingenting har förändrats inom mig och det enda som återstår är minnen av vad jag har gjort.” (Fromm, *op cit*, s 136-137.)

terna materiellt kan klara av att obehindrat, ”för jämnan”, bry sig om att sköta både det företag de arbetar på och staten, antagligen *en halv arbetsdag* eller en arbetsvecka på 20-24 timmar, beroende på om arbetsdagen fastställs till fem eller sex timmar. Med nuvarande utvecklingstakt av produktiviteten (i genomsnitt 5% årligen i de högt industrialiserade länderna) och inom ramen för en rationellt planerad ekonomi som befriats från alla militära och parasiterande bördor och medvetet riktats in på att i första hand spara på mänskligt arbete, skulle detta mål kunna uppnås innan 1900-talets slut. Till och med inom kapitalismens ram har den genomsnittliga arbetsveckan i USA sjunkit från 70 timmar år 1850 och 60 år 1900 till 44 år 1940, 40 år 1950 och 37,5 år 1960, eller en minskning med nästan 40% på ett halvt sekel, nästan 4 timmar per årtionde.[33] Med samma minskningstakt skulle 24 timmars arbetsvecka uppnås kring 1990-2000 i ett socialistiskt samhälle. Den amerikanska ekonomen George Soule kommer till samma slutsats utan att lämna det kapitalistiska samhällets ramar – men utan att inse alla motsättningar som finns inneboende i en sådan framtidsutsikt.[34]

I ett fullt utvecklat socialistiskt samhälle skulle det utan tvekan vara möjligt med en ännu snabbare minskning av arbetsdagen, men det skulle hindras av en höjning av åldern för att lämna skolan (som skulle gå från obligatorisk grundskoleutbildning till obligatorisk högskoleutbildning) och också av en sänkning av pensionsåldern. Dessa förändringar skulle innebära en mer rationell minskning av antalet arbetade timmar *per människoliv* än en snabbare minskning av arbetsdagen – medan det produktiva livet skulle fortsätta att utsträckas från 16 till 65.

En omfattande minskning av den tid som tillbringas på arbetet skulle ställa frågan om ledig tid i ett helt annat socialt sammanhang. I slutändan är naturligtvis ”nyttig användning av fritiden” nära knuten till frågan om att *socialisera kostnaderna* för att tillfredsställa människans behov med ett nytt distributionssätt. Det är oändligt mycket ”billigare” att tillfredsställa 20 miljoner arbetares behov med standardiserade TV-program som består av massproducerade filmer eller tidningar som ges ut i miljontals nummer, än att tillfredsställa dem med teaterföreställningar av hög kvalitet, en omfattande variationsrikedom av böcker eller medel för att *skapa* kultur istället för att bara *konsumera* den. Det kostar mycket mindre att göra en film för en miljon åskådare än att göra det möjligt för en miljon amatörer att göra sina egna filmer. Galbraith tillskriver den ökande ungdomsbrottslighet som existerar mitt bland välståndet till de otillräckliga offentliga insatserna i jämförelse med den enorma mängden privat konsumtion av kommersialiserad fritid.[35] Men i och med medborgarnas ökande levnadsstandard och den övergripande utvecklingen av samhällets välstånd, kommer en vettig användning av fritiden alltmer att omvandla medborgaren från att vara ett passivt objekt till att bli en medveten skapande deltagare i en mängd olika kulturella aktiviteter (idrott, konst, vetenskap, litteratur, teknik, utbildning, forskning, etc). Samtidigt kommer deltagandet i skötseln av ekonomin och ledningen av samhällslivet, som idag bara berör en mycket liten del av arbetarnas lediga tid i sin helhet (utom vad gäller arbetarorganisationernas aktiva medlemmar), att alltmer bli ett viktigt sätt att använda sin ”fritid”. Det kommer också att tendera att bli aktivt och skapande istället för som idag passivt (”att delta på möten” av pliktkänsla, på grund av förpliktelser mot andra, därför att man måste, eller av personliga ofta mycket tvivelaktiga egna intressen).

Ofta hörs invändningen att arbetarna ”inte vill styra sina företag”.[36] Oftast syftar detta antingen på försök med ”delad ledning” i en kapitalistisk ekonomi eller till en del ”marginella” experiment i länderna i Östeuropa, det vill säga i båda fallen företag vars verkliga öde de berörda arbetarna upplever avgörs på annat håll, och i ett samhällsekonomiskt sammanhang där arbetskraftens utmattning och utanförskap inte har minskat. Det är inte förvånande om arbetarna tackar nej till att förlora sin dyrbara vilotid för att delta i möten som inte avgör *något som är av betydelse för deras öde*. Men i

[33] Twentieth Century Fund, *op cit*, s 730.
[34] Soule, *The Shape of Tomorrow*, s 121-122.
[35] Galbraith, *op cit*, s 257-258.
[36] Hersch, *Idéologies et réalité*.

Jugoslavien har det räckt att erfarenheter av självstyre i företagen ska ge de inblandade arbetarna en känsla av att deras arbete inom förvaltningen får en verklig och positiv effekt på deras levnadsstandard för att en allt större del av arbetarmassorna aktivt ska delta i arbetarrådens arbete. Dessa råd kontrollerar nu nästan en tredjedel av företagens ekonomiska resurser.*

Automatiseringen bidrar en hel del under denna process. Den innebär logiskt att arbetarna, och till och med de yrkesutbildade arbetarna, tenderar att avskaffas ur produktionsprocessen. Den tenderar att öka den arbetsstyrka som sysselsätts före och efter den faktiska produktionen (forskning och undersökning, administration och distribution) men i så måtto som den äger rum i en socialiserad eller redan socialistisk ekonomi *så avskaffar den grovarbete och ger bara upphov till alltmer yrkesutbildat och ”intellektuellt” arbete*. Den fungerar således som en mäktig kraft för att avskaffa skillnaden mellan kroppsarbete och intellektuellt arbete och bara lämna kvar det sistnämnda.

Jordbrukets industrialisering har redan gått mycket långt i USA och breder alltmer ut sig i Västeuropa, men kommer att vara den sista delen av den ekonomiska utveckling som hänger samman med bortvittrandet av klasser och staten. Den kommer att minska antalet ”lantbor” som är indragna i arbetet på ”fält och gårdar”, och de som blir kvar kommer alltmer att förvandlas till agronomer, geotekniker och ingenjörer som har hand om automatiska eller halvautomatiska jordbruksmaskiner. Uppdelningen av storstäderna till enhetliga självförsörjande ”nya städer” kommer till och med att avskaffa de yttre skillnaderna mellan ”stad” och ”landsbygd” och skapa integrerade områden som omfattar grönområden, odlingar, bostäder, rekreation och socialt liv och områden för industriproduktion.*

En grundlig minskning i storlek av dessa områden kommer att göra det möjligt att i allt större utsträckning avskaffa den *maktdelegering* som fortfarande dominerar under de första faserna då klasserna och staten vittrar bort. Medborgarnas självstyre på basis av ett system med tjänstgöringslistor i tillfälligt upprättade sociala organisationer kommer att ersättas av ett självstyre av *producenternas och konsumenternas fria kommuner* där alla i tur och ordning kommer att utföra de administrativa uppgifterna, där skillnaden mellan ”styrande” och ”styrda” kommer att avskaffas, och där en federation av dessa kommuner till sist kommer att täcka hela världen.

Är detta en utopi? Det viktiga är att inse att alla dessa möjligheter finns om man maximalt utnyttjar den ökande produktivitet som sker under ett ekonomiskt system som delvis grundas på socialisering av produktionsmedlen och skapandet av ett överflöd av varor och tjänster, och delvis på att varuekonomin ersätts av ett distributionssätt som avlägsnar pengar och strävan efter personligt berikande ur mänsklighetens liv.

Ekonomisk tillväxt inte ett ständigt mål

Vi har ännu inte funderat över frågan om investeringar i en ekonomi utan pengar. Men den är inte svår att lösa, när denna ekonomi väl befinner sig i en situation av överflöd. De producenter som är knutna till företagen i avdelning I (och tillverkar produktionsvaror) kommer att ha exakt samma rättigheter som de producenter som arbetar i företag från avdelning II (som producerar konsum-

---

* Aser Deleon, *Die Beteiligung der Arbeiter an der Betriebsverwaltung in Jugoslawien*, i *Annalen der Gemeinwirtschaft*, 28:e årgången, nr 2, maj-november 1959, s 166.
Så olika författare som de franska sociologerna Touraine och Dofny och de amerikanska psykologerna Haier och Viteles medger att arbetare verkligen letar efter möjligheter att avgöra beslut i de företag där de arbetar. (Eugène Descamps, *Economie concertée et démocratie économique*, i *Socialisation et personne humaine*, rapport från 47:e Semaine Sociale de France, s 384; Haier, *Principes des relations humaines*, på flera ställen; Morris S Viteles, *Motivation and Morale in Industry*, s 386.

* Redan idag förutsäger USA:s jordbruksdepartement att livet på landsbygden 1975 kommer att ha ersatts av ett utbrett statsliv. Tidningen *Christian Science Monitor* skrev den 13 juli 1956 att: ”Sakta men säkert men synbarligen obönhörligt omvandlar utvecklingen hela det vidsträckta Fjärran Västern till en sorts superstad där folk tänker i termer av bekvämlighet, TV och snabbgående trafik.” (Citeras av Kaplan, *Leisure in America*, s 117-118.)

tionsvaror) att få av samhällets allmänna välstånd, även om deras arbete bara indirekt ökar det överflöd av tillgångar som står till medborgarnas förfogande. Resultatet av deras arbete kommer inte att ”säljas” på någon ”marknad” utan kommer att användas för att förnya använda maskiner, råvaror, hjälpprodukter, etc som behövs för den pågående produktionen i avdelning I och II.

Kommer det att finnas några ”nettoinvesteringar” utöver dessa bruttoinvesteringar, denna enkla reproduktion[§] – en utvidgad reproduktion av socialistisk sort utan pengar? Kommer med andra ord produktivkrafterna att växa i det oändliga i ett socialistiskt samhälle? Bara medborgarna i det socialistiska samhället kan besvara denna fråga, det vill säga att det kommer att vara deras fria val och inte någon ”ekonomisk nödvändighet”. Under kapitalismen och till och med under övergångsperioden från kapitalism till socialism är tanken att ”gynna” ”marginalnyttan av nettoinvesteringar” framför ”marginalnyttan av ökad fritid” i grund och botten absurd. Även när producenternas aktuella konsumtion ökar så är den alltid lägre än de upplevda behoven. Även när arbetsdagen minskar så begränsas den fortfarande bara av vid vilken fysisk och psykisk trötthet produktionen sjunker brant.

Till skillnad från detta kommer det i det socialistiska samhället som garanterar ett överflöd av varor och tjänster till sina medborgare, för första gången att bli möjligt med ett verkligt val mellan ökat välstånd och ökad fritid. Det kommer att vara ett verkligt val i den meningen att det inte längre kommer att vara beroende av ett ekonomiskt krav att tillfredsställa trängande behov. De enda ekonomiska krav som återstår är att förnya maskinerna (bruttoinvesteringar, avskrivningar) och säkerställa en ökning av samhällets produktion som motsvarar befolkningsökningen. Men eftersom man får hoppas att den socialistiska mänskligheten kommer att planera sin befolkningsökning precis som den kommer att planera ekonomin, så kommer medborgarnas valfrihet att vara oförminskad.

Hursomhelst är inte ekonomisk tillväxt ett mål i sig själv. Målet är att tillfredsställa samhällets, konsumenternas, behov inom ramen för en optimal och förnuftig utveckling av människans alla slumrande möjligheter. Precis på samma sätt som en *optimal* konsumtion ingalunda förutsätter en obegränsad ökning, så innebär inte tillfredsställande av mänskliga behov i sig själv en ständig och obegränsad tillväxt av produktivkrafterna. När samhället är i besittning av en viss mängd automatiska maskiner som räcker för att täcka alla aktuella behov, inklusive ett reservlager av universalmaskiner som räcker för att klara alla nödsituationer, så är det sannolikt att den ”ekonomiska tillväxten” kommer att sakta in eller till och med upphöra under en period.[*] Det kommer att ha fötts en människa som är helt befriad från alla materiella och ekonomiska bekymmer. Den politiska ekonomin har spelat ut sin roll eftersom ekonomiska beräkningar kommer att ha upphört. Frågan om ”lönsamhet” eller ”arbetstidsekonomi” kommer att ha försvunnit som tecken på välstånd, och kommer att ersättas av det enda kriteriet fritid och hur den används bäst, något som Marx förutsåg i en genial förutsägelse:

> Den *stöld av främmande arbetstid på vilken den nuvarande rikedomen baseras* framstår som en usel grundval i jämförelse med denna nya grundval, som storindustrin själv har skapat. Så snart arbetet i dess omedelbara form har upphört att vara rikedomens huvudkälla upphör med nödvändighet arbetstiden att vara dess mått och därmed bytesvärdet att vara bruksvärdets mått. *De*

[§] Se kapitel 10.

[*] Uppenbarligen i ett försök att förekomma förkunnar professor Galbraith att det nu ”måste antas att betydelsen av marginalökningarna av all produktion är liten och minskande. Resultatet av det ökande välståndet är att betydelsen av ekonomiska mål minimeras. Produktion och produktivitet blir allt mindre viktig.” (Galbraith, *op cit*, s 146.) Men i ett fullt utvecklat socialistiskt samhälle blir denna analys förvisso giltig. Simone Weils mörka profetia är emellertid fullständigt ogrundad och orimlig: ”Ingen teknik kommer någonsin att befria människan från behovet att med svettiga pannor ständigt anpassa den mekaniska utrustning som hon använder.” (Weil, *Oppression and Liberty*, s 52.) Denna syn på framtiden visar dessutom att socialismen inte har något att frukta från någon ”lag om minskande intäkter” som till slut skulle göra den ekonomiska tillväxten ”alltför betungande”.

> *mångas merarbete* har upphört att vara villkor för utvecklingen av den allmänna rikedomen, på samma sätt som *de fås icke-arbete* har upphört att vara villkor för utvecklingen av hjärnans allmänna krafter. Därmed bryter den på bytesvärdet baserade produktionen samman, och den omedelbara, materiella produktionsprocessen erhåller en form som inte är nödtorftig och motsägelsefull. Det innebär den fria utvecklingen av individualiteterna, och därför inte reduceringen av den nödvändiga arbetstiden för att ge plats för merarbete utan överhuvudtaget reduceringen av samhällets nödvändiga arbete till ett minimum som möjliggör individernas konstnärliga, vetenskapliga etc., utbildning under den nu för dem alla disponibla tiden och genom de nu för dem alla skapade medlen...
> … Har den gjort det och upphör därmed den *disponibla tiden* att ha *kontradiktorisk* existens, kommer å ena sidan den nödvändiga arbetstiden att ha sin måttstock i den samhälleliga individens behov, och å andra sidan kommer utvecklingen av den samhälleliga produktivkraften att gå så snabbt att allas *disponibla tid* växer, även om produktionen nu beräknas för allas rikedom. Ty den verkliga rikedomen är alla individers utvecklade produktivkraft. Därför blir det på intet sätt den längre arbetstiden utan den disponibla tiden som är måttet på rikedomen.[37]

Eller mer exakt: kriteriet på välstånd kommer att bli människans fria, förnuftiga, kreativa användande av fritiden, som inriktas på deras egen utveckling som fullständiga och harmoniska personer.

Alienerat och fritt arbete

När vi talade om arbetets alienering var det i meningen att producenten förlorade kontrollen, först över resultatet av sitt arbete och sedan över sina arbetsförhållanden, alltså i meningen att arbeta ”för någon annan”, under övervakning av och order från någon annan.[*] Denna alienation upphör inte automatiskt i och med att de viktigaste produktionsmedlen socialiseras. Den försvinner först när individerna *medvetet och spontant* känner sig som ägare till resultatet av sitt arbete och som herrar över sina arbetsförhållanden. Det kräver således producenternas verkliga självstyre och ett verkligt överflöd av varor och tjänster som räcker för att tillfredsställa alla grundläggande behov och det väsentliga i alla behov. Det motsvarar löneförhållandenas försvinnande i dubbel mening: att proletariatet inte längre arbetar för någon annan och att proletariatet inte längre arbetar för en lön som fastställs på ett torftigt och exakt sätt.

Men det finns en alienation av arbetet som kommer före att arbeta ”för någon annan”, nämligen människans förslavande under arbetsdelningens tyranni, och att människan avskiljs från de olika utvecklingsmöjligheter som finns slumrande i henne men som hon inte kan utveckla så länge hon ”har sitt yrke”, ”praktiserar sitt yrke”, ”letar efter ett arbete”.

Ingen *föds* till gatsopare, svetsare eller grovarbetare. Den stora majoriteten av ”jobb” i produktions- och distributionsprocessen för varor och tjänster motsvarar inte på minsta sätt ett ”kall” för de som utför dem. Under yrkesvägledningen försöker man som mest utnyttja *vissa* anlag för att anpassa människan så rationellt som möjligt till produktionens behov. Det är långt ifrån att anpassa det ekonomiska livet till individernas medfödda behov.

> Den [kapitalistiska industrin] krossar, kväver, bryter ner eller förvränger vissa mänskliga anlag och utvecklingsmöjligheter som arbetarna besitter, och skapar i deras ställe vissa bestämda anlag som hänger samman med jobbet. Dessutom försöker den påbörja denna process så tidigt som möjligt, hos de unga barnen, genom att gynna lärlingskap framför att höja åldern då skolan avslutas (eller för tidig specialisering framför gemensamma kärnämnen på gymnasiet). Det är åtminstone de verkliga, faktiska, praktiskt iakttagbara villkoren för ”anlag” hos dagens arbetare. Vi har rätt att upprepa... att det speciella sätt på vilket arbetet fördelas, hur det sprids ut på största möjliga mångfald av yrken och jobb, skapas av samhället, är ett resultat av de speciella ekonomiska ramar under vilka arbetaren samtidigt är subjekt och objekt, drivkraft och offer, ramar som hos de vuxna stimulerar, formar och skapar de ”anlag” som de behöver, och om

[37] Marx, *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin*, på marxists.org, avdelning 34 och 35.
[*] Vi diskuterar i detalj frågan om alienation i boken *Marx ekonomiska tänkande*, på marxists.org.

> nödvändigt utesluter de verkligt mänskliga omsorgerna, och som därmed å andra sidan på samma gång som de vanligtvis undanröjer människans mångfald av utvecklingsmöjligheter också skapar grunden och förutsättningarna för att forma snävare anlag som är förenliga med de nya samhälleliga normerna – vilket är just vad yrkesvägledningen gör.[38]

Det finns inget bättre bevis för människans spontana revolt mot arbetsdelningens tyranni än den enorma utveckling av *amatör-*, *gör-det-själv*-aktiviteter som har uppstått i alla möjliga olika former i hela västvärlden i takt med den relativa förkortningen av arbetsdagen. På 1800-talet – och i krigstider även under 1900-talet – hade arbetare som sysselsatte sig med ett grönsaksland ett ”materiellt intresse” av det de höll på med. Men de tusentals anställda på Western Electric som odlar blommor, gör trämöbler och leksaker och ägnar sig åt varje tänkbar mänsklig verksamhet, från ornitologi till tyngdlyftning (se den undersökning som David Riesman[39] hänvisar till) är levande vittnesbörd på den spontana önskan att *kompensera* sina enformiga jobb med hjälp av olika, osjälviska och fria aktiviteter,[*] bevis att de instinktivt försöker återupptäcka sina egna personligheter som det ekonomiska livet som grundar sig på arbetsdelning oundvikligen måste förvanska.

Det är inte bara därför att det är otillräckligt betalt, ansträngande för muskler och nerver, monotont och styrs av andra, som den stora majoriteten arbetare i dagens stora fabriker eller kontor betraktar sitt arbete som tvångsarbete. De har den inställningen på grund av att deras arbete i det långa loppet inte kan *intressera* dem eftersom det *bara* utvecklar *en* sida av människans anlag. Till och med den senaste tidens försök att ”anpassa maskinerna till människan”, utveckla ”rörliga arbetsstyrkor” som hela tiden byter det arbete de utför i ett visst företag, ”återförena” överdrivet specialiserade jobb genom att sammanföra arbetare som har flera färdigheter med universalmaskiner (se Peter Drucker[40]) befriar inte individerna från arbetsdelningens tyranni.

Den sistnämnda står i motsättning både till den mänskliga naturen och till den enskildes harmoniska utveckling. Professor Nadel påpekar, att även om vanliga människor drabbas av en övergripande försämring av sin intelligens vid omkring 30-35 års ålder, så är denna nedgång mycket tydligare ”bland personer som har haft samma yrke och aldrig har bytt omgivning, och alltid har stannat på samma ställe, gentemot de som både har flyttat omkring mycket och bytt yrke flera gånger”.[41]

Men arbetare som måste utföra mekaniska rutinarbeten känner arbetsdelningens tyranni på ett helt annat sätt än de som har yrken som *kan* motsvara en verklig fallenhet: konstnärer, forskare, vetenskapsmän, ingenjörer/uppfinnare, maskinkonstruktörer, arkitekter och överhuvudtaget alla som *skapar*, som delar den typiskt mänskliga glädjen att skapa.

”Frihet från hårt kroppsarbete, att slippa tråkigt och strikt rutinarbete, möjlighet att tillbringa livet i rena och fysiskt behagliga omgivningar”: så analyserar Galbraith fördelarna för de som inte längre upplever att de utför ett tvångsarbete.[42] Det är sant att ordet ”kreativt” inte finns med bland de omständigheter som räknas upp här, men det beror på att Galbraith med en märklig blandning av klarhet och ursäktande banaliteter till denna grupp personer inte bara räknar de yrken som nämnts ovan, utan också... lärare, ledare för stora företag (*sic*), reklamexperter, etc, som även om de är

---

[38] Naville, *Théorie de l’orientation professionelle*, s 81-82.

[39] Riesman, *The Lonely Crowd*, s 351; se även Friedmann angående arbetarna vid Ougrée-Marihaye-fabriken i Liège, i *Le Travail en miettes*, s 187.

[*] ”En av de vanligaste kommentarerna från arbetarna om sina hobbyer är att de ger dem ’något de gillar att göra’, något ’där de känner sig fria’, framförallt fria att välja vad de vill göra liksom var och när de gör det”, skriver Georges Friedmann. (Friedmann, *op cit*, s 185.) Och samma författare citerar följande stycke ur Ferdinand Zweigs lilla bok, *The British Worker*: ”Hobbyer uttrycker troligen en människas hela personlighet på ett riktigare sätt än arbetet själv, eftersom hon arbetar av nödvändighet men har sina hobbyer av eget val.” (*Ibid*, s 186.)

[40] Peter Drucker, *The Practice of Management*, New York: Harpers, 1954.

[41] I *An Appraisal of Anthropology Today*, s 240.

[42] Galbraith, *op cit*, s 345.

bättre betalda inte är mindre slavar under arbetsdelningen än arbetarna, och i grund och botten är underkastade samma alienerande avigsidor.[§]

Förvisso är dagens ”intellektuella” långt från några harmoniska eller lyckliga personer, även om de har kunnat följa sin begåvning och är befriade från all sorts materiellt slaveri som förvränger eller undertrycker sinnesstämningen eller medvetandet – förhållanden som sällan uppfylls i det kapitalistiska samhället, lika lite som i ett byråkratiskt övergångssamhälle. De är fortfarande underkastade den allt större specialiseringens tyranni.[*] Som regel får de utstå en obalanserad livsföring där de inte ägnar sig åt fysisk motion och mental jämvikt på ett medvetet sätt som de borde. Dagens intellektuella är alltför ofta avskilda från det praktiska livet, produktionen eller sociala aktiviteter och lider också av en annan sorts alienation, nämligen från *praktiken* och sin sociala natur. ”Kontrasten mellan det möjliga och det faktiska, denna historiska och samhälleliga kontrast, överförs... till de mest begåvade individernas ’inre liv’, där den blir en mer eller mindre medveten konflikt mellan teori och praktik, mellan dröm och verklighet, och denna konflikt orsakar tvivel och kval, precis som varje motsättning som är olöst eller verkar omöjlig att lösa.”[43]

I så måtto som dagens ”mest begåvade personer” har lyckats ägna sina liv åt en kreativ verksamhet som i grund och botten motsvarar deras inre behov, så kommer de icke desto mindre närmast det som morgondagens socialistiska människa skulle kunna bli när hon befriats från arbetsdelningen och skillnaden mellan kroppsligt och intellektuellt arbete.

En allmän spridning av universitetsutbildningen – som måttligt optimistiska observatörer förutsäger till slutet av 1900-talet (Soule, Deutscher),[44] avskaffandet av allt rutinarbete, befriandet av forskning och tänkande från allt materiellt slaveri, människans aktiva deltagande i skötseln av ekonomin och samhället, avskaffandet av muren mellan teori och praktik, den socialistiska humanism som sätter mänsklig solidaritet och kärleken till sin nästa först bland människans drivfjädrar – alla dessa aspekter på den samhälleliga arbetsdelningens bortvittrande är oumbärliga bidrag till uppkomsten av en ny människa, där det ekonomiska överflödet och socialismen bara utgör en övergripande möjlighet och där människans medvetna, pedagogiska, terapeutiska verksamhet i sin yttersta mening kommer att vara en oumbärlig medhjälpare.[§]

Människans begränsningar?

Men kommer dessa skapande mänskliga aktiviteter som förenar teori och praktik, som överlämnar allt mekaniskt och rutinarbete till maskiner, och som växlar mellan forskning och produktion och mellan konstnärens ateljé och ställen där en ny stad byggs mitt i skogen – kommer det fortfarande att vara ”arbete”? Denna den marxistiska sociologins grundläggande kategori måste i sin tur underkastas en kritisk analys.

[§] Kaplan, *Leisure in America*, s 86 *et al*.
Galbraith har icke desto mindre rätt när han konstaterar: ”Kapitalisternas och kommunisternas [författaren borde ha skrivit: stalinisternas] lära är helt överens om att alla arbetarklasser är identiska. Företagets ordförande är glad att tro att hans tjusigt möblerade kontor är samma typ av arbetsplats som det löpande bandet, och att enbart de större kraven på begåvning och arbetsintensitet rättfärdigar löneskillnaderna. En kommunistisk ämbetsman kan inte kosta på sig att låta förmoda att hans arbete i något betydande avseende skiljer sig från kamratens arbete vid svarven...” (Galbraith, *op cit*, s 341.)

[*] Denna specialisering stimuleras av strävan efter profit och gynnas av hela det ekonomiska och samhällsklimatet i dagens samhälle, som har ”lösts upp” av en arbetsdelning som drivits till det yttersta, och dessutom kan ge upphov till en speciell sorts alienation och leda, till och med bland vetenskapsmän och konstnärer som har kunnat göra precis det de vill. (Friedmann, *op cit*, s 242.)

[43] Lefèvre, *Critique de la vie quotidienne*, s 239.

[44] Isaac Deutscher, *Den stora utmaningen*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1962; Soule, *The Shape of Tomorrow*, s 140-141.

[§] I denna mening har Albert Lauterbach fel när han hävdar att marxister menar att individerna automatiskt kommer att uppnå en psykisk jämvikt så fort de sociala och ekonomiska institutionerna har förändrats. (Lauterbach, *op cit*, s 168.)

Arbete är ett av människans grundläggande kännetecken. Det är med hjälp av arbete som människorasen skaffar sig livets nödtorft. Arbetet är på samma gång den främsta orsaken till, resultatet av och kittet i de samhälleliga relationerna. Människan blir inte en social varelse i antropologisk mening, skaffar sig inte sina normala fysiologiska förutsättningar, utan en period av ”aktiv socialisering” som sträcker sig från födseln till puberteten, om inte ända fram tills dess hon har mognat fysiskt och intellektuellt.

Men när *behovet* av arbete för att producera livets nödtorft har försvunnit eftersom maskinerna själva utför detta arbete, vad återstår då av arbete som människans grundläggande kännetecken? Antropologin bestämmer betydelsen av begreppet arbete. Det som i själva verket kännetecknar människan är *praktik*, handling: ”Människan är en varelse som är fysiskt så beskaffad att hon bara kan överleva genom att handla.”[45]

Arbete i ordets historiska mening, arbete som det hittills har praktiserats av en lidande och ömklig mänsklighet som varit dömd att förtjäna sitt bröd i sitt anletes svett, är bara den mest eländiga, den mest ”omänskliga”, den mest ”djuriska” formen för mänsklig *praktik*. Precis som den i klasser uppdelade mänsklighetens hela historia för Friedrich Engels bara är mänsklighetens förhistoria, så är arbete i sin traditionella form bara en förhistorisk form av *människans kreativa, mångsidiga praktik som inte längre producerar saker utan harmoniskt utvecklade mänskliga personligheter*. Efter bortvittrandet av varor, av värde, pengar, klasser, staten och den samhälleliga arbetsdelningen, så kommer det fullt utvecklade socialistiska samhället att innebära *bortvittrandet av arbete* i ordets traditionella mening.[*]

Socialismens yttersta syfte kan inte vara att göra arbetet mänskligt, lika lite som det kan vara att förbättra löner eller löneförhållanden. Det är bara övergångsstadier, hjälpmedel och lindrande medel. En modern fabrik kommer aldrig att bli en ”normal” eller ”mänsklig” inramning för människans liv, oavsett hur mycket arbetsdagen förkortas eller dess utrymmen och maskiner anpassas till människans behov. Humaniseringen av människan kommer inte att vara fullständig förrän arbetet har vittrat bort och lämnat plats för en kreativ *praktik* som enbart är inriktad på att skapa allsidigt utvecklade människor.[§]

Under lång tid har *homo faber*, människan som producent av arbetsverktyg, presenterats som den verkliga skaparen av civilisationen och människans kultur. På senare tid har författare försökt visa att vetenskapen och till och med filosofin själv successivt har uppstått ur arbetet i strikt mening som jämt och ständigt hämtar näring från praktiken.[46] Den holländske historikern Huizinga har skarpt gått emot denna tradition med sitt motsatta begrepp, *homo ludens*, ”den lekande människan”, som kulturens verkliga skapare.[47]

Marxismen har på ett lysande sätt har bekräftats av all modern antropologi och i stor utsträckning till och med av den freudianska psykologin, och gör det möjligt för oss att förena dessa två tankeströmningar, som var och en återspeglar en grundläggande sida av människans historia. I början var människan både *faber* och *ludens*.[†] Successivt skildes de vetenskapliga och konstnärliga teknikerna

---

[45] Gehlen, *Der Mensch*, s 24; se även Portmann, *op cit*, s 74, 76, 92, *et al*.

[*] I *Den tyska ideologin* talar Marx och Engels om ”arbetets slut” och dess ”omvandling till självverksamhet”. (Marx och Engels, *Die deutsche Ideologie*, s 69, 70, 222, 228 *et al*. (Delar finns i *Ur ”Den tyska ideologin”*, på marxists.org – öa.) Se även i samma arbete den tydliga kontrasten mellan ”fritt arbete” och ”avskaffandet av arbetet”. (*Ibid*, s 77-78.)

[§] Max Kaplan skriver angående kreativa aktiviteter: ”Nu flätar inte människan korgar eller spelar melodier eller bygger bord: korgen är en del av henne, hon är melodin, bordet har inte tillverkats utan *hon har blivit tillverkad*... under processen att skapa bordet.” (Kaplan, *op cit*, s 289.) Jämför Marx i *Grunddragen*, på marxists.org. För hela denna fråga se också Naville, *De l’Aliénation à la jouissance*, s 491-498.

[46] Farrington, *Grekisk vetenskap*, Stockholm : Prisma, 1988.

[47] Huizinga, *Den lekande människan,* Stockholm : Natur och kultur, 2004.

[†] ”En [bemba-]man säger att han måste hugga träd mellan den ena eller andra klimatförändringen, men inte att han måste utföra si eller så många arbetstimmar, och det dagliga arbetet som för många européer av vana [?] nästan har

från produktionsteknikerna, men i och med deras specialisering blev det för den fortsatta inledande utvecklingen oundgängligt med en samhällelig arbetsdelning. *Homo faber* har förvisats till ett yttre mörker och har varken resurser eller tid att leka, att skapa fritt, att spontant och osjälviskt utöva sina talanger, som är just det som särskiljer människans *praktik*.[48] *Homo ludens* har alltmer blivit något för de privilegierade klasserna, det vill säga de besuttna klasserna och de som är beroende av dem.

Men därmed har människan drabbats en speciell sorts alienation: hennes lek blev i allt större utsträckning en *dyster lek*, och fortsatte att vara så även under den sociala optimismens stora sekel (exempelvis på 1500- och 1900-talen). Den socialistiska människan som har befriats från rutinarbetets begränsningar och åter införlivats i det gemensamma samhället kommer ånyo att bli både *faber* och *ludens*, alltmer *ludens* och på samma gång *faber*. Redan idag görs försök att återinföra mer och mer ”lek” i vissa sorters arbete, och mer och mer ”seriöst arbete” i leken.[49] Avskaffandet av arbete i ordets traditionella mening innebär på samma gång att det viktigaste produktionsmedlet, människans kreativa energi, ännu en gång blomstrar. Den materiella osjälviskheten kröns av en kreativ spontanitet som i samma oföränderliga ungdom sammanför barnets lekfullhet, konstnärens entusiasm och vetenskapsmannens ”*eureka*”.

För borgarklassen betyder egendom frihet. I varuinnehavarnas ”uppsplittrade” samhälle är denna definition i stora drag sann. Bara en tillräcklig mängd egendom befriar människan från slaveriet att sälja sin arbetskraft för att skaffa sig livets nödtorft, från att vara dömd till tvångsarbete. Det är därför de borgerliga filantroperna, precis som demagogerna, oupphörligt uppmanar till det omöjliga att ”avproletarisera” proletariatet genom att ”sprida ut egendomen”.

Vulgära marxister har tagit den berömda mening av Hegel som Engels citerar (och enligt vilken frihet bara är ”insikten i nödvändigheten”) ur sitt sammanhang.[50] De tolkar den i betydelsen att den socialistiska människan kommer att vara underkastad samma ”järnhårda ekonomiska lagar” som den kapitalistiska människan, med den enda skillnaden att hon, efter att ha blivit medveten om dessa lagar, kommer att sträva efter att ”utnyttja dem till sin fördel”.[*]

Denna positivistiska variant av marxismen har ingenting gemensamt med marxismens och Engels’ verkligt humanistiska tradition, med deras djärva analys och djupsinniga syn på framtiden. Både Marx och Engels upprepade mer än en gång att frihetens rike börjar *där nödvändigheten upphör*.[§] Även i ett socialistiskt samhälle kommer fabriksarbete att vara en *dyster nödvändighet* som också kommer att kännas som en sådan. Ju mer arbetet i traditionell mening vittrar bort, desto mer ersätts det av de allsidigt utvecklade och samhälleligt förenade individernas kreativa *praktik*. Ju mer människan befriar sig från sina behov genom att tillfredsställa dem, desto mer ”lämnar nödvändighetens rike plats för frihetens”.

Mänsklig frihet är inte någon ”fritt accepterad” ofrihet, och inte heller är den en massa instinktiva och oordnade aktiviteter som förödmjukar individen. Den är ett självförverkligande av människan

---

blivit en psykologisk nödvändighet, äger bara rum under vissa tider av året.” (Richards, *Land, Labour and Diet...*, s 393.)

[48] Gehlen, *op cit*, s 362-362, 220; Kofler, *Staat, Gesellschaft und Elite...*, s 201, 205, 209, 301-308; I Koflers bok finns en intressant diskussion om förhållandet mellan arbete och lek i Marx’ skrifter.

[49] Riesman, *op cit*, s 307.

[50] Engels, *Anti-Dühring*, på marxists.org.

[*] Den sovjetiska filosofen I N Davidov har nyligen försökt föra fram en mycket mångsidigare variant av denna uppfattning genom att grunda sig på ”människans medfödda behov” som friheten *med nödvändighet måste tillfredsställa*. (J N Davidov, *Freiheit und Entfremdung*, s 10-11.)

[§] Exempelvis Engels i slutet av *Socialismens utveckling från utopi till vetenskap*. Även Marx: ”Frihetens rike börjar i själva verket först där det arbete som är bestämt av nödtvång och yttre ändamålsenlighet upphör; det ligger alltså enligt sakens natur bortom den egentliga materiella produktionens sfär.” (Marx, *Kapitalet*, band 3, på marxists.org. Se även Engels, *Anti-Dühring*, på marxists.org.) Jämför David Riesman: ”Vi bör överväga möjligheten av att om den andra styrda människan ska befrias så kommer det inte att ske med hjälp av arbete utan med lek.” (Riesman, *op cit* V, s 325.)

som ett oföränderligt blivande och ett oändligt övergående, ett ständigt berikande av allt som är mänskligt och en allsidig utveckling av mänsklighetens alla sidor. Den är varken absolut vila eller ”perfekt lycka”, utan efter tusentals år av motsättningar som är ovärdiga människan är den början på ett verkligt ”mänskligt skådespel”. Den är en lovsång som sjungs till människans ära av människor som är medvetna om sina begränsningar och som från denna medvetenhet lånar modet att övervinna dem. För dagens människa verkar det omöjligt att vara både läkare och arkitekt, maskintillverkare och atomfysiker. Men vem kan tala om begränsningar som människan *aldrig* kommer att kunna övervinna, människan som sträcker armarna mot stjärnorna, som är på gränsen att skapa liv i provrör, och som imorgon kommer att omfamna hela den mänskliga familjen i en anda av allomfattande brödraskap?

Kapitel 18. Den politiska ekonomins ursprung, uppgång och bortvittrande

Ekonomisk verksamhet och ideologi

Ju fattigare ett människosamhälle är desto mer domineras vardagslivet av kampen för det dagliga brödet, och desto mer påverkar kraven för denna kamp samhällets samtliga sociala aktiviteter, inklusive sådana som inte alls är direkt ”ekonomiska”. ”För det primitiva samhällets invånare, både de religiösa och de icke-religiösa, betyder andar och gudar ingenting annat än relationerna mellan dessa och de värden som är grundläggande för människan och den ekonomiska verkligheten.”[1] Människan skiljer sig från andra arter genom det faktum att hon tillägnar sig livets nödtorft *socialt*. Socialt tillägnande betyder att tillägna sig med hjälp av *medvetna* aktiviteter, om vilka människan ”formar tankar” och ställer sig frågor. Det är alltså inte överraskande att de magiskt rituella aktiviteterna även i de mest primitiva samhällena i huvudsak är *funktionella* och har till direkt eller indirekt syfte att styra tillgången på föda.[*] Oräkneliga myter, legender, ordspråk och berättelser som förts vidare med muntliga traditioner vittnar om detta faktum. Bland fattiga stammedlemmar, som i delar av Kina, är det en sedvana att hälsa på folk genom att fråga dem: ”Har ni ätit bra?”[2]

De olika uttryck av animistisk,[§] rituell och magisk karaktär som de primitiva strävandena mot ett större välbefinnande, och i synnerhet större trygghet i livet, antar, kan tolkas som ideologier. Ideologier härrör ur konflikter mellan människor och inte ur konflikter mellan människan och naturen. Ett primitivt tänkande kan ge de naturkrafter som det upptäcker ett naivt animistiskt hölje, och det kan tro att de lagar som styr naturfenomenen har sin källa i en mystisk ”livskraft”.[†] Men det försöker inte *dölja* fakta utan utnyttjar dem i praktiska syften. Det är framförallt ett pragmatiskt betraktelsesätt.

Det är först när samhället börjar delas upp i klasser, när den samhälleliga arbetsdelningen skiljer intellektuellt arbete från kroppsarbete, och det uppträder ett behov att rättfärdiga utsugning, som ideologi i meningen ”dåligt samvete” kan uppstå. Det gamla tänkande som grundar sig på en primitiv klankommunism försvinner sakta. Men det är livskraftigt, och det måste gå tusentals år innan de sista spåren av denna känsla av grundläggande solidaritet försvinner. Det är dessutom genom att utnyttja denna solidaritet som de första ideologer som stod i de härskande klassernas tjänst försöker övertyga de arbetande klasserna att acceptera sin situation av ständig underlägsenhet. Det är en ”strukturell” syn på samhället som arbetas fram för att rättfärdiga en samhällelig arbetsdelning, som likställs med samhällets uppdelning i rika och fattiga, privilegierade och producenter, de som ger order och de som lyder dem.[*]

---

[1] Radin, *La Religion primitive*, s 30.

[*] ”I denna region [i norra Rhodesia som beboddes av Bembastammen] liksom på Trobrianderna [ögrupp i Stilla havet] verkar riterna koncentreras kring den ekonomiska verksamhet som ger upphov till flest tvivel, mest rädsla eller störst förväntningar bland folk, i sig själv ett bevis på de behov som de fyller för varje individ.” (Richards, *Land, Labour and Diet...*, s 352.)

[2] *Ibid*, s 45.

[§] **Animism** är ett begrepp som betecknar en religiös uppfattning enligt vilken naturen har en själ – öa.

[†] ”Kopparsmältare och smeder kommer att tro att de inte kan smälta malmen och således inte förändra karaktären hos det material som de bearbetar, utan att behöva åkalla en högre makt som behärskar ’jordens’ livskraft som de alltså vill omvandla till metall. Även jägarna kommer att vara säkra på att det är med hjälp av en högre livskraft som de varit påhittiga nog att konstruera sina fällor och vapen på ett effektivt sätt och använt dem på ett skickligt sätt under kampen med sitt villebråd.” (Tempels, *La Philosophie bantoue*, s 61.)

[*] Ett märkligt eko av denna ”strukturella” syn på samhället finns hos vissa moderna kritiker av den ekonomiska liberalismen, såsom Karl Polanyi. Den sistnämnde behandlar till och med slavsamhället som ett samhälle som ”integrerade individen i samhället”, och han gör ingen skillnad mellan hur en fri medlem i ett byasamhälle betraktade sin ställning och hur en slav eller en träl upplevde sin ställning. (Polanyi et al, *Trade and Market in the Early Empires*, s 68-70, 280, m fl ställen.)

På 400-talet f Kr förklarade således Menenius Agrippa för producenterna att det var helt i sin ordning för dem att arbeta för att upprätthålla de sysslolösa rika, eftersom de sistnämnda fyllde samma funktion gentemot dem som magen fyllde gentemot armarna.[3] Utan att känna till sin romerska kollegas arbete rättfärdigade ungefär samtidigt den kinesiska filosofen Meng-tzu (Mencius, omkr 380-290 f Kr) på exakt samma sätt den samhälleliga arbetsdelningen mellan intellektuellt arbete och kroppsarbete:

> Det finns intellektuella arbetare och kroppsarbetare. De intellektuella arbetarna håller ordning [!] på de andra. Kroppsarbetarna hålls i ordning. De som hålls i ordning av de andra livnär de sistnämnda [ja, verkligen!]. De som håller ordning på de andra livnärs av dem. Däri ligger vars och ens skyldighet på jorden.[4]

I sin *Republiken (Politeia)* hade Platon några dussin år tidigare jämfört filosoferna med huvudet, väktarna med bröstet och resten av folket med samhällsorganismens lägre delar. Men redan på 800-talet f Kr sa Purushas sång, i den hinduiska litteraturen från den brahminska perioden, att samhällets fyra klasser uppstod ur fyra av guden Purushas kroppsdelar: prästerna föddes ur huvudet, krigar-ädlingarna från hans armar, bönderna från hans lår och slavarna från hans fötter.[5] Det urskuldande syftet med denna ”teori” är uppenbart. Det är svårt att förneka att den utarbetades för att rättfärdiga en samhällsordning som för den stora massan av folket verkade orättvis.

Det ekonomiska tänkandets gryning

Om ideologin föddes i och med samhällets uppdelning i klasser så sammanfaller det ekonomiska tänkandets – den ”politiska ekonomins” – gryning med framväxten av ett samhälle som grundas på enkel varuproduktion. Otvivelaktigt behövs den ”strukturella” synen på samhället för att rättfärdiga den samhälleliga exploateringen. Men den sistnämnda är öppen. De besuttna klasserna tillägnar sig den samhälleliga merproduktionen direkt, i form av bruksvärden. Det finns inget mysterium att tränga igenom, ingen slöja att slita sönder, och således ingen ”lag” att upptäcka.

När det uppstår varuproduktion, produktion för en mer eller mindre okänd marknad, och en penningekonomi, när plötsliga prissvängningar får tusentals producenter att bli skuldsatta och ruineras, när pengar bryter sönder de urgamla samhälleliga förhållandena och skiljer odlarna från sina förfäders mark, då uppstår de första *frågorna* av ekonomisk art. Först då görs de första försöken att hitta ett svar på dessa frågor. Det var i Kina och i Grekland, där den enkla varuproduktionen och penningekonomin verkar ha uppstått först, som människans ekonomiska tänkande tog sin början.

De frågor som helt upptog de första ekonomiska tänkarnas tankar hängde i huvudsak ihop med *ekonomisk och social instabilitet*. Precis som Platon och Aristoteles försökte de kinesiska tänkarna hitta orsaken till denna instabilitet och hur man skulle råda bot på den. Varken kineserna eller grekerna betraktade välstånd, eller berikande, som medborgarnas mest hedervärda eller nyttiga aktivitet. Samhällets (stadens, statens) jämvikt sattes högre än (vissa) individers berikande. Dessa tankar återspeglar på ett exakt sätt den nivå som samhällsutvecklingen nått i det antika Grekland och Kina, där handel och krediter hade en underordnad ställning, där hantverk och jordbruk fortfarande utgjorde den grundläggande ekonomiska verksamheten och där samhällelig stabilitet verkade vara villkoret för allas välbefinnande (all samhällelig instabilitet ställde till oreda för konstbevattningarna och gav upphov till svält i Kina; inbördeskrig och krig mellan städer ödelade de grekiska städernas välstånd).

---

[3] Livius, vol II, s 298-299 i Pancouckes utgåva.
[4] Mong Dsi, *Mong Ko*, s 59.
[5] Deussen, *Allgemeine Geschichte der Philosophie*, vol I, del 1, s 163.

Men dessa första tänkare stod inför en paradoxal situation. Å ena sidan var jordbruket samhällets grundval, och bönderna de ”nyttigaste” medborgarna. Å andra sidan verkade pengar vara mäktigare än bönderna, varuekonomin undergrävde den ekonomiska stabiliteten.*

Besatta av detta problem gav de första kinesiska ekonomiska krönikörerna sina arbeten titeln *Mat och pengar*.[6] Stefan Balazs tvekar inte att översätta denna formulering till ”bruksvärden och bytesvärden”.[7] Även om det är otidsenligt så går det inte att förneka att de kinesiska skribenterna, lika mycket som Platon och Aristoteles, verkligen gjorde skillnad på bytesvärde och bruksvärde.

Nästan samtidigt, men oberoende av varandra, härledde Platon och Meng-tzu behovet av varuproduktion och penningekonomi ur arbetsdelningen och de fördelar som den sistnämnda erbjöd för att tillfredsställa människans behov.[8] Båda försvarade behovet av utbyte och rättfärdigade därmed behovet av köpmän som ett sorts nödvändigt ont. Men båda var förbryllade över vilka exakta lagar som styrde utbytet.

Det är talande att de grekiska filosoferna var mer intresserade av att förstå *bytesvärdets karaktär*, medan de kinesiska framförallt var ivriga att avslöja de lagar som styrde *prissvängningarna*. Det finns ett utkast till en ”kvantitativ penningteori” i *Nationernas historia*, där greve Mu, i Chan, slår fast att om spannmålet är för dyrt måste mer kopparpengar sättas i cirkulation så att priset (på andra varor) kan sjunka. När spannmålet är billigt och används som bytesmedel stiger priset (på andra varor) alltför mycket och det är återigen nödvändigt att ge ut kopparpengar för att få ner dessa priser.[9] Dessa teorier kopierades från den ena ekonomiska krönikan till den andra och kan återfinnas både i *Han-Chou* och *Suei-Chou*. I alla dessa krönikor hittar vi likaså vädjanden om priskontroll för att skydda bönderna mot att köpmän och oärliga ämbetsmän suger ut dem.[10] Detta är den konfucianska synen på pengar och på staten.

Aristoteles var den som allra tydligast definierade varans dubbla karaktär, såsom varande både bruksvärde och bytesvärde.[11] Denna uppdelning fördes vidare till medeltiden, först i islams juridiska teorier och sedan i de kristna skolastikernas tänkande. Under en diskussion mellan muslimska lärda rörande frågan om inkomstskatter (*zakat*) skiljer man mellan skatt på jord och boskap, som begränsas till deras *fysiska natur* (deras bruksvärde) och därför en gång för alla avgörs av lagen, och skatt på varor som beskattas i enlighet med deras *handelsvärde* (det vill säga deras bytesvärde), en skatt som således varierar beroende på värdet på dessa varor. Denna åtskillnad kännetecknar tydligt ett samhälle som kombinerar byasamhället (där mark och boskap inte går att skilja åt) med enkel varuproduktion i städerna. När boskap och mark under det islamska imperiets höjdpunkt i sin tur blev ”handelsartiklar” så ledde det till allvarliga komplikationer för skattesystemet.[12]

Arbetsvärdesteorins ursprung

Det är varans uppträdande som stör den primitiva ekonomins urgamla rutiner. Vad har varorna för bytesvärde? Hur kan man bestämma det?

Meng-tzu redogör för hur en viss Hsu-hsung trodde att det gick att härleda ur varans rent fysiska egenskaper: en viss längd linnematerial skulle bytas mot en viss mängd silkesprodukter, en viss mängd vete mot en viss mängd hirs, och så vidare.[13] Uppenbarligen avvisade han denna teori och

* Ett eko av samma tänkande återfinns i Gamla testamentet.
[6] Swann, *Food and Money in China*; Balazs, *Le Traité économique du Souei-Tchou*, s 120.
[7] Balazs, *op cit*, i noterna och på fler ställen.
[8] Mong Dsi, *op cit*, s 65; Platon, *Republiken*, vol I, s 140 i den franska utgåvan från 1948.
[9] Chen Huan-chang, *The Economic Principles of Confucius and His School*, vol I, s 436-438.
[10] Swann, *op cit*, s 57; Balazs, *op cit*, på flera ställen.
[11] Aristoteles, *Politiken*, vol I, del 9, s 17-18 i den tyska utgåvan från 1922.
[12] Aghnides, *Mohammedan Theories of Finance*, s 262.
[13] Mong Dsi, *op cit*, s 54-69.

tillsammans med andra kinesiska författare (till exempel Lu Ji på 700-talet e Kr) kom han snart fram till uppfattningen att *arbete var den enda källan till värde*.[14] Men han menade bara *jordbruksarbete* så dessa kinesiska författare kan verkligen betraktas som förfäder till den fysiokratiska skolan.

I ett berömt stycke i *Republiken* var Platon på gränsen till en arbetsvärdesteori:

> Ska var och en av dem [det minimum på fyra eller fem män från olika branscher som krävs för en stat] ta med produkten av sitt arbete till ett gemensamt förråd? Ska till exempel vår bonde tillhandahålla tillräckligt med mat för fyra personer och använda all sin arbetstid för att producera spannmål för att dela med de andra, eller ska han inte bry sig om dem och bara använda en fjärdedel av sin tid för att odla precis tillräckligt med spannmål till sig själv, och dela de resterande tre fjärdedelarna mellan att bygga sitt hus, väva sina kläder och tillverka sina skor, för att bespara sig besväret att dela med andra och själv ombesörja alla sina egna angelägenheter?[15]

Detta stycke är anmärkningsvärt, inte bara därför att författaren intuitivt anar den verkliga naturen hos varornas bytesvärde, utan också därför att han använder den enda metod som gör det möjligt för oss att komma till sakens kärna: en analys av bytesvärdet *som ett socialt fenomen*, som ”cement” i ett samhälle som grundas på utbyte och präglas av en arbetsdelning som tvingar alla att arbeta för alla andra, och som således behöver en objektiv måttstock till vilka dessa olika samhälleliga sysselsättningar kan hänföras för att göra dem jämförbara.

Men det är inte förvånande att det antika Greklands tänkare inte kunde komma längre än dit Platon nådde och formulera en verklig arbetsvärdesteori. Orsaken var att det produktiva arbetet i Grekland i huvudsak var slavarbete och därmed föraktades.[*] Slaveriets vanära var en tung belastning när det gällde att tillämpa tekniska uppfinningar.[16] Det drabbade ideologin speciellt hårt och förhindrade att man insåg arbetet som den enda källan till bytesvärdet. I sin *Den nikomachiska etiken*[17] tog Aristoteles således upp Platons tanke om att utbytet uppstod ur arbetsdelningen och lade till tanken om rättvisa som bestämdes av *proportionaliteten*. Utbytet är rättvist när det är proportionellt, det vill säga när vinst och förlust är samma på båda sidor. Men proportionalitet måste mätas, den kräver en standard, en gemensam mätsticka. Enligt Aristoteles återfinns den i behovet (*indigentia*). Om personen *A* byter vara *a* mot vara *b* som tillhör personen *B*, då måste tillfredsställandet av A:s behov förhålla sig till tillfredsställandet av B:s behov på samma sätt som värdet på *a* förhåller sig till värdet på *b*. Med denna värdeteori hade den första politiska ekonomin nått en återvändsgränd eftersom en studie av behov leder till psykologi och inte till en analys av samhällsekonomiska fenomen.

Antikens enkla varuproduktion upplevde sin allra friaste utbredning i det grekiska samhället mellan 600- och 300-talet f Kr. Den utveckling som det kritiska tänkandet uppnådde under denna period överträffades heller inte senare. Det antika samhällets upplösning åtföljdes av ett förfall av det teoretiska tänkandet. Först när den enkla varuproduktionen under medeltiden genomgick en ny utbredning i de italienska, flamländska, franska, engelska och tyska byakommunerna tog den gryende politiska ekonomin upp en del av de trådar som lämnats av Platon och Aristoteles. Via förmedling av arabiska och judiska kommentatorer började dessa författare från och med 1100- och 1200-talen bli kända och studerade. Inom kort tvingade den periodens mer utvecklade ekonomiska verklighet de skolastiska teologerna att gå utöver Aristoteles’ tanke att värde mättes genom hur intensiva behov det tillfredsställde.

---

[14] Chen Huan-chang, *op cit*, vol II, s 652; Ly Siou Y, *Les grands courants de la pensée économique chinoise dans l’Antiquité*, s 47-48.

[15] Platon, *The Republic*, vol I, s 140-141 (se kommentar i not 11, s 18 i Cornfords engelska utgåva).

[*] Men på några få ställen i Aristoteles’ *Politiken* och hans *Den nikomachiska etiken* finns det spår av en mer objektiv syn på arbetets plats i samhällslivet och utbytet.

[16] Farrington, *Greek Science*, vol II, s 163-166.

[17] Aristoteles, *Den nikomachiska etiken*, bok V, del 8 och 9.

Rationalismens pånyttfödelse på 1200-talet, speciellt i Sorbonne, stimulerade denna kritiska granskning.* Föga kända kommentatorer och predikanter som Robert Grosseteste verkar ha röjt vägen för dessa framsteg. Men det var Albertus Magnus och Thomas av Aquino som faktiskt skulle få den ekonomiska vetenskapen att ta detta stora steg framåt.

Albertus tog upp att Aristoteles hade visat att utbytet grundar sig på en proportionalitet mellan behov och värden, och definierade inte behov som *måttet* på utan *orsaken* till denna proportionalitet.[18] Och han fortsatte med att delvis ta upp Platons teori om ”tid och besvär” och gav den en mer exakta form, ”arbete och kostnader” (*labor et expensae*).§

När en arkitekt byter ett hus han har formgivit mot skor som tillverkats av en skomakare ”måste ett förhållande uppnås (mellan de två varornas värden) så att i den mån arkitekten har använt *mer arbete och kostnader* under sitt arbete än skomakaren, så får han på samma sätt mer skor och pengar än vad han ger i hus”.[19]

Men Albertus Magnus utarbetar inte en ren arbetsvärdesteori. Behovens intensitet, som först framstår som ett villkor för bytesvärde, återkommer senare som ett mått på värde.

Hos Thomas av Aquino återfinner vi i huvudsak samma metod men med större klarhet och precision i framställningen. Om det inte sker ett proportionellt utbyte bryter staden samman eftersom den grundar sig på arbetsdelning. Och utbytet blir inte proportionellt om det inte finns proportionalitet mellan allas *produktiva ansträngningar* (*quod actio unius artificio maior est quam actio alterius*).[20] Och i detta fall återfaller samhället till ett tillstånd av slaveri – det vill säga återgäldande av obetalt arbete, som en slavs arbete! Här uppvisar Aquino en klarhet i sitt tänkande, eftersom den enkla varuproduktionen verkligen förutsätter ett *jämlikt utbyte mellan fria ägare,* vilket står i motsättning till trälarnas eller slavarnas tvångsarbete. När han på följande sätt presenterar Aristoteles’ fyrsidiga ”förhållande för utbytet” står han på gränsen till en modernt formulerad arbetsvärdesteori:

> Låt oss anta att det i ena hörnet, A, finns två böcker och i det andra, B, finns en bok, och att det i C finns en person, exempelvis Sortis, som har arbetat i två dagar och i D finns Platon som har arbetat i en dag. Då borde förhållandet mellan A och B vara samma som mellan C och D (det vill säga A borde få dubbelt så mycket värde som B).[21]

Här presenteras alltså arbetstid, den mängd arbete man bidragit med, som ett mått på värde. Senare verkar Aquino göra en viss reträtt till en syn på värde som mäts med behov. Men hans formuleringar är inte särskilt tydliga (se avdelning 9 i Bok Fem) och är ännu mer än i fallet Albertus Magnus nära teorin om behov (bruksvärde) som *en förutsättning snarare än mått* på bytesvärde. När han lämnar arbetsvärdesteorin förefaller det till och med som om det är för att analysera marknadspriser snarare än värdet på varor.[22]

Det har skrivits en hel del om det djärva steg framåt inom det ekonomiska tänkandet som Thomas av Aquino tog. Vissa har uttryckt tvivel om det var ett steg framåt och blandar själva samman bruksvärde med bytesvärde. Andra har hävdat att det bara var ett ”ungdomsmisstag” och att Aquino i *Summa Theologica* återvänder till en rent aristotelisk uppfattning, det vill säga en subjektivistisk

---

* Aristoteles och Thomas av Aquino, *Journées d’études internationales*, 1955, på flera ställen.
Varken Albertus Magnus eller Thomas av Aquino inskränkte *uttryckligen* formuleringen ”arbete och kostnader” till enbart arbete.

[18] Albertus Magnus, *Opera*, vol IV, s 201 (kommentar till *Den nikomachiska etiken*).

§ Se angående denna rationalistiska och materialistiska pånyttfödelse, dess samhällsekonomiska ursprung och ideologiska föregångare Ernst Bloch, *Avicenna und die Aristotelische Linke* (s 49, 69, ff).

[19] Albertus Magnus, *Opera*, vol IV, s 203.

[20] Thomas av Aquino, *Commentarii in Decem Libros Ethicorum Aristoteletis*, s 65.

[21] *Ibid*, s 63.

[22] Hagenauer, *Das ”iustum pretium” bei Thomas von Aquino*, s 43-54.

syn på bytesvärdet.[*] I sin *History of Economic Analysis* [Den ekonomiska analysens historia] förefaller Schumpeter själv ha underskattat Aquinos bidrag avsevärt. Men andra författare presenterar honom som en verklig föregångare till Ricardo om inte till och med Marx själv (till exempel Selma Hagenauer och Edmund Schreiber).

Hur ska vi förklara både framstegen och begränsningarna i Thomas av Aquinos ekonomiska tänkande? De verkar i huvudsak bero på den objektiva verklighet som rådde under hans tidsålder och de speciella ideologiska behov som Aquino försökte lösa. *Internationell handel och handel med pengar* hade trängt in i ett samhälle som å ena sidan karakteriserades av en naturaekonomi och å den andra av en avsevärd utveckling av en enkel varuproduktion. Jämsides med tusentals små producenter som *sålde* (sina produkter) *för att köpa* (sina existensmedel) uppträdde köpmän, ockrare och bankirer som *köpte* (varor, arrenden, etc) *för att sälja med vinst*.

Thomas var teolog och måste förlika den ekonomiska verkligheten med kyrkans läror. Han var tvungen att dra en linje mellan det som var ”rättmätigt” och det som inte var det. Han kunde inte rättfärdiga ocker men han kunde inte heller fördöma handel. Hans ekonomiska ideologi återspeglar således motsättningarna hos en lära som huvudsakligen uppstod under den period då kyrkan var en feodal makt under en naturaekonomi och sedan anpassades till en ny tidsperiod som grundades på en penningekonomi, i vilken kyrkan försökte integrera sig samtidigt som den på en och samma gång försökte trygga sin tro och sina egendomar. Thomas fördömer köpmannen som *ad hoc emit ut carius vendat* (”köper för att sälja dyrare”),[23] men rättfärdigar köpmannen som transporterar varor eller lagrar dem och gör en befogad profit *quasi stipendium laboris* (”nästan som lön för utfört arbete”).

Albertus Magnus och Thomas av Aquino utgick från Aristoteles’ traditioner och försöker förlika dem med kyrkofädernas lära som hyllade arbetets förtjänster. Men det är framförallt *för att rättfärdiga köpmännens profiter* som de säger att köpmannen i sina varor förkroppsligar ett värde som står i rimlig proportion till hans ”arbete och kostnader”, en teori som förfäktades redan i Talmud[24] och gradvis togs upp av 1200- och 1300-talens skolastiker.[§] Till sist verkar Thomas ha kommit nära arbetsvärdesteorin för att försvara den rådande samhällsordningen snarare än att kritisera kapitalismen som höll på att födas i hans hemland.

Även om de skolastiska tänkarna, i synnerhet Duns Scotus, tog upp och utvecklade teorin om att bytesvärdet grundades på ”arbete och kostnader” (*labor et expensae*) så var det i ett annat samhälle som grundades på enkel varuproduktion, i det islamska imperiet, som en stor arvtagare till den aristoteliska traditionen, Abd-al-Rahman-Ibn-Khaldun (1332-1406), tog upp samma tankar och gjorde dem mer exakta och dessutom inordnade dem i en syn på samhällshistorien som – fyra och ett halvt sekel före Marx! – kommer nära den historiska materialismen.

Före Adam Smith förklarar Ibn-Khaldun att folkens välstånd ligger i ”konstens och hantverkets produkter” (varor).[25] Han utvidgar denna tanke: om priset på vete är högre i Spanien än i Nordafrika[26] så är det på grund av att det har krävts en längre tids arbete och högre odlingskostnader för

---

[*] Baldwin, *The Medieval Theories of the Just Price*, s 75-78; Schumpeter, *History of Economic Analysis*, s 91, 93-94. Det verkar emellertid som om Aquinos kommentarer till *Den nikomachiska etiken* görs *senare* än *Summa*, så att det verkligen var ett *framsteg* i hans tänkande i ekonomiska frågor. (Aristoteles och Thomas av Aquino, *Journées d’études...* s 155.)

[23] Thomas av Aquino, *Summa Theologica*, vol II, del 2, fråga 77, artikel 4.

[24] Mishna, Seder Nessikin, Baba Meiza, vol V del 4 och vol VII, del 4 och 7, med kommentarer s 69-70 och 80.

[§] Den lades fram redan av författarna till *Decretum* i början av 1100-talet. (Baldwin, *op cit*, s 38.) De verkar ha lanserat denna teori för att ställa städernas hantverk, som de rättfärdigade, mot handeln, som de helt och hållet fördömde. Det är värt att notera de betydande skillnaderna mellan dessa författares främsta intresse och Albertus’ och Thomas’ huvudintressen.

[25] Ibn-Khaldun, *Prolégomènes*, vol I, s 311.

[26] *Ibid*, vol II, s 274.

att producera det, och inte på grund av att det är mer ont om livsmedel där.[27] Till skillnad från Albertus Magnus, Thomas av Aquino, Duns Scotus och de andra skolastikerna *försöker man* här inte avgöra ett *rättmätigt pris* utan *förklara de aktuella priserna*. Värdeteorin grundas inte längre på etiska kriterier utan på en syntes av empiriska data och teoretisk analys. Ty Ibn-Khaldun underlåter inte att formulera sin värdeteori i allmän form:

> Allt det som utgör förvärv och tillgångar (av varor) och välstånd utgår bara från människans arbete... Utan arbete skulle inte dessa sysselsättningar (hantverk, jordbruk, gruvdrift) ge någon profit eller vinst.[28]

Ibn-Khaldun fullföljer denna tankegång och anar hur kvalificerat yrkesarbete inskränks till enkelt arbete och har till och med en instinktiv uppfattning om mervärdesteorin. Han skriver faktiskt att de vinster som ”denna jordens mäktiga” får utgör ett tillägnande av andras obetalda arbete eller gåvor [tribut!].[29]

I ett samhälle som grundar sig på enkel varuproduktion framstår Ibn-Khaldun som en föregångare. Det krävdes en ny och djupgående omvälvning av produktionssättet, av den ekonomiska *verklig-heten*, innan människan kunde bli *medveten* om alla de motsättningar som är förbundna med produktionen av varor och i själva varan, innan den politiska ekonomin verkligen kunde födas som en vetenskap.

Utvecklingen av arbetsvärdesteorin

Mellan 1300- och 1600-talet skulle arbetsvärdesteorin stå och stampa eller till och med gå bakåt jämfört med de framsteg som Albertus Magnus, Thomas av Aquino, Duns Scotus och Ibn-Khaldun hade gjort. Men den periodens spirande politiska ekonomi slutade inte utvecklas. Utvecklingen tog en del kringelikrokar innan den korsade det korta avstånd som skiljer Ibn-Khaldun från William Petty. I och med denna omväg berikades den med många nya frågor, den gav sig nästan i kast med allt som rörde problemet och la märke till den stora mängd empiriska data som Ibn-Khaldun och Thomas av Aquino saknade, för att inte nämna Platon och Aristoteles.

Från de sista skolastikerna ända fram till merkantilisterna och fysiokraterna var det *välståndets karaktär* som helt sysselsatte ekonomerna.[*]

De kom fram till denna fråga genom att studera valutaproblem och de störningar som orsakades av den valuta som från och med 1300-talet i stor utsträckning användes av olika europeiska härskare. Inflödet av ädelmetaller på 1500-talet och sedan den prisrevolution som det orsakade, gav upphov till ett antal frågor angående förhållandet mellan en nations välstånd, dess handel och produktion, den mängd ädelmetaller den hade i sin ägo och dess handelsbalans, förhållandet mellan statsutgifter och allmän rikedom, etc. Som Keynes konstaterade låter många merkantilistiska skrifter anmärk-ningsvärt moderna,[30] mindre tack vare sina analysmetoder än den *klart pragmatiska karaktären* på deras analyser och slutsatser.

På frågan ”vad utgör nationens välstånd?” svarade merkantilisterna successivt: befolkningen, till-flöde av ädelmetaller (Serra) det vill säga en positiv betalningsbalans, en gynnsam handelsbalans, handel och manufakturer, jordens bördighet.[31] Exemplet Spanien, som på grund av underskottet i sin betalningsbalans till slut utarmades av sina koloniala erövringar trots de enorma förmögenheter av ädelmetaller som strömmade in varje år; exemplet Nederländerna, som tack vare sin ”handel”

---

[27] *Ibid*, s 285.
[28] *Ibid*, s 320, 321.
[29] *Ibid*, s 322, 337.
[*] De första ekonomer som gjorde systematiska uttalanden var offentliga administratörer som lade fram saker som ”rapporter om nationens tillstånd”. (Schumpeter, *op cit*, s 160.)
[30] Keynes, *General Theory...*, s 334-335, ff.
[31] Stark, *History of Economics...*, s 9.

och sin ”industri” snart blev det rikaste landet i Europa, inspirerade och bekräftade merkantilisternas teorier. De flesta skolastikerna på 1400- och 1500-talen – i synnerhet spanjorer som Molina – specialiserade sig på att försvara handeln, och deras teorier om ”ett rättmätigt pris” och ränta som rättfärdigas i den mån handelsmännen ”arbetar” hänger ihop med merkantilisterna som tillstår att det ”gängse priset” är det ”rättmätiga priset”. Det ”gängse priset” beror antingen på mängden pengar (Locke) eller på förhållandet mellan tillgång och efterfrågan (Barbon) eller på behoven eller alla dessa faktorer sammantagna. Skillnaden mellan *gängse pris* och *rättmätigt pris* finns underförstått redan i Thomas av Aquinos *Summa Theologica*, där ”gängse pris” (*pretium datum*) i jämförelse med ”rättmätigt pris” avgörs av *copiae et inopiae* (överflöd eller brist, det vill säga tillgång och efterfrågan).[32] Vi bör tillägga att flera av merkantilisterna, såsom spanjoren Pedro Fernandez Navarrete, och till och med förmerkantilister som napolitanaren Carafa, formulerade tankegångar som låg nära arbetsvärdesteorin.[33]

Det är orättvist mot merkantilisterna att främst betrakta dem utifrån de protektionistiska åtgärder som de inspirerade och försvarade för att säkerställa en gynnsam betalningsbalans för Storbritannien. Merkantilisterna reagerade i själva verket mot Jean Bodins och Staffords konservativa strävan, som ville återvända till medeltidens stränga regleringar för att få stopp på de förluster som 1500-talets prisrevolution orsakade. Typiska företrädare för merkantilismen som Thomas Mun (*Engelands skattkammare genom den utländske handelen*) talade mot medeltida regleringar och för *fri inhemsk handel*. De krävde protektionistiska åtgärder, utveckling av handelsflottan, begränsningar av importen och utökning av exporten, därför att ackumulation av ädelmetaller i landet för dem var lika med ackumulation av en ”lönsam grundfond” det vill säga *kapital*, och ett kapital som måste fås ”att arbeta” (det vill säga måste investeras) för att öka landets välstånd.[34]

Merkantilisternas teorier återspeglar på ett förträffligt sätt kraven och begränsningarna hos en kapitalism som i grund och botten var *handels*borgarklassens kapitalism. Men de kom redan nära en mer fullkomlig arbetsvärdesteori och gick utöver överväganden om behovsintensitet eller tillgång och efterfrågan. Vissa merkantilister nöjde sig inte med att konstatera att det var ”marknaden” som ”bestämde” priserna: bakom de förvirrande prissvängningarna sökte de en *konstant* som skulle förklara mysteriet.

På 1600-talet analyserade William Petty (*Political Arithmetic*, [Politisk räknekonst] 1631) och Boisguillebert (*Détail de la France* [Beskrivning av Frankrike]) ytterst systematiskt frågan om bytesvärde, och de lade fram två lösningar som på 1700-talet skulle komma att definiera två strömningar inom den politiska ekonomin när denna väl blev ett vetenskapligt system, nämligen den brittiska klassiska skolan och den franska fysiokratiska skolan. För grundaren av den fysiokratiska skolan är det jordbruksarbetet som till syvende och sist utgör den enda källan till värde. Men för William Petty är det arbete som sådant som är källa till bytesvärdet:

> ”Anta att en man med sina egna händer besår en viss andel av jorden med spannmål... Låt en annan man resa till ett land där det finns silver, gräva upp det, förädla det och ta med det till samma ställe där den andra mannen planterade sitt spannmål... Jag säger att den enes silver måste bedömas ha samma värde som den andres spannmål” (om de använde samma tid för att producera dem): ”låt hundra män arbeta tio år med spannmål och samma antal män lika lång tid med silver; jag säger att nettoavkastningen av silver är priset på hela nettoavkastningen av spannmål.”[35]

[32] Hagenauer, *op cit*, s 43-54.
[33] Schumpeter, *op cit*, s 162-163, 168.
[34] Mun, *Engelands skattkammare genom den utländske handelen*, på svenska 1745, s 19 [i eng uppl].
[35] Petty, *Economic Writings*, vol I, s 43.

Tanken på ett ”naturligt” (eller ”verkligt”) pris i jämförelse med ”gängse” (eller ”marknads-”) pris uppstod sakta under 1600-talets lopp och i början av 1700-talet,[36] jämsides med uppkomsten av en annan teori, den om den ”naturliga ränta” som allt kapital, eller snarare allt arbete, kan producera utöver sina egna underhållskostnader. Det är betecknande att Petty och alla andra tidigare författare bara talar om ”ränta” och inte vinst. Det samhälleliga mervärdet var fortfarande i huvudsak av rent *jordbruks*ursprung. Men den politiska ekonomin rör sig alltså framåt mot en teori som beräknar en varas ”naturliga pris” på grundval av dess produktionskostnad, till vilket det läggs en ”genomsnittlig ränta” (i Pettys fall det genomsnittliga arrendet för en åker under en sjuårsperiod).

De första merkantilistiska författarna beskrev det ekonomiska livet och kom fram till att ”nationens ränta” eller ”nationens utdelning” var resultatet av varornas *cirkulation*. Men i och med tillväxten av manufakturproduktionen och den tekniska revolutionen inom jordbruket under 1600- och 1700-talen hamnade *produktionen* av den samhälleliga merproduktionen i centrum för uppmärksamheten. Således finns det mer än en beröringspunkt mellan Petty och hans ”naturliga ränta” å ena sidan, och fysiokraterna å den andra, som trodde att de hade upptäckt hela den samhälleliga merproduktionens ursprung i skillnaden mellan resultatet av bondens arbete och kostnaderna för hans underhåll. Det verkar dessutom fastslaget att fysiokraternas mest representativa författare, Quesnay, var påverkad av det gamla kinesiska ekonomiska tänkandet, som förutsatte att jordbruksarbetet var det enda som skapade värden.[37]

Fysiokraternas försök att avgöra källan till alla samhälleliga inkomster är en utmärkt återspegling av den ekonomiska verkligheten i Frankrike under 1700-talets första hälft. De adliga jordägarnas inkomster var förvisso bara det överskott som bönderna producerade. Vad gäller hantverkare och manufakturer så arbetade de i huvudsak för adeln, eftersom de fortfarande huvudsakligen tillverkade lyxvaror![38] Tanken att det bara var böndernas arbete som producerade nytt värde ledde till ett extremt praktiskt förslag, nämligen att bara adelsmännen borde betala skatt, eftersom det var de som tillägnade sig överskottet, ”nationens ränta”. Även på denna nivå närmade sig fysiokraterna Petty, som under ekonomiskt mindre utvecklade förhållanden hade dragit liknande slutsatser.[39]

Petty och hans efterföljare – John Locke, Richard Cantillon, James Steuart och många andra – gick längre än fysiokraterna genom att inse den egenskap som allt arbete har av att skapa bytesvärde. Men de hittade aldrig *värdets* verkligt *gemensamma måttstock*. Arbete och jord, två av värdets källor, det var den motsägelsefulla slutsats de kom fram till, och som de förgäves försökte göra förenliga.[*] Denna motsättning återspeglar den kapitalistiska ekonomins faktiska läge under denna period, under övergången mellan en övervägande jordbruksekonomi och en ekonomi grundad på industriproduktion.

I sin berömda bok *Folkens välstånd* gav Adam Smith den första klassiska redogörelsen av alla de ekonomiska teorier som var i omlopp på hans tid. Han hade sina brittiska och franska föregångare mycket att tacka för, och upprepade ofta på ett mer exakt sätt det de redan hade sagt. Men hans analys av varan, arbetsdelningen, av kapital och värde, enkelt och sammansatt arbete, utgjorde för första gången ett sammanhängande system. Det var han som för första gången systematiskt formulerade arbetsvärdesteorin, som hänför varans värde till den mängd arbete som den innehåller, och som försöker underbygga sin teori med ett antal bevis, inklusive historiska sådana.

---

[36] Boisguillebert, *Détail de la France*, s 171; *Dissertation sur les richesses, l’argent et les tributs*, s 406; Meek, *Studies in the Labour Theory of Value*, s 24-36.
[37] Ly Siou Y, *op cit*, s 56-57.
[38] Stark, *op cit*, s 17-18.
[39] Roll, *History of Economic Thought*, s 103.
[*] I själva verket var deras teori en enkel produktionskostnadsteori, att kostnaderna varierade med den respektive andelen arbete och ”jord” (det vill säga råvaror). (Cantillon, *Essai sur la nature du commerce en général*, s 27.)

Ändå förblev Adam Smith en fånge av sin tid. Hans politiskt ekonomiska system innehåller tre viktiga motsättningar som när det kommer till kritan samtliga kan tillskrivas brister i hans värdeteori.

För det första gör han ingen klar åtskillnad mellan ”arbete” och ”arbetskraft”. I själva verket är hans teori mer en teori som hänför varans värde till *arbetskostnader* än en teori som hänför detta värde till den mängd arbete som lagts ut. Trots att han hela tiden upprepar att ”enbart arbete... är ensamt den slutgiltiga och verkliga måttstock med hjälp av vilken värdet på alla varor alltid och på alla platser kan bedömas och jämföras”,[40] så inskränker han när allt kommer omkring ”arbete” till en arbetares lön, det vill säga värdet på det spannmål som krävs för att livnära arbetaren.[*] Resultatet blir uppenbarligen en ond cirkel: å ena sidan avgörs en varas värde av det arbete den innehåller, men å den andra avgörs ”värdet på det arbete” som den innehåller av värdet på det spannmål som livnär arbetarna. Men detta spannmål är sin tur en vara vars värde avgörs av det arbete den innehåller. Och så vidare. ”Arbetets värde” avgörs alltså av... arbetets värde!

Adam Smith fortsätter med att bryta ner varans värde i löner, jordränta och profit, och hänför helt riktigt dessa tre delar till *levande mänskligt arbete*, vilket de när det kommer till kritan är resultatet av. Men han missförstår arbetskraftens dubbla funktion, att skapa nytt värde och att bevara värdet på de produktionsmedel den använder. Därmed är hans teorier om *reproduktion* spolierade redan från början: frågan om kapitalackumulation i form av en ökad mängd produktionsvaror gäckar honom, liksom ännu mer fullständigt frågan om uppdelningen av varor i två stora kategorier: produktionsvaror och konsumtionsvaror.

Slutligen betraktar Adam Smith profit och jordränta som två *olika* enheter som visar sig som inkomst åt två olika samhällsklasser. Men trots att han inser att räntan bara ökar på bekostnad av profiten (om lönerna är som lägst), och även om han i förbigående hänför dessa två sorters inkomster till samma samhällsekonomiska ursprung, den samhälleliga merproduktionen, så behandlar han inte denna merproduktion som en kategori som är skiljd från den form i vilken den yttrar sig. Han frågar sig faktiskt inte varifrån den kapitalistiska profiten har sitt ursprung, utan nöjer sig med att konstatera att om inte kapitalisterna får någon profit på sitt kapital så skulle de begränsa sig till att använda det själv för att köpa en bit mark som skulle ge ränta. Han inser dock att denna profit är en del av det nya värde som arbetarna skapat.

Samtliga dessa motsättningar hos Adams Smiths teori har en och samma källa: denna ekonom förblev en fånge av sin tid, som på det hela taget var *före* den industriella revolutionen.[41] Av denna anledning missade han frågan om avskrivning av det fasta kapitalet, ty inom hemindustrin arbetade man i huvudsak med produktionsverktyg som gick vidare från far till son och ännu inte ersattes periodvis under trycket från de oupphörliga tekniska revolutionerna. Det är också därför han inte kunde förstå värdets verkliga natur, eftersom han huvudsakligen blev medvetet om det under *cirkulationen av varor som hade producerats av sina ägare*.[§] Det var först när arbetskraften själv hade blivit en vara, och dessutom i stor skala, som det blev möjligt att genomskåda värdets hemlighet.

Den klassiska politiska ekonomins höjdpunkt och slut

Med David Ricardo får den klassiska politiska ekonomin sin perfekta borgerliga form och närmar sig randen till sitt oundvikliga slut. I sin *Nationalekonomins och beskattningens huvudprinciper* (1817) utgår Ricardo från själva den punkt där Adam Smith stannade. Boken börjar med detta berömda stycke: ”En varas värde, eller den mängd andra varor mot viket den kommer att bytas,

---

[40] Adam Smith, *Folkens välstånd*, s 33 [eng uppl].

[*] Redan William Petty hade skrivit att ”den gemensamma måttstocken på värde är en vuxen mans dagsportion av mat, i medeltal, och inte en dags arbete”. (Petty, *op cit*, vol I, s 181.)

[41] Stark, *op cit*, s 35 ff.

[§] I bok 1, kapitel 5 i *Folkens välstånd*, grundar sig Adam Smiths hela argumentation på exempel som tagits från den enkla varuproduktionen.

beror på den relativa mängd arbete som är nödvändig för dess produktion, och inte på den större eller mindre kompensation som betalas för detta arbete.”[42]

Även om Ricardo under loppet av sin kritik av Adam Smith snabbt kom fram till skillnaden mellan arbete och arbetskraft, så drog han inte utifrån detta de slutsatser som gjorde att Marx kunde lösa den grundläggande svårighet som finns inneboende i varje arbetsvärdesteori. Till skillnad från Adam Smith gör Ricardo inte någon uppdelning mellan produkter av arbete och produkter av ”ackumulerade lager” (kapital), utan förklarar att levande arbete tillför en del av värdet hos de arbetsverktyg som det använder till de råvaror som det bearbetar. Således har kapitalet själv ett värde som till syvende och sist härleds från den mängd arbete som krävts för att producera det. Följaktligen lägger han fram en verklig, sammanhängande arbetsvärdesteori, där den *mängd arbete som använts* under produktionen (mätt i antalet arbetstimmar) blir *bytesvärdets enda måttstock*.

Professor Sraffa har på ett övertygande sätt visat att Ricardo, tvärtemot den allmänt accepterade uppfattningen, inte ändrade sin syn på värdet under de sista åren av sitt liv.[43] Men det som däremot visar sig i hans sista skrifter är en känsla av obehag och tvivel om *förhållandet mellan värde och pris*. Ricardo upptäckte snabbt att varor såldes till priser som bara *ungefär* motsvarade den mängd arbete som behövdes för att producera dem: ”Den relativa produktionskostnaden för två varor står nästan i förhållande till den mängd arbete som från början till slut läggs ned på dem.”[44] Enligt Ricardos uppfattning beror denna ungefärlighet på det faktum att värdet också påverkas av *kapitalets sammansättning* (det som Marx skulle komma att kalla kapitalets organiska sammansättning), hur varaktigt det var, det vill säga uppdelningen mellan fast och cirkulerande kapital. Enligt Ricardo handlar det om en motsättning hos själva fakta – men en motsättning som han aldrig lyckades lösa. Det var Marx som löste denna motsättning med hjälp av sin teori om profitkvotens utjämning och bildningen av produktionspriser.

Trots att Ricardo formulerade en klassisk värdeteori är det ingen slump att han inte lyckades formulera en sammanhängande teori om priserna. Orsaken är att teorin om en genomsnittlig profitkvot och exakt hur man beräknade den är oskiljaktigt knuten till teorin om mervärde och merarbete, obetalt arbete, det vill säga till avslöjandet av det kapitalistiska produktionssättets *exploaterande karaktär*. Med Ricardo nådde den klassiska politiska ekonomin sin mest avancerade utvecklingsnivå. Under sin progressiva och revolutionära kamp mot godsägararistokratin hade denna politiska ekonomi avslöjat att alla inkomster som inte härrörde ur arbete hade en parasiterande karaktär. Den hade krävt största möjliga produktions- och utbytesfrihet som det enda sättet att minska varornas produktionskostnader och på så sätt öka folkens välstånd. Under den kända debatten mellan Ricardo och Malthus (som var talesman för samhällets parasiterande klasser), hade arbetsvärdesteorins historiskt progressiva roll visat sig tydligt.*

Men i det ögonblick den brittiska borgarklassen riktade sina sista segerrika slag mot godsägarna, just innan spannmålstullarna upphävdes och frihandeln segrade, hade dess revolutionära roll upphört. Den brittiska arbetarklassen hade djärvt höjt på huvudet, och till svar fått slakten vid Peterloo. Från och med då hade den brittiska borgarklassen en benägenhet att mer bry sig om att försvara sina privilegier än att kämpa mot godsägarnas privilegier. Dess konservativa roll blev mer framträdande än dess revolutionära roll.

Ricardo formulerade en teori om profitkvotens fallande tendens, men han härledde den inte från de lagar som styr kapitalackumulationen utan från sin teori om differentialränta, minskande avkastning från jorden, ökande kostnader för livsmedel och de stigande nominella löner som det orsakade.[45]

---

[42] Ricardo, *Nationalekonomins och beskattningens huvudprinciper*, s 9 [eng uppl].
[43] Inledning till *The Works and Correspondence of David Ricardo*.
[44] Sraffa, red, *The Works and Correspondence of David Ricardo*, s 35.
* Angående Malthus’ teorier om befolkning och löner, se kapitel 5 och 9.
[45] Ricardo, *Nationalekonomins och beskattningens huvudprinciper*, s 197 [eng uppl].

Den ekonomiska vetenskapen kunde inte gå längre utifrån den nivå som David Ricardo hade uppnått, annat till den höjdpunkt som Karl Marx skulle leda den till. För att nå denna höjdpunkt var det nödvändigt att på en och samma gång avslöja systemets urskuldande karaktär och formulera en sammanhängande teori om mervärde, profit, profitkvotens utjämning, profitkvotens fallande tendens, och de kriser och motsättningar som det kapitalistiska systemet lider av. Det var också nödvändigt att visa på den historiskt begränsade karaktären hos ett system som var dömt att lämna plats åt ett högre samhällssystem. De som inte kunde eller ville följa den vägen blev tvungna att gå samma väg tillbaka och kliva ner från Ricardos höjder till den eklektiska och vulgära politiska ekonomins träsk.

Den politiska ekonomin efter Ricardo framstår således som en period av höjdpunkt och slut för det klassiska systemet, en höjdpunkt och ett slut som på ett *positivt* sätt förverkligades av Marx och Engels, och negativt av Ricardos epigoner och eklektiska kritiker, de som Marx kallade ”vulgärekonomerna”.

Marx’ bidrag

Marx överträffade Ricardo på tre sätt. Under utarbetandet av sin teori om mervärdet (som enligt hans eget uttalande var hans största bedrift på det ekonomiska området: se hans brev till Engels, 24 augusti 1867[46]) gjorde han det möjligt att på ett uttömmande sätt sammanfoga sociologi och ekonomi och upptäckte den lag som låg bakom all historisk utveckling, den lag som *förklarar* klasskampen. Genom att utarbeta teorin om profitkvotens utjämning, bildningen av produktionspriser och profitkvotens fallande tendens gjorde Marx det möjligt att omvandla ett ekonomiskt system som dittills i huvudsak betraktats som ett statiskt system till ett dynamiskt system, vars viktigaste utvecklingslagar han avslöjade. Genom att utarbeta sin teori om kapitalets reproduktion och den nationella inkomsten, och genom att skissera en kristeori lyckades han samtidigt uppnå en första praktisk syntes av mikroekonomiska och makroekonomiska teorier.

Det avgörande steg framåt som det samhällsekonomiska tänkandet uppnådde med hjälp av Marx var förvisso att de olika kategorierna ”profit”, ”arrende” och ”ränta” begränsades till en enda grundläggande kategori som behandlades som sådan, nämligen kategorin mervärde eller merarbete.[47] Tack vare denna begränsning, som Adam Smith bara hade anat och Ricardo hade börjat genomföra men inte lyckats förverkliga, kunde Marx i sin tur avslöja mervärdets karaktär, att det bara vara en speciell penningform av den allmängiltiga historiska kategorin *samhällelig merproduktion, merarbete*. Från och med då kunde de moderna proletärerna ses som arvtagare till de medeltida trälarna och antikens slavar, och kapitalistklassens utsugning av dem var inte längre något mysterium. Genom att avslöja den ekonomiska hemligheten bakom mervärdet – skillnaden mellan *arbetskraftens* värde och det *värde* som denna arbetskraft skapade – kunde han lösa arbetsvärdesteorins alla motsättningar och slå fast en ekonomisk teori med en sammanhängande vetenskaplig bas.

Genom att avslöja den samhälleliga hemligheten bakom mervärdet – det privata tillägnandet av mervärde, av obetalt arbete – kunde Marx i ett enda slag inse vad som var *rationellt* och *ofrånkomligt* i kapitalisternas beteende (att försöka förlänga arbetsdagen, minska produktionskostnaderna genom att utveckla användningen av maskiner, ackumulera så mycket kapital som möjligt för att ”frigöra” så mycket arbete som möjligt, etc) och också vad som var logiskt och oundvikligt i arbetarnas reaktion på detta. Han har ofta blivit förebrådd för att ha formulerat en ekonomisk teori som grundar sig på moralisk indignation. Sanningen är den att hans rigorösa ekonomiska analys gjorde det möjligt att för första gången ställa den moraliska indignationen på en fast vetenskaplig grundval.

[46] Se *Från Marx till Engels, London den 24 augusti 1867*, på marxists.org.
[47] Engels, *Förord till Kapitalet, Andra boken*, på marxists.org.

Tack vare sin teori om mervärdet fullbordade Marx den svåra uppgiften att hänföra värdet till produktionspriset, och på så sätt lägga grunden för en enhetlig förening av de mikroekonomiska och makroekonomiska teorierna. *Samma analys* inneslöt både varje enskild vara och den samhälleliga produktionen i sin helhet.

Förvisso var inte Marx den förste som utarbetade en allmän formel för den samhälleliga produktionens cirkulation och reproduktion. Pionjärerna inom den makroekonomiska analysen var Petty, King, Boisguillebert, Richard Cantillon (den verkliga fadern bakom den berömda *Tableau économique*) och Quesnay. Men medan Quesnay grundade den samhälleliga reproduktionsformeln på en uppfattning som begränsades av hans tids omständigheter, teorin att böndernas arbete producerar ett överskott, ett samhälleligt ”arrende”, så grundar Marx sina reproduktionsformler på teorin om *kapitalackumulation*, det kapitalistiska samhällets stora drivkraft. Medan alla andra både samtida och kommande ekonomer var fångar i sin egen epok, om inte till och med efter sin tid,[*] var Marx precis som alla verkliga genier före sin tid. Efter att ha insett det kapitalistiska produktionssättets drivkrafter drog han sin analys till sin logiska slutsats, och kunde på så sätt skymta den både lovande och skrämmande oavbrutna tekniska utveckling som faktiskt inte ägde rum i världsskala förrän efter hans död.

Precis som Marx hade föregångare som hade en sorts föraning om mervärdesteorin, såsom Thompson, Hodgkins och i synnerhet Richard Jones,[48] så var han heller inte den förste som formulerade lagen om profitkvotens fallande tendens. Denna lag kom från Malthus och Ricardo. Men de grundade den på ”lagen” om minskande avkastning från *jorden*, medan Marx var den förste som härledde denna lag från kapitalackumulationens utveckling och knöt den direkt till arbetsvärdesteorin: om levande arbete är det enda som skapar värde, då måste minskningen av arbetets andel (löner) av det totala kapitalet som beror på att det konstanta kapitalets andel ökar, med nödvändighet leda till att merarbetet minskar i förhållande till kapitalet. Därmed knöts även den mikroekonomiska och den makroekonomiska analysen närmare varandra: det är i hemligheten bakom själva varan som han kommer att upptäcka alla de motsättningar som dömer den kapitalistiska samhällsordningen till sitt ofrånkomliga öde.

Slutligen: utan att systematiskt ta itu med frågan om periodiska kriser – han hade sparat denna fråga till ett senare kapitel i *Kapitalet* som aldrig blev skrivet – var Marx den förste ekonom som gav dem en central plats i det kapitalistiska systemets utveckling, och insåg att de var resultatet av motsättningar som fanns *inneboende* i det kapitalistiska produktionssättet och inte en effekt av yttre orsaker, vare sig tillfälliga eller ”naturliga”. Det är sant att en del av hans samtida ekonomer, som Malthus, Sismondi, J B Say, MacCullough och Ricardo själv, då och då hade berört periodiska kriser. Men ingen av dem hade införlivat en kristeori i *logiken* bakom sitt ekonomiska system. Men hos Marx kan vi hitta alla data och allt material som behövs för att bygga upp en modern kristeori. Det är så riktigt att en av dagens ekonomer, Wassily Leontief, har sagt att alla moderna kristeorier på ett eller annat sätt har härletts från Marx.

Angrepp på arbetsvärdesteorin

I fallet Marx överträffades den klassiska politiska ekonomin på ett positivt sätt. I fallet med den skola som är känd som de ”vulgära” eller eklektiska ekonomerna, kom den att överträffas på ett negativt sätt. Huvuddelen av de av Ricardos efterföljare som inte gick framåt på samma sätt som Marx, och kände att marken skulle glida undan under dem om de vidhöll arbetsvärdesteorin, backade till Adams Smiths ståndpunkter eller till en rent eklektisk och ytlig syn på värde.

[*] Jämför Alvin Hansen: ”Det ekonomiska tänkandets historia visar om och om igen hur teorins utveckling sackar efter händelseutvecklingen.” (Hansen, *Business Cycles and National Income*, s 226.)

[48] Hilferding, *Aus der Vorgeschichte der Marxschen Ökonomie*, i *Neue Zeit*, vol XXX, del 1, s 343 ff.

Den första reaktionen mot den klassiska ricardianska politiska ekonomin uttrycktes av Malthus. Den bestod när allt kommer omkring av en återgång till sammanblandningen av arbete som värdets innersta natur och arbetskraft som skapare av värde som kännetecknade det ekonomiska tänkandet från William Petty till Adam Smith. För att förklara vinst återgick Malthus på samma gång till den banala uppfattningen att den bara är ett extra tillägg på varornas inköpspris. Denna uppfattning dominerade Jean-Baptiste Says skrifter, urtypen för det som Marx kallade ”vulgärekonomernas” skola – som kännetecknades av att de övergav alla försök till systematisering och förening, en i grund och botten *psykologisk* teori om profiter som ”hängts på” en eklektisk värdeteori som inskränkte sig till att beskriva de välkända ”produktionsfaktorerna”.

När J-B Say populariserade Adam Smith, så utarbetade han i grov form alla de svar som den borgerliga politiska ekonomin, ända fram till vår tid, har givit på frågorna om mervärde och profit. Dessutom blandas de två på ett egendomligt och eklektiskt sätt samman i hans skrifter. Å ena sidan har han en teori som säger att mervärde *produceras* av kapital i ordets materiella mening. Å den andra har han en teori som ser mervärde som en kompensation till kapitalisterna för det slitage som deras kapital utsätts för när det används. Dessa två teorier gav upphov till *abstinensteorin*, som första gången formulerades av Nassau Senior.

Allt kapital, säger den, börjar med en viss mängd pengar som kunde ha konsumerats. Kapitalisterna offrar alltså en omedelbar konsumtion för att spara pengarna, och gör det på så sätt möjligt att använda dem för att köpa arbetsverktyg som inte direkt är till för att konsumeras. Denna uppoffring, detta sparande, måste kompenseras, och kompensationen är ränta (mervärde). Vad gäller företagarens profit, så är den bara lön för hans arbete med förvaltningen, förutan vilken ingen produktion skulle kunna äga rum.*

Om denna teori dras till sin logiska slutsats blir den uppenbarligen absurd. När Keynes talar om: ”den uppoffring som han [företagaren] utsätter sig för genom att använda utrustningen istället för att låta den vara overksam”,[49] så befinner vi oss helt klart på sagans område, eftersom företagarna inte offrar någonting när de använder utrustning som de har köpt just i syfte att använda den. Det finns inga ”uppoffringar”, förluster, ”abstinens” för företagaren utom i den mån utrustningen *inte* används.§ Abstinensteorin är meningslös utom i så måtto den uteslutande gäller *penningkapital*. Alla andra tillämpningar av den på andra sorters kapital är absurda.

Men inte ens i förfinad form, uteslutande tillämpad på penningkapital, förklarar abstinensteorin någonting alls. Gör herr Morgan verkligen en ”uppoffring” när han ”avstår” från att konsumera 100 miljoner dollar per år i form av champagne och grannlåt i guld och föredrar att investera pengarna? Är sanningen i själva verket inte den att han investerar sitt kapital på grund av att han inte kan konsumera det, på grund av att detta kapital med mycket stor marginal överskrider det han behöver för att tillfredsställa sina behov?†

---

* Eftersom uppdelningen i ägare och direktörer har följts av att de tekniska direktörerna skiljs från styrelsen, har Schumpeter förklarat att de ansträngningar som belönas på detta sätt inte är de tekniska direktörernas arbete, utan ”framsynthet gällande marknadens tillstånd”.

[49] Keynes, *General Theory*, s 23.

§ På andra ställen (Keynes, *op cit*, s 167) tillbakavisar Keynes dessutom abstinensteorin, när han påpekar att man inte får någon ränta genom att lägga pengar på hög, och som snåljåpen gör nogsamt *avstå* från att konsumera. Men han gör detta bara för att ersätta det med en annan lika felaktig uppfattning, som i ränta ser: ”belöning för att avstå från likviditet”. Som om det under en kapitalistisk regim vore en ”uppoffring” att låna ut inaktivt kapital! Som om den verkliga ”uppoffringen” för en kapitalist inte vore att behålla pengarna i likvid form! Keynes lånar sin teori från börsspekulanternas värld och inte från det industriella livet, på vilket den kapitalistiska ekonomins alla andra områden dock grundar sig.

† En nyklassisk kritiker har besvarat Keynes’ rättframma argument att ”spara innebär att bli utan middag”: ”Nej, att spara innebär vanligtvis att bli utan *en andra middag* samma dag.” Det är bra uttryckt och helt riktigt. Men är ”att bli utan en andra middag samma dag” verkligen en ”uppoffring” som kräver ”kompensation”?

I sin förtvivlan tar abstinensteorins anhängare då till en mytisk tidsperiod som gått förlorad i det förflutnas töcken, under vilken de inledande ”kapitaltillgångarna” byggdes upp genom att vissa personer ”sparade en del av sina inkomster” medan andra slösade bort sina.[50] Men en analys av penningkapitalets ursprung visar att någon sådan tidsperiod aldrig har existerat. Det är faktiskt inte en minoritet av ”sparsamma” personer som är källan till den samhälleliga merproduktionen, utan den moderna kapitalismens förfäder är den minoritet av *inkräktare* som har berövat producenterna en del av deras överskott, antingen genom överenskommelser eller med våld. Visst förekom det att man ”avstod” men det var producenterna som ”tvingades avstå” och inte ”företagarna”.[*]

När det kommer till kritan nöjer sig ”vulgärekonomerna” (med undantag för Böhm-Bawerks nyklassiska skola) med att återge ”fakta”, det vill säga att det finns kapitalägare, arbetare och jordägare, som var och en får inkomster från den pågående produktionen eftersom var och en av dem är ”oundgängliga” eller det är ”ont om dem”.[51] Hur ”sällsynta” de är antas visa sig exakt i det pris som betalas för den särskilda ”produktionsfaktorn”.[§] Här är det uppenbart att de kringgår sakfrågan. Man börjar med att *förutsätta* att ”inkomster” fördelas utifrån detta kriterium, och man ”bekräftar” detta antagande i sin analys utan att någonsin fråga sig om dessa ”faktorer” faktiskt *skapar värde*.

I själva verket ”skapar” inte fast kapital några inkomster, mer än mark gör det. Om man inte, direkt eller indirekt, ansluter levande arbete till en maskin så producerar den inte något värde. Fördelningen av inkomster bland kapitalister, arbetare och jordägare äger rum på marknaden. Men marknaden kännetecknas av en *institutionell ojämlikhet*, förutan vilken den kapitalistiska regimen inte skulle klara sig en enda dag: en samhällsklass har *monopol* över produktionsmedlen; en annan samhällsklass *tvingas* sälja sin arbetskraft för att kunna existera. ”Priset” på produktionsfaktorerna motsvarar dessa ojämlika marknadsförhållanden. De har inget att göra med den teoretiska frågan om att skapa värde.

Vissa kan replikera: om man nu antar att det är så, varför kan vi inte nöja oss med denna kritik mot de institutionellt ojämlika förhållandena på marknaden? Varför ska vi leta efter något sorts mystiskt ”inneboende värde”, ett eko av det gamla ”naturliga priset”, som ligger bakom de verkliga priserna, marknadspriserna? *Vad* lägger arbetsvärdesteorin till en konkret analys av de kapitalistiska företeelserna eller analysen av dess utvecklingslagar, som precis lika väl kan genomföras på grundval av produktionspriser?

Denna strävan att hitta en enkel kategori som ger en slutgiltig förklaring av den inre logiken i ett visst fenomen är inte bara en intellektuell övning. Det är så allt vetenskapligt tänkande äger rum på kunskapens alla områden. Kemister försöker hänföra alla ämnen till en molekylstruktur. Fysiker skär ner molekyler till atomstrukturer som består av elektroner eller andra oändligt små partiklar. Lingvistiken blev en vetenskap i och med upptäckten av språkets ingående delar (fonem). Varje vetenskapsgren som tackar nej till att leta efter jämförelsevis enkla element bakom de uppenbara formerna dömer sig till ren empirism, begränsar sig till ytan på saker och ting och kan inte se dem under deras utveckling.

---

[50] Gras, *Business and Capitalism*, s ix-x.

[*] En nutida anhängare till kapitalismen, David McCord Wright, säger att den höga lönenivån i USA beror på att det används så mycket utrustning, och att denna mängd utrustning är resultatet ”av att vissa människor *inte har konsumerat*, och gjorde det möjligt för människor att fortsätta att arbeta med arbetsverktyg istället för att tillfredsställa omedelbara behov.” (Wright, *Capitalism*, s 135.) McCord Wright glömmer, att de kapitalister som beställde de första maskinerna, långt från att göra ”uppoffringar” gjorde det för att göra enorma profiter på hantverkarnas bekostnad, och det var hantverkarna som var återhållsamhetens verkliga offer, och det är dessutom inte deras arvtagare som får de kapitalistiska profiterna...

[51] Schumpeter, *op cit*, s 558-559, *et al*.

[§] Varför får företagare högre lön än arbetare? ”Eftersom den sorts tjänst som företagare bidrar med till produktionen är mer sällsynt än den som andra flitiga personer bidrar med.” (Say, *Oeuvres diverses*, s 80.)

Genom att upptäcka denna beståndsdel blir den ekonomiska vetenskapen i besittning av en nyckel för att lösa ett antal praktiska problem. Utan arbetsvärdesteorin skulle det inte blivit någon mervärdesteori och därmed ingen möjlighet att spåra vinst, ränta och jordränta till en enda källa, inte någon möjlighet att förstå de mystiska svängningarna inom jordbruksproduktionen under de senaste 150 åren. Utan arbetsvärdesteorin vore det omöjligt att förstå prisernas långsiktiga utveckling, som till syvende och sist avgörs av den mängd arbete som krävs för att producera varorna.

Om man överger arbetsvärdesteorin blir teorin om produktionspriser – ”produktionskostnader” – i sig själv rent empirisk och förklara inte längre någonting.[*] Ty enligt Marx’ beräkningar fördelar utjämningen av profitkvoten större delen av det *tidigare skapade* mervärdet, vars storlek förklaras med hjälp av arbetsvärdesteorin. När man överger detta kriterium, det vill säga när den totala summan av produktionspriser måste vara lika med den totala summan av värden, tvingas man härleda profitmängderna utifrån svängningarna i tillgång och efterfrågan – med tusentals förfiningar – och står där med priser som svänger i ett tomrum istället för kring en på förhand fastslagen och given axel. Konsekvenserna av detta upplevs speciellt när det handlar om att beräkna nationalinkomsten och studera möjligheterna till ekonomisk utveckling, framförallt för de underutvecklade länderna.[§] Inom vetenskapen blir man tvungen att betala för varje vägran att ta itu med grundläggande teoretiska problem. ”Nyttan” av att behålla arbetsvärdesteorin, det vill säga ett sammanhängande system som utgör en helhet, visar sig således helt och fullt.

Det återstår att snabbt gripa sig an några av de vanligast förekommande invändningarna mot arbetsvärdesteorin:

1. Genom att förklara att alla varor har en gemensam egenskap, att vara en produkt av mänskligt arbete, sägs Marx medvetet ha uteslutit alla varor som inte är produkten av mänskligt arbete, utan gratis gåvor från naturen (mark, mineraler, oljekällor, speciella platser, etc).[52] Eller med andra ord: ”Om arbete vore anledningen till värde skulle värde inte finnas där det inte finns arbete.”[53] ”Naturens gåvor” har verkligen inget värde utom där de är resultatet av verkligt mänskligt arbete (holländska och flamländska *polder*,[†] konstbevattnad och uppodlad mark, träsk som dikats ut, etc). Om de ibland har ett pris så beror det på att det har upprättats ett konstgjort socialt monopol som begränsar ägandet av dem. När detta monopol upphör så försvinner ”priset” på dem.[‡] Vad gäller mineraler så saknar de värde bara i så måtto som de blir kvar under jorden. Men *arbetet* att utvinna dem skapar verkligen ett värde, precis som det *arbete* som krävs för att transportera dem dit där deras konsumenter finns samlade.

2. Genom att förklara att alla varor har en *enda* gemensam egenskap, att vara produkter av mänskligt arbete, sägs Marx ha utelämnat en rad andra egenskaper hos varor ur sitt resonemang: att vara produkter från naturen, att vara sällsynta, att vara understöllda lagen om tillgång och efterfrågan, och så vidare.[54] I själva verket säger inte Marx någonstans att den *enda* egenskap som är gemensam för varor är att de är resultatet av mänskligt arbete. Tillsammans med Aristoteles och alla mer framstående ekonomer, både forntida och moderna, betonar han att alla varor har både bruksvärde och bytesvärde. Men medan bruksvärde – en speciell förbindelse mellan objektet och *individen* – uppenbarligen inte kan vara en objektiv

[*] Det gäller särskilt majoriteten av dagens teoretiker, som nöjer sig med att betrakta profit som en ”skillnad”, ett ”gap mellan produktionskostnader och försäljningspriser”, (Guitton, *Les Fluctuations économiques*, s 318-321) utan att fråga sig om ursprunget till denna ”skillnad”.
[§] Se kapitel 10 och 13.
[52] Böhm-Bawerk, *Karl Marx and the Close of His System*, s 70-71.
[53] Gide, *Principles of Political Economy*, s 62-63.
[†] **Polder** är ett markområde som erhållits genom invallning och torrläggning – öa.
[‡] Se exemplen i kapitel 9.
[54] Böhm-Bawerk, *op cit*, s 75-76.

förbindelse, en gemensam måttstock som kan användas *samtidigt av både köparen och säljaren* (eftersom en vara definitionsmässigt inte är av någon praktisk nytta för säljaren när han säljer den!), så måste bytesvärdet kunna mätas med hjälp av en egenskap *som är gemensam för alla producenter som uppträder på marknaden*, en *samhällelig* egenskap som gör det möjligt att bilda ett system av förhållanden mellan alla dessa producenter. Brist på varor är en förutsättning för att de ska produceras, men går inte att använda för att på något exakt sätt jämföra två varor. Det kan i bästa fall härledas från hur den totala arbetstid som står till ett samhälles förfogande fördelas mellan de två samhälleliga produktionsgrenar det handlar om. Och denna indirekta procedur för oss således tillbaka till varornas egenskap av att vara universellt och abstrakt mänskligt arbete i stelnad form, delar av den totala arbetstid som står till samhällets förfogande, det vill säga det för oss tillbaka till arbetsvärdesteorin.

3. Om arbete vore den enda källan till värde skulle samma arbete producera samma värde. Men erfarenheterna pekar på motsatsen: samma arbete som producerar två köttbitar från olika delar av en oxe leder till två olika värden.[55] För det första blandar dessa kritiker ihop pris och värde. Marknadspriserna varierar kring värdet men är inte identiskt med det. Dessutom blandar de ihop enskilt arbete och *samhälleligt nödvändigt arbete*. Det är inte individens arbetsinsats som skapar värde utan bara den arbetsinsats *som marknaden medger är samhälleligt nödvändig*. Det är beroende av relativa produktivitetsnivåer, och vi står alltså ansikte mot ansikte med frågan om utjämningen av profitkvoten.[*]
4. Om arbete vore den enda källan till värde så borde en varas värde förbli oförändrad, eftersom det arbete som införlivats i den är givet en gång för alla. Men varors värde förändras med tiden. De kan minska (som under perioder av kris) eller de kan öka (som till exempel med konstverk, etc).[56] Än en gång blandar kritikerna ihop värde och pris. *Monopolpriser* kan ligga mycket långt från värdet,[§] som fallet är med priset på konstverk. Priserna på varor kan sjunka kraftigt under en kris. Det betyder inte alls att någon annan mystisk faktor plötsligt avgör deras värde. Det betyder bara att marknaden *i efterhand* har visat att en stor del av det arbete som använts för att producera dessa varor ur samhällelig synvinkel inte utgör samhälleligt nödvändigt arbete, och därmed under utbytet inte får någon motsvarighet från samhället.

Marginalnytteteorin och den nyklassiska politiska ekonomin

Men den eklektiska politiska ekonomin lyckades varken helt tillfredsställa forskarna, som fortsatte att försöka besvara de frågor som tidigare generationer hade lämnat i arv till dem, eller borgarklassen själv som hela tiden var utsatt för risken att ekonomerna med utgångspunkt i en *popularisering* av Ricardos teorier kanske skulle förfäkta en uppfattning som närmade sig socialismen (såsom hände med John Stuart Mill). För att neutralisera denna ”socialistiska fara”, som upplevdes särskilt tydligt efter revolutionen 1848 och i synnerhet efter Pariskommunen (1871), var de tvungna att riva ner hela den struktur som grundade sig på arbetsvärdesteorin. Det var den borgerliga politiska ekonomins stora vändpunkt mot *marginalnytteteorin*, som oberoende av varandra[57] utarbetades så tidigt som 1855 av Hermann Gossen och Richard Jennings, och som hade sin höjdpunkt i de nyklassiska skolorna i Storbritannien (Jevons 1871), Wien (Menger, 1871) och Schweiz (Walras 1874).

Jämfört med de eklektiska och vulgära uppfattningarna kännetecknades nyklassikerna av en större metodologisk noggrannhet. Precis som de klassiska ekonomerna strävade de efter att inte lämna något ekonomiskt fenomen oförklarat, inte skyla över några frågor, ge material för att bygga en

[55] Gide, *Principles of Political Economy*, s 61-62.
[*] Se kapitel 5, avdelningen ”Utjämningen av profitkvoten under det kapitalistiska produktionssättet”.
[56] Gide, *Principles of Political Economy*, s 60-61.
[§] Se kapitel 12.
[57] Stark, *op cit*, s 2.

sammanhängande konstruktion. Denna konstruktions urskuldande natur visar sig inte så mycket i slutsatserna som i metodologin och de inledande antagandena. Systemet hänger samman men är helt skilt från verkligheten som det varken lyckas sätta sig in i statistiskt, eller framförallt inte förklara dess utvecklingslagar.

Från Petty till Ricardo och Marx var varenda värdeteori *objektiv*, det vill säga att dess grundläggande utgångspunkt var *produktionen*. Värdet uppfattades som identiskt med produktionskostnaderna eller rörde sig kring dem. Man förnekade att efterfrågan hade någon inverkan på värdet som oberoende variabel, och till och med när man indirekt tog hänsyn till den så framträdde den bara som en indirekt funktion av produktionen själv, eftersom alla inkomster ansågs ha skapats inom produktionen. Hela den klassiska teorin *inriktades* av denna orsak i själva verket mot en syntes mellan mikroekonomiska och makroekonomiska begrepp, en syntes som bara Marx visade sig förmögen att uppnå.

Men den nyklassiska skolan närmade sig frågan på ett helt annat sätt. Den var en rent mikroekonomisk skola och ansåg att värdet kan och bör bestämmas för varje enskild vara. Den betraktade inte längre värdet som en funktion av produktionskostnaderna utan som en funktion av efterfrågans oberoende inflytande på produktionskostnaderna.[*] Man ifrågasatte den klassiska skolans utgångspunkt att skilja mellan bytesvärde och bruksvärde. De förkunnade tvärtom att bytesvärdet i grund och botten är en funktion av bruksvärdet, av den givna varans användbarhet.

Man hur ska man mäta denna användbarhet? Här stöter nyklassikerna på en svårighet som alla deras föregångare hade mött, från Aristoteles till Jean-Baptiste Say, inklusive både den franske munken Buridan och encyklopedisten Condillac. Om jag frågar någon, ”Hur är denna kniv användbar för dig?”, kommer denne att svara: ”Mycket användbar”, eller ”Jag använder den en hel del”, eller ”Jag har ingen som helst användning av den”. Ingen besvarar en sådan fråga genom att säga en *mängd*, något sorts mått på ”bruksvärde”. Marginalnytteteoretikerna fann sig i att de inte kunde uttrycka bruksvärde kvantitativt och föll tillbaka på ett kvantitativt uttryck för de *behov* som bruksvärdet måste tillfredsställa. De ställde upp enskilda behovsskalor. Det är därför denna skola helt riktigt har beskrivits som *subjektiv*, eftersom dess utgångspunkt är helt godtycklig, subjektiv. Som Rudolf Hilferding uttryckte: medan Marx och de klassiska ekonomerna utgår från utbytets *samhälleliga* natur och betraktar bytesvärdet som en *objektiv* förbindelselänk mellan ägarna (producenterna) till olika varor, så utgår marginalnytteteoretikerna från behovens *enskilda* karaktär och betraktar bytesvärdet som en *subjektiv* förbindelselänk mellan individen och saken.[58]

Men det räcker inte med ett kvantitativt uttryck för behoven för att övervinna denna svårighet. Människan har uppenbarligen mer behov av bröd och vatten än av diamanter. Ändå har en diamant högre bytesvärde än bröd. Människan har ännu mer behov av luft, som vanligtvis inte har något som helst bytesvärde. Det är därför den nyklassiska teorin säger: det är inte behovets styrka i sig själv, utan styrkan i *den sista del av det behov som inte tillfredsställts* (*marginal*nyttan) som avgör värdet.

Utifrån denna allmänna teori utarbetade den nyklassiska skolan en rad kurvor vars skärningspunkter antas visa ett jämviktstillstånd: kurvor över tillgång och efterfrågan som avgör jämviktspriser; indifferenskurvor och priskurvor som avgör vilka varumängder som efterfrågas vid speciella inkomstnivåer; kurvor över marginalkostnader som avgör för företagarna vilken produktionsnivå som ska garantera dem högst vinst; en kurva över erbjudna löner och ”arbetets onytta” som avgör efterfrågan på sysselsättning; en kurva över erbjudna räntor och förväntad vinst som avgör investeringsvolymerna; en kurva över hur mycket kapital som ackumulerats och den mängd penningkapital som finns tillgänglig, vilket avgör räntan; och så vidare. Till sist befinner sig hela systemet i ett perfekt

[*] Alfred Marshall försökte skapa en eklektisk syntes mellan en värdeteori som utgick från produktionssidan och en som utgick från ”oberoende efterfrågan”.

[58] Hilferding, *Böhm-Bawerk's Criticism of Marx*, s 130-135.

statiskt jämviktstillstånd, ”profiterna” har försvunnit, åtminstone i Walras arbeten, ty under förhållanden av fullständig konkurrens delas marginalproduktens värde – som avgör värdet på allt som produceras – upp i avskrivet kapital, löner, ränta och jordränta.[59]

På detta sätt fulländas en *marginalnytteteori om en allmän jämvikt*, som en författare sammanfattar på detta sätt:

> Under konkurrensförhållanden, säger man, ökar företagaren användandet av varje produktionsfaktor ända tills denna faktors marginalproduktivitet (nettoproduktion som uppnås tack vare den sist använda enheten) är lika med marknadspriset på denna faktor, och han ökar sin produktion tills produktens marginalkostnad (kostnaden för den sista enheten) är lika med produktpriset.
>
> I en situation som denna får konsumenterna maximal tillfredsställelse eftersom varje omplacering av en produktionsfaktor skulle leda till en minskning av det ”värde” som skapas av denna faktor. I fallet med en arbetare, till exempel, så skapar han där han just då arbetar ett ”värde” som är lika med sin lön. Om han skulle flyttas någon annanstans skulle han producera lite mindre. I själva verket skulle han ”läggas till” en grupp arbetare vars marginalproduktivitet redan är lika med deras löner, så att hans produktivitet med nödvändighet skulle bli lite mindre.[60]

Eric Roll gör rätt i att kritisera Bucharins mekanistiska tes, enligt vilken den marginalnytteteoretiska skolan återspeglade de speciella intressena hos ett nytt skikt av rentierer som hade uppstått inom borgarklassen.[61] Men Bucharin hade rätt när han betonade att marginalnytteteoretikerna *anammar* rentierernas åsikter, eller snarare åsikterna hos kapitalister som dragit sig tillbaka från företagandet, ty denna skola utgår från den *enskilda konsumtionen* istället för den *samhälleliga produktionen*, som hade varit de klassiska ekonomernas och Marx’ utgångspunkt.[62] Det är ingen slump att de exempel som åberopas av den nyklassiska skolans grundare nästan samtliga hämtas från lyxproduktionen.

Den nyklassiska skolans speciella karaktär betonas ytterligare av det faktum att den under lång tid inte kunde bestämma produktionsvarornas marginalvärde. Till sist lyckades de göra det, först genom att, med Böhm-Bawerk, föra fram begreppet produktionens ”omständlighet” som blir allt mer uttalad när produktionsvaror i allt större utsträckning inträder i processen, en ”omständlighet” som måste ”betalas”. Den kan dessutom inte förklara hur det inte bara kan uppstå enhetliga priser ur en kollision mellan miljontals olika enskilda ”behov”, utan priser som är *stabila under långa perioder*, till och med under förhållanden av perfekt och fri konkurrens.[*] Snarare än att förklara *konstanter* och det ekonomiska livets grundläggande utveckling kan ”marginaltekniken” i bästa fall ge en förklaring av de flyktiga, kortsiktiga variationerna. Det är betecknande att Walras i sitt grundläggande arbete utgår från ett exempel med säljare och köpare som är ”benägna att gå in för budgivning”, det vill säga börsspekulanter.[§]

---

[59] Walras, *Abrégé des Eléments d’économie politique*, s 187-189.
[60] Denis, *Valeur et capitalisme*, s 85-86.
[61] Roll, *op cit*, s 369-370.
[62] Bucharin, *Die politische Ökonomie des Rentners*, s 369-370.
[*] Den förklarar heller inte varför priset på bröd är samma för hungriga arbetslösa som för miljonärer, trots att ”ännu en enhets marginalnytta” är tusen gånger större för de förstnämnda än för de sistnämnda.
[§] Walras, *op cit*, s 68, 56-58.
Detta exempel gör att vi så att säga kan ta marginalnytteteoretikernas misstag på bar gärning, eftersom aktiekursen på börsen inte *avgörs* av ”lagen om tillgång och efterfrågan”. Denna ”lag” får på sin höjd kursen att *svänga kring en viss axel*, nämligen kapitaliseringen av den förväntade utdelningen. På samma sätt får ”lagen om tillgång och efterfrågan” varornas marknadspriser att svänga kring sitt *värde*, som avgörs av den mängd arbete som är samhälleligt nödvändigt för att producera dem.

Idag medger de flesta ekonomer villigt att nyklassikernas jämviktssystem är totalt skilt från verkligheten.[63] Det tar inte hänsyn till kapitalismens speciella institutionella ramar, som gör det fullständigt absurt att anse att lönerna bestäms av ”produktionen under den sista tidsenhet som arbetaren vill [!] ge istället för att ägna åt ledighet”.[*] Det tar inte hänsyn till konkurrensens dynamiska natur och de ständiga störningar som den orsakar. Det är i grund och botten *statiskt* och för som dynamisk kraft på sin höjd in element som stör jämvikten, medan en jämvikt i själva verket bara är ett övergående ögonblick i en ryckig ekonomisk rörelse som befinner sig i ständig svängning. Det kan varken förklara de periodiska eller de strukturella kriserna. Om man drar ut det till sin logiska slutsats förnekar det till och med fenomenet imperialism, eller förnekar mer exakt att det finns något samband mellan imperialismen och kapitalismens utvecklingslagar.[§]

Den nyklassiska teorin är inte bara skild från den samhälleliga verkligheten i sin helhet. Den är också skild från det vardagliga livets praktiska verklighet. Arbetsvärdesteorin går att visa empiriskt, om än bara i den meningen att, om man går tillräckligt långt bak i sin analys, alla delar av en varas produktionskostnader tenderar att inskränka sig till arbete och endast arbete. Trots den nyklassiska skolans alla läror fortsätter de kapitalistiska affärsmännen att beräkna sina produktionskostnader på denna grundval.[†] Och när de försöker göra jämförande produktivitetsberäkningar så gör de det genom att använda måttstocken ”den mängd arbete som använts”, och endast denna måttstock.[64]

Den ”keynesianska revolutionen”

Under trekvarts sekel dominerades det borgerliga ekonomiska tänkandet av marginalnytteteorin och den på denna sig grundande nyklassiska skolan. Deras objektiva funktion var utan tvekan rent urskuldande – att rättfärdiga den kapitalistiska samhällsordningen som mer eller mindre oundviklig, och rättfärdiga löner, priser och profit som resultatet av utbyten som skett på en jämlik basis. I och med att den kapitalistiska expansion som kännetecknade 1800-talets andra hälft och 1900-talets första decennium utgjorde ett mycket starkare ”argument” för kapitalismen än någon teoretisk konstruktion, så upplevde inte borgarklassen behov av någon annan ekonomisk teori än denna rent urskuldande skola.

Men flera generationer av ekonomer visade sig vara missnöjda med de svar som den nyklassiska skolan gav, i synnerhet på frågan om investeringar (räntesatsen), pengar (kvantitetsteorin) och de periodiska kriserna. Den nyklassiska skolan började falla sönder på sina svagaste punkter, det vill säga svårigheterna att formulera en dynamisk teori, en tillväxtteori, med utgångspunkt i de mikroekonomiska marginalvärdena, och svårigheten att förlika teorin om priser som ett resultat av tillgång och efterfrågan[‡] med teorin om priser som ett resultat av den mängd pengar som cirkulerar.

---

[63] Kuznets, *Economic Change*, s 41; Stocking och Watkins, *Monopoly and Free Enterprise*, s 8, etc.

[*] Den nyklassiska teori som avgör ”de tre produktionsfaktorernas inkomster” med hjälp av deras ”marginalproduktivitet” är bara en felaktig generalisering av Ricardos teori om differentialräntan. Se kapitel 9, sista avdelningen.

[§] Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, s 124-125, m fl.
Jämför denna märkliga förutsägelse av Schumpeter: ”Men vi kan förmoda att det bland alla länder är USA som troligen kommer att uppvisa de svagaste imperialistiska trenderna.” (*Ibid*, s 95.)

[†] Som ett antal undersökningar, som den av Hall och Hitch, har visat, ”vet inte företagen om sina marginalkostnader och resonerar i termer av totala genomsnittliga kostnader plus en förutbestämd vinstmarginal.” (*Le fonctionnement des entreprises nationalisées en France*, protokoll från Juridikfakultetens tredje symposium, s 261.)

[64] Alderer och Mitchell, *Economics of American Industry*, s 128.

[‡] Man kan säga att marginalnytteskolan aldrig lyckades lösa problemet med ”pengarnas marginalvärde” och att den av detta skäl förblev dualistisk, och kombinerade en *subjektiv* värdeteori med en *objektiv* teori om pengar (det vill säga kvantitetsteorin). Det är uppenbart att en ökad ”mängd pengar i omlopp” inte med nödvändighet minskar ”marginalvärdet” på denna mängd, så som skulle ske i händelse av en ökning av mängden spannmål, eftersom pengar kan användas för att köpa varor, den ena efter den andra, som motsvarar *olika* behov som är lika intensiva. Dubbelheten hos denna teori går att se om man tänker sig att en ökad mängd pengar plötsligt orsakar en prisökning utan att de berörda varornas marginalvärde förändras.
Kvantitetsteorin menar att priser ökar eller minskar beroende på om mängden pengar i omlopp ökar eller minskar i

Det var på detta sätt som den svenske ekonomen Wicksell tillbakavisade teorin om att räntesatsen var resultatet av tillgång och efterfrågan på pengar, att räntesatsen stiger tills efterfrågan upphör på grund av att den är alltför hög. Wicksell visade att en räntesats i jämvikt bestämdes av förhållandet mellan *sparande* och *investeringar*, och Gunnar Myrdal, som var lärjunge till Wicksell, gick ännu längre, och förklarade att räntesatsen i själva verket beror på den avkastning man förväntar sig på investeringarna,[65] det vill säga på profitkvoten som Marx säger.

Medan det på 1800-talet bara var kapitalismens kritiker som brydde sig om krisfenomenet, så började efter sekelskiftet Tugan-Baranovskij under direkt påverkan från Marx *empiriskt studera de periodiska kriserna*, vilket ledde fram till de moderna teorierna om den ekonomiska cykeln och ekonomisk tillväxt. Han inspirerades dessutom av alla de metoder som Marx utarbetade, såsom uppdelningen av den samhälleliga produktionen i två sektorer, frågan om det fasta kapitalets periodiska omsättning, etc. Efter Tugan-Baranovskij tog Spiethoff, Aftalion, Bounatian, W C Mitchell, Schumpeter och andra också itu med att studera och försöka förklara krisernas empiriska data. 1917 inrättade Harvard University ett speciellt institut för att studera de cykliska svängningarna (Harvard Committee for Economic Research). Men det var först efter den stora ekonomiska krisen 1929-1933 som den officiella ekonomiska teorin fullbordade den omsvängning som blivit känd som den ”keynesianska revolutionen”.

Detta orsakssamband mellan en upplevd historisk verklighet och en förändring av det ekonomiska tänkandet är ingenstans så tydligt som hos Keynes själv. I sin *Treatise on Money* [Avhandling om pengar] höll Keynes fast vid kvantitetsteorin, en teoretisk konstruktion som var skild från det nyklassiska ekonomiska tänkandets huvuddel. Under inflytande från Alfred Marshall behandlade han fortfarande pengar som ett rent utbytesmedel och inte både som ett betalningsmedel och som en värdekälla. Det var under direkt inverkan från krisen som han 1936 skrev sin *Allmän teori om sysselsättning, ränta och pengar*, som välte omkull dessa traditionella uppfattningar.

Sammantagna leder de jämviktsekvationer som Walras hade utarbetat teoretiskt fram till full sysselsättning. Ett samhälle som grundade sig på fri konkurrens skulle automatiskt ha en tendens i riktning mot full sysselsättning, och den enda arbetslöshet man kunde tänka sig inom dessa ramar var friktionsarbetslöshet. Om kriser verkligen bröt ut då måste de i grund och botten bero på valutasjukdomar och överdrivna påfrestningar på krediterna. Men Keynes hade framför sig exemplet med den brittiska ekonomin mellan 1918 och 1938, där omkring 10% av arbetarklassen förblev arbetslös under 20 år. Således kunde det mycket väl förekomma jämvikt samtidigt med arbetslöshet i stor skala. Det måste finnas ett fel i den akademiska teoretiska förklaringen.

Keynes påvisade detta fel i pengarnas dubbla funktion att vara både utbytesmedel och betalningsmedel, *en (möjlig) efterfrågan av varor på marknaden*. Hushåll och företag kan ta två beslut angående de pengar de är i besittning av, antingen att spendera (konsumera) dem eller spara dem. Och eftersom det är efterfrågans storlek som avgör hur hög den ekonomiska aktiviteten blir, kommer den sistnämnda att variera med benägenheten att konsumera, det vill säga alltefter inkomsterna i sin helhet spenderas eller inte.[66] Eftersom hushållen vanligtvis använder större delen av sina inkomster är det svängningarna i företagens utgifter, svängningarna i investeringarna, som i slutändan avgör efterfrågans, sysselsättningens och produktionens storlek.

Genom att den keynesianska teorin till syvende och sist gör sysselsättningsnivån beroende av inkomsternas fördelning, är den en *inkomstteori*. Och eftersom det är avgörande med en viss fördelning av inkomsterna (av efterfrågan) för att full sysselsättning ska uppnås, föreslår Keynes att de offentliga utgifterna ska användas för att kompensera de otillräckliga investeringarna när inkoms-

---

förhållande till en bestämd jämviktsnivå.

[65] Klein, *The Keynesian Revolution*, s 49.

[66] Keynes, *Allmän teori...*

terna sjunker och arbetslösheten är alltför hög. Tack vare multiplikatoreffekter* ökar den offentliga konsumtionen nationens inkomster med en mängd som är större än sig själv. På detta sätt kommer han fram till teorin om underbalansering av utgifterna, att extra offentliga utgifter gör det möjligt att ”satsa stimulanspengar för att starta återhämtningen”.

Därigenom bröt Keynes radikalt med en hel rad trossatser som var allmänt accepterade på hans tid: trossatsen att det gick att få bukt med en kris – till och med den 1929! – om lönerna bara kunde... sjunka tillräckligt lågt för att återigen göra det lönsamt för företagarna att producera (utan att svara på frågan: vem ska köpa resultatet av denna produktion?); trossatsen att valutan till varje pris ska behållas stabil; trossatsen att alla inkomster till sist spenderas; ”marknadslagarna”, etc.

Den historiska innebörden i denna brytning är uppenbar. Det är en omsvängning inom den borgerliga politiska ekonomin från en urskuldande till en pragmatisk funktion. *Istället för att rättfärdiga kapitalismen teoretiskt handlade det nu om att rädda den i praktiken* (förlänga dess existens) genom att göra de periodiska svängningarna mindre våldsamma. Det hade blivit politiskt nödvändigt att kontrollera de ekonomiska cyklerna socialt, både inom varje land och internationellt: ”Det främsta praktiska problemet för vår egen generation är att hålla uppe sysselsättningen, och det har nu blivit... den ekonomiska teorins viktigaste fråga.”[67] Keynes och hans anhängare försökte uppnå ett praktiskt mål: att organisera statens ingripande i det ekonomiska livet i syfte att göra kriserna mindre våldsamma. Hela deras teoretiska arbete pekade i denna riktning. Rent teoretiska problem sopades alltmer bestämt åt sidan. En av Keynes’ lärjungar, Samuelson, nöjer sig i sin lärobok *Economics* [Ekonomi] med att utgå från ”faktum” med ”produktionens tre faktorer”, utan att ens bry sig om att formulera en värdeteori.

Genom att vara pragmatisk är den keynesianska skolan i allt väsentligt makroekonomisk. För att rädda kapitalismen riktar denna skola uppmärksamheten mot de viktigaste ekonomiska grupperna och pekar ut dem som möjliga mål för de offentliga myndigheternas ingripanden. Varornas värde eller individuella priser spelar ingen större roll. Den officiella politiska ekonomins avgörande svängning mot en makroekonomisk teori gjorde det möjligt att fördjupa teorierna om de ekonomiska cyklerna och den ekonomiska tillväxten, och via ekonometrin har det givit upphov till en rad nya *tekniker* för ekonomisk forskning, förutsägelser och planering som är lika användbara för ett samhälle som har avskaffat kapitalismen som det kapitalistiska samhället självt, om inte mer.

Det går inte att förneka dessa positiva element i den ”keynesianska revolutionen”. De utgör dessutom i det stora hela åtminstone objektivt en återgång till de klassiska uppfattningarna, och till och med till Marx’ uppfattningar. Keynes’ kritik av marknadsteorierna och kvantitetsteorin återfinns i allt väsentligt i Marx’ verk: till och med teorin om att räntan grundar sig på likviditetspreferens har sitt ursprung hos Marx.

Icke desto mindre var Keynes på en rad områden fånge inom den nyklassiska marginalnytteteoretiska skolans felaktiga teorier.* Och hans pragmatism placerar honom ofta på ett ganska cyniskt sätt i borgarklassens tjänst, som när han förkunnar att han föredrar prisökningar (måttlig inflation)

---

* Se kapitel 11 för en förklaring.

67 Arthur F Burns, *The Frontiers of Economic Knowledge*, s 174.

* Vi måste dock påpeka att Keynes åtminstone på ett ställe försöker återgå till arbetsvärdesteorin. Han skriver: ”Jag sympatiserar därför med den förklassiska läran att allting *produceras av arbete* med hjälp av något som... nu kallas för teknik, med naturresurser som är gratis eller kostar ett arrende i enlighet med hur knapp eller riklig tillgången är på dem, och genom resultatet av tidigare arbete som införlivats i tillgångar som också har ett pris utifrån brist eller överflöd”. (Så långt befinner vi oss fortfarande inom ramen för den vulgära och eklektiska politiska ekonomin.) ”Det är bättre att betrakta arbete, givetvis inklusive företagarens och hans medhjälpares personliga insatser, som den enda produktionsfaktorn som verkar inom en viss miljö av teknik, naturresurser, kapitalutrustning och faktisk efterfrågan.” (Keynes, *op cit*, s 213-214.)

eftersom arbetarna protesterar mycket mindre mot sjunkande reallöner genom att priserna stiger än mot minskade nominella löner.[68]

Han fortsatte att betrakta ”företagarnas prognoser” som den avgörande faktorn för ekonomins cykliska utveckling, utan att fråga sig om inte dessa ”prognoser” till syvende och sist beror på objektiva faktorer som förändringar av profitkvoten. Han fortsätter att urskillningslöst tala om ”inkomster” och ”sparande”, utan att göra den grundläggande åtskillnaden mellan arbetarnas inkomster, som sällan sparas (arbetarklassens hela sparande är egentligen uppskjuten konsumtion), och kapitalisternas sparande som är de enda som kan välja mellan investeringar och att lägga på hög. Även om han förstår betydelsen av fenomenet hamstring, som marginalnytteteoretikerna praktiskt taget ignorerar, så inskränker han dess betydelse alldeles för mycket genom att definiera investeringar som ”en tillgång i en eller annan form”,[69] vilket för oss tillbaka till jämviktsekvationen enligt vilken sparande är lika med investeringar, medan det hade räckt att använda begreppet *produktiva* investeringar för att stärka argumentationen betydligt. Slutligen, även om han förebrår den marginalnytteteoretiska skolan för att den grundar sig på teoremet fast inkomst, så använder han själv det inte mindre orealistiska teoremet om att ”nuvarande volym och mängd utrustning” är förenat med en rörlig profitkvot,[70] medan svängningarna i denna kvot beror just på hur mängden ackumulerat fast kapital utvecklas, vilket han dessutom medger i ett annat stycke. Vad gäller frågan om kapitalackumulationen är hans uppfattningar alldeles för färgade av erfarenheterna från Storbritannien under perioden 1920-1935, en period av halvt stagnation.

Ekonometrikerna

Den keynesianska skolans inkomstteori och teori om den ekonomiska cykeln förde det ekonomiska tänkandet till en punkt där det kände behov av att framställa systemet i form av matematiska modeller. Inom kort, från och med slutet av 1930-talet och början av 1940-talet, började man således konstruera makroekonomiska modeller för att studera cykeln (i synnerhet modeller som grundade sig på en kombination av multiplikatorer och acceleratorer[*]), därefter modeller för den ekonomiska tillväxten som grundade sig på kapitalkoefficienten, och till sist input-outputtabeller och operationsanalytiska beräkningar. Dessa tekniker har bara anammats på ett ofullständigt och sporadiskt sätt inom den kapitalistiska ekonomin, och kommer egentligen att tillämpas fullständigt först inom ramen för en planerad och socialiserad ekonomi, där de otvivelaktigt kommer att vara användbara, i synnerhet för att lösa svåra mekaniska problem (att välja mellan olika investeringsprojekt som har samma prioriterade mål; hur man successivt ska ersätta aktuell tekniska processer med nya; hur man ska avgöra hur mer eller mindre underutvecklade olika delar av landet är och vilka investeringar som är bäst lämpade att övervinna denna underutveckling, etc). Vägran att använda dessa tekniker i Sovjetunionen på Stalins tid rättfärdigades med helt värdelösa pseudoteoretiska argument, och orsakade stor skada för landets ekonomiska utveckling.

Men även om ekonometrin är en meningsfull teknik så är den bara en teknik, och till och med bara en *hjälpteknik*. Den kan inte i sig själv varken fastställa problem eller ge den ekonomiska politiken en inriktning. Den står alltid till tjänst som ett sätt att titta på saker och ting och på en politik som är *sedan tidigare bestämd*. Alla försök att ge denna teknik en alltför stor betydelse, eller ge den ekonometriska forskningen allmängiltiga eller absoluta värden, kommer med nödvändighet att leda till förvirring och misstag.

Framförallt är de ekonometriska teknikerna ett sätt att *förenkla*. De tvingas arbeta med *vissa* data, *vissa* kända varianter som går att kvantifiera.[71] Precis som den nyklassiska teorin måste de alltid

---

[68] *Ibid*.
[69] *Ibid*, s 81.
[70] *Ibid*.
[*] Se kapitel 11.
[71] Regul, Bauer, Bénard, *Méthodes de précision...*, s 557-558.

arbeta med en välkänd begränsning: under i övrigt helt likartade förhållanden. Men även om denna begränsning är utan betydelse i rent teoretiska sammanhang så blir den avgörande när det inte längre rör sig om abstrakta spekulationer utan exakta prognoser i syfte att leda till handlingar. Resultatet från alla ekonometriska beräkningar måste betraktas som råmaterial på vilket man måste tillämpa en mycket fullständigare dialektisk analys, och ta hänsyn till ett stort antal varianter och sekundära faktorer som själva beräkningen lämnade åt sidan.

Följaktligen bestäms alla ekonometriska kalkyler i förväg av åsikterna hos den som ställer upp problemet. Beroende på om man accepterar hypotesen att det finns en *växelverkan* mellan konsumtionsnivån och den förväntade avkastningen på investeringarna eller ej, så blir det en avsevärd skillnad på vilken kapitalkoefficient som väljs för att göra beräkningarna utifrån.[*] Bara en skillnad på ett decimaltecken mellan uppskattningarna av värdet på den multiplikator som väljs kan leda till betydande skillnader i den prognos man får. Huruvida man anammar arbetsvärdesteorin och avgör nationalinkomsten som en funktion av denna teori eller ej kommer att leda till olika formler och hur man föredrar att lösa ekvationerna för att bestämma den optimala tillväxttakten. Beroende på om man bara betraktar befolkningen som ett antal munnar att mätta eller också som en möjlig arbetsstyrka vars kreativa möjligheter bör mobiliseras, kan beräkningarna av nationalinkomstens möjliga tillväxt per capita i ett underutvecklat land skilja sig med så mycket som en faktor 2 eller 3.

Således måste ekonometrin underordnas en övergripande ekonomisk teori. Så fort den försöker bli oberoende från sådana teorier riskerar den att gå vilse. Keynes insåg detta, och han skrev i en berömd dispyt med Tinbergen: ”Gör jag rätt i att tänka att en multipel korrektionsanalys (det vill säga statistiska metoder) i allt väsentligt är beroende av att ekonomen inte bara räknar upp en lista av viktiga orsaker som i och för sig är riktiga, utan lägger fram en fullständig lista? Om till exempel tre faktorer tas med i beräkningen, så räcker det inte att dessa faktiskt är den verkliga orsaken. Det får inte finnas någon annan betydelsefull faktor. Om det finns en ytterligare faktor som man inte tar hänsyn till, så kan inte metoden visa den relativa kvantitativa betydelsen av de första tre. I så fall innebär det att metoden bara går att tillämpa när ekonomen på förhand kan sörja för en korrekt och otvivelaktigt fullständig analys av de avgörande faktorerna. Metoden handlar varken om upptäckter eller kritik.”[72]

En urskuldande sorts marxism

Den marxistiska ekonomiska teorins mest blomstrande period var mellan 1894 och 1914. Efter att Engels hade publicerat band 2 och 3 av Marx’ *Kapitalet* och sedan man – efter Kautskys publicering av Marx’ *Teorier om mervärdet* – hade tillgodogjort sig dessa band i en atmosfär där arbetarrörelsen utvecklades snabbt och det pågick en intensiv ideologisk kamp mellan ”marxister” och ”revisionister”, så publicerades i en följd Lenins arbeten om kapitalismens utveckling i Ryssland, Kautskys verk om kapitalismen inom jordbruket, Parvus första studier av imperialismen, diskussionen bland den ryska ”legala marxisterna” om kristeorin och – som en kulmen på hela denna epok – Rudolf Hilferdings *Finanskapitalet* och Rosa Luxemburgs *Accumulation of Capital* [Kapitalackumulationen]. De följdes dessutom av viktiga artiklar och broschyrer som diskuterade och populariserade teorierna i dessa böcker – skrivna av Kautsky, Otto Bauer, Pannekoek och Lenin (*Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*). Huvuddelen av dessa studier utgjorde en ”uppdatering” av marxismen utifrån den strukturella omvandling som hade ägt rum på världsmarknaden och i själva de imperialistiska länderna under den monopolistiska epok som Marx och Engels hade kunnat märka var på väg men som de inte hade hunnit analysera i detalj.

En andra lika fruktbar utvecklingsfas för den marxistiska ekonomiska teorin sträckte sig från Första världskriget fram till den stora ekonomiska krisen 1929-1933. Två sorters frågor stod i centrum för

[*] Se kapitel 16.
[72] Keynes, ”Professor Tinbergen’s Method”, i *Economic Journal*, september 1939, s 558-568.

uppmärksamheten: problemen för ett samhälle i övergång från kapitalism till socialism (det vill säga den sovjetiska ekonomin) och frågan om imperialismen. I den förstnämnda kategorin bör vi nämna arbeten av Bucharin och Varga, Preobrazjenskijs *The New Economics* [Den nya ekonomin], den första sovjetiska läroboken i politisk ekonomi av Lapidus och Ostrovitjanov, och mer specialinriktade artiklar av Strumilin, Trotskij, Gatovskij och andra. Till den andra kategorin hör verk av Henryk Grossman, Fritz Sternberg och Otto Bauer.

Men samtidigt som den traditionella borgerliga politiska ekonomins bankrutt blev uppenbar och det borgerliga ekonomiska tänkandet gjorde sin stora pragmatiska sväng, så tog det marxistiska ekonomiska tänkandet absolut inte ett nytt stort steg framåt, utan genomgick istället en pragmatisk förvandling, åtminstone i Sovjetunionen och alla de miljöer som detta land dominerade. Från att ha varit ett verktyg för utforskning av den objektiva sanningen förpassades det till rollen att i efterhand få rättfärdiga politiska eller ekonomiska beslut som togs av Sovjetunionen. Även om en studie av de olika på varandra följande rättfärdigandena av den sovjetiska politikens ”irrgångar” nu bara är av rent historiskt intresse, så gäller det inte de *urskuldande förvrängningar* som fördes in i själva den marxistiska ekonomiska teorins skrifter. De två viktigaste av dessa rör frågan om hur det socialistiska samhället definieras – i synnerhet vad gäller varuproduktionen – och hur arbetskraften betalas i ett samhälle i övergång från kapitalism till socialism (och med nödvändighet i själva det socialistiska samhället).

Arbetsvärdesteorin hävdar att varuproduktionen upphör samtidigt med marknaden, det vill säga med all sorts cirkulation av produkter där mänskligt arbete måste ta omvägen via utbyte för att det ska gå att fastslå om det varit samhälleligt nödvändigt eller ej.[73] Det finns ett stort antal stycken om detta i Marx’ och Engels’ arbeten och de är otvetydiga: *Kritik av Gothaprogrammet*,[74] Engels’ brev till Kautsky från september 1884, etc. Men varuproduktionens försvinnande är beroende av två faktorer: att allt privat ägande av produkter som cirkulerar, all sorts egendom utom gemensamt ägande, vittrar bort, och att förhållanden av delvis brist försvinner så att fördelningen av produkter inte längre sker genom att arbetskraft byts mot en begränsad mängd konsumtionsvaror. Dessa två villkor är nödvändiga för att fullborda uppbygget av det socialistiska samhället.

Den officiella sovjetiska tesen som säger att det socialistiska uppbygget har varit färdigt i Sovjetunionen sedan 1936 trots att kategorierna ”vara, värde, pengar” helt uppenbart fortfarande gäller, utgör en revidering av den marxistiska teorin om det socialistiska samhället. *Lärobok i politisk ekonomi*, som gavs ut i augusti 1954, tar upp temat i Stalins artikel ”Socialismens ekonomiska problem i Sovjetunionen” och försvarar samma revisionistiska uppfattning.[75] Den förklarar att varuproduktionen fortlever i Sovjetunionen som en följd av att det existerar två sorters socialistisk egendom, nämligen statliga egendomar och kollektivjordbrukens egendomar, trots att varuproduktionen i själva verket överlever på grund av produktivkrafternas otillräckliga utveckling. På detta sätt blev det möjligt att utveckla tanken att det kunde finnas ett socialistiskt samhälle där produktivkrafternas utvecklingsnivå och levnadsstandarden är lägre än i de mest utvecklade kapitalistiska länderna. En sådan tanke står i motsättning till marxismens grundläggande teorier.

Det är uppenbart att dessa tankar är ett försvar. De formulerades i efterhand för att rättfärdiga statsledningens politiska tes att uppbygget av socialismen var fullbordat i Sovjetunionen. De formulerades för att dölja för Sovjetunionens medborgare att det fanns en enorm klyfta mellan deras levnadsstandard och levnadsstandarden bland medborgarna i de mest utvecklade kapitalistiska länderna. Genom att rättfärdiga att varuproduktionen fortfarande levde kvar under ”socialismen” rättfärdigade författarna till denna tes också att det levde kvar samhällelig ojämlikhet och alienerat arbetet i detta underliga ”socialistiska samhälle”.

---

[73] Engels, *Anti-Dühring*, s 278, 303-306 [engelska upplagan].
[74] Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.
[75] *Manuel d’économie politique*, s 501 ff.

Ännu tydligare är den urskuldande karaktären hos teorin som säger att arbetet i det ”socialistiska” samhället regleras av ”mängden och kvalitén på det arbete som utförts för samhället”. Denna formulering går inte att återfinna någonstans hos Marx. Tvärtom klargör han i *Kritik av Gotha-programmet* att producenterna i det socialistiska samhällets första fas bara kommer att få betalt i enlighet med *hur mycket* arbete de har utfört.[76] I *Anti-Dühring* förklarar Engels till och med varför betalning i förhållande till arbetets *kvalitet*, som är rimligt i det kapitalistiska samhället så länge det är *privatpersoner som står kostnaderna för att skaffa sig specialkunskaper*, förlorar all betydelse i ett socialistiskt samhälle där dessa kostnader helt och hållet har socialiserats.[77]

Långt från att vara en ”speciell” användning av arbetsvärdesteorin på ett ”socialistiskt” samhälle, är teorin om betalning ”utifrån mängden och kvalitén på det arbete som utförts” inget annat än ett grovt rättfärdigande av de löneskillnader som faktiskt existerar i Sovjetunionen och i andra samhällen i övergång mellan kapitalism och socialism som styrs av en stark byråkrati.[*] Den finns inte någonstans i de skrifter som skrevs av de sovjetiska teoretikerna under Sovjetunionens första 10 år: varken hos Lenin, Bucharin eller i Lapidus’ och Ostrovitjanovs första *Lärobok om politisk ekonomi*. Den uppträder för första gången 1932, när det just behövdes en ursäkt för de starkt ökande sociala skillnaderna. Sedan dess har den upprepats i oräkneliga officiella läroböcker (även i Jugoslavien) och av författare i väst som anpassat sig till den sovjetiska statens politik. Den återfinns i *Lärobok om politisk ekonomi* som gavs ut 1954.[78]

Men denna urskuldande teori stöter på en uppenbar svårighet. Även om kvalificerat yrkesarbete i det kapitalistiska samhället kan betraktas som ”sammansatt” arbete (det vill säga enkelt arbete multiplicerat med en koefficient som räknar med de kostnader som man åsamkar sig för att skaffa den givna utbildningen) så får det aldrig så väldigt mycket högre lön än enkelt arbete. Men i Sovjetunionen är skillnaderna mycket stora och på Stalins tid var de enorma.[§] Det var nödvändigt att komma på en teori som rättfärdigade dessa skillnader. Det är därför John Eaton[79] skriver att ”kvalitén på utfört arbete” *bedöms i enlighet med hur socialt användbart det utförda arbetet* är. Uppenbarligen var det A Leontief som uppfann denna teori. Men när teoretiker som kallade sig själva marxister antog den så gjorde de en 180-graders sväng. Ty alla teorier som bestämmer betalningen utifrån ”hur socialt användbart det utförda arbetet är” och inte längre utifrån objektiva kriterier som gör det möjligt att mäta och jämföra olika sorters arbete, bryter slutgiltigt med arbetsvärdesteorin och går över till den subjektiva värdeteorins läger. Givetvis måste en tes som öppet försöker rättfärdiga samhällelig ojämlikhet leda fram till en sådan teori. Är det inte ren subjektivism att förkunna att det är en ekonomisk ”lag” som bestämmer att en amirals, eller en prima ballerinas, lön ska vara 20 gånger högre än en genomsnittlig yrkesarbetares?[†]

---

[76] Marx, *Kritik av Gothaprogrammet*, på marxists.org.

[77] Engels, *op cit*, s 225 [engelska upplagan].

[*] Det finns ett välkänt stycke i *Anti-Dühring* där Engels skojar med påståendet att professorer, arkitekter etc bör få ”lite extra” jämfört med ”grovarbetare”. Jämför på liknande sätt Marx och Engels i *Den tyska ideologin*: ”Men en av kommunismens viktigaste principer som skiljer den från all reaktionär socialism, består just av den på den mänskliga naturen grundade erfarenhetsmässiga uppfattningen, enligt vilken skillnader i *huvudet*, i den intellektuella förmågan, inte alls avgör skillnader i *magen* och de fysiska *behoven*, och att därför den på våra nuvarande förhållanden grundade felaktiga formuleringen ’Till var och en efter hans förmåga’, i den mån den rör konsumtion i ordets strikta mening, borde ersättas med formuleringen ’Till var och en efter behov’, att med andra ord *skillnader* i aktivitet inte ger någon rätt till *ojämlikhet*, till privilegier i fråga om ägande eller konsumtion.” (Marx och Engels, *The German Ideology*, s 593. [Ej i svenska utgåvan – öa.])

[78] *Manuel d’économie politique*, s 515-516, 525.

[§] Just innan kriget hade kvalificerade yrkesarbetare åtta gånger högre lön än grovarbetare, medan ”de bäst betalda arbetarna” tjänade ”mycket mer” än yrkesutbildade arbetare, sa Y Manevitj i tidskriften *Voprosij ekonomiki*. (Nr 1 1959.)

[79] John Eaton, *Political Economy*, 1952 års utgåva, s 180-181.

[†] Samma teoretiker avviker ännu mer från arbetsvärdesteorin när de påstår sig ”mäta” mängd och ”kvalitet” på sådana arbeten som per definition inte producerar värde, såsom administratörers, forskares, etc arbete.

Även om marxismen utan förbehåll avvisar alla teorier om att ”arbetets mängd och kvalitet” avgör betalningen i det *socialistiska* samhället, så medger den villigt att det av uppenbara ekonomiska effektivitetsskäl kan bibehållas skillnader i betalning under övergångsfasen mellan kapitalism och socialism, när det rör tekniker, ingenjörer och andra oundgängliga specialister.[80] Men marxismen klargör att detta inte på något sätt är en tillämpning av dess principer utan snarare en *avvikelse* från dem (liksom också från arbetsvärdesteorin), och att denna avvikelse i sinom tid måste försvinna. Vidare klargör den att denna avvikelse är en ständig källa till korruption, demoralisering och byråkratisering, och att det måste vidtas sociala och ekonomiska åtgärder för att så mycket som möjligt begränsa de byråkratiska förvrängningar som detta fenomen oundvikligen orsakar.[81]

Nya utvecklingstendenser inom Sovjetunionens ekonomiska tänkande

Den stora industrialiseringsdebatten på 1920-talet blev den sista chansen att utveckla det ekonomiska tänkandet i Sovjetunionen efter den stalinistiska regimens uppkomst. De följande två decennierna kvästes all oberoende utveckling av det kritiska tänkandet. Marxismens förfall till en sorts försvar omvandlade den på samma gång till en sorts skolastik som inte kunde besvara verkliga och nya problem annat än med ett ofruktbart bollande med citat.

Men själva utvecklingen av den sovjetiska ekonomin och tekniken skapade nya problem som denna skolastik inte kunde lösa. Redan innan Stalins död kunde man följaktligen se ett visst återuppvaknande (förvisso ytterst försiktigt) av en oberoende ekonomisk forskning som faktiskt kulminerade i en debatt som kännetecknades av ett visst mått av kritisk frihet, nämligen diskussionen om hur man skulle välja mellan olika investeringsprojekt.[82]

Efter Stalins död, och i synnerhet sedan effekterna av Chrusjtjovs reformer hade upphört,[*] genomgick det sovjetiska ekonomiska tänkandet en verklig pånyttfödelse. Det kom ut ett ganska stort antal arbeten som gav verkligt nya bidrag. Men huvudtendensen var klart pragmatisk. Det är uppenbarligen viktigare för författare som Kantorovitj, Novozjilov, Nemtjinov, Malysjev och så vidare att hitta lösningar på praktiska problem än att upptäcka de ”ekonomiska lagar” som gäller under övergångsperioden från kapitalism till socialism. Bland de förstnämnda är frågan om hur man *på ett rationellt sätt fastställer priserna* helt klart den mest iögonfallande.[§]

Så tidigt som 1939 hade matematikern Kantorovitj börjat utveckla teknikerna linjär programmering och operationsanalys i Sovjetunionen. Han hade försökt återupprätta användandet av differentialberäkningar och marginalnytteberäkningar för att lösa mikroekonomiska problem. Under den diskussion om priser som uppstod på 1950-talet och på nytt under 1960-talet var de teoretiska bidragen från Kantorovitj-Novozjilovs skola fortfarande ytterst abstrakta. Vad gäller dessa och andra författare, så koncentrerade de sig i själva verket på ganska elementära praktiska problem, som kampen att ta med en ”räntesats” (kostnaderna för att använda fast kapital) vid beräkningen av produktionskostnader. Libermans reformer hade en benägenhet att återupprätta effekterna från lagen om tillgång och efterfrågan på bildandet av försäljningspris inom detaljhandeln, men hade inte så mycket med denna skola att göra som Malysjevs skola (som kallades ”produktionsprisskolan”).

I så måtto som det bara handlar om en teknik för att rationalisera distributionen av konsumtionsvaror och på ett snabbare och mer effektivt sätt anpassa produktionen av dem till konsumenternas behov, så kan man inte redan på förhand ha invändningar mot den. Men denna teknik anammas i ett teoretiskt, politiskt och socialt sammanhang som utgörs av en alltmer djupgående revision av de

---

[80] Vandervelde, *Le Collectivisme*, s 200-202; Lenin, *Oeuvres choisies*, vol II, s 377-379, etc.
[81] Lenin, *op cit*, vol II, s 378-379.
[82] Denna diskussion återgavs delvis i tidskriften *Soviet Studies*, band I-IV, tillsammans med ett antal artiklar skrivna av författare från väst som kommenterade den.
[*] Se kapitel 15.
[§] Se en utmärkt sammanfattning av denna diskussion i Henri Denis’ och Marie Lavignes bok. (*Le Problème des prix en Union soviétique*, Paris 1965, s 254.)

marxistiska förutsättningarna för en ekonomisk planering under övergångsperioden mellan kapitalism och socialism. I *detta* sammanhang är reformerna i fråga fyllda av risker som påverkar planeringssystemets sammanhållning i sin helhet.

Det de sovjetiska ekonomerna egentligen försöker hitta är ett system av *automatiska svar*, av självreglerande faktorer som skulle göra det möjligt att få optimala ekonomiska resultat oberoende av något medvetet mänskligt ingripande. De reagerar helt rättmätigt mot den byråkratiska hypercentraliseringen och förkastar av lika uppenbara samhällsekonomiska skäl den perfekta lösningen där den stora massan av producenter och konsumenter har den demokratiska kontrollen, och därmed kan de inte göra annat än att i allt större utsträckning återupprätta marknadens automatiska funktioner. Inom konsumtionsvarusektorn försöker de således anpassa tillgången till efterfrågan genom att ge företagen materiella ”incitament”, och åtminstone i de teoretiska skrifterna föreställer man sig redan öppet att varje enskilt ”sovjetiskt företag” ska ”sträva efter genomsnittlig profit”.[83]

Men om detta skulle ske kommer påtryckningarna att öka från teknokrater och företagsledare som är ”materiellt intresserade” av ”maximal profit”, att utvidga ”den fria prisbildningen” från konsumtionsvarusektorn till produktionsvarusektorn, ty det är uppenbart att så länge produktionsvarornas priser är ”administrativa priser”, det vill säga planeringsknep som är ämnade att styra företagens investeringar i vissa bestämda riktningar, så kommer företagen att befinna sig långt från den ”maximala profit” som skulle gå att uppnå med ”fria priser”. Men från och med den tidpunkt då tillgång och efterfrågan avgör priset både på produktionsvaror och konsumtionsvaror kommer hela planeringens logik att börja bryta samman. Från och med då kommer inte investeringarna längre att styras mot medvetet valda prioriteringar utan kommer att försiggå utifrån ”marknadsmekanismerna”. Långt från att öka systemets ekonomiska förnuft kommer denna omorientering av investeringarna självfallet bara att återskapa den kapitalistiska ”fria företagsamhetens” klassiska skavanker: slöseri tack vare överskottskapacitet, dubbelanvändning av resurser, utbredd benägenhet för produktionen att springa iväg med sig själv och till och med periodvis överproduktion och arbetslöshet.

Det faktum att den återupplivade diskussionen bland sovjetiska ekonomer i stor utsträckning är begränsad till anhängare av ”konservativa” läror (det vill säga de som inspirerats av Stalinperiodens praktik) och anhängare till ”förnyande” läror som i allt större grad pekar i revisionistisk riktning, visar hur *begränsad* den ekonomiska teorins pånyttfödelse i Sovjetunionen är. Med risk att ge efter för en överdriven schematisering skulle man kunna säga att dessa två skolor återspeglar den centrala byråkratins intressen respektive byråkratins och teknokraternas intressen på företagsnivå. Proletariatets åsikter finns inte representerade i denna diskussion.

När proletariatets uppfattning formuleras kommer den utan tvekan att ta hänsyn till alla bidrag från dagens teknik, inklusive den högre matematiken, men den kommer på samma gång att ge problemet sina rätta proportioner. Det går inte att uppnå en optimal tillväxt av en planerad, socialiserad ekonomi med hjälp av urverksmekanismer där det inte finns något medvetet mänskligt ingripande. Om man överför tekniker som är användbara för att lösa mikroekonomiska problem till en makroekonomisk nivå så leder till oundvikligen till de allra värsta motsättningar. En optimal tillväxt är resultatet av en socialistisk demokrati, av diskussioner och utprovning i praktiken av olika varianter. Den är framförallt en funktion av arbetarnas medvetna kontroll över hur maskinerna, råvarorna och de färdiga produkterna används inom deras arbetsområde. Ty i det långa loppet är denna kontroll ett mycket effektivare verktyg för att snoka rätt på oanvänd produktionskapacitet än de mest exakta beräkningar av ”investeringsfondernas räntesats”. För att den ska kunna fungera i stor skala räcker det inte att arbetarna är materiellt intresserade (viket går att ordna inom ramen för ett system av

[83] I synnerhet i Malysjevs skrifter.

självstyre). Det är också nödvändigt att de har samhällelig och politisk frihet att utnyttja den i så stor skala som möjligt, och att hela det politiska klimatet ska uppmuntra dem att göra det.*

Slutet på den politiska ekonomin

All vetenskap är ett verktyg för kunskap, ett försök att besvara vissa frågor. De frågor som den politiska ekonomin försöker svara på – vad är värde? Vad har kapital och mervärde för källa? Hur bestäms löner? Hur påverkar cirkulationen av pengar priserna och affärernas tillstånd? Hur fungerar reproduktionen? etc – uppstår samtidigt med varuproduktionen och penningekonomin och kommer därmed att dö med dem.

Det är ingen slump att Marx gav *Kapitalet* undertiteln ”En kritik av den politiska ekonomin” och att hans förberedande arbete till *Kapitalet* kallades ”Grunddragen i en kritik av den politiska ekonomin” (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*), ty för Marx var den politiska ekonomin i allt väsentligt en ideologi. Precis som det inte finns någon ”marxistisk filosofi” så finns det ingen ”marxistisk politisk ekonomi”. Marx’ arbeten *går längre än* dessa två stora ideologier från hans tid, längre än den ena till den marxistiska kunskapsteorin (den materialistiska dialektiken) och längre än den andra till den marxistiska ekonomiska teorin (det mänskliga samhällets dialektiska utveckling).

Utifrån Marx’ uppdelning av filosofin öppnar sig två forskningslinjer: å ena sidan de positiva naturvetenskaperna, och å den andra dialektiken. På samma sätt lämnar överskridandet av den politiska ekonomin bakom sig två kvarlevor: de tillämpade ekonomiska vetenskaperna (organiseringen av industri- och jordbruksproduktionen, vetenskapsorganisering i allmänhet) och den marxistiska ekonomiska teorin.

Marx själv, och efter honom Rosa Luxemburg, Hilferding, Bucharin och Preobrazjenskij, är helt bestämda på denna punkt. Den politiska ekonomin vittrar bort med de ekonomiska kategorier den försöker förklara:*

”Jag vill en gång för alla påpeka, att jag med klassisk politisk ekonomi menar all ekonomi efter William Petty, vilken utforskar de borgerliga produktionsförhållandenas inre sammanhang, detta i motsats till vulgärekonomin, som endast rör sig på företeelsernas yta...” - och tillägger att denna politiska ekonomi visar sig oförmögen att tränga in värdets yttersta hemligheter.[84] Men Lenin verkar tillbakavisa denna åsikt. Med hänvisning till Engels tänker han sig att en *ny*, ”socialistisk” politisk ekonomi kommer att användas på ett fullt utvecklat socialistiskt samhälle.[85]

Och i anknytning till detta frågar han: kommer inte jämviktsekvationen kII = vI + mI att gälla i det kommunistiska samhället? Genom att analysera denna fråga kan vi inse exakt i vilken mening den politiska ekonomin vittrar bort genom att överskridas. Det säger sig själv, att så länge varuproduktionen existerar fortsätter den ekonomiska vetenskapen att existera som ett verktyg för att förstå

---

* Den sovjetiske ekonomen V V Novozjilov använder en jämförelse mellan dagens industriella ekonomi och de cybernetiska mekanismer som grundar sig på återkoppling för att ”visa” att ju mer komplicerat ett ekonomiskt system är, desto mer kräver det en central styrning. (V V Novozjilov, ”Gesetzmässigkeiten bei der Entwicklung des Leitungssystems in der sozialistischen Wirtschaft”, i *Sowjetwissenschaft, Gesellschaftswissenschaftliche Beiträge*, 1966, nr 5, s 461-480.) Han verkar inte märka att hans resonemang undviker frågan, ty han har inte först bevisat sin uppfattning att en ekonomi som påstås vara socialistisk faktiskt kan styras med hjälp av mer eller mindre diktatoriska självreglerande mekanismer, oberoende av producenternas och konsumenternas medvetna val. Hans hänvisning till Marx och Engels är särskilt olycklig eftersom de till skillnad från Novozjilov och hans skola (och även Malysjevs) uttryckligen avvisade användandet av beräkningar på basis av värdelagen och ”produktionspriser” som grund för distributionssystemet i det postkapitalistiska samhället. (Jämför Marx, *Kapitalet* band 3, del 1, s 155 [i tyska utgåvan].)

* ”I och med avskaffandet av värdelagen på ekonomins område så avvecklas också den gamla politiska ekonomin”, förkunnade Preobrazjenskij. Och Rosa Luxemburg säger att den politiska ekonomin fick sin fulländning i den marxistiska teorin, men också sitt slut som vetenskap. (Preobrazjenskij, *Novaja Ekonomika*, s 26; Rosa Luxemburg, *Einführung in die Nationalökonomie*, s 77.)

[84] Marx, *Kapitalet*, band 1, not 39.

[85] Lenin, *Leninskij Sornik*, vol XI, andra upplagan 1931, s 349.

verkligheten. Den är således fullt tillämpbar i ett samhälle under övergång från kapitalism till socialism och under själva det socialistiska samhällets första fas. Men när detta bortvittrande av kategorier har *fullbordats* så finns det inte längre någon plats för en ”ekonomisk lära” som är jämförbar med den marxistiska läran, som en vetenskap för *dagens verklighet*. Den kommer bara att fortleva som ett verktyg för att förstå det *förflutna* och som ett skydd mot möjliga framtida katastrofer. Det kommer inte längre att finnas något att ”förklara” Alla ekonomiska förhållanden kommer att ha blivit tydliga. I den mån formeln *k*II = *v*I + *m*I är en ekvation mellan *värden*, bytesvärden, kapital, så kommer den uppenbarligen att ha förlorat all sin giltighet i ett samhälle som grundar sig på överflöd, där de ekonomiska kategorierna kommer att ha försvunnit.

Det som otvivelaktigt kommer att fortsätta att existera under en lång period, ända tills alla ekonomiska beräkningar blir överflödiga, kommer att vara behovet att mäta hur stora ersättningsbehoven är för lagren av maskiner, först i arbetsmängd och sedan, när överflödets tid har påbörjats, i *materiella kvantiteter*. Det som kommer att fortleva är hädanefter behovet att beräkna hur användbar eller oanvändbar en viss ersättningstakt är, inte längre i ”värde” utan i enlighet med människans medvetna val som prioriterar mänskliga överväganden befriade från alla ”järnlagar”. Denna ”kvarleva” från den politiska ekonomin kommer att vara en ”positiv naturvetenskap”, en vetenskap som otvivelaktigt kommer att förena organisationslagar och kommunikationsteorier med lagar för individuell och social psykologi, psykisk och fysisk hygien, etc. Det är svårt att förutsäga vilken form denna ”positiva vetenskap” kommer att få. Men i kraft av de frågor den kommer att försöka besvara är det säkert att den inte kommer att ha mycket gemensamt med de tidigare och nuvarande ekonomiska teorierna, med den borgerliga politiska ekonomin eller med den marxistiska kritiken av den. De marxistiska ekonomerna kan göra anspråk på äran att vara den första gruppen människor som har lärt sig att medvetet arbeta framåt mot att avskaffa sitt eget yrke.

Bibliografi

[Där vi kunnat återfinna svenska översättningar av böcker anges dessa samtidigt med den skrift som Mandel hänvisat till – red.]

Aaronovitch, S.: *Monopoly, a study of British monopoly capitalism*. Lawrence & Wishart, London 1955.

Abel, W.: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur in Mitteleuropa vom 13. bis zum 19 Jahrhundert*. Verlagsbuchhandlung Paul Parey, Berlin 1935.

Abramowitz, M.: *Inventories and business cycles*. Studies in business cycles nr 4, National Bureau of Economic Research, New York 1950.

Achminov, Z.: *Die Macht im Hintergrund*. Spaten-Verlag, Ulm 1950.

Adams, W. (red.): *The structure of American Industry*. Macmillan, New York, 3rd edn., 1965.

Adams, W. och Gray, H. M: *Monopoly in America—the government as promoter*. Macmillan, New York 1955.

Aertz, P.: *Arbeidersraden*.

An African Survey, Oxford University Press, London 1945.

Aftalion, A.: *Les crises périodiques de surproduction*. 2 vols, Rivière, Paris 1913 and 1914.

Agarwala, A. N. and Singh, S. P.: *The Economics of Underdevelopment*. O.U.P. Bombay 1958.

Aghnides, N. P.: *Mohammedan Theories of Finance*. Columbia University Press, New York 1916.

Albertus Magnus: Opera, Vol. IV: *Commentarii in decem libros ethicorum Aristotelis*. Lyon 1651.

Alderfer, E. B. and Michl, H. E.: *Economics of American Industry*. McGraw-Hill, New York, 2nd edition 1950.

Alexander, B.: *From the Niger to the Nile*. 2nd impression. Edward Arnold, London.

Alexandrov, N. G. (red.): *Lehrbuch des sowjetischen Arbeitsrechts*. Verlag, Kultur und Fortschritt, Berlin 1952.

Allen, F. L.: *The Great Pierpont Morgan*. Bantam Books, New York 1956.

Andréadès, A. M. *Les finances byzantines*. Revue des Sciences Politiques, mars-April, Paris 1911.

Andréadès, A. M.: *Les finances de l'Empire japonais et leur évolution 1868-1931*, Librairie Felix Alcan, Paris 1932.

Andréadès, A. M.: *History of Greek Public Finance*. Harvard University Press, Cambridge 1933.

Andrieux, A. och Lignon, J.: *L'Ouvrier d'aujourd'hui*. Paris, Rivière 1960.

Anglo-Iranian Oil Company Case. *Pleadings, Oral Arguments, Documents submitted to the International Court of Justice*, Editions Sijthoff, Leyden 1952.

Annuaire Desfosses 1958.

Annuario di Statistiche Industriali 1958.

Aquino av, Thomas: *Commentarii in decem libros ethicorum Aristotelis*. Antwerpiae apud Ioannom Keerbergium 1612.

Arakelian, A. R.: *Industrial Management in the USSR*. Washington, Public Affairs Press 1950.

Aristoteles: *The Nicomachean Ethics*, tr. Sir David Ross, O.U.P. 1954. [På svenska: *Den nikomachiska etiken*, Göteborg : Daidalos, 1993.]

Aristoteles: *The Politics*, Oxford, Clarendon Press 1962.

Aristotle and St. Thomas Aquinas: Journées d'étude internationales 1955, Publications Universitaires de Louvain 1957.

Arnault, J.: *Procès du colonialisme*. Editions Sociales, Paris 1958.

Aron, R.: *The Opium of the Intellectuals*. London, Secker & Warburg 1957.

Arzumanian, A.: *Questions de théorie marxiste-léniniste sur la paupérisation*. Economie et Politique, oktober 1956.

Association Belge des banques: *L'Evolution récente du rôle des banques dans l'économie*. Brussels 1953.

Aubin, H. (red.): *Geschichte Schlesiens*. Verlag Priebatschs Buchhandlung, Breslau 1938.

Baade, F.: *Welternährungswirtschaft*. Rowohlt Verlag, Hamburg 1956.

Baby, J. *Principes fondamentaux d'économie politique*. Editions Sociales, Paris 1949.

Bachem: *Staatslexicon von Julius Bachem*. Herdersche Buchhandlung, Freiburg, 3rd edition 1908.

Baker, E. F.: *Displacement of Men by Machines*. Columbia University Press, New York 1933.

Bakker, P.: *Eenige Beschouwingen over het Geldverkeer in de Inheemsche Samenleving van Nederlandsch-Indië*. Wolters, Groningen 1936.

Balandier, G.: *Structures sociales traditionelles et changements économiques*. Revue de l'Institut de Sociologie. nr 1, 1959.

Balazs, S.: *T'oung Pao; Le traité économique du `Souei-Chou' and Le traité juridique du `Souei-Chou'*. Brill, Leyden 1954.

Balazs, S.: *Les villes chinoises* (Utdrag ur *Receuils de la Société Jean Bodin*, nr 6, Les villes.) Editions de la Librairie encyclopédique. Brussels 1954.

Baldwin, J. P.: *The Medieval Theories of the Just Price*. Transactions of the American Philosophical Society, New Series, Vol. XLIX, part 4, 1959.

Balogh, T.: *Studies in Financial Organisation*. Cambridge University Press, 1950.

Bank of International Settlements: XXth-XXXth Annual reports, Basle 1950-1960.

Baran, P. A.: *The Political Economy of Growth*. Monthly Review Press, New York 1957. [På svenska: *Utvecklingens politiska ekonomi*. Lund : Zenit ; 1971.]

Barbour, V.: *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century*. University of Michigan Press, Ann Arbor, 1963.

Barger, H.: *Distribution's Place in the American Economy since 1869*. Princeton University Press, 1955.

La Barre, W.: *The Human Animal*. University of Chicago Press, Chicago 1964.

Barret, F.: *l'Evolution du capitalisme japonais*. Editions Sociales, Paris 1946.

Barrow, R. H.: *Slavery in the Roman Empire*. Methuen, London 1928.

Barton, H.: *Peasant uprisings in Japan of the Tokugawa period*.

Barton, R. F. : *Ifugao economics*. University of California Publications. American Archeology, Vol. XV, 1922.

Baudhuin, F.: *Crédit et Banque*. Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris 1945.

Baudhuin, F.: *Economique agraire*. Bibliothèque de l'Université de Louvain, 1942.

Baudin, L.: *A Socialist Empire: the Incas of Peru*. Van Nostrand, Princeton 1961.

Bauer, O.: *Die Akkumulation des Kapitals*. Die Neue Zeit, Vol. XXXI (1913).

Bauer, O.: *Der Kampf um Wald und Weide*. Wiener Volksbuchhandlung, Vienna 1925.

Bauer, O.: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie*. Wiener Volksbuchhandlung, Vienna 1924.

Bauer, O.: *Zwischen zwei Weltkriegen?* Eugen Prager-Verlag, Bratislava 1936.

Bauer, P. T. och Yamey, B. S.: *The Economics of Under-Developed Countries*. Cambridge University Press, 1957.

Baumann, H. och Westermann, D.: *Les peuples et les civilisations de l'Afrique*. Payot, Paris 1948.

Baumgolz, A.: *On the Question of the Effectiveness of Capital Investments*. Izvestia Akademia Nauk USSR, Otdel. Ek. i. Prav. 1950-1956.

Baynes, N. H.: och Moss, H. St. L. B. (red.): *Byzantium: an Introduction to East Roman Civilization*. Clarendon Press, Oxford 1944.

Beaglehole, E.: *Property; a Study in Social Psychology*. Allen & Unwin, London 1931.

Beals, R. L. och Hoijer, H.: *An Introduction to Anthropology*. Macmillan, New York 1956.

Becker, C. H.: *Islamstudien*. Verlag Quelle & Mayer, Leipzig 1924-1932.

Beckwith, B. P.: *The Economic Theory of a Socialist Economy*. Stanford University Press, 1952.

Bell, D.: *The Erosion of Work*. The New Leader, 13.9.54.

Bell, D.: *Work and Its Discontents*. Beacon Press, Boston 1956.

Bell, S.: *Productivity, Wages and National Income*. Brookings Institution, Washington 1952.

Von Below, G.: *Probleme der Wirtschaftsgeschichte*. Möhr, Tubingen 1926.

Bender, L.: *The Genesis of Hostility in Children*. American Journal of Psychiatry, Vol. CV, 1948.

Benedict, R.: *Patterns of Culture*. Routledge and Kegan Paul, London 1961. [På svenska: *Kulturmönster*. Stockholm : Tiden, 1949.]

Benveniste, E.: *Les classes sociales dans la tradition avestique*. Journal asiatique, Vol. CCI: juli/September 1932.

Berge, W.: *Cartels, a Challenge to a Free World*. Public Affairs Press, Washington 1944. [På svenska: *Kartellerna - ett världshot*. Stockholm : Kooperativa förb., 1946.]

Bergson, A. (red.): *Soviet Economic Growth, Conditions and Perspectives*. Row, Peterson, & Co., Illinois and New York, 1953.

Berle, A. A. och Means, G. C.: *The Modern Corporation and Private Property*. Macmillan, New York 1933.

Berle, A. A.: *The Twentieth Century Capitalist Revolution*. Harcourt, Brace & Co., New York 1954.

Berman, H. J.: *Justice in Russia*. Harvard University Press, Cambridge 1950.

Bettelheim, C.: *Bilan de l'économie française*. Presses Universitaires de France, Paris 1947.

Bettelheim, C.: *l'Economie allemande sous le nazisme*. Rivière, Paris 1946.

Bettelheim, C.: *La planification soviétique*. Rivière, Paris 1945.

Bettelheim, C.: *Problèmes du développement économique*. Centre de Documentation Universitaire. Paris 1957.

Bettelheim, C.: *Studies in the Theory of Planning*. Asia Publishing House, London 1967.

The Bible.

Bieda, W. et al: *Vecchia e nuova pianificazione economica in Polonia*. Feltrinelli, Milan 1960.

Bienstock, G, et al: *Management in Russian Industry and Agriculture*. O.U.P., 1944.

Bigo, R.: *Les bases historiques de la finance moderne*. Colin, Press 1933.

Bigo, R.: *La Caisse d'Escompte et les origines de la Banque de France*. Presses Universitaires de France, Paris 1927.

Bigwood, G.: *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen age*. Lamertin-Hayez, Brussels 1921.

Bikel, H.: *Die Wirtschaftsverhältnisse des Klosters St. Gallen*. Freiburg 1914.

Bland, Brown, och Tawney: *English Economic History, Selected Documents*. G. Bell & Sons, London 1921.

Bloch, M. *French Rural History: an Essay on its Basic Characteristics*. Routledge and Kegan Paul, London 1966.

Block, H.: *Die Marxsche Geldtheorie*. Fischer, Jena 1926.

Blok, A.: *Soviet Housing*. Soviet Studies, Vol. III; 1051-1052.

Boas, F.: Invention. I *General anthropology*, red. F. Boas, Heath & Co., New York 1938.

Von Böhm-Bawerk, E.: *Capital and interest*. South Holland, Libertarian Press, 1959.

Von Böhm-Bawerk, E.: *Karl Marx and the Close of his System*. Kelley, New York 1949.

Boeke, J. H.: *Indische ekonomie*. Tjeenk, Willink & Zoon, Haarlem 1940.

Boisguillebert: *Le détail de la France*, Factum de la France, Oeuvres diverses, i Economistes-Financiers du XVIIIième siècle, Guillaumin Librairie, Paris.

Boissonnade, P.: *Le travail dans l'Europe chrétienne au moyen age*. Alcan, Paris 1930.

Bonbright, J. B. och Means, G. C.: *Holdings*. I Encyclopedia of Social Sciences, Vol. VII.

Bondi, G. (red.) : *Monopoltheorie, monopolpraxis*. Verlag die Wirtschaft, Berlin 1958.

Bonmarchand, G.: *Le commerce de la Chine, Le commerce du Japon*; i Histoire du Commerce, Vol. III-V. Lacour-Gayet, nedan.

Bonne, A.: *Studies in Economic Development*. Routledge and Kegan Paul, 2nd edition 1960 London.

Borchardt, J.: *Deutsche Wirtschaftsgeschichte*. V.I.V.A. Berlin 1922.

Von Bortkiewicz, L.*: Zur Berechtigung der Grundlagen der theoretischen Konstruktion von Marx*. Jahrbucher für National-Oekonomie und Statistik, juli 1907.

Von Bortkiewicz, L.: *Die Rodbertus'sche Grundrententheorie und die Marx'sche Lehre*. Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, Grunberg, Vol. I, 1911.

Bouniatian, M.: *Crédit et conjoncture*. Giard, Paris 1933.

Bourrilly, J.: *Eléments d'ethnographie marocaine*. Librairie Coloniale Orientale Larose, Paris 1932.

Brady, R. A.: *Business as a System of Power*. Columbia University Press, New York 1943.

Bratianu, G. I.: *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*. Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Paris 1938.

Braunthal, A.: *Die Wirtschaft der Gegenwart und ihre Gesetze*, Laub'sche Buchhandlung, Berlin 1955.

Bregel, E.: *Steuern, Anleihen und Inflation im Dienste des Imperialismus*. Verlag die Wirtschaft, Berlin 1955.

Brehier, L.: *La civilisation byzantine*. Editions Albin Michel, Paris 1950.

Brentano, L.: *Das Wirtschaftsleben der antiken Welt*. Fischer Verlag, Jena 1929.

Bright, A. A.: *The Electric Lamp Industry*. Macmillan, New York 1949.

Brinkmann, C.: *Land Tenure-Introduction*, i Encyclopedia of Social Sciences, Vol IX och X.

Brockelmann, C.: *History of the Islamic Peoples*. Routledge and Kegan Paul, London 1949.

Bucharin, N.: *Imperialism and World Economy*. Martin Lawrence, London 1930.

Bucharin, N.: *Der Imperialismus und die Akkumulation des Kapital*. Verlag für Literatur und Politik, Berlin and Vienna 1926.

Bucharin, N.: *Ökonomie der Transformationsperiode*. Hoyme, Hamburg 1922.

Bucharin, N.: *Die politische Ökonomie des Rentners*. Verlag für Literatur und Politik, Berlin and Vienna 1929.

Bucharin, N. and Preobrazjenskij, E.: *A.B.C. of Communism*. University of Michigan Press, Ann Arbor 1966. [På svenska: *Kommunismens ABCD*, på marxists.org.]

Bukhsh, S. K.: *Contributions to the History of Islamic Civilisation*. University of Calcutta Press, Calcutta 1929.

Bunzel, R.: *The Economic Organisation of Primitive Peoples*. In General Anthropology, v. Boas, F., ovan.

Burchardt, F. A. (red.): *The Economics of Full Employment*. Blackwell, Oxford 1946.

Burnham, J.: *The Managerial Revolution*, Pelican Books, London 1945. [På svenska: *Direktörernas revolution*, Stockholm : Natur och Kultur, 1947.]

Burns, A. F.: *The Frontiers of Economic Knowledge*. Princeton University Press, Princeton 1954.

Burns, A. R.: *The Decline of Competition*. McGraw-Hill, New York and London 1936.

Burns, A. R.: *Comparative Economic Organisation*. Prentice-Hall, New York 1955.

Burt, A. Le R.: *The Evolution of the British Empire and Commonwealth*. Heath, Boston 1956.

Caesar, Julius: *De bello Gallico*.

Cairncross, A. K.: *Home and Foreign Investment 1870-1913*. Cambridge University Press 1953.

Calverton, V. F. (red.): *The Making of Man, an Outline of Anthropology*. The Modern Library, New York 1931.

The Cambridge Economic History of Europe. Cambridge University Press, Vol. I, 1942; Vol. II, 1952.

The Cambridge History of the British Empire. Cambridge University Press, Vol. I, 1929.

The Cambridge History of India. Cambridge University Press, Vol. I, 1922.

Cantillon, R.: *Essai sur la nature du commerce en général*. Red. H. Higgs, Macmillan, London 1931.

Carr, E. H.: *A History of Soviet Russia*. Macmillan, London, Vols. II and IV.

Carr-Saunders, A. M., Jones, D. C. och Moser, C. A.: *A survey of social conditions in England*. Clarendon Press, Oxford 1958.

Carrel, A.: *Man, the unknown*. Hamilton, London 1935. [På svenska: *Den okända människan*. Stockholm : Forum, 1944.]

Carter, E. H., et al: *History of the West Indian peoples*. Nelson and Sons, London 1953.

Las Casas, B. De: *Oeuvres*. Llorente, Eymery, Paris 1822.

De Castro, J.: *Geography of Hunger*. Gollancz, London 1952. [På svenska: *Svältens geografi*. Stockholm : Natur och Kultur, 1953.]

De Castro, J.: *Géopolitique de la Faim*. Les Editions Ouvrières, Paris, new edition, 1965.

Central Statistical Office (British): *National Income Statistics, Sources and Methods*. H.M.S.O.

Cépede, M. och Lengelle, M.: *Economie alimentaire du globe*. Librairie de Médicis, Paris 1953.

Chamberlain, R. S.: Castilian backgrounds of the Repartimiento-Encomienda, i *Contributions to American anthropology and history*. Vol. V, nr 25, Carnegie Institution, Washington 1939.

Chamberlain, R. S.: *The Conquest and Colonization of Honduras 1502-1550*. Publication 598, Carnegie Institution, Washington 1953.

Chamberlain, E. H.: *The Theory of Monopolistic Competition*. Harvard University Press, Cambridge 1933.

Chamberlain, E. H. (red.): *Monopoly and Competition and their Regulation*. Macmillan, London 1954.

Chambre, H.: *Le marxisme en Union soviétique*. Editions du Seuil, Paris 1955.

Chan Ju-Kua: *His work on the Chinese and Arab trade in the 12th and 13th centuries, entitled Chu-fan-chi*. Printing Office of the Imperial Acadamy of Sciences, St. Petersburg 1911.

Chardonnet, J.: *Les conséquences économiques de la guerre 1939-1946*. Librairie Hachette, Paris 1947.

Chen Han-seng: *Industrial Capital and Chinese Peasants*. Kelly and Walsh Ltd., Shanghai 1939.

Chen Huan-Chang: *The Economic Principles of Confucius and his School*. Vols. I and II, Columbia University Press, New York 1911.

Chenery, H. B. och Clark, P. G.: *Inter-Industry Economics*. John Wiley & Sons, New York 1959.

Cheverny, J.: *Eloge du colonialisme*. Julliard, Paris 1961.

Cheyney, E. R.: *An Introduction to the Industrial and Social History of England*. Macmillan, New York 1920 (reviderad upplaga).

Childe, V. G.: *The Bronze Age*. Cambridge University Press, 1930.

Childe, V. G. *The Dawn of European Civilization*. Routledge and Kegan Paul, London, 6th edn., 1957.

Childe, V. G.: *Man Makes Himself*. Watts, New York, 3:e upplagan, 1956. [På svenska: *Människan skapar sig själv*. Sthlm, 1954.]

Childe, V. G.: *The Most Ancient East*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London, 2nd edn., 1929.

Childe, V. G.: *Scotland before the Scots*. Methuen, London 1946.

Childe, V. G.: *Social Evolution*. Watts, London, revised edition, 1963.

Childe, V. G.: *What Happened in History*. Pelican books, London 1957.

Chlepner, B. S.: *Le marché financier belge avant 1850*. Lamertin, Brussels 1926.

Christensen, A.: *L'Iran sous les Sassanides*. Ejnaar Munksgaard, Copenhagen 1944.

Cicero: *On Moral Obligation*. Faber, London 1967.

Clapham, Sir J.: *The Bank of England*. Vol. I, Cambridge University Press, 1944.

Clapham, Sir J.: *An Economic History of Modern Britain*. C.U.P., Vol. I 1950 (nytryckning), Vol. II 1932, Vol. III 1938.

Clark, C.: *The Conditions of Economic Progress*. Macmillan, London, 2nd edn., 1957.

Clark, C.: *The Economics of 1960*. Macmillan, London 1942.

Clark, G: *From Savagery to Civilisation*. Cobbett Press, London 1946.

Clark, J. G. D.: *Prehistoric Europe: the Economic Basis*. Methuen, London 1952.

Clark, J. M.: *Study in the Economics of Overhead Costs*. University of Chicago Press, Chicago 1926.

Clausen, Sir G.: *La Tenure communautaire*. F.A.O. Publication, Rome 1954.

Clausing, G.: *Die Uebererzeugung in der Ziegelei 1867-1913*. Fischer-Verlag, Jena 1931.

Cochran, T. C. och Miller, W.: *The Age of Enterprise*. Macmillan, New York 1942.

Cohen, J. B.: *Japan's Economy in War and Reconstruction*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1949.

Cole, G. D. H.: *Money: Its Present and Future*. Cassell, London 1944.

Cole, G. D. H.: *World in Transition*. O.U.P. 1949.

Cole, M. H.: *The Investment of Wealth in 13th Century Genoa*. Economic History Review, Vol. VIII, nr 2, maj 1938.

Cole, S.: *The Prehistory of East Africa*. Weidenfeld & Nicolson, London 1964.

Colenbrander, H. T.: *Koloniale Geschiedenis*. Martinus Nijhoff, Haag. 3 band., 1925-26.

Collier, J.: *The Indians of the Americas*. Norton & Co., New York 1947.

3rd Colloque des Facultes de Droit: *Le fonctionnement des entreprises nationalisées en France*. Dalloz, Paris 1956.

Committee of Enquiry into the cost of the National Health Service: *Report*. H.M.S.O., London 1956.

Compton, M. and Bott, E. H.: *British Industry, its Changing Structure in Peace and War*. Lindsay Drummond, London 1940.

Condliffe, J. B.: *The Commerce of Nations*. Allen & Unwin, London 1951.

Conrad's *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*: på flera ställen.

Cook, P. L. and Cohen, R.: *Effects of mergers*. Cambridge Studies in Industry. Allen & Unwin, London 1958.

Coopland, G. W.: *The Abbey of St. Bertin and its Neighbourhood 900-1350*. Oxford Studies in Social and Legal History, Vol. IV, nr 8, Clarendon Press, Oxford, 1914.

Coornaert, E.: *Grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au 16e siècle*. Annales d'histoire économique et sociale, Paris 1936.

Coulton, G. G.: *The Medieval Village*. C.U.P., 1931.

Coulton, G. G.: *Scottish Abbeys and Social Life*. C.U.P., 1933.

Court, W. H. B.: *A Concise Economic History of Britain, from 1750 to Recent Times*. C.U.P., 1954.

Cowles Commission for Research in Economics: *Economic Theory and Measurement. A 20 year Research Report 1932-52*. 1952.

Cunow, H.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. Dietz, Berlin 1926-31.

Cunow, H.: *Geschichte und Kultur des Inka-Reiches*. Elsevier, Amsterdam 1937.

Cunow, H.: *Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts-, und Staatstheorie*; Buchhandlung Vorwärts, Berlin 2 vols., 1920-21.

Cuq, E.: *Les nouveaux fragments du code de Hammourabi sur le prêt à intérêt et les sociétés*. Imprimerie Nationale, Paris 1918.

Dallin, D.: *The Real Soviet Russia*. Hollis & Carter, London 1947. [På svenska: *Rysslands verkliga ansikte*, Stockholm : Natur och kultur, 1947.]

Dallin, D. och Nicolaevsky, B.: *Forced Labour in Soviet Russia*. Yale University Press, New Haven 1947. [På svenska: *Slavarbete i Sovjet*, Stockholm : Natur och kultur, 1947.]

Dange, S. A.: *India from Primitive Communism to Slavery*. Peoples' Publishing House, Bombay 1949.

Das, S. K. *The Economic History of Ancient India*. Mitra Press, Calcutta 1925.

Dauphin-Meunier, A.: *La Banque à travers les ages*. "Banques", Paris 1937.

Dauphin-Meunier, A.: *Histoire de la Banque*. Presses Universitaires de France, Paris 1950.

Davidson, B.: *The African Awakening*. Cape, London 1955.

Davidson, B.: *Old Africa Rediscovered*. Gollancz, London 1959.

Davis, R. M.: *The Current State of Profit Theory*. The American Economic Review, juni 1952.

Daya: *Surplus-value, Profit and Exploitation*. Review of Economic Studies, 1954-55.

Deane, P.: *The Implications of Early National Income Estimates*. Economic Development and Cultural Change, november 1955.

DeLeon, A.: *The Yugoslav Worker*. Yugoslavian Trade Unions, Belgrade 1962.

Dempsey, B. W.: *Interest and Usury*. Dobson, London 1948.

Deniau, J.: *Histoire de Lyon et du Lyonnais*. Presses Universitaires de France (Collection "Que Sais-je?"), Paris 1951.

Denis, H.: *La crise de la pensée économique*. Presses Universitaires de France (Collection "Que Sais-je?"), Paris 1951.

Denis, H.: *Valeur et capitalisme*. Editions Sociales, Paris 1957.

Denuce, J.: *De Beurs van Antwerpen, Oorsprong en eerste Ontwikkenling*. Antwerpsch Archievenblad, Andra serien, Vol. 6, 1931, nr 2 (April), Boekhandel Veritas, Antwerp.

Desai, A. P. (red.) : *Rural Sociology in India*. Indian Society of Agricultural Economics, Bombay 1959.

Dessmann, G.: *Geschichte der schlesischen Agrarverfassung*. Trubner, Strasbourg 1904.

Deussen: *Geschichte der Philosophie*. 3 band, Brockhaus, Leipzig 1920.

Deutscher, I.: *The Prophet Armed*. O.U.P., London 1954. [På svenska: *Den väpnade profeten*, på marxists.org.]

Deutscher, I. *The Prophet Unarmed*. O.U.P., London 1959. [På svenska: *Den avväpnade profeten*, på marxists.org.]

Deutscher, I.: *Soviet Trade Unions*. R.I.I.A., London 1950.

Deutscher, I.: *Stalin, a political biography*. Pelican Books, London 1966. [På svenska: *Stalin*, på marxists.org.]

Dickinson, H. D.: *Economics of Socialism*. O.U.P., London 1939.

Diebold, J.: *Automation*. Von Nostrand, New York 1952.

Diehl, C. och Marcais, G.: *Histoire du moyen âge*, Vol. III: Le Monde Oriental, 2:a upplagan., Presses Universitaires de France, Paris 1944.

Diehl, C.: *Les figures byzantines*. Colin, Paris 1906. [På svenska: *Bysantinska gestalter*, Stockholm : Geber, 1920.]

Dijckmans, G.: *Histoire économique et sociale de l'ancienne Egypte*, Picard, 3 band, Paris 1936-37.

Van Dillen, J. G.: *Het economisch karakter der middeleeuwsche stad. Kruy*, Amsterdam 1914.

Van Dillen, J. G. (red.): *History of the Principal Public Banks*. Nijhoff, Haag 1934.

Djilas, M.: *The New Class*. Thames & Hudson, London 1957. [På svenska: *Den nya klassen*, Stockholm : Natur och kultur, 1957.]

Dobb, M.: *On Economic Theory and Socialism*. Collected Papers. Routledge & Sons, London 1955.

Dobb, M.: *A Note on the Discussion of the Problem of Choice between Alternative Investment Projects*. Soviet Studies, Vol. II.

Dobb, M.: *Soviet Economic Development since 1917*. Routledge & Sons, London 5th edn., 1960.

Dobb, M.: *Soviet Planning and Labour in Peace and War*. Routledge & Sons, London 1942.

Dobb, M.: *Studies in the Development of Capitalism*. Routledge & Sons, London, reprint, 1947. [På svenska: *Studier i kapitalismens utveckling*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1973.]

Dobb, M.: *Wages*. C.U.P., Cambridge Economic Handbooks, Nisbet, reviderad utgåva, 1956.

Dollinger, P.: *L'évolution des classes rurales en Bavière*. Société d'Edition Les Belles Lettres, Paris 1949.

Domar, E. D.: *Essays in the Theory of Economic Growth*. O.U.P., New York 1957.

Dooring, F.: *Les recensements agricoles français*. Bulletin Mensuel de Statistique (France), Supplement April-Juni 1955.

Doren, A.: *Italienische Wirtschaftsgeschichte*. Fischer Verlag, Jena 1934.

Dorfman, J.: *The Economic Mind in American Civilisation*. Harrap, London 1947-59.

Droppers, G.: *Economic Theories of Old Japan*. Transactions of the Asiatic society of Japan, Vol. XXIV, Meiklejohn & Co., Yokohama 1896.

Dubois, W. E. B.: *Black Folk Then and Now*. Holt & Co., New York 1944.

Duesenberry, J. S.: *Income, Saving and the Theory of Consumer Behaviour*. Harvard University Press, Cambridge 1949.

Dumont, R.: *Le problème agricole français*. Les Editions Nouvelles, Paris 1946.

Dumont, R.: *Révolution dans les campagnes chinoises*. Editions du Seuil, Paris 1957.

Dumont, R.: *Types of Rural Economy*. Methuen, London 1957.

Duret, J.: *Le marxisme et les crises*. Gallimard, Paris 1933.

Duret, J.: *Les Trusts en France*. Centre confédéral d'éducation ouvrière, Paris 1939.

Eastham, J. K.: *An Introduction to Economic Analysis*. English Universities Press, London 1951.

Eaton, J.: *Political Economy*. Lawrence & Wishart, London, 3:e upplagan, 1963.

Eberhard, W.: *Chinas Geschichte*. Francke Verlag, Berne 1948.

Eckel, P. E.: *The Far East since 1500*. Harcourt, Brace & Co., New York 1948.

Eckert, R.: *Les théories modernes de l' expansion économique*. Librairie du Recueil Sirey, Paris 1949.

L'economie Belge en 1953. *Ministère belge des affaires économiques*, Brussels 1954.

Economie et Politique: *La France et les Trusts*. Specialnummer, Första året , nr 5-6, 1954.

Edey, H. C. och Peacock, A. T.: *National Income and Social Accounting*. Hutchinson's University Library, London, revised edn., 1959.

Van Eerde, J. C.: *Inleiding tot de Volkenkunde van Ned. Indië*. Bohn, Haarlem 1920.

Ehrke, K.: *Die Uebererzeugung in der Zementindustrie*. Fischer Verlag, Jena 1933.

Ehrmann, H. W.: *La politique du patronat français (1936-1955)*. Colin, Paris 1959.

Eilers, W.: *Die Gesetzstele Chammurabis*. "Der Alte Orient", Vol. XXXI, Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig 1932.

Eisler, R.: *Das Geld*. Verlag der Diatypie, Munich 1924.

Ely, R. T. och Wehrwein, G. S.: *Land economics*. Macmillan, New York 1940.

Embree, J.: *Suye Mura: A Japanese Village*. Routledge & Kegan Paul, London 1946.

Emden, P. H.: *Money Powers of Europe*. Sampson Low, Marston & Co., London 1937.

Encyclopedia of Social Sciences : flera ställen.

Encyclopedie de L'islam : flera ställen.

Engels, F.: *Anti-Dühring*. Moscow, Foreign Languages Publishing House 1954. [På svenska: *Anti-Dühring*, på marxists.org.]

Engels, F.: *Correspondence*. Moscow, Foreign Languages Publishing House 1960.

Engels, F.: *Origin of the Family*. Lawrence & Wishart, London 1941. [På svenska: *Familjens, privategendomens och statens ursprung*, på marxists.org.]

Engels, F.: *Zur Wohnungsfrage*. Internationaler Arbeiterverlag, Berlin 1932. [På svenska: *I bostadsfrågan*, på marxists.org.]

Engels, F.: Se även Marx, K. och Engels, F.

Erlich, A.: *Preobrazhenski and the Economics of Soviet Industrialization*. Quarterly Journal of Economics, februari 1950.

Espinas, G.: *Les origines du capitalisme*. Librairie Emile Raoust, 4 band, Paris-Lille, 1933-49.

Fairservis, W. A.: *The Origins of Oriental Civilisation*. The New American Library, New York 1959.

Farrington, B.: *Greek Science*. Pelican Books, London 1949. [På svenska: *Grekisk vetenskap*, Stockholm : Prisma : 1965.]

Federation Generale du Travail de Belgique: *Holdings et démocratie économique*. (Rapport préparatoire au congrès extraordinaire d'octobre, 1956).

Faure, J. F.: *L'organisation professionelle aux Pays-Bas*. Librairie technique et économique, Paris 1938.

Faussecave, G. (red.): *Plate-forme politique de l'opposition russe*. Paris 1927.

Ferry, J.: *Le Tonkin et la Mère-Patrie*. Havard, Paris 1890.

Finegood, I. M.: *A Critical Analysis of Some Prevailing Concepts Concerning Soviet Agriculture*. Soviet Studies, Vol. IV, 1952-53.

Firth, R.: *Malay Fishermen: Their Peasant Economy*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co., London, 2:a upplagan, 1966.

Firth, R.: *Tikopia; a Primitive Polynesian Economy*. Routledge & Sons, London 1939.

Fischel, W. J.: *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*. Royal Asiatic Society Monographs, Vol. XII, London 1937.

Fischel, W. J.: *The Origin of Banking in Medieval Islam*. Journal of Royal Asiatic Society, April /Juli, 1933.

Fischel, W. J.: *Ueber die Gruppe der Karimi-Kaufleute*. Studia Arabica, Pontificium Institutum Biblicum, Rome 1937.

Fisher, F. J.: *The Development of the London Food Market, 1540-1640*. Economic History Review, Vol. V, nr 2.

Fitzgerald, P.: *Industrial Combination in England*. Pitman, London 1927.

Fledderus, M. L. och Van Kleeck, M.: *Technology and Livelihood*. Russell Sage Foundation, New York 1944.

Florence, P. S.: *The Logic of British and American Industry*. Routledge & Kegan Paul, London 1953.

Food and Agricultural Organization: Statistical Yearbook, 1952.

Fong, H. D.: *Cotton Industry and Trade in China*. The Chihli Press, Tientsin 1932.

Forde, C. D.: *Habitat, Economy and Society*. Methuen, 8:e upplagan., London 1950.

Forde, C. D. och Scott, R.: *The Native Economies of Nigeria*. Faber & Faber, London 1946.

Forstmann, A.: *Geld und Kredit*. Vandenhoeck & Rupprecht, Gothingen, 2 band, 1952.

Fortes, M.: *The Dynamics of Clanship among the Tallensi*. O.U.P. 1945.

Foster, W. T. och Catchings, W.: *Profits*. Houghton & Mifflin, Boston-New York 1925.

Fourastie, J.: *Le Grand Espoir du siècle*. Presses Universitaires de France, Paris 1949.

Frazer, Sir J. G.: *Myths of the Origin of Fire*. Macmillan, London 1930.

Frei, L. I.: *Die heutigen Banksysteme Englands, der USA und Frankreichs*. Verlag Die Wirtschaft, Berlin 1955.

Friedmann, G.: *The Anatomy of Work*. Heinemann, London 1961.

Friedmann, G.: *Où va le travail humain?* Gallimard, Paris, 2nd edn., 1953.

Freidmann, J. R. P.: *Developmental Planning in Haiti. Economic Development and Cultural Change*, november 1955.

Fromm, E.: *The Fear of Freedom*. Routledge & Kegan Paul, London 1960.

Fromm, E.: *The Sane Society*. Routledge & Kegan Paul, London 1956. [På svenska: *Ett friskare samhälle*, Stockholm : Tiden, 1976.]

Frondizi, A.: *Petroleo y politica*, Contribucion al Estudio de la Historia economica Argentina y de las relaciones entre el imperialismo y la vida politica nacional. Editorial Raigal, Buenos Aires 1955.

Furon, R.: *Manuel de préhistoire générale*. Payot, Paris, 3:e upplagan., 1951.

Gabriel, P.: *Le progrès technique et le chômage*. Presses Modernes, Paris 1938.

Galbraith, J. K.: *The Affluent Society*. Penguin Books, London. [På svenska: *Överflödets samhälle*, Stockholm : Tiden, 1959.]

Galbraith, J. K.: *American Capitalism; the Concept of Countervailing Power*. Penguin Books, London. [På svenska: *Amerikansk kapitalism: begreppet tillbakahållande makt*, Stockholm : Norstedt, 1968.]

Galbraith, J. K. m fl: *Marketing Efficiency in Puerto Rico*. Harvard University Press, 1955.

Galenson, W. (red.) : *Labor and Economic Development*. Wiley, New York 1959.

Ganshof, F. L.: *Une étape de la décomposition domaniale classique à l'abbaye de St.-Trond*, Fédération archéologique et historique de Belgique, XXIXe Session, Congrès de Liège, Liège 1934.

Ganshof, F. L.: *Manorial Organizations in the Low Countries in the 7th, 8th and 9th centuries*. Transactions of the Royal Historical Society, 4th Series, Vol. XXXI, 1949.

Gareis, K.: *Die Landgüterordnung Kaiser Karl des Grossen*. Guttentag Verlag, Berlin 1895.

Garrigou-Lagrange, A: *Production agricole et économie rurale*. Librairie Générale de Droit et de Jurisprudence, Paris 1939.

Gautier, E. F.: *Le passé de l'Afrique du nord*. Payot, Paris 1952.

Gayer, A. D. et al: *The Growth and Fluctuations of the British Economy 1790-1850*. Clarendon Press, Oxford 1953.

Gehlen, A.: *Der Mensch*. Athenaeum-Verlag, Bonn 1950.

Geiss, H.: *Geld- und Naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit*. Kohlhammer-Verlag, Stuttgart 1931.

Genestal, R.*: Le role des monastères comme établissements de crédit*. Rousseau, Paris 1901.

Genicot, L.: *L'économie rurale namuroise au bas moyen âge, 1199-1492*. Bibliothèque de l'université de Louvain, Louvain 1943.

Gernet, J.: Les aspects économiques du bouddhisme dans la société chinoise. Ecole française d'Extreme-Orient, Saigon 1956.

Gide, C.: *Principles of Political Economy*. Heath, London 1907.

Gillman, J. M.: *The Falling Rate of Profit*. Dobson, London 1957.

Girardeau, E.: *Le progrès technique et la personnalité humaine*. Plon, Paris 1955.

Glotz, G.: *Ancient Greece at Work*. London 1926.

Glover, J. G. och Cornell, W. B.: *The Development of American Industries*. Prentice-Hall, 3:e upplagan, New York 1951.

Goldschmidt, A.: *Die Wirtschaftsorganisation Sowjet-Russlands*. Rowohlt, Berlin 1920.

Gourou, P.: *Les pays tropicaux*. Presses Universitaires de France. Paris 1948.

Gustjev, S. och Vassiljev, M. (red.): *Life in the 21st Century*. Penguin Books, London 1961. [På svenska: *Reportage från nästa århundrade*, Stockholm : Tiden, 1962.]

De Graaf, H. J.: *Geschiedenis van Indonesië*. Van Hoeve, The Hague, 1949.

Grabmann, M.: *Der lateinische Averroismus des 13. Jahrhundertes*. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1931.

Grand, R. och Delatouche, R.: *L'agriculture du moyen âge*. Emile de Savoy, ed. Boccard, Paris 1950.

Granet, M.: *La pensée chinoise*. La Renaissance du Livre, Paris 1934.

Gras, N. S. B.: *Bill of Exchange*. Encyclopedia of Social Sciences, Vol. II.

Gras, N. S. B.: *Business and Capitalism*. Crofts & Co., New York 1939.

Gras, N. S. B.: *The Evolution of the English Corn Market*. Harvard University Press, 1926.

Gras, N. S. B.: *A History of Agriculture in Europe and America*. Crofts & Co., New York 1946.

Greiling, W.: *Marxismus und Sozialisierungstheorie*. V.I.V.A., Berlin 1923.

Griffiths, Sir P*. The British Impact on India*. Macdonald, London 1952.

Grossman, G.: *Scarce Capital and Soviet Doctrine*. Quarterly Journal of Economics, Vol. LXVII, augusti 1953.

Grossmann, H.: *Das Akkumulations- und Zusammenbruchsgesetz des Kapitalistischen Systems*. Hirschfeld, Leipzig 1928.

Grousset, R.: *Histoire de la Chine*. Fayard, Paris 1947.

Von Grunebaum, G. E.: *Medieval Islam*. University of Chicago Press, 1946.

Guerin, D.: *Fascisme et grand capital*. Gallimard, 10th edn., Paris 1945.

Guerin, D.: *Où va le peuple américain?* Julliard, Paris 1950-51 (2 band).

Guitton, H.: *Les fluctuations économiques*. Traité d'économie politique, Vol. XII, Recueil Sirey, Paris 1951.

Gutmann, F.: *Die soziale Gliederung der Bayern zur Zeit des Volksrechtes*. Trübner, Strasbourg 1906.

Von Haberler, G.: *Prosperity and Depression*. Allen & Unwin, London 1958. [På svenska: *Högkonjunktur och depression*, Stockholm : Koop. Förb., 1940.]

Hackett, B.: *Man, Society and Environment*. Marshall, London 1950.

Von Hagen, V. W.: *The Aztec and Maya Papermakers*. Augustin, New York 1944.

Hagenauer, S.: *Das "iustum pretium" bei Thomas von Aquino*. Kohlhammer, Stuttgart 1931.

Hallgarten, G. W. F.: *Hitler, Reichswehr und Industrie*. Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a/M 1955.

Haloun, G.: *Contributions to the History of Clan Settlement in Ancient China*. "Asia Major", Vol. I, Leipzig 1924.

Hamberg, D.: *Economic Growth and Instability*. Norton & Co, New York 1956.

Hamilton, E. J.: *American Treasure and the Price Revolution in Spain 1501-1650*. Harvard University Press, 1934.

Hamilton, E. J.: *American Treasure and the Rise of Capitalism*. Economica, november, 1929.

Hammond, J. L. och B.: *The Rise of Modern Industry*. Methuen, London, 8:e upplagan, 1951.

Hammond, J. L. och B.: *The Town Labourer*. Longmans, Green and Co., London 1917.

Hamon, A. et al: *Les maîtres de la France*. Editions Sociales Internationales, Paris 1936.

Handler, M.: *A Study of the Construction and Enforcement of the Federal Anti-Trust Laws*. Washington, T.N.E.C. Monograph, nr 38, 1941.

Hansen, A. H.: *Business Cycles and National Income*. Allen & Unwin, London, 2:a upplagan, 1964.

Hansen, A. H. och Clemence, R. V.: *Readings in Business Cycles and National Income*. Allen & Unwin, London 1953.

Harrod, R. F.: *Economic Essays*. Macmillan, London 1952.

Hauser, H.: *Les débuts du capitalisme*. Alcan, Paris 1927.

Hauser, H.: *La pensée et l'action économiques du Cardinal de Richelieu*. Presses Universitaires de France, Paris 1944 .

Hauser, H.: *La prépondérance espagnole*. Peuples et Civilisations, Vol. IX, Presses Universitaires de France, 3rd edn., Paris 1948.

Hauser, H. och Renaudet, A.: *Les débuts de Page moderne*. Peuples et Civilisations, Vol. VIII, Presses Universitaires de France, Paris, 3:e upplagan, 1946.

Hawtrey, R. G.: *Credit*, i Encyclopedia of Social Sciences, Vol. IV.

Hawtrey, R. G.: *Currency and credit*. Longmans, Green & Co., London, 4:e upplagan, 1950.

Haxey, S.: *Tory M.P*. Gollancz, London 1939.

Von Hayek, F. A.: *Kapitalaufzehrung*. Weltwirtschaftliches Archiv, Fischer, Jena 1932.

Von Hayek, F. A.: *The Road to Serfdom*. Routledge Paperbacks, London 1962. [På svenska: *Vägen till trädom*, Stockholm : Timbro, 1996.]

Heady, E. O.: *Economics of Agricultural Production and Resource Use*. Prentice-Hall, New York 1952.

Heard, G.: *The Source of Civilisation*. Cape, London 1935.

Heichelheim, F.: *Welthistorische Geschichstpunkte zu den vormittelalterlichen Wirtschaftsepochen*. Schmollers Jahrbuch 1932.

Heichelheim, F.: *Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus*. Fischer Verlag, Jena 1930.

Heichelheim, F.: *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*. Sijthoff, Leyden 1938.

Hein, O.: *Altpreussische Wirtschaftgeschichte bis zur Ordenszeit*. Zeitschrift fur Ethnologie, Berlin 1890.

Hennig, R.: *Die Einführung der Seidenraupenzuchte ins Byzantinenreich*. Teubner, Leipzig 1933.

Hersch, J.: *Idéologies et réalité*. Pion, Paris 1956 .

Herskovits, M. J.: *Dahomey, an Ancient West African Kingdom*. Augustin, New York, 2 band, 1938.

Herskovits, M. J.: *The Economic Life of Primitive Peoples*. Knopf, London and New York 1940.

Hewett, E. L. och Dutton, B. P.: *The Pueblo Indian World*. University New Mexico Press, Albuquerque 1945.

Hexner, E. och Walters, A.: *International Cartels*. Pitman, London 1946.

Hicks, J. R.: *A Contribution to the Theory of the Trade Cycle*. Clarendon Press, Oxford 1951.

Hicks, J. R.: *The Social Framework*. Clarendon Press, Oxford, 3:e upplagan, 1960. [På svenska: *Samhällsekonomins grundvalar*, Stockholm : Kooperativets bokförlag, 1945.]

Hicks, J. R.: *Value and Capital*. Clarendon Press, Oxford, 2:a upplagan, 1946.

Higgins, B.: *The "Dualistic" Theory of Underdeveloped Areas*. Economic Development and Cultural Change, januari, 1956.

Hilferding, R.: *Boehm-Bawerk's Criticism of Marx*. I: *Karl Marx and the Close of his System*, P. M. Sweezy (red.), New York, Kelly, 1959.

Hilferding, R.: *Das Finanzkapital*. Wiener Volksbuchhandlung, Vienna 1910. [Finns på danska: *Finanskapitalen*, København : Rhodos, cop. 1976.]

Hilferding, R.: *State Capitalism or Totalitarian State Economy*. Modern Review, Juni, 1947.

Hilferding, R.: *Aus der Vorgeschichte der Marxschen Oekonomie*. Die Neue Zeit, Vols. 29-30.

Hirschfeld, H. M.: *Het Ontstaan van het modern Bankwezen in Nederland*. Nijgh & Van Ditmar, Rotterdam 1922.

Hitti, P. K.: *History of the Arabs*. Macmillan, London, 8:e upplagan, 1964.

Hittmair: *Wissenschaft vom Urlaub*. Muenchener Medizinische Wochenschrift, 31 Juli, 1959.

Hobhouse, L. T. et al: *The Material Culture and Social Institutions of the Simpler Peoples*. Chapman & Hall, London 1930 (London School of Economics Monographs on Sociology).

Hoffman, A. C.: *Large-scale Organization in the Food Industry*. T.N.E.C. Monograph, nr 35, Government Printing Office, Washington 1940.

Hoffmann, D. *Die sechs Ordnungen der Mischna. Seder Nisikin*, Berlin 1898.

Hoffmann, P. G. *One Hundred Countries, One and One-quarter Billion People*. Albert D. & Mary Lasker Foundation, Washington 1960.

Honjo, E.: *The Social and Economic History of Japan*. Institute for Research in the Economic History of Japan, Kyoto 1935.

Hoover, C. B.: *The Economy, Liberty and the State*. The 20th Century Fund, New York 1959.

Hoover, C. B.: *The Economic Life of Soviet Russia*.

Houssiaux, J.: *Le pouvoir de monopole*. Recueil Sirey, Paris 1958.

Hoyt, E. *Primitive Trade: Its Psychology and Economics*. Routledge & Kegan Paul, London 1926.

Hrozny, F.: *Code hittite*. Librairie Orientale, Paris 1922.

Huart, C. och Delaporte, L.: *L'Iran antique*. Michel, Paris, 2:a upplagan, 1952.

Hubbard, L.: *The Economics of Soviet Agriculture*. Macmillan, London 1939.

Hubbard, L.: *Soviet Trade and Distribution*, Macmillan, London 1938.

Hue, O.: *Die Bergarbeiter*. 2 band, Dietz, Stuttgart 1910.

Huizinga, J.: *Homo Ludens-a Study of the Play-element in Culture*. Routledge & Kegan Paul, London 1949. [På svenska: *Den lekande människan*, Stockholm : Natur och kultur, 2004.]

Huizinga, J.: *Human Origins; an Introductory General Course in Anthropology*. Mimeograph; University of Chicago, 1946.

Ibn, Batuta: *Voyages*. Imprimerie Impériale, Paris 1853-6. [På svenska: *Ibn Batutas Resa genom Maghrib*, Uppsala, 1866.]

Ibn, Khaldun: *Les prolégomènes*. Imprimerie Impériale, Paris 1863-5. [På svenska: *Prolegomena*: Lund : Alhambra, 1989.]

Ijzerman, W.: *De Geboorte van het moderne Kapitalisme*. Ontwikkeling, Amsterdam 1927.

International Bank for Reconstruction and Development Mission: *The Economic Development of Iraq*. Johns Hopkins Press, Baltimore 1952.

International Federation of Metalworkers: *Les plus grandes sociétés sidérurriques du monde libre*. Specialrapport till konferensen I Wien, Mars, 1959.

International Labour Office: *Indigenous peoples-Living and Working Conditions of Aboriginal Populations in Independent Countries*. Studies and Reports, nr 35, Geneva 1953.

International Labour Office: *Report of the Ad Hoc Committee on Forced Labour*. Studies and Reports, nr 36, Genève 1953.

Isaacs, S.: *Social Development of Young Children*. Routledge, London 1933.

Isawi, C.: *Egypt at Mid-Century*. O.U.P., London 1954

Izard, W.: *A Neglected Cycle: the Transport Building Cycle*. Review of Economic Statistics, 1942.

Jacquemyns, G.: *Histoire de la crise économique des Flandres*. Lamertin, Brussels 1929.

Jacquemyns, G.: *La société belge sous l'occupation allemande 1940-1944*. 3 band, Nicholson & Watson, Brussels 1950.

James, C. R. L.: *The Black Jacobins*. Dial Press, New York 1938.

James, Marquis och B. R. : *Biography of a Bank: the Story of the Bank of America*. Harper, New York 1954.

Japan Yearbook 1946-8, flera ställen.

Japanese Government Economic Stabilization Board: *Economic Survey of Japan 1951-2*. Tokyo 1952.

Jasny, N.: *The Socialised Agriculture of the USSR*. Stanford University Press 1949.

Jathar, G. B. och Bert, S. B.: *Indian Economics*. O.U.P. (Madras), 9th edn., 1949.

Jeantin, M.: *Les chroniques de l'Ardenne*. L. Maison, Paris 1852 (Vol. II).

Jeanton, G.: *Le servage en Bourgogne*. Rousseau, Paris 1906.

Jefferys, J. B. *Retail Trading in Britain 1850-1950*. C.U.P., 1954.

Jeidles, O.: *Das Verhältnis der deutschen Grossbanken zur Industrie*. Demcker & Humbolt, Leipzig 1905.

Johnston, J.: *Irish Agriculture in Transition*. Hodges, Figgis & Co., Dublin 1951.

Joslin, D. M.: *London Private Bankers 1720-1785*. Economic History Review, december, 1954.

Jouis, H.: *Richesses insoupconnées*; ett svar till *La Faim du Monde*, av W. Vogt, Sedis, Paris 1951.

Kaeppelin, P.: *Les origines de l'Inde française*. Challamel, Paris 1908.

Kaldor, N.: *Stability and Full Employment*. Economic Journal, december, 1938.

The Kandyan Peasantry Report.

Kalecki, M.: *A Theory of the Business Cycle*. Review of Economic Studies 1936-7.

Kaplan, M.: *Leisure in America*. Willey & Sons, New York 1960.

Kardelj, E.: *Les problèmes de la politique socialiste dans les campagnes*. Editions La Nef, Paris 1960.

Kautilya: *Kautilya's Arthásástra*, övers. Shamasastry, Bangalore 1915.

Kautsky, K.: *Die Agrarfrage*. Dietz, Stuttgart 1899.

Kautsky, K.: *The Economic Doctrines of Karl Marx*. N.C.L.C. Publishing Society, London 1936. [På svenska: *Karl Marx's ekonomiska läror*, Stockholm, 1897.]

Kautsky, K.: *Das Erfurter Programm*. Dietz, Stuttgart, 9:e upplagan, 1908.

Kautsky, K.: *The Foundations of Christianity*. Allen & Unwin, London 1925.

Kautsky, K.: *Aus der Frühzeit des Marxismus*. Kautskys brevväxling med Engels, Orbis-Verlag A-G Prag 1935.

Kautsky, K.: *The Social Revolution*. Twentieth Century Press, London 1909. [På svenska: *Den sociala revolutionen*, Stockholm : Björck & Börjesson, 1906.]

Kautsky, K.: *Thomas More and his Utopia*. A. & C. Black, London 1927. [På svenska: *Thomas More och hans Utopi*, Stockholm, 1893.]

Kautsky, K. *Die Vorlaufer des Neueren Sozialismus*. Dietz, Stuttgart 1895. [På svenska finns den i *Socialismens historia*, Stockholm : Socialdemokratiska Arbetarepartiets förlag, 1896.]

Kees, H.: *Kulturgeschichte des Alten Orients: Erster Abschnitt Aegypten*. Beck'sche, Munich 1933.

Kenneth, R. H.: *Ancient Hebrew social life and custom*. O.U.P., London 1933.

Kent, R. P.: *Money and Banking*. Holt, Rinehart & Winston, 6:e tryckning, New York 1947.

Kenyatta, J.: *Facing Mount Kenya*. Secker, London 1961.

Keynes, J. M.: *Essays in Persuasion*. Hart-Davis, London 1932.

Keynes, J. M.: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Macmillan, London 1961. [På svenska: *Allmän teori om sysselsättning, ränta och pengar*, Lysekil : Pontes, 1994.]

Keynes, J. M.: *A Treatise on Money*. 2 band, Macmillan, London 1930.

Ki, Fein-Shen: *Essai sur l'origine et l'Evolution des banques en Chine*. Domat-Montchrestien, Paris 1936.

Killough, H. B. och L. W.: *International Economics*. Van Nostrand, Princeton 1960.

Kin, Wei-Shan: *Democracy and Finance in China*. Columbia University Press, New York 1926.

King, W. T. C.: *History of the London Discount Market*. Routledge, London 1936.

Kinietz, W. V.: *Chippewa Village*. Cranbrook Press, Michigan 1947.

Klein, L. R.: *The Keynesian Revolution*. Macmillan, New York, 1948.

Klineberg, O.: *Psychologie sociale*, Vol. I: *Motivation et psychologie différencielle*. Presses Universitaires de France, Paris 1957.

Knight, F. H.: *Value*. Encyclopedia of Social Sciences, Vol. XV.

Kofler, L.: *Geschichte und Dialektik*. Kogge, Hamburg 1955.

Kofler, L.: *Staat, Gesellschaft und Elite*. Schotola, Ulm 1960.

Kornai, J.: *Overcentralisation in Economic Administration*. O.U.P. 1959.

Koschaker, P.: *Fratriarchat, Hausgemeinschaft und Mutterrecht in Keilschriftrechten*. Zeitschrift für Assyriologie, februari, 1953.

Kosminskij, E. A.: *Services and Money Rents in the XIIIth Century*. Economic History Review, februari, 1935.

Kötzschke, R.: *Studien zur Verwaltungsgeschichte*. Teubner. Leipzig 1901.

Koziolek, H.: *Grundfragen der marxistisch-leninistischen Theorie des Nationaleinkommens, Sozialismus*. Verlag die Wirtschaft, Berlin 195-i.

Von Kremer, A.: *Ueber das Einnahmebudget des Abbaside-Reiches 918-919*. Denkschriften der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien 1888: commissioned by F. Tempsky.

Kroeber, A. L.: *Anthropology Today; an Encyclopedic Inventory*. University of Chicago Press, 1953.

Kronrod, J. A.: *Die sozialistische Reproduktion*. Verlag die Wirtschaft, Berlin 1957.

Kuczynski, J.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte*. Dietz, Berlin 1951.

Kuczynski, J.: *A Short History of Labour Conditions under Industrial Capitalism*: Germany, France, England, &c. (Originally published separately in German). Frederick Muller, London 1942-7.

Kuczynski, J.: *Studien zur Geschichte des Deutschen Imperialismus*. Dietz, Berlin 1948.

Kuczynski, J.: *Studien zur Tendenzen der Weltwirtschaft*. Dietz, Berlin 1952.

Kuczynski, J.: *Die Theorie der Lage der Arbeiter*. Die Freie Gewerkschaft, Berlin 1948.

Kuczynski, J.: *Ueber einige Probleme des historischen Materialismus*. Aufbau, Berlin 1936.

Kulischer, J.: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*. Oldenbourg, Berlin and Munich, 2 band, 1928-9.

Kuo, Z. Y.: *Genesis of Cat's Responses to the Rat*. Journal of Comparative Psychology. Vol. II, 1931.

Kurski, A.: *The Planning of the National Economy of the USSR*. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1949.

Kuznets, S.: *Economic Change*. Heinemann, London 1954.

Kuznets, S.: *Shares of Upper Income Groups in Income and Savings*. National Bureau of Economic Research, New York 1953.

Kuznets, S. et al: *Economic Growth in Brazil, India, Japan*. Duke University Press, Durham, N.C. 1955.

Labarre, W.: *The Human Animal*. University of Chicago Press, 1964.

Labouret, H.: *L'Echange et le commerce dans les archipels du Pacifique et en Afrique tropicale*. Histoire du Commerce, Vol. III, (Lacour Gayet, below) S.P.I.D., Paris 1953.

Labouret, H.: *Paysans d'Afrique Occidentale*. Gallimard, Paris 1941.

Labriola, A.: *Essays on the Materialistic Conception of History*. Kerr & Co., Chicago 1908.

Labriola, A.: *Lettere a Engels*. Edizione Rinascita, Rome 1949.

Lacour-Gayet, J. (red.) : *Histoire du Commerce*. S.P.I.D., Paris, 4 band, 1950-1954.

Lafargue, P.: *Le déterminisme économique de Karl Marx*. Marcel Giard, Paris 1928.

Lafargue, P.: *Théoricien du Marxisme*. Editions Sociales Internationales, Paris 1933.

Lafond, G.: *L'Argentine au travail*. Pierre Roger, Paris 1929.

Lamprecht, K.: *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter*. Alfons Dürr, Leipzig 1886.

Landes, D. S.: *Bankers and Pashas*. Heinemann, London 1958.

Landes, R.: *Ojibwa sociology*. Columbia University Press, New York 1937.

Lange, O.: *The Working Principles of the Soviet Economy*. The Russian Economic Institute, New York 1943.

Lange, O. och Taylor, F.: *On the Economic Theory of Socialism*. Mc Graw-Hill, New York 1964.

Lansdell, N.: *The Atom and the Energy Revolution*. Penguin Books, Harmondsworth 1958.

Lapidus, I. A. och Ostrovitjanov, K. V.: *An Outline of Political Economy*. Martin Lawrence, London 1929.

Lasker, B.: *Human Bondage in Southeast Asia*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 1950.

Laski, H.: *Reflections on the Revolution of our Time*. Allen & Unwin, London 1943. [På svenska: *Vår tids revolution*, Stockholm, 1945.]

Lassalle, F.: *Zu Arbeiterfrage*. Gesammelte Reden und Schriften, Vol. III, Cassirer, Berlin 1919.

Lassalle, F.: *Herr Bastiat-Schultz von Delitzsch*. Gesammelte Reden und Schriften, Vol. V, Cassirer, Berlin 1919.

Latouche, R.: *Les grands invasions et la crise de l'Occident au Ve siècle*. Aubier, Paris 1946.

Laughlin, H. J. L.: *A New Exposition of Money, Credit and Prices*. 2 band, University of Chicago Press, 1931.

Laurat, L.: *l'Accumulation du capital d'après Rosa Luxemburg*. Rivière, Paris 1930.

Laurat, L.: *l'Economie soviétique*. Librarie Valois, Paris 1931.

Lauterbach, A.: *Mensch, Motiv, Geld*. Ring-Verlag, Stuttgart 1957.

Leak, H. och Maizels, A.: *The structure of British industries*. Journal of the Royal Statistical Society, 1954.

Lebeuf, J.-P. och Detourbet, AM.: *La civilisation du Tchad*. Payot, Paris 1950.

Lebhar, G. M.: *Chain Stores in America 1859-1950*. Chain Store Publishing Corp., New York 1952.

Lebret, L. J. och Celestin, G.: *Jalons pour une économie de besoin*. Economie et Humanisme, Mars/April, 1954.

Lee, H. K.: *Land Utilisation and Rural Economy in Korea*. The University of Chicago Press, 1936.

Lefebvre, R. G. och Sagnac, P.: *La Révolution française*, Vol. XII of Peuples et civilisations, Presses Universitaires de France, Paris 1930.

Lefebvre, G.: *Le Directoire*. Colin, Paris 1930.

Lefevre, H.: *Critique de la vie quotidienne*. Grasset, Paris 1947.

Leighton, A. H. och D. C.: *The Navaho Door; an Introduction to Navaho Life*. Harvard University Press, 1945.

Leighton, D. C. och Kluckholm, C.: *Children of the people*. Harvard University Press, 1947.

Lekachman, R. (Red.): *National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad*. Doubleday, New York 1955.

Lemnitz, A.: *Das Geld und die Funktionen des Geldes im Sozialismus*. Akademie-Verlag, Berlin 1955.

Lenin, V. I.: *A Characterisation of Economic Romanticism*. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1951.

Lenin, V. I.: *Collected Works*. Lawrence & Wishart, London 1960.

Lenin, V. I.: *The Development of Capitalism in Russia*. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1956. [På svenska: *Kapitalismens utveckling i Ryssland*, på marxists.org]

Lenin, V. I.: *Hefte zum Imperialismus*. Dietz, Berlin 1957.

Lenin, V. I.: *Imperialism: the Highest Stage of Capitalism*. Lawrence & Wishart, London 1948. [På svenska: *Imperialismen som kapitalismens högsta stadium*, på marxists.org.]

Lenin, V. I.: *Sämtliche Werke*, Vols. I, XVIII, XXV; Verlag für Literatur und Politik, Wien 1930.

Leontief, W.: *The Significance of Marxian Economics for Present-day Economic Theory*. American Economic Review. Supplement, mars, 1938.

Leontief, W.: *The Structure of the American Economy 1919-1939*. 2:a upplagan., O.U.P., New York 1951.

Leontiev, A.: *Beginselen der economic*. Pegasus, Amsterdam 1948.

Leontiev, L.: *l'Aggravation de la crise générale du capitalisme*. Editions Sociales, Paris 1950.

Lerner, A. P.: *The Economics of Control*. Macmillan, New York 1947.

Lespinasse, R.: *Les métiers et corporations de la ville de Paris,* Imprimerie Nationale, Paris 1897.

Van Leur, J. C.: *Eenige Beschouwingen betreffende den Ouden Aziatischen Handel*. den Boer, Middelburg 1934.

Levasseur, E.: *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France 1789-1870*. 2 band, Rousseau, Paris 1903.

Levin: *Problems in Determining the Economic Suitability of Project Decision*. Voprossij Ekonomiki nr 4, 1950 .

Levi-Strauss, C.: *Structural Anthropology*. Basic Books, New York 1963.

Levi-Strauss, C.: *Les structures élémentaires de la parenté*. 2:a upplagan., Mouton, Paris 1967.

Levi-Strauss, C.: *A World on the Wane*. Hutchinson, London 1961.

Levtchenko, M. V.: *Byzance, des origines à 1453*. Payot, Paris 1949.

Levy, H.: *Large and Small Holdings*. C.U.P., 1911.

Lewinsohn, R.: *Histoire de l'inflation*. Payot, Paris 1926.

Lewinsohn, R.: *The Profits of War Through the Ages*. Routledge, London 1936.

Lewinsohn, R.: *Trusts et cartels dans l'économie mondiale*. Génin, Paris 1950.

Lewis, B.: *The Islamic Guilds*. Economic History Review, november, 1937.

Lewis, W. A.: *The Principles of Economic Planning*. Allen & Unwin, London, 2:a upplagan, 1963. [På svenska: *Den nationalekonomiska planeringens principer*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1970.]

Lilley, S.: *Men, Machines and History*. Cobbett Press, London 1948.

Lökkegaard, F.: *Islamic Taxation in the Classic Period*. Brunner og Korch, Köpenhamn 1950.

Lopez, R. S.: *Bezants, the Dollar of the Middle Ages*. Journal of Economic History 1951, Vol. IX.

Lopez, R. S.: *Silk Industries in the Byzantine Empire*. Speculum, januari, 1945.

Lopez, R. S.: *The Trade of Medieval Europe: the South*. Cambridge Economic History of Europe, Vol. II, C.U.P., 1952.

Lougnon, A.: *Polyptique de l'Abbaye de Saint-German des Prés*. Champion, Paris 1895.

Lowie, R. H.: *The Crow Indians*. Farrar and Rinehart, New York 1935.

Lucas, S. H.: *John Crabbe*. Speculum, juli 1945.

Lundberg, F.: *America's Sixty Families*. Vanguard Press, New York 1938.

Lurie, S.: *Private Investment in a Controlled Economy*. Columbia University Press, New York 1947.

Luxemburg, R.: *The Accumulation of Capital*. Routledge, London 1955.

Luxemburg, R.: *Ausgewählte Reden und Schriften*. Vol. II, Dietz, Berlin 1955.

Luxemburg, R.: *Einführung in die Nationaloekonomie*. Laub'sche, Berlin 1925.

Luxemburg, R.: *Reform or Revolution?* Merlin Press, London 1968.

Luzzato, G.: *Storia economica d'Italia*. Vol I, Leonardo, Rome 1949.

Lyashchenko, P.: *History of the National Economy of Russia to 1917*. Macmillan, New York 1949.

Ly Siou, Y.: *Les grands courants de la pensée économique chinoise dans l'antiquité*. Jouve & Cie, Paris.

Macek, J.: *The Hussite Movement in Bohemia*. Orbis, Prag, 2:a upplagan, 1958.

Machlup, F.: *The Political Economy of Monopoly*. Johns Hopkins Press, Baltimore 1952.

Mackenzie, N.: *Conviction*. MacGibbon & Kee, London 1959.

Maclauren, R.: *Invention and Innovation in the Radio Industry*. Macmillan, New York 1949.

Macnair, H. F. (red.) : *China*. United Nations Series, University of California Press, Berkeley 1946.

Macrae, N.: *The London Capital Market*. Staples Press, London 1955.

Macri, C. M.: *L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance, 867-1057*. Guillon, Paris.

Madinier, P.: *Les disparités géographiques de salaires en France*. Colin, Paris 1959.

Maier, N.: *Principes de relations humaines*. Editions d'Organisation, Paris 1957.

Majumdar, R. C. och Pusalker: *History and Culture of the Indian People*. Allen & Unwin, London 1951.

De Malafosse, J.: *Les lois agraires à l'époque byzantine*. Recueil de l'Académie de Législation, 1949, Toulouse.

Malinowski, B.: *Freedom and Civilisation*. Allen & Unwin, London 1944.

Malinowski, B.: *Argonauts of the Western Pacific*. Routledge & Sons, London 1922.

Malinowski, B.: *A Scientific Theory of Culture*. Galaxy Books, New York 1944.

Malissen, M.: *L'autofinancement des sociétés en France et aux Etats-Unis*. Dalloz, Paris 1953.

Marcel, J. och Lecaillon, J.: *La répartition du revenu national*. Génin, Paris 1958.

Markovitch, F. J.: *La problème des services et du revenu national*. Bulletin SEDEIS, 1 Juni 1958.

Marshall, A.: *Elements of Economics of Industry*. 3:e upplagan, Macmillan, London, 1916.

Marshall, A.: *Principles of Economics*. 8:e upplagan, Macmillan, London 1947.

Martin, P. S. et al: *Indians before Columbus*. University of Chicago Press, 1948.

Marx, K.: *Capital*. Engels utgåva, Allen & Unwin, London 1946. [På svenska: *Kapitalet*, i 3 band, på marxists.org.]

Marx, K.: *A Contribution to the Critique of Political Economy*. International Liberal Publishing Company, 1904.

Marx, K.: *Early Writings*. Watts, London 1963.

Marx, K.: *Das Elend der Philosophie*. Dietz, Stuttgart 1892. [På svenska: *Filosofins elände*, på marxists.org.]

Marx, K.: *Zur Kritik der Politischen Oekonomie*. Dietz, Berlin 1953. [På svenska: *Till Kritiken av den Politiska Ekonomin*, på marxists.org.]

Marx, K.: *Letters to Dr. Kugelmann*. Lawrence, London 1924. [Vissa av dessa på svenska: *Brev*, på marxists.org.]

Marx, K.: *Revolution in Spain*. Lawrence & Wishart, London 1939. [Delar på svenska: *Ur: »Det revolutionära Spanien»*, på marxists.org.]

Marx, K. och Engels, F.: *The Communist Manifesto*. Washington Square Press, New York 1965. [På svenska: *Kommunistiska Manifestet*, på marxists.org.]

Marx, K. och Engels, F. : *The German Ideology*. Lawrence & Wishart, London 1942. [Delar på svenska: *Ur »Den tyska ideologin»*, på marxists.org.]

Marx, K. och Engels, F.: *Kleine oekonomische Schriften*. Dietz, Berlin 1955.

Marx, K. och Engels, F.: *Selected Correspondence*. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1953.

Mason, E. S. *Economic Concentration and the Monopoly Problem*. Harvard University Press, 1957.

Maspero, G.: *Histoire ancienne des peuples de l'Orient classique*. Hachette, Paris 1875.

Massignon, L.: *L'influence de l'Islam au moyen âge*. Bulletin d'études orientales de l'Institut français de Damas. Leroux, Paris 1931.

Massignon, L.: *Islamic Guilds*. Encyclopedia of Social Sciences, Vol. VII.

Mauss, M.: *Sociologie et anthropologie*. Presses Universitaires de France, Paris 1950.

May, S. och Plaza, G.: *The United Fruit Co. in Latin America*. National Planning Association, Washington 1958.

Mayer, F.: *Anfange des Handels und der Industrie in Oesterreich*. Wagner, Innsbruck 1882.

Mazaheri, A.: *La vie quotidienne des Musulmans au moyen age*. Hachette, Paris 1954.

Mazlenbaum, W.: *The Cost of Distribution*. Quarterly Journal of Economics, Februari, 1941.

Mead, M.: *Sex and Temperament in Three Primitive Societies*. Routledge & Kegan Paul, London 1952. [På svenska: *Kvinnligt, manligt, mänskligt*, Stockholm : Tiden, 1948.]

Mead, M.: *Social Organisation of Manua*. Bishop Museum, Honolulu 1930.

Mead, M. (red.) : *Cooperation and Competition among Primitive Peoples*. McGraw-Hill, New York 1937.

Means, G. C.: *The Structure of the American Economy*. National Resources Committee, 1939.

Meek, R. L.: *Remarks on Strumilin's Article on the Problem of Choice between Alternative Investment Projects*. Soviet Studies, juli 1950.

Meek, R. L.: *Studies in the Labour Theory of Value*. Lawrence & Wishart, London 1956.

Mehta, A.: *Democratic Socialism*. Chetana Prakashan, Hyberabad 1954.

Mellerowicz: *Markenartikel*. Beck'sche, München & Berlin 1955.

Meredith, H. A.: *The Drama of Modern Money-making-the London Stock Exchange*. London 1931.

Metzler, L. A.: *Business Cycles and the Modern Theory of Employment*. American Economic Review, juni, 1946.

Mez, A.: *Die Renaissance des Islams*. Winters Universitätsbuchhandlung, Heidelberg 1922.

Mills, C. W.: *The Power Elite*, O.U.P., New York 1957. [På svenska: *Makteliten*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1971.]

Mills, C. W.: *White Collar*. O.U.P., New York 1955.

Ministero della Constituente: *Rapporto della Commissione Economica*, Vol. II (Industria), Rome 1946.

Von Mises, L.: *Socialism*. Yale University Press, New Haven 1951.

Von Mises, et al: *L'économie dirigée en régime collectiviste*. Librairie de Médicis, Paris 1939.

Mission Belge aux Etats-Unis : *Technique de vente*. Office Belge pour L'Accroissement de la Productivité. Brussels 1955.

Mitchell, W. C.: *Business Cycles and their Causes*. University of California Press, Berkeley 1941.

Mitchell, W. C.: *What Happens during Business Cycles?* National Bureau of Economic Research, New York 1951.

Molina, R. P. L.: *De iustitia e iure*. Mylius, Colonia Agrippinae 1614. 6 band.

"Mong Dsi" (Mong Ko): *Aus dem chinesichen verdeutscht und erleutert von Richard Wilhelm*. E. Diederichs, Jena 1916.

La Monnaie: *Analyse des théories d'Aftalion, Angell, Keynes, &c*. Editions Domat Montchrestien, Paris 1952.

Monopolies and Restrictive Practices Commission: *Collective Discrimination*. Cmnd 9504, H.M.S.O., London 1955.

Montagu, M. F. A.: *The Direction of Human Development*. Harper, New York 1955.

Montagu, M. F. A.: *Man: His First Million Years*. The New American Library, New York 1958.

Moret, A. och Davy, G.: *Des clans aux empires*. La Renaissance du Livre, Paris 1922.

Morf, O.: *Das Verhältnis von Wirtschafstheorie und Wirtschaftsgeschichte bei Karl Marx*. Francke, Bern 1951.

Morgan, L.: *Die Urgesellschaft*. Dietz, Stuttgart 1921.

Morgan, T.: *Hawaii, a century of economic change*. Harvard University Press, 1948.

Morozzo Della Rocca, R.: *Documenti del commercio Veneziano nei secoli XI-XIII*. Libraria Italiana, Turin 1940.

Moszkowska, N.: *Zur dynamik des Spätkapitalismus*. Verlag "Der Aufbruch", Zurich 1943.

Moszkowska, N.: *Die kriegskapitalistische Aera*. Arbeit und Wirtschaft, Juni, 1952.

Moszkowska, N.: *Zur Kritik moderner Krisentheorien*. Kacha, Prag 1935.

Motter, H.: *Wirtschaftsgeschichte Deutschlands*. Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1959.

Motwani, K.: *The Impact of Modern Technology on the Social Structure of South Asia*. International Social Science Bulletin, Vol. III, nr 4.

Moulton, H.: *Controlling Factors in Economic Development*. Brookings Institute, Washington 1949.

Mukherjee, R.: *The Rise and Fall of the East India Company*. 2:a upplagan, Deutscher Verlag der Wissenschaften, Berlin 1952.

Muller, K.: *Die Arbeit nach den moral-philosophischen Grundsätzen St. Thomas Aquino*. Von Matt, Stans, 1913.

Mumford, L.: *The Culture of Cities*. Harcourt, Brace & Co., New York 1938. [På svenska: *Stadskultur*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1972.]

Mumford, L. : *Technics and Civilisation*. Routledge, London 1934. [På svenska: *Tekniken och samhällsutvecklingen*, Stockholm : Kooperativa förb., 1949.]

Mun, T. : *England's Treasure by Forraign Trade (1664)*. Ny utgåva, Blackwell, Oxford 1933. [På svenska: *Engelands skatt-kammare genom den utländske handelen*, Stockholm, 1745.]

Muret, P.: *La préponderance anglaise*. Vol. XI of Peuples et civilisations, Paris 1949.

Myint, H.: *The Gains from International Trade and Backward Countries*. Review of Economic Studies 1954-55.

Myrdal, G.: *An International Economy*. Routledge & Kegan Paul, London 1956. [På svenska: *Världsekonomin*, Stockholm : Tiden, 1956.]

Nadel, S. F.: *A Black Byzantium*. International Institute of African Language and Cultures, O.U.P., London 1942.

Nadel, S. F.: *Nupe State and Community*. Africa, Juli, 1935.

Nadel, S. F. *The Theory of Social Structure*. Cohen & West, London 1957.

Nagler, H.: *Die Finanzung und die Währung der Sowjetunion*. Rowholt-Verlag, Berlin 1932.

Narr, K. J.: *Hirten, Pflanzer, Bauern; Produktionsstufen*. Historia Mundi, Vol. II, Francke, Bern 1953.

National Bureau Committee for Economic Research : *Capital Formation and Economic Growth*. Princeton University Press 1955.

National Conference on Automation: *The Challenge of Automation*. Public Affairs Press, Washington 1955.

Naville, P.: *De l'aliénation à la jouissance*. Rivière, Paris 1958.

Naville, P.: *Théorie de l'orientation professionnelle*. Gallimard. Paris 1945.

Nef, J. U.: *Mining and Metallurgy in Medieval Civilisation*. The Cambridge Economic History of Europe, Vol. II.

Negre, P.: *Essais sur les conceptions économiques de St. Thomas d'Aquin*. Imprimerie Universitaire de Provence, Aix-en-Provence 1927.

Neilson, N.: *Economic Conditions of the Manors of Ramsey Abbey*. Sherman & Co., Philadelphia 1899.

Neue Chinesiche Geschichtwissenschaft, *Zeitschrift für Geschichts wissenschaft 1959*; Rutten & Loening, Berlin 1959.

Neumann, A. A.: *Jews in Spain*. Philadelphia 1944. (Jewish Publication Society of America).

Neumann, F.: *Behemoth*. Gollancz, London 1942.

Nicole, J.: *Le livre du préfet*. George & Cie, Geneva & Basle 1894.

Nogaro, B.: *Cours d'économie politique*. Domat-Montchrestien, 2 Vols. Paris 1949-50.

Nogaro, B.: *A Short Treatise on Money and Monetary Systems*. Staples Press, London 1949.

Nogaro, B.: *Le role de la monnaie dans le commerce international*. Giard & Brière, Paris 1904.

Nogaro, B. och Oualid, W.: *L'Evolution du commerce, du crédit et des transports depuis 150 ans*. Alcan, Paris 1914.

Nove, A.: *The Kolkhoz*. Soviet Studies, Vol. III, 1951-52.

The Nuremberg Trials: *Trials of War Criminals Before the Nuremberg Military Tribunals*, Vol. VI.

Nurkse, R.: *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*. Blackwell, Oxford 1953.

OEEC: *Europe and the World Economy*. Paris 1960.

OEEC: *Petroleum; European Perspectives*. Paris 1956.

OEEC: *Possibilities of Action in the Field of Nuclear Energy*. Paris 1956.

OEEC: *7th Report: Economic Expansion and its Problems*. Paris 1956.

OEEC: *Report on International Investments*. Paris 1950.

OEEC: *The Textile Industry in Europe*. Paris 1956.

Oelssner, F.: *Die Wirtschaftskrisen*. Dietz, Berlin 1949.

Ohara, K.: *Japanese Trade and Industry in the Meiji-Taisho Era*. Obunsha, Tokyo 1957.

Ornati, O.: *Wages in India*. Economic Development and Cultural Change, April 1955, University of Chicago Research Center.

Ostrogorskij, G.: *Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages*. Cambridge Economic History of Europe, Vol. I.

Ostrogorsky, G.: *Geschichte des byzantinischen Staates*. Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschaftsgeschichte, 1929.

Ostrogorsky, G.: *History of the Byzantine State*. Blackwell, Oxford 1956.

Ostrogorsky, G.: *Lohne und Preise in Byzanz*. Byzantinische Zeitschrift, Teubner, Leipzig 1932.

Ostrovitianov, K.: *Die sozialistische Planung und das Wertgesetz*. Voprossi Ekonomiki 1948, nr 1, återutgiven i Sowjetwissenschaft 1948, II.

Otto, E.: *Das deutsche Handwerk in seiner Kulturgeschichtlichen Entwicklung*. Teubner, Leipzig, 3:e upplagan, 1908.

Oualid, W.: *Répétitions écrites de législation industrielle*. Cours de doctorat 1934-5, "Les Cours de Droit", Paris 1935.

Oxenfeldt, A. R. och Van der Haag, E.: *Unemployment in Planned and Capitalist Economies*. The Quarterly Journal of Economics, Vol. LXVIII, Februari, 1954, nr 1.

Packard, V.: *The Hidden Persuaders*. Penguin Books, Harmondsworth 1958.

Packard, V.: *The Status Seekers*. Penguin Books, Harmondsworth 1960.

Padmore, G.: *Africa, Britain's Third Empire*. Dobson, London 1948.

Page, J. W.: *Les derniers peuples primitifs*. Payot, Paris 1941.

Palgrave's Dictionary of Political Economy: Nytryck 1926 av 1923 års upplaga. Macmillan, London.

Palme Dutt, R.: *India Today*. Gollancz, London 1940.

Papi, U.: *Teoria della condotta economica dello stato*. Giuffrè, Milano 1956.

Patel, G. D.: *The Indian Land Problem and Legislation*. Tripathi, Bombay 1954.

Pauly Wissowa's Realencyclopaedie der Klassischen Altertumswissenschaft. Supplementary Vols. VI, VII, Stuttgart 1935.

Peacock, A. T. (red.) : *Income Redistribution and Social Policy*. Cape, London 1954.

De Pedrals, D. P.: *Manuel scientifique de l'Afrique noire*. Payot, Paris 1949.

Zur Periodisierung des Feudalismus und Kapitalismus. Verlag Kulture und Fortschritt, Berlin 1952.

Perlo, V.: *The Income Revolution*. International Publishers, New York 1954.

Perren, A.: *Les primes sur salaires dans les entreprises industrielles*. Delachaux & Niestlé, Paris 1933.

Perrin, CH-E.: *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine*. Commission des Publications de la Faculté des Lettres de Strasbourg, 1935.

Perroux, F.: *Le Capitalisme*. Presses Universitaires de France (Collections "Que Sais-je?"), 1958.

Perroux, F.: *La coexistence pacifique*. Presses Universitaries de France, 3 band, Paris 1958.

Petit, L. och De Veyrac, R.: *Le crédit et l'organisation bancaire*. Recueil Sirey, Paris 1938.

Petty, W.: *Economic Writings*. C.U.P., 2 band, 1899.

Phelps Brown, E. H. och Hopkins, S. V.: *Seven Centuries of Building Wages*. Economica, augusti, 1955.

Phelps Brown, E. H. och Hopkins, S. V, : *Seven Centuries of Prices of Consumables*. Economica, november, 1956.

Piaget, J.: *The Moral Judgment of the Child*. London 1932.

Piddington, R.: *An Introduction to Social Anthropology*. Oliver & Boyd, London 1950.

Piettre, A.: *L'évolution des ententes industrielles en France, depuis la crise*. Recueil Sirey, Paris 1936.

Pigou, A. C.: The Economics of Welfare, 3:e upplagan, Macmillan, London 1929.

Pigou, A. C.: *Unemployment*. William & Norgate, London 1913.

Pirenne, H.: *Histoire économique de l'occident médiéval*. Desclée de Brouwer, Brüssel 1951.

Pirenne, H.: *Le mouvement économique et social du moyen age*. Histoire du moyen age, Vol. VIII. Presses Universitaires de France, Paris 1941.

Pirenne, H.: *Les périodes de l'histoire sociale du capitalisme*. Librairie du Peuple, Brüssel 1922.

Pirou, G.: *Traité d'économie politique. L'Agriculture et le Commerce*, 1941, *Le Crédit*, 1944, *La Monnaie*, 1945. Recueil Sirey, Paris.

Platon: *The Republic*. Clarendon Press, Oxford 1955.

Plechanov, G.: *Introduction à l'histoire sociale de la Russie*. Editions Bossard, Paris 1926.

Polanyi, K. et al: *Trade and Market in the Early Empires*. Free Press, Glencoe, Illinois 1957.

Politische Oekonomie, Lehrbuch. Dietz-Verlag, Berlin 1955.

Pollock, F.: *Automation in der USA*. Frankfurter Beiträge zur Soziologie, Vol. I, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt 1955.

Ponomarjov, B. N.: *History of the Communist Party of the Soviet Union*. Foreign Languages Publications, Moscow 1961. [På svenska: *Sovjetunionens kommunistiska partis historia*, Stockholm : Arbetarkultur, 1962.]

Popovic, M.: *Des rapports économiques entre pays socialistes*. Le Livre Yougoslave, Paris 1949.

Portmann, A.: *Zoologie und das neue Bild des Menschen*. Rowohlt, Hamburg 1959.

Postan, M.: *Chronology of Labour Services*. Transactions of the Royal Historical Society, Vol. XX, 1937.

Postan, M.: *The Trade of Medieval Europe; the North*. Cambridge Economic History of Europe.

Posthumus, N. W. (red.) : *Bronnen tot de Geschiedenis van de Leidsche Textielnijverheid*. Rijksgeschiedkundige Publikaties,Vol. V, (1651-1702), The Hague 1918.

Prescott, W. H.: *History of the Conquest of Mexico*. Junior Literary Guild, New York 1934. [På svenska: *Mexicos erövring*, Uddevalla : Niloe, 1977.]

Pritzkoleit, K.: *Bosse, Banken, Börsen*. Kurt Desch-Verlag, Munich, 1954.

Pritzkoleit, K.: *Männer, Mächte, Monopole*. Rauch-Verlag, Düsseldorf 1953.

Problemes de l'automation. recherches internationales a la lumiere du marxisme. Nr 3, 1957.

Probst, G. M.: *Confrontation des théories de la sous-consommation et de la sur-capitalisation au cours du cycle économique*. Imprimerie Bellecour (SNEP) Lyon 1949.

Programme of the Communist Party of the Soviet Union. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1961.

Prokopovicz, S. N.: *Histoire économique de l'U.R.S.S*. Flammarion, Paris 1952.

Pupin, R.: *Essai d'évaluation de la fortune privée francaise en 1950*. Le Capital, 5 januari, 1958.

Purcell, v.: *The Chinese in Southeast Asia*. O.U.P. 2:a upplagan, 1965.

Quadri, G.: La philosophie arabe dans l'Europe médiévale. Payot, Paris 1947.

Quiggin, A. H.: *A Survey of Primitive Money*. Methuen, London 1964.

Radcliffe-Brown, A. R.: *Structure and Function in Primitive Society*. Cohen & West, London 1952.

Radin, P.: *Primitive Religion*. Constable, London 1938.

Radin, P.: *Social Anthropology*. McGraw-Hill, New York 1932.

Manuskript Ramirez: *Histoire de l'origine des Indiens qui habitent la Nouvelle Espagne*. Leroux, Paris 1903.

Rangnekar, D. K.: *Poverty and Capital Development in India*. O.U.P. 1958.

Ratchnevsky, P.: *Ueber die Sträflingsarbeit zur Ts'in-Zeit*. Ostasiatische Studien, Akademie-Verlag, Berlin 1959.

Ratzel, F.: *Anthropogeographie*, II. Engelhorn, Stuttgart 1891.

Van Ravesteyn, W.: *Onderzoekingen over de economische en sociale ontwikkeling van Amsterdam*. Van Looy, Amsterdam 1906.

Recherches internationales a la lumiere du marxisme. *Aspects du capitalisme contemporain*. Editions La Nouvelle Critique, Paris 1958.

Recueil statistique: *L'économie nationale de l'U.R.S.S*. Editions en langues étrangères, Moscow 1957.

Regis, G. och Falco, E.: *Capitale finanziorio a monopoli sotto il fascismo*. Società, Vol. III, nr 3, Leonardo, Florence 1947.

Regling, K.: *Geld*. Reallexicon der Vorgeschichte, Vol. IV.

Regul, R. et al: *Méthodes de précision du développement économique*. Office Statistique des Communautés européennes. Informations statistiques 1960.

Reischauer, R-K.: *Early Japanese History*. Princeton University Press, 2 band, 1937.

Renard, G.: *Le travail dans la préhistoire*. Alcan, Paris 1927.

Renne, R. R.: *Land Economics*. Harper & Bros., New York 1947.

Renner, K.: *Die Wirtschaft als Gesamtprozess und die Sozialisierung*. Dietz, Berlin 1924.

Renon, L. och Filliozat, J. : *L'Inde classique*. Payot, Paris 1949.

Reynolds, L. G.: *The Control of Competition in Canada*. Harvard University Press, 1940.

Ricardo, D.: *The Collected Works and Correspondence*, red. P. Sraffa. C.U.P.

Ricardo, D.: *The Principles of Political Economy and Taxation*. Every man's Library, Dent, London 1933.

Richards, A. I.: *Land, Labour and Diet in Northern Rhodesia*. International Institute of African Languages and Cultures, O.U.P., London 1939.

Rieben, H.: *Des ententes de maîtres de forges au plan Schuman*. Presses de Savoie, 1954.

Riesman, D.: *The Lonely Crowd*. Yale University Press, New Haven 1950. [På svenska: *Den ensamma massan*, Stockholm : Aldus/Bonnier, 1961.]

Riesser: *Von 1848 bis heute*. Fischer, Jena 1912.

Rinchon, R. P.: *La traité et l'esclavage des Congolais par les Européens*. Meester & Sons, Wetteren, 1929.

Ritter, K.: *Agrarwirtschaft und Agrarpolitik im Kapitalismus*. Deutscher Bauernverlag,

Robinson, E. A. G.: *Monopoly*. Cambridge Economic Handbooks, Nisbet, Cambridge 1952.

Robinson, J.: *The Accumulation of Capital*. Macmillan, London 1956.

Robinson, J.: *The Economics of Imperfect Competition*. Macmillan, London 1933.

Robinson, J.: *An Essay on Marxian Economics*. Macmillan, London 1949.

Rodkey, R. G.: *Bank Deposits*. Encyclopedia of Social Sciences, Vol. II.

Rogers, J. E. TH.: *Six Centuries of Work and Wages*. Allen & Unwin, London, new edn., 1949.

Roll, E.: *A History of Economic Thought*. Faber, London 1961.

Romeuf, J.: *Le niveau de vie en URSS*. Presses Universitaires de France, Paris 1954.

Romus, P.: *Expansion économique régionale et communauté européenne*. Sythoff, Leyden 1958.

De Roover, R.: *La contrat de change depuis la fin du 13e siècle jusqu'au début du 17e siècle*. Excerpt from Revue belge de philologie et d'histoire, Vol. XV, 1947.

De Roover, R.: *L'évolution de la lettre de change*. Colin, Paris 1953.

De Roover, R.: *Money, Banking and Credit, in Medieval Bruges*. Medieval Academy for America. Cambridge, Mass. 1948.

Rosdolsky, R.: *Distribution of the Agrarian Product in Feudalism*. Journal of Economic History, April 1951.

Rosdolsky, R.: *Des esoterische und der exoterische Marx*. Arbeit und Wirtschaft, november 1957-Januari 1958.

Rosdolsky, R.: *Joan Robinson's Marx-Kritik*. Arbeit und Wirtschaft, maj och juni 1958.

Rostovtzeff, M.: *Social and Economic History of the Hellenistic World*. Clarendon Press, Oxford, 1957, 3 vols.

Rostovtzeff, M.: *Social and Economic History of the Roman Empire*. Clarendon Press, Oxford 1941.

Roswag, C.: *L'argent et l'or*, Vol. I. Dunod, Paris 1889.

Roth, H.: *Die Uebererzeugung in der Welthandelsware Kaffee im Zeitraum 1790-1929*. Fischer, Jena 1929.

Rothstein, A.: *Man and Plan in Soviet Economy*. Muller, London 1948.

Ruggles, R.: *An Introduction to National Income and Income Analysis*. McGraw-Hill, New York 1949.

Runciman, S.: *Byzantine Civilization, 330-1453*. Methuen, London 1933.

Russel, O. D.: *The House of Mitsui*. Little, Boston 1939.

Rutgers, S. I.: *Indonesië*. Pegasus, Amsterdam 1947.

Sagnac, P.: *La fin de l'ancien régime et la révolution américaine*. Peuples et Civilisations, Vol. XII, Presses Universitaires de France, Paris 1941.

Saint-Germes, J.: *Les ententes et la concentration de la production industrielle et agricole*. Recueil Sirey, Paris 1941.

Salz, B. R.: *The Human Element in Industrialization*. Special no. of Economic Development and Cultural Change, oktober 1955.

Samuelson, P. A.: *Economics*. McGraw-Hill, New York, 6:e upplagan, 1964. [På svenska: *Samhällsekonomi*, Stockholm : Rabén & Sjögren, 1975.]

Sanson, Sir G.: *A History of Japan to 1334*. Stanford University Press, 1958.

Sapori, A.: *La crisi delle compagnie mercantili dei Bardi e dei Peruzzi*. Olschki, Florens 1926.

Sapori, A.: *Mercatores*. Garzanti, Milano 1942.

Sarel, B.: *La classe ouvrière d'Allemagne orientale*. Les Editions Ouvrières, Paris 1958.

Satineau, M.: *Histoire de la Guadeloupe sous l'ancien régime*. Payot, Paris 1928.

Sauvy, A.: *La prévision économique*. Presses Universitaires de France, Paris 1954.

Say, J. B.: *Oeuvres diverses*. Guillaumin, Paris 1848.

Sayers, R. S.: *Modern Banking*. Clarendon Press, Oxford 6:e upplagan, 1964.

Sayous, A. E.: *Les banques de dépot, les banques de crédit et les sociétés financières*. Librairie de la Société du Recueil Général des Lois et des Arrets, Paris 1901.

Sayous, A. E.: *L'histoire universelle du Droit commercial*. Rousseau, Paris 1931.

Scherman, L.: *Brahmanische Siedlungen im buddhistischen Birma*. Asia Major I, 1924.

Schlesinger, R.: *Some Problems of Present Kolkhoz Organization*. Soviet Studies, II & III.

Schreiber, E.: *Die volkwirtschaftlichen Anschauungen der Scholastik seit Thomas von Aquin*. Fischer, Jena 1913.

Schumpeter, J.: *Capitalism, Socialism and Democracy*. Allen & Unwin, London 1943.

Schumpeter, J.: *History of Economic Analysis*. O.U.P. New York 1954.

Schumpeter, J.: *Imperialism and Social Classes*. Blackwell, Oxford, 1951.

Schumpeter, J.: *The Theory of Economic Development*. O.U.P. New York 1961.

Schurr, S. H. och Marschak, J.: *Economic Aspects of Atomic Power*. Princeton University Press 1951.

Schwadron, B.: *The Middle East, Oil and the Great Powers*. Atlantic Press, London 1955.

Schwartz, H.: *Russia's Soviet Economy*. Prentice-Hall, New York 1950.

Schwartz, S.: *Labor in the Soviet Union*. Cresset, 1953.

Scott, W. R.: *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint-stock Companies to 1720*. C.U.P. 1912.

Seacock, S. och Mandelbaum, D.: *A 19th Century Development Project in India*. Economic Development and Cultural Change, juli 1955.

See, H.: *Histoire économique de la France*. Colin, Paris 1939.

See, H.: *Modern Capitalism*. London 1928.

Segal, L.: *Principes d'économie politique*. Editions Sociales Internationales, Paris 1936.

Segre, A.: *Essays on Byzantine Economic History*. Byzantium, 1942-43, Vol. XVI, Byzantine Institute, Boston.

Seligman, E. R. A.: *The Economics of Instalment Selling*, 2 band, Harpers, New York 1927.

Semaine Sociale de France, XLVII: *Socialisation et Personne Humaine*. Chronique sociale de France, Lyon 1961.

Semaine Sociale Universitaire, XXIV : *L'alimentation*. Editions de l'Institut de Sociologie Solvay, Brüssel 1955.

Sereni, E.: *La questione agraria nella Rinascità nazionale italiana*, Einaudi, Rom 1946.

Seton, F.: *Pre-war Soviet Prices in the Light of the 1941 Plan*. Soviet Studies III.

Shannon, F. A.: *The Farmer's Last Frontier*. Farrar & Rinehart, New York 1945.

Share Ownership in the United States: A study prepared at the request of the New York Stock Exchange. Brookings Institution, Washington 1952.

Sharp, S.: *Nationalization of Key Industries in Eastern Europe*. Foundation for Foreign Affairs, Washington, D.C. 1946.

Shoup, C. S.: *Principles of National Income Analysis*. Houghton Mifflin Co., Boston Riverside Press, Boston 1947.

Sinha, N. K. och Banerjee, A. C.: *History of India*. Muckerjee, Calcutta, 2:a upplagan, 1947.

Sitsen, P. H. w.: *The Industrial Development of the Netherlands Indies*. Institute of Pacific Relations. Netherlands and Netherlands Indies Council. Bulletins, nr 2.

Slichter, S. H.: *What's Ahead for American Business*. Atlantic Monthly Press Book, Little, Brown & Co., Boston 1951.

Smith, A.: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. 2 band, Methuen, London, 6:e upplagan, 1950. [På svenska (delar): *En undersökning av folkens välstånd, dess natur och orsaker*: Lund : Gleerup, 1909-1911.]

Smith, K. B.: *Geschichte der Kultur*. Fussli, Zurich 1946.

Smith, T. C.: *The Japanese village in the 17th Century*. Journal of Economic History, vinter, 1952.

Smithsonian Contribution to Knowledge, VOL. XVI Smithsonian Institute.

Societe D'editions Economiques et Sociales: *Les assemblées générales des grandes banques allemandes en 1943*. Paris 1943.

Solo, R.: *Research and Development in the Synthetic Rubber Industry*. Quarterly Journal of Economics, februari, 1954.

Sombart, W.: *The Jews and Modern Capitalism*. T. Fisher Unwin, London 1913.

Sombart, W.: *The Quintessence of Capitalism*. Unwin, London 1915. [På svenska: *Kapitalismens anda*: Stockholm : Norstedt, 1916.]

Sorokin, P. A.: *Society, Culture and Personality*. Harper, New York 1947.

Sorre, M.: *Les migrations des peuples*. Flammarion, Paris 1955.

Soule, G.: *The Shape of Tomorrow*. The New American Library, New York 1958.

Spooner, F. C.: *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France 1493-1680*. Colin, Paris 1956.

Staatslexicon von Julius Bachem: Herdersche Buchhandlung, Freiburg i. Breisgau, 1908.

Stalin, J. V.: *Economic Problems of Socialism in the U.S.S.R*. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1952. [På svenska: *Socialismens ekonomiska problem i SSRU*: Moskva ; Förl. för litteratur på främmande språk : 1952.]

Stalin, J. V.: *Problems of Leninism*. Foreign Languages Publishing House, Moscow 1947. [På svenska: *Leninismens problem*: Moskva ; Förl. för litteratur på främmande språk : 1952.]

Stalin, J. V.: *Works*, Vol. I-XIII. Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1952-55.

Stark, W.: *The History of Economics in its Relation to Social Development*. Kegan, Trench & Co., London 1944.

Statistical Abstract of the USA: 1950 et seq.

Statistik der Bundesrepublik.

Statistisches Jahrbuch für die Bundesrepublik Deutschland 1953 et seq.

Steffen, W.: *Die Geldumlaufgeschwindigkeit in der Unternehmung*. Druck, Bern 1948.

Steindl, J.: *Maturity and Stagnation in American Capitalism*. Blackwell, Oxford 1952.

Sternberg, F.: *Capitalism and Socialism on Trial*. Gollancz, London 1951.

Sternberg, F.: *Der Imperialismus*. Soziologische Verlagsanstalt, Berlin 1926.

Sternberg, F.: *Der imperialismus und seine Kritiker*. Soziologische Verlagsanstalt, Berlin 1929.

Steward, J. H.: *Handbook of American Indians*, Vol. III. Washington, Government Printing Office 1948.

Stigler, G. J.: *Business Concentration and Price Policy*. National Bureau Committee for Economic Research, Princeton University Press, 1955.

Stillich, O.: *Geld und Bankwesen*, Berlin 1907.

Stocking, G. W. och Watkins, M. W.: *Cartels in Action*. Twentieth Century Fund, New York 1946.

Stocking, G. W. och Watkins, M. W.: *Cartels or Competition?* Twentieth Century Fund, New York 1948.

Stocking, G. W. och Watkins, M. W.: *Monopoly and Free Enterprise*, Twentieth Century Fund, New York 1950.

Strachey, J.: *Contemporary Capitalism*. Gollancz, London 1956.

Strachey, J.: *The End of Empire*. Gollancz, London 1959.

Strachey, J.: *The Nature of Capitalist Crisis*. Gollancz, London 1936.

Strachey, J.: *A Programme for Progress*. Gollancz, London 1940.

Strieder, J.: *Zur Genesis des modernen Kapitalismus*. Duncker & Humbolt, Munich 1935.

Subcommittee on Study of Monopoly Power of the Committee on the Judiciary House of Representatives; 81st Congress, 2nd Session. U.S.A. Government Printing Office, Washington 1950.

Suetonius: *The Twelve Caesars*. Penguin Books, London. [På svenska: *De tolf förste romerske kejsarne*, Stockholm : Scheutz, 1832.]

Sumer: *A Journal of Archeology in Iraq*. Published by the Directorat General of Antiquities Baghdad, Vol. IV, nr 2, September, 1948.

Sumner, W. G. och Keller, A. G.: *The Science of Society*. Yale University Press, 1946.

Svennilson, I.: *Growth and Stagnation in the European Economy*. U.N.O. Publication, Geneva 1954.

Swann, N. L.: *Food and Money in China*. Princeton University Press 1950.

Sweezy, P. M.: *Monopoly and Competition in the English Coal Trade*. Harvard University Press, 1938.

Sweezy, P. M.: *The Theory of Capitalist Development*. Dobson, London 1946. [På svenska: *Teorin för den kapitalistiska utvecklingen*: Stockholm : Rabén & Sjögren, 1980.]

Takekoshi, Y.: *The Economic Aspects of the History of the Civilisation of Japan*. 3 band, Allen & Unwin, London 1930.

Takizawa, M.: *The Penetration of Money Economy in Japan*. Columbia University Press, New York 1927.

Tarbell, I. M.: *The History of the Standard Oil Company*. Peter Smith, New York 1956, nytryck.

Tawney, R. H.: *The Acquisitive Society*. The Fontana Library, London 1961.

Tawney, R. H.: *Religion and the Rise of Capitalism*. Penguin Books, London 1942.

Tax, S.: *Penny Capitalism; a Guatemalan Indian Economy*. Smithsonian Institution, Institute of Social Anthropology, U.S. Government Printing Office, 1953

Tax. et. al: *An Appraisal of Anthropology Today*. University of Chicago Press, 1953

Teilhard de Chardin, P.: *Le groupe zoologique humain*. Michel, Paris 1957

Tempels, R. P. P.: *Bantu Philosophy*. Collection Présence Africaine, Paris 1959.

Tennant, R. B.: *The American Cigarette Industry*. Yale University Press, 1950.

Terrasse, H.: *Histoire du Maroc*. Editions Atlantides, Casablanca 1949, Vol. I.

Thompson, L.: *Culture in Crisis; a Study of the Hopi Indians*. Harper, New York 1950.

Thompson, L. och Joseph, A.: *The Hopi Way*. Chicago University Press, 1945.

Thorp, W. L. et al: *The Structure of Industry*. T.N.E.C. Monograph 27, Washington 1941.

Tinbergen, J.: *Business Cycles in the United Kingdom, 1870-1914*. North Holland Publishing Co., Amsterdam 1951.

Tinbergen, J.: *Les cycles économiques aux Etats-Unis d'amérique de 1919 à 1932*. League of Nations, Geneva 1939.

Toynbee, A. J.: *A Study of History*, sammandrag av Band I-IV av D. C. Somervell. O.U.P. London 1947. [På svenska: *Kulturernas historia*, Stockholm : Bonnier, 1950.]

Trevelyan, G. M.: *English Social History*. Longmans, London 1944.

Trotskij, L.: *Dégenérescence de la théorie, et théorie de la dégenérescence*. La Voie Communiste, 21 maj, 1933.

Trotskij, L.: *Ecrits, 1928-1940*. Rivière, Paris 1965.

Trotskij, L.: *The revolution betrayed*, London 1937. [På svenska: *Den förrådda revolutionen*, på marxists.org.]

Tsuru, S.: *Economic Fluctuations in Japan 1868-1893*. Review of Economic Statistics 1941.

Twentieth Century Fund, *America's Needs and Resources*. New York 1955.

United Nations Economic Commission for Europe: *Survey of the economic situation of Europe, 1954-1960*, United Nations Organization Publications, Geneva, 7 vols., 1954-1960.

U.N.O.: Department of Economic Affairs; *Relative Prices of Exports and Imports of Underdeveloped Countries*.

U.N.O.: Department of Economic and Social Affaires : *Processes and Problems of Industrialization in Underdeveloped Countries*, New York.

U.N.O.: Département des questions économiques: *La réforme agraire*. New York 1951.

U.N.O.: Département des questions économiques: *Progrès de la réforme agraire*, New York 1954, 1957.

U.N.O.: *Etude économique sur l'Asie de l'extrême-Orient 1949*. New York 1950.

U.N.O.: *Statistical Yearbook of the United Nations*, New York 1949 och framåt.

U.N.O.: *National Income and its Distribution in Underdeveloped Countries*. Statistical Papers, Series E, New York 1951.

U.S.A.: Commissioner of Labor: *13th Annual Report*, Government Printing Office, Washington.

U.S.A.: Department of Agriculture: *Changing Technology*.

U.S.A.: Department of Commerce : *Historical Statistics*.

U.S.A.: Department of Commerce: *U.S.A. Statistical Abstract, 1952-1690 (yearly).*

U.S.A.: Federal Reserve Board and Michigan Survey Research Center: *Survey of Consumer Finances, 1950*.

U.S.A.: Federal Trade Commission : *Report on Changes in Concentration in Manufacturing*, U.S. Government Printing Office, Washington 1952.

U.S.A.: Federal Trade Commission : *Report on the Copper Industry*. U.S. Government Printing Office, Washington 1947.

U.S.A.: Federal Trade Commission: *Report on the International Petroleum Cartel*, U.S. Government Printing Office, Washington 1952.

U.S.A.: Temporary National Economic Committee : *Hearings*.

Usher, A. P.: *The Early History of Deposit Banking in Mediterranean Europe*. Harvard University Press 1943.

Usher, A. P.: *An Introduction to the Industrial History of England*. Harrap, London 1921.

Usher, A. P.: *The History of the Grain Trade in France, 1400-1710*. Harvard University Press, 1913.

Vaes, U. J.: *La technique du financement des entreprises*. Dunod, Paris. 1946.

Vaillant, G. C.: *Aztecs of Mexico*. Doubleday, New York 1941.

De Valons, G.: *Le domaine de l'Abbaye de Cluny*. Librairie Ancienne Champion. Paris 1923.

Vanderkroef, J.: *Entrepreneur and Middle Class in Indonesia*. Economic Development and Cultural Change, Januari 1954.

Vandervelde, E.: *Collectivism and Industrial Evolution*. I.L.P. Socialist Library, London 1907. [På svenska: *Socialismen och den industriella utvecklingen*: Malmö, 1904.]

Vandervelde, E.: *La grève générale*. Librairie du Parti Socialiste, Paris 1912.

Valdervelde, E.: *Socialism Versus the State*. Kerr, Chicago 1919. [På svenska: *Socialismen mot staten*: Stockholm : Tiden, 1919.]

Vandervelde, E.: *Souvenirs d'un militant socialiste*. Les Editions Denoel, Paris 1939.

Varga, E.: *Grundfragen der Oekonomi und Politik des Imperialismus*. Dietz, Berlin 1955.

Varga, E.: *Die Krise der kapitalistischen Weltwirtschaft*. Hoym, Hamburg 1922.

Varga, E.: *Die wirtschaftspolitischen Probleme der proletarischen Diktatur*. Hoym, Wien 1921.

Varga, E. och Mendelsohn, L.: *New Data for Lenin's "Imperialism"*. International Publishers, New York 1940.

Vercauteren, F.: *Luttes sociales à Liège*. La Renaissance du Livre, Brussels, 1943.

Vereniging voor Economie: *De Belgische Economie in 1970. Studie en Onderzoekcentrum voor sociale wetenschappen*. Rijksuniversiteit, Gent, 2 band, 1961.

Verriest, L.: *Institutions médiévales*. Union des Imprimeries, Mons et Frameries, 1946.

Verulam, F.: *Production for the People*. Gollancz, London 1940.

Vinogradoff, Sir P.: *English Society in the 11th Century*. Clarendon Press, Oxford 1908.

Vitruvius: *De architectura libri decem*. Teubner, Leipzig 1899.

Volin, L.: *Agricultural Organisation*. (I *Soviet Economic Growth*, Abram Bergson, red. Row, Peterson & Co., Everston 1953.)

Volin, L.: *A Survey of Soviet Russian Agriculture*. U.S. Department of Agriculture, Agriculture Monograph 5, U.S. Government Printing Office, Washington 1951.

Voznesensky, N.: *The Economy of the U.S.S.R. during World War II*. Public Affairs Press, Washington 1948.

Voznesensky, N.: *Five Year Plan for the Rehabilitation and Development of the National Economy of the U.S.S.R.* Soviet News, London 1946.

Wagemann, E.: *Wo kommt das viele Geld her?* Volkischer Verlag, Dusseldorf 1940.

Wagenaar, J.: *Amsterdam in zyne opkomst*. Tirion, Amsterdam, 3 vols., 1760-67.

Walbank, F. W.: *Trade and Industry under the Later Roman Empire*. The Cambridge Economic History of Europe, Vol. II.

Walras, L.: *Abrégé des eléments d'économie politique pure*. Librairie Générale du Droit, Paris & Lausanne, 1953.

Von Waltershausen, A. S.: *Die Entstehung der Weltwirtschaft*. Fischer, Jena 1931.

Wang Yü-Chüan: *Early Chinese Coinage*. The American Numismatic Society, New York 1951.

Warichez, J.: *Une description villarum de l'abbaye de Lobbes*. Bulletin de la Commission Royale d'Histoire. Vol. LXXVIII, 1909.

Warner, W. L. och Low, J. O.: *The Social System of the Modern Factory*. Yale University Press 1949.

Wauters, A.: *Les sources doctrinales du marxisme*. Revue des Sciences économiques de l'A.L.D.Lg. december 1958.

Weber, A.: *Allgemeine Volkswirtschaftslehre*. Humbolt. Berlin 1958.

Weber, A.: *Dogma und Wirklichkeit in der Sowjetwirtschaft*. Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Munich 1950.

Weber, M.: *General Economic History*. Collier-Macmillan, London 1961.

Weber, M.: *The Sociology of Religion*. Methuen, London 1965.

Weil, S.: *Oppression and Liberty*, Routledge, London 1958.

Wertheim, W. F.: *Herlevend Azië*. Van Loghum Slaterus N.V., Arnhem 1950.

West, R. C.: *The Mining Community in Northern New Spain*. University of California Press, Berkeley 1949.

Westermann, D.: *Die heutigen Naturvölker im Ausgleich mit der neuen Zeit*. Enke-Verlag, Stuttgart 1940.

Weulersse, J.: *Le pays des Alaouites*. Arnault, Tours 1940.

Whittlesey, C. *National Interest and International Cartels*. Macmillan, New York 1946.

Whyte, W. H.: *The Organization Man*. Cape, London 1959.

Wicksell: *Lectures on Political Economy*. Routledge & Kegan Paul, London 1961.

Wicksell: The Wicksell Lecture Society, 1958-65.

Wiener, N.: *Cybernetics*. Wiley & Sons, New York, 2:a upplagan., 1961.

Wiener, N.: *The Human Use of Human Beings*. Eyre & Spottiswoode, London 1954. [På svenska: *Materia, maskiner, människor*: Stockholm : Rabén & Sjögren, 1964.]

Wilcox, C.: *Competition and Monopoly in American ndustry*.T.N.E.C. Monograph nr 21

Wilhelm, H.: *Gesellschaft und Staat in China*, Rowohlt, Hamburg 1960.

Wilson, C.: *The History of Unilever*. Cassell & Co., London 1954.

Wilson, M. H. *Witch Belief and Social Structure*. The American Journal of Sociology, januari 1951.

Wirtschaftsdienst: nr 2, 1942.

Wissler, C.: *Indians of the United States*. Doubleday & Co., New York 1946.

Wittfogel, K. A.: *Die ökonomische Bedeutung der agrikolen und industriellen Produktivkräfte Chinas*. Kohlhammer, Stuttgart 1930.

Wittfogel, K. A.: *Probleme der chinesischen Wirtschaftsgeschichte*. Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, Vol. LVII, Möhr, Tübingen 1927.

Wittfogel, K. A.: *Wirtschaft und Gesellschaft Chinas*. Hirschfeld, Leipzig 1931.

Woytinsky, V.: *The Social Consequences of the Economic Depression*. International Labour Office, Studies and Reports Series C, nr 21.

Wright, D. M.: *Capitalism*. Economics Handbook Series, Mc-Grave-Hill, New York 1951.

Xenofon: *Oeconomicus*, English translation in Greek Economics, Dent & Sons, London 1923. [På svenska: *Ledarskap*: Stockholm : Wahlström & Widstrand, 2004.]

Yang, Liansheng: *Buddhist Monasteries and Four Money-raising Institutions in Chinese History*. Harvard Journal of Asiatic Studies, juni 1950.

Yang, Liansheng: *Money and Credit in China*. Harvard University Press, 1952.

Yang, Liansheng: *Notes on Dr. Swann's "Food and Money in ancient China"*. Harvard Journal of Asiatic Studies, Vol. XIII, nr 3 och 4.

Yernaux, J.: *Contrats de travail liégeois*. Palais des Académies, Brussels 1941.

Yoshitomi, M.: *Etude sur l'histoire économique de l'ancien Japon*. Pedone, Paris 1927.

Yugow, A.: *Russia's Economic Front for War and Peace*. Watts & Co., London 1942.

Zimmerman, L. och Grumbach, F.: *Saving, Investment and Imperialism*. Weltwirtschaftliches Archiv 1953, Vol. LXXI.